دۇنيا ئومۇمىي تارىخى

(يېقىنقى زامان قىسمى)

بىرىنچى كىتاب

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دۇنيائۇمۇمىي تارىخى

(يېقىنقى زامان قىسمى) بىرىنچى كىتاب

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 978-7-228-14236-1

دۇنيا ئوموميي تارىخى

(يېقىنقى زامان قىسمى)

بىرىنچى كىتاب

لىيۇ زوچاڭ

تۈزگۈچىلەر: گۈاڭ رېنخۇڭ

خەن چېڭژېن

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەخمەتجان ئابدۇۋەلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

世界通史（近代卷）上：维吾尔文/ 刘祚昌，光仁洪，韩承文编著；艾合买提江·阿布都外力译. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2011.4
ISBN 978-7-228-14236-1

Ⅰ.①世… Ⅱ.①刘… ②光… ③韩… ④艾… Ⅲ.①世界史：近代史 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①K10

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2011)第056208号

责任编辑	热依汗古丽·库尔班，阿合买提江·买明·塔里米
责任校对	阿依古丽·沙比提
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆新华华龙印务有限责任公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	26.5
版　　次	2011年10月第1版
印　　次	2011年10月第1次印刷
印　　数	1—3000
定　　价	65.00 元

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى باب 17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى 9
1 ـ بۆلۈم ئىنقىلابنىڭ ئالدىقا كۆرۈنۈشى 9
2 ـ بۆلۈم 1640 ـ يىلىدىن 1649 ـ يىلىغىچە بولغان
ئىنقىلاب 38
3 ـ بۆلۈم جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇشتىن 1688 ـ يىلىدىكى
ئىنقىلابقىچە 79

ئىككىنچى باب ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى 122
1 ـ بۆلۈم سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي ئالدىقا
كۆرۈنۈشى 122
2 ـ بۆلۈم سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مۇساپىسى ۋە
نەتىجىسى 138

ئۈچىنچى باب 17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى
ئاساسلىق دۆلەتلەر 164
1 ـ بۆلۈم تىپىك فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمىدىكى
دۆلەت ــ فىرانسىيە 164
2 ـ بۆلۈم 17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى گېرمانىيە 196
3 ـ بۆلۈم فېئوداللىق يانچىلىق تۈزۈمىدىكى رۇسىيە ... 215
4 ـ بۆلۈم 17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى دېڭىز زومىگەر-
لىكىنى تالىشىش كۈرىشى 227

تۆتىنچى باب شىمالىي ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى 234
1 ـ بۆلۈم مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئالدىقا كۆرۈنۈشى 234

2 ـ بۆلۈم مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ جەريانى 258
3 ـ بۆلۈم ئۇرۇشتىن كېيىنكى سىنىپىي كۈرەش 297

بەشىنچى باب 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى ... 315
1 ـ بۆلۈم ئىنقىلابنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشى 315
2 ـ بۆلۈم پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ـــ ئىنقىلابنىڭ تۇنجى باسقۇچى 337
3 ـ بۆلۈم گىروندىچىلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ـــ ئىنقىلابنىڭ 2 ـ باسقۇچى 378
4 ـ بۆلۈم ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى ـــ ئىنقىلابنىڭ 3 ـ باسقۇچى 400

ئالتىنچى باب 1794 ـ يىلىدىن 1815 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى فرانسىيە ۋە ياۋروپا، ۋېنا يىغىنى ھەم مۇقەددەس ئىتتىپاق 437
1 ـ بۆلۈم تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ۋە نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 438
2 ـ بۆلۈم ناپولېئوننىڭ ھەربىي مۇستەبىتلىكى 454
3 ـ بۆلۈم ناپولېئوننىڭ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىشى 473
4 ـ بۆلۈم ياۋروپانىڭ ئەكسىيەتچىلىكى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر 494

يەتتىنچى باب لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋە مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى 503
1 ـ بۆلۈم مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى لاتىن ئامېرىكىسى 504

2 ـ بۆلۈم هايتى ئىنقىلابى 518
3 ـ بۆلۈم ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (1810 ـــ 1826) 525
4 ـ بۆلۈم بىرازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىقى 540

سەككىزىنچى باب 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـــ 40 ـ يىللىرىدىكى غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر 548
1 ـ بۆلۈم 1815 ـــ 1847 ـ يىللىرىدىكى فىرانسىيە، 1830 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە ئىنقىلابى 548
2 ـ بۆلۈم 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئەنگلىيە، ئاساسىي قانۇنچىلىق ھەرىكىتى (خارتىزم) 571
3 ـ بۆلۈم بۆلۈنمە ھالەتتىكى گېرمانىيە، سىلىسىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى 626

توققۇزىنچى باب ماركسىزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى 644
1 ـ بۆلۈم ماركسىزمنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىكى تارىخىي شارائىتلار 644
2 ـ بۆلۈم ماركس، ئېنگېلسنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى 649
3 ـ بۆلۈم ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەرىيەسىنى بەرپا قىلىشى ۋە پىرولېتارىياتنىڭ سىياسىي پارتىيەسىنى قۇرۇش ئۇچۇن كۆرەش قىلىشى 658
4 ـ بۆلۈم «كومپارتىيە خىتابنامىسى» 669

ئونىنچى باب 1848 ـ يىلىدىكى ياۋروپا ئىنقىلابى 675
1 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە ئىنقىلابى 675

2 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابى ... 705
3 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى ئىتالىيە ئىنقىلابى 719
4 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى ۋېنا ئىنقىلابى 733
5 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى شەرقىي ياۋروپادىكى
مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى 741

ئون بىرىنچى باب 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ــ 60 ـ يىللىرىدىكى ياۋروپا
مىللىي دېموكراتىك ھەرىكىتى 751
1 ـ بۆلۈم ئەنگلىيەنىڭ سانائەت زومىگەرلىكى ۋە
ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا
كەلتۈرۈش كۈرىشى 752
2 ـ بۆلۈم ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى 781
3 ـ بۆلۈم گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى 794
4 ـ بۆلۈم رۇسىيەنىڭ 1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتى 822

كىرىش سۆز

دۇنيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخى 1640 ـ يىلى باشلىنىپ، 1900 ـ يىلى ئاياغلىشىدۇ، ئۇ ئاساسەن كاپىتالىزمنىڭ باش كۆتۈرۈپ تەرەققىي قىلىش تارىخى ھېسابلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، باش كۆتۈرۈپ تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدىكى كاپىتالىزمنى مۇستەملىكىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىش، دۆلەت ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ، بۇ ئۇنىڭ سەلبىي تەرىپى، ئەمما ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىق تۈزۈم بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇ يەنىلا غايەت زور تارىخىي ئىلگىرىلەش ھېسابلىنىدۇ. «بۇرژۇئازىيەنىڭ يۇز يىلغا يەتمىگەن ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى بارلىق دەۋرلەردە ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ كۆپ بولدى».① بۇ، بۇرژۇئازىيەنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇرژۇئازىيە بۇ دەۋردە پەلسەپە، ئەدەبىيات، تارىخ، سەنئەت، ئىجتىمائىي سىياسىي ئىدىيە قاتارلىق جەھەتتىمۇ شانلىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن قالسا، بۇرژۇئازىيە فېئودالىزمغا قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەش جەريانىدا، فېئودالىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپلا قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى كىشەنلەپ كەلگەن ئىلاھىي ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىقى ۋە جاھالەتپەرەسلىكنى بۇزۇپ تاشلاپ، كىشىلىك ئەركىنلىك ۋە

① ماركس، ئېنگېلس: «كومپارتىيە خىتابنامىسى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 ـ نەشرى 1 ـ توم، 277 ـ بەت.

ئىجتىمائىي ھاياتنى بوغدىغان مۇتلەق مونارخىيەلىك تۈزۈم ۋە مەدەنىيەت مۇستەبتەلىكنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان بۇرژۇئا دېموكراتىك تۈزۈمنى ئورناتتى. ئەڭ ئاخىرىدا كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى رايونلارنىڭ ئايرىلىپ تۇرۇش ھالىتىنى تەدرىجىي تۈگىتىپ، دۇنيانى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇردى.

دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنى ئىككى چوڭ دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: 1 ـ دەۋر ــ 1640 ـ يىلىدىن 1870 ـ يىلىغىچە، 2 ـ دەۋر ــ 1871 ـ يىلىدىن 1900 ـ يىلىغىچە. 1 ـ دەۋر ــ كاپىتالىزمنىڭ ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى ئىلغار دۆلەتلەردە ئۈتۈق قازىنىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان دەۋرى، يەنى «ئەركىن» كاپىتالىزم دەۋرى؛ 2 ـ دەۋر، «ئەركىن» كاپىتالىزمنىڭ مونوپول كاپىتالىزمغا ئۆتۈش دەۋرى.

كاپىتالىزمنىڭ ياۋروپا، ئامېرىكا دۆلەتلىرىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىشى، بىر قاتار بۇرژۇئا ئىنقىلابى ۋە ئىسلاھاتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشتى.

ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى تۈنجى بولۇپ ياۋروپادىكى بىر چوڭ دۆلەتتە فېئودالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كاپىتالىزم تۈزۈمنى تىكلىدى. يەنە فرانسىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى بۇرژۇئا ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يۈز بەرگەن ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى، دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىدىكى 2 ـ قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولۇپ، ئۇ ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، «ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى» دۆلىتىنى قۇردى ھەم ئامېرىكا كاپىتالىزمىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈردى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پارتلىغان فرانسىيە بۈيۈك

ئىنقىلابى، كاپىتالىزمنىڭ ياۋروپادا كەڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە غەلىبە قىلىشىغا يول ئېچىپ بەردى. فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى «ئەركىن» كاپىتالىزم دەۋرىدىكى تەسىرى بىرقەدەر چوڭ بولغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھېسابلىنىدۇ. فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىدىن كېيىن، ياۋروپا دۆلەتلىرىدە بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەرىكەتلىرى، مىللىي ھەرىكەتلەر ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىزىمغا تۇزۇمگە قارشى كۈرەشلىرى ئۇزۇلمەي يۈز بەردى. چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن گېرمانىيە ۋە ئىتالىيە، فېئودالىزىم مۇستەبىت تۇزۇمىدىكى ئىسپانىيە، يانچىلىق تۇزۇمىدىكى رۇسىيە ۋە تۈركىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى گىرېتسىيەدە ئىنقىلاب پارتلىدى. ئىسپانىيە، پورتۇگالىيەنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدىمۇ بۇ ئىنقىلاب دولقۇنىدا مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرەشلىرى قوزغىلىپ، زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىپ، سانائەت ئىنقىلابىغا شارائىت ھازىرلىدى. سانائەت ئىنقىلابى ئالدى بىلەن ئەنگلىيەدە (18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە) يۈز بەردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا فرانسىيە، ئامېرىكا ۋە گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ سانائەت ئىنقىلابى دەۋرىگە كىردى.

سانائەت ئىنقىلابى كاپىتالىستىك قول سانائەتنىڭ كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتكە ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ قالماي، بەلكى كەڭ ھەم چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. پرولېتارىيات سىنىپى شەكىللىنىپ ھەم زورىيىپ مۇستەقىل سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ 40 ـ يىللىرى قوزغالغان فرانسىيەدىكى لىئون ئىشچىلىرىنىڭ ئىككى قېتىملىق قوزغىلىڭى ۋە گېرمانىيەدىكى سىلىسىيە ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ھەم ئەنگلىيەدىكى نىزامنامە ھەرىكىتى پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ مۇستەقىل ھالدا

سياسي سەھنىگە چىققانلىقىنى ئىپادىلىدى.

پىرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئانىڭ كۈرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا خىيالىي سوتسىيالىزم ئىلمىي سوتسىيالىزمغا تەرەققىي قىلىپ، پىرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاب نەزەريىسى ــ ماركسىزم مەيدانغا كەلدى. 1848 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ماركس، ئېنگېلس بىرلىكتە يازغان «كومپارتىيە خىتابنامىسى» ئېلان قىلىندى. بۇ پىرولېتارىيات ئىنقىلابى ھەرىكىتىدىكى تۇنجى پىروگراممـا خاراكتېرلىك ھۆججەت بولۇپ، بۇ ھۆججەت جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى ۋە كوممۇنىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى ئەتراپلىق، ئىلمىي شەرھلەپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ۋە ھالاكىتىدىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنى ئېچىپ بېرىپ، پىرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي بۇرچىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، پىرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى دەلىللىدى.

پىرولېتارىياتنىڭ سىياسىي كۈچىنىڭ زورىيىپ كېتىشى ئالدىدا بۇرژۇئازىيە فېئودالـلارغا قارشى كۈرەش جەريانىدا ئەكسىيەتچىلەر بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلدى. بۇ، 1848 ـ يىلىدىكى ياۋروپا دۆلەتلىرىدە يۈز بەرگەن ئىنقىلابتا ئەڭ گەۋدىلەندى. 1848 ـ يىلى، فرانسىيە، گېرمانىيە ۋە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسى ئىچىدە بىرلا ۋاقىتتا ئىنقىلاب پارتلىدى، بۇ ئىنقىلاب ئەسلىدە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئىدى، ئەمما بۇرژۇئازىيەنىڭ ساتقىنلىقى بىلەن بۇ ئىنقىلاب مەغلۇپ بولدى.

1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرىدا كاپىتالىزم جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئەنگلىيە «دۇنيا زاۋۇتى»غا ئايلىنىپ، دۇنيا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا مونوپول ئورۇنغا ئۆتتى. ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە ۋە رۇسىيەدىمۇ كاپىتالىزم

ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە راۋاجلاندى. قاتناش ـ تىرانسپورت قوراللىرى تېز تەرەققىي قىلغانلىقتىن كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشتى. كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا، 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، بۇرژۇئا ئىنقىلابى ۋە سىياسىي ھەرىكەتلىرى قايتا ئەۋجگە چىقتى. 60 ـ يىللاردا، ئىتالىيە بىلەن گېرمانىيە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىرلىككە كېلىشنى ئىشقا ئاشۇردى. 1861 ـ يىلى رۇسىيەدە يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ئىسلاھاتى بولدى. ئامېرىكىدا 1861 ـ يىلىدىن 1865 ـ يىلىغىچە داۋاملاشقان ئىچكى ئۇرۇش نەتىجىسىدە جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى چوڭ دۆلەتلەردە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كاپىتالىزمنىڭ تولۇق ھۆكۈمرانلىقى تىكلەندى.

كاپىتالىزم ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى پىرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بۇرژۇئازىيەگە بولغان قارشىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرى ياۋروپا، ئامېرىكىدا ئىشچىلار ھەرىكىتى ئەۋجگە كۆتۈرۈلدى. ئىش تاشلاش ھەرىكەتلىرى كۆپەيىپ، ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى تەرەققىي قىلىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئىشچىلار تەشكىلاتلىرىنىڭ ئالاقىسى كۈچەيىپ، ماركسىزم ئىشچىلار ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلىدى. مۇشۇ ئاساستا، 1864 ـ يىلى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۈچلۈك خەلقئارا تەشكىلاتى ـــ 1 ـ ئىنتېرناتسىيونال قۇرۇلدى. 1869 ـ يىلى گېرمانىيەدە تۇنجى ئىشچىلار پارتىيەسى ـــ سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسى دۇنياغا كەلدى.

ياۋروپا، ئامېرىكا كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى دۇنيادىكى ئىقتىسادى قالاق رايونلارنى تالان ـ تاراج قىلىشتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، گوللاندىيە،

ئەنگلىيە، فرانسىيە 16 ـ، 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىلا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۇرغۇن يەرلەرنى مۇستەملىكە قىلىۋالدى. چارروسىيەمۇ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى ۋە شەرقىي شىمالىدىكى كەڭ زېمىننى بېسىۋېلىپ، چېگرا رايونلاردىكى مىللەتلەرنى قول قىلدى. 19 ـ ئەسىر كىرگەندىن كېيىن، ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋاستە قوللىنىپ، ئىقتىسادى قالاق دۆلەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇلارنى مۇستەملىكە ياكى يېرىم مۇستەملىكە قىلىۋالدى. ئەنگلىيە دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيەگە ئايلاندى. جۇڭگومۇ 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن يېرىم مۇستەملىكە دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە رايونلارنى تالان ـ تاراج قىلىشى ئۈ رايونلاردىكى خەلقنىڭ قارشىلىقىنى ئىنچىكە قوزغاپ كەلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مۇستەملىكىچىلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى ئىنقىلاب پۈتۈن ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى قاپلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسىرى چوڭقۇراق بولغىنى جۇڭگودىكى تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابى، ھىندىستاندىكى مىللىي قوزغىلاڭ ۋە ئىراندىكى بابىلار قوزغىلىڭى بولدى. بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر مۇستەملىكىچى كۈچلەر ۋە فېئودال ھۆكۈمرانلارغا كۈچلۈك زەربە بەردى. ئاقىۋەتتە گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ باتۇرانە ئىنقىلابىي روھىنى تولۇق نامايان قىلدى. بۇ ئىنقىلابلار ئىچىدە، پەقەت ياپونىيەدىكى ئىنقىلابلا غەلىبە قىلدى، ياپونىيە ئانچە ئۇزۇل ـ كېسىل بولمىغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى (مىجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى) ئارقىلىق، يېرىم مۇستەملىكىلىك ھالەتتىن قۇتۇلۇپ كاپىتالىزم يولىغا قەدەم باستى.

1871ـ يىلىدىكى پارىژ كوممۇناسى تارىختىكى تۇنجى پرولېتارىيات ئىنقىلابى بولۇپ، بۇ ئىنقىلابتا پارىژ

پرولېتارلىرى تۇنجى پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قۇردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىللىدا، يېڭى پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلىشى 2 ـ قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يېڭى پەن ـ تېخنىكىنىڭ كەڭ قوللىنىلىشى سانائەتنى مەسلىسىز يۇكسەلدۈرۈپ، يېڭى سانائەت تارماقلىرىنى پەيدا قىلدى. سانائەتنىڭ يۇكسىلىشى بىلەن ئىقتىسادىي كىرىزىس قوشۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، مونوپول كاپىتالنى شەكىللەندۈردى. بۇ، «ئەركىن» كاپىتالىزمنىڭ مونوپول كاپىتالىزمغا ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

«ئەركىن» كاپىتالنىڭ مونوپول كاپىتالغا ئۆتۈشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمران گۇرۇھلار سىياسىي، ئىجتىمائىي جەھەتلەردىن تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، سىنىپىي زىددىيەتنى پەيسەيتتى ھەم كاپىتالىزمغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بېغىشلاپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈردى.

بۇ مەزگىلدە، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ كۈچى زورىيىپ، ئىشچىلار پارتىيەلىرى كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلۇپ، ماركسىزم تېخىمۇ كەڭ تارقالدى. مۇشۇ ئاساستا، 1889 ـ يىلى ئېنگېلسنىڭ يېتەكچىلىكىدە 2 ـ ئىنتېرناتسيونال قۇرۇلدى. ئەمما، ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، رېۋىزىئونىزم 2 ـ ئىنتېرناتسيونال ۋە ھەرقايسى پارتىيەلەر ئىچىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىۋالدى.

مونوپول كاپىتالنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر خام ئەشيا تالان ـ تاراج قىلىش، تاۋار بازىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش دولقۇنىنى قوزغىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ

ئاخىرىغىچە، ئەنگلىيە، فىرانسىيە، گېرمانىيە، بېلگىيە قاتارلىق دۆلەتلەر پۈتۈن ئافرىقىنى پاك ـ پاكىز بۆلۈشۈۋالدى. ئامېرىكا ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى لاتىن ئامېرىكىسىغا قارىتتى. ياپونىيە مىڭجى يېڭىلىقىقا كۆچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا مىلىتارىزملىق يولىغا مېڭىپ، 1895 ـ يىلىدىكى جىياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن قارا قولىنى جۇڭگو زېمىنىغا سوزۇشقا باشلىدى. تاجاۋۇزچىلىقنى ئادەت قىلىۋالغان چارروسىيەمۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال رايونىغا سىڭىپ كىردى. جاھانگىرلار تاجاۋۇزچىلىق قەدىمىنى تېزلەتكەندە، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەر دۇچ كەلگەن مىللىي خەۋپ بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. مۇستەملىكىچىلىككە ۋە زۇلۇمغا قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى بەس ـ بەستە قوزغالدى.

بىرىنچى باب

17 ـ ئەسرىدىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى

دۇنيا تارىخىدا، 17 ـ ئەسرىدىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىدىن بۇرۇن بىر مەيدان بۇرژۇئا ئىنقىلابى يۈز بەرگەن. ئۇ 16 ـ ئەسرىنىڭ ئاخىرىدىكى نېدىرلاندىيە ئىنقىلابىدۇر. ئەمما، ئۇنىڭ تەسىرى كىچىك بولۇپ، ئۇ نېدىرلاندىيەنىڭ سانائەت كاپىتالىزمى يولىغا قەدەم تاشلىيالماسلىقى بىلەن نەتىجىلەندى. ئەمما، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى تۇنجى بولۇپ ياۋروپا قىتئەسىدىكى بىر چوڭ دۆلەتتە فېئودالىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى ئورناتتى. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاب فرانسىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ياۋروپادىكى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ بەربات بولۇشىنى تېزلەتتى. ئەنگلىيەدە ئىنقىلاب مەزگىلىدە ۋە ئىنقىلابتىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بۇرژۇئازىيە سىياسىي ئىدىيەسى، پەلسەپە ئىدىيەسىمۇ 18 ـ ئەسرىدىكى فرانسىيە ئاقارتىش ئىدىيەسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇڭا، 17 ـ ئەسرىدىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ باشلىنىشىنىڭ بەلگىسىدۇر.

1 ـ بۆلۈم ئىنقىلابنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى

1. كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتى

15 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرىدىلا ئەنگلىيەنىڭ شەرقى ۋە غەربىي

جەنۇبىدا يەر چىتلاش (قاشالاش) ھەربىر كىشى باشلانغانىدى. بۇ ھەربىرىدە 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېخىمۇ كۆچىيىپ كەتتى. بۇنىڭغا مۇنداق ئىككى ئامىل سەۋەب بولدى: بىرىنچى، 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە شەھەرلەرنىڭ گۈللىنىشى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجنى كۈچەيتىپ، خام ئەشيا ۋە ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۇچقاندەك ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ خىل ئەھۋال ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدىغان چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا پايدىلىق بولغاچقا، پومېشچىكلارنىڭ يەر چىتلاش قىزغىنلىقىنى پەيدا قىلدى. ئىككىنچى، 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فېئودالىق يەر ئىجارىسى بىلەن كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى ئارىسىدىكى پەرق بارغانسېرى چوڭايدى، پومېشچىكلار يەرلىرىنى دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بەرسە، دېھقانلارنى فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانغا قارىغاندا تېخىمۇ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بايقىدى. بۇمۇ پومېشچىكلارنىڭ ئەسەبىيلەرچە يەر چىتلاش قىزغىنلىقىغا تۈرتكە بولدى.

يەر چىتلاش ھەربىتىنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى زور بولدى. بىرىنچى، ئۇ يېزا ئىگىلىكىدىكى بۆلۈنۈشنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار (دېھقانلار) بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (يەر)نىڭ بۆلۈنۈش جەريانىنى ئەملگە ئاشۇرۇپ، ئەنگلىيەنى تىپىك ئىپتىدائىي جۇغلانمىغا ئىگە دۆلەتكە ئايلاندۇردى. يەردىن ئايرىلغان دېھقانلار بىر تەرەپتىن سانائەت كاپىتالىزمىنى ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن سانائەت ئۈچۈن بازار پەيدا قىلدى. چۈنكى، دېھقانلارنىڭ يوقىلىش جەريانى دېھقانلارنىڭ ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراش جەريانى بولدى. ئىككىنچى، يەر چىتلاش نەتىجىسىدە، ئەنگلىيە يېزىلىرىدا كاپىتالىستىك ئىگىلىك مەيدانغا كېلىپ، پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە

قىلىشى دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىنىڭ دېھقان ئىشچىلارنى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۆزگەردى. پومېشچىكلار يەرلەرنى چىتلىغاندىن كېيىن دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بەردى، بەزىلىرى يەرلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇپ دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئايلاندى. دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى چوڭ كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئەمگەكچى يالالاپ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ خىل دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىلىك جەھەتتە سانائەتتىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا ئوخشايتتى. يەرلىرىنى دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بەرگەن پومېشچىكلارنىڭ ئېرىشكەن يەر ئىجارىسى فېئوداللىق يەر ئىجارىسى بولماستىن، بەلكى كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى ئىدى. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى دېھقان ئىشچىلار يارانقان قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋېلىش ئارقىلىق قولغا كەلگەن بولۇپ، دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە پومېشچىكلارغا تۆلەيتتى. شۇڭا، پومېشچىكلار دېھقان ئىشچىلارنى ۋاستىلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا ئايلاندى. ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسۈشى، دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى ئارىسىدىكى رىقابەت سەۋەبىدىن، يەر ئىجارىسى ئىزچىل ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، پومېشچىكلارنىڭ كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىدىن ئېرىشكەن كىرىمىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولدى. دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرغان ياكى يەرلىرىنى دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بەرگەن پومېشچىكلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىزم بىلەن زىچ باغلىنىپ بۇرژۇئازلاشتى. ماركس بۇنداق ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارنى فېئودال ئاقسۆڭەكلەردىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن «يېڭى ئاقسۆڭەكلەر» دەپ ئاتىغانىدى. ئۈچىنچى، يەر چىتلاش ھەرىكىتىدىن كېيىن پەيدا بولغان كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش زور

دەرىجىدە راۋاجلاندى. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا سۇنئىي ئوغۇت ئىشلىتىش، زەيكەش چېپىش، تۇپراقنى ياخشىلاش جەھەتلەردە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. نۇرغۇن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ھەتتا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى (مەسىلەن، ئۇرۇق سېلىش ماشىنىسى) ئىشلىتىلدى. دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ۋە ئۇسۇللىرىنىڭ يېڭىلىنىشى پەقەت كۆلەملەشكەن كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىلا ئىشقا ئاشاتتى. نەتىجىدە، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ، مەھسۇلات مىقدارى ئۇچ ـ تۆت ھەسسە ئاشتى.

ۋاھالەنكى، 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەر چىتلاش ھەرىكىتى ۋە كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى شەرق ۋە غەربىي جەنۇبتىكى رايونلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى، غەربىي شىمال ۋە شىمالدىكى رايونلاردا يەنىلا كونا فېئودالىق يېزا ئىگىلىكى ساقلىنىپ قالدى. پومېشچىكلارنىڭ فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيەسى ئاستىدىكى دېھقانلار قانۇنىي جەھەتتە ئەركىن دېھقانلار ۋە رويخەتلىك دېھقانلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنەتتى. رويخەتلىك دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارغا بولغان فېئودالىق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئەركىن دېھقانلارغا قارىغاندا كۈچلۈك بولۇپ، ئىجتىمائىي ئورنىمۇ ئەركىن دېھقانلاردىن تۆۋەن ئىدى. ئەمما ھەر ئىككى خىل دېھقانلار پومېشچىكلارغا فېئودالىق يەر ئىجارىسى تۆلەيتتى. فېئودالىق يەر ئىجارىسى 13 ـ 14 ـ ئەسىردىن باشلاپلا نەق پۇل شەكلىنى ئالغان بولۇپ، يەر ئىجارە سوممىسى مۇقىم ئىدى. رويخەتلىك دېھقانلار پومېشچىكلارغا فېئودالىق يەر ئىجارىسى تاپشۇرغاندىن باشقا، يەنە بىر قاتار باج ـ سېلىقلارنى تاپشۇراتتى. مەسىلەن، دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن پەرزەنتلىرى يەرنى داۋاملىق ئىجارىگە ئالماقچى بولسا، پومېشچىكقا چوقۇم «ئۆلۈم بېجى» تاپشۇرۇشى، يەرنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بەرمەكچى بولسا «ئىجازەت بېجى» تاپشۇرۇشى شەرت

ئىدى. پومېشچىكلار رويخەتلىك دېھقانلارغا خالىغانچە جەرىمانە قويۇلاتتى، ئۇلارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ھەقسىز ئىشلەشكە مەجبۇرلايتتى. 1647 ـ يىلىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ رويخېتىدە خاتىرلىنىشىچە، دروم ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇرۇشلۇق باش ئېپىسكوپ ستوكتونىڭ قورۇقىدىكى رويخەتلىك دېھقانلارنىڭ يەر ئىگىسى ئۈچۈن سۇ تۆگمىنىنى رېمونت قىلىپ بېرىشى، ئاشلىقنى دروم شەھىرىگە توشۇپ بېرىشى، قۇرۇق ئوت ـ چۆپلەرنى يىغىپ بېرىشى، بولمىسا 40 شىللىڭ تۆلىشى بەلگىلەنگەن. ئۇلار «جىنايەت» ئۆتكۈزسە، قورۇق سوتى تەرىپىدىن سوتلىناتتى، ئەمەلىيەتتە، بۇلارنىڭ ھەممىسى قوللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، باھا ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە پۇلنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن پومېشچىكلار ئەنئەنىۋى ئادەتكە پەرۋا قىلماي، يەر ئىجارىسىنى ئۆستۈرۈپ، دېھقانلارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيەنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

2. سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتى

يۇڭ توقۇمىچىلىق ئەنگلىيەنىڭ «مىللىي» سانائىتى بولۇپ، ئىنقىلابتىن بۇرۇنلا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدا ئومۇملاشقانىدى. 16 ـ ئەسىردە، يۇڭ توقۇمىچىلىقتا كاپىتالىستىك ئامىللار پەيدا بولدى، بەزىلىرى تارقاق قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا ئايلانسا، بەزىلىرى تەرەققىي قىلىپ مەركەزلەشكەن قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا ئۆزگەردى. بەزى قول سانائەت ئىشخانىلىرى خېلىلا كۆلەملەشتى. مەسىلەن، لوندونلۇق سودىگەر ساموئېل مىك ئۆزىنىڭ كارخانىسىدا نەچچە مىڭ ئىشچىنى يالالاپ ئىشلەتكەن، مەھسۇلاتلىرىنى چەت ئەللەرگىمۇ ساتقان. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگە كەلگەندە

كەسىپداشلار ئۈيۈشمىلىرىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كاپىتالىزم ئاممىلىرى بىخ سۈردى. كەسىپداشلار ئۈيۈشمىلىرىنىڭ كاتتىلىرى، يەنى باي دۈكان ئىگىلىرى ئۇستىلارنى ۋە شاگىرتلارنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ بېيىدى ھەم تىجارەت كۆلىمىنى كېڭەيتتى. بۈنداق دۈكانلار بارا ـ بارا كاپىتالىستىك قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئالدى. يۇڭ توقۇمىچىلىقىنىڭ باشقا، تۆمۈرچىلىكىتىمۇ قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ تەشكىلىي شەكلى بارلىققا كەلدى.

سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تاشقى سودىمۇ گۈللىنىشكە باشلىدى. ئەنگلىيە يۇڭ توقۇلما قاتارلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىپلا قالماي، يەنە كۆپ مىقداردا خام ئەشيا ئىمپورت قىلدى. ئەنگلىيەنىڭ شۇ چاغدىكى تاشقى سودىسى ئاساسلىقى سودا شىركەتلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كونىسى «تەۋەككۈلچى سودىگەرلەر شىركىتى» ھېسابلىنىدۇ. چوڭ سودىگەرلەر ھەر يىلى تاشقى سودىدىن زور پەيدا ئالاتتى. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى يەنە ئافرىقا قۇل سودىسىغا ئارىلىشاتتى، ھەتتا دېڭىز قاراقچىلىقىمۇ قىلاتتى.

قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى، تاشقى سودىنىڭ يۆكسىلىشى پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى يۆكسەلدۈردى. ئەنگلىيەدە ئەڭ دەسلەپتە بانكىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئۆتىگەنى «سەررافخانىلار» بولۇپ، ئۇلار شەخسلەرنىڭ ئامانەت پۇلىنى ساقلاپ بېرىپ، باشقىلارغا پۇل قەرز بەرگەن ۋە پۇل تېگىشىپ بەرگەن. بۇنى دەسلەپكى بانكا دېيىشكە بولىدۇ. لوندون ئەنگلىيەنىڭ سودا ھەم پۇل مۇئامىلە مەركىزى بولۇپ، لوندوندىكى سودا رايونى پۇل مۇئامىلە مەركىزى ئىدى. لوندون بىرژىسى 1568 ـ يىلى ئېچىلغان بولۇپ، ئەنگلىيەدىلا ئەمەس، پۈتۈن ياۋروپا قىتئەسىدىمۇ زور تەسىرگە ئىگە ئىدى.

ئومۇمەن 17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە يەنىلا

يېزا ئىگىلىك دۆلىتى بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدە ئۇستۇن ئورۇندا تۇراتتى. 1665 - يىلى، ئەنگلىيەنىڭ يېزا ئىگىلىك كاپىتالى (يەر - زېمىن، ئۆي - ئىمارەت ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ قىممىتى 210 مىليون فوند، باشقا كاپىتالى (سودا - سانائەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ قىممىتى ئاران 40 مىليون فوند بولغان ئىدى.

ئەنگلىيەنىڭ سودا - سانائىتىنى باشقا دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئىلغار دەپ كەتكىلىمۇ بولمايتتى، ئەنگلىيە مەيلى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ياكى مەھسۇلات سۈپىتى جەھەتتە بولسۇن گوللاندىيە بىلەن فرانسىيەدىن خېلىلا ئارقىدا تۇراتتى. ئەنگلىيە سودا - سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى گەرچە زور بولمىسىمۇ، ئەمما ئەنگلىيە كاپىتالىزمىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتى باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قارىغاندا زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئەنگلىيەدە كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە سىڭىپ كىرىش دەرىجىسى باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا يۇقىرى بولدى.

3. ئىقتسادىي ئۆزگىرىش ئىچىدىكى ئەنگلىيەنىڭ ئىجتىمائىي سىنىپى ئەھۋالى

يەر چىتلاش ھەرىكىتى يېزىلاردىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتتى. ئالدى بىلەن ئەسلىدە بىرلىككە كەلگەن ئاقسۆڭەكلەر بىر - بىرىگە دۇشمەن ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈندى. ئەنگلىيەنىڭ شەرقى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى يېزىلاردا كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق بىلەن بۇاستە ياكى ۋاستىلىك باغلانغان ئاقسۆڭەكلەر ــ يېڭى ئاقسۆڭەكلەر پەيدا بولدى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئاساسەن ئوتتۇرا - كىچىك ئاقسۆڭەكلەر (يېزا مۆتىۋەرلىرى)دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنىدى،

چۈنكى يەر چىتلاش ھەرىكىتىگە قاتناشقانلارنىڭ مۇتلەق كۆپى يېزا مۆتىۋەرلىرى ئىدى.

يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەر ـ مۈلكى ئۇزۇكسىز كۆپەيدى. ھېنرى VIII دىنىي ئىسلاھات قىلغاندا سېتىۋەتكەن چېركاۋ ـ ئىبادەتخانىلارنىڭ يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پادىشاھ جامېس I ساتقان پادىشاھلىق يەرلەرنىڭ يېرىمىنى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر سېتىۋالدى. 1625 ـ يىلىدىن 1634 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە سېتىلغان يەرلەرنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 230 مىڭ فوند بولۇپ، پەقەت 133 يېڭى ئاقسۆڭەك بۇ يەرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى سېتىۋالدى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەر يەنە سودا ـ سانائەت ساھەسىگە مەبلەغ سېلىپ، قوشۇمچە سودا ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زېمىندارلارغا ئايلاندى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەر يەنە سودىگەرلەرنى يېنىغا تارتىپ ئۆز قوشۇنىنى تولۇقلىدى، نۇرغۇن چوڭ سودىگەرلەر يەر سېتىۋېلىپ بىر دومىلاپلا زېمىندارلارغا ئايلاندى. ئۇلار ۋەيران بولغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىكى يەرلەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بېرىپ، كاپىتالىستنىڭ يەر ئىجارىسى ئېلىپ، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر قوشۇنىغا قوشۇلدى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ناھايىتى ئەۋزەل ئورۇندا بولۇپ، كونا فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ئىمتىيازغا ۋە سىياسىي ئورۇنغا ئىگە ئىدى، ئىقتىسادىي ئورنى كونا ئاقسۆڭەكلەردىن ئۈستۈن ئىدى. سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكى بۇرژۇئازلارغا سېلىشتۇرغاندىمۇ، يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى يەرلىك ئەمەلدارلار بولغانلىقتىن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازى ۋە سىياسىي ئورنىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرالايتتى، شۇڭا يېڭى ئاقسۆڭەكلەر نۇرغۇن ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە ئىدى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەر ـ مۈلكى ماھىيەتتە فېئودال خاراكتېرىنى

ئەمەس، بەلكى بۇرژۇئاز خاراكتېرىنى ئالغان مال ـ مۇلۈك ئىدى. ئۇلار ئىقتىسادىي سانائەت كاپىتالىزمىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئۇلار بىلەن بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى بىردەك ئىدى. بەزى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر قوشۇمچە سودا ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەمدە سودىگەرلەر يېڭى ئاقسۆڭەكلەر قوشۇنىغا قوشۇلۇپ تۇرغانلىقتىن، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا تەبىئىي ھالدا ئىتتىپاقلىق شەكىللەندى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەردىن بولغان پارلامېنت ئەزالىرى تۆۋەن پالاتادا بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ جارچىسى بولدى، سوت مەھكىمىلىرىدە زاسپىداتېل سالاھىيىتى بىلەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىدى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىتتىپاقىدا يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ھامان سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئورۇندا تۇردى.

ئەمما، يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ غەم ـ قايغۇسى بار ئىدى. چۈنكى ئۇلار رېتسارلار سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنىڭ بېسىمىغا ئۇچرايتتى. ئەنگلىيەدە ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ رېتسارلار سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ساقلىنىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ تۈزۈم بويىچە ھەربىر زېمىندارنىڭ يېرى ئۇلارنىڭ شەخسىي مۈلكى ھېسابلانمايتتى. قانۇنىي جەھەتتە، پادىشاھ ئەڭ ئالىي زېمىندار بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا تەۋە ئىدى، پومېشچىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېرى پادىشاھ تەرىپىدىن بېرىلگەن دەپ قارىلاتتى. شۇڭا، پومېشچىكلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى شەرتلىك ئىدى، يەنى پادىشاھقا مەلۇم فېئودالىلىق مەجبۇرىيەت ئۆتەشنى ئالدىنقى شەرت قىلاتتى. ئەڭ دەسلەپتە، ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، پادىشاھقا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتۈشى لازىم ئىدى. 12 ـ ئەسىردىن كېيىن بۇ مەجبۇرىيەت «قالقان ھەققى» بولۇپ ئۆزگەردى، يەنى پومېشچىكلار مەلۇم مىقدارda ئىئانە تاپشۇرۇش ئارقىلىق ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشتىن قۇتۇلدى.

«قالقان ھەققى»دىن باشقا، پومېشچىكلار يەنە ھەرخىل ئالۋان ـ سېلىقلارنى زىممىسىگە ئېلىشى كېرەك ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە «يارداەم ھەققى»مۇ بار بولۇپ، بۇ، پومېشچىكلارنىڭ چوڭ ئوغلى رېتسارلىق ئۇنۋانى ئالغاندا، چوڭ قىزى ياتلىق بولغاندا تاپشۇرىدىغان ھەم پادىشاھ ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشۈپ قالسا قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن تۆلەيدىغان پۇل ئىدى. بۇنىڭدىن قالسا مىراس بېجىمۇ بار بولۇپ، بۇ، پومېشچىكلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يەر ـ مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلغاندا تۆلەيدىغان باج ئىدى، بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ رېتسارلار بېجى دېيىلەتتى. ئەمما، پومېشچىكلارنىڭ قوبۇل قىلالمايدىغىنى شۇكى، رېتسارلار سۈيۇرغاللىق تۈزۈمى بويىچە پومېشچىكلار ئۆلۈپ كېتىپ پەرزەنتلىرى چوڭ بولغۇچە پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى پادىشاھ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇراتتى. باشقۇرۇش جەريانىدا، پادىشاھ ھەتتا پومېشچىكلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا ئارىلىشاتتى، ئەگەر پومېشچىكلارنىڭ پەرزەنتلىرى پادىشاھنىڭ پەرمانىغا كۆنمىسە، خېلى كۆپ مىقدارىدا «نىكاھ ھەققى» تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. پومېشچىكلارنىڭ پەرزەنتلىرى چوڭ بولۇپ يەرلىرىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولغاندا، چوقۇم پادىشاھقا ئالاھىدە ئىئانە تاپشۇرۇشى لازىم ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، پادىشاھ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار يەرلەرنى باشقۇرۇش جەريانىدا پومېشچىكلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى خالىغانچە قاقتى ـ سوقتى قىلىۋالاتتى. 16 ـ 17 ـ ئەسىرلەردە پادىشاھ ئەڭ ئالىي زېمىندار بولۇش سالاھىيىتى بىلەن پومېشچىكلارنىڭ يەر چېتىلىشىغا ئارىلاشتى ھەم يەر چېتىلغۇچىلارغا جەرىمانە قويدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، پومېشچىكلارنىڭ يەر چېتىلىشىغا قويۇلغان جەرىمانىدىن كىرگەن كىرىم پادىشاھ كىرىمىنىڭ بىر ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ قالدى.

ئومۇمەن، 17 ـ ئەسىردە فېئودالىق رېتسارلار سۈيۇرغاللىق تۈزۈمى بىلەن كۆپ ساندىكى يەر ئىگىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا

كەسكىن زىددىيەت شەكىللەندى. يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىقى ئىقتىسادىي جەھەتتە فېئودالىزمچە ئەمەس، بۇرژۇئازىيەچە ئىدى، ئەمما قانۇنىي جەھەتتە، ئۇلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى پادىشاھنىڭ ئىرچىل چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ناھايىتى پايدىسىز ئىدى، شۇڭا ئۇلار رىتسارلار سۈيۇرغاللىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى كەسكىن تەلەپ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ فېئودالىلىق مال ـ مۈلكىنى شەرتسىز ھالدا بۇرژۇئازىيەچە خۇسۇسىي مۈلۈككە ئايلاندۇرماقچى بولدى.

يەر چىتلاش ھەرىكىتىگە قاتناشمىغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر يەنىلا كونىچە فېئودال ئىگىلىكىنى باشقۇرۇپ، دېھقانلاردىن فېئودالىلىق يەر ئىجارىسى شۇلۇۋۇپلىش ھېسابىغا جان باقتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ئەمەلدار ياكى دۆلەت دىنى روھانىيلىرى ئىدى. «باھا ئىنقىلابى» نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ يەر ئىجارىسىدىن كىرىدىغان مۇقىم كىرىمى ئازىيىپ كېتىپ، تۇرمۇش سەۋىيەسى تۆۋەنلەپ، قەرزى كۆپىيىپ، نۇرغۇنلىرى يەرلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ كونا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ گەرچە ئىقتىسادىي ئورنى تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار سىياسىي جەھەتتە يەنىلا ھۆكۈمران سىنىپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەقدىرى فېئودالىلىق ھاكىممۇتلەق تۈزۈم بىلەن زىچ باغلانغانىدى. شۇڭا ئۇلار دۆلەت دىنى روھانىيلىرىغا ئوخشاش ئەڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھ ئىدى.

بۇرژۇئازىيە سىنىپى دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى ۋە شەھەرلەردىكى سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرى ئەركىن دېھقانلاردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇپ، ئىشچى يالاپ ئىشلىتەتتى. 16 ـ ئەسىردىكى «باھا ئىنقىلابى» ئۇلارنى بېيىتىۋەتتى. شۇڭا ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇردى. قول سانائەت

ئىشخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. ئەمما، شەھەر بۇرژۇئازىيەسى ئېچىدە ئەڭ كۈچلۈكى چوڭ سودىگەرلەر، كاتتا پۇلدارلار ئىدى. كاتتا پۇلدارلار خېلى بۇرۇنلا ئوردا بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، دۆلەتكە قەرز بېرىدىغان جازانىخورلارغا ئايلانغانىدى، چوڭ سودىگەرلەرمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى سودىنى مونوپول قىلىش تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى، يەنى ھۆكۈمەتتىن ئىجازەت ئالغان شىركەتلەرلا بەلگىلەنگەن رايوندا يالغۇز سودا قىلىدى، باشقا سودىگەرلەرنىڭ قول تىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى، بۇنىڭ بىلەن يالغۇز سودا قىلغان شىركەتلەرنىڭ كاتتىباشلىرى راسا بېيىدى. بۇنداق سودىگەرلەر پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئارانلا 200 ئەتراپىدا ئىدى. يالغۇز سودا قىلىدىغان چوڭ شىركەتلەر مال باھاسىنى خالىغانچە ئۆستۈرەتتى، بۇ، مۇشۇ شىركەتلەر ئارقىلىق چەت ئەللەردىن خام ئەشيا سېتىۋالىدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى زور زىيانغا ئۇچراتتى. شۇڭا، ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەر ۋە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ غوجايىنلىرى بۇ تۈزۈمگە قارشى چىقتى.

يېزىلاردا رويخەتلىك دېھقانلار يەنىلا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيتتى، ئۇلار ئېغىر فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەرنى زىممىسىگە ئالغاچقا، فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى، ئۆز قولىدىكى يەرنىڭ ھەقسىز ئۆز مۇلكىگە ئايلىنىشىنى تەلەپ قىلاتتى. يەر چىتلاش ھەرىكىتىدە يېرىدىن ئايرىلغان دېھقان سەرگەردانلار تۇرمۇشتا قىينىلىپ ھەممىلا يەردە تىلەمچىلىك قىلىپ ئېيتقۇسىز جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. ئۇلار قولىدىن كەتكەن يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشنى ھەم بۇ يەرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ مۇلكىگە ئايلىنىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشلەيدىغان دېھقان ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئانچە

ياخشى ئەمەس ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەن بولۇپ، ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشى ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆسۈشىگە يەتمەيتتى. 1540 ـ يىلىدىن 1640 ـ يىلىغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە، بۇغداينىڭ باھاسى ئۈچ ھەسسە ئۆرلىگەن بولسىمۇ، دېھقان ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئاران ئىككى ھەسسە ئۆسكەنىدى.

قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا ياللىنىپ ئىشلەيدىغان ئىشچىلارمۇ ئىنتايىن نامرات بولۇپ، ئىش ھەققىگە تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامدىيالمايتتى. قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى ھۇنەرۋەنلەر ۋە شاگىرتلار ئۇستىلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسى ئاستىدا يېرىم ئاچ يېرىم توق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. شەھەردىكى ئەمگەكچى خەلقمۇ مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي بېسىمى ئاستىدا، ھېچقانداق ئەركىنلىك ۋە ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولالمايتتى، ئۇلاردا سايلام ھوقۇقى يوق بولۇپ، ئەمەلدارلار ۋە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ئۇلارنى خالىغانچە بوزەك قىلاتتى.

رەھىمسىز ئېكسپلاتاتسىيە ۋە پومېشچىكلارنىڭ يەر چىتلاش ھەرىكىتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىزچىل قارشىلىقىنى قوزغىدى. دېھقانلارنىڭ فېئودال پومېشچىكلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسىگە قارشى كۈرەشلىرى، يەر چىتلاشقا قارشى كۈرەشلىرى زادىلا ئۈزۈلۈپ قالمىدى. شەھەر ئەمگەكچىلىرىنىڭ بايلارغا، مۇستەبىت ھۆكۈمەت باجگىرلىرىغا، يەرلىك سوتچىلارغا قارشى كۈرەشلىرى توختىماي يۈز بېرىپ تۇردى.

17 ـ ئەسىر كىرگەندىن كېيىن، بۇ كۈرەشلەر تېخىمۇ زورايدى. 1607 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ئەنگلىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى دېھقانلار داغدۇغىلىق ھالدا يەر چىتلاشقا قارشى كۈرەش قوزغىدى، نەچچە مىڭ دېھقان ئۆزلىرىنى «باراۋەرچىلەر» دەپ ئاتاپ، قوللىرىغا ئورغاق، كالتەك، ئارا قاتارلىقلارنى ئېلىپ، چىت ـ قاشالارنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئېرىقلارنى تىندۇرۇپ، يەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇلار «باتۇرلۇق بىلەن ئۆلۈشكە رازىمىزكى، نامراتلىق ئىچىدە ئۆلۈشنى خالىمايمىز» دەپ

قەسەمیاد قىلدى. ئەتراپتىكى ئاھالىلەر ئۇلارغا يېمەكلىك، قورال ـ سايمان يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنى قوللىدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى ھەربىكەت رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇلدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، دېھقانلار ھەربىكىتى يەنە قوزغىلىپ، ئەنگلىيەنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە كېڭەيدى. 30 ـ يىللاردا يەر چىتلاشقا قارشى ھەربىكەت شەرقىي قىسمىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە ئەۋجىگە چىقتى، ھەربىكەت قوزغىغان دېھقانلار ئۆزلىرىنى «سازلىقچىلار» دەپ ئاتاپ، سازلىقلارنى چىتلىۋالغان پومېشچىكلارغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى چىقتى.

شەھەرلەردىمۇ قارشىلىق كۈرەشلىرى كۈچەيدى. 1617 ـ يىلى لوندوندا قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى شاگىرتلارنىڭ ھەربىكىتى پارتلىدى، 1622 ـ يىلى گروست ۋىلايىتىدە ئىشسىز قالغان ئىشچىلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، ئىشسىزلار توپ ـ توپ بولۇپ بايلارنىڭ ئۆيلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، يېمەكلىكلەرنى بۇلىدى. 1639 ـــ 1640 ـ يىللىرى لوندوندا يەنە ئىشسىزلار ۋە نامراتلارنىڭ نامايىشلىرى بولدى.

4. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر ۋە پورىتانلار ھەربىكىتى

غەربىي ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرگە ئوخشاش، ئەنگلىيەمۇ بۇرۇنىدىنلا كاتولىك دىنى دۆلىتى بولۇپ، 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە دىنىي ئىسلاھات قىلدى. ئەنگلىيەنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى پادىشاھ ھېنرى VIII نىڭ قولىدا تاماملاندى. بۇ قېتىمقى دىنىي ئىسلاھاتتا ھېنرى VIII ئەنگلىيە دىنىي جەمئىيىتى بىلەن رىم پاپاسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، 1534 ـ يىلى ئۆزىنى ئەنگلىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى دەپ جاكارلىدى ھەمدە 700 نەچچە كاتولىك چېركاۋىنى تاقاپ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلدى، ئىسلاھاتتىن كېيىنكى دىنىي جەمئىيەت ئەنگلىيە دىنىي جەمئىيىتى (دۆلەت دىنى جەمئىيىتى) دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ دىنىي

ئەقىدىلىرى، تەشكىلى ۋە مۇراسىملىرى ئەسلىدىكى كاتولىك دىنىي جەمئىيىتى بىلەن ئانچە پەرقلەنمەيتتى، ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمى ۋە ھەر دەرىجىلىك دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ يەر ـ مۇلكى يەنىلا ساقلاپ قېلىنغانىدى. كاتولىك دىنى بىلەن ئوخشىمايدىغىنى، پەقەت ئۇنىڭ ئەڭ ئالىي رەھبەرلىك ھوقۇقى رىم پاپاسىنىڭ قولىدىن ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. ئىلزابىت دەۋرىدە، ئەنگلىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى، بەزى تەرەپلەردە چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى پىروتېستانت دىنىغا يېقىنلاشتى، ئەمما كاتولىك دىنىنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى.

كۇنسېرى ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى ئاقسۆڭەكلىرى ئەنگلىيە دۆلەت دىنىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى تەدرىجىي تونۇپ يەتتى. بۇنىڭدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، دۆلەت دىنىي جەمئىيىتى پادىشاھنىڭ قولىدىكى قورال بولۇپ، مۇستەبىت تۈزۈمنى مۇستەھكەملەيدىغان ۋاستە ئىدى. ئىككىنچىدىن، دۆلەت دىنىي جەمئىيىتىنىڭ روھانىيلىرى ھەشەمەتخور، ئىشرەتپەرەس بولۇپ، مۇخلىسلارنى رەھىمسىزلەرچە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، بۇ، تېجەشلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەبلەغ جۇغلاش ۋە سودا ـ سانائەتنى كېڭەيتىش پائالىيەتلىرىگە روشەن تەسىر كۆرسىتەتتى. ئۈچىنچىدىن، دۆلەت دىنىي جەمئىيىتى كاتولىك دىنىنىڭ پەرھىز تۇتۇش، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش قاتارلىق نۇرغۇن ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى. بۇ، كۇنبويى ئالدىراش يۇرىدىغان بۇرژۇئازلارغا نىسبەتەن ۋاقىت ئىسراپ قىلغانلىق ئىدى. دۆلەت دىنىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئەنگلىيە بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلىرى كالۋىن دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىنى كۆرەش قورالى قىلدى. بۇنىڭدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەب بار ئىدى: بىرىنچىدىن، كالۋىن دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ دىنىغا تازا ياقاتتى. كالۋىن

دىنىنىڭ ئەقىدىسىنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى تەقدىرچىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا: بىر بۆلەك كىشىلەر خۇدانىڭ مەرھەمىتىگە نائىل بولغان، ئۇلارنىڭ «پېشانىسىگە قۇتقۇزۇلۇش» پۈتۈلگەن، يەنە بىر بۆلەك كىشىلەرنىڭ پېشانىسىگە مەڭگۈلۈك دوزاخ ئازابىنى تارتىش پۈتۈلگەن. خۇدانىڭ تاللىشىغا نائىل بولغانلار ھېچقانداق ساۋاب ئىش قىلمىسىمۇ «قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ»، يەنە بىر بۆلەك كىشىلەر ھەرقانچە كۆپ ساۋاب ئىش قىلسىمۇ «قۇتقۇزۇلمايدۇ»، چۈنكى بۇ دۇنيادىكى ھەرقانداق ئىشنى خۇدا ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان، بۇنى ئۆزگەرتىشكە ئىنسانىنىڭ قۇربى يەتمەيدۇ، كىشىلەر مەيلى قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللانسۇن چوقۇم ئۆز كەسپىدە نەتىجە يارىتىپ، ئۆزىنىڭ خۇدانىڭ مەرھەمىتىگە نائىل بولغانلىقىنى ئىسپاتلىشى كېرەك. ناۋادا بىر ئوقەتچى تىجارىتىنى قانچە روناق تاپقۇزسا، خۇدانىڭ مەرھەمىتىگە شۇنچە ئاسان نائىل بولىدۇ... دەپ قارىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى كاتولىك دىنىي جەمئىيىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ كەلگەن كاپىتالىستلار خۇدانىڭ نامى بىلەن ئۆزلىرى «بۇ دۇنيالىق بۇرچ» دەپ قارىغان سودا پائالىيەتلىرىنى مۇقەددەسلەشتۈردى. ئىككىنچىدىن، كالۋىن دىنى يەنە «مەبۇدقا چوقۇنۇش»تىن كېلىپ چىققان ھەشەمەتلىك مۇراسىملارنى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئادەمنى بىزار قىلىدىغان سېلىقلىرىنى، بىمەنە خاتىرە كۈنلىرىنى بىكار قىلغانىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇرژۇئازىيە سىنىپىغا پايدىلىق ئىدى. ئۇچىنچىدىن، كالۋىن دىنىنىڭ تەشكىلى بىرقەدەر دېموكراتىك ئىدى، بۇ، بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ فېئودال مۇستەبىتلىككە قارشى تۇرۇش تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلەتتى.

ئەنگلىيە كالۋىن دىنى يەنە پورىتان دىنى (تازىلانغان دىن)دەپمۇ ئاتالغانىدى. سەۋەبى كالۋىن دىنى مۇرىتلىرى دىنىي جەمئىيەتتىكى كاتولىك دىنى قالدۇقلىرىنى تازىلىۋېتىشنى تەلەپ قىلغانىدى. دىن تازىلاش ئەڭ دەسلەپتە 16 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ

يىللىرىدا پەيدا بولغان بولۇپ، دەسلىپىدىلا جەڭگىۋار قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، دۆلەت دىنى جەمئىيىتى روھانىيلىرىنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتتە «بۇزۇلغانلىقىنى»، تۇرمۇشتا «چىرىكلەشكەنلىكىنى» قاتتىق تەنقىد قىلىپ، تۇرمۇشتا «دۇروس» ھەم «تىرىشچان» بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ، ئىپتىدائىي جۇغلانما دەۋرىدىكى بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك تۇرمۇش شەكلى بولۇپ، بۇنداق قىلمىسا، بۇرژۇئازىيە سىنىپى بېيىيالمايتتى. پورىتانلار كاتولىك چېركاۋلىرىدىكى مۇقەددەس بۇت، نەزىر - چىراغ سۇپىسى قاتارلىق بارلىق ھەشەم جابدۇقلىرىنى ئېلىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلاتتى، يەنە دۇئا - تىلاۋەت قىلغاندا تىلاۋەتنامە ئىشلىتىش، خىرىستوسنىڭ نامىنى تىلغا ئالغاندا تەزىم قىلىش، چوقۇندۇرۇلغۇچىلارغا كىرىست بىلەن بەخت تىلەش، گوسپېلنى ئوقۇغاندا ئورنىدىن تۇرۇش قاتارلىقلارغىمۇ قارشى تۇراتتى. دۆلەت دىنى جەمئىيىتى بۇ ئادەتلەرنى داۋاملىق ساقلاپ قالغاچقا، پورىتانلار ئۆز ئۆيلىرىدە ئىبادەت قىلىدىغان بولدى. ماھىيەتتە، پورىتانلارنىڭ «ئاددىيلاشتۇرۇش» ۋە «ساپلاشتۇرۇش» تەلىپىنىڭ كەينىگە پايدىغا ئىنتىلىش ۋە كاپىتال جۇغلاش ئارزۇسى يوشۇرۇنغانىدى. پورىتانلار ھەمىشە ئۆزۈن قارا تون كىيىپ، ئاددىي ياسىنىپ يۈرگەچكە، ئېسىل ياسىنىۋالغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ روھانىيلىرى بىلەن روشەن سىلىشتۇرما بولاتتى. ئۇلار كۆلكە - چاقچاق قىلمايتتى، ئۇسسۇل ئويناش، ساز چېلىش، ئويۇن - تاماشا قىلىشنى ئالۋاستىلارنىڭ ئېزىقتۇرۇشى ۋە گۇناھنىڭ مەنبەسى دەپ قارايتتى.

17 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە ئاھالىلىرى ئىچىدە پورىتانلارنىڭ سانى كۆنسېرى كۆپەيگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنە نۇرغۇن كىشىلەر ئەنگلىيە دۆلەت دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. يەنە كېلىپ، ئەنگلىيەنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنە نۇرغۇن كاتولىك

دىنى مۇرىتلىرى بار ئىدى. ئەمما، پورىتان دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى كۇنسېرى باش كۆتۈرۈۋاتقان كاپىتالىزم ئىدىئولوگىيەسىنى ئەڭ روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، پورىتانلار يېڭىچە بۇرژۇئازىيەچە ئەخلاق ۋە يېڭىچە دىنىي، سىياسىي تۈزۈلمىنى تەشۋىق قىلدى، ئۇلار فېئودال مۇستەبىتلىككە قارشى كۈرەش جەريانىدا، بۇرژۇئازىيە سىنىپى ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئىتتىپاقلاشتى.

بىراق، پورىتانلارنىڭ تەشكىلى بىردەك ئەمەس ئىدى، 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا ئۇلار مۆتىۋەرلەر مەزھىپى ۋە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ئەڭ باي گۈرۈھ، يەنى چوڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر كالۋىن دىنى جەمئىيىتىنىڭ شەكلى بويىچە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى كەسكىن تەشەببۇس قىلاتتى، ئۇلار «مۆتىۋەرلەر مەزھىپى» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇلار ئاقساقاللارنىڭ (چوڭ ياشلىقلار) دىنىي جەمئىيەتتە ئاساسلىق رول ئوينىشىنى، يەرلىك دىنىي جەمئىيەت كېڭىشى ۋە مەركىزىي دىنىي جەمئىيەت كېڭىشىنىڭ ئاقساقاللاردىن تەشكىللىنىشىنى، ئاقساقاللارنىڭ كاتولىك دىنىنىڭ ئېپىسكوپى بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ، مۇرىتلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن يوسۇنلارغا ئەمەل قىلىشىغا نازارەتچىلىك قىلىشىنى، دىنىي جەمئىيەت ئىنتىزامىنى بۇزغانلارنى قاتتىق جازالىشىنى تەلەپ قىلاتتى، شۇنداقلا ئاقساقاللار دىنىي جەمئىيەتتە رەھبەرلىك ئورۇندا تۇرۇپ قالماي، يەنە دۆلەت ھاكىمىيىتىدىمۇ رەھبەرلىك ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك، دەپ قارايتتى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بولسا ھەربىر دىنىي تەشكىلاتنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ باشقۇرۇشىدىن مۇستەسنا ھالدا مۇستەقىل تۇرۇشنى، مۇرىتلارنىڭ رىم پاپاسى ۋە پادىشاھقىمۇ، ئاقساقاللار ۋە دىنىي جەمئىيەت كېڭىشىگىمۇ بويسۇنماسلىقنى تەشەببۇس قىلاتتى.

ئۇلار ھەربىر مۇرىتنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ئۆزىگە ئوخشاش ئادەمنى تاللىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشى كېرەك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «ئىنجىل»غا بولغان چۈشەنچىسى بويىچە ئەركىن ھالدا «تەپسىر قىلسا» ۋە «ۋەز ئېيتسا» بولىدۇ، دەپ قارايتتى. مۆتىۋەرلەر مەزھەپىگە ئوخشىمايدىغىنى، مۇستەقىللىقىدا مەزھەپى نۇرغۇن ئۇششاق مەزھەپلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، تەشكىلى تارقاق ئىدى. مۇستەقىللىقىدا مەزھەپىگە ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىگى ئاقسۆڭەكلەر، بىر قىسىم دېھقانلار، شەھەر ئاھالىلىرى كىرەتتى.

5. ئەنگلىيە مۇستەبىت تۈزۈمى ۋە ستۇئارت خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشى

15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا ئەنگلىيەدە مۇستەبىت تۈزۈم شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى، بۇ تۈزۈم بويىچە پادىشاھنىڭ ھوقۇقى چەكسىز بولۇپ، ئۇ تۈرلۈك دىكتاتۇرا ئورگانلىرىغا تايىنىپ خەلققە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى ۋە ئۇلارنى ئېزەتتى، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيەنى قوغدايتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم دىكتاتۇرا ئورگىنى ــ مەركىزىي كېڭەش (باش ۋەزىر پادىشاھنىڭ يارەمچىسى بولۇپ، پادىشاھنىڭ دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا يارەملىشەتتى)، دۆلەت سوتى (مەخسۇس ئىسيانكار ئاقسۆڭەكلەرنى باستۇرۇشقا مەسئۇل ئورگان)، ئالىي سوت (دەسلەپتە كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىنى باستۇرۇش ئورگىنى بولغان، كېيىن پورىتانلارنى باستۇرۇش ئورگىنى بولغان)، پادىشاھ كېسىمخانىسى (قەدىمىي ئەدلىيە ئورگىنى)، شۇنداقلا پادىشاھنىڭ مەنىۋى ھۆكۈمرانلىق ئورگىنى بولغان دۆلەت دىنى جەمئىيىتى ئىدى. پادىشاھ سىياسىي جەھەتتىلا ئەڭ ئالىي

هۆكۈمران بولۇپ قالماي، يەنە بارلىق يەر ـ زېمىنلىرىنىڭ ئىگىسى ئىدى. پادىشاھقا قاراشلىق قورۇق، ئورمانلىق ۋە شىكارگاھلار مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغانىدى. پادىشاھقا قاراشلىق يەرلەردىن كىرگەن كىرىم 1617 ـ يىلى 80 مىڭ فوند بولغان بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا قاراشلىق يەرنىڭ كۆلىمىنىڭ قانچىلىك چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەمما، ئەنگلىيەدە مۇستەبىتلىك فىرانسىيەدىكىدەك كۈچىيىپ كەتمىگەنىدى. بىرىنچىدىن، غايەت زور بىيۇروكىرات سىستېمىسى شەكىللەنمىگەن، يەرلىكتە يەنە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرى بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك مەمۇرلارنى پادىشاھ تەيىنلىمەي، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر تاللاپ چىقاتتى. ئىككىنچىدىن، پادىشاھنىڭ دائىملىق ئارمىيەسى يوق بولۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندىلا خەلق ئەسكەرلىرىنى ۋاقىتلىق يىغاتتى. ئۈچىنچىدىن، ئەنگلىيەدە پارلامېنت بولۇپ، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەش رولىنى ئويناپتتى. فىرانسىيەدە بولسا، تەبىقىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئورگان ــ «ئۈچ تەبىقە كېڭىشى» ئالىلىقاچان ئىشتىن قالغانىدى. ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ مۇقىم مالىيە كىرىمى يوق بولۇپ، ئادەتتە پادىشاھ ۋە ئوردىدىكىلەر پادىشاھ يېرىنىڭ ئىجارىسى ۋە رېتسارلار بېجىگە تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامدايتتى. ئەگەر ئالاھىدە راسخوت ئېھتىياجى بولسا ياكى ئۇرۇش بولۇپ قالسا، پادىشاھ پارلامېنت يىغىنى ئېچىپ، پارلامېنتنىڭ پۇقرالاردىن ۋاقىتلىق باج ـ سېلىق يىغىشقا قوشۇلۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. بۇ دەل پارلامېنتنىڭ نېمە ئۈچۈن ئەنگلىيەدە ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىدىكى سەۋەب ئىدى.

ئەنگلىيە پارلامېنتى يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى پالاتاغا بۆلۈنگەنىدى. يۇقىرى پالاتا ئەزالىرى پادىشاھ تەيىنلىگەن چوڭ ئاقسۆڭەكلەر، ئالىي روھانىيلار ۋە بايلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. يۇقىرى پالاتانىڭ تۆۋەن پالاتا ماقۇللىغان قانۇنلارنى ئىنكار

قىلىش هوقۇقى بولۇپ، تۆۋەن پالاتا ماقۇللىغان ئۆزلىرىگە پايدىسىز قانۇنلارنى رەت قىلاتتى. ئەمما، يېڭى باج - سېلىق يىغىشنى تەستىقلاش هوقۇقى تۆۋەن پالاتاغا تەۋە بولۇپ، ئەگەر تۆۋەن پالاتا ماقۇل بولمىسا، پادىشاهنىڭ يېڭى باج - سېلىق يىغىش هوقۇقى بولمايتتى. تۆۋەن پالاتا ئەزالىرىنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئەزالار سايلىمى يەتتە يىلدا بىر قېتىم هەرقايسى ئوبلاست ۋە بەزى شەهەرلەردە ئۆتكۈزۈلەتتى. هەرقايسى ئوبلاستلاردىكى يېزا مۆتىۋەرلىرى ۋە يىللىق كىرىمى 40 شىللىڭغا يېتىدىغان ئەركىن دېهقانلارنىڭلا سايلىنىش هوقۇقى بولاتتى. يېزا مۆتىۋەرلىرىنىڭ يەرلىكتە تەسىرى ناهايىتى زور بولغاچقا، يەرلىكتىن سايلىنىپ پارلامېنتقا كىرىدىغانلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى يېزا مۆتىۋەرلىرى بولاتتى. شەهەرلەردىكى سايلام جايلاردا ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بەزى شەهەرلەرنىڭ بۇرۇنىدىنلا سايلام هوقۇقى بار ئىدى، بەزى شەهەرلەر سايلام هوقۇقىنى پۇل خەجلەپ پادىشاهتىن سېتىۋالاتتى، بەزى شەهەرلەرنىڭ بولسا زادىلا سايلام هوقۇقى يوق ئىدى. كۆپىنچە شەهەرلەردىكى سايلامنى چوڭ سودىگەرلەر، چوڭ بايلار كونترول قىلغاچقا، سايلىنىدىغانلارمۇ شۇلار ئىدى. شۇڭا، ئەنگلىيە پارلامېنتى دېموكراتىك ئۇسۇلدا تەشكىللەنمىگەنىدى، ئەمما، ئۇنىڭ پادىشاهنىڭ هوقۇقىنى چەكلەش رولى ئىدى.

ئەنگلىيەنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمى مۇنداق ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنۈپ تەرەققىي قىلدى: 1 - باسقۇچ 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 16 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىل بولۇپ، ئاساسەن تۈدور خانىدانلىقى هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. 2 - باسقۇچ 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 17 - ئەسىردىكى ئىنقىلاب پارتلىغانغىچە بولغان مەزگىل بولۇپ، ئاساسەن ستۇئارت خانىدانلىقى هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. 1 - باسقۇچتا، مۇستەبىتلىك كاپىتالىزمنىڭ باش كۆتۈرۈشىنى، بولۇپمۇ كاپىتالىنىڭ

ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنى قوغداش رولىنى ئويىنىغاچقا، يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئەمما، 2 ـ باسقۇچقا كەلگەندە ئەھۋال ئوخشىمايلا قالدى، سەۋەبى: بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ، بولۇپمۇ يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بايلىقى كۆنسېرى ئېشىپ، ئىقتىسادىي كۈچى زورايدى، شۇڭا ئۇلار مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ خالىغانچە باشقۇرۇشىغا كۆنمەي، قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى (ئاساسەن پارلامېنت ئارقىلىق)، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، كاپىتالىزمنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مۇستەبىت پادىشاھلىق ھاكىمىيەت ھامان فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دىكتاتۇرلىقىدىكى ھاكىمىيەت بولۇپ، پادىشاھ فېئودال كۈچلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ۋەكىلى ۋە نامايەندىسى ئىدى، ئۇ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۆنسېرى كۈچىيىپ، ئۆزىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلىشىغا قاراپ تۇرالمايتتى. شۇڭا، ئۇ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشقا باشلىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن مۇستەبىت ھۆكۈمەت بىلەن بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدىكى كۈرەش بارغانسېرى گەۋدىلىك ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ كۈرەش ئەنگلىيەدە ستۇئارت خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن باشلاندى.

1603 ـ يىلى، تۇدور خانىدانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى ـــ ئايال پادىشاھ ئېلىزابىت ئۆلدى، ئۇنىڭ پەرزەنتى بولمىغانلىقتىن، ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، شوتلاندىيە پادىشاھى جامېس تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، جامېس I دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەنگلىيەدە ستۇئارت خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. جامېس I گەرچە ئەنگلىيە ۋە شوتلاندىيەنىڭ پادىشاھى بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى دۆلەتنى بىرلەشتۈرمىدى. جامېس I «پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى خۇدا

بەرگەن» دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ: «پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى خۇدا بەرگەن، خۇدا پادىشاھنى خەلقتە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن يەر يۈزىگە ئەۋەتكەن، شۇڭا پادىشاھنىڭ مەرتىۋىسى دەخلى ـ تەرۇزگە ئۇچرىماسلىقى، پۇقرالار ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىشى شەرت، پادىشاھ پەقەت خۇدانىڭلا ئەمرىنى تۇتىدۇ، قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، بۇ، تولىمۇ تەبئىي ئىش، پادىشاھ قانۇننىڭ تۈزگۈچىسى، ۋاھالەنكى قانۇن پادىشاھنى يارىتالمايدۇ، شۇڭا پادىشاھ قانۇندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، پادىشاھ ئۆزىنىڭ قىلمىشى ئۈچۈن پەقەت خۇدا ئالدىدىلا جاۋابكار، خەلق پادىشاھنىڭ پەرمانىغا شەرتسىز بويسۇنۇشى كېرەك. مۇبادا پۇقرالار پادىشاھ ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلەتتى دەپ قارىسا، خۇدادىن پادىشاھنى توغرا يولغا يېتەكلەشنى ئىلتىجا قىلىشى كېرەك، پارلامېنتنىڭ ھوقۇقىنىمۇ پادىشاھ بەرگەن، پارلامېنتنىڭ بۇرچى پەقەت پادىشاھقا ئۆز ئارزۇسىنى يەتكۈزۈش، ئۇنىڭ پادىشاھنىڭ قىلمىشىنى مۇھاكىمە قىلىش ھوقۇقى يوق، خۇدا توغرۇلۇق غۇلغۇلا قىلىش ... خۇداغا شەك كەلتۈرگەنلىك، پادىشاھ توغرۇلۇق غۇلغۇلا قىلىش... ئىسيانكارلىق، مەن ھېچكىمنىڭ ھاكىمىيىتىم توغرۇلۇق غۇلغۇلا قىلىشىغا يول قويمايمەن» دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

جامېس I مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئۇچۇن جامائەت پىكرى پەيدا قىلىپلا قالماي، يەنە ھەدەپ ئەكسىيەتچى سىياسەتلەرنى يۈرگۈزدى. ئۇ پورىتانلارغا ئەسەبىيلەرچە زىيانكەشلىك قىلدى، 1604 ـ يىلىدىكى بىر قېتىملىق كېڭەشتە، پورىتانلارنى قوغلاپ چىقىرىمەن دەپ ئاشكارا جاكارلىدى. شۇ يىلى ئۇ پەرمان چۈشۈرۈپ دۆلەت دىنى جەمئىيىتىدىن باشقا ھەرقانداق دىنىي مەزھەپ ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى شەرتسىز چەكلىدى، نەتىجىدە، نۇرغۇن پورىتانلار ئەنگلىيەدە تۇرالماي گوللاندىيە ياكى شىمالىي ئامېرىكىغا قېچىپ كەتتى.

ئۇ دىنىي زىيانكەشلىكتىن باشقا يەنە ھەدەپ خەلقنى

شۇلۇدى. ئۇنىڭ ئوردىدىكى تۈرمۇشى ئىنتايىن ھەشەمەتلىك، چىرىك ئىدى. شۇڭا ئۇ پات ـ پات پارلامېنت يىغىنى ئېچىپ، پارلامېنتتىن يېڭى باج ـ سېلىق يىغىشقا قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلاتتى. 1614 ـ يىلى پارلامېنت پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭدىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇ پارلامېنتنى تارقىتىۋەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە يىلغىچە پارلامېنت يىغىنى ئېچىلمىدى. بۇ مەزگىلدە، جامېس I بارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ كىرىمىنى ئاشۇردى. 1618 ـ يىلى، دۆلەت مونوپول قىلىش تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈپ، پەقەت ھۆكۈمەتتىن مونوپول ئىجازەتنامىسى سېتىۋالغان شىركەتلەرلا بەزى تاۋارلارنى سېتىشقا ھوقۇقلۇق، دەپ بەلگىلىدى. بۇ تاۋارلار سوپۇن، ئۆسۈملۈك مېيى، كۆمۈر، تۇز، قەغەز، كۆن ـ خۇرۇم، ئەينەك قاتارلىق تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مونوپول سودىگەرلەر بۇ تاۋارلارنى ئەسلىي باھاسىدىن ئۈچ ھەسسە قىممەت باھادا ساتاتتى. پەرەز قىلىنىشىچە، شۇ مەزگىلدە پادىشاھ مونوپول ئىجازەتنامىسىنى سېتىش ئارقىلىق ھەر يىلى 70 ~ 80 مىڭ فوند كىرىم قىلغان.

ئەمما، جامېس I مۇشۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي، يەنە تۆۋەن باھادا كۈندىلىك بۇيۇملارنى سېتىۋېلىش تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى، ئوردىنىڭ مال سېتىۋالغۇچىلىرى بازاردا دېھقانلار، ئۇششاق سودىگەرلەر ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مالىلىرىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، ئارقىدىنلا باھاسىنى ئۈچ ھەسسە ئۆرلىتىپ ساتتى. ئۇ يەنە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان چارىنى ئويلاپ چىقىپ، ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىنى پۇلغا ساتتى، جۈملىدىن بارونلۇق مەرتىۋىسىنى 1000 فوندقا، ۋىكوندلىق مەرتىۋىسىنى 10 مىڭ فوندقا، گىرافلىق مەرتىۋىسىنى 20 مىڭ فوندقا ساتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ھەرقايسى ئوبلاست باشلىقلىرىغا پۇقرالاردىن مەجبۇرىي پۇل قەرز ئالغۇزدى.

جامېس I نىڭ بۇنداق تاپتىن چىققان شۇلۇۋېلىش

سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ مونوپول قىلىش تۈزۈمى ۋە تۆۋەن باھادا كۈندىلىك بۇيۇملارنى سېتىۋېلىش تۈزۈمى كەڭ خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى.

دۆلەت ئىچىدە تەتۈر سىياسەتنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى، يەنە كېلىپ تاشقى سىياسەتنىڭ ناباب بولۇشى بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. شۇ چاغدا ئەنگلىيەنىڭ تاشقى سودا ۋە مۇستەملىكە ئىشلىرىدىكى كۈچلۈك رەقىبى ئىسپانىيە ئىدى، شۇڭا ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپى ئەنگلىيە مۇستەبىت ھۆكۈمىتىدىن ئىسپانىيەنىڭ دېڭىزدىكى كۈچىگە زەربە بېرىدىغان سىياسەت يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، جامېس I ئىسپانىيەگە قارىتا دوستانە سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىسپانىيە بىلەن بىرلەشسە، ئۆزىنىڭ ئەنگلىيەدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق بولاتتى. ئۇنىڭ تاشقى سىياسىتى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ قاتتىق نارازلىقىنى قوزغىدى.

6. مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ كىرىزىسى ۋە ئىنقىلابنىڭ پىشىپ يېتىلىشى

1625 ـ يىلى جامېس I ئۆلۈپ، شاھزادە چارلېس تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ چارلېس I دەپ ئاتالدى. ئۇمۇ دادىسىغا ئوخشاش «پادىشاھ ھوقۇقىنى خۇدا بەرگەن» دېگەن قاراشقا ئىشىنەتتى، شۇڭا ئۇ كاجلىق بىلەن ئۆزى بىلگىنىچە ئىش قىلدى.

ئۇ شۇلۇۋۇپلىش سىياستىنى داۋاملىق يۈرگۈدى. ئۇ ئوبلاست باشلىقلىرى ئارقىلىق بايلاردىن مەجبۇرىي پۇل قەرز ئالماقچى بولغاندا رەت قىلىشقا ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قەرز بېرىشنى

رەت قىلغانلارنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ تۇرمىگە تاشلىدى. مەجبۇرىي قەرز ئېلىش سىياسىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چارلىس I 1628 - يىلى پارلامېنت يىغىنى ئېچىپ، پارلامېنتنىڭ يېڭى باج يىغىشنى ماقۇللىشىنى ئۈمىد قىلدى. بۇ قېتىملىق پارلامېنت يېڭى بۇرژۇئاز ئاقسۆڭەكلەرنىڭ داھىيسى جون ئىلىو ۋە جون پىمنىڭ رەھبەرلىكىدە پادىشاھقا «ھوقۇق مۇراجىئەتنامىسى» سۇنۇپ، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. مۇراجىئەتنامىدە مۇنداق تۆت تۈرلۈك تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى: بىرىنچى، پارلامېنتنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ خەلقتىن قەرز ئېلىشقا ۋە باج - سېلىق يىغىشقا بولمايدۇ؛ ئىككىنچى، سوتنىڭ ھۆكۈمىگە ۋە دۆلەت قانۇنىغا ئاساسلانماي تۇرۇپ، ھەرقانداق ئادەمنى قولغا ئېلىشقا ياكى ئۇنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋېلىشقا بولمايدۇ؛ ئۈچىنچى، ئۇرۇش مەزگىلى قانۇنىغا ئاساسلىنىپ ئادەم تۇتۇشقا بولمايدۇ. تۆتىنچى، ئاددىي پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىدە ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا بولمايدۇ؛ پارلامېنت 350 مىڭ فوند ئاجرىتىپ بۇنى پادىشاھنىڭ مۇراجىئەتنامىنى قوبۇل قىلىشنىڭ شەرتى قىلدى. چارلىس I ئۇزاق ئويلانغاندىن كېيىن مۇراجىئەتنامىدىكى تەلەپلەرنى تەستە قوبۇل قىلدى.

ئەمما، بۇلار پادىشاھ بىلەن پارلامېنت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى پەسەيتەلمىدى. ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھنىڭ تونىنا بېجى ۋە قاداق بېجى يىغىشى ئۈستىدە ماجىرا تۇغۇلدى. تونىنا بېجى ئىمپورت قىلىنغان ھاراق تۈرلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئىمپورت بېجى، قاداق بېجى بولسا ئېكسپورت قىلىنىدىغان قوي يۇڭى قاتارلىق ماللاردىن ئېلىنىدىغان ئېكسپورت بېجى ئىدى. ئىلگىرى، ھەربىر يېڭى پادىشاھ تەختكە ئولتۇرغاندا، پارلامېنت ئادەت بويىچە پادىشاھنىڭ بۇ ئىككى باجنى ئۆمۈر بويى ئېلىشىغا ھوقۇق بېرەتتى. ئەمما، بۇ قېتىم چارلىس I تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، پارلامېنت ئۇنىڭ بۇ ئىككى خىل باجنى

پەقەت بىر يىل ئىلىشىغا قوشۇلدى، ھالبۇكى، پادىشاھ باجنى ئۆمۈر بويى ئىلىشتا چاڭ تۇردى. ئەنگلىيەنىڭ يىللىق ئىمپورت ـ ئېكسپورت مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بۇ ئىككى خىل باجدىن كىرگەن كىرىم پادىشاھ ئومۇمىي كىرىمىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلەيتتى. شۇڭا، چارلىس I پارلامېنتنىڭ قارارىغا پىسەنت قىلماي، يىلمۇيىل ئەمەلدار ئەۋەتىپ، بۇ ئىككى خىل باجنى يىغدى.

1629 ـ يىلى، پارلامېنت پادىشاھنىڭ مەجبۇرىي باج يىغىشىغا قارىتا، تونىنا بېجى ۋە قاداق بېجى تاپشۇرغان سودىگەرلەرنى «ئەركىنلىكنىڭ خائىنى» دەپ جاكارلىدى. چارلىس I دەرغەزەپكە كېلىپ، پەرمان چۈشۈرۈپ پارلامېنتنى تارقىتىۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 11 يىل ئىچىدە ئەنگلىيەدە پارلامېنت بولمىدى، چارلىس I مۇ بۇ 11 يىل ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل يۇقىرى بېسىملىق سىياسىتى ۋە شۇلۇڭلۇشىنى سىياسىتىنى تەپ تارتماستىن يۈرگۈزىۋەردى.

ئارخىئېپىسكوپ لورد چارلىس I نىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن دىنىي ئىزىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكىلەرگىلا ئەمەس، بەلكى مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەرگىمۇ زىيانكەشلىك قىلدى. دۆلەت سوتى ۋە ئالىي سوت پورىتانلارنى توختىماي قولغا ئېلىپ قىيناپ سوراق قىلدى. 1630 ـ يىلى شوتلاندىيەلىك رېدتون ئۆز ئەسىرىدە ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنىپ، 10 مىڭ فوند جەرىمانە تۆلەپ، قاتتىق دۇمبالىنىپ، قۇلىقى كېسىپ تاشلىنىپ، ئۆمۈرلۈك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. 1639 ـ يىلى، مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەردىن پىرىنى قاتارلىق ئۇچ كىشى «ئارخىئېپىسكوپقا تۆھمەت قىلدى» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆمۈرلۈك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

بۇ مەزگىلدە، ئەكسىيەتچىل سىياسەت مالىيە جەھەتتە ئالاھىدە

گەۋدىلەندى، چارلىس I تونىا بىجى ۋە قاداق بىجىنى ئىزچىل ئېلىپلا قالماي، يەنە ھەرخىل نەيرەڭلەرنى قوللىنىپ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى شۇلۇدى. پادىشاھنىڭ يەرلىرى ئىچىدە كەڭ ئورمانلىقلار بولۇپ، بۇ ئورمانلىققا يېقىن جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ يەرلىرى دائىم پادىشاھ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار تەرىپىدىن ئورماڭ-لىق دائىرىسىگە قوشۇۋېلىناتتى. 1634 - يىلى چارلىس I پادىشاھ ئورمانلىقىنىڭ پاسىلىنى تەكشۈرۈش ھەققىدە تۈيۇقسىز پەرمان چۈشۈرۈپ، پادىشاھ ئورمانلىقىنىڭ پاسىلىغا دەخلى - تەرۇز قىلغان ھەرقانداق ئادەم جەرىمانە تۆلەيدۇ، دەپ بەلگىلىدى. بۇ قاقتى - سوقتى قىلىش سىياسىتى نۇرغۇن پومېشچىكلارنى جەرىمانە تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى، بۇنىڭدىن مۇستەبىت ھۆكۈمەت نەچچە 10 مىڭ فوند كىرىمگە ئېرىشتى. 1630 - 1634 - يىللىرى، پادىشاھ يەنە ئەڭ چوڭ زېمىندار بولۇش سالاھىيىتى بىلەن يەر چىتلىغانلارغا جەرىمانە قويدى. ئەمەلىيەتتە، مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ يەر چىتلاشنى ھەقىقىي چەكلەش نىيىتى يوق بولۇپ، پەقەت مۇشۇنى باھانە قىلىپ، يەر چىتلىغانلارنى قاقتى - سوقتى قىلماقچى ئىدى. ھۆكۈمەت يەنە كېمە بېجى ئېلىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى، بۇ تەدبىر پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچرىتىپلا قالماستىن، كەڭ شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئەسلىدە نولمان دەۋرىدە، ئەنگلىيەنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى جايلار پات - پات دېڭىز قاراقچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى، دېڭىز قاراقچىلىرىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت پۇقرالاردىن كېمە ئېلىپ ئىشلىتەتتى، بۇنداق كېمە ئېلىپ ئىشلىتىش چارىسى كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى. ئەمما، چارلىس I 1634 - يىلى ئەنگلىيە دېڭىز بويلىرى ھۇجۇم خەۋپىگە دۇچ كەلدى دېگەننى باناھ قىلىپ، «كېمە بېجى پەرمانى» چۈشۈرۈپ، دېڭىز بويىدىكى ئوبلاستلاردىن كېمە بېجى يىغدى. 1636 — 1637 - يىللىرى بۇ پەرمان ئىچكىرى ئوبلاستلاردىمۇ يۈرگۈ-

زۇلۇپ، بارلىق ئاھالىلەرنىڭ كېمە بېجى تاپشۇرۇشى تەلەپ قىلىندى.

بۇ پەرمان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، مەسىلەن، بوككىگھام ئوبلاستىدىكى باي جون خامپتون ئۆزىنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك كېمە بېجى پەقەت 20 شىللىڭ بولسىمۇ، باشلامچىلىق بىلەن بۇ باجنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى.

تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى، چارلىس I سودا ـ سانائەتنى مونوپول قىلىش تۇزۇمىنى چەكلىمىسىز يۈرگۈزۈۋەردى. 1629 ـ يىلىدىن 1640 ـ يىلىغىچە، ئەنگلىيەدىكى نۇرغۇن ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ھوقۇقى ئاز بىر قىسىم چوڭ شىركەتلەرنىڭ قولىدا بولدى، پادىشاھ ئۇلارغا مونوپول ھوقۇقىنى بېرىش ئارقىلىق زور پايدىغا ئېرىشتى. مونوپول قىلىنغان ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، سوپۇن، تۇز، تۆمۈر، كۆمۈر، خىش، ئەينەك، كۆن ـ خۇرۇم، كىراخمال، مىلتىق دورىسى، كاناپ، بوياق، تۈگمە، ھاراق، پىۋا، ماي، يېڭنە، ئىلغۇچ قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

مونوپول قىلىش سىياسىتىنىڭ چەكلىمىسىز يۈرگۈزۈلۈشى بارلىق ساھەلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. نورمال سودا ـ سانائەت ئىشلىرى توختاپ قېلىپ، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ، ئىشسىزلارنىڭ سانى ھەسسىلەپ ئاشتى. كۆمۈرنىڭ مونوپول قىلىنىشى كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشقا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى كۆمۈرنى يېقىلغۇ قىلىدىغان باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغىمۇ ۋاستىلىك تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، مېتالچىلىق سانائىتى كۆمۈر باھاسىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشى سەۋەبىدىن چېكىنىپ كەتتى. مونوپول ھوقۇقىغا ئېرىشەلمىگەن كارخانىچىلار ئامالسىز ئىش توختىتىپ ئىشچىلارنى ئىشتىن بوشاتتى. بۇ، ئىشسىزلىق ۋە ئاچارچىلىقنى پەيدا قىلدى. بىر قىسىم

بۇرژۇئازلار تىجارەتنىڭ ئىستىقبالىنىڭ قاراڭغۇ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، مەبلىغىنى گوللاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە يۆتكەشكە مەجبۇر بولدى. يەنە پورتىتان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن بۇرژۇئازلار، ئۇششاق قول سانائەتچىلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر ۋە دېھقانلار ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ كەتتى. دۆلەت ئىچىدە قالغان خەلق تۇرمۇش يولىنىڭ تارلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ئۆز ئىستىقبالى ئۈچۈن مۇستەبىت ھۆكۈمەت بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى ھېس قىلدى.

2 ـ بۆلۈم 1640 ـ يىلىدىن 1649 ـ يىلىغىچە بولغان ئىنقىلاب

1. ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت ۋە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى

1637 ـ يىلى شوتلاندىيەدە پادىشاھنىڭ زوراۋان سىياسىتى يۇرگۈزگەنلىكى سەۋەبىدىن قوزغىلاڭ پارتلىدى. 1639 ـ يىلىغا كەلگەندە شوتلاندىيە قوزغىلاڭچىلىرى ئەنگلىيەنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىردى. شوتلاندىيە قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، زور مىقدارداً ھەربىي راسخوت لازىم بولغاچقا، يېڭى باج ئېلىشقا توغرا كەلدى. شۇڭا، چارلىس I 1640 ـ يىلى 4ـ ئايدا يېڭى پارلامېنت يىغىنى چاقىرىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، پارلامېنتتىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى پادىشاھنىڭ زوراۋان سىياسىتىنى قاتتىق سۆكتى. چارلىس I غەزەپكە كېلىپ پارلامېنتنى تارقىتىۋەتتى. بۇ قېتىملىق پارلامېنت پەقەت ئۇچ ھەپتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، تارىختا «قىسقا مۇددەتلىك پارلامېنت» دەپ ئاتالدى. پادىشاھنىڭ بۇ ئۆكتەملىكىگە قارىتا بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئامال قىلالماي قالدى، چۈنكى ئۇلار

تەشكىللەنمىگەن، قورالىق كۈچىمۇ يوق ئىدى. ئەمما، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىستىخىيەلىك ھەربىكىتى پادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە كۈچلۈك زەربە بەردى.

پارلامېنتنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىك خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن خەلقنىڭ غەزىپى قاينىپ تاشتى. لوندون ۋە ئەتراپتىكى ئىشلەمچىلەر، شاگىرتلار، ماتروسلار، ھاممالىلاردىن تەركىب تاپقان ئەمگەكچى خەلق ئارقا ـ ئارقىدىن كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزۈپ، پادىشاھنىڭ پارلامېنتنى تارقىتىۋەتكەنلىكىگە نارازىلىق بىلدۈردى ھەمدە پادىشاھنىڭ قولچومىقى ئارخېئېپىسكوپ لوردنى جازالاشنى تەلەپ قىلدى، شۇنداقلا لوردنىڭ قورۇسىغا بۆسۈپ كىردى. يەنە ئون مىڭچە كىشى يېڭى پارلامېنت تەشكىللەشنى تەلەپ قىلدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا، شوتلاندىيە قوزغىلاڭچىلىرى يەنە كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. ئىچكى ـ تاشقى بېسىم ئاستىدا، پادىشاھ ئۆزى خالىمىسىمۇ يېڭى پارلامېنت سايلىمى ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يېڭى پارلامېنت تەشكىللەندى ھەم 13 يىلدىن كۆپرەك مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، بۇ، تارىختا «ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت» دەپ ئاتالدى. يېڭى پارلامېنتنىڭ تەشكىللىنىشى ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى بولدى.

ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ كۆپ سانىدىكى ئەزالىرى ئاقسۆڭەكلەر ئىدى. يۇقىرى پالاتانىڭ بارلىق ئەزالىرى (123 دەھرىي ئاقسۆڭەك ۋە 26 روھانىي ئاقسۆڭەك) چوڭ ئاقسۆڭەكلەر بولۇپلا قالماي، يەنە تۆۋەن پالاتانىڭ 500 دىن ئارتۇق ئەزاسى ئارىسىدا 180 دىن ئارتۇق رېتسار، تەخمىنەن 80 ۋىكونت ياكى بارۇن، يەنە 170 نەچچە مۆتىۋەر بار ئىدى. بۇرژۇئازلار (سودا ـ سانائەتچىلەر)نىڭ بىۋاستە ۋەكىللىرى پەقەت 70 ئەتراپىدا ئىدى، كېيىن تولۇقلاپ سايلاش ئارقىلىق سانى ئازراق كۆپەيدى، تولۇقلاپ سايلاش جەريانىدا، ھەتتا بەزى بېيىغان ئەركىن دېھقانلارمۇ پارلامېنتقا كىردى. پارلامېنتنىڭ

سىياسىي تەركىبى پارلامېنتىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيەسىنى بەلگىلىدى، كۆپ ساندىكى ئەزالار مۇرەسسە قىلىشقا مايىل بولۇپ، پەقەت پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇشنى ۋە بەزى مۆتىدىل ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، پەقەت پىم باشچىلىقىدىكى ئاز سانىدىكى ئەزالارنىڭ پوزىتسىيەسى قەتئىي بولۇپ، ئۇلار ئۇزۇل ـ كېسىل ئىسلاھات قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

پارلامېنت يىغىنى ئېچىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، پىم پادىشاھنىڭ ئامراق ۋەزىرى ستىرافورنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يۇرگۈزۈلگەن بىر قاتار زوراۋان سىياسەتلەردە ئاساسلىق جاۋابكارلىقى بار دەپ قارايدۇ، ئۇنى سوتلاشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئەمەلىيەتتە پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلغانلىق ئىدى. ئەمما، بەزى مۇتەئەسسىپ پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ خىلمۇخىل توسقۇنلۇقى ئارقىسىدا، بۇ تەكلىپ قوبۇل قىلىنمىدى. ئامما غەزەپكە كېلىپ پارلامېنت بىناسى ئالدىدا نامايىش قىلدى. يەنە نەچچە مىڭ شەھەر ئاھالىسى پارلامېنتقا تەلەپنامە سۇنۇپ، ستىرافورنى «سېسىق نامى پۇر كەتكەن جىنايەتچى» قاتاردا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ئاستىدا، تۆۋەن پالاتا 59 غا 204 ئاۋاز بىلەن ستىرافورنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى. ئەمما، يۇقىرى پالاتا بۇ قارارنى تەستىقلاشنى رەت قىلدى. لوندون ئاھالىسى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تېخىمۇ غەزەپكە كېلىپ، ئۇيۇشۇپ ھەم قوراللىنىپ، سىمون ئىبادەتخانىسى (پارلامېنت بىناسى جايلاشقان جاي)غا كېلىپ، پارلامېنت بىناسىنى ئىككى كۈن قورشۇۋېلىپ، «جازالاش كېرەك ! جازالاش كېرەك» دەپ شوئار توۋلاپ، ستىرافورنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا قارشى تۇرغانلارنى «ۋەتەن خائىنى» دەپ ئەيىبلىدى. 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى يۇقىرى پالاتا 11 غا قارشى 37 ئاۋاز بىلەن ئۆلۈم جازاسى بېرىش

قارارىنى ماقۇللىدى.

ئەمما، چارلىس I سترافورغا «سىنىڭ ھاياتىڭ، شان ـ شەرىپىڭ ۋە مال ـ مۈلكۈڭ زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىمايدۇ» دەپ ۋەدە بەرگەن بولغاچقا، بۇ قارارنى تەستىقلاشقا زادىلا قوشۇلمىدى، خەلق ئاممىسى پادىشاھنىڭ ئامراق ۋەزىرىنى قانات ئاستىغا ئالغانلىقىغا قاتتىق غەزەپلەندى. 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۇرغۇن ئاما ئوردا ئالدىغا يىغىلدى. ئاممىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، چارلىس I سترافورنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش قارارىنى تەستىقلاشقا مەجبۇر بولدى. 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنغاندا، مەيدان ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. بۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ سترافورغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى.

1640 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1642 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە پارلامېنت مۇستەبىت ھۆكۈمەت بىلەن بولغان كۈرەشلەردە يەنە بىر قاتار غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. 1640 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، تۆۋەن پالاتا بىر ئالاھىدە قارارىدا «كېمە بېجى ئېلىش قانۇنسىز» دەپ جاكارلىدى. 1641 ـ يىلى، پارلامېنت بىر قانۇن لايىھەسى ماقۇللاپ، پادىشاھنىڭ پارلامېنت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھوقۇقىغا چەك قويۇپ، بىر نۆۋەتلىك پارلامېنت تارقىتىۋېتىلىپ، يەنە بىر نۆۋەتلىك پارلامېنت تەشكىللەنگۈچە بولغان ۋاقىت ئۈچ ئايدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك، يېڭى پارلامېنت ئىشقا چۈشۈپ 50 كۈن توشقۇچە پارلامېنتنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىشكە ياكى يىغىن ـ كېڭەشلىرىنى ئۈزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ، دەپ بەلگىلىدى. 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى پادىشاھ بۇ قانۇن لايىھەسىنى تەستىقلاشقا مەجبۇر بولدى. 6 ـ ئايدا، پادىشاھ يەنە ئىلاجسىز «توۋىنامە» ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىلگىرى يۈرگۈزگەن باج سىياسىتىنى ئەيىبلىدى، پارلامېنتنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ھەرقانداق يارىدەم پۇلى، تاموژنا بېجى

ۋە باشقا باجلار (كېمە بېجىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)نى ئالماشلىق توغرىسىدىكى قانۇن لايىھەسىنى تەستىقلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، شۇ يىلى 7 ـ ئايدا، چارلېس I دۆلەت سوتى، ئالىي سوت قاتارلىق ئورگانلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. 8 ـ ئايدا، ئىلاجسىز دۆلەت ئىچىدىكى سودا ـ سانائەتنى مونوپول قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلدى.

پارلامېنتنىڭ بۇ غەلىبىلىرى لوندوندىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئاكتىپ قوللىشى نەتىجىسىدە قولغا كەلدى. ئارخېئېپىسكوپ لوردنىڭ: «ھەر قېتىم تۆۋەن پالاتا بىرەر تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولسا ھەم يۇقىرى پالاتا ۋە پادىشاھ بۇ تەكلىپنى ماقۇللىمايدۇ دەپ قارىسا، زوراۋان ئامما پارلامېنت بىناسى ئالدىغا توپلىشىۋېلىپ، ئۇنداق ياكى بۇنداق تەلەپلىرىنى قويۇشىدۇ...» دېگەن سۆزى بۇنى ئىسپاتلايتتى. ئەمما، خەلق ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ نۇرغۇن ئەزالىرىنى قورقۇتۇۋەتتى. بۇ خىل قورقۇنچ ئۇلارنىڭ «بىكار قىلىش قانۇن لايىھەسى»گە بولغان پوزىتسىيەدە روشەن ئىپادىلەندى.

1640 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆزلىرى ئىمزا قويغان بىر مۇراجىئەتنامىنى پارلامېنتقا تاپشۇردى، بۇ مۇراجىئەتنامىدە يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلارنىڭ نۇرغۇن مەسئۇلىيەتسىز قىلمىشلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئېپىسكوپ، باستېر ۋە روھانىيلار كۆشىنى «تۆپ يىلتىزىدىن» بىراقلا بىكار قىلىش تەلەپ قىلىنغانىدى. پارلامېنت بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە 1641 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىدىغان «بىكار قىلىش قانۇن لايىھەسى»نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قانۇن لايىھەسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپلا نۇرغۇن پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ مەقسىتىنى ئۇلارنىڭ بايانلىرىدىن بىلىۋېلىشقا بولاتتى. پارلامېنت ئەزاسى

ۋالېۋر ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمى خەلقتىن مۇداپىئەلىنىدىغان تاشقى ئىستىھكام، ئەگەر خەلق ئاۋاز بېرىش يېكى مۇراجىئەتنامە سۈنۈش ئارقىلىقلا دىنىي ئىشلاردىكى باراۋەرلىكنى قولغا كەلتۈرسە، ئۇنداقتا ئارقىدىنلا يەر ۋە باشقا ئىشلاردىكى باراۋەرلىكنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇڭا بۇ قانۇن لايىھەسىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ قارىدى. بۇ قانۇن لايىھەسى تۆۋەن پالاتادا ماقۇللانغان (ئازراقلا ئۆستۈنلۈك بىلەن) بولسىمۇ، يۇقىرى پالاتا ئۇنى رەت قىلدى.

خەلق ھەربىتى پەيدا قىلغان قورقۇنچ سەۋەبىدىن، پارلامېنتتا پادىشاھ تەرەپدارلىرى بىلەن مۇرەسسەلىشىدىغان پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ سانى كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ «ئېتىرازنامە»گە قارشى تۇرۇشى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. 1641 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت «ئېتىرازنامە»نى مۇزاكىرە قىلىشقا باشلىدى. «ئېتىرازنامە» پارلامېنت بىلەن مۇستەبىت تۈزۈم ئارىسىدىكى كۈرەشكە ئائىت مۇھىم ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ زوراۋان قىلمىشلىرى ئېچىپ تاشلىنىپ، سودا ـ سانائەت پائالىيەتلىرىنى ئەركىن قويۇۋېتىش، ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ۋە ۋەزىرلەرنى «پارلامېنت ئىشىنىدىغان» كىشىلەر ئارىسىدىن تاللاپ تەيىنلەش، ۋەزىرلەر پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار بولۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىش دېگەندەك بەزى زور تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ئەمما، مۇھاكىمە جەريانىدا نۇرغۇن پارلامېنت ئەزالىرى بۇ تەلەپلەر ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى دەپ قاراپ، ۋەزىرلەر پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار بولۇشى تۈزۈمىگە قەتئىي قارشى تۇردى. 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى «ئېتىرازنامە» ئاۋازغا قويۇلغاندا، پەقەت 11 ئاۋاز ئۆستۈنلۈك بىلەن (148 گە قارشى 159 ئاۋاز بىلەن) ماقۇللاندى.

«ئېتىرازنامە» پادىشاھقا سۇنۇلغاندا، ئۇ تەستىقلىمايلا قالماستىن، بەلكى 1642 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئىزچىل

ئىلغار ئىپادىده بولۇپ كەلگەن پىم، خامپىتون، خېسرىگ، خوللىس، ستىرود قاتارلىق بەش پارلامېنت ئەزاسىنى ئاسىي دەپ ئەيىبلەپ، پارلامېنتنىڭ ئۇلارنى چىقىرىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. پارلامېنت ئۇلارنى چىقىرىپ بېرىشكە ئۇنىمىغاچقا، 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پادىشاھ شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ پارلامېنت بىناسىغا كېلىپ ئۇلارنى قولغا ئالماقچى بولدى. پىم قاتارلىقلار ئالدىن خەۋەر تېپىپ سودا رايونىغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. سودا رايونىدىكى نەچچە مىڭ قول سانائەتچى ۋە پۇقرا قوراللىنىپ پىم قاتارلىقلارنى قوغدىدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن، لوندون ۋە جەنۇبىي ۋاركىتىكى ھاممالار ۋە ماتروسلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇن پىم قاتارلىق بەش كىشىنى ئارىغا ئېلىپ يول بويى «ۋەتەننى قوغدايمىز، پادىشاھلىقنى قوغدايمىز» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، ئۇلارنى تۆۋەن پالاتاغا ئەكېلىپ قويدى. بۇ چاغدا لوندون ئەتراپىدىكى بوكىكىڭھام ۋىلايىتى ۋە كېنت ۋىلايىتىدىكى دېھقانلارمۇ ئۇيۇشۇپ لوندونغا يۈرۈش قىلدى. ئەمەلىيەتتە، ئەمگەكچى خەلق لوندوننى كونترول قىلدى.

چارلىس I لوندون ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، لوندوننى تاشلاپ شىمالغا كېتىشنى قارار قىلدى، چۈنكى شىمال كونا فېئودال كۈچلەر چوڭقۇر يىلتىز تارتقان رايون بولۇپ، بۇ يەردىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر پۈتۈن كۈچى بىلەن پادىشاھنى قوللايتتى. 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چارلىس I لوندوندىن چىقىپ شىمالدىكى يورك شەھرىگە كەلدى. شىمالغا كەلگەندىن كېيىن چارلىس I شۇ جايدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ياردىمىدە جىددىي قوشۇن تەشكىللەپ ئىچكى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى، شۇ يەردىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بەس ـ بەستە پۇل ـ مال ئىئانە قىلدى، نۇرغۇنلىرى قوشۇن تەشكىللەش، ئەسكەرلەرنى مەشىقلەندۈرۈش ئىشلىرىغا قاتناشتى.

بۇ چاغدا، پارلامېنتىمۇ ھەربىي تەييارلىق ئىشلىرىنى باشلىدى. 7 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى پارلامېنت قارار ماقۇللاپ پارلامېنت ئارمىيەسىنى قۇردى.

8 ـ ئايدا، چارلېس I ھەربىي تەييارلىق تولۇق پۈتتى دەپ قاراپ، پارلامېنتقا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، پادىشاھ ئارمىيەسى بىلەن پارلامېنت ئارمىيەسى ۋاساسىت ئەترايىدا جەڭ قىلدى. ئىچكى ئۇرۇش مانا مۇشۇنداق پارتلىدى. پادىشاھ غۇلاپ چۈشەي دەپ قالغان ھاكىمىيىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئاخىر زورلۇق ئۇسۇلىنى تاللىدى.

1.2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش

ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەتتىكىلەر دەرھال ئىككى لاگېرغا بۆلۈندى. بىرى، پادىشاھ باشچىلىقىدىكى پادىشاھ ھىمايىچىلىرى لاگېرى، يەنە بىرى، پارلامېنت باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابىي لاگېر ئىدى. جۇغراپىيەۋى جەھەتتىن ئېيتقاندا، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى كونترول قىلغىدىكى غەربىي شىمال قالاق دېھقانچىلىق رايونى، ئىنقىلابىي لاگېر كونترول قىلغىدىكى شەرقىي جەنۇب سودا ـ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان باي، ئاۋات رايون ئىدى. سىنىپىي مۇناسىۋەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىنقىلابىي لاگېردىكىلەر بۇرژۇئازلار، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر، دېھقانلار، ئىشچىلار، قول سانائەتچىلەر ۋە بارلىق ئەمگەكچى خەلق ئىدى، شوتلاندىيە قوزغىلاڭچىلىرىمۇ ئىنقىلابىي لاگېرغا قوشۇلغانىدى. ئىنقىلابىي لاگېرغا رەھبەرلىك قىلغۇچىلار بۇرژۇئازلار ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئىدى، چۈنكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى زور بولۇپلا قالماي، ئاقسۆڭەك بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۇزاق مۇددەت سىياسىي ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولغاچقا مول

سىياسىي تەجرىبىگە ئىگە ئىدى. پادىشاھ ھىمايىچىلىرى لاگېرىدىكىلەر بولسا كونا فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ روھانىيلىرى ئىدى. بۇ ئىككى لاگېرنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىن ئېيتقاندا، ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ كونترولىلۇقىدا نۇرغۇن مۇھىم پورتلار ۋە دېڭىز فىلوتى بولۇپ، بۇ، پارلامېنت ئارمىيەسىنىڭ دېڭىزدىكى ئۈستۈنلۈكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلاتتى ھەمدە پادىشاھ ئارمىيەسىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىيالايتتى. يەنە كېلىپ ئىنقىلابىي لاگېر پۈتمەس ـ تۈگمەس مالىيە مەنبەسىگە ئىگە بولۇپ، پارلامېنت مۇھىم سودا ـ سانائەت شەھەرلىرىنى كونترول قىلىپ تۇراتتى، لوندوندىكى چوڭ سودىگەرلەر ياكى بانكىرلاردىن خالىغان چاغدا قەرز پۇل ئالالايتتى، شەرقىي جەنۇب رايونىدا سودا ـ سانائەت تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ھەربىي خىراجەت ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باجدىن غەم قىلمايتتى، شۇنداقلا شەرقىي جەنۇب رايونىدا كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ئاشلىق تەمىناتىدىنمۇ غەم قىلمايتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى لاگېرى مالىيە جەھەتتە پەقەت فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋاقىتلىق ئىئانىسىگە تايانغاچقا، بۇ بەكلا ئىشەنچسىز ئىدى، ئۆزلىرى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان غەربىي شىمال رايونىنىڭ سودا ـ سانائىتى ۋە يېزا ئىگىلىكى قالاق بولغاچقا، ئىقتىسادىي كۈچىمۇ ناھايىتى ئاجىز ئىدى. ئىجتىمائىي ئاساس جەھەتتە، پارلامېنتنى كەڭ خەلق ئاممىسى قوللايتتى، ئۇلار ھەققانىي ئىنقىلاب ئۈچۈن جەڭ قىلىدىغان بولغاچقا، چەكسىز جەڭگىۋارلىققا ئىگە ئىدى. پادىشاھ ھىمايىچىلىرى لاگېرىنىڭ ئاممىۋى ئاساسى يوق بولۇپ، ئۇنى قوللايدىغانلار پەقەت زاۋاللىققا يۈز تۇتقان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئىدى.

گەرچە ئىنقىلابىي لاگېر نۇرغۇن ئۈستۈنلۈكىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بىر ئەجەللىك ئاجىزلىقى بار ئىدى.

ئىنقىلابىي لاگېرغا رەھبەرلىك قىلىۋاتقانلار مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەر (مۆتىۋەرلەر مەزھىپى پارلامېنتنى كونترول قىلىۋالغان ئىدى) بولۇپ، ئارمىيە قوماندانلىرىمۇ مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىن چىققان كوماندىرلار ئىدى، مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ رەھبەرلىرى ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدا مۇتەئەسسىپ ھەربىي سىياسەت يۈرگۈزدى، بۇ تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتە ئىپادىلەندى: بىرىنچى، ئۇلار پادىشاھقا قارشى ئۇرۇشقا ئەمگەكچى خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ قاتناشتۇرۇشقا پېتىنالمايى، ئاساسەن يالالانما قوشۇنغا تايىنىپ جەڭ قىلغاچقا، ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ جەڭگىۋارلىقى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. ئىككىنچى، ئارمىيەگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەر پادىشاھ بىلەن مۇرەسسە قىلىشى ھەرقاچان ئېسىدىن چىقارمىغاچقا، جەڭ مەيدانلىرىدا پاسسىپلىق بىلەن قاراپ بېقىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ، دادىل ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. مەسىلەن، پادىشاھ شىمالغا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ۋە ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن، پارلامېنت ئەزاسى پىم پادىشاھ قوشۇن توپلىماستا قوشۇن تارتىپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، پادىشاھنىڭ كونا ئۇۋۇسىنى بىتچىت قىلىپ، ئۇنىڭ كۆچمەن بىراقلا تارمار قىلىش تەكلىپىنى بەرگەندە، مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەر بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى، نەتىجىدە پادىشاھنىڭ كۆچى زورىيىپ، ئۇرۇشنىڭ سوزۇلۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە مەسىلەن، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىن چىققان كوماندىر ئېسىكس جەڭ مەيدانىدا قوشۇننىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە بۇيرۇق چۈشۈرمەي جىم يېتىۋالدى. 1642 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئوكسفورد ئەتراپىدا بولغان جەڭدە پادىشاھ ئارمىيەسى يېڭىلىپ قاچقاندىن كېيىن، ئۇ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بەرمەي، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قوشۇننى چېكىندۈردى، نەتىجىدە دۈشمەن مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئايلاندۇرۇۋالدى.

مۆتىۋەرلەر مەزھىپى مۇتەئەسسىپ ھەربىي سىياسەت يۈرگۈزۈشتە ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتقاندى، ئۇلار خەلقتىن قورقاتتى، جۇملىدىن خەلق ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا قاتناشسا، كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مال ـ مۇلكىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىدىن ئەنسىرەيتتى، شۇڭا پادىشاھ بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۇچىگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇشنى ئۇمىد قىلاتتى.

مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ مۇتەئەسسىپ ھەربىي سىياسىتى ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، ئۇرۇش ۋەزىيىتى ئىنقىلابىي لاگېرغا بارغانسېرى پايدىسىز بولۇشقا باشلىدى. 1643 ـ يىلى كۇزدە، پادىشاھ ئارمىيەسى شەرقىي جەنۇبتىكى كۆپ قىسىم جايلارنى ئىشغال قىلدى، پۇتۇن مەملىكەت زېمىنىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى پادىشاھ ئارمىيەسىنىڭ تۆمۇر تاپىنى ئاستىدا قالدى.

پارلامېنتتىكى مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ رەھبەرلىرى ئىچكى ئۇرۇشنى مەغلۇبىيەت گىردابىغا ئېلىپ بارغاندا، دېھقانلار ئاممىسىنىڭ فېئودالىلارغا قارشى ئۆزلۇكىدىن قوزغالغان كۇرەشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بەزى دېھقانلار «ئاقسۆڭەكلەر بىزگە غوجايىن بولغىلى ئۇزاق بولدى، ئەمدى بىزمۇ ئۇلارغا غوجايىن بولۇپ باقايلى» دېيىشتى. نۇرغۇن جايلاردا دېھقانلار قورالىنىپ پومېشچىكلار بىلەن كۇرەش قىلدى.

دېھقانلار ھەربىتىدە كۆلىمى ئەڭ زور بولغىنى غەربىي جەنۇبتىكى ۋىلايەتلەردە يۈز بەرگەن «توقماقچىلار» ھەربىتى بولدى. «توقماقچىلار» ھەربىتى «ئوتتۇرا يول»نى تاللاپ ھەم فېئودالىلارغا، ھەم پارلامېنتقا قارشى تۇردى. «توقماقچىلار»نىڭ سانى تەخمىنەن 100 مىڭ بولۇپ، ئاساسەن دېھقانلار ئىدى. رەھبەرلىك قاتلىمى مۇرەككەپرەك بولۇپ، دېھقانلاردىن باشقا، مىسسىيونېر، ئاقسۆڭەك، ئوفىتسېر، سودا ـ سانائەتچى ۋە

زىيالىيلاردىن تەركىب تاپقاندى. «توقماقچىلار»نىڭ مەقستى — بىرلىشىپ ئۆزىنى قوغداش بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ «ئەركىنلىكى ۋە مال - مۈلكى»نى بارلىق تالان - تاراج قىلغۇچىلار ۋە باشقا زوراۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئىدى. قىسقىسى، «توقماقچىلار» پادىشاھ ھىمايىچىلىرىگە ئۆچمەنلىك قىلاتتى. «بىتەرەپ» يولنى تاللىشىغىمۇ ئاساسلىقى پارلامېنتنىڭ سىياسەتلىرىگە نارازى بولغانلىقى سەۋەب بولغانىدى. «توقماقچىلار» ھەرىكىتى يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ كۈچىگە زەربە بېرىپ، دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپلا قالماي، ئوبيېكتىپ جەھەتتە پارلامېنتنىڭ ئارمىيەنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىشىگە تۈرتكە بولدى. چۈنكى، پارلامېنت ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇۋەرسە، دېھقانلار ھەرىكىتى تېخىمۇ كېڭىيىپ كېتەتتى. شۇڭا، پارلامېنت دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشى، ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ھەربىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشى زۆرۈر ئىدى.

ئەلۋەتتە، پارلامېنتنىڭ ھەربىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولغان ئاساسىي سەۋەب يەنىلا ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەت ئىدى. چۈنكى، ئەگەر پارلامېنت ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولسا، يېڭى بۇرژۇئاز ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەقدىرى ۋە ئىستىقبالىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بۇ ئىككى سىنىپنىڭ جانجان مەنپەئەتىگە ئاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئارمىيەنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، پارلامېنت 1645 - يىلىنىڭ بېشىدا ئارمىيەنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى قارار قىلىپ، «ئۆزىنى تارتىش قانۇنى»نى ماقۇللىدى. بۇ قانۇنغا ئاساسەن ھەم پارلامېنت ئەزاسى، ھەم ئوفىتسېر سالاھىيىتى بارلارنىڭ ئوفىتسېرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشى تەلەپ قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن

مۆتىۋەرلەر مەزھەپىدىن بولغان ئېسكېس، مانىچېستېر، ۋالېۋېر قاتارلىق كالۋا، قورقۇنچاق ھەربىي رەھبەرلەر ئارمىيەدىن ئايرىلدى، ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقى ئولىۋېر كرومۋېل باشچىلىقىدىكى مۇستەقىلچىلەر مەزھەپىدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى.

كرومۋېل 1599 ـ يىلى خونتىڭتون ۋىلايىتىدە يېزا مۆتىۋىرى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دادىسى تېپىك بۇرژۇئازلاشقان يېڭى ئاقسۆڭەك ئىدى. كرومۋېل كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ، كېيىن لوندوندا قانۇن ئۆگىنىپ، يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ باشقۇردى. ئەمما، بىر مەزگىل دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ھەدەپ چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قېلىپ، نۇرغۇن يەر ۋە ئۆيلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئىقتىسادىي كىرىمى تۇرمۇشنى قامداشقا ئاران يېتىدىغان كىچىك پومېشچىكقا ئايلىنىپ قالدى.

1640 ـ يىلى كرومۋېل ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، 1641 ـ يىلى ئۇ «ئېتىرازنامە»نى يېزىشقا قاتناشتى، ئۇنىڭ شۇ چاغدىلا سىياسىي تالانتى نامايان بولغانىدى. ئەمما، پادىشاھ ۋە ئوردا ۋەزىرلىرىنىڭ نەزەرىدە، ئۇنىڭ ئابرۇيى باشقا سىياسىي رەھبەرلەردىن كۆپ تۆۋەن تۇراتتى.

ئىچكى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، يىراقنى كۆزەر كرومۋېل ئۇرۇشتا ئۇزۇل ـ كېسىل غەلىبە قىلىش ئۈچۈن، خەلقنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇڭا، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر، ئۇششاق سودىگەرلەردىن نەركىب تاپقان بىر قوشۇننى قوراللاندۇردى. بۇ قوشۇندىكى ھەربىر ئەسكەرنىڭ فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمگە ئۆچمەنلىكى بار، ئىنقىلابىي ئېڭى تولۇپ

تاشقان بولۇپ، بۇ، تۇزۇمى قاتتىق، ئۇرۇشقا ماھىر، يېڭى تىپتىكى ئاتلىق قوشۇن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ قوشۇنى ھەممە جايدا ئايلىنىپ ئۇرۇش قىلىپ، كەينى ـ كەينىدىن غەلىبىگە ئېرىشتى ۋە «باتۇر قوشۇن» دەپ نام ئالدى. 1644 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى كرومۋېلنىڭ ئاتلىق قوشۇنى مارستون يايلىقىدا پادىشاھ ئارمىيەسىنىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىچكى ئۇرۇش باشلانغاندىن بۇيانقى تۇنجى چوڭ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى.

كرومۋېل پۈتۈن ئارمىيەگە قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، «باتۇر قوشۇن»نى ئۇلۇگە قىلىپ ئارمىيەنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى ھەم ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئارمىيەنى «يېڭى نەمۇنىچى قوشۇن» دەپ ئاتىدى. «يېڭى نەمۇنىچى قوشۇن» قاتتىق ئىنتىزامغا ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە دېموكراتىيەنى يولغا قويۇپ، تۆۋەن قاتلامدىن چىققان ئەسكەرلەرنى دادىللىق بىلەن ئوفىتسېرلىققا ئۆستۈردى. مەسىلەن، پولكوۋنىك فوكس ئەسلىدە مىسكەر، پولكوۋنىك پلېيد ئەسلىدە ھارۋىكەش ئىدى، بۇنىڭ بىلەن قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى زور دەرىجىدە ئاشتى. كرومۋېل يەنە بۇرۇنقى ئۇرۇش قىلىش ئىستراتېگىيەسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆزگەرتتى، ئىلگىرى مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ دۇشمەننى مەغلۇپ قىلىش نىيىتى بولمىغاچقا، ھېچقانداق ئۇرۇش قىلىش پىلانى يوق بولۇپ، ھەممىلا جايدا پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالاتتى. كرومۋېل دادىللىق بىلەن ھۇجۇم قىلىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئۇرۇش قىلىش پىلانىنى تۇزۇپ چىقتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ كرومۋېلنىڭ تۇغرا ئىنقىلابىي ھەربىي سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

ھەربىي ئىسلاھاتتىن كېيىن ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە تۈپ ئۆزگىرىش بولدى. 1645 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پارلامېنت ئارمىيەسى نوسبى ئەتراپىدا زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، دۇشمەن قوشۇنىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقىتىپ، 5000 ئادەمنى ئەسىرگە

ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە جىددىي بۇرۇلۇش بولدى. 1646 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئىچكى ئۇرۇش ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى. پادىشاھ چارلىس I مۇ ئەسىرگە چۈشتى.

3. مۆتىۋەرلەر مەزھىپىگە قارشى كۈرەشلەر

1646 ـ يىلى 1 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئەنگلىيەنىڭ سىنىپىي كۈرەش ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. بۇرژۇنقى ئىنقىلابىي لاگېر بىلەن پادىشاھ ھىمايىچىلىرى لاگېرى ئارىسىدىكى زىددىيەت ھەل قىلىنىپ، ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپلار ئارىسىدىكى زىددىيەت ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. زىددىيەتتىكى مەركىزىي مەسىلە ئەمدى فېئودال مۈستەبىت تۈزۈمنى قانداق ئاغدۇرۇپ تاشلاش بولماستىن، بەلكى ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قانداق مۇستەھكەملەش ھەمدە يېڭى ئىجتىمائىي سىياسىي تۈزۈم ئورنىتىش بولۇپ قالدى. بۇ مەسىلىگە قارىتا، ئىنقىلابىي لاگېردىكى ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سىياسىي گۇرۇھلارنىڭ ئۆزىگە خاس مۇددىئاسى ۋە تەشەببۇسى بولغاچقا، ئۇلار ئارىسىدا كەسكىن كۈرەش قانات يايدى. بۇ كۈرەش ئەنگلىيە ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى ۋە نەتىجىسىگىلا ئەمەس، بەلكى ئەنگلىيەنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ كۈرەشنى ئالدى بىلەن پارلامېنتنىڭ سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1640 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت تەشكىللەنگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئاپپاراتىغا رولىنى بارغانسېرى جارى قىلدۇردى. ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمەت ئورگىنىغا ئايلاندى، پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ تەركىبىدىمۇ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش بولدى. ئىچكى

ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا، پارلامېنتتىكى پادىشاھنى ھىمايە قىلىدىغان ئەزالار پارلامېنتتىن چىقىپ كېتىپ، پادىشاھ ھىمايچىلىرى لاگېرغا قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن مۆتىۋەرلەر مەزھىپى ۋە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكىلەر پارلامېنتتا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. 1645 ـ يىلى يېڭى نەمۇنىچى قوشۇن قۇرۇلغاندا، «ئۆزىنى تارتىش قانۇنى»غا ئاساسەن، ئارمىيە ئىچىدە ئوفىتسېرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكى پارلامېنت ئەزالىرى ھەربىي ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، كۈچىنى پارلامېنتتىكى ئىشلارغا مەركەزلەشتۈردى، شۇنىڭدىن كېيىن، پارلامېنت مۆتىۋەرلەر مەزھىپى كونترول قىلىدىغان قورالغا ئايلاندى. پارلامېنتتىكى مۆتىۋەرلەر مەزھىپى قولىدىكى سىياسىي ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرى ۋەكىللىك قىلىدىغان چوڭ بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىنى جېنىنىڭ بارىچە قوغداپ، خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سالىدىغان بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى.

بىرىنچى، دىنىي سىياسەت. 1642 ـ يىلى 2 ـ ئايدىلا ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت خەلقنىڭ بېسىمى ئاستىدا پارلامېنتتىكى ئېپىسكوپلارنى قوغلاپ چىقارغاندى، ئارقىدىنلا روھانىيلارنىڭ دىندىن خالىي ئىشلارغا ئارىلىشىشىنى چەكلىگەنىدى. 1646 ـ يىلى ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنىدى. ئەنگلىيە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مۆتىۋەرلەر كېڭىشى ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئەمما، مۆتىۋەرلەر كېڭىشى پۇقرالارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مۆتىۋەرلەر كېڭىشىنىڭ ئەقىدىلىرىگە بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ خۇددى ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكىدەك خەلقنىڭ ئېتىقاد ئەركىنلىكىنىڭ بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت يەنە خەلقنىڭ سۆز ئەركىنلىكىنى تارتىۋالدى. 1643 ـ يىلى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت نەشر بۇيۇملىرىنى ئالدىن تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈش توغرىسىدا

بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، دېموكراتىيە تۈسىنى ئالغان كىتاب ۋە گېزىتلەرنى نەشر قىلىشنى چەكلىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە، خەلقنىڭ نارازىلىقىنى ئىپادىلەش ئەركىنلىكىنى چەكلىگەنلىك ئىدى.

ئىككىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت خەلقنىڭ باج ـ سېلىقىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئىچكى ئۇرۇش مەزگىللىرىدا پادىشاھ ئارمىيەسىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ تۇرمۇشى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر كونتروللۇقىدىكى پارلامېنت خەلقنىڭ بېشىدىكى كۈلپەتلەرنى يېنىكلەتمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. 1643 ـ يىلى 7 ـ ئايدا پىمىنىڭ تەكلىپى بىلەن دۆلەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلاردىن باج ئېلىش يولغا قويۇلدى، بۇ، ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن ئېلىنىدىغان ۋاستىلىك باج بولۇپ، دەسلەپتە ئۈچ يىل ئېلىش بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىدى. ئەڭ دەسلەپتە بۇ باج پەقەت زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرىدىنلا ئېلىناتتى، ئەمما 1644 ـ يىلى 1 ـ ئايغا كەلگەندە، گۆش، تۇز، توشقان، كەپتەر قاتارلىقلاردىنمۇ ئېلىنىدىغان بولدى. 1647 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمەت ھەر يىلى يىغۋالغان ۋاستىلىك باج ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 مىليون فوندقا يەتتى. بۇ باج سەۋەبىدىن مال باھاسى ئۈچقاندەك ئۆرلەپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى.

ئۈچىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئۆشرە يىغىش تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى. ياۋروپادىكى كاتولىك دىنى دۆلەتلىرىدىكىگە ئوخشاش ئەنگلىيە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىمۇ دېھقانلاردىن ئۆشرە يىغاتتى. دېھقانلار ئۇزاقتىن بۇيان بۇ يۈكنىڭ ئېغىرلىقىدىن قەدىنى كۆتۈرەلمەي كەلگەنىدى. ۋاھالەنكى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ كۆپ سانىدىكى ئەزالىرى ئۆشرە يىغىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىشقا قارشى تۇردى. چۈنكى، دىنىي ئىسلاھاتتىن كېيىن، نۇرغۇن

فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئۆشرە يىغىش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندى. ئىنقىلاب مەزگىلىدە، ئېپىسكوپلارنىڭ يەرلىرى سېتىۋېتىلگەنلىكتىن، ئۆشرە يىغىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان پومېشچىكلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپەيىپ كەتتى. نەتىجىدە ئۆشرە يىغىش تۈزۈمى ساقلىنىپ قالدى.

تۆتىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت دېھقانلارغا قارشى يەر قانۇنىنى يولغا قويدى. ئىنقىلاب جەريانىدا، كەڭ دېھقانلار فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، دېھقانلار تېرىۋاتقان يەرلەرنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ بولۇشىنى كەسكىن تەلەپ قىلغانىدى. ئەمما، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت يەر قانۇنىنى تۈزگەندە دېھقانلارنىڭ يەر تەلىپىنى قانائەتلەندۈرمەيلا قالماستىن، بەلكى دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سېلىش ھېسابىغا يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنى پايدىغا ئېرىشتۈردى. يەر قانۇنىدا مۇنداق ئىككى مەزمۇن بار ئىدى: بىرىنچى، 1646 ـ يىلى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت رېتسارلار سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ھەققىدە قانۇن ماقۇللاپ، ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارنىڭ پادىشاھ بىلەن بولغان فېئودوللىق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرى ئۇلارنىڭ ھەقىقىي مۇلكىگە ئايلاندى. پومېشچىكلار شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە رېتسارلىق بېجى تاپشۇرمايدىغان، يەر مەسىلىسىدىمۇ پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان، يەر چىتلىغاندىمۇ پادىشاھقا جەرىمانە تۆلىمەيدىغان بولدى. ئەمما، بۇ قانۇن ئەنگلىيەدىكى كەڭ دېھقانلارغا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇ قانۇن يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار يەرلەرنى خالىغانچە چىتلىۋالدى، يەر چىتلاش ھەرىكىتى ئىنقىلابتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ تېزلەشتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، يەنى ئىنقىلابتىن كېيىنكى

100 يىل ئىچىدە، يەر چىتلاش ھەرىكىتى ئاساسەن تاماملىنىپ بولدى، ئەنگلىيەدىكى مۇستەقىل دېھقانلار سىنىپى ئاخىرى تولۇق يوقالدى. ئىككىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە پادىشاھ، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى ۋە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلغانىدى. ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە ۋە ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇ يەرلەرنى يەنە تۆركۈمگە بۆلۈپ تالاشتۇرۇپ ساتتى. نەتىجىدە، بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى چوڭ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا چۈشتى، دېھقانلار بولسا يەرگە ئىگە بولالماي، يەنىلا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئورۇندا قېلىۋەردى. شۇنداق قىلىپ، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلالمىدى. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، بۇ قېتىمقى ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلغانلار بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئىتتىپاقى بولۇپ، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر دېھقانلارنىڭ بىۋاستە دۈشمىنى ئىدى، ئۇلار دېھقانلارغا پايدىلىق بولغان ئۇسۇلدا يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا ئەلۋەتتە ئۇنىمايتتى.

ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت يۇرگۈزگەن خەلقە قارشى سىياسەت ۋە تەدبىرلەر كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نارازىلىقى ۋە غەزىپىنى قوزغىدى. ئالدى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر قول ساناقەتچىلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر ۋە باي دېھقانلار، يەنى شەھەر ـ يېزىلاردىكى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بولدى. بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۇلار بىر مەيدان داغدۇغىلىق ھەرىكەت ــ باراۋەرچىلەر ھەرىكىتىنى قوزغاپ، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ ئېقىمغا قارشى سىياسەتلىرىنى غەزەپ بىلەن سۆكتى ھەمدە ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشنى ۋە مۇشۇ ئاساستا پارلامېنتنى قايتا تەشكىللەشنى تەلەپ قىلدى. باراۋەرچىلەرنىڭ رەھبەرلىرى جون لىلبورن، رىچارد ئوۋتون، ۋىليام ۋالۇن قاتارلىقلار ئىدى. لىلبورن ئەسلىدە بىر كىچىك

پومپىشچىكىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 12 ياش چېغىدىلا لوندونغا كېلىپ شاگىرت بولغان، ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىپ، جەڭگە ماھىرلىقىدىن پولكوۋنىكلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى. ئۇ 1645 ـ يىلىلا دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقى خەلقە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك دېگەن دېموكراتىك تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ: پارلامېنتنىڭ پائالىيىتى خەلقنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى مەقسەت قىلىشى كېرەك، يۇقىرى پالاتا بىلەن پادىشاھنى خەلق سايلاپ چىقمىغان، پەقەت خەلق سايلاپ چىققان تۆۋەن پالاتالا خەلقە ۋەكىللىك قىلالايدۇ، شۇڭا يۇقىرى پالاتا مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك، پادىشاھنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىش كېرەك، دەپ قارايتتى. ئۇ: ئىنسانلار تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر بولىدۇ، ھەرقانداق ئادەم باشقىلارغا قارىغاندا ئەۋزەل شارائىتتىن بەھرىمەن بولۇۋالماسلىقى كېرەك، دەپ قارىغاچقا، فېئودالىلىق ئىمتىيازغا قارشى ئىدى. 1645 ـ، 1646 ـ يىللىرى ئۇ يەنە مونوپول تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ۋە «نامراتلار بىلەن ئوتتۇرا ھاللىقلارنىڭ» باج يۈكىنى يەڭگىللىتىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇۋۇتون بىلەن ۋالۇئىنمۇ خەلق ھوقۇقى ئىدىيەسىنى دادىل تەشۋىق قىلىپ، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش كېرەك دېگەنلەرنى تەكىتلىدى. قىسقىسى، باراۋەرچىلەر پادىشاھ ۋە يۇقىرى پالاتا بولمىغان، قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسى سايلامغا قاتنىشالايدىغان، بىر پالاتالىق پارلامېنت بولغان دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇڭا، باراۋەرچىلەر ھەرىكىتى ماھىيەتتە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ دېموكراتىك ھەرىكىتى ئىدى. شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، ئۇ ئەڭ ئىنقىلابىي خەلق ھەرىكىتى بولغاچقا، شەھەر- يېزىلاردىكى كەڭ نامراتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، بىر داغدۇغىلىق ھەرىكەتكە ئايلاندى. ئەڭ مۇھىمى، بۇ ھەرىكەت پارلامېنت ئارمىيەسىدىكى نۇرغۇن ئەسكەرلەرنىڭ كۆچلۈك

قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئەسكەرلەر باراۋەرچىلەر ھەربكىتىگە بەس - بەستە قاتناشتى. ئەسكەرلەر تېگىدىن ئەمگەكچىلەر بولغاچقا، بۇ ھەربكەت تەرەققىي قىلىپ قوراللىق خەلق ھەربكىتىگە ئايلاندى.

بۇنىڭ بىلەن، بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئەنگلىيەدە ئۇچ سىياسىي مەزھەپ شەكىللەندى، يەنى مۆتىۋەرلەر مەزھىپى ۋە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىن باشقا، شەھەر - يېزا ئۇششاق بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتى ۋە بىر قىسىم ئەمگەكچى ئاممىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان باراۋەرچىلەر مەزھىپى مەيدانغا كەلدى. مۆتىۋەرلەر مەزھىپى پارلامېنتنى كونترول قىلىپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولىدا تۇتۇپ تۇراتتى، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە رېئال ھالەتنى ساقلاشقا تىرىشىپ، ئىنقىلابنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىغا قارشى ئىدى، پادىشاھ بىلەن سۇلھى قىلىپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشنى، بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى تېخىمۇ تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ قولىدا ئىدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ۋە ئوتتۇرا قاتلام يېڭى ئاقسۆڭەكلەردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇھنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇ ئىككى چوڭ گۇرۇھنىڭ سىنىپىي تەلىپى قانائەتلەنمەسلىكى كۈچىيىپ، سىياسىي جەھەتتە، مۆتىۋەرلەر مەزھىپى پارلامېنتنى كونترول قىلىۋېلىپ، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنى ھۆكۈمرانلىق چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدا قالدۇردى؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە، تاشقى سودا مونوپول تۈزۈمى تېخى بىكار قىلىنمىغاچقا، ئوتتۇرا قاتلام سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى چەكلىمىگە ئۇچرىدى؛ دىنىي جەھەتتە، مۆتىۋەرلەر كېڭىشىنىڭ ئەقىدىلىرى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى چوقۇم بويسۇنۇشى زۆرۈر بولغان ئەقىدىگە ئايلىنىپ،

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى ۋە ئىدىيەۋى پىكىرلىرى چەكلىمىگە ئۇچرىدى. شۇڭا، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى رېئال ھالەتتىن نارازى بولۇپ، قولىدىكى ھەربىي ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، مۆتىۋەرلەر مەزھىپى كونتروللۇقىدىكى پارلامېنت بىلەن كۈرەش قىلىشقا تەييارلاندى. ئەمما، ئۇلار يەنە باراۋەرچىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن قورقاچقا، بەزىدە پادىشاھ ۋە مۆتىۋەرلەر مەزھىپى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، باراۋەرچىلەرنى ۋە خەلق ھەرىكىتىنى ئورتاق باستۇرۇشقا ئۇرۇندى.

شۇ چاغدا دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان مۆتىۋەرلەر مەزھىپى ئىنقىلابىي لاگېر ئالدىغا قويۇلغان ئەڭ جىددىي مەسىلىلەرنى، يەنى دۆلەت تۈزۈلمىسىنى قانداق بېكىتىش، ھەرقايسى ئىنقىلابىي سىنىپلارنىڭ ئىنقىلاب جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلىرىنى قانداق قاندۇرۇش، ئەسىرگە چۈشكەن پادىشاھنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئويلىشىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، مۆتىۋەرلەر مەزھىپى بۇ مەسىلىلەرنى ئويلاشماستىن، ئەكسىچە تېخ ئۇچىنى بىۋاستە ئىچكى ئۇرۇشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن ئارمىيەگە قارىتتى. چۈنكى، مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ قارىشىچە، ئارمىيە ئوتتۇرا، تۆۋەن قاتلام كۈچلەرنىڭ باش لاگېرىغا ئايلانغان، ئەسكەرلەرنىڭ باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن تىلى بىر بولۇپ، بۇ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىر تەھدىت ئىدى. 1647 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، پارلامېنت خەلقنىڭ باج ـ سېلىق يۈكىنى يېنىكلىتىشنى باھانە قىلىپ، ئارمىيەنى تارقىتىۋېتىشنى قارار قىلدى، ئەمەلىيەتتە باراۋەرچىلەر مەزھىپىگە زەربە بەرمەكچى بولدى. بۇ قارار ئارمىيە ئىچىدە زور پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلدى، ئەسكەرلەر باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇنى رەت قىلدى. لىلبورن پارلامېنتتىكى مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنى بۇيۇك نىزام ئېلان قىلىنغاندىن بۇيانقى ھەرقانداق

پادىشاھدىنمۇ ۋەھشىي دەپ قاتتىق سۆكتى، شۇنداقلا ھازىر خەلقنىڭ بۇ زوراۋانلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاشتىن باشقا تاللاش يولى يوق، دەپ كۆرسەتتى. 1647 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە، لىلبورن قاتارلىق باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ يارىدەمىدە، ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىلى — سەپەرۋەرچىلەرنى سايلاپ چىقتى ھەم «سەپەرۋەرچىلەر كومىتېتى»نى قۇردى. بۇ كومىتېت ئەسكەرلەرنى ئۈيۈشتۇرىدىغان ۋە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىدىغان مەركەز ھەم ئەسكەرلەر بىلەن باراۋەرچىلەرنى باغلايدىغان تۆگۈنگە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئارمىيە ئىچىدىكى ئەسكەرلەرنى ئاساس قىلغان دېموكراتىك كۈچ شەكىللەندى، بۇ دېموكراتىك كۈچ پارلامېنتتىكى مۆتىۋەرلەر مەزھىپى بىلەن بىۋاستە قارشىلىشىپلا قالماي، بەلكى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ كونترول‌لۇقىدىن قۇتۇلماقچى بولدى.

ئۇزاق ئۆتمەي ئارمىيە ئىچىدە «مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەر پادىشاھ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشنى جىددىيلەشتۈرۈپتۇ» دېگەن خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سۈيىقەستىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، 1647 - يىلى 6 - ئايدا ئاتلىق ئەسكەرلەر بايراقچى ئوفىتسېرى جويىس 500 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ پادىشاھ قامالغان خېمپ قورغىنىغا كېلىپ، پادىشاھنى ئېلىپ چىقىپ ئارمىيە تۇرۇشلۇق ئورۇن — نېۋماركېيغا ئېلىپ كەلدى.

كرومۋېل باشچىلىقىدىكى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار ئەسكەرلەر ھەرىكىتى ئالدىدا ئۆز يولىنى تاللاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار ياكى ئەسكەرلەر تەرەپتە تۇرۇپ، مۆتىۋەرلەر مەزھىپى كونترول‌لۇقىدىكى پارلامېنت بىلەن كۈرەش قىلىشى، ياكى دېموكراتىك كۈچلەرنىڭ تەرەققىياتىدىن قورقۇپ مۆتىۋەرلەر مەزھىپى تەرەپكە ئۆتۈپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئىسيانىنى ئورتاق باستۇرۇشى كېرەك ئىدى. دەسلەپتە ئۇلار ئىككىلىنىپ،

ۋەزىيەتنى كۆزىتىش پوزىتسىيەسىدە بولدى. ئەسكەرلەر بۇنىڭدىن ئىنتايىن خاپا‌لىنىدى. سەپەرۋەرچىلەر كرومۋېلغا ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا «ئەگەر سىز دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىپ بىزگە قوماندانلىق قىلمىسىڭىز، بىز ئۆزىمىز ھەربىرىمىز قوللىنىمىز» دېگەندىن كېيىن، كرومۋېل ئامالسىز ئەسكەرلەر تەرەپتە تۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇ چاغدا كرومۋېلنىڭ بۇ قارارغا كېلىشىنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئەگەر ئۇ مۇتىۋەرلەر مەزھىپى بىلەن ھەمكارلىشىش يولىنى تاللىسا، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنى ئۆلتۈمگە تۇتۇپ بېرەتتى، چۈنكى ئارمىيە ئۇنىڭ مۇتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەر بىلەن كۈرەش قىلىشىدىكى تۈۋرۈك ئىدى. ئەكسىچە، ئەگەر ئۇ ئەسكەرلەر بىلەن ھەمكارلىشىش يولىنى تاللىسا، ئەسكەرلەرنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ مۇتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي قوماندانلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قالاتتى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ چەكتىن ئېشىپ كەتكەن ھەرىكەتلىرىنى كونترول قىلالايتتى.

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىلەن باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھەمكارلاشقانلىقىنىڭ بەلگىسى «پۈتۈن ئارمىيە كېڭىشى»نىڭ قۇرۇلغانلىقى بولدى، بۇ كېڭەش 1647 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كرومۋېلنىڭ تەكلىپى بىلەن قۇرۇلدى. كېڭەش ئارمىيەدىكى بارلىق ئالىي قوماندانلار ۋە ھەربىر پولكنىڭ ئىككى ئوفىتسېر ۋەكىلى، ئىككى ئەسكەر ۋەكىلى (سەپەرۋەرچى)دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، پۈتۈن ئارمىيەگە ۋاكالەتەن چوڭ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىدىغان ئورگان ئىدى. كېڭەشتە ئالىي ئوفىتسېرلارنىڭ سانى ئەسكەرلەر ۋەكىللىرىدىن كۆپ بولۇپ، كرومۋېل مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەرلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كونترول قىلماقچى ئىدى. لىلبورن قاتارلىقلار ئەسكەرلەر ۋەكىللىرى كېڭەشتە ئوفىتسېرلار ۋەكىللىرى بىلەن تىركىشىلەيدۇ، باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى

مۇھاكىمە قىلالايدۇ، دەپ ساددىلىق بىلەن ئىشىنىپ قالدى. شۇنداق دېيىشكە بولاتتىكى، ئىلگىرى قۇرۇلغان سەپەرۋەرچىلەر كومىتېتى ئەسكەرلەرنىڭ مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇشىغا مۇھىم پۇرسەت ياراتقان بولسا، ئەمدى قۇرۇلغان «پۇتۇن ئارمىيە كېڭىشى» باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ كونتروللۇقىغا قايتىدىن چۈشۈپ قېلىشىغا پۇرسەت ياراتتى. بۇ، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ چوڭ سەۋەنلىكى ئىدى.

6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، پۇتۇن ئارمىيە كېڭىشى «تەنتەنىلىك پۇتۇم» ماقۇللاپ، ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ پارلامېنتنىڭ ئارمىيەنى تارقىتىۋېتىشىگە ئورتاق قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كېڭەش يەنە «ئارمىيە خىتابنامىسى» ئېلان قىلىپ، ئارمىيەنىڭ خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى قوغداش بۇرچى بارلىقىنى جاكارلاپ، ھازىرقى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ يېڭى پارلامېنت تەشكىللەشنى، ھازىرقى سايلام تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، پارلامېنتنى ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم قايتىدىن سايلاپ چىقىشنى، مۇراجىئەت ئەركىنلىكى بىلەن مەتبۇئات ئەركىنلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. خىتابنامىدە يەنە ھوقۇق خەلقتە بولۇش پىرىنسىپى شەرھلىنىپ، نەزەرىيە جەھەتتە ئەسكەرلەر ـــ ھەربىي فورما كىيگەن دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەنلەردۇر، شۇڭا ئۇلارنىڭ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى سۇرۇشتە قىلىش ھوقۇقى بار، دېگەنلەر تەكىتلەندى. قارىماققا، بۇ خىتابنامە باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ئىدىيەسى بىلەن سۇغۇرۇلغاندەك، ئۇنىڭ ئېلان قىلىنىشى باراۋەرچىلەرنىڭ تەشەببۇس ـ پىرىنسىپلىرىنىڭ غەلىبىسىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە بۇ پەقەتلا مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ بىر تاكتىكىسى بولۇپ،

ئۇلار نەزەرىيە جەھەتتە ۋاقتىنچە يول قويۇپ، باراۋەرچىلەر مەزھەپىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ تەشكىلىي جەھەتتىن بويسۇنۇشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى ئىدى.

«ئارمىيە خىتابنامىسى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئەسكەرلەر لوندونغا يۈرۈش قىلىپ، پارلامېنتتىكى مۆتىۋەرلەر مەزھەپىدىكىلەرگە قارىتا ھەربىكەت قوللىنىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلدى. ئەمما، كرومۋېل بۇ تەلەپنى قاندۇرۇشنى كەينىگە تارتتى، چۈنكى ئۇ ئارمىيە لوندونغا كىرگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ ھەيۋىسى يەنمۇ ئېشىپ كېتىپ، ئۇلارنى باشقۇرالماي قېلىشتىن ئەندىشە قىلاتتى. ئەمما، مۆتىۋەرلەر مەزھەپىدىكى بىرقانچە پارلامېنت ئەزاسى لوندوندا مۇستەقىلچىلەر مەزھەپىگە قارشى (7 ـ ئاينىڭ 26 ـ، 27 ـ كۈنلىرى) پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغانلىقتىن، كرومۋېل ئەسكەرلەرنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇشنى يەنە كەينىگە تارتىشقا ئىلاجسىز قېلىپ، لوندونغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. ئارمىيە لوندونغا بېرىش يولىدا، ھەرجايىدىكى ئاممىنىڭ قارشى ئىلىشىغا ئۇچرىشىپ، 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى سەھەردە ھەيۋەت بىلەن لوندونغا كىردى. پايتەختكە كىرگەندىن كېيىن، ئارمىيە ئالدى بىلەن مۆتىۋەرلەر مەزھىپى قوزغىغان پاراكەندىچىلىكنى بېسىقتۇردى، ئاندىن ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتتىكى مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ 11 مۇھىم كاتتىبېشىنى تازىلىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى كونترول قىلىشقا باشلىدى.

شۇنداق قىلىپ، پارلامېنت بىلەن ئارمىيە ئارىسىدىكى كۈرەش ۋە مۆتىۋەرلەر مەزھىپى بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئارىسىدىكى كۈرەش ئارمىيە ۋە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىلەن باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

4. باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار پۈتۈن ئارمىيە نامىدا بىر سىياسىي پروگرامما ـــ «ئارمىيە تەكلىپى»نى ئېلان قىلدى، ئۇنىڭدا مۇنداق مەزمۇنلار بار ئىدى: بىرىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، قايتىدىن يېڭى پارلامېنت سايلاپ چىقىش، ئەمما بۇ ۋاستە باج تاپشۇرغان كىشىلەرنىڭلا سايلامغا قاتنىشىش ھوقۇقى بولۇش (روشەنكى، بۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان بولۇپ، بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش مەقسەت قىلىنغانىدى)؛ ئىككىنچى، پادىشاھلىق تۈزۈم بىلەن يۇقىرى پالاتانى ساقلاپ قېلىش، ئەمما پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇش؛ پارلامېنت بارلىققا كەلتۈرگەن دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى پادىشاھ ئالدىدا ئەمەس، بەلكى پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار بولۇش، دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنىڭ ئۇرۇش ئېلان قىلىش، سۇلھى قىلىش ۋە دىپلوماتىيە ھوقۇقى بولۇش. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار مۇشۇ ھۆججەت ئاساسىدا پادىشاھ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ئەمما، پادىشاھ ئۆز ھوقۇقىغا چەك قويۇلۇشىغا قوشۇلمىغانلىقتىن سۆھبەت مەغلۇپ بولدى.

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىلەن پادىشاھنىڭ تىل بىرىكتۈرۈۋالغانلىقى ئەسكەرلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى، ئۇلار «ئارمىيە تەكلىپى»گە قارشى تۇرۇپ، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنى قاتتىق سۆكتى ھەم 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى «ئارمىيە تەكلىپى»گە قارشى بولغان سىياسىي پروگرامما ـــ «ئارمىيە قۇرۇلۇشى»نى ئېلان قىلدى، 10 ـ

ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەزمۇنى تېخىمۇ ئۆتكۈر بولغان پىروگراممىا ــ «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىككى ھۆججەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش؛ ئىككىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، ئومۇمىي سايلام ئارقىلىق يېڭى پارلامېنتنى سايلاپ چىقىش، پادىشاھ ھىمايىچىلىرىدىن باشقا 21 ياشتىن ئاشقانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ سايلام ھوقۇقى بولۇش، سايلام رايونىنى نوپۇس نىسبىتى بويىچە قايتىدىن بۆلۈش؛ ئۈچىنچى، يۇقىرى پالاتانى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بىر پالاتالىق پارلامېنت تەشكىللەش، پارلامېنتقا قانۇن تۇرغۇزۇش، سىرتقا ئۇرۇش ئېلان قىلىش، تاشقى سىياسەت بەلگىلەش، ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقىنى بېرىش، تۆۋەن پالاتا دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولۇش، «ھەرقانداق ئادەم ۋە تەشكىلاتنىڭ ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولماسلىق»؛ تۆتىنچى، ھەرقانداق ھوقۇقلۇق ئورگان خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئارىلىشالماسلىق، خەلقنى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشكە، ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا مەجبۇرلىماسلىق؛ بەشىنچى، بارلىق كىشىلەر ئەمەل ـ مەنسىپى، مال ـ مۈلكى، ئىجتىمائىي ئورنى، كېلىپ چىقىشىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، باراۋەر ھالدا قانۇنغا ئورتاق بويسۇنۇش؛ ئالتىنچى، تاشقى سودا مونوپول تۈزۈمىنى، كۇندىلىك بۇيۇملار بېجىنى بىكار قىلىش؛ يەتتىنچى، يەر چىتلاشنى توختىتىپ، ئىلگىرى تارتىۋېلىنغان جامائەت يەرلىرىنى دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بېرىش، ئۆشرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش. قىسقىسى، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى ئەسكەرلەر شەھەر ـ يېزىلاردىكى ئەمگەكچى خەلق تەشنا بولۇۋاتقان بۇرژۇئاز دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىسخېمىسىنى سىزىپ چىققانىدى. ئاممىا، پروگراممىدا يېتەرسىزلىكلەرمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، يېزىلاردىكى كۆپ سانىنى

ئىگىلەيدىغان رويخەتلىك دېھقانلارنىڭ ئورنىنى كۆتۈرۈش توغرىسىدا ھېچقانداق تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلمىغانىدى. بىراق، بۇ 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى دۇنيادىكى ئەڭ دېموكراتىك سىياسىي پىروگرامما بولۇپ، ئاممىۋى كۈرەشنى قوزغىتىش، ئىنقىلابنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا ناھايىتى زور رول ئويناندى.

شۇنداق قىلىپ، 1647 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىلەن باراۋەرچىلەر مەزھىپى تۇيۇقسىز ئوخشاشمايدىغان پىروگراممىا تۈزۈپ چىقىپ، ئۆزئارا قارشىلىشىش ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن، 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا لوندون ئەتراپىدىكى پاتېن دېگەن جايدا ئارمىيە يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندا تالاش ـ تارتىش كەسكىن بولدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىن كرومۋېل ۋە ئىلتون، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىن پولكوۋنىك رايىنبورو ۋە سېكسبى، ئارمىيە سىرتىدىكى باراۋەرچىلەردىن ۋېلدىمان ۋە پېتتى قاتارلىق كەسكىن مۇنازىرىگە چۈشتى. تالاش ـ تارتىش قىلىنغان ئاساسلىق مەسىلە دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى ۋە ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى بولدى. باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەر پادىشاھلىق تۈزۈم تەبىئىي ھوقۇق تەلىماتى ۋە خەلق ھوقۇقى نەزەريىسى بىلەن چېقىشالمايدۇ، شۇڭا بۇ تۈزۈمنى بىكار قىلىش كېرەك، دەپ قارىدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكىلەر بولسا، پادىشاھلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىش بىر قورقۇنچلۇق چوڭ سەكرەش، ئۇ دۆلەتنى گۈمران قىلىۋېتىدۇ، شۇڭا پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش كېرەك، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. ئىلتون پادىشاھ بىلەن يۇقىرى پالاتانىڭ ھوقۇقى «ئەڭ قانۇنلۇق»، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا كېلىشىم شەكىللىنىش نەتىجىسىدە پەيدا بولغان دېگەننى تەكىتلىدى. ئىككى تەرەپ مۇنازىرىدە بىر ـ بىرىگە يول قويمىدى.

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكىلەر ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىغا

قەتئىي قارشى تۇردى. ئېلتۇن مۇنداق دېدى: «مېنىڭچە ھەممە كىشى ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق مەۋجۇت ئەمەس، پادىشاھلىق بىلەن دائىملىق پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بار كىشىلەردىن باشقا، ھەرقانداق كىشىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى بەلگىلەش ھوقۇقى، قانۇن ئارقىلىق بىزنى باشقۇرىدىغان ئادەمنى بېكىتىش ھوقۇقىمۇ يوق، شۇڭا پادىشاھلىق دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان كىشىلەردىن ۋەكىل سايلاپ چىقىش كېرەك.» ئېلتۇننىڭ پادىشاھلىق بىلەن دائىملىق پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بار كىشىلەر دېگىنى، ئەمەلىيەتتە، مال - مۈلكى بار پومېشچىكلار ۋە سودا - سانائەتچىلەر ئىدى. ئېلتۇن خەلقنى كەمسىتىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ، ھەتتا شەكىل جەھەتتىكى باراۋەرلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلمىدى. تېخى خەلقنىڭ پەقەت «يەر يۈزىدە ياشاش ھوقۇقىلا بار» دېدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشى پېتىنىڭ كۆچلۈك رەددىيەسىگە ئۇچرىدى. پېتتى مۇنداق دېدى: «بۇ دۇنياغا كېلىش ھوقۇقىنى يوقىتىپ قويمىغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ باراۋەر سايلام ھوقۇقى بولۇشى كېرەك.» ئېلتون يەنە خۇسۇسىي مۇلۈكنى قوغدىغۇچى قىياپىتىدە مۇنداق دېدى: ئەگەر سايلام ھوقۇقىنىڭ باراۋەرلىكىنى ئېتىراپ قىلساق، مال - مۈلۈك دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرايدۇ، مال - مۈلۈكنى قوغداش ئۈچۈن، يەر ئىگىلىرى، سودىگەرلەر، كارخانا ئىگىلىرىلا بۇ دۆلەتنى باشقۇرۇشى كېرەك. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ يەنە بىر ۋەكىلى رىگى مۇنداق دېدى: «مال - مۈلۈكنى ساقلاپ قېلىشقا كۆڭۈل بۆلمەيدىغانلار كۆڭۈل بۆلىدىغانلارغا قارىغاندا بەش ھەسسە كۆپ، ئەگەر كۆڭۈل بۆلمەيدىغانلار سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشسە، ئۇلار سايلاپ چىققان ۋەكىللەر خۇسۇسىي مال - مۈلۈكنى يوقىتىدىغان قانۇننى ئاسانلا تۈزۈپ چىقىدۇ.» بۇ قاراشقا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچى ئەمەسلىكىنى ئەسكەرتتى. پېتتى يەنە مۇنداق دېدى: «ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى خۇسۇسىي مۈلۈكنى

يوقاتمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق.»
باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى رايىنبورو خەلقىنىڭ سايلام ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنىڭ زىيىنىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: كۆپ ساندىكى خەلقنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى تارتىۋېلىنسا، ئەنگلىيەدە زوراۋان ھۆكۈمرانلىق پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ مۇستەبتلىكى بۇرۇنقى پادىشاھ ھاكىمىيىتىدىن قېلىشمايدۇ، بىر ئادەمنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش - بولماسلىقى مال - مۈلۈككە ئەمەس، بەلكى ئەقىل - ئىدراكقا مۇناسىۋەتلىك، بىر ئادەمنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنى ئىنكار قىلىش، ئۇنىڭ ئەقىل - ئىدراكىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئىنكار قىلغانلىق. ئۇ يەنە تەبىئىي ھوقۇق تەلىماتى ۋە خەلق ھوقۇقى قارىشى ئارقىلىق ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنى ياقلىدى. سېكسىبى ھەربىر ئەنگلىيەلىك مال - مۈلكىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قارىماي سايلامغا قاتنىشىشى كېرەك دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، نامراتخەلقنىڭ سايلام ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا قارشى تۇردى.

ئومۇمەن ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، ئورتاق قارارغا كېلەلمىدى.

11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئارمىيە يىغىنى باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ چىڭ تۇرۇشى بىلەن، كرومۋېل يىغىنغا كەلمىگەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن ئارمىيە قۇرۇلتىيىنى ئېچىش ئارقىلىق «خەلق ئەھدىنامىسى»نى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىقنى ئاۋازغا قويۇشنى قارار قىلدى.

باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ پىلانىنى بەربات قىلىش ئۈچۈن، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار قوشۇننى ئۇچ بۆلەككە بۆلۈپ، ئۇچ جايدا ھەربىي پارات ئۆتكۈزۈش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى، بۇنىڭدىكى مەقسەت باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئاۋازغا قويۇشىنى توسۇش ئىدى. باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەر بولسا ھەربىي پارات پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قوراللىق ھەيۋە كۆرسىتىپ، يۇقىرى دەرىجىلىك

ئوفىتسىرلارنى «خەلق ئەھدىنامىسى»نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىماقچى بولدى.

قوماندانلىق ئىشتاب ئەسلىدە پەقەت يەتتە ئەترەتنى ۋە ل دېگەن جايدا يىغىلىپ پارات ئۆتكۈزۈشكە بۇيرۇغانىدى. باراۋەرچىلەر مەزھىپى باشقا ئىككى ئەترەتنى سەپەرۋەر قىلىپ پاراتقا قاتناشتۇردى. بۇ توققۇز ئەترەتتىكى ئەسكەرلەر «خەلق ئەھدىنامىسى»نىڭ تولۇق تېكىستى يېزىلغان قەغەزنى قالپىقىغا چاپلىۋالغاندى. 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، فېرفاركىس، كرومۋېل قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسىرلار پارات مەيدانىغا كەلگەندە، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىر رايونبورو ئەسكەرلەر ئىچىدىن چىقىپ، «خەلق ئەھدىنامىسى»نى فېرفاركىسقا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. ئەمما، كرومۋېلنىڭ قول ئاستىدىكى ئوفىتسىرلار ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى، فېرفاركس بىلەن كرومۋېل ھەربىر ئەترەتكە سۆز قىلىپ، ئەسكەرلەرنى قالپىقىغا چاپلىۋالغان «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئېلىۋېتىشكە چاقىردى ھەمدە ئۇلاردىن كوماندىرلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇش قەسەمنامىسىگە ئىمزا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. كرومۋېلنىڭ سۆزى تۈگىگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى يەتتە ئەترەت باش قوماندانلىقنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ، قەسەمنامىگە ئىمزا قويدى ھەم قالپىقىغا چاپلىۋالغان «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئېلىۋەتتى، كېيىن قوشۇلغان ئىككى ئەترەت بۇنداق قىلىشنى رەت قىلدى، ئەمما ئۇلار پەقەت پاسسىپلىق بىلەن قارشىلىق قىلىپ، ئاكتىپلىق بىلەن ھەرىكەتلەنمىدى. كرومۋېل ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىنى توسۇش ئۈچۈن، پوپوزا قىلىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، تۇيۇقسىزلا قىلىچىنى يالتىڭلاپ، ئەسكەرلەر ئارىسىغا كىرىپ، ئۇلارنى قالپىقىغا چاپلىۋالغان «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئېلىۋېتىشكە بۇيرۇدى ھەم بەزىلىرىنىڭكىنى ئۆز قولى بىلەن ئېلىۋەتتى، شۇنداقلا نەق مەيداندا باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى 14 ئەسكەرنى

قولغا ئېلىپ، دەرھال ھەربىي سوت تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇچ ئەسكەرگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى، ئۇچەيلەننىڭ ئىچىدىكى بىرى (ئارنولد) نەق مەيداندىلا ئۆلتۈرۈلدى، قالغان ئىككىسىنىڭ جازاسى كېيىن يېنىكلىتىلدى. خۇددى ئەنگلىيەلىك تارىخشۇناس گاردىنوس ئېيتقاندەك، كرومۋېلنىڭ چاقماقتەك تېز ھەرىكىتى بىلەن «توپىلاڭچى قوشۇننىڭ تەرتىپى قايتىدىن ئەسلىگە كەلدى.»

باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار ئارىسىدىكى كۆرەش مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى. باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىر ئەجەللىك مەسلىگە، يەنى مۇستەقىل تەشكىلگە ۋە رەھبەرلىك ھوقۇقىغا سەل قارىغانلىقتىن بۇ كۆرەشتە مەغلۇپ بولدى. ئۇلار پەقەت دېموكراتىيە شوئارىنىلا توۋلاپ رېئال ھوقۇقنىڭ كۆچىگە سەل قارىدى، تەشكىل ۋە رەھبەرلىك ھوقۇقى مەسلىسىدە كرومۋېل قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇندى. يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار گەرچە پىرىنسىپال مەسىلىدە بەزىدە يول قويغاندەك قىلغان بولسىمۇ، ئەمما رەھبەرلىك ھوقۇقى مەسىلىسىدە قەتئىي يول قويمىدى. كرومۋېل باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنى رەھبەرلىك ئورگىنىدىن بىر - بىرلەپ سىقىپ چىقارغاندىن كېيىن، رەھبەرلىك نوپۇزىغا تايىنىپ، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھەرىكىتىنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى. ئەسلىدە، باراۋەرچىلەر مەزھىپى 1647 - يىلى سەپەرۋەرچىلەر تەشكىلاتىنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلاتنى مۇستەھكەملىشى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشى ھەم ئوڭى مەركەز قىلىپ ئەسكەرلەر، جەمئىيەتتىكى ئوششاق بۇرژۇئازلار، ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆرەشلىرىنى تەشكىللەپ ۋە ئوڭىغا رەھبەرلىك قىلىپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇشى كېرەك ئىدى. مۇشۇنداق قىلغان بولسا، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ

كۆرەشتە غەلىبە قىلىش ئېھتىمالى بار ئىدى.

باراۋەرچىلەر مەزھىپى گەرچە بۇ كۆرەشتە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ 1647 ـ يىلى ئېلىپ بارغان تەشۋىقات ۋە كۆرەشلىرىنىڭ ئەھمىيىتى يەنىلا ئىنتايىن زور بولدى. ئۇ شەھەر ـ يېزا ئۇششاق بۇرژۇئازلىرى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ سىياسىي ئاكتىپچانلىقى ۋە سىياسىي ئېڭىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى. باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھوقۇقنى خەلقتە مەنسۇپ قىلىش ۋە جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئىدىيەسى خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق كۆرەش نىشانى بولۇپ قالدى. 1649 ـ يىلى پادىشاھنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، يۇقىرى پالاتانىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ تەشەببۇسىنى نامايان قىلدى.

2.5 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ۋە جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىلەن باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئارىسىدىكى كۆرەش پادىشاھنىڭ ھىمايىچىلىرىگە پۈرسەت يارىتىپ بەردى. ئۇلار ئاكتىپلىق بىلەن كۈچ تەشكىللەپ، قايتىدىن ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، ستۇئارت خانىدانلىقىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تەييارلاندى. ئەمما، ئۇلار بۇ قېتىمقى ئىچكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلمىز دەيدىكەنمىز، چوقۇم سىرتقى كۈچنىڭ ياردىمىگە تايىنىشىمىز لازىم دېگەن قاراشقا كەلگەچكە، شوتلاندىيەلىكلەر بىلەن قايتىدىن تىل بىرىكتۈردى. ئەسلىدە شوتلاندىيەلىكلەر دەسلەپتە ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ زوراۋان مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. كېيىن ئەنگلىيە ئىنقىلابىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشى، بولۇپمۇ باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، شوتلاندىيە قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش يۈز بەردى. شىمالدىكى فېئودال

پومپىشچىكلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوك قانات ئۇنسۇرلار پادىشاھقا مايىل بولۇشقا باشلاپ، ئەنگلىيە ئىنقىلابىغا ئارىلىشىش قارارىغا كەلدى. 1647 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇلار ۋايت ئارىلىدا نەزەربەند قىلىنىۋاتقان چارلىس I بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، ئۆزئارا بىرلىشىپ 2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش قوزغاشنى پىلانلىدى.

1648 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى جەنۇبىي ۋالىبستا توپلاڭ كۆتۈرۈپ، پېمبروكس قەلئەسىنى ئىشغال قىلىۋالدى. 2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش مانا مۇشۇنداق باشلاندى. 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى يەنە كېنىتتا توپلاڭ كۆتۈرۈپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بېسىۋالدى ھەمدە لوندونغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئەنگلىيەنىڭ شىمالىدىكى بالۇنكمۇ پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. 7 ـ ئايدا، شوتلاندىيە قوشۇنى پادىشاھ ھىمايىچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ زور ھۇجۇم قوزغىدى، ئۇرۇش ئوتى ھەممە يەرگە تۇتاشتى.

يېڭى ئىچكى ئۇرۇش باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنى قايتا ئىتتىپاق تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى، ئەمما، بۇنىڭغىمۇ جەريان كەتتى. ئەسلىدە كرومۋېل قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن يارىشىشنى ئويلىمىغان، ئەكسىچە چارلىس I گە ئۇمىد باغلاپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىزچىل ئالاقە قىلىپ كەلگەن، ئۇنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق ئورۇنىنى قوبۇل قىلىشنى ئارزۇ قىلغانىدى. ئۇلار 1647 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى پادىشاھنىڭ خانىشقا يازغان خېتىنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىنلا، پادىشاھ بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزدى. چۈنكى، بۇ خەتتە پادىشاھ شوتلاندىيەلىكلەرنىڭ قوللىشىنى قوبۇل قىلسام قىلمەنكى، كرومۋېلنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلمايمەن دېگەنىدى. 1648 ـ

يىلى باھاردا 2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، كرومۋېل ئاندىن باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن قايتا بىرلىشىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ۋىندسوردا ئوفىتسېرلار يىغىنى ئېچىلىپ، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار ۋە ئەسكەر سەپەرۋەرچىلەرمۇ يىغىنغا تەكلىپ قىلىندى. يىغىندا ئىككى تەرەپ بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنى يوقىتىپ، چارلىس I نى سوتلاپ جازالاشنى قارار قىلدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن «خەلق ئەھدىنامىسى»نى قوبۇل قىلىشقا قوشۇلدى.

ۋىندسور يىغىنى باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ قايتا ھەمكارلىشىشىنىڭ باشلىنىشى بولدى، ئىككى تەرەپنىڭ ھەمكارلىقى بىلەن ئۇرۇش ئوڭۇشلۇق بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردىكى پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ توپلىڭى بىر ـ بىرلەپ تىنچىتىلدى. كرومۋېلنىڭ قوشۇنى پىرىنستوندىكى جەڭدە شوتلاندىيە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. 1648 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، كرومۋېلنىڭ قوشۇنى شوتلاندىيەدىكى ئېدىنبورگنى ئىشغال قىلدى. يىل ئاخىرىدا 2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى.

2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن، مۆتىۋەرلەر مەزھىپى باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىرلىكتە تاقابىل تۇرىدىغان ئورتاق دۈشمەنگە ئايلاندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش باشلىنىش ھارپىسىدىلا، مۆتىۋەرلەر مەزھىپى باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئارىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئەۋجگە چىققان پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پارلامېنتتىكى ھەربىكتىنى جىددىيلەشتۈرۈپ، پارلامېنتنى يەنە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىۋالغانىدى. 2 ـ

قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدا، ئۇلار ساتقىنلارغا ئايلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى، بواۋپمۇ ھەربىي تەمىنات جەھەتتە قەستەن قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇپ، كرومۇبلىنىڭ بېشىنى تولىمۇ قاتۇرۇۋەتتى. بۇ چاغدا مۇتتۇھرلەر مەزھىپى ئەملىيەتتە چۈشكۈنلىشىپ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا ئايلانغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، 2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، پارلامېنتتىكى مۇتتۇھرلەر مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مۇھىم ئىشلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ مەسىلىدە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى بىلەن باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ ئىختىلاپ بار ئىدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى پەقەت مۇتتۇھرلەر مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشنى مەقسەت قىلاتتى. باراۋەرچىلەر مەزھىپى بولسا مۇتتۇھرلەر مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلمىپلا قالماي، «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئەملگە ئاشۇرۇشنىمۇ تەلەپ قىلاتتى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى مۇتتۇھرلەر مەزھىپى بىلەن كۈرەش قىلىشتا باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىلاجسىز ئۇلارغا يول قويدى. 1648 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئېچىلغان ھەربىي ئىشلار يىغىنىدا مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلار يازغان «ئارمىيە ئېتىرازنامىسى» ماقۇللاندى، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، يېڭى پارلامېنت سايلاپ چىقىش، تۆۋەن پالاتاغا ئەڭ ئالىي ھوقۇق بېرىش بولۇپ، دۆلەتنىڭ يېڭى تۈزۈلمىسى ۋە ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى تىلغا ئېلىنمىغانىدى.

مۇتتۇھرلەر مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئارمىيە 1648 ـ يىلى 12 ـ ئايدا لوندونغا 2 ـ قېتىم

يۇرۇش قىلدى. 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى سەھەردە، پولكوۋنىك پلېيد قوماندانلىقىدىكى پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر پارلامېنت بىناسىنى قورشۇالدى. پلېيد قولىدىكى تىزىملىككە ئاساسەن، مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكى 96 نەپەر پارلامېنت ئەزاسىنى قوغلاپ چىقاردى، يەنە 47 نەپەر پارلامېنت ئەزاسىنى قولغا ئالدى. بۇنىڭ بىلەن تۆۋەن پالاتادا مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكىلەردىن ۋە ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن بولۇپ ئارانلا 50 چە پارلامېنت ئەزاسى قالدى. شۇڭا كېيىن بۇ پارلامېنت «كەمتۈك پارلامېنت» دەپ ئاتالدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ھوقۇقىنى قولغا ئالدى.

مۆتىۋەرلەر مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، پادىشاھنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى پۈتۈن مەملىكەتنىكىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندى. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نەزەردە، پادىشاھ جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان، ئۆلۈمگە مەھكۇم دۈشمەن ئىدى. باراۋەرچىلەر مەزھىپى خەلقنىڭ ئارزۇسىنى كۆزدە تۇتۇپ، پادىشاھنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش تەكلىپىنى بەردى. 1648 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر بىرقانچە قېتىم يىغىن ئېچىپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى. چۈنكى، شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئايرىم پىلانى بار ئىدى، يەنى چارلىس I نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ماركىز گىروسبت (شۇ چاغدا ئون ياشتا ئىدى)نى تەختكە چىقارماقچى ئىدى. روشەنكى، ئۇلار كۆز بويامچىلىق قىلىپ، يەنىلا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قالماقچى بولۇۋاتاتتى. كرومۋېلنىڭمۇ دەسلەپتە پادىشاھنى باستۇرۇش نىيىتى يوق ئىدى، كېيىن پوزىتسىيەسىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، پادىشاھنى قاتتىق جازالاشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئالدى بىلەن كەڭ خەلقنىڭ كۆچلۈك بېسىمىنىڭ نەتىجىسى ئىدى: شۇ چاغدا نۇرغۇن ۋىلايەتلەردىكى خەلق ۋە ئەسكەرلەر پادىشاھنى باش جىنايەتچى قاتاردا جازالاشنى بىردەك تەلەپ قىلغانىدى، بولۇپمۇ لوندوننىڭ شىمالىدىكى ئۇششاق قول سانائەتچىلەر، ئۇستىلار،

شاگىرتلار، ئىشچىلار ۋە نامرات دېھقانلارنىڭ پوزىتسىيەسى ئەڭ قەتئىي ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، 1646 ـ يىلى 3 ـ ئايدا پادىشاھنىڭ ئىشەنچلىك ۋەزىرىگە يازغان خېتى بايقىلىپ قالغانىدى. خەتتە: «مەن لوندونغا قايتىشقا تىرىشىۋاتىمەن... مەن مۇتىۋەرلەر مەزھىپى ياكى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنى ئۆزۈمگە تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنى يوقىتىپ، يەنە ھەقىقىي پادىشاھ بولىمەن، بۇنىڭدىن ئۇمىد بار» دېيىلگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن پادىشاھقا ئىزچىل ئۇمىد باغلاپ كەلگەن كرومۋېل چارلىس I نى ساقلاپ قېلىشنىڭ خەتىرىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىدى. شۇڭا، ئۇ خەلقنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن پادىشاھنى سوتلاشنى قارار قىلدى.

1648 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، كرومۋېلنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، پادىشاھ لوندون ئەتراپىدىكى ۋىندسور قەلئەسىگە ئېلىپ كېلىنىپ سوتلىنىشنى كۈتتى. 1649 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، تۆۋەن پالاتا قارار ماقۇللاپ، پادىشاھنى پارلامېنتقا قارشى تۇرۇش ۋە ئىچكى ئۇرۇش قوزغاش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلەشنى، ئالىي سوت تەشكىللەپ پادىشاھنى سوتلاشنى جاكارلىدى. ئەمما، ئەتىسى يۇقىرى پالاتا تۆۋەن پالاتانىڭ بۇ قارارىنى ئىنكار قىلدى.

يۇقىرى پالاتانىڭ بۇ ئىشىغا قارىتا، تۆۋەن پالاتا 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى يەنە قارار ماقۇللاپ مۇنۇلارنى جاكارلىدى: «تەڭرى بىلىدۇكى، خەلق بارلىق ھوقۇقنىڭ مەنبەسى... پارلامېنتتىكى خەلق سايلىغان، خەلقىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تۆۋەن پالاتا بۇ دۆلەتتىكى ئەڭ ئالىي ھوقۇققا ئىگە ... گەرچە پادىشاھ ياكى يۇقىرى پالاتانىڭ قوللىشىغا ياكى تەستىقلىشىغا ئېرىشمىسىمۇ، تۆۋەن پالاتا بېكىتكەن ياكى ئېلان قىلغان ھەرقانداق قانۇن ئوخشاشلا قانۇنىي كۈچكە ئىگە. بۇ دۆلەتتىكى بارلىق كىشىلەر مۇشۇ قانۇنلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ». بۇ قارار يۇقىرى پالاتانىڭ ئىنكار قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، تۆۋەن پالاتانىڭ

دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئىكەنلىكىنى جاكارلاپ، تۆۋەن پالاتانىڭ 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى قارارىنى قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلدى. تۆۋەن پالاتانىڭ بۇ قارارى خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى لوندون ئاھالىسى پارلامېنتقا مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، تۆۋەن پالاتا ماقۇللىغان پادىشاھنى سوتلاش ۋە دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى تۆۋەن پالاتاغا مەنسۇپ قىلىش ھەققىدىكى قارارنى قۇۋۋەتلىدى.

پادىشاھنى سوتلاش ئۈچۈن دەرھال «ئالىي سوت» تەشكىللىنىپ، كرومۋېل ۋە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى بەزى ئوفىتسېرلار سوتچىلىققا تەينىلەندى. 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى سوت باشلاندى. سوت داۋاملىشىۋاتقان كۈنلەردە مۆتىۋەرلەر مەزھىپىدىكىلەر پادىشاھنى سوتلاشقا ئېتىراز بىلدۈرۈپلا قالماي، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى نۇرغۇن كىشىمۇ پادىشاھنى جازالاشقا پېتىنالمىدى. ئەمما خەلق ئاممىسى ھەر كۈنى سوت ئەتراپىغا توپلىشىۋېلىپ، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى سوتچىلارغا ئۇزۇكسىز بېسىم ئىشلەتتى. ھەر قېتىم پادىشاھ سوتقا كىرىپ ـ چىققاندا، ئاممىا «ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش كېرەك» دېگەن شوئارلارنى توۋلىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك قوللىشى بىلەن ئالىي سوت پادىشاھقا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى قارار قىلدى.

1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، سوت ئاخىرقى ھۆكۈمنى ئېلان قىلدى. ھۆكۈمنامە ئوقۇلۇشتىن بۇرۇن، سوت رەئىسى بىلادشاۋ ئۇزۇن نۇتۇق سۆزلەپ، قانۇن پادىشاھتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئەممىا پارلامېنت قانۇندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، چۈنكى قانۇننى خەلققە ۋەكىللىك قىلىدىغان پارلامېنت تۈزۈپ چىققان، شۇڭا سوتچىلارنىڭ قانۇنغا ئاساسەن پادىشاھنى سوتلىشى قانۇنلۇق، دېدى. بىلادشاۋ سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، كاتىپى ھۆكۈمنامىنى ئوقۇدى، ھۆكۈمنامىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «چارلىس ستۇئارت

زوراۋان پادىشاھ، خائىن، قاتىل ۋە دۆلەتنىڭ دۈشمىنى سۈپىتىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندۇ.»

1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، تۈمەنلىگەن ئامما ئالدىدا، چارلىس I نىڭ كاللىسى ئېلىندى.

پادىشاھ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئەمەلىيەتتە بىر جۈمھۇرىيەتكە ئايلىنىپ قالدى، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىمۇ جۈمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى، چۈنكى ئۇلار ئېتىراپ قىلمىسا، خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويۇشتىن ساقلىنالمايتتى، ھۆكۈمرانلىقىمۇ لىكشىپ قالاتتى.

2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، تۆۋەن پالاتا يۇقىرى پالاتانى ساقلاپ قېلىش ـ قالماسلىق مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، كرومۋېل باشچىلىقىدىكى تۆۋەن پالاتا ئەزالىرى يۇقىرى پالاتانى مەسلىھەتچىلەر ئورگىنى قاتاردا ساقلاپ قېلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئەمما بۇ تەكلىپ 29 غا قارشى 44 ئاۋاز بىلەن رەت قىلىنىپ، يۇقىرى پالاتانى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قارارى ماقۇللاندى.

2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، تۆۋەن پالاتا يەنە پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى. قارارىدا مۇنۇلار جاكارلاندى: «بۇ دۆلەتتە پادىشاھلىق ئورۇنىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا باغلىنىشلىق ھاكىمىيەتنىڭ مەلۇم بىر كىشىگە مەنسۇپ بولۇشنىڭ تولىمۇ پايدىسىز ئىكەنلىكى، بۇنىڭ دۆلەتنىڭ ئەركىنلىكى بىلەن سىغىشالمايدىغانلىقى ۋە خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدى، شۇڭا بۇ تۈزۈمنى بىكار قىلىش زۆرۈر.»

يۇقىرى پالاتا ۋە پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ھەققىدىكى ئىككى قارار 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ۋە 19 ـ كۈنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قانۇن قىلىپ بېكىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە «پادىشاھ ۋە يۇقىرى پالاتا بولمىغان» بىر پالاتالىق جۈمھۇرىيەتكە ئايلاندى.

ئەمما، پادىشاھنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى، يۇقىرى پالاتا

پادىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئوتتۇرىغا قويغان «خەلق ئەھدىنامىسى»نىڭ تەلىپىدىن تېخى يىراق ئىدى. چۈنكى، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋەتمىدى، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئېلان قىلمىدى ھەم بۇ تۈزۈم ئاساسىدىكى يېڭى پارلامېنتنىمۇ سايلاپ چىقمىدى.

2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، تۆۋەن پالاتا يەنە ئۆز قارىمىقىدا دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنى تەسىس قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى. 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى رەسمىي قۇرۇلدى. دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىگە قاتناشقان 41 كىشىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كرومۋېل قاتارلىق مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ رەھبەرلىرى ئىدى. قانۇنىي جەھەتتە، دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى پارلامېنت قارىمىقىدىكى ئورگان بولۇپ، پارلامېنتنىڭ يوليورۇق، بۇيرۇقلىرىنى ئىجرا قىلاتتى، ئەمما ئەمەلىيەتتە دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى پۈتۈن ئارمىيەنى كونترول قىلغۇالغان بولۇپ، ھوقۇقى چەكسىز ئىدى، شۇڭا ئۇنى پارلامېنتنىڭ ئۈستىدە دېيىشكە بولاتتى.

3 ـ بۆلۈم جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇشتىن 1688 ـ يىلدىكى ئىنقىلابقىچە

1. جۇمھۇرىيەت مەزگىلىدىكى خەلق ھەرىكىتى

خەلق ئاممىسىنىڭ تۈرتكىسىدە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، بۇ جۇمھۇرىيەتنى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى چوڭ ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن بۇرژۇئازىيىگە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ جۇمھۇرىيىتىگە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىچكى ـ تاشقى

سىياستى بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

بۇرۇنقى مۆتىۋەرلەر مەزھىپى كونترواللۇقىدىكى پارلامېنتقا ئوخشاش مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ھۆكۈمىتى يەر مەسىلىسىنى دېھقانلارغا پايدىلىق ئۇسۇلدا ھەل قىلىشنى ئەسلا خالىمىدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ھۆكۈمىتى دىنىي جەمئىيەت، پادىشاھ ۋە پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ يەرلىرىنى تالاشتۇرۇپ ساتتى. تالاشتۇرۇپ سېتىش جەريانىدا خىلمۇخىل چەكلىمىلەرنى قويۇپ، كۆپ قىسىم يەرلەرنى بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى ھەمدە دېھقانلارنىڭ فېئودالىق مەجبۇرىيەتلىرىنى ساقلاپ قالدى.

جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى تاشقى سىياسەت جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى ئاكتىپ يۈرگۈزدى، بۇنىڭدىكى مەقسەت ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى ئۈچۈن دېڭىزدىكى سودا ھوقۇقى ۋە دۇنيادىكى زومىگەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئىدى. 1649 ـ يىلىدىن 1651 ـ يىلىغىچە، ھۆكۈمەت بىر چوڭ فلوت قۇرۇپ، 40 ھەربىي كېمىنى قوراللاندۇردى. شۇ چاغدا گوللاندىيە ئەنگلىيەنىڭ كۈچلۈك رەقىبى ئىدى. 17 ـ ئەسىردە گوللاندىيە «دېڭىزدىكى ھارۋىكەش» دەپ نام ئالغان بولۇپ، گوللاندىيە سودىگەرلىرى ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىلىرىنىڭ سودىسىنى مونوپول قىلىۋالغانىدى، بۇنىڭدىن ئۇلار زور پايدىغا ئېرىشەتتى. بۇ ئەھۋالغا قارىتا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى 1650 ـ يىلى ۋە 1651 ـ يىلى ئىككى قېتىم مۇھىم پەرمان ـــ «دېڭىز قانۇنىنى نىزامى»نى ئېلان قىلدى. 1650 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان پەرماندا، چەت ئەللىكلەر ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ روخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرى بىلەن سودا قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى؛ 1651 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان پەرماندا، ياۋروپادىن باشقا جايلار ئىشلەپچىقارغان تاۋارلار پەقەت ئەنگلىيە دېڭىز چىلىرى باشقۇرغان ئەنگلىيە پاراخوتلىرىغا

بېسىلغاندىلا ئەنگلىيە زېمىنىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ تاۋارلىرى ئەنگلىيە پاراخوتلىرى ياكى بۇ تاۋارلارنى ئىشلەپچىقارغان دۆلەتلەرنىڭ پاراخوتلىرىغا بېسىلغاندىلا ئەنگلىيە زېمىنىغا كىرىشكە يول قويۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ پەرمانىنى ئېلان قىلىشتىكى مەقسەت گوللاندىيەنى ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرى ۋە ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودىدىن سىقىپ چىقىرىۋېتىش ئىدى. گوللاندىيە ئەلۋەتتە ئەنگلىيەنىڭ «دېڭىز قانۇنىي نىزامى»نى ئېتىراپ قىلمايتتى. شۇڭا، 1652 ـ يىلى ئەنگلىيە ـ گوللاندىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، ئەنگلىيە غەلىبە قىلدى. 1654 ـ يىلىدىكى سۇلھى كېلىشىمىدە، گوللاندىيە ئەنگلىيەنىڭ «دېڭىز قانۇنىي نىزامى»نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، دېڭىز سودىسىدىكى مونوپوللۇق ئورنىدىن ۋاز كەچتى.

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى كونتروللۇقىدىكى جۇمھۇرىيەت بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈنلا كۈچەپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ جەبىر ـ جاپاسىنى كۆرمەسكە سالدى. شۇڭا، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاممىۋى ھەرىكەتلەر تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، «يەر قازغۇچىلار ھەرىكىتى» دەپ ئاتالغان ئاممىۋى ھەرىكەت بارلىققا كەلدى. ئالدىدا ئېيتىلغاندەك، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ يەر سىياسىتى دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى قاندۇرالمىغانىدى. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ناچارلاشتى. بۇ، «يەر قازغۇچىلار ھەرىكىتى»نىڭ قوزغىلىشىدىكى سەۋەب ئىدى.

يەر قازغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ يولباشچىسى گېرارد ۋېنستانلېي: يەرگە خۇسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشى نامراتلىقنىڭ مەنبەسى، شۇڭا يەرگە ئومۇم ئىگىدارچىلىق قىلىشى كېرەك، دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ بۇ خىل ئىدىيەسى دېھقانلارنىڭ ئېپتىدائىي «كومۇنىزم» ئىدىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. يەر قازغۇچىلار ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆز

غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولدى. ئۇلار توپ ـ توپ بولۇپ يەر ئېچىپ ئۆزلىرى ئۆزلەشتۈرگەن يەرلەرنى ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزمەكچى بولدى. ئەمما، 1651 ـ يىلى كرومۋېلنىڭ قوشۇنى زوراۋانلىق ۋاستىسىنى قوللىنىپ ئۇلارنى باستۇردى. يەر قازغۇچىلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى، ئۇلار قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلاتتى.

جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھەرىكىتى يەنە جانلاندى. بۇنىڭ مۇنداق ئىككى سەۋەبى بار ئىدى: «بىرى، 1649 ـ يىلى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى خەلقنىڭ كۆچلۈك بېسىمدا بىر پالاتالىق جۇمھۇرىيەتنىڭ (بۇ، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ پىروگراممىسىدىكى تەلەپلەرنىڭ بىرى ئىدى) قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ۋەدىسىدە تۇرماي، «خەلق ئەھدىنامىسى»نى تولۇق ئەملىيلەشتۈرمىدى، شۇڭا باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئۆز پىروگراممىسىدىكى تەلەپلەرنى تولۇق ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قايتا كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولدى؛ يەنە بىرى، ئېغىر ۋاستىلىك باج، ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆسۈشى، ئىشسىزلىق تۈپەيلىدىن شەھەر خەلقىنىڭ تۈرمۇشى تېخىمۇ ناچارلىشىپ كەتتى. شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىشىچە، لانگاستېردا ئاشلىق ناھايىتى قىس بولغانلىقتىن، نۇرغۇن ئادەم ئاچلىقتىن ئۆلگەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇرژۇئازىيىگە ئاقسۆڭەكلەر دۆلەتتىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ھايانكەشلىك قىلىپ تازا بېيىۋالغان. رەھىمسىز رىقابەتلىك خەلق ئاممىسىنى تەربىيەلىدى ھەم باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ يېڭى كۈرەشكە ئاتلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

1648ـ يىلى 12 ـ ئايدىلا، لىلبورن ئۆزى يازغان «ئورتاق ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكىمىزنى قوغدايلى» دېگەن كىتابچىدە مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغانلىقىنى

سۆككەنىدى. 1649 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تۆۋەن پالاتا قارار ماقۇللاپ، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ بۇ كىتابچىنى نەشر قىلىشنى مەنئى قىلدى، بۇنىڭ بىلەن باراۋەرچىلەر مەزھىپى 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى تۆۋەن پالاتاغا مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، مەتبۇئات ئەركىنلىكىنى تەلەپ قىلدى. 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئوفىتسېرلار كېڭىشى تۆۋەن پالاتاغا ئارمىيە ئىچىدە «پاراكەندىچىلىك» تۇغدۇرغان باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا قانۇن ئېلان قىلىش تەكلىپىنى بەردى. باراۋەرچىلەر مەزھىپى قىلچە بوشاشماي كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى. لىلبورن «ئەنگلىيەدىكى يېڭى ئاسارەتنى ئېچىپ تاشلايلى» دېگەن يەنە بىر كىتابچىنى يېزىپ چىقىپ، 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۇنى مۇراجىئەتنامە شەكلىدە پارلامېنتقا سۇنىدى. لىلبورن بۇ كىتابچىدە مۇستەقىللىقچىلار مەزھىپى كونتروللۇقىدىكى جۇمھۇرىيەتنى قاتتىق سۆكۈپ، يېڭى قۇرۇلغان دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىگە قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى، دېموكراتىك ئۇسۇلدا سايلاپ چىقىلمىغان بۇ ئورگاننىڭ «ئۆز هوقۇقىنى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىش ۋە پارلامېنتنى مەڭگۈ يوقىتىۋېتىش نىيىتى»دىن ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى، چۈنكى «پۈتۈن قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز ئارمىيەسىنى تىزگىنلىۋالغان» بۇ ئورگاننىڭ «ئۆزىنى مۇتلەق ۋە مەسئۇلىيەتسىز ئورگانغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئېھتىمالىنىڭ ناھايىتى چوڭ» ئىكەنلىكىنى، پارلامېنتنىڭ هوقۇقىنىڭ يېرىمىنى بۇ ئورگاننىڭ تارتىۋالغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. يەنە دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنى تارقىتىۋېتىش، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كومىتېت تەشكىللەپ دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنىڭ ئورنىغا دەسستىش، بۇ كومىتېت پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار بولۇش تەكلىپىنى بەردى. يەنە پارلامېنت ئەزالىرى ئىچىدە ھەربىي ۋەزىپىسى بارلارنىڭ ھەربىي ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. روشەنكى، بۇ كرومۋېلغا قارشىلىغان بولۇپ، لىلبورن

مۇستەقىلچىلىقىر مەزھىپىدىكى ھەربىي قوماندان كرومۇېلنىڭ پارلامېنتتىكى ئورنىدىن پايدىلىنىپ ھەربىي مۇستەبىتلىك قىلىشىدىن ئەندىشە قىلغانىدى. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1649 ـ يىلىلا لىلبورن كرومۇېلنىڭ ھەربىي مۇستەبىتلىك قىلىش ئېھتىمالى بارلىقىنى ئالدىنئالا كۆرۈپ يەتكەنىدى.

3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى لىلبورن «ئەنگلىيەدىكى يېڭى ئاسارەتنى ئېچىپ تاشلايلى» دېگەن كىتابچىسىنىڭ 2 ـ قىسمىنى ئېلان قىلدى. ئۇ بۇ كىتابچىدە پارلامېنتنى داۋاملىق سۆكۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پارلامېنتتىن خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى قوغداشنى، خەلقنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشىدىن ساقلاشنى ئىلتىجا قىلدى. يەنە خەلقنى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان كىشىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى. يەنە جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلق ۋە نامراتلارنىڭ پاراۋانلىقى جەھەتتە ھېچقانداق ئىش قىلىپ بەرمىگەنلىكىنى، ئەمەلدارلارنىڭ ۋە مۇستەقىلچىلىقىر مەزھىپىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ ئېپىسكوپ، پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ يەرلىرىنى تالاشتۇرۇپ ساتقانلىقىدا يەرلەرنى ئەرزان باھادا قولغا كىرگۈزۈۋالغانلىقىنى ئەيىبلىدى. ئاخىرىدا ئۇ تۆۋەن پالاتانىڭ «خەلق ئەھدىنامىسى»نى تېزدىن قايتا قاراپ چىقىپ، ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى.

ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت لىلبورنىنىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلىمايلا قالماستىن، ئەكسىچە 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى لىلبورن ۋە ئۇۋېرتون قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدى، ئارقىدىنلا دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى ئۇلارنى سوراق قىلدى. سوراق جەريانىدا، لىلبورن تىز پۈكمەس ئىنقىلابىي روھىنى نامايان قىلدى، ئۇ دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى ئالدىدا شىلەپىسىنى ئېلىۋېتىشنى رەت قىلدى، دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنىڭ ئۆزىنى سوراق قىلىش ھوقۇقىنى ئىنكار قىلدى

ھەمدە سوراق جەريانىدا ئۆزىگە تولۇق ئەركىنلىك بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

لىلبورن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قولغا ئېلىنىشى خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. 3 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى 30 مىڭ كىشى ئىمزا قويغان مۇراجىئەتنامە پارلامېنتقا سۇنۇلدى. 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى تۆۋەن پالاتا يەنە 80 مىڭ كىشى ئىمزا قويغان مۇراجىئەتنامىنى تاپشۇرۇۋالدى، بۇ ئىككى مۇراجىئەتنامىدە لىلبورن قاتارلىق كىشىلەرنى قويۇپ بېرىش تەلەپ قىلىنغانىدى. 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، بىرقانچە يۈز ئايال مۇراجىئەتنامىنى كۆتۈرۈپ پارلامېنت ئەتراپىدا نامايىش قىلدى ھەمدە پارلامېنت بىناسىغا بۆسۈپ كىرمەكچى بولدى. نامايىشچى ئاياللارنىڭ كۆپ قىسمى قول سانائەتچىلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر، ئۇستىلار ۋە شەھەرلەردىكى نامراتلارنىڭ ئاياللىرى ئىدى.

لىلبورننىڭ قولغا ئېلىنىشى باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى ئەسكەرلەر ئارىسىدا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى، ئۇلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ زوراۋان سىياسىتىگە جاۋاب قايتۇرماقچى بولدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىن بۇرۇن، يەنى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇلار يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئېلان قىلدى، بۇ ئەھدىنامىدە بۇرۇنقى «خەلق ئەھدىنامىسى»دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدىيە ۋە پىرىنسىپلار تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ بىرقانچە يىلدىن بۇيانقى سىنىپىي كۈرەش جەريانىدا شەكىللەنگەن سىياسىي پروگراممىسى ھېسابلىناتتى.

يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى»دە «دۆلەتنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى باراۋەر نىسبەت بويىچە سايلاپ چىقىلغان 400 ئەزادىن تەركىب تاپقان ۋەكىللەر ئورگىنىغا مەنسۇپ قىلىش» بەلگىلەندى. باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىن بۇرۇن، ھېچقانداق سىياسىي پارتىيە

نوپۇس نىسبىتى بويىچە ۋەكىل سايلاپ چىقىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقمىغان بولۇپ، بۇنى باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ئىجادىيىتى دېيىشكە بولاتتى. يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى» دە يەنە، چاكارلار ۋە سەدىقىگە تايىنىپ جان باقىدىغانلاردىن باشقا، 21 ياشتىن ئاشقان بارلىق ئەرلەرنىڭ سايلام ھوقۇقى بولىدۇ، مەمۇرىي ئەمەلدارلار، ئوفىتسېرلار ۋە مالىيە خادىملىرىنىڭ ۋەكىللەر ئورگىنىغا ئەزا بولۇپ سايلىنىشىغا بولمايدۇ، شۇنداقلا ۋەكىللەر ھەربىي، مەمۇرىي ۋەزىپە ئۆتەشكە ياكى ئەدلىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭدا مەمۇرىيەت بىلەن قانۇن چىقىرىشتىن ئىبارەت ئىككى ھوقۇقنىڭ چەك ـ چېگرالىنىشى ئېنىق ئايرىش ئالاھىدە تەكىتلەنگەن بولۇپ، ناۋادا بۇ ئىككى ھوقۇق بىرلەشتۈرۈلسە «ئادالەتسىزلىك» كېلىپ چىقاتتى. بۇ بەلگىلىمىلەردىن باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ مەقسىتىنىڭ ئۇچ ھوقۇقىنى ئايرىش، يەنى قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيەنىڭ بىر ئورگانىنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، «بىر ئادەمنىڭ ئۇدا ھوقۇق تۇتۇشى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان خەۋپ ۋە قولايسىزلىقلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن» ۋەكىللەر ئورگىنىدىكى ھەرقانداق ئەزانىڭ ئۇدا سايلىنىشى ۋە ۋەزىپە ئۆتۈشىگە بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى»دە يەنە بىر پالاتالىق پارلامېنت تەشكىللەپ، يىلدا بىر قېتىم سايلام ئۆتكۈزۈش تەشەببۇس قىلىندى. چۈنكى، باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنىڭ ئۇزۇن يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ مۇستەبتلىشىپ كېتىش ئېھتىماللىقىنى كۆرۈپ يەتكەندى. ئەھدىنامىدە يەنە، پارلامېنت يېپىق مەزگىلدە پارلامېنت كومىتېتى تەشكىللەپ، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ پارلامېنتنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، مەمۇرلار

پارلامېنتقا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىش، پارلامېنتنىڭمۇ مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلىشىشىغا يول قويماسلىق بەلگىلەندى.

باراۋەرچىلەر مەزھىپى خەلق ھوقۇقى ئىدىيەسىنى نامايان قىلىپ، خەلقنىڭ ئەركىنلىك ھوقۇقىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، پارلامېنتنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇشقا ئالاھىدە دىققەت قىلدى. ئۇلار مەتبۇئات ئەركىنلىكى ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇلار يەنە سودا ئەركىنلىكىنى تەلەپ قىلىپ، سودا مونوپول تۈزۈمىگە قارشى تۇردى. چۈنكى، سودا مونوپول تۈزۈمى ئوتتۇرا، ئۇششاق سودىگەرلەرنىڭ دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى سودىغا قاتنىشىش ھوقۇقىنى تارتىۋالغان بولۇپ، بۇ، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى.

يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى»دە يەنە ھەرقانداق ھۆكۈمەتنىڭ كىشىلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى باشقىلارغا تەقسىملەپ بېرىش، بۇزغۇنچىلىقنى ئۇچرىتىش ياكى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش ھوقۇقى يوق، دەپ جاكارلاندى.

يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى» شۇ چاغدىكى ئەڭ ئىلغار بۇرژۇئاز دېموكراتىك پىروگراممىسى بولۇپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئالدىدا تۇرغان باراۋەرچىلەر مەزھىپىنى كۈچلۈك ئىدىيەۋى قورال ۋە ھەرىكەت پىروگراممىسى بىلەن تەمىنلىدى.

5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا قوشۇنلار ئايرىم ـ ئايرىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئوكسفورد ۋىلايىتىدىكى قوزغىلاڭچىلار كاپىتان تومسوننىڭ رەھبەرلىكىدە ھەققانىي سۆزلەر بىلەن تولغان بىر خىتابنامە ئېلان قىلىپ، ھاكىمىيەت بېشىدىكى مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغان قىلمىشىنى قاتتىق ئەيىبلىدى. خىتابنامىدە، قوزغىلاڭنىڭ مەقسىتى «ئەنگلىيەنى زوراۋان ھاكىمىيەتنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ‹ھوقۇق مۇراجىئەتنامىسى›نى قوغداپ، قانۇنسىز قامالغان كىشىلەرنى

قاماقتىن بوشتىپ، تامراتلارنىڭ تۈرمۈشىنى ياخشىلاپ، يېڭى ‹خەلق ئەھدىنامىسى›دىكى بارلىق تەلەپ ـ مەقسەتلەرنى ئەملگە ئاشۇرۇش دەپ كۆرسىتىلدى. يەنە، ئەگەر كىم لىلبورن قاتارلىق كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىشقا پېتىنىدىكەن، شۇنىڭغا قاتتىق ۋاستە قوللىنىلىدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇرۇلدى، شۇنداقلا قاچان يېڭى «خەلق ئەھدىنامىسى»دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىرىنسىپ بويىچە خەلق ۋەكىللىرى ئورگىنى سايلاپ چىقىلسا، قوزغىلاڭچىلار شۇ چاغدا قورال تاشلايدۇ، دەپ ئەسكەرتىلدى.

مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى ھۆكۈمىتى قوزغىلاڭچىلارغا ئىككى بىسلىق تەدبىر قوللاندى: بىر تەرەپتىن، قوزغىلاڭچىلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى بالدۇرراق تارقىتىۋېتىپ، يېڭى پارلامېنت تەشكىللەشكە ۋەدە بەردى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار بۇ يالغان ۋەدىلەر ئارقىلىق، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى بوشاشتۇرماقچى ئىدى.

5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قوزغىلاڭچىلار باستۇرۇۋېتىلدى، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان كاپىتان تومسون باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتىپ قۇربان بولدى.

قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەب بار ئىدى: بىرىنچى، باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئۆز پىروگراممىسىدا پەقەت سىياسىي دېموكراتىيىنىلا تەكىتلەپ كەلگەن نامرات خەلقنىڭ ئىقتىسادىي تەلىپىگە ئېتىبارسىز قارىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلق ئاممىسى بىلەن تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىرلەشمىدى؛ ئىككىنچى، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ رەھبەرلىرىدىن لىلبورن قاتارلىق كىشىلەر تۇرمىگە قاماقلىق بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار ئىقتىدارلىق رەھبەردىن مەھرۇم قالدى.

1649 ـ يىلى كۈزدە، باراۋەرچىلەر مەزھىپى يەنە بىر قېتىم

قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ ئىككى جايدا پارتلىدى، يەنى ئوكسفورد ۋىلايىتىدە ئىنگلىسىي قىسمىدىكى ئەسكەرلەر قوزغىلاڭ كۆتۈردى، ۋاسسىت ۋىلايىتىدە باراۋەرچىلەر مەزھىپىگە تەۋە بولغان ئاتلىق ئەسكەرلەر بايراقچىسى دېئان رەھبەرلىكىدىكى خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئوكسفورد ۋىلايىتىدىكى قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەر پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئوتتۇرىغا قويغان «خەلق ئەھدىنامىسى» ئاساسىدا يېڭى پارلامېنت تەشكىللەش، ئەسكەر سەپەرۋەرچىلەر قاتناشقان ئارمىيە كېڭىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، دىنىي جەمئىيەتكە بېرىلىدىغان ئۆشرە، دۆلەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان تاۋارلاردىن ئېلىنىدىغان باجنى بىكار قىلىش، ئەسكەرلەرنىڭ بېرىلمىگەن ئىش ھەققىنى تولۇقلاپ بېرىش قاتارلىق بىر قاتار كونكرېت سىياسىي ئىقتىسادىي تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئەمما، داغدۇغىلىق باشلانغان قوزغىلاڭ يەنە مەغلۇپ بولدى، ھەر ئىككى جايدىكى قوزغىلاڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ باستۇرۇۋېتىلدى.

بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ يەنىلا باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ كۆپ سانىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ، بولۇپمۇ دېھقانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەسلىكتەك ئەجەللىك ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولدى، چۈنكى باراۋەرچىلەر مەزھىپى كەڭ دېھقانلارنىڭ يەر تەلىپىنى قاندۇرالايدىغان يەر پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغانىدى.

قوزغىلاڭ باستۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى لىلبورنىنى يەنە سوراق قىلدى. سوراق جەريانىدا، لىلبورن ئۆزىنىڭ چوڭقۇر قانۇن بىلىمى ۋە مۇنازىرە تالانتىنى نامايان قىلدى، ئۇنىڭ سۆزى سوتچىلار ۋە تەجرىبىلىك ئادۋوكاتلارنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرۇپ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇ ئۆزى ئۈستىدىن قىلىنغان شىكايەتلەرنى بىر -

بىرلەپ ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. باش تەپتىش ئۇنىڭ جىنايىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاش مەقسىتىدە، ئۇنى ئۆزى يازغان كىتابچىدىكى ھۆكۈمەتنى سۆككەن سۆز ـ جۈملىلەرنى ئۇنلۇك ئوقۇشقا بۇيرۇدى. ئەمما ئۇ ئوقۇغان سۆز ـ جۈملىلەر ئەكسىچە رول ئويناپ، ئاڭلىغۇچىلار ۋە زاسپىداتېللارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەت تۇيغۇسىنى قوزغىدى. ئاخىرىدا، زاسپىداتېللار لىلبورننى گۇناھسىز دەپ ھۆكۈم چىقاردى.

باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئەنگلىيە ئىنقىلابىغا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئەنگلىيە جۈمھۇرىيىتى باراۋەرچىلەر مەزھىپى قوزغىغان خەلق ھەرىكىتىنىڭ كۆچلۈك تۈرتكىسىدە قۇرۇلغانىدى. باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىمۇ جۈمھۇرىيەتكە كۆچلۈك يۆلەك بولغانىدى. باراۋەرچىلەر مەزھىپى يوقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، جۈمھۇرىيەت تۈزۈمىمۇ ئىشەنچلىك كاپالەتتىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ، كرومۋېلنىڭ 1653 ـ يىلى جۈمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ھەربىي مۇستەبىت تۈزۈمنى ئورنىتىشىغا يول ھازىرلىدى.

جۈمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشىدە، ئەنگلىيەنىڭ ئىرېلاندىيەگە يۈرۈش قىلىشىدىن ئىبارەت يەنە بىر مۇھىم سەۋەبمۇ بار ئىدى.

2. ئىرېلاندىيەگە يۈرۈش قىلىش ۋە جۈمھۇرىيەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى

ئەنگلىيە 12 ـ ئەسىردىن باشلاپلا ئىرېلاندىيەگە تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىغانىدى. بىرقانچە قېتىم تاجاۋۇز قىلىش نەتىجىسىدە، ئاخىر ئىرېلاندىيەنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. ئىرېلاندىيەلىكلەر ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا

ئۇزۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى. 1641 - يىلى ئىرېلاندىيەلىكلەر ئەنگلىيەدە ئىنقىلاب بولۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلىرى ئىرېلاندىيەگە دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەت ئىچىدە ئەۋجگە چىققان سىنىپىي كۈرەش تۈپەيلىدىن، ئىرېلاندىيەگە قوشۇن ئەۋەتىشكە تەرەددۇت قىلالمىدى. پەقەت 1649 - يىلى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىرېلاندىيەگە قوشۇن ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت ئىرېلاندىيە قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ۋە ئەنگلىيەدىكى پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش سۈيىقەستىنى تارمار قىلىش ئىدى. چۈنكى، 1649 - يىلى پادىشاھلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى بىلەن ئىرېلاندىيەلىكلەر تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىرېلاندىيەنى تايانچ بازا قىلىپ، ئەنگلىيە ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغانىدى. ۋاھالەنكى، ئەنگلىيە بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىرېلاندىيەگە قوشۇن ئەۋەتىشنى قارار قىلىشىدا، يەنە يوشۇرۇن مەقسەتلىرىمۇ بار ئىدى، يەنى ئۇلار ئالدى بىلەن ئىرېلاندىيەنىڭ بايلىق ۋە يەر - زېمىنىنى تالان - تاراج قىلىشنى، ئاندىن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھەربىكىتىنى تارمار قىلىشنى(شۇ چاغدا باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھەربىكىتى تېخى تولۇق مەغلۇپ بولمىغانىدى) ئويلايتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىدا، باراۋەرچىلەر مەزھىپىدىكى ئەسكەرلەرنى چەت ئەلگە ئەۋەتىش باراۋەرچىلەر مەزھىپىنىڭ ھەربىكىتىنى پارچىلاشتىكى ئەڭ ياخشى چارە ئىدى.

1649 - يىلى 4 - ئايدا، كرومۋېل بىر بۆلەك قوشۇننى يۇرۇشكە ئاتلىنىشقا بۇيرۇدى، ئەمما بۇ باراۋەرچىلەر

مەزھەپپەدىكى ئەسكەرلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن يۈرۈش ۋاقتىنچە توختاپ قالدى. پەقەت باراۋەرچىلەر مەزھەپپەنىڭ مايى ئېيىدىكى قوزغىلىڭى تىنچىتىلىپ، ئارمىيەدىكى دېموكراتلار تازىلانغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئاندىن ئىرېلاندىيەگە قوشۇن ئەۋەتىشكە مۇۋەپپەق بولدى. شۇڭا، ئىرېلاندىيەگە يۈرۈش قىلىش دەسلەپتىلا ئەكسىيەتچىلىك، تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىنى ئالدى.

1649 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كرومۋېل شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ، ئىرېلاندىيەگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىشنى باشلىدى. ئۇرۇش ئۇچ يىل داۋاملاشتى (1650 ـ يىلى كرومۋېل ئەنگلىيەگە قايتىپ، قوماندانلىق ھوقۇقىنى باشقىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى)، 1652 ـ يىلى ئىرېلاندىيە ئاخىر بويسۇندۇرۇلدى.

ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيەسى ئىرېلاندىيەنىڭ ھەممە يېرىدە باتۇرانە قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، كرومۋېل ۋاسىتە تالاپ ئولتۇرمىدى، بەزىدە ئېتىزلاردىكى زىرائەتلەرنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ئاچارچىلىق پەيدا قىلىش ئارقىلىق ئىرېلاندىيەلىكلەرنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى سۇندۇرماقچى بولدى، بەزىدە دىپلوماتىيە نەيرەڭلىرىنى ئىشلىتىش، سىياسىي ئالدامچىلىق قىلىش ئارقىلىق، ئىرېلاندىيەلىكلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت پەيدا قىلدى، يەنە بەزىدە پارا بېرىش ياكى يالغان ۋەدە بېرىش ئارقىلىق ئىرېلاندىيەلىكلەرنىڭ تەشكىلىنى پارچىلىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئىرېلاندىيەلىكلەرنىڭ قارشىلىق كۈرسىتىش ئىرادىسىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلدى. رەھىمسىز زوراۋانلىق قىلمىشلىرى ھەممىلا يەردە يۈز بېرىپ تۇردى. دېروگالد شەھىرى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، كرومۋېل قەتلىئام قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى، قەتلىئام ئىككى كۈن داۋاملاشتى. ئەنگلىيە

ئارمىيەسى سان پېتىر چېركاۋنىڭ قوڭغۇراق مۇنارىغا ئوت قويغاندا، 80 ئادەم كۆيۈپ ئۆلدى. يوشۇرۇنۇۋالغان مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كۆپ قىسمى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلدى، تەلىيى ئوڭ كېلىپ ئامان قالغانلىرى غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىغا ئاپىرىلىپ قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلدى. ۋېكسفورد ئىشغال قىلىنغاندا، ئەنگلىيە ئارمىيەسى كوچا ـ رەستىلەر ۋە مەيدانلاردا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى.

ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئىرېلاندىيەنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ يەرلىرىنى پىلانلىق ھالدا مۇسادىرە قىلدى. مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرنىڭ يېرىمى قوشۇنغا بۆلۈپ بېرىلدى (بۇنىڭ كۆپ قىسمى ئوفىتسېرلارنىڭ قولىغا چۈشتى، ناھايىتى ئاز قىسمى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى)، قالغان يېرىمى قەرز قايتۇرۇش ھېسابىدا لوندوندىكى چوڭ سودىگەرلەرگە بېرىلدى. چۈنكى، ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت بۇ سودىگەرلەرگە قەرزدار بولۇپ قالغانىدى. كرومۋېلمۇ مىڭ ئىنگلىز موسى كېلىدىغان يەرگە ئېرىشتى. ئەنگلىيەنىڭ بۇ يېڭى زېمىندارلىرى ئەنگلىيەنىڭ كونا فېئودالىق يەر مۇناسىۋىتىنى ئىرېلاندىيەگە ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ، ئىجارىكەش دېھقانلارنى رەھىمسىزلەرچە ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى.

ئەنگلىيەنىڭ تاجاۋۇزى ۋە تالان ـ تاراج قىلىشى، ئىرېلاندىيە خەلقىگە زور بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. 1641 ـ يىلىدىن 1652 ـ يىلىغىچە ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەر 500 مىڭدىن ئاشتى، ئۇرۇشتا ئامان قالغانلارمۇ قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەتكە دۇچار بولدى. شۇ چاغدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، «نامراتلىق پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىغان، بەزىلەر ئات گۆشى بىلەن ئوت ـ چۆپلەرنى يەپ جان ساقلىغان، بەزىلەر ئاچلىقتىن كوچىلاردىلا ئۆلۈپ قالغان، ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ياكى ئاتا ـ ئانىسى تاشلىۋەتكەن بالىلار ھەممىلا يەردە تەمتىرەپ

يۇرگەن، بەزى بالىلار بۆرە ۋە باشقا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىپ قالغان.»

ئەنگلىيەنىڭ ئىرېلاندىيەنىڭ يەرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە مۇسادىرە قىلىشى نەتىجىسىدە، ئىرېلاندىيە دېھقانلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار ۋاستىچىلەر ئارقىلىق ئەنگلىيە پومېشچىكلىرىنىڭ قولىدىن ئىجارە ھەققى ۋە شەرتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان يەرلەرنى ئىجارە ئېلىپ تېرىپ، يېرىم ئاچ، يېرىم يالىڭاچ تۇرمۇش كەچۈردى.

ئەنگلىيەنىڭ يىراقتا يۇرۇش قىلىپ ئىرېلاندىيەنى بېسىۋېلىشى، ئەنگلىيەگىمۇ غايەت زور تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. بىرىنچىدىن، ئەنگلىيە ئارمىيەسىدىكى نۇرغۇن ئوفىتسېرلار ۋە لوندوندىكى چوڭ سودىگەرلەر ئىرېلاندىيەنىڭ چوڭ فېئودال پومېشچىكلىرىغا ئايلاندى، ئەمما ئۇلار ھەرقاچان تەھدىت ھېس قىلىپ تۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ قورقۇنچلۇقى ئىرېلاندىيە دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشى ئىدى. ئۇلار ئەنگلىيەدە ھەربىي مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىلسىلا، ئىرېلاندىيەنىڭ «بىخەتەرلىكى»گە ئاندىن ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى. شۇڭا، ئۇلار ئۇمىدىنى كرومۋېلغا باغلىدى، چۈنكى، كرومۋېل ئىرېلاندىيەگە يۇرۇش قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ئۇستۇن ھەربىي تالانتىنى نامايان قىلغانىدى. ئىككىنچىدىن، ئىرېلاندىيەگە يۇرۇش قىلىشقا قاتناشقان ئەنگلىيە ئەسكەرلىرىمۇ خېلى تەسىرگە ئۇچرىدى، ئۇلار گەرچە ناھايىتى ئاز يەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ـ مۇنچە مەنپەئەتكە ئېرىشكەن بولغاچقا، ئىلگىرىكى ئىنقىلابىي روھىنى يوقاتتى، بۇ، ھەربىي مۇستەبىت تۈزۈمىنى ئورنىتىشتا خېلى كۈچ پۈتلىكاشاڭنى ئازايتتى. ئۇچىنچىدىن، كرومۋېلنىڭ ئۆزىمۇ ئىرېلاندىيەدىكى چوڭ فېئودال پومېشچىكقا ئايلانغاچقا، ئىنقىلاب مەزگىلىدە

بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ رەھبىرى سۈپىتىدە ھازىرلىغان ئىنقىلابىي روھىنى يوقىتىپ قويۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قېتىمقى يۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۇنىڭ قوماندانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، ئۇنىڭدا مۇستەبىت ھۆكۈمران بولۇش قارا نىيىتى پەيدا بولدى. قىسقىسى، ئىرىلاندىيەگە تاجاۋۇز قىلىش ئەنگلىيەدە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ، ھەربىي مۇستەبىت تۈزۈمنى ئورنىتىشقا يول ھازىرلىدى.

1653 ـ يىلى، كرومۋېل ئوفىتسېرلار ۋە لوندوندىكى چوڭ سودىگەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە، ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى قورال كۈچى بىلەن تارقىتىۋېتىپ، ئۆزىنى ھامىي ھۆكۈمدار دەپ ئاتىۋالدى. ھامىي ھۆكۈمدارلىق ئۆمۈرلۈك ھوقۇق بولۇپ، دۆلەتنىڭ قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ھەربىي ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرگەن، ئىزباسار ھېكىتەلەيدىغان ھوقۇق ئىدى. شۇڭا، ھامىي ھۆكۈمدارلىق ماھىيەتتە يېڭىم پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى ھەربىي مۇستەبىتلىكنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى.

گەرچە، كرومۋېل ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتنى تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن يەنە ئامالسىز يېڭى پارلامېنت تەشكىللىگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ پارلامېنت قوشۇمچە ئورگان بولۇپ، ھامىي ھۆكۈمدارنىڭ ھوقۇقى پارلامېنتتىن زور دەرىجىدە ئۈستۈن تۇراتتى، ئۇنىڭ سۆزى قانۇن ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قورالى پەقەت ئارمىيە ئىدى، ئۇ پۈتۈن مەملىكەتنى 11 ھەربىي رايونغا بۆلۈپ، ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت چوڭ بىر ھەربىي گازارمىغا ئوخشاپ قالدى.

ھامىي ھۆكۈمدارنىڭ ھەربىي دىكتاتۇرا ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، ھۆكۈمران سىنىپلار ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. پىكىر ئەركىنلىكى، دېموكراتىك ئىدىيەلەرنىڭ چەكلىنىش دەرىجىسى ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى مۇستەبىت دەۋردىكىدىن قېلىشمىدى.

شۇڭا، هامىي ھۆكۈمدارلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كېيىنكى كۈنلەردە فېئودالىزمنىڭ تىرىلىشىگە ئۈل سېلىپ بەردى.

هامىي ھۆكۈمدارلىقنىڭ سىنىپىي ئاساسى ئىنقىلاب مەزگىلىدە ۋە ئىرېلاندىيەنى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا يەرگە ئېرىشكەن چوڭ پومېشچىكلار سىنىپى بولغاچقا، كرومۋېلنىڭ هەربىي مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ۋەزىپىسى مۇشۇ سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئىدى، شۇنداقتىمۇ كرومۋېل چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىدىن ئۆزىگە يۆلەنچۈك ئىزدىمەكچى بولۇپ، ئۇلارغا ياخشىچاق بولۇش نىيىتىدە 1655 ـ يىلى ئىسپانىيەگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. ئەنگلىيە دېڭىز فلوتى ئوكيانلاردىن ئۆتۈپ، ئىسپانىيەنىڭ غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىكى مۇستەملىكىسى ــ يامايكا ئارىلىنى ئىشغال قىلدى. 1658 ـ يىلى ئەنگلىيە ئارمىيەسى يەنە ياۋروپانىڭ غەربىي دېڭىز قىرغىقىدا ئىسپانىيە ئارمىيەسىنى تارمار قىلىپ، «چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ دەرۋازىسى ــ دۇنكېركنى بېسىۋالدى.

كرومۋېل ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى ئۈچۈن بىرىتانىيە مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيەسىنىڭ ئۇلىنى سېلىپ بەردى.

3. پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ ھەربىكتى ۋە 1660 ـ يىلى پادىشاھلىقنىڭ قايتا تىرىلىشى

جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاغدۇرۇۋېتىلگەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر، دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ روھانىيلىرى ۋە ئۇلارنىڭ باش ۋەكىلى ستۇئارت خانىدانلىقى قايتا تىرىلىش نىيىتىدىن ھەرگىز يانمىدى.

1649 ـ يىلى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغاندىلا، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى يورك ۋىلايىتى (ئەنگلىيەنىڭ شىمالىدا)دىكى پېنتېفېررا كىنى تاياچ بازا قىلىپ ھەربىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، چارلىس I نىڭ

ئوغلى چارلىس ستۇئارت (شۇ چاغدا ئۇ چەت ئەلدە ئىدى)نى ئەنگلىيە پادىشاھلىق تەختىگە چىقارماقچى بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇتتۇھرلەر مەزھىپىدىكىلەرمۇ پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ، پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرگۈچى كۈچلەرنى تېخىمۇ زورايتتى.

بۇ ئەھۋالغا قارىتا، 1649 ـ يىلى 4 ـ ئايدا جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ بىرقانچە كاتتىبېشىنى قولغا ئېلىپ، بەزىلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى، بەزىلىرىنى تۇرمىگە تاشلىدى، يەنە بەزىلىرىنى چېگرادىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ، پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرگۈچى كۈچلەرگە ئېغىر زەربە بولدى، ئەمما، پادىشاھ ھىمايىچىلىرى نىيىتىدىن يانمىدى، ئۇلار ئۈمىدىنى چەت ئەللىنىڭ ئارىلىشىشىغا باغلىدى. چارلىس I نىڭ ئايالى ھېنرى مارى فىرانسىيە ئوردىسىدا تۇرۇپ، فىرانسىيە مۇستەبىت ھۆكۈمىتىنى ئەنگلىيە ئىنقىلابىغا ئارىلىشىپ، چارلىس I نىڭ ئوغلىنى پادىشاھلىق تەختىگە چىقىرىشقا ياردەملىشىشكە قۇتراتتى. ئەمما، 1648ـــ1653 ـ يىللىرى فىرانسىيەدە «تاش ئاتقۇچىلار» ھەرىكىتى پارتلىغاچقا، فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ بۇ ئىشلارغا چولىسى تەگمەي، ئەنگلىيە ئىنقىلابىغا ئارىلىشىش ئىشقا ئاشمىدى.

بىراق، پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرگۈچى كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي مەقسىتىدىن ۋاز كەچمەي، ئىرېلاندىيەلىكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىرېلاندىيەلىكلەرنىڭ ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ، تىرىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. ئەمما، ئەنگلىيە ئىرېلاندىيەنى بويسۇندۇرۇۋالغاچقا، ئۇلارنىڭ بۇ سۇيىقەستىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار شوتلاندىيە فېئودال كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىشكە باشلىدى. 1650 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شوتلاندىيەلىكلەر چارلىس ستۇئارت بىلەن كېلىشىم ھاسىل

قىلىپ، ئۇنىڭ ئەنگلىيە پادىشاھلىق تەختىگە چىقىشىغا يارەملىشىشكە قوشۇلدى، 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا چارلىس ستۇئارت شەخسەن ئۆزى شوتلاندىيەگە كەلدى.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، كرومۋېل شوتلاندىيەگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. 1650 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەنگلىيە ئارمىيەسى يۈرۈشكە ئاتلىنىپ، 9 ـ ئايدا دۇنبار ئەتراپىدىكى جەڭدە غەلىبە قىلدى، 1650 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شوتلاندىيەدىكى پۈتۈن تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شوتلاندىيە قوشۇنى شىمالدىكى تاغلىق رايونلارغا چېكىندى. 1651 ـ يىلىنىڭ بېشىدا شوتلاندىيەلىكلەر چارلىسنى شوتلاندىيە پادىشاھى دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەييارلاندى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئۇدۇل شىمالغا يۈرۈش قىلدى، ئەمما، بۇ، شوتلاندىيە قوشۇنىنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشىغا يول ئېچىپ بەردى. 8 ـ ئايدا، شوتلاندىيە قوشۇنىنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى چارلىسنىڭ قوماندانلىقىدا چېگرادىن ئۆتۈپ، ئەنگلىيەنىڭ شىمالىغا كىردى، چارلىس ئەسلىدە ئەنگلىيەگە كەلسەم خەلق مېنى قوللايدۇ دەپ ئويلىغانىدى، ئەمما، ئۇ يېڭىلىشقانىدى. ئەنگلىيە خەلقى مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ بويۇنتۇرۇقىنىڭ ئۆز بوينىغا قايتا سېلىنىشىنى ئەسلا خالىمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شوتلاندىيە قوشۇنىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى، ئەنگلىيە خەلقىنىڭ مىللىي غۇرۇرىغا تەگدى، ھەتتا مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى كونترول لۇقىدىكى جۇمھۇرىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولۇۋاتقان كىشىلەرنىڭمۇ مىللىي ھېسسىياتى ئويغىنىپ كەتتى. شۇڭا، ئەنگلىيەنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋىلايەتلەردىكى ئاھالىلەر بەس ـ بەستە ئەسكەر بولۇپ، شوتلاندىيە قوشۇنىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇردى. 1651 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تاجاۋۇزچى قوشۇن ۋاساستتا كۇچلۇك ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ

قورشاۋىدا قېلىپ ھەم پۈتۈنلەي ھالاك بولۇپ، پەقەت چارلېس ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەتتى، كېيىن پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ ياردىمىدە دېڭىزدىن ئۆتۈپ فرانسىيەگە بېرىۋالدى. ۋاساسىت جېڭى شوتلاندىيەنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىدى. كېيىن ۋەزىيەت بارغانسېرى شوتلاندىيەگە پايدىسىز بولۇپ، ئەنگلىيە ئارمىيەسى شوتلاندىيەنى پۈتۈنلەي بېسىۋالدى. 1652 ـ يىلى 5 ـ ئايغا كەلگەندە شوتلاندىيەلىكلەر قارشىلىق كۆرسىتىشنى ئاخىر توختاتتى. 1654 ـ يىلى ئەنگلىيە شوتلاندىيەنى قوشۇۋالدى.

ئەنگلىيەنىڭ شوتلاندىيەنى بويسۇندۇرۇشى پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرگۈچى كۈچلەرنىڭ خام خىيالىنى يەنە بىر قېتىم بەربات قىلدى.

ۋاھالەنكى، ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ئەكسىلئىنقىلابىي سىنىپ يەنىلا نىيىتىدىن ۋاز كەچمەي، فرانسىيەنى بازا قىلىپ، قايتىدىن باش كۆتۈرۈش پۈرسىتىنى كۈتتى. 1660 ـ يىلى ئەنگلىيەدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەرەققىياتى، پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرگۈچى كۈچلەرگە قولايلىق شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

1658 ـ يىلى، ھامىي ھۆكۈمدار كرومۋېل ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى رىچارد ھامىي ھۆكۈمدار بولدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئەنگلىيەنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى داۋالغۇشقا يۈزلەندى. رىچارد ئىقتىدارسىز بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارمۇ ئۇنىڭغا بويسۇنمايتتى، شۇنداق بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەي ھاكىمىيەت يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار ئارىسىدا ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئېلىپ، جېدەل ـ ماجىرا توختىمىدى. بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن خەلق ھەرىكىتى يەنە ئەۋجگە چىقتى، باراۋەرچىلەر مەزھىپى ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇپ، ھەتتا قايتىدىن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھەربىيلەر ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا تەييارلاندى. چەت

ئۆلكىلەردە، 50 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە يەنە دېھقانلار ھەربىكىتى پارتلىدى. شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردا، دېھقانلار بىلەن يەر چىتلىغان پومېشچىكلار ئازىسىدا كەسكىن كۆرەش بولدى، دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ ئورمانلىقلىرىدىكى دەرەخلەرنى كېسىپ تاشلاپ، ئوۋ مەيدانلىرىنى تارتىۋېلىپ، تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇردى. پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا دېھقانلار ھەربىكىتى يۈقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى، ئەنگلىيە يەنە بىر قېتىم خەلق ئىنقىلابىغا دۇچ كەلدى. بۇرژۇئازلار، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بۇنىڭدىن ئالاقزەدىلىككە چۈشتى، بولۇپمۇ ئىنقىلابنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى يالغۇز ئىگىلىۋېلىپ بېيىپ كەتكەنلەر مال ـ مۈلكىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىشىدىن تېخىمۇ قورقتى. ئۇلار ئالدىدا بىرلا چىقىش يولى بارلىقىنى، يەنى «مۇقىم ئىجتىمائىي تەرتىپ» ئورنىتىش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. ئەمما، ئۇلار پەقەت ستۇئارت خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىلا، ئاندىن مۇشۇنداق ئىجتىمائىي تەرتىپ ئورناتقىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. شۇڭا، ئۇلار چارلىس ستۇئارتنىڭ دۆلەتكە قايتىپ پادىشاھلىق تەختكە چىقىشىنى قارشى ئېلىش قارارىغا كەلدى.

بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشىدا يەنە مۇنداق سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى: بىرىنچى، كرومۋېل ھامىي ھۆكۈمدار بولغان دەۋرىدە، سىرتقا ئۇدا ئۇرۇش قوزغاپ، نۇرغۇن ئەسكەر توپلىغاچقا، بۇ ئەسكەرلەرنى بېقىشقا كېتىدىغان خىراجەت بۇرژۇئازلارنىڭ باج يۈكىنى ئېغىرلاتىۋەتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىقتىن بىزار بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئۇلار پادىشاھلىق تۈزۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلسە، بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتكىلى ھەم تىنچلىق ئورناتقىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئىككىنچى، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر گەرچە بۇرژۇئازلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ھامان ئاقسۆڭەك بولغاچقا، كونا تۈزۈم بىلەن يەنىلا ئازدۇر ـ كۆپتۇر

مۇناسىۋىتى بار ئىدى، كونا پادىشاھلىق بىلەن ئەپلىشىپ قېلىش ئارزۇسى كۈچلۈك ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىنى تەلەپ قىلىشىغا ھەيران قالغىلى بولمايتتى.

ھالبۇكى، پادىشاھنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتۈۋېلىشتا قوراللىق كۈچ بولمىسا بولمايتتى، ئاخىر ئۇلار مۇشۇنداق قوراللىق كۈچنى تاپتى، ئۇ بولسىمۇ، شۇ چاغدا شوتلاندىيەدە تۇرۇۋاتقان گېنېرال مونكنىڭ قوشۇنى ئىدى. گېنېرال مونك ئەسلىدىنلا پادىشاھپەرەس بولۇپ، ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە پادىشاھ تەرەپتە تۇرۇپ پارلامېنت ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلغان، كېيىن گەرچە ئىنقىلابىي قوشۇن سېپىگە كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش نىيىتىدىن زادىلا ۋاز كەچمىگەن، ئۆز قوشۇنى ئىچىدىكى دېموكراتلارنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تازىلاپ، ئۆز قوشۇنىنى پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈشتە ئەسقاتىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك قورالغا ئايلاندۇرغانىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى بولغاچقا، گېنېرال مونكنى قوشۇنىنى باشلاپ لوندونغا كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. 1660 ـ يىلى 2 ـ ئايدا گېنېرال مونكنىڭ قوشۇنى لوندونغا كىرىپ، خەلق ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلدى. ۋەزىيەتنى قاتتىق قوللۇق بىلەن كونترول قىلغاندىن كېيىن، فىرانسىيەگە ئەلچى ئەۋەتىپ، چارلىس بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە كېلىشىم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا، چارلىس بىرىدادا خىتابنامە ئېلان قىلىپ، ئىنقىلابقا قاتناشقان بارلىق كىشىلەرنى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە، ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن يەر ـ زېمىن، مال ـ مۈلۈكنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ، پۈتۈنلەي ئالدامچىلىق بولۇپ،

بۇنىڭدىكى مەقسەت ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋېلىشلا ئىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپىمۇ بۇ ۋەدىلەرگە گۆدەكلەرچە ئىشىنىپ، يۇقىرىقى كېلىشىمگە قوشۇلدى. 1660 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى چارلىس بىر توپ ھمايىچىلىرىنى باشلاپ دۆلەتكە قايتىپ كېلىپ، بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، چارلىس II دەپ ئاتالدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە تارىخىدىكى يەنە بىر پادىشاھلىق دەۋر باشلاندى.

4. 1688 ـ يىلدىكى ئىنقىلاب

چارلىس II ھېيلىگەر، قارا نىيەت بولۇپ، ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى زادىلا ئەستىن چىقارمىدى. ئەمما، ئۇ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشتىنمۇ قورقاتتى. بۇ ئۇنىڭ زىددىيەتلىك ئىچكى سىياسەت يۈرگۈزۈشىنى بەلگىلىدى: بىر تەرەپتىن، ئىقتىسادىي جەھەتتە بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىشقا مەجبۇر بولدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سىياسىي، دىنىي جەھەتتە ئەسەبىيلەرچە ئەكسىلئىنقىلابىي سىياسەت يۈرگۈزدى.

1660 ـ يىلى، پارلامېنت بىر قانۇن لايىھەسىنى ماقۇللىدى، بۇ قانۇن لايىھەسىدە 1646 ـ يىلى ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت ماقۇللىغان رېتسارلار سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش قانۇنى ئېتىراپ قىلىنغانىدى. 1660 ـ يىلى ۋە 1662 ـ يىلى پارلامېنت يەنە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «كۆرسەتمە تاۋارلار قانۇنى» ۋە «ئاساسلىق تاۋارلار قانۇنى»نى ماقۇللىدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرنى ئەنگلىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى ۋە خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرۇش ئىدى. پارلامېنت ماقۇللىغان بۇ قانۇنلارنى چارلىس

II تەستىقلىدى.

ئەنگلىيەنىڭ يۇقۇمىچلىق سانائىتىنى قوغداش ئۈچۈن، 1661 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1662 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قوي يۇڭىنى ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەپ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسى قاتارىدا جازالىنىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۆز سانائىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت يەنە كۆن ـ خۇرۇم ۋە باشقا خام ئەشيالارنى ئېكسپورت قىلىش، كاناپ، يۇڭ توقۇلما قاتارلىقلارنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلىدى.

يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋە دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت يەنە ئاشلىق ئىمپورت بېجىنى ئۆستۈردى. 1660 ـ يىلى پارلامېنت «ئاشلىق نىزامى»نى ئېلان قىلىپ، دۆلەت ئىچىدىكى بىر كۈئارت بۇغداينىڭ باھاسى 44 شىللىڭدىن ئېشىپ كەتمىسە ئىككى شىللىڭ ئىمپورت بېجى ئېلىنمىدۇ، 44 شىللىڭدىن ئېشىپ كەتسە، تۆت پېنس ئىمپورت بېجى ئېلىنمىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. 1670 ـ يىلى يەنە، بىر كۈئارت بۇغداينىڭ باھاسى 53 شىللىڭ تۆت پېنستىن ئېشىپ كەتمىسە 16 شىللىڭ ئىمپورت بېجى، 53 شىللىڭ تۆت پېنستىن 80 شىللىڭغىچە بولسا سەككىز شىللىڭ ئىمپورت بېجى، 80 شىللىڭدىن ئېشىپ كەتسە تۆت شىللىڭ ئىمپورت بېجى ئېلىنمىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. بۇنداق بولغاندا، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋە دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى دۆلەت ئىچىدىكى ئاشلىق ئىستېمالچىلىرىدىن تېخىمۇ كۆپرەك پايدا ئۇندۇرۇۋالالايتتى.

ھۆكۈمەت ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان يەر چىتلاش ھەرىكىتىنى چەكلىمىدى. شۇڭا، پادىشاھلىق تۈزۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەنگلىيەنىڭ ئىپتىدائىي كاپىتال جۇغلانمىسى تېز ئاشتى. 1660 ـ يىلدىن 1688 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيەنىڭ سودىسى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە سودا كېمىلىرىنىڭ

تونىۋىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆستى.

ئەمما، ئىقتىسادىي جەھەتتە بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بېرىش پەقەت بىر ۋاقىتلىق نەيرەڭ بولۇپ، چارلىس II نىڭ ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ستۇئارت خانىدانلىقىنى ۋە فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتى ئىدى. شۇڭا، پادىشاھلىق تۈزۈم ئەسلىگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۇ ھېسابقا ئېلىشقا ئالدىرىدى.

دەسلەپتە ئۇ چارلىس I نى سوت قىلىشقا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى پادىشاھنى ئۆلتۈرگۈچىلەر ھېسابلىنىدۇ، پادىشاھنى ئۆلتۈرگۈچىلەر كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمەيدۇ، دەپ جاكارلىدى. كېيىن بارلىق جۇمھۇرىيەتچىلەرنى ۋە ئىنقىلابقا قاتناشقانلارنى پادىشاھنى ئۆلتۈرگۈچىلەر قاتارىغا كىرگۈزدى. چارلىس II نىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن، پادىشاھنى ئۆلتۈرگۈچىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنلەردىن رەھىمسىزلەرچە ھېسابقا ئېلىنىدى، تىرىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدى، ئۆلگەنلەرگىمۇ رەھىم قىلىنمىدى. 1661 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، كرومۋېلنىڭ جەسىتى گۆرىدىن قېزىپ چىقىرىلىپ، كاللىسى ئاممىغا ئالدىدا سازايى قىلىندى. ئەكسىلئىنقىلابىي ئاق تېررورلۇق بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى، زور تۈركۈمدىكى ئىنقىلابچىلار چەت ئەللەرگە قېچىپ بېرىپ پاناھلىنىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، چارلىس II ھۆكۈمىتى دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى جاكارلاپ، يات دىن مۇرتىلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى، دۆلەت دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلىدى، باشقا دىنىي تەشۋىق قىلغانلارغا جەرىمانە قويدى ياكى ئۇلارنى تۈرمىگە تاشلىدى. چارلىس II يەنە ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت مۇسادىرە قىلغان ياكى سېتىۋەتكەن دىنىي جەمئىيەتنىڭ ۋە پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ يەرلىرىنى ھۆكۈمەت پۇل چىقىرىپ قايتۇرۇۋېلىش ھەققىدە پەرمان

چۈشۈردى. ئەمما، بۇنى ئىجرا قىلىش نۇرغۇن قىينىچىلىقلارغا ئۇچرىدى، چۈنكى بۇ يەر - زېمىنلار قولدىن قولغا ئۆتكەن بولۇپ، يەرنىڭ ئەسلىي ئىگىسى سوتتا بۇ يەرنىڭ ئۆزىنىڭ مۈلكى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولسا، نۇرغۇن مۇرەككەپ رەسمىيەتلەرنى بېجىرىشى كېرەك ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە رەسمىيەت ھەققى ئادەمنى چۆچۈتكۈدەك يۇقىرى ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېڭى يەر ئىگىسى بىلەن كېلىشىپ، مەلۇم مىقداردا تۆلەم ئېلىپلا ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىدىن ۋاز كەچتى.

بۇلاردىن باشقا، چارلىس II بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە پەرۋا قىلماي، فىرانسىيەپەرەسلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزدى: شۇ چاغدا فىرانسىيە ئەنگلىيەنىڭ تاشقى سودا ۋە مۇستەملىكە جەھەتتىكى ئەڭ كۈچلۈك رىقابەتچىسى بولۇپ، ئەنگلىيە ئۇچۇن تەھدىت ئىدى. شۇڭا، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپى تاشقى سىياسەت جەھەتتە فىرانسىيەگە زەربە بېرىپ، ھۆكۈمەت كۈچى ئارقىلىق فىرانسىيەنىڭ چەت ئەللەردىكى تەسىر كۈچىنى يوقىتىشنى ھەم فىرانسىيەگە قاراشلىق مۇستەملىكىلەرنى تارتىۋېلىشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما، چارلىس II ئەكسىچە يول تۇتتى، ئۇ فىرانسىيەدىن ئىبارەت بۇ رىقابەتچىگە زەربە بەرمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە فىرانسىيە بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلىدى، ھەتتا ئەنگلىيەنىڭ مەنپەئەتىنى فىرانسىيەگە سېتىۋەتتى: 1662 - يىلى ئۇ كرومۋېل ئىسپانىيەنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان مۇھىم سودا پورتى — دونكېركنى 200 مىڭ فوندقا سېتىۋەتتى. بۇ، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنى قۇرۇقلۇق سودىسىدىكى مۇھىم بازىدىن مەھرۇم قىلدى.

چارلىس II نىڭ فىرانسىيەپەرەسلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشىنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئۇ بۇرۇن سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە، ئىرچىل فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ يارەدەم پۇلىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن

كېيىنمۇ، فرانسىيە پادىشاھى ھەر يىلى ئۇنىڭغا يوشۇرۇنچە 200 مىڭ فوند يارەم پۇلى بېرىپ تۇرغان ئىدى. ئەڭ مۇھىمى ئۇ سېپى ئۆزىدىن مۇستەبىت بولغاچقا، تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى زادىلا ئۇنتۇپ قالماي، ئۇمىدىنى فرانسىيە پادىشاھىغا باغلاپ، پۈرسەت پىشىپ يېتىلسىلا، فرانسىيەنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئۆز مەقسىتىگە يەتمەكچى ئىدى.

چارلىس II نىڭ تەتۈر ھېساب ئېلىشى، فرانسىيەپەرەس سىياسىتى بۇرژۇئاز پىكىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇنىڭ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش غەرىزى، بۇرژۇئازىيە سىنىپىنى تاقەت قىلالماس ھالغا كەلتۈردى.

1670 ـ يىلى چارلىس II بىلەن فرانسىيە پادىشاھى «دوۋېر مەخپىي كېلىشىمى»نى ئىمزالىدى. كېلىشىمدە، چارلىس II نىڭ ئەنگلىيەدە كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەجبۇرىيىتى بارلىقى، فرانسىيەنىڭمۇ ئەنگلىيەدە «مالىمانچىلىق» يۈز بەرسە ئەسكەر چىقىرىپ تىنچىتىش مەجبۇرىيىتى بارلىقى بەلگىلەندى. بۇ ئەھمىيەتتە، چارلىس II نىڭ مۇستەبىت تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشگە ياردەملەشكەنلىك ئىدى. 1672 ـ يىلى چارلىس II بۇ مەخپىي كېلىشىمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن «تاقەت خىتابنامىسى» ئېلان قىلىپ، پادىشاھنىڭ كاتولىك دىنى مۇرتىلىرىنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى (16 ـ ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھات دەۋرىدە، ئەنگلىيە كاتولىك دىنى مۇرتىلىرى سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان). بۇ ئەھمىيەتتە، كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ بېشارىتى ئىدى. چارلىس II نىڭ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش غەرىزى، بۇرژۇئاز پىكىي ئاقسۆڭەكلەرنى سارىسىمىگە سېلىۋەتتى، چۈنكى، كاتولىك دىنى

ئەسلىگە كەلتۈرۈلسە، چوڭ سودىگەرلەر ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەرگە 16 ـ ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھات دەۋرىدە سېتىۋالغان كاتولىك دىنى چېركاۋلىرىنىڭ يەرلىرىنى قايتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كاتولىك دىنى ئەقىدىلىرى بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ سودا ـ سانائەت پائالىيەتلىرىگە زادىلا ماس كەلمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر زادىلا چىداپ تۇرالماي، ئۇلارنىڭ پارلامېنتتىكى ۋەكىللىرى «تاقەت خىتابنامىسى»نى قاتتىق تەنقىد قىلدى. پارلامېنتنىڭ كۆچلۈك بېسىمى بىلەن، چارلىس II 1673 ـ يىلى بۇ «خىتابنامە»نى يېغىشتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.

چارلىس II نىڭ پەرزەنتى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئىنىسى جامېس قانۇنلۇق تەخت ۋارىسى بولۇپ قالدى، ئەمما جامېس كاتولىك دىنى مۇرىتى بولغاچقا، ئۇ تەختكە ئولتۇرسىلا، كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى تەبىئىي ئىدى. كاتولىك دىنىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، 1679 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، پارلامېنتتىكى بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى «يەكلەش قانۇن لايىھەسى»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جامېسنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىگە قايتىشىنى مەڭگۈ چەكلەشنى، بولمىسا ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتى بىلەن جازالاشنى تەلەپ قىلدى. پارلامېنتتىكى بۇ قانۇن لايىھەسىنى قوللىغۇچىلار ۋىگ پارتىيەسى، ئۇنىڭغا قارشى تۇرغۇچىلار تورى پارتىيەسى دەپ ئاتالدى. ۋىگ پارتىيەسىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ قولغا ئېلىنىپ كېتىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پارلامېنتنىڭ «جىسمانىي قوغدىنىش قانۇنى»نى ماقۇللىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلدى. بۇ قانۇندا: سوت مەھكىمىسىنىڭ قولغا ئېلىش بۇيرۇقى بولمىسا، ھەرقانداق كىشىنى قولغا ئېلىشقا بولمايدۇ، قولغا ئېلىنغان كىشىنىڭ سوراق قىلىنىشتىن بۇرۇنقى تۈتۈپ تۇرۇلۇش مۇددىتى مەلۇم مۇددەتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك، يەنى قانۇن بويىچە

قولغا ئېلىنغان كىشى چوقۇم ۋاقتىدا سوراق قىلىنىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ قانۇن جىسمانىي ئەركىنلىكنى قوغداشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

1680 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، تۆۋەن پالاتا كۆپ ئاۋاز بىلەن «يەكلەش قانۇن لايىھەسى»نى ماقۇللىدى، ئەمما يۇقىرى پالاتانىڭ كۆپ سانىدىكى ئەزاسى بۇ قانۇن لايىھەسىنى ئىنكار قىلدى.

1685 ـ يىلى چارلىس II ئۆلۈپ، جامىس تەختكە ئولتۇرۇپ، جامىس II دەپ ئاتالدى. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، 1679 ـ يىلى ماقۇللانغان «جىسمانىي قوغدىنىش قانۇنى» نى بىكار قىلدى، فىرانسىيە تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت بېجىنى تۆۋەنلەتتى. سودا ـ سانائەتچىلەر بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولدى. جامىس II مۇ چارلىس II گە ئوخشاش، لۇئى XIV دىن يارىدەم پۇلى ئېلىپ تۇردى ھەمدە كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانىنى ئاشكارا يولغا قويۇپ، چارلىس II نىڭ ئەنگلىيەدە كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىدى. لۇئى XIV مۇ ۋاكالەتچىسى ئارقىلىق، جامىس II نى كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تېزلىتىشكە كۈشكۈرتۈپ تۇردى. كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىنى ئوفىتسېرلىققا تەيىنلەش ــ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانىنىڭ تۇنجى قەدىمى بولدى.

بۇ تەدبىر پۈتۈن مەملىكەتتە دەرھال زىلزىلە پەيدا قىلدى، بولۇپمۇ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى، چۈنكى كاتولىك دىنى دۆلەت دىنىدىنمۇ ئەكسىيەتچىل بولۇپ، بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە پايدىسىز ئىدى. بۇ تەدبىر يەنە ئىلگىرى ئىزچىل ستۇئارت خانىدانلىقىنى قوللاپ كەلگەن پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭمۇ (فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە دۆلەت دىنى مۇرىتلىرى) قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، بۇنىڭ مۇنداق سەۋەبلىرى

بار ئىدى: ئالدى بىلەن مۇبادا كاتولىك دىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلسە، دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئۆز ئورنىنى كاتولىك دىنى جەمئىيىتىگە بوشتىپ بېرىشىگە توغرا كېلەتتى ـ دە، دۆلەت دىنى مۇرتىلىرىنىڭ ئورنى ۋە كىرىمى كاپالەتكە ئىگە بولماي قالاتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، چوڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر 16 ـ ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھات دەۋرىدە كاتولىك چېركاۋلىرىنىڭ يەرلىرىگە ئىگە بولۇۋالغان بولۇپ، كاتولىك دىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلسە، ئۇلار شۇ يەرلەردىن ئايرىلىپ قېلىشىدىن قورقاتتى.

شۇڭا، 1688 ـ يىلى كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ھەمدە پادىشاھنىڭ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە زىت كېلىدىغان ھەرقانداق ئىش قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋىگ پارتىيەسى بىلەن دۆلەت دىنى روھانىيلىرى ۋە فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تورىي پارتىيەسى ئىتتىپاق تۈزۈپ بىر مەيدان ئىنقىلاب قىلىشنى، يەنى جامېس II نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ قىزى ماري بىلەن گوللاندىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشۇاتقان كۈيئوغلى ۋىليامنى ئەنگلىيەگە تەكلىپ قىلىشنى قارار قىلدى. بۇنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقانچە سەۋەبى بار ئىدى: بىرىنچى، گوللاندىيە فىرانسىيەنىڭ دېڭىز سودىسىدىكى ئەشەددىي رەقىبى بولۇپ، ئەگەر ۋىليام ئەنگلىيەگە پادىشاھ بولسا، ئەنگلىيە ـ گوللاندىيە ئىككى دۆلەت بىرلىشىپ فىرانسىيەدىن ئىبارەت بۇ رىقابەتچىگە ئورتاق تاقابىل تۇرالايتتى. ئىككىنچى، ۋىليام كالۋىن دىنى دۆلىتى بولغان گوللاندىيەنىڭ ھۆكۈمرانى، ماري دۆلەت دىنى مۇرتى بولۇپ، ئۇلار ئىككىسى ئەنگلىيەگە كەلسە، كاتولىك دىنىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى توسقىلى بولاتتى. ئۈچىنچى، ماري جامېس II نىڭ قىزى بولغاچقا، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى. تۆتىنچى، ۋىليام گوللاندىيەنىڭ ھۆكۈمرانى بولغاچقا، قولىدا

خىلى كۆچلۈك قوشۇن بار بولۇپ، ئۇ گوللاندىيە قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، جامبىس II نىڭ قارشىلىقىنى باستۇرالايتتى.

1688 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ۋىليام گوللاندىيە قوشۇنىنى باشلاپ ئەنگلىيە قۇرۇقلۇقىغا چىقتى. 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جامبىس II ئالاقزەدىلىك بىلەن فرانسىيەگە قېچىپ كەتتى. ئىنقىلاب غەلبە قىلدى. فرانسىيە پادىشاھى لۇئى IV X نىڭ ئەنگلىيە ئىنقىلابىغا ئارىلىشىش نىيىتى بولسىمۇ، شۇ چاغدا فرانسىيە مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئەنگلىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇش خىيالى يوققا چىقتى.

1689 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ۋىليام ئەنگلىيە پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، ۋىليام III دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى 3 ـ ئايدا ئەنگلىيە پارلامېنتى «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى»نى ماقۇللىدى، بۇ قانۇن لايىھەسىدە مۇنۇلار بەلگىلەندى: بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەنگلىيە پادىشاھلىرى چوقۇم كالۋىن دىنى مۇرىتى بولۇشى شەرت، پادىشاھ چوقۇم پارلامېنتنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلىشى، تۆۋەن پالاتانىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئاندىن يېڭى باجلارنى ئېلىشى ۋە دائىمىي ئەسكەر قوبۇل قىلىشى كېرەك. قىسقىسى، بۇ قانۇن لايىھەسى كاتولىك دىنىنىڭ ئەسلىگە كېلىش ئېھتىماللىقىنى توسۇپ، پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇپ، پارلامېنتنىڭ ئورنىنى ئۆستۈردى. بۇ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ئەنگلىيەنىڭ ھۆكۈمران سىنىپىغا ئايلانغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە پومېشچىكلار ۋە بۇرژۇئازىيە بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەتكە ئايلاندى.

17 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىكى ئىنقىلابقا سېلىشتۇرغاندا، 1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب پەقەتلا قىستۇرما كۆي ئىدى. ئەمما، بۇ ئىنقىلابنىڭ ئەھمىيىتىنى كىچىك دېگىلى

بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ ئەنگلىيە تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ چوڭ ۋەقە بولۇپ، ئەنگلىيەنىڭ كېيىنكى سىياسىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. بىرىنچى، ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «چېكىدىن ئاشقان ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىلا كەينىدىنلا ساقلانغىلى بولمايدىغان ئەكسىيەتچىلىك ئۇلىشىپ كەلدى، بۇ ئەكسىيەتچىلىك ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش چېكىدىن ھالقىپ كەتتى. بىرقانچە قېتىملىق داۋالغۇشتىن كېيىن يېڭى ئېغىرلىق مەركىزى ئاخىر بېكىتىلىپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.»① 1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب دەل مۇشۇ «ئېغىرلىق مەركىزى»نى بېكىتىپ «يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى» بولدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئەنگلىيە كاپىتالىزمى نورمال تەرەققىيات يولىغا كىردى. ئىككىنچى، 17 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىكى ئىنقىلاب گەرچە ئەنگلىيە مۇستەبىت تۈزۈمىگە ئەجەللىك زەربە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما پەقەت 1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىنلا، مۇستەبىت تۈزۈم ئاندىن ئەنگلىيەدىن ئۆزۈل ـ كېسىل يوقالدى، پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم مۇستەھكەم ئورنىتىلدى. 1689 ـ يىلى ماقۇللانغان «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى»دە قانچىلىك مۇتەئەسسىپلىك ساقلانغان بولسۇن، ئۇ ھامان پادىشاھ ۋىليام III نىڭ ھوقۇقىغا چەك قويدى. ۋىليامنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، پادىشاھ «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان»، «ئاتاقتىكى پادىشاھ»لارغا ئايلاندى. ئۇچىنچى، 1688 ـ يىلىدىن كېيىن پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى، بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلغانلىقىدىن دېرەك بەردى. بۇ، ئىككى چوڭ سىنىپنى سىياسىي ئۇستۇرۇلمىدىن

① ئېنگېلس: «خىيالىي سوتسىيالىزمدىن ئىلمىي سوتسىيالىزمغىچە»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 ـ نەشرى، 3 ـ توم، 707 ـ بەت.

پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئىپتىدائىي كاپىتال جۇغلانمىسى تېز سۈرئەتتە ئاشتى، قول سانائەت ئۈستىخانىلىرى تېز راۋاجلاندى، فىرانسىيەگە قارشى ئۇرۇش ئارقىلىق چەت ئەللەردىكى مۈستەملىكىلەر كېڭەيتىلدى، بۇلار سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تېزلەتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى 1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەنتىقىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان نەتىجىسى ئىدى. قىسقىسى، ئەنگلىيە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى 1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، بۇ ئىنقىلابنىڭ مۇھىملىقىنى مۇشۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

5. 17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيەدىكى بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى

ئەنگلىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە، رەھىمسىز سىنىپىي كۈرەش ئۆتكۈر ئىدىيەۋى كۈرەشلەر بىلەن تەڭ ئېلىپ بېرىلدى. ئىنقىلابنىڭ ھارپىسى ۋە دەسلەپكى مەزگىلىدە، بارلىق سىنىپلار دېگۈدەك دىن تۇغىنى كۆتۈرۈۋېلىپ كۈرەش قىلدى. ئەمما، ئىنقىلابنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دىن تۇغى تەدرىجىي چۆرۈپ تاشلىنىپ، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە دىنىنىڭ ئورنىدا نوقۇل ھالدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىدىيەلەر مەيدانغا كەلدى. بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئىنقىلاب جەريانىدا بىر قاتار سىياسىي، ئىجتىمائىي نەزەريىەسىنى شەكىللەندۈرۈپ چىقتى، بۇ نەزەريىەلەر بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن كاپىتالىزمنىڭ ئۈستقۇرۇلمىسىغا ئايلاندى، بۇ

ئۇستقۇرۇلما كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى مۇستەھكەملەشتە غايەت زور رول ئوينىدى.

1 ـ قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ئىياغلاشقاندىن كېيىن، باراۋەرچىلەر مەزھىپى بىلەن بولغان كۈرەشتە، بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇستەقىلچىلەر مەزھىپى دىنىي ئىدىيەلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، بىر قاتار ساپ سىياسىي نەزەريىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلارنىڭ ۋەكىلى ئېلتون «ئىجتىمائىي پۈتۈم» تېلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خۇسۇسىي مال ـ مۇلۇك كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پۈتۈم تۇزگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى تۇزگەن پۈتۈمگە ئەمەل قىلىش مەجبۇرىيىتى بار، كىشىلەرنىڭ مال ـ مۇلۇك مۇناسىۋىتىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ، «ئارىمىزدىكى ھەربىر كىشىنىڭ قانۇن بويىچە ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان نەرسىلەردىن بەھرە ئېلىش، بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قانائەتلەندۇرۇلۇشى، ھەرقانداق كىشى زورلۇق كۈچ بىلەن باشقىلارنىڭ مال ـ مۇلكىنى تارتىۋالماسلىقى لازىم» دەپ قارىدى. ئېلتوننىڭ باراۋەرچىلەر مەزھىپى ئوتتۇرىغا قويغان ئومۇمىي سايلام تۇزۇمىگە قارشى تۇرۇشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ ئومۇمىي سايلام تۇزۇمى خۇسۇسىي مال ـ مۇلۇككە تەھدىت پەيدا قىلىدۇ، دەپ ئەندىشە قىلغانلىقىدىن ئىدى. مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۇزۇمىنى ھىمايە قىلغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار پادىشاھلىق تۇزۇم بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مال ـ مۇلۇك ھوقۇقىغا ئەڭ ياخشى كاپالەتلىك قىلالايدۇ، دەپ قارايتتى. قىسقىسى، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىنىڭ ئومۇمىي سايلام تۇزۇمىگە قارشى تۇرۇپ پادىشاھلىق تۇزۇمىنى قوللىشى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىدى.

ئەنگلىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدە، مۇستەقىلچىلەر مەزھىپىدىكى مۇتەپەككۇرلار ئىچىدە يەنە ئاز سانلىق

جۇمھۇرىيەتچىلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىلى مىلتون ئىدى. مىلتون مۇتەپەككۇر ھەم شائىر بولۇپ، ئىنقىلاب پارتلاشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ماقالە يېزىپ، ئەنگلىيە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمىنى قاتتىق سۆككەن، بۇ ئارقىلىق شۇ چاغدىكى بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دۆلەت دىنىغا قارشى كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى. ئۇ ئېپىسكوپنى خۇراپاتلىق ۋە بىر تەرەپلىمىلىكنى تەرغىب قىلغۇچى، ئىلىم ـ پەن ۋە مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا كاشىلا قىلغۇچى، دەپ قارىدى. 1644 ـ يىلى ئىچكى ئۇرۇش داۋاملىشىۋاتقاندا، ئۇ «مەتبۇئات ئەركىنلىكى» دېگەن كىتابچىنى يېزىپ چىقىپ، پىكىر ئەركىنلىكى ۋە مەتبۇئات ئەركىنلىكىنى قوغداشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەنگلىيەدىكى تەكشۈرۈش تۈزۈمى «ھەقىقەتنىڭ تارقىلىشىغا» توسقۇنلۇق قىلىدۇ، فېئودال مۇستەبىت تۈزۈم بىلەن كۈرەش قىلىشتا، پىكىر ئەركىنلىكى بىلەن مەتبۇئات ئەركىنلىكى ئىنتايىن زۆرۈر، دەپ قارىدى. ئۇ پىكىر ئەركىنلىكى ۋە مەتبۇئات ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تەدبىر قوللىنىپ پادىشاھ ھىمايىچىلىرىنىڭ پىكىر ۋە مەتبۇئات «ئەركىنلىكى»نى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئىنقىلاب ئىشلىرىغا دۈشمەنلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى.

مىلتون بىر جۇمھۇرىيەتچى بولۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈمگە ئۆچ ئىدى. ئۇ 1649 ـ يىلى ماقالە يېزىپ، پادىشاھلارنىڭ جىنايىتى ۋە خەلققە كەلتۈرگەن ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى كۆرسەتتى. ئۇ ماقالىسىدا مۇنداق دېدى: خەلقنىڭ زوراۋان پادىشاھلارغا قارشى تۇرۇشى خۇددى ئىجتىمائىي ئاپەتكە قارشى تۇرغىنىغا ئوخشاش قانۇنلۇق ھەرىكەت، خەلق پادىشاھنى سوت قىلىش، ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق. ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى چارلىس I نى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشتا

مەلۇم رول ئويناندى.

مىللەتنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خەلق ھوقۇقى نەزەريەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنى پادىشاھنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئاساسى قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «تەبىئىي ھالەتتە» بارلىق كىشىلەر تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن بولىدۇ، كېيىن ئۆزلىرىنىڭ نەپسانىيەتچىلىكىنىڭ كەينىگە كىرىپ «تەبىئىي ھالەتتىن» ئايرىلىپ، ھۆكۈمەت تەشكىللەپ جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقىنى قوغداشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئۇلار ھاكىمىيەتنى پادىشاھ بىلەن دۆلەت مەمۇرلىرىغا تاپشۇرۇپ، پادىشاھ بىلەن پۈتۈم تۇزۇمدۇ، شۇڭا پادىشاھ بىلەن دۆلەت مەمۇرلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئەملىيەتتە خەلق بەرگەن، خەلق پادىشاھ بىلەن پۈتۈم تۇزۇش بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەگەر پادىشاھ خەلقتىن بۇ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋالسا، خەلقنىڭ «تەبىئىي تۇغما ھوقۇقى»غا دەخلى - تەرۇز قىلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەلق پادىشاھتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، خەلقنىڭ پادىشاھنى سوتلاش، ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش، ئەمەلدارلارنى ئالماشتۇرۇش ۋە جازالاش ھوقۇقى بار.

ئەمما، مىللەتنىڭ خەلق ھوقۇقى نەزەريەسى كاپىتالىزمغا خاس چەكلىمىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئاقسۆڭەكلەرنى سۆكۈپ، ئۇلار ھوقۇق يۈرگۈزۈشكە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، دەپ قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن «ئاددىي خەلق»نى تەبىئىتى ناچار بولىدۇ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا سالاھىيىتى توشمايدۇ دەپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى پەقەت ئاقىل، ئىقتىدارلىق كىشىلەر ئارىسىدىن تاللاشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مىللەتنىڭ بىر ئۇلۇغ شائىر بولۇپ، ئىجادىيەتكە ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلىپ كەتكەچكە، 1652 - يىللا قارىغۇ بولۇپ قالغانىدى. ئەمما، ئۇ ئىجادىيەتتىن ۋاز كەچمەي 60 - يىللارنىڭ

ئاخىرى ۋە 70 - يىللارنىڭ بېشىدا «يوقالغان شادلىق»، «قايتۇرۇۋېلىنغان شادلىق»، «جەڭچى سوممېرسون» قاتارلىق ئوچ پارچە شېئىرنى يېزىپ چىقتى. بىز بۇ ئوچ شېئىرنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، شېئىردا جۇمھۇرىيەت ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن يەنىلا ئىنقىلاب سادالىرىنىڭ ياخراۋاتقانلىقىنى بايقايمىز. «يوقالغان شادلىق» ناملىق شېئىردا شەيتان (رېۋايەتلەردىكى ئالۋاستى)نىڭ خۇدانىڭ نوپۇزىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، شېئىر ئىسيانكارانە سۆز - جۇملىلەرگە تولغان. رۇسىيەلىك ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر بىلىنسكى مىلتوننىڭ بۇ شېئىرىغا «نوپۇزغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىغا باي» دەپ باھا بەرگەن. 1671 - يىلى يېزىلغان «جەڭچى سوممېرسون» ناملىق تىراگېدىيەلىك شېئىردا مىلتوننىڭ ئىدىيەسىنىڭ قايتىدىن جانلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ شېئىردا دۈشمەن ئالدىدا تىز پۈكۈشنى خالىمايدىغان، رەزىللىك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىشەنچىسىگە تولغان سوممېرسونغا ئوخشاش، غالىب ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە دادىللىق بىلەن جەڭ ئېلان قىلىپ، زوراۋانلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھالاكەت تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. مىلتوننىڭ «خەلق ھوقۇقى» توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فىرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابىنىڭ مۇتەپەككۇرلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئىنقىلاب مەزگىلىدە مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر مۇتەپەككۇر توماس رېبوس ئىدى. رېبوس ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بىر ئاقسۆڭەكنىڭ ئۆيىدە ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى بولغان، ئەنگلىيە ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن ئۇ ئىنقىلابقا قارشى مەيداندا تۇرۇپ ئىنقىلابنى ئەيىبلىگەن، ئۇزاق ئۆتمەي فىرانسىيەگە كۆچۈپ بېرىپ، فىرانسىيەلىكلەر ۋە پادىشاھ ھىمايىچىلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان ھەم چارلىس I نىڭ ئوغلى چارلىس ستۇئارتقا ماتېماتىكا

ئوقۇتقۇچىسى بولغاندى. ئۇ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپ بولۇپ، پەقەت ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان ماددىلارلا ھەقىقىي بولىدۇ، كۆز قاراش ۋە چۈشەنچىلەر ماددىلارنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسى، دەپ قارايتتى. ئەمما، ئۇ مېخانىكچى ماتېرىيالىست بولغاچقا، ماددىلارنىڭ ھەر خىل ھەرىكىتى مېخانىكىلىق ھەرىكەتكە تەۋە ھەرىكەت، ماددىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەكلى ئەمەس، پەقەت تاسادىپىي ھادىسە، ھەرىكەت ۋە تىنچلىق ماددىلاردا بولىدىغان خۇسۇسىيەت بولسىمۇ، ئەمما ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەت ئەمەس، دەپ قارايتتى.

رېبوس يەنە سىياسىي مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «رېۋېيتون» ناملىق داڭلىق ئەسىرىدە، ئۆز سىياسىي قارىشىنى بايان قىلدى. ئۇ دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا قارىتا مۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى: دۆلەت پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى ئىنسانلار «تەبىئىي ھالەت»تە بولۇپ، «تەبىئەت ئىنسانلارنى ماددىي نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىگەن» بولغاچقا، ھەممە تەرسە ھەممە كىشىگە ئورتاق بولغان. ئەمما، ئىنسانلار ماددىي نەرسىلەرنى تالىشىپ، بىر - بىرىنى توختىماي قىرغىن قىلغاچقا «تەبىئىي ھالەت» ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتكەن. كېيىن كىشىلەر ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تىنچلىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۆزئارا بىرلىكىگە كېلىپ، دۆلەت قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن. كىشىلەر دۆلەت قۇرۇش بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىڭ بارلىق تەبىئىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، بۇ ھوقۇقلىرىنى دۆلەتكە تاپشۇرۇپ بەرگەن. بۇ قاراش مىلتوننىڭ قارىشى بىلەن كەسكىن پەرقلىنەتتى، چۈنكى مىلتون كىشىلەر ئۆزئارا پۈتۈم تۇرۇشكەندە ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كەچمىگەن دەپ قارىغاندى. ئەمما، رېبوس كىشىلەر دۆلەت قۇرغاندا ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كەچكەن، شۇڭا دۆلەت ئۇنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن، ئۇ شەخسلەرنىڭ ئەركىنلىكىگە ئارىلىشالايدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا

خەلقنىڭ تىنچلىقى ۋە بەختىگە كاپالەتلىك قىلالايدۇ، دەپ قارىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەڭ ياخشى سىياسىي شەكىل دەپ قاراپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت قۇرۇش شۇ چاغدىكى ئەنگلىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئورتاق غايىسى ئىدى. بۇ خىل ئىدىيەگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، رېبوس ئىپتىدائىي كوممۇنىزم جەمئىيىتى (ئۆزى ئېيتقان «تەبىئىي ھالەت»)نى كۈچىنىڭ بارىچە كىشىلەر بىر - بىرىنى قىرغىن قىلىشىدىغان قورقۇنچلۇق جەمئىيەت قىلىپ تەسۋىرلەپ، خەلقنىڭ كۆڭلىدە ئويغانغان كوممۇنىزم غايىسىنى يوقاتماقچى بولدى.

رېبوس ماھىيەتِ جەھەتتىن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتەپەككۇر بولۇپ، ھەرگىزمۇ بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلمايتتى.

1688 - يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغان مۇتەپەككۇر لوك بولدى. لوكنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى 1688 - يىلىدىكى ئىنقىلابنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ.

لوكمۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا «تەبىئىي ھالەت»نىڭ بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلاتتى. ئۇ مۇنداق قارايتتى: «تەبىئىي ھالەت»تە، ئىنسانلار ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن پېتەرلىك بەھرىمەن بولغان، «تەبىئىي ھالەت» تە تەڭرى تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق نەرسىلەرنى ئورتاق مۇلۇك سۈپىتىدە ئىنسانلارغا ھەدىيە قىلىدۇ، ئەمما كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىقلا تەبىئەت دۇنياسىدىن ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرگە ئېرىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسى ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا، «تەبىئىي ھالەت»تە خۇسۇسىي مۇلۇك ئاللىقاچان پەيدا بولغان. «تەبىئىي

هالەت»تە تۇرغان كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ھوقۇقى بىلەن خۇسۇسىي مۇلۇك ھوقۇقى قوشۇلغاندىلا «تەبىئىي ھوقۇق» شەكىللىنىدۇ. ئۇ خۇسۇسىي مۇلۇكنى ئاتالمىش «تەبىئىي ھالەت»كە مەجبۇرلاپ تېڭىپ، بۇ ئارقىلىق خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئىپتىدائىيلىقتا ۋە مەڭگۈلۈكىكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ، تۆۋەن قاتلامدىكى كىشىلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان «ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىلا مال ـ مۇلۇك ئومۇمغا مەنسۇپ بولغان» دېگەن ئىدىيەنى يوقاتماقچى بولدى.

لوكمۇ رېبوسقا ئوخشاش ئىجتىمائىي پۈتۈم نەزەريەسى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى شەرھلىدى. ئۇ مۇنداق قارىدى: «تەبىئىي ھالەت»تە كىشىلەر گەرچە چەكسىز ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە خۇسۇسىي مۇلۇك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ «تەبىئىي ھوقۇق»تىن بەھرىمەن بولۇشى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ، ھەر ۋاقىت باشقىلارنىڭ دەخلى ـ تەرۇز قىلىش خەۋپىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، بۇ خەۋپ كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا كېلىشىم ھاسىل قىلىپ دۆلەت قۇرۇشىغا تۈرتكە بولغان. ئۇلار دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ «تەبىئىي ھوقۇق»ىنى، ئالدى بىلەن مۇلۇك ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشىنى ئۈمىد قىلغان. كىشىلەر كېلىشىم ھاسىل قىلىپ دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزلىرىنى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا قويۇشتا خۇسۇسىي مۇلۇكنى قوغداشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان.

لوكنىڭ نەزەريدە پارلامېنتلىق پادىشاھلىق تۈزۈم دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ياخشى شەكلى بولۇپ، بۇنداق ھاكىمىيەت «كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىرادىسى بويىچە» پائالىيەت قىلاتتى. ئۇ مېخانىكا ئىلمىدىكى قانۇنىيەتلەر ئارقىلىق بۇنى مۇنداق ئوخشاتتى: «جىسىم ئۆزىگە تەسىر قىلغان ئەڭ زور كۈچنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ ھەرىكەت قىلىدۇ». ئەمما بۇ يەردە شۇنى كۆرۈش كېرەككى، ئۇ كۆرسەتكەن «كۆپ سانلىق كىشى»

ئەمەلىيەتتە بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پارلامېنتتىكى ۋەكىللىرى، يەنى ھەقىقىي كۆپ سانلىق خەلق ئاممىسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان «كۆپ سانلىق كىشى» ئىدى. ئۇ ئۆچ ھوقۇق، يەنى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، مەمۇرىيەت ھوقۇقى ۋە فېدېراتسىيە ھوقۇقى (تاشقى ئىشلارغا مەسئۇل)نىڭ ئايرىلىپ تۇرۇشىنى تەشەببۇس قىلدى ھەم قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنىڭ ئۈستۈن ئورۇنىنى ئېتىراپ قىلدى، ئەمما يەنە: قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى چەكسىز بولمايدۇ، ئۇ پۇقرالارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى ۋە مال ـ مۈلۈك ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىشى كېرەك، دېدى. ئۇ مۇنداق قارىدى: پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدىكى ھوقۇق قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنىڭ كونتروللۇقىدا بولۇشى لازىم، قانۇن چىقىرىش ئاپپاراتى پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى دۆلەت قانۇنىنى بۇزغاندا ئۇلارنى ئالماشتۇرۇۋېتىشكە ھوقۇقلۇق. پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەت قانۇنىنى قانۇنىي ۋاستىلەر چەكلىيەلمىسە ھەمدە پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ پائالىيەتلىرى كۆپ ساندىكى پۇقرالارنىڭ ھاياتى، مال ـ مۈلكى، جىسمانىي ئەركىنلىكىگە داۋاملىق تەھدىت سالسا، پۈتۈن خەلق قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈش يولى ئارقىلىق پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ھوقۇقلۇق.

لوك بۇ نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن 1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابنى ئاشكارا ئاقلىدى.

17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى بۇرژۇئازىيە تارىخشۇناسلىقىدا «كالۋىن دىنى ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بۇرژۇئازىيە بۇ ئىنقىلابنىڭ سىنىپىي مەزمۇنىنى مەقسەتلىك يوشۇرغانىدى. ئەلۋەتتە، ئەنگلىيەدىكى بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر پادىشاھ ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلغاندا دىن تۇغىنى كۆتۈرۈۋالغانىدى، ئەمما بۇ دىن تۇغىنىڭ كەينىگە بۇرژۇئازىيەنىڭ سىنىپىي تەلىپى ۋە مەنپەئەتى يوشۇرۇنغانىدى.

ئەنگلىيەدىكى ئىككى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش ماھىيەتتە بۇرژۇئازىيىگى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن پادىشاھ ۋەكىللىكىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىكى سىنىپىي ئېلىشىش بولۇپ، بۇ ئېلىشىش نەتىجىسىدە بۇرژۇئازىيىگى ئاقسۆڭەكلەر غەلىبە قىلىپ، فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈم ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. شۇڭا، بۇ قېتىمقى ئىنقىلاب خاراكتېر جەھەتتىن بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھېسابلىنىدۇ.

بۇ قېتىمقى ئىنقىلابنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇرژۇئازىيە سىنىپى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر، دۆلەت دىنى جەمئىيىتى ۋە پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئىنقىلابنىڭ جەڭگىۋار كۈچى كەڭ دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە شەھەر ـ يېزىلاردىكى نامرات خەلق بولدى. ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى خەلق ئاممىسىنىڭ قۇربان بېرىشى بەدىلىگە كەلدى، خەلق ئاممىسى تۈرتكىلىك رول ئويناپ، ئىنقىلاب بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ، پادىشاھنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش ۋە جۇمھۇرىيەت قۇرۇش دەرىجىسىگە يەتتى.

ئەمما، ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلغۇچىلار بۇرژۇئاز يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئىتتىپاقى بولغاچقا، ئاقىۋەتتە پادىشاھلىق تۈزۈم، چوڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى، دېھقانلار يەنىلا پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئېزىشىدىن قۇتۇلالمىدى.

ئىككىنچى باب

ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى

1 ـ بۆلۈم سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

1. بۇرژۇئاز پارلامېنت تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى

ئەنگلىيە 17 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىكى ئىنقىلاب ۋە 1660 ـ يىلىدىكى پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يېرىم ئەسىرگە يېقىن داۋالغۇشتىن كېيىن، 1688 ـ 1689 ـ يىللىرىغا كەلگەندە سىياسىي ۋەزىيىتى تەدرىجىي مۇقىملاشتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى نىسپىي مۇقىم سىياسىي ۋەزىيەتتە، بۇرژۇئا پارلامېنت تۈزۈمى تەدرىجىي ئورنىتىلدى.

1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، 1689 ـ يىلى «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى»گە ئاساسەن پادىشاھنىڭ ھوقۇقى چەكلىنىپ، پارلامېنتنىڭ ھوقۇقى كۈچەيتىلدى. قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، ھەربىي ھوقۇق ۋە مالىيە ھوقۇقى پۈتۈنلەي پارلامېنتقا تەۋە بولۇپ، پادىشاھنىڭ قولىدا پەقەت مەمۇرىي ھوقۇقلا قالدى. پادىشاھ ۋەزىرلەرنى ئۆزى تەيىنلىدى، ئۇلار پادىشاھ ئالدىدا جاۋابكار بولدى.

ئەمما، 1689 ـ يىلى ئورنىتىلغان سىياسىي تۈزۈمدە كېيىنكى 100 يىل جەريانىدا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى.

1689 ـ يىلى تەختكە ئولتۇرغان پادىشاھ ۋىلىيام III ئەسلىدە گوللاندىيەنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇ ئەنگلىيەگە پادىشاھ بولۇشتا پۈتۈنلەي ۋىگ پارتىيەسى بىلەن تورىي پارتىيەسىنىڭ ياردىمىگە تايانغاچقا، دەسلىپىدىلا بۇ ئىككى چوڭ سىياسىي پارتىيە ئىچىدىن مەركىزىي كېڭەش ۋەزىرلىرىنى تاللىدى. ئەمما، كېيىن بۇ ۋەزىرلەر ئارىسىدا دائىم دېگۈدەك مەزھەپ ماجىراسى يۈز بېرىپ تۇردى، ۋەزىرلەر بىلەن پارلامېنتنىڭ مۇناسىۋىتىدىمۇ ئىناقسىزلىق كۆرۈلدى. 1694 ـ يىلى سوندېرلاندنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ۋىلىيام III تورىي پارتىيەسىدىن بولغان ۋەزىرلەرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ۋەزىرلەرنى پارلامېنتنىڭ تۆۋەن پالاتاسىدا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان ۋىگ پارتىيەسىدىكىلەردىن تاللىدى، بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي كېڭەش ۋەزىرلىرى ۋە پارلامېنتتىكى كۆپ سانلىق ئەزالار ئوخشاش بىر پارتىيەدىن بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمەت خىزمىتى ئوڭۇشلۇق قانات يايدى. 1698 ـ يىلى، تورىي پارتىيەسى سايلامدا غەلىبە قىلىپ، تۆۋەن پالاتادا كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى، پادىشاھ تۆۋەن پالاتا بىلەن زىددىيەتلىشىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ۋىگ پارتىيەسىدىن بولغان ۋەزىرلەرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، تورىي پارتىيەسىدىكىلەرنى مەركىزىي كېڭەش ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلىيام III دەۋرىدىن باشلاپ ئەنگلىيەدە پادىشاھ مەركىزىي كېڭەش ۋەزىرلىرىنى چوقۇم تۆۋەن پالاتادا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارتىيەنىڭ داھىيلىرىدىن تاللايدىغان ئادەت شەكىللەندى.

ئىچكى كابىنېتمۇ ۋىلىيام III دەۋرىدە شەكىللەندى. ئىچكى كابىنېتنىڭ ئاساسى پادىشاھقا بىۋاستە قاراشلىق مەمۇرىي ئورگان بولغان مەركىزىي كېڭەش ئىدى. ۋىلىيام III تۆۋەن پالاتادا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارتىيەدىكىلەردىن مەركىزىي كېڭەش ۋەزىرلىرىنى تەيىنلىگەندىن كېيىن، دائىم مەخپىي خانە (Cabinet) دە بىرقانچە مۇھىم ۋەزىر بىلەن دۆلەت ئىشلىرىنى

كېڭەشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ بىرقانچە ۋەزىر تەدرىجىي ھالدا ئىچكى كابىنېتنى شەكىللەندۈردى. ئىچكى كابىنېتتىكى ۋەزىرلەر پادىشاھقا تەكلىپ بەرسە، پادىشاھ ھامان قوبۇل قىلاتتى، ۋەزىرلەرنىڭ ئىرادىسىگە مۇخالىپ ئىش قىلمايتتى. 1701 ـ يىلىدىكى «تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى»غا ئاساسەن، پارلامېنت ماقۇللىغان قانۇنلارغا ئالاقىدار ۋەزىرلەر ئىمزا قويىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن قانۇننى تەستىقلاشنىڭ بىر قىسىم جاۋابكارلىقى پادىشاھتىن ۋەزىرلەرگە يۆتكەلدى. ۋىلىيام III دىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان ئايال پادىشاھ ئاننې تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە مۇنداق ئادەت شەكىللەندى: ئىچكى كابىنېت ۋەزىرلىرى ئوتتۇرىغا قويغان قانۇن لايىھەسىنى پارلامېنتتىكى ئىككى پالاتا ماقۇللىغاندىن كېيىن، پادىشاھ ياكى ئايال پادىشاھ چوقۇم تەستىقلىشى كېرەك، ئەگەر پادىشاھ ياكى ئايال پادىشاھ بۇ قانۇن لايىھەسىنى ئىنكار قىلسا، ئىچكى كابىنېت ۋەزىرلىرى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشى شەرت، ئەمما پادىشاھ ياكى ئايال پادىشاھ تۆۋەن پالاتادا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارتىيە ئىچىدىن ۋەزىر تاللىشى لازىم. بىراق، 1707 ـ يىلىدىن كېيىن، ئەنگلىيە پادىشاھى ئىنكار قىلىش ھوقۇقىنى يۇرگۈزمەيدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن پارلامېنت مۇتلەق قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى قولغا ئالدى.

1714 ـ يىلى ئايال پادىشاھ ئاننې ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، 1701 ـ يىلىدىكى «تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى»غا ئاساسەن، جامېس I نىڭ نەۋرە قىزى سوفىيەنىڭ ئوغلى جورجى (گېرمانىيەدىكى خاننوۋېرنىڭ كىنەزى) ئەنگلىيەگە كېلىپ تەختكە ئولتۇرۇپ، جورجى I دەپ ئاتالدى. جورجى I سېپى ئۆزىدىن گېرمانىيەلىك بولۇپ، تەختكە ئولتۇرغاندا 54 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ ئەنگلىيەگە قارىغاندا خاننوۋېرغا بەكرەك كۆڭۈل بۆلەتتى، ئەنگلىيە پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇشنى خاننوۋېر كىنەزلىكىنى كۆچەيتىشنىڭ ۋاستىسى دەپ قارايتتى. ئۇ

ئەنگلىيەنىڭ ئىشلىرىنى چۈشەنمەيتتى، ئىنگلىز تىلىنى بىلمەيتتى، ئەنگلىيە ۋەزىرلىرى بولسا نېمىس تىلىنى بىلمەيتتى، شۇڭا ئۇ ۋەزىرلەر يىغىنىغا رياسەتچىلىك قىلغاندا لاتىن تىلىدا سۆزلەشكە مەجبۇر بولاتتى، ئەمما ۋەزىرلەر لاتىن تىلىغا پىششىق ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، جورجى I 1717 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىچكى كابىنېت يىغىنلىرىغا قاتناشمايدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىچكى كابىنېت يىغىنلىرىغا رياسەتچىلىك قىلىدىغان ۋەزىر ـــ باش ۋەزىر تەدرىجىي شەكىللەندى، ئەمما شۇ دەۋردە بۇ ئاتالغۇ تېخى رەسمىي قوللىنىلمىغانىدى. تۇنجى باش ۋەزىر روبېرت ۋولپو (1721 ـ يىلىدىن باشلاپ ۋەزىپە ئۇتىگەن)نىڭ باش ۋەزىرلىك ئورنىغا چىقىشىغا ئاساسەن ئۇنىڭ سىياسىي تالانتى سەۋەب بولغانىدى. شۇنداق قىلىپ جورجى I دەۋرىدىن باشلاپ يەنە پادىشاھ ئىچكى كابىنېت يىغىنلىرىغا قاتناشمايدىغان، باش ۋەزىر ئىچكى كابىنېتقا رەھبەرلىك قىلىدىغان ئادەت شەكىللەندى. ئىچكى كابىنېتنىڭ ئۆز باشلىقى ـــ باش ۋەزىرگە ئىگە بولۇشى ئىچكى كابىنېتنىڭ پادىشاھنىڭ كونتروللۇقىدىن تولۇق قۇتۇلغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

1742 ـ يىلى ۋولپونىڭ ئىچكى كابىنېتى تۆۋەن پالاتانىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، ئىچكى كابىنېت كوللېكتىپ ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ يەنە مۇنداق ئادەتنى پەيدا قىلدى: ئىچكى كابىنېتنىڭ سىياسىتى تۆۋەن پالاتانىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىسە، ئىچكى كابىنېت ئىستېپا بېرىشى كېرەك.

1783 ـــ 1784 ـ يىللىرى، كىچىك ۋىليام پىت كابىنېت تەشكىللىگەندە تۆۋەن پالاتادا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارتىيەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇ تۆۋەن پالاتانى تارقىتىۋېتىپ، قايتا سايلام ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. نەتىجىدە، قايتا سايلاپ چىقىلغان تۆۋەن پالاتا پېتنى قوللىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە مۇنداق ئادەت شەكىللەندى: ئەگەر كۆپ

ساندىكى تۆۋەن پالاتا ئەزالىرى ئىچكى كابىنېتقا ئىشەنمىسە، ئىچكى كابىنېت تۆۋەن پالاتانى تارقىتىۋېتىپ قايتا سايلاپ چىقىدۇ، ئەگەر يېڭىدىن سايلاپ چىقىلغان تۆۋەن پالاتا ئىچكى كابىنېتقا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، ئىچكى كابىنېت داۋاملىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدۇ، ئەكسىچە بولسا ئىچكى كابىنېت كوللېكتىپ ئىستېپا بېرىدۇ، يېڭىدىن سايلانغان تۆۋەن پالاتادىكى كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارتىيە ئىچكى كابىنېت تەشكىللەيدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، 1701 ـ يىلىدىكى «تەختكە ۋارىسلىق قانۇنى»غا ئاساسەن، تۆۋەن پالاتا ئەمەلدارلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلسا، پادىشاھنىڭ چوڭ كەچۈرۈم قىلىش پەرمانى كۈچكە ئىگە بولمايدىغان، سوتچىلارنىڭ خىزمەت ئىستىلى ياخشى بولسا، داۋاملىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان، ئۇلارنى ۋەزىپىدىن قالدۇرۇشقا توغرا كەلسە، چوقۇم ئىككى پالاتانىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ پادىشاھنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھوقۇقىنى چەكلىدى.

شۇنداق قىلىپ، يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئۆزگىرىشلەردىن كېيىن، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيەدە بۈرژۇئا پارلامېنت تۈزۈمى ئاخىر ئورنىتىلدى. بۇ تۈزۈم تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى: بىرىنچى، بارلىق قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى پارلامېنتنىڭ قولىدا بولىدۇ، پادىشاھنىڭ ئىنكار قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئىككىنچى، ئەڭ ئالىي مەمۇرىي ئورگان ھېسابلىنىدىغان ئىچكى كابىنېت تۆۋەن پالاتادىن تەشكىللىنىدۇ، پادىشاھ پەقەت تۆۋەن پالاتادا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارتىيە رەھبەرلىرىدىن كابىنېت تەشكىللەيدىغانلارنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۈچىنچى، ئىچكى كابىنېت تۆۋەن پالاتا ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ، باش ۋەزىر ياكى ئالاقىدار ۋەزىرلەر بەلگىلىك مۇددەتتە پارلامېنتقا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىپ تۇرىدۇ. تۆتىنچى، ئىچكى كابىنېت

تۆۋەن پالاتانىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىشى شەرت، مۇبادا تۆۋەن پالاتا ئىچكى كابىنېتقا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، ئىچكى كابىنېت ياكى ئىستېپا بېرىشى، ياكى بۈيرۇق چۈشۈرۈپ پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ قايتا سايلاپ چىقىشى، ئىچكى كابىنېتنى ساقلاپ قېلىش ـ قالماسلىقنى يېڭىدىن سايلانغان تۆۋەن پالاتا قارار قىلىشى كېرەك. بەشىنچى، پارلامېنتنىڭ شىكايەت قىلىش هوقۇقى ۋە سوتچىلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش هوقۇقى بولىدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۈرژۇئا پارلامېنت تۈزۈمىدە، پارلامېنت ئەڭ ئالىي قانۇن چىقىرىش ئورگىنىغا ئايلىنىپلا قالماي، يەنە ئىچكى كابىنېت ئەزالىرىنى بېكىتىش، ئىچكى كابىنېتنىڭ هاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنى نازارەت قىلىش، ئىچكى كابىنېتنى ساقلاپ قېلىش ـ قالماسلىقنى قارار قىلىش ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئارىلىشىش قاتارلىق چوڭ هوقۇقلارغا ئىگە بولدى. پادىشاھ بارلىق هوقۇقلىرىدىن ئايرىلىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان، ئاتاقتىكى پادىشاھقا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتكە ئايلاندى.

يۇقىرىقى ئۆزگىرىشلەر بەزى تاسادىپىي ۋەقەلەر بىلەن، بولۇپمۇ ئەنگلىيەگە هۆكۈمرانلىق قىلغان بىرقانچە چەت ئەللىك پادىشاھ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەمما، ئەڭ مۇهىم سەۋەب يەنىلا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۈرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ بارغانسېرى زورايغانلىقى، پادىشاھنىڭ بۇ كۈچلۈك سىنىپىي ئىتتىپاق ئالدىدا قەدەممۇقەدەم يول قويۇشقا مەجبۇر بولغانلىقىدا ئىدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، پادىشاھ جورجى III ئۆزىنىڭ ئاتاقتىكى پادىشاھ بولۇپ قالغانلىقىغا رازى بولماي، پادىشاھلىق هوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. ئەمما، ئۇنىڭ نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى شۇ چاغدا بۈرژۇئا

پارلامېنت تۈزۈمى مۇستەھكەم ئورنىتىلىپ بولغان بولۇپ، پادىشاھنىڭ ئۆزىنىڭ تەرىشچانلىقىغا تايىنىپ تارىخ چاقىنى كەينىگە ياندۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى بىھۇدە ئاۋارىچىلىك ئىدى.

ئەنگلىيەدە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى، چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇستەھكەم تىكلەنگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى، چۈنكى دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان پارلامېنتنىڭ تۆۋەن پالاتاسىنى توربي پارتىيەسى بىلەن ۋىگ پارتىيەسى تىزگىنلەپ تۇراتتى.

چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپى چېرىك، دېموكراتىك بولمىغان سايلام تۈزۈمىگە تايىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۆۋەن پالاتادىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ كەلدى. ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سايلام رايونىنى بۆلۈش ئۇسۇلى ئۆزگەرمىدى. ئىلگىرىكى ئاۋات شەھەر ـ بازارلار 18 ـ ئەسىردە ئادەمسىز قاقاس دالاغا ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ «خارابلاشقان شەھەر ـ بازارلار»غا بېرىلگەن تۆۋەن پالاتا ئەزا سانى ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن، لۇۋسارلېم ئاھالىسى كۆپ ئاۋات شەھەردىن قاقاس تاغلىق كەنتكە ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئىككى ئەزا سانى بار ئىدى. دونۇچ ئەسلىدە دېڭىز بويىدىكى شەھەر بولۇپ، كېيىن دېڭىزغا چۆكۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەزا سانى يەنىلا ساقلىنىپ قالغانىدى. پوسېنى ئاران ئۈچ ئائىلىلىك دېھقان قالغان كىچىك كەنت بولسىمۇ، ئىككى ئەزا سانى بار ئىدى. چوڭ پومېشچىكلار بۇ «خارابلاشقان شەھەر ـ بازارلار»غا بېرىلگەن تۆۋەن پالاتا ئەزا سانىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىنى سايلىۋالاتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۆۋەن پالاتا ئەزالىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك (513 ئەزانىڭ 254 ى) «خارابلاشقان شەھەر ـ بازارلار»دىن سايلاپ چىقىلغانىدى. ئەكسىچە، بۇرۇن ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان مانچېستېر، بىرمىڭھام، رىتىس دېگەندەك

جايلار رەت ـ رەت بىنالارغا تولغان چوڭ شەھەرلەرگە ئايلانغان بولسىمۇ، بۇ يەرلەرگە تۆۋەن پالاتا ئەزا سانى بېرىلمىدى، بۇ، يېڭىدىن گۇللەنگەن سانائەت بۇرژۇئازىيەسى بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سايلام هوقۇقىنى تارتىۋالغانلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەر ۋە يېزىلاردا سايلام هوقۇقىغا زور دەرىجىدە چەك قويۇلدى. شەھەرلەردە سايلام هوقۇقى پەقەت چوڭ سودىگەرلەردىن تەركىب تاپقان ئاپتونومىيە تەشكىلاتلىرىغا بېرىلدى. بۇنداق تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى سايلىشاتتى ھەم سايلام بېلىتىنى يۇقىرى باھادا ساتاتتى، ئۇلارغا نۇرغۇن پۇل خەجلىگەن بايلارلا سايلىنالايتتى. يېزىلاردا سايلام هوقۇقى ئاساسەن چوڭ پومېشچىكلارنىڭ قولىدا بولدى. سايلىنىش هوقۇقىنىڭ مال ـ مۈلۈك شەرتى تېخىمۇ يۇقىرى بولۇپ، 1710 ـ يىلىدىكى قانۇن بويىچە، هەرقايسى ۋىلايەتلەر سايلاپ چىققان پالاتا ئەزالىرىنىڭ يىللىق كىرىمى 600 فوندتىن تۆۋەن بولماسلىقى، هەرقايسى شەھەرلەر سايلاپ چىققان پالاتا ئەزالىرىنىڭ يىللىق كىرىمى 300 فوندتىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك ئىدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 7 مىليون 250 مىڭ نوپۇس ئىچىدە پەقەت 150 مىڭ ئادەملا سايلام هوقۇقىغا ئىگە بولدى. شۇڭا، پارلامېنت كىڭ خەلق بىلەن هېچقانداق ئالاقىسى يوق ئورگانغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پارلامېنت ئۆزىنىڭ سايلىغۇچىلىرىدىن بارغانسېرى ئايرىلىپ قالدى، چۈنكى 18 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن باشلاپ تۆۋەن پالاتا ئەزالىرىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ئۇچ يىلدىن يەتتە يىلغا ئۇزارتىلدى.

پارلامېنت سايلىمىدا پارىخورلۇق ۋە سايلىغۇچىلارنى سېتىۋېلىش هادىسىلىرى ئېغىر بولۇپلا قالماي، بەلكى تۆۋەن پالاتانىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ پارىخورلۇق ئەۋج ئالدى. ئىچكى كابىنېت ئۆزىنىڭ هۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش

ئۇچۇن، پالاتا ئەزالىرىغا پارا بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنى قوللاشقا ئۇندىدى. خىيانەتچىلىك - چىرىكلىك ئەنگلىيە پارلامېنت تۈزۈمىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئالاھىدىلىكىگە ئايلاندى.

ئەمما شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شۇ چاغدا ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈمگە سېلىشتۇرغاندا، ئەنگلىيە پارلامېنت تۈزۈمى يەنىلا ئىلغار سىياسىي تۈزۈم ھېسابلىناتتى، چۈنكى ئۇنىڭ يۇرگۈزۈۋاتقىنى كېڭەش ئورگىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولۇپ، پادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئەمەس ئىدى. ئۇ يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سىنىپ ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغان بولۇپ، ئەكسىيەتچىل فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش قورالى ئەمەس ئىدى، بۇ تۈزۈم پادىشاھلىق مۇستەبىت تۈزۈمگە ئوخشاش ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويماي، ئەكسىچە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

پارلامېنت تۈزۈمى ۋە چىرىك سايلام تۈزۈمگە تايىنىپ ھاكىمىيەتنى تۆتۈپ تۇرۇۋاتقان چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپى بىر يۇرۇش سىياسىي ئۇستۇرۇلمىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرى ئۆچۈن خىزمەت قىلىپ، يەر چىتلاش ھەرىكىتى، زايوم تۈزۈمى، كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۇرۇشى، مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۇرۇشى قاتارلىق ئىچكى - تاشقى سىياسەتلەرنى جىددىي يۇرگۈزۈپ، ئىپتىدائىي جۇغلانما ياسقۇچنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى.

2. ئىپتىدائىي جۇغلانما ياسقۇچنىڭ تېزلىشىشى

ئەنگلىيەدىكى چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپى 1688 - يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن سىياسىي سەھنىگە

چىقىپلا سىياسىي ئۇستقۇرۇلمىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىزمنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى، ئۇلار پارلامېنتنىڭ قانۇن چىقىرىش تەرتىپىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

بىرىنچىدىن، چوڭ پومبىشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپى قانۇنلۇق ۋاستىلەرگە تايىنىپ، «يەر چىتلاش» قەدىمىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى. ئىنقىلابتىن ئىلگىرى ئاقسۆڭەكلەر دېھقانلارنى قورۇقلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ياكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئۆزگەرتكەن، ئۇلار بۇنى پەقەت «ئۆزلىرىنىڭ زورلۇق كۈچى»گە تايىنىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئەمدى بولسا، ئۇلار پارلامېنت چىقارغان قانۇنغا تايىنىپ يەر چىتلىدى، بۇنىڭ بىلەن قانۇننى خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

1709 ـ يىلى پارلامېنت تۇنجى يەر چىتلاش قانۇن لايىھەسىنى ماقۇللىغاندىن تارتىپ، يەر چىتلاش قانۇن لايىھەسى يىلمۇيىل كۆپەيدى. 1717 ـ يىلىدىن 1727 ـ يىلىغىچە 15 لايىھە، 1728 ـ يىلىدىن 1760 ـ يىلىغىچە 226 لايىھە، 1761 ـ يىلىدىن 1769 ـ يىلىغىچە 1482 لايىھە، 1797 ـ يىلىدىن 1820 ـ يىلىغىچە بولسا 1727 لايىھە ماقۇللاندى. بۇ لايىھەلەرگە ئاساسەن چىتلانغان يەر 4 مىليون ئىنگلىز موسىغا يەتتى.

بۇ خىل «قانۇنلۇق» يەر چىتلاشنىڭ تەرتىپى مۇنداق ئىدى: يەر چىتلىماقچى بولغانلار ئۆز رايونىدىكى ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ 4/5 قىسمىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، پارلامېنتقا ئىلتىماس سۇنۇتتى. پارلامېنت تەكشۈرۈپ تەستىقلىغاندىن كېيىن، لايىھە تۇرغۇزۇپ، بىر كومىتېتنىڭ ئەھمىيلەشتۈرۈشىگە تاپشۇراتتى. «چىتلانغان يەرلەرگە تۆلەم بېرىلەتتى.» بۇ چارە قارىماقىغا ئادىلدەك كۆرۈنسىمۇ، ماھىيەتتە يەنىلا زورلۇق كۈچكە تايىنىش ۋە ئالدامچىلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئاتالمىش «ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ 4/5 قىسمىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىش» دېھقانلار

بىرلىك قىلىنماستىن، بەلكى ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى ياكى يەر باھاسى بىرلىك قىلىناتتى. بىر رايون دائىرىسىدە، كۆپىنچە بىر - ئىككى چوڭ پومبىشچىكنىڭ يەرلىرىلا بۇ تەلەپنى قاندۇرالايتتى. «چىتلانغان يەرلەرگە تۆلەم بېرىش» مۇسادىرە قىلغانغا باراۋەر ئىدى. چىتلانغان يەر دائىرىسىدىكى قولىدا يەر خېتى يوق ئىجارىكەش دېھقانلار دەۋا - دەستۇردا ئامالسىز قېلىپ نەچچە ئەۋلاد تىرىقچىلىق قىلىۋاتقان يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالاتتى. ئۆز ئالدىغا تىرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ئەمەلدار - تۆرىلەرنىڭ ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇۋېلىپ، قاتتىق - يۇمشاق ئۇسۇللار بىلەن بېسىم ئىشلىتىشى ئارقىسىدا، يەرلىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ھېچقانچە نەرسىگە ئېرىشەلمەيتتى. خۇددى ماركس كۆرسەتكەندەك «ئومۇمغا تەۋە يەرلەرنى چىتلاش قانۇنى» ماھىيەتتە «پومبىشچىكلارنىڭ خەلقنىڭ يەرلىرىنى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مال - مۈلكى قاتارىدا ئۆزىگە ھەدىيە قىلىش قانۇنى، خەلقنى تالان - تاراج قىلىش قانۇنى» ئىدى.①

يەر چىتلاش ھەرىكىتى تۈركۈملىگەن دېھقانلارنى ئەسىرلەردىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. شۇ چاغدىكى كىشىلەر مۇنۇلارنى خاتىرىلىگەن: «بەزى جايلاردا 100 ئائىلىلىكتىن ... ئاران توققۇز - ئون ئائىلىلىك قالدى»، «تۆت - بەش باي چارۋىدار يېقىندىلا چىتلانغان كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋالدى، ئىلگىرى بۇ يەرلەر 20 - 30 ئىجارىكەش دېھقان ۋە شۇنچىلىك ساندىكى يەر ئىگىلىرىنىڭ ھەم باشقىلارنىڭ قولىدا ئىدى، ئۇلار ئائىلىسى بىلەن قوشۇلۇپ ئۆز يەرلىرىدىن قوغلۇۋېتىلدى». ئۆيلەر، ئاشلىق ئامبارلىرى، ئات ئېغىللىرى خارابلىككە ئايلىنىپ، ئۇلاردىن قالغان بىر دىنبىر ئىز بولۇپ قالدى. ئۆز ئالدىغا تىرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار

① ماركس: «كاپىتال»، 1 - توم، «ماركس، ئىنگلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 - توم 793 - بەت

سىنىپ سۈپىتىدە يوقالدى. يەرلىرى تارتىۋېلىنغان دېھقانلار ئاچ ـ يالىڭاچلىقتىن ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا يالانما ئىشچى بولدى، كۆپ قىسمى شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ، سانائەتنىڭ زاپاس قوشۇنىغا قوشۇلدى. زور تۈركۈمدىكى «ئەركىن» ئەمگەك كۈچىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى دەل سانائەت ئىنقىلابى ئۈچۈن زۆرۈر ئىدى.

يەر چىتلاش ھەرىكىتىدە، يەرگە ئىگە بولۇۋالغان پومېشچىكلار ئۆز يەرلىرىنى كاپىتالىستنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىلىرىگە ئىجارىگە بېرىدى. دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى ئىشچى يالاپ، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كۆلەمىشكەن ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى يېڭىلاپ، يەرلەرنى يىلمۇيىل توختاتماي تېرىشنى شۇنىڭغا قىلىپ تېرىشقا، كالا ـ قويلارنى دالادا ھەيدەپ بېقىشنى قوتاندا بوراشقا ئۆزگەرتتى. يەرلەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ، زىرائەتلەرنى تۈجۈپىلەپ پەرۋىش قىلىپ، ئورگانىك ئوغۇت ئىشلىتىپ مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇردى. كىچىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى مەبلىغى كەمچىل بولغانلىقتىن، يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىشقا قۇربى يەتمەي، چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىلەن بولغان رىقابەتتە يېڭىلىپ، كەينىدىن ۋەيران بولدى. مۆلچەرلىنىشچە، 1740 ـ يىلىدىن 1788 ـ يىلىغىچە، 40 مىڭدىن ئارتۇق كىچىك دېھقانچىلىق مەيدانى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى، سانائەت ۋە ئېكسپورتنى يېتەرلىك خام ئەشيا ۋە ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. 1700 ـ يىلى ئەنگلىيە 49 مىڭ كۇئارت بۇغداي ۋە ئۇن ئېكسپورت قىلغان بولسا، 1750 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇغداي ۋە ئۇن ئېكسپورت مىقدارى 950 مىڭ كۇئارتقا يەتتى.

ماركس مۇنداق كۆرسەتكەن: «ئۇششاق دېھقانلارنىڭ يالانما ئىشچىلارغا ئايلىنىشى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ كاپىتالنىڭ ماددىي ئامىلىغا ئايلىنىشى

ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كاپىتالىزم ئۈچۈن ئىچكى بازار بەرپا قىلدى.»① ئىلگىرى دېھقانلار ئۆزلىرىگە كېرەكلىك كۆپىنچە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىراتتى، ئەمدى بولسا دېھقانچىلىق رايونلىرى خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ۋە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش بازىرىغا ئايلاندى.

ئەنگلىيەدىكى يەر چىتلاش ھەرىكىتى 300 يىل داۋاملىشىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئاندىن ئاياغلاشتى، بۇ ھەرىكەت سانائەت ئىنقىلابىنى زور تۈركۈمدىكى «ئەركىن» ئەمگەك كۈچى ۋە مۇقىم سانائەت مەھسۇلاتلىرى بازىرى بىلەن تەمىنلىدى.

ئىككىنچىدىن، فىرانسىيەگە قارشى ئۇرۇش جەددىيلەشتۈرۈلدى. نەتىجىدە، ئەنگلىيە ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، چەت ئەلدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى. مۇستەملىكە رايونلىرىنى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا، شۇ جايدىكى بايلىقلارنى ئەسەبىيلەرچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. مەسىلەن، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى ھىندىستانىنىڭ بېنگال ئۆلكىسىنى ئىشغال قىلغاندا، دۆلەت غەزىنىسىنى بۇلاپ قۇرۇقدۇمتتى، تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ كاتتىبېشى كلىۋې يالغۇز ئۆزىلا 234 مىڭ فوند قىممىتىدىكى زور بايلىقنى ئىگە بولۇۋالدى. 1757 ـ يىلىدىن 1815 ـ يىلىغىچە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ھىندىستاندىن 1 مىليارد فوند شۇلۇۋالدى. بۇنىڭدىن باشقا، 1789 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيەلىك چوڭ ئىكىنزار غوجايىنلىرى غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىن ھەر يىلى 4 مىليون فوندقا ئېرىشتى.

فىرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئەنگلىيەنى دېڭىزدىكى زومىگەرگە ئايلاندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە كۈچلۈك دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ مۇھاپىزىتىدە دۇنيا سودىسىنى،

① ماركس: «كاپىتال» 1 ـ توم، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 816 ـ بەت.

جۇملىدىن قۇل سودىسىنى مونوپول قىلىۋالدى. دۇنيا سودىسى ئىچىدە قۇل سودىسىدىن كىرىدىغان كىرىم ئادەمنى چۆچۈتەتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، قۇل سودىسى ئەنگلىيە سودىگەرلىرىگە ھەر يىلى 300 مىڭ فوند ساپ پايدا ئېلىپ كەلدى.

مۇستەملىكە رايونلىرىدىن شۇلۇۋالغان غايەت زور بايلىق ۋە دېڭىز سودىسىدىن كىرگەن غايەت زور پايدا ئەنگلىيەگە كىرىپ كاپىتالغا ئايلاندى. مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ كېڭىيىشى ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى كەڭ بازار بىلەن تەمىنلىدى.

ئۇچىنچىدىن، زايوم ۋە يېقىنقى زامان باج سىياسىتى ئارقىلىق خەلقنى تالان ـ تاراج قىلىش جىددىيلەشتۈرۈلدى.

فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشقا كېتىدىغان ھەربىي خىراجەتنى غەملەش ئۈچۈن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى زور مىقداردا زايوم تارقاتتى. ئاۋستىرىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندا تارقىتىلغان زايوم 75 مىليون 812 مىڭ فوندقا، يەتتە يىللىق ئۇرۇش ئاياغلاشقاندا تارقىتىلغان زايوم 126 مىليون 794 مىڭ فوندقا يەتتى. زايومنىڭ ھەممىسىنى چوڭ سودىگەر، چوڭ بانكىرلار سېتىۋالدى. چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت يۇقىرى ئۆسۈم بېرىش سىياسىتىنى قوللاندى. ئېنگلاند بانكىسى زايوم سېتىۋالغاندا ھۆكۈمەت ئۆسۈم نىسبىتىنى 8% قىلىپ بېكىتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا، ھۆكۈمەت ھەر يىلى 5 مىليون فوند زايوم ئۆسۈمى تۆلىدى. زايوم سېتىۋالغان چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپى تازا بېيىدى.

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى زايوم تارقىتىش بىلەن بىللە، خەلقنىڭ باج ـ سېلىقىنى ئاشۇردى، بولۇپمۇ ئىستېمال بېجىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، يەنە باج ئېلىنمىدىغان ئىستېمال تاۋارلىرىنىڭ تۈرىنى كۆپەيتتى. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، 18 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئەنگلىيەلىكلەر ھەر 20 شىللىڭ چىقىمىنىڭ 10

شللىكىنى ئىستېمال بېجى سوپىتىدە دۆلەتكە تاپشۇرغان. ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپى سېتىۋالغان زاۋمغا يۇقىرى ئۆسۈم تۆلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقتىن غايەت زور مىقداردا باج پۇلى شۇلۇۋالدى، شۇنداق قىلىپ، خەلقنىڭ قولىدىكى زور بايلىق دۆلەت ئاپپاراتى ئارقىلىق ئۇزۇلمەي چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ چۆنتىكىگە چۈشتى. شۇڭا، زاۋوم تۈزۈمى يىلەن ئىستېمال بېجى سىياسىتى كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىدا پشاڭلىق رول ئويناندى.

ئومۇمەن، 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يەر چىتلاش ھەرىكىتىنىڭ جىددىي ئېلىپ بېرىلىشى نەتىجىسىدە، ئەنگلىيەدە مىسلى كۆرۈلمىگەن پىرولېتارلار قوشۇنى شەكىللەندى. مۇستەملىكە رايونلىرىنى رەھىمسىزلەرچە تالان ـ تاراج قىلىش، چەت ئەللەردە سودا قىلىش، زاۋوم تارقىتىش ۋە ئىستېمال بېجى سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش نەتىجىسىدە، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قولىدىكى بايلىق ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى ھەمدە كاپىتالغا ئايلاندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى ئۈچۈن مۇھىم ئالدىنقى شەرتنى ھازىرلىدى.

ئەمما، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يۈز بېرىشى يەنە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە، ئەنگلىيە كاپىتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، سانائەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان يۇڭ توقۇمىچىلىقلا ئەمەس، مېتالچىلىق، تۈزچىلىق، ھاراق ئىشلەش، يىپەك توقۇمىچىلىق، كەندىر توقۇمىچىلىق ۋە پاختا توقۇمىچىلىقمۇ تېز تەرەققىي قىلدى. يۇڭ توقۇمىچىلىق پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئاز دېگەندىمۇ بەشتىن بىر قىسىم ئاھالە يۇڭ توقۇمىچىلىقتا تاينىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ كۆلىمىمۇ

بارغانسېرى كېڭەيدى. ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 1736 - يىلى مەلۇم بىر سوكنا توقۇمىچىلىق كارخانىسىغا 600 دەستىگاھ سەپلەنگەن.

قول سانائەت ئىشخانىلىرى كىچىك كۆلەمدىكى ئىشلەپچىقىرىشتىن ماشىنىلاشقان، كۆلەملەشكەن ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتتى ھەم ماشىنىلاشقان چوڭ سانائەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى زۆرۈر شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى ئىش تەقسىماتى ئېنىقلىقتا ۋە ئىنچىكىلىككە قاراپ تەرەققىي قىلدى. ئادام سىمىتنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بىر تال تۇگمىنى ياساش 18 ئىش ھالقىسىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەربىر ئىشچى پەقەت بىر خىل ئىشنى تاماملىغان. ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىياتى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئەمگەك قورالىرىنىمۇ مەخسۇسلاشتۇردى. مەسىلەن، بىرمىڭھامدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان تەخمىنەن 500 خىل بولغا ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى مەلۇم ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش ھالقىسىغا ماس كەلگەن. ئەمگەك قوراللىرىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىشىشى ماشىنا ئىجاد قىلىشنىڭ ماددىي شارائىتىنى ھازىرلىدى. چۈنكى ماشىنا نۇرغۇن ئاددىي قوراللارنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ياسىلاتتى. قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەخسۇس مەلۇم ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەلىكىلىك ئىشچىلارنى تەربىيەلەپ چىقتى. بۇ، ماشىنا ئىجاد قىلىش ۋە ئىشلىتىشكە شارائىت يارىتتى.

ئەمما، ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ زور چەكلىمىلىكى بار ئىدى. ئالدى بىلەن، ئۇ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى كونترول قىلالمايتتى ھەم ئۇنى تۈپتىن ئۆزگەرتەلمەيتتى. ئاز سانىدىكى چوڭراق قول سانائەت ئىشخانىلىرى شەھەرلەردىكى كىچىك ئۈستىخانىلار، يېزىلاردىكى ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. ئىشخانا قول سانائىتى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى سىقىپ چىقىرىۋېتەلمەيتتى،

دېھقانچىلىق بىلەن ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى پۈتۈنلەي ئايرىپ تاشلىيالمايتتى. پەقەت يېرىك ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشلا بۇنى ئەملگە ئاشۇرالايتتى ھەم كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملىيەلەيتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئاساسى يەنىلا ھۈنەرۋەنلىك تېخنىكىسى بولۇپ، بۇنداق ئاجىز تېخنىكا ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىپ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى بازارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، تەبىئىي كۈچنى ۋە پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىقلاپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياجنىڭ ماسلىشالماسلىق ھادىسىسىنى ھەل قىلىشقا تىرىشتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جەمئىيەت قوللىنىشچان پەن ـ تېخنىكىغا تېخىمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدىغان بولدى، پاتېنت ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلەر روشەن كۆپەيدى. 1740 ـ يىلى تەستىقلانغان پاتېنت تۆتكە، 1750 ـ يىلى يەتتىگە، 1760 ـ يىلى 14 كە، 1770 ـ يىلىغا كەلگەندە 30 غا يەتتى. بۇ ئەھۋاللار بىر مەيدان تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

2 ـ بۆلۈم سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مۇساپىسى ۋە نەتىجىسى

1. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مۇساپىسى

ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى ئالدى بىلەن پاختا توقۇمىچىلىقتىن باشلاندى. ئەنگلىيەدە پاختا توقۇمىچىلىق يېڭىدىن گۈللەنگەن سانائەت تارمىقى بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە

يۇك توقۇمچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندا، كونا ئەنئەنىلەرنىڭ ئاساسىي، مەھسۇلاتقا بولغان خىلمۇخىل چەكلىمىلەر يوق، يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىش نىسبەتەن ئوڭاي ئىدى.

18 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار بولۇپ، ھىندىستان، جۇڭگونىڭ پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيتتى. شۇ دەۋردە جۇڭگو ۋە ھىندىستانىنىڭ پاختا رەختلىرىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىش مودا بولغان ئىدى. ئەنگلىيە پارلامېنتى ئۆز دۆلىتىنىڭ توقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداش ئۈچۈن، 1700 ـ يىلى پەرمان چىقىرىپ، ھىندىستان، جۇڭگو ۋە ئىراندىن بويالغان پاختا توقۇلمىلارنى كىرگۈزۈشنى چەكلىدى، پەرماندا مۇنداق دېيىلگەنىدى: چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈلگەن پاختا توقۇلمىلار «دۆلەتنىڭ بايلىقىنى خورىتىپ ... خەلقنىڭ ئىش پۇرسىتىنى يوق قىلىدۇ». ئەمما، ئەنگلىيە پەقەت يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىش ئارقىلىقلا خەلقئارا بازاردا ھىندىستان، جۇڭگونىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلەيتتى، دەل مۇشۇ تاۋار رىقابىتى بىر قاتار يېڭى كەشپىياتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى.

1733 ـ يىلى لانكاشىرىدىكى سائەتچى كېئاي ئۇچقۇر موكىنى كەشىپ قىلدى. بۇرۇن توقۇمىچىلار رەخت توقۇغاندا، موكىنى ئۆرۈش يىپ بىلەن ئارقاق يىپ ئارىلىقىدا قول بىلەن ھەربىر كەلەندۇرەتتى. ئەمدى بولسا، دەسسىگۈچ ئارقىلىق پۈت بىلەن ھەربىر كەلەندۇرىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئىش ئۈنۈمى بىر ھەسسە ئاشتى. ئۇچقۇر موكىنىڭ ئىشلىتىلىشى يىپ ئېگىرىش بىلەن رەخت توقۇش ئارىسىدىكى مۇۋازىنەتنى بۇزۇۋەتتى، بىر توقۇش ئىشچىسىغا ئالتە ـ سەككىز يىپ ئېگىرىش ئىشچىسى يىپ ئېگىرىپ ئۈلگۈرتەلمەي، دائىم ئىش ئاقساپ قالىدىغان بولدى. يىپ ئېگىرىش تېخنىكىسىنى يېڭىلاش پاختا توقۇمچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ھالقىلىق مەسىلە بولۇپ

قالدى.

1764 ـ يىلىدىن 1768 ـ يىلىغىچە، توقۇمىچى جامبىس خارگرىئاۋېس جېئانىنې يىپ ئېگىرىش ماشىنىسىنى كەشىپ قىلدى. بۇ ماشىنا قول ھۇنەرۋەنچىلىك سايمانلىرىنى ماشىنىغا ئۆزگەرتىشنىڭ تۇنجى مىسالى بولدى. قول بىلەن ھەربىرىكەتلىنىدىغان يىپ ئېگىرگۈچ بىر قېتىمدا پەقەت بىر تالالا يىپ ئېگىرەلەيتتى، جېئانىنې ماشىنىسى بولسا بىر قېتىمدا ئالتە ـ يەتتە تال يىپ ئېگىرىدىغان بولدى، كېيىن ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق 12 تال يىپ ئېگىرەلەيدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئىش ئۈنۈمى 15 ھەسسە ئاشتى. جېئانىنې ماشىنىسىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، ھەجمى كىچىك، تەننەرخى تۆۋەن بولۇپ، تارقاق قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا ئىشلىتىشكە باب كېلەتتى. جېئانىنې ماشىنىسىنىڭ ئومۇملىشىشى پاختا يىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇردى، ئەمما بۇ ماشىنىدا ئېگىرىلگەن يىپ بەك ئىنچىكە بولۇپ، ئاسان ئۈزۈلۈپ كېتىدىغان بولغاچقا، تېخنىكا يېڭىلاشقا توغرا كېلەتتى.

1768 ـ يىلى سۇ كۈچى بىلەن ھەربىرىكەتلىنىدىغان يىپ ئېگىرىش ماشىنىسى كەشىپ قىلىندى. بۇ ماشىنىنى سائەتچى كېئاي بىلەن ياغاچچى خايس بىللە ياساپ چىققانىدى. 1769 ـ يىلى ساتىراچ ئاركۇرايت بۇ كەشپىياتنىڭ پاتېنت ھوقۇقىغا ئېرىشتى ۋە 1771 ـ يىلى كولومفوردتا تۇنجى پاختا يىپ ئېگىرىش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا 600 دىن ئارتۇق ئىشچى يالليدى، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بالىلار ئىدى. بۇ، ماشىنىلاشقان زاۋۇت قۇرۇلۇشنىڭ باشلىنىشى بولدى. سۇ كۈچى بىلەن ھەربىرىكەتلىنىدىغان يىپ ئېگىرىش ماشىنىسىدا ئېگىرىلگەن يىپلار جېئانىنې يىپ ئېگىرىش ماشىنىسىدا ئېگىرىلگەن يىپلارغا قارىغاندا پۇختا بولسىمۇ، ئەمما بەك توم ئىدى. 1779 ـ يىلى، بالا ئىشچىلىقتىن كېلىپ چىققان كرومپتون جېئانىنې يىپ

ئېگىرىش ماشىنىسى بىلەن سۇ كۆچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان يېپ ئېگىرىش ماشىنىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىۋېرسال يېپ ئېگىرىش ماشىنىسىنى كەشپ قىلدى. بۇ ماشىنىدا ئېگىرىلگەن يېپلار ھەم ئىنچىكە، ھەم پۇختا ئىدى. كېيىن، باشقىلار بۇ ماشىنىغا تېخنىكىلىق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئاپتوماتىك يېپ ئېگىرىش ماشىنىغا ئايلاندۇردى، بۇ ماشىنا 300 – 400 دانە ئۇرچۇقنى ھەرىكەتلەندۈرەلەيدىغان بولغاچقا، ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى.

يېپ ئېگىرىش ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى يېپ ئېگىرىش بىلەن رەخت توقۇش ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى بۇزدى، رەخت توقۇش سۈرئىتى يېپ ئېگىرىش سۈرئىتىگە يېتىشەلمەي، يېڭى توقۇش ماشىنىسىنى كەشپ قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلدى. 1785 – يىلى باستېر ئېدمۇنت كارتۇرايت ياغاچچى ۋە توقۇرچى ئۇستىلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا رەخت توقۇش ماشىنىسىنى ياساپ چىقتى، 1791 – يىلى تۇنجى ئاپتوماتىك رەخت توقۇش زاۋۇتىنى قۇردى. كېيىن رەخت توقۇش ماشىنىسىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، بىر رەخت توقۇش ماشىنىسى توقۇغان رەختنىڭ مىقدارى 40 ئادەمنىڭ قولدا توقۇغان رەخت مىقدارىغا باراۋەر كېلىدىغان بولدى.

ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابىدا، پاختا توقۇمىچىلىق تۇنجى بولۇپ ماشىنىلىشىشنى ئەملگە ئاشۇرغان ساھە بولدى. رەخت توقۇش ماشىنىسىدىن باشقا يەنە، پاختا تازىلاش ماشىنىسى، پاختا تىتىش ماشىنىسى، پاختا ئاقارتىش ماشىنىسى، بوياش ماشىنىسى قاتارلىق يۇرۇشلەشكەن ماشىنىلار بارلىققا كەلدى.

پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ باشلامچىلىق رول ئوينىشى كۆمۈر سانائىتى، پولات – تۆمۈر سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇپ، پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشىنى تېزلەتتى.

رەخت توقۇش ماشىنىسى بىر خىل سايمان بولۇپ، ئۇ

كۆچلۈك ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۆچكە موھتاج بولغاچقا، ئادەم كۆچى بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايتتى. شامال كۆچىدىن پايدىلىنىلسا، شامال تۇراقلىق بولمىغاچقا كونترول قىلىش تەسكە چۈشەتتى. ئات قاتارلىق ھايۋان كۆچىدىن پايدىلىنىلسا، تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقى ئۈستىگە باشقۇرماق تەس بولاتتى. شۇڭا، شۇ دەۋردە ئاساسەن سۇ كۆچىدىن پايدىلىنىلغانىدى. ئەمما، سۇ كۆچىدىن پايدىلانغاندا فابرىكىلارنى قاتنىشى قولايلىق شەھەرلەرگە ئەمەس، بەلكى جىددىي ئېقىن بار يېزىلارغا قۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. ئېقىن مىقدارىنى خالىغانچە تەڭشىگىلى، قۇرغاق مەۋسۈملەردە سۇ مىقدارىنى كۆپەيتكىلى بولمىغاچقا، ئۇ پەسىلنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى. شۇڭا، جۇغراپىيەۋى شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىدىن خالىي بولغان بىر خىل ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۆچنى تېپىش ــ سانائەت تەرەققىياتىنىڭ جىددىي تەلىپى بولۇپ قالدى.

جامېس ۋات (1736 ـ 1819) گلازگو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماشىنا رېمونتچىسى بولۇپ، تىرىشچان بولغاچقا فىرانسۇز، نېمىس، ئىتالىيان تىللىرىنى ئۆگىنىۋالغان ھەم مەشھۇر فىزىكا، خىمىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىققاندى. ئۇ بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، تېخنىكا يېڭىلاش ئارقىلىق، 1769 ـ يىلى تاق يۆنىلىشلىك پار ماشىنىسىنى ياساپ چىقتى. 1782 ـ يىلى قوش يۆنىلىشلىك پار ماشىنىسىنى ياساپ چىقىپ ئۇلانما ھەربىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇردى. 1784 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇ ئۆزى ئېرىشكەن پاتېنتنىڭ ئىزاھاتىدا، پار ماشىنىسىنى بارلىق سانائەت ساھەسىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەتكىلى بولىدىغان ماتور دەپ قارىدى. ۋات كەشىپ قىلغان پار ماشىنىسى سانائەت تەرەققىياتىدا زۆرۈر بولغان ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىغا تۈرتكە بولدى. تۆمۈر زاۋۇتلىرى پار ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ

شامالدۇرغۇچىنى ھەربىرىكەتلەندۇرۇپ، دومنا پېچنى يەل بىلەن تەمىنلىدى، كۆمۈر كانلار ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كان قۇدۇقىدا يىغىلىپ قالغان سۇنى تارتىپ چىقاردى. پار ماشىنىسى 1785 ـ يىلى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدا، 1793 ـ يىلى يۈڭ توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدا، 1789 ـ يىلى ئومۇمىي توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدا ئىشلىتىلدى. 1800 ـ يىلى ئەنگلىيەدە پار ماشىنىسىنىڭ سانى 321 دانە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 5210 ئات كۈچى بولغان بولسا، 1825 ـ يىلى پار ماشىنىسىنىڭ سانى 15 مىڭ دانىگە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 375 مىڭ ئات كۈچىگە يەتتى.

پاختا رەخت توقۇش ماشىنىسىنىڭ، بولۇپمۇ پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى باشقا سانائەت تارماقلىرىنىڭ تېخنىكا ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈردى.

18 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا، يۈڭ توقۇمىچىلىق ماشىنىلىشىشقا باشلىدى. كەندىر توقۇمىچىلىقتا ماشىنا ئىشلىتىلگەن ۋاقىت بىر ئاز كېيىن بولۇپ، 1810 ـ يىلى فىرانسىيەلىك لىرا دېگەن كىشى ماشىنىدا كاناپ رەخت توقۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئەنگلىيەلىكلەر بۇ ماشىنىغا ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەندىن كېيىن ئومۇملاشتۇردى. قەغەزچىلىك، مەتبەئەچىلىك قاتارلىق باشقا يېنىك سانائەت تارماقلىرىدىمۇ تەدرىجىي ھالدا ماشىنا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

پار ماشىنىسىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەنگلىيەنىڭ مول كۆمۈر ۋە تۆمۈر زاپىسىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇردى، كۆمۈر ۋە پولات ـ تۆمۈر سانائىتى ئەنگلىيەنىڭ يېقىنقى زامان سانائىتىنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ قالدى.

تۆمۈر تاۋلاش ئەنگلىيەنىڭ قەدىمىي سانائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تۆمۈر رۇدىسىنى ئېرىتىشتە ئىزچىل ياغاچ كۆمۈر ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن، كېيىن دەرەخلەر كېسىلىۋېرىپ ئورمان كۆلىمى تارىيىپ، ياغاچ كۆمۈرنىڭ مىقدارىمۇ ئازىيىپ، چويۇن

ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنىڭ تۆۋەنلەشكە يۈزلەنگەن، نەتىجىدە ئەنگلىيەلىكلەر شۆھرەتسىيە، رۇسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن چويۇن ئىمپورت قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. 1735 ـ يىلى ئابراخام دېلبى ئاتا ـ بالا كوكس بىلەن ھاكىنى ئارىلاشتۇرۇپ تۆمۈر تاۋلاش ئۇسۇلىنى كەشىپ قىلدى. 60 ـ يىللاردا شامالدۇرغۇچ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، بۇ تېخنىكا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلدى. 80 ـ يىللاردا كوت ئىسىملىك كىشى «قوچۇپ ئېرىتىش»[1] ئۇسۇلىنى كەشىپ قىلىپ، تۆمۈر تاۋلاش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ تەننەرخنى تۆۋەنلەتتى.

كۆمۈر قېزىشتا پار پومپىسى ئىشلىتىلگەندىن باشقا، يەل بۇرغا، بىخەتەرلىك چىرىغى، سۆرەش ماشىنىسى كەشىپ قىلىنىپ، كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇلدى.

يېرىك ماشىنىلاشقان سانائەتنىڭ تەرەققىياتى قاتناش قوراللىرىنى ئىسلاھ قىلىش ئېھتىياجىنى تۇغدۇردى. چۈنكى، زور مىقداردىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى باشقا جايلارغا تېز سۈرئەتتە يۆتكەپ ئاپىرىش ۋە باشقا جايلاردىن زور مىقداردىكى خام ئەشيا، يېقىلغۇنى تېز سۈرئەتتە يۆتكەپ ئەكىلىش زۆرۈر ئىدى. 1759 ـ يىلى گېرتسوگ بريجۋاتېر قانىلى قېزىلىپ كۆمۈرنى مانچېستېرغا يۆتكەش باشلاندى، بۇنىڭ بىلەن مانچېستېردىكى كۆمۈر باھاسى يېرىم ھەسسە چۈشتى. 1830 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، پۈتۈن مەملىكەتتە سۇ يولى تىرانسپورت توري ئاساسەن شەكىللەندى. پەقەت ئېنگلاند رايونىدىلا كېمە قاتنىيالايدىغان 2200 ئىنگلىز مىلى ئۆزۈنلۇقتىكى قانال ۋە 1800 ئىنگلىز مىلى ئۆزۈنلۇقتىكى

---

① تۆمۈر رۇدىستى ئېرىتكەندە، ئارىلاشما ماددىلار ئوكسىدلىنىپ، تۆمۈر سۈيۇقلۇقىنىڭ ئېرىش نۇقتىسى تەدرىجي ئۆرلەپ، سۈيۇقلۇق قويۇلۇپ قالمىدۇ، قوچۇسا كاللەكلىشىدۇ، كاللەكتىكى داشقال چىقىرىۋېتىلسە، پىششىق تۆمۈرگە ئايلىنىدۇ.

دەريا بار ئىدى.

1807 ـ يىلى ئامېرىكىلىق فولتۇن پار كېمىسىنى كەشىپ قىلىدى. 1811 ـ يىلى ئەنگلىيە تەقلىد قىلىپ ياساپ، ئۆز دۆلىتىدىكى دەريا ۋە دېڭىزلاردا ئىشلەتتى. 1819 ـ يىلى تۇنجى پاراخوت ئاتلانتىك ئوكيانىنى كېسىپ ئۆتۈپ، دېڭىز قاتنىشىدا يېڭى قىياپەتنى نامايان قىلدى.

قۇرۇقلۇق قاتناش قوراللىرىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1765 ـ يىلى كۆمۈر توشۇلىدىغان ياغاچ رېلىسلار تۆمۈر رېلىسقا ئالماشتۇرۇلدى. 1788 ـ يىلى يورك ژىلايىتىدە تۇنجى تۆمۈر كۆۋرۈك سېلىندى. 1814 ـ يىلى كان ئىشچىسىنىڭ ئوغلى ستېفېنسون تۇنجى ھور پاراۋوزىنى ياسىدى. 1825 ـ يىلى ستوكتوندىن دارلىڭتونغا بارىدىغان تۇنجى تۆمۈر يول ياسالدى. 1830 ـ يىلى مانچېستېردىن لىۋېرپولغا بارىدىغان تۆمۈر يولدا پاراۋوز رەسمىي قاتنىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا، ئەنگلىيەنىڭ غول تۆمۈر يول لىنىيەسى ئاساسەن شەكىللىنىپ، تۆمۈر يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1825 ـ يىلىدىكى 25 ئىنگلىز مىلىدىن 1844 ـ يىلى 2235 ئىنگلىز مىلىغا يەتتى.

سانائەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ماشىنىلار قول ئارقىلىق ياغاچتىن ياسىلاتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مېتال زاپچاسلار يەل بازغىنى بىلەن ئاددىي ئىستانوكتا ياسىلىشقا باشلىدى. كېيىن، ھەر خىل پىرېسلىغۇچىلار ۋە ئىستانوكلار كەشىپ قىلىنىپ، ماشىنىلار تەدرىجىي ھالدا ماشىنا ئارقىلىق ياسىلىدىغان بولدى. ياسىمىچىلىقنىڭ ماشىنىلىشىشى سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تاماملانغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى بىر قېتىملىق زور تېخنىكا ئىنقىلابى بولدى. ئۇ 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا باشلىنىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ 40 ـ يىللىرىدا تاماملىنىپ، 70 ـ 80 يىل داۋاملاشتى. ئەنگلىيەدىن كېيىن فرانسىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە

19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ سانائەت ئىنقىلابى باشلاندى.

بۇ بىر مەيدان تېخنىكا ئىنقىلابى ئادەم كۈچىدىن پايدىلىنىشتىن تەبىئەت كۈچىدىن پايدىلىنىشقا ئۆتۈش، تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ئاڭلىق ھالدا ئەمەلىيەتتە قوللىنىش جەريانى بولدى. جەمئىيەتنىڭ تېخنىكىغا بولغان ئېھتىياجى ئىلىم ـ پەننىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى، تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئاساسىي نەزەريىەلىرى تېخنىكا ئىسلاھاتىغا يېتەكچىلىك قىلدى، تېخنىكا ئىسلاھاتى (مەسىلەن، پار ماشىنىسى، توقۇش ماشىنىسى دېگەندەك) پەننىي بىلىملەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا تەتبىقلاپ، «بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچى»نى ھاسىل قىلدى.

2. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي نەتىجىسى

سانائەت ئىنقىلابى بىر مەيدان تېخنىكا ئىنقىلابىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى بىر قېتىملىق چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئەنگلىيە جەمئىيىتىگە، ھەتتا پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

سانائەت ئىنقىلابى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى. 1770 ـ يىلىدىن 1840 ـ يىلىغىچە، ھەربىر ئىشچىنىڭ كۈنلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20 ھەسسە ئاشتى. توقۇمىچىلىقتا 1800 ـ يىلى 52 مىليون قاداق پاختا ئىشلىتىلەتتى، 1840 ـ يىلى بولسا 459 مىليون قاداق پاختا ئىشلىتىلدى. چويۇن مەھسۇلات مىقدارى 1720 ـ يىلى 250 مىڭ تونىا، 1840 ـ يىلى 1 مىليون 396 مىڭ 400 تونىا، كۆمۈر مەھسۇلات مىقدارى 1700 ـ يىلى 260 مىڭ تونىا، 1836 ـ يىلى 30 مىليون تونا بولدى. سانائەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئەنگلىيە توقۇمىچىلىق، پولات ـ تۆمۈر، كۆمۈر،

ماشىنىسازلىق ۋە قاتناش ـ تىرانسپورتتىن ئىبارەت بەش چوڭ سانائەت تارمىقىنى بەرپا قىلىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا دۇنيا سانائىتى ۋە دۇنيا سودىسىدىكى مونوپوللۇق ئورنىنى تىكلىدى.

سانائەت ئىنقىلابى ئەنگلىيە جەمئىيىتىدە ئومۇميۈزلۈك ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ماركس مۇنداق دېگەن: «ماشىنا پەقەتلا بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش كۇچى، ماشىنا ئىشلىتىشنى ئاساس قىلغان زامانىۋى زاۋۇتلاردىكى مۇناسىۋەتلا ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ھېسابلىنىدۇ»[1]. سانائەت ئىنقىلابى تامامىلانغاندا، زاۋۇت تۈزۈمى ئۆزىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىدى. 1841 ـ يىلى زاۋۇت ئىشچىلىرى پاختا توقۇمىچىلىرىنىڭ 68.7% نى، يۈڭ توقۇمىچىلىرىنىڭ 50% نى، يىپەك توقۇمىچىلىرىنىڭ 40% نى ئىگىلىدى. زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە، ھەتتا نەچچە ئون ھەسسە يۇقىرى بولدى.

زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى ئىشچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا تۈپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ئىشخانا قول سانائىتى مەزگىلىدە، كۆپ ساندىكى ئىشچىلار يېزىلار بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار قولى بوش ۋاقىتلاردا تېرىقچىلىق قىلاتتى. ماشىنىلاشقان سانائەت ئۇلارنىڭ يېزىلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇستەقىل پائالىيەت قىلىش ئەركىنلىكىنى تارتىۋالدى. ئەمدىلىكتە ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىشتىن باشقا تىرىكچىلىك مەنبەسى، ئۈمۈرۋايەت ياللانما قۇل بولۇشتىن باشقا چىقىش يولى قالمىدى.

ماشىنىلاشقان سانائەت ئىشخانا قول سانائىتىنى ۋەيران

① ماركس: «پەلسەپىدىكى نامرائلىق»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 163 ـ، 164 ـ بەت.

قىلىپ، ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى زاۋاللىقتا يۈزلەندۈردى. ماشىنىلاشقان سانائەت بىلەن بەسلىشەلمىگەن ھۈنەرۋەنلەر ئارقا - ئارقىدىن ۋەيران بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە توقۇمىچىلار 800 مىڭغا يەتتى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: يىرىك سانائەتتە، «ماشىنا ھۈنەرۋەنچىلىك سايمانلىرىنىڭ، زاۋۇت ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىنىڭ ئورنىنى باستى، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا قاتلام ئىچىدىكى ئەمگەكچىلەر ئىشچى پىرولېتارلارغا، ئىلگىرىكى چوڭ سودىگەرلەر زاۋۇت خوجايىنلىرىغا ئايلاندى؛ ئۇ ئۇششاق بۇرژۇئازىيەنى سىقىپ چىقىرىۋېتىپ، كىشىلەر ئارىسىدىكى بارلىق پەرقلەرنى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ قارشىلىقىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى»[1]. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى شۇ بولدىكى، پىرولېتارىيات سىنىپى شەكىللەندى، كىشىلەر تەدرىجىي ھالدا بىر - بىرىگە تۇيۇقسىز قارشى ئىككى سىنىپقا — سانائەت بۇرژۇئازىيەسى بىلەن سانائەت پىرولېتارىياتىغا بۆلۈندى.

يىرىك ماشىنىلاشقان سانائەت دېھقانچىلىق بىلەن دېھقانلارنىڭ ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى تولۇق ئايرىپ تاشلاپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئاھالىلەرنى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىن قوغلاپ، نوپۇسنى چوڭ شەھەرلەرگە مەركەزلەشتۈردى. سانائەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇن، ئەنگلىيەدە دېھقانلارنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيتتى. 1811 - يىلى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە 896 مىڭغا چۈشۈپ، ئومۇمىي ئائىلىلەرنىڭ 34.7% نى، 1831 - يىلى 27.7% نى ئىگىلىدى. شەھەر نوپۇسى ئۆچقاندەك ئېشىپ، چوڭ شەھەرلەرنىڭ سانى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. مەسىلەن، 1700 - يىلى مانچېستىرنىڭ نوپۇسى ئاران 10 مىڭ بولۇپ، 1841 - يىلىغا كەلگەندە 350 مىڭغا يەتتى؛ گلازگونىڭ

① ئېنگېلس: «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم 296 - بەت.

نوپۇسى 30 مىڭدىن 300 مىڭغا كۆپەيدى. سانائەتنىڭ تەرەققىياتى، شەھەر نوپۇسىنىڭ ئېشىشى ئاشلىقنى بولغان ئېھتىياجنى كۈچەيتتى، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۈزلۈكسىز ئۆرلەپ، دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرى تېرىلغۇ يەرلىرىنى كېڭەيتىشنى جەددىيلەشتۈرۈپ، چىتلىغىلى بولمىغانلىكى يەرلەرنى چىتلىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان «ئىگىلىك يەرلەرنى يوقىتىش» ھەرىكىتى ئىجارىكەش دېھقانلار ۋە ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلمىغان دېھقانلارنى ئۆز يەرلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى، بۇ دېھقانلار شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ، سانائەت زاپاس قوشۇنى قاتارىغا قېتىلدى. بەزى دېھقانلار يېزىلاردا قېلىپ، دېھقانچىلىق كاپىتالىستلىرىنىڭ يالланما ئىشچىلىرىغا ئايلاندى. 1851 ـ يىلى ئەنگلىيەدىكى دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 1 مىليون 440 مىڭغا يەتتى. يېرىك ماشىنىلاشقان سانائەت فېئوداللىق پاتريئارخاللىق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈل ـ كېسىل بۇزۇپ تاشلاپ، يېزىلاردىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، چوڭ پومېشچىكلار، دېھقانچىلىق مەيدانى غوجايىنلىرى ۋە دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىدىن ئىبارەت ئۇچلا سىنىپنى شەكىللەندۈردى.

سانائەت ئىنقىلابى كاپىتالىزمدىكى ئەسلىدىلا بار زىددىيەتنى، يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئارىسىدىكى زىددىيەتنى روشەن ئاشكارىلاشقا باشلىدى. 1825 ـ يىلى ئەنگلىيەدە تۇنجى قېتىم ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى كىرىزىسى يۈز بەردى. كىرىزىس مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش جىددىي تۇڭۇنلەپ، مال باھاسى چۈشۈپ، زور تۇركۈمدىكى زاۋۇتلار تاقىلىپ، نۇرغۇن ئىشچى ئىشسىز قالدى، زور مىقداردىكى مەھسۇلاتلار كۆيدۈرۈۋېتىلدى. بۇ قېتىمقى كىرىزىستىن كېيىن، تەخمىنەن ھەر ئون يىلدا بىر قېتىم

دەۋرىيلىك كىرىزىس يۈز بېرىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئۇلى ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى.

3. ئىشچى ـ دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى

سانائەت ئىنقىلابى ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىغا بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئىشچىلار ماشىنىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ، زاۋۇت غوجايىنى ۋە نازارەتچىلەرنىڭ قاتمۇقات نازارىتى ئاستىدا قالدى. زاۋۇت غوجايىنلىرى خىيالىغا كەلگىنىچە قائىدە ـ تۈزۈم تۈزۈپ، خىلمۇخىل نامىلار بىلەن ئىشچىلارغا جەرىمانە قويدى. بىرىك ماشىنىلاشقان سانائەت زور تۈركۈمدىكى ئايالىلار بىلەن بالىلارنى ئەمگەك كۈچى بازىرىغا سۈرەپ كىردى. 1835 ـ يىلى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدىكى 219 مىڭ ئىشچى ئىچىدە، 13 ياشتىن تۆۋەن بالىلار 49 مىڭ، 13 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغانلار 66 مىڭ، ئايالىلار 67 مىڭ بولدى. كاپىتالىستىك ياللانما قۇل تۈزۈمى ئايالىلار بىلەن بالىلارغا ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەت ئېلىپ كەلدى. ھامىلدار ئايال ئىشچىلار ئىش ھەققىنىڭ تۆتۈپ قېلىنىشى ياكى ئىشتىن بوشىتىلىشىدىن قورقۇپ، قورسىقىدىكى بالىنى چۈشۈرۈۋېتىشكە ياكى ماشىنا يېنىدىلا يەڭگىشكە، يەڭگىپ بىر ھەپتىدىن كېيىنلا ئىشقا چۈشۈشكە مەجبۇر بولاتتى. ئىشچىلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئالتە ـ يەتتە يېشىدىلا ئىلاجسىز زاۋۇتلارغا كىرىپ ئىشلەيتتى. كەشتىچىلىك سېخلىرىدا «توققۇز ـ ئون ياشلىق بالىلار ھەر كۈنى ئەتىگەن سائەت 2، 3، 4 لەردىلا پاسكىنا كارىۋاتلىرىدىن تۇرغۇزۇلۇپ، كەچ سائەت 10، 11، 12 گىچە ئىشقا سېلىناتتى، ئۇلار ۋۇجۇك ـ ئورۇق بولۇپ، قارىغان ئادەمنىڭ تېنى شۇركۈنەتتى».

ئايال ئىشچىلار بىلەن بالا ئىشچىلارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى، ۋەيران بولغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ

ئۇزلۇكسىز پىرولېتارلار سېپىگە قوشۇلۇشى بىلەن زور ئىشسىزلار قوشۇنى شەكىللەندى. كاپىتالىستلار ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ھەدەپ چۈشۈردى. 1810 ـ يىلى ئەنگلىيەدىكى توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ھەر ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 42 شىللىڭ ئالتە پېنس ئىدى، 1825 ـ يىلى تۆۋەنلەپ 25 شىللىڭ ئالتە پېنس بولۇپ قالدى. زاۋۇت خوجايىنلىرى ئىشچىلارنى شۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئىش ھەققىنى ئالغاندا، ئۆي غوجايىنلىرى، ماگىزىن غوجايىنلىرى ۋە گۆرۇخانا غوجايىنلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئىشچىلارنى يەنە شۇلۇشكە باشلايتتى.

ئىشچىلار ئولتۇراق رايونلىرىدا ئۆيلەر ئاددىي، كوچىلار تار، قىستاڭ ئىدى. بەزى ئائىلىلەردە چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن بىر ئېغىز كىچىك ئۆيدە قىستىلىشىپ ياشايتتى، بەزى ئىشچىلار ئۆي تاپالمىغاچقا ئاستى ئۆيلىرىدە تۇراتتى. لانكاشىرىدىكى بىر ئىشچىنىڭ ئۆيى زەي ھەم پاكار يەر ئاستى ئۆيى بولۇپ، ئۆي جاھازلىرى پەقەت ئىككى كونا ئورۇندۇق، ئۈچ پۇتلۇق بىر يۇمىلاق ئۈستەل، بىر ساندۇق ئىدى، ئۆيدە كارىۋات يوق، تامنىڭ بۇلۇڭىغا بىر دۆۋە مەڭگەن تاشلاپ قويۇلغان، ئۇستىگە پاسكىنا كىرلىك سېلىنغانىدى.

جاپالىق ئەمگەك، ناچار تۇرمۇش، پاسكىنا مۇھىت كىزىك، خولىرا قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللەرنى يامرىتىپ، ئىشچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ھاياتىغا تەھدىت سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتتى. 1840 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، لىۋېرپولدىكى ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى ئاران 15 ياش بولغان، مانچېستېردىكى ئىشچىلارنىڭ باللىرىنىڭ 57% دىن كۆپرەكى بەش ياشقا توشمايلا ئۆلۈپ كەتكەن.

سانائەت پىرولېتارىيات سىنىپىنىڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىغا قارشى كۈرىشى ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن تەڭلا باشلاندى.

18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا خارگرىئاۋېس، ئاركۇرايت قاتارلىقلارنىڭ ماشىنىلىرى چېقىپ تاشلاندى. 1779 ـ يىلى، لانكاشىرىدىكى 500 نەپەر توقۇمىچىلىق ئىشچىسى ئىسيان كۆتۈرگەنده كۆمۈركان ئىشچىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، 8 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى توپلىشىپ توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ماشىنىلارنى بۇزۇپ ـ چېقىپ، سېخىلارنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ھۆكۈمەت ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى قانلىق باستۇردى. رۇد ئىسىملىك كىشى ماشىنا بۇزۇپ ـ چېقىشنىڭ باشلامچىسى بولغاچقا، ماشىنا بۇزۇپ ـ چېقىش ھەرىكىتى تارىختا «رۇد ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا «رۇد ھەرىكىتى» پۈتۈن مەملىكەتتىكى سانائەت رايونلىرىغا يامراپ، نوتتىڭھامدا ئەۋجگە چىقتى. بۇرژۇئازىيە سىنىپى دۆلەت ئاپپاراتىدىن پايدىلىنىپ ئىسيانكارلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن باستۇرغاندىن باشقا، 1813 ـ يىلى ماشىنا بۇزۇپ ـ چاققانلارنى جازالاش قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، ماشىنا بۇزۇپ ـ چاققانلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشنى بەلگىلىدى.

ماشىنا بۇزۇپ ـ چېقىش ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىستىخىيەلىك كۈرەش مەزگىلىدىكى ئاساسلىق كۈرەش شەكلى ئىدى. شۇ چاغدىكى ئىشچىلار بالايىئاپەتنىڭ تۈپ مەنبەسىنىڭ ماشىنا ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزم تۈزۈمى ئىكەنلىكىنى تېخى تونۇپ يەتمىگەنىدى.

ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سانىنىڭ ئېشىشى، كۈچىنىڭ زورىيىشى، ئاڭ ـ سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىشچىلار ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئىشچىلار ئارىسىدا ئىزچىل مەخپىي ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. 1812 ـ يىلى شوتلاندىيەدىكى مەخپىي ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى گلازگودىكى توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنى ئىش تاشلاشقا ئۇيۇشتۇردى. 1824 ـ يىلى ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ

بېسىمى ئاستىدا، پارلامېنت ئىشچىلارنىڭ ئۆيۈشمىلارغا ئۆيۈشۈشىنى مەنئى قىلىش قانۇنىنى بىكار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئىشچىلار ئۆيۈشمىلىرى توشمۇتوشتىن قۇرۇلدى. ئۇلار 1825 ـ يىلى باشلانغان ئىش تاشلاش كۈرەشلىرىگە ئوبدان رەھبەرلىك قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىدى.

سانائەت ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە دېھقانلار ھەرىكىتىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى.

يىرىك ماشىنىلاشقان سانائەت يېزا ئىگىلىكىنى پۈتۈنلەي كاپىتالىزم يولىغا باشلاپ، ئەنئەنىۋى دېھقانلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقاتتى، بۇ، تارىختىكى زور ئىلگىرىلەش ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئۇ بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇ، دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قۇل قىلىنىشى، ئېزىلىشى، ئىشسىز قېلىشى ۋە نامراتلىقىدا ئىپادىلەندى. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئەمگەك كۈچى ئېھتىياجىنى تۆۋەنلەتتى، يەنە كېلىپ بالا ئىشچىلار بىلەن ئايال ئىشچىلارنى كۆپلەپ ئىشلىتىش يېزىلاردا ئىشسىزلار قوشۇنىنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى. ۋاھالەنكى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆزۈكسىز ياخشىلىنىشى، يېزا ئەمگەك كۈچلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىشقا ئىمكانىيەت بەرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ شەھەرلەردىكى ئىشسىزلارغا ئوخشاش، ھەر ھەپتىسى ئالدىغان 7 ـ 6 شىللىڭ قۇتقۇزۇش پولىغا تايىنىپ، نامراتلىق ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى.

1815 ـ يىلى 22 يىل داۋاملاشقان فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇش ئاياغلاشتى، تىنچلىق ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن ئاشلىقنىڭ باھاسى شىددەت بىلەن چۈشتى. 1813 ـ يىلى ھەر كۇئارت بۇغداينىڭ باھاسى 109 شىللىڭ بولغان بولسا، 1815 ـ يىلى 65 شىللىڭغا چۈشۈپ قالدى، پومېشچىكلار بىلەن

دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ غوجايىنلىرى ئاشلىقنىڭ باھاسىنىڭ چۈشۈشىدىن چىققان زىيانىنى دېھقان ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ زىممىسىگە ئارتىپ قويدى.

1816 ـ يىلى، شەرقىي ۋىلايەتلەردىكى بۈغداي تېرىلىدىغان رايونلاردىكى دېھقانچىلىق ئىشچىلىرى ھەممىلا جايدا مالمان كۆتۈردى. ھەر كۈنى كەچ كىرىشى بىلەنلا ئۇلار يىغىلىپ، قۇرۇق ئوت ـ چۆپلەرگە ۋە غوجايىنلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويدى. ئىللىن ئارىلىدا دېھقانچىلىق ئىشچىلىرى ئۈچ كۈن باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ئىككى كىشى قۇربان بولدى، 75 كىشى قولغا ئېلىندى، ئۇلار ئارىسىدىكى بەش نەپەر ئىشچى دارغا ئېسىلدى، توقۇز نەپىرى سۈرگۈن قىلىندى. بۇ مەزگىلدە، يېزىلاردا توپىلاڭ 1500 قېتىمدەك يۈز بەردى.

1830 ـ يىلى، دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ھەربىر يەنە بىر قېتىم ئەۋجگە چىقتى. بۇ يىلى يېزا ئىگىلىكىدە ئېغىر ئاپەت بولدى. مۆلچەرلىنىشچە، يۇقۇملۇق ۋابا تارقىلىپ 2 مىليون تۈياق قوي ئۆلگەن. دان ئايرىش ماشىنىسىنىڭ ئىشلىتىلىشى بۇ قېتىملىق توپىلاڭغا سەۋەب بولدى. شۇ چاغدا، دان ئايرىشتا يەنىلا بۇرۇنقى كونا ئۇسۇل قوللىنىلاتتى. دېھقانلار دان ئايرىپ تاپقان پۇلنى تۇرمۇش خىراجىتىگە ئىشلىتەتتى. ئۇلارنىڭ قول ئارقىلىق ئايرىغان دېنىنىڭ مىقدارى دان ئايرىش ماشىنىسى ئايرىغان داننىڭ مىقدارىغا ئەلۋەتتە يەتمەيتتى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا كېنت ۋىلايىتىدىكى خادىلىيستا ئالدى بىلەن توپىلاڭ پارتلىدى، 400 ئىشچى توپلىشىپ، دان ئايرىش ماشىنىلىرىنى بۇزۇپ ـ چاقتى، ئاۋامنى ئېزىدىغان ئامانلىق ساقلاش سوتچىسىنىڭ قۇرۇق ئوت ـ چۆپلىرىگە ئوت قويۇۋەتتى. ئەتىسى ھەربىي قوشۇن ۋە ساقچىلار كېلىپ بۇ توپىلاڭنى باستۇردى. 1830 ـ 1831 ـ يىلى قىشتا دان ئايرىش ماشىنىلىرىنى بۇزۇپ ـ چېقىش ھەربىتى ئەنگلىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا

كېڭەيدى، ھەر كۈنى كەچتە دېگۈدەك ئوت يالقۇنى ئاسمان ـ پەلەك كۆتۈرۈلۈپ، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى غوجايىنلىرىنىڭ قۇرۇق ئوت ـ چۆپلىرى، ئاشلىق ئامبارلىرى ۋە ئېغىل ـ قوتانلىرى كۆيدۈرۈپ تاشلاندى.

دان ئايرىش ماشىنىلىرىنى بۇزۇپ ـ چېقىش ھەربكىتى مەزگىلىدە، كىشىلەر كاپىتان سۈبھىنىڭ نامىدا بىر پارچە خەت تارقىتىپ، «بۇ يىل بىز ئاشلىق ئامبارلىرى ۋە دان ئايرىش ماشىنىلىرىنى بۇزۇپ ـ چاقمىز، كىملەر يىلى باستۇرلار بىلەن ئېلىشمىز، ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىلى سىياسىيونلارغا ھۇجۇم باشلايمىز» دېدى. شۇڭا، بۇ قېتىمقى دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ توپلىگى تارىختا «سۈبىن قوزغىلىڭى» دەپمۇ ئاتالدى. قوزغىلاڭچىلار يەنە ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش، ئۆشرەنى تۆۋەنلىتىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

سۈبىن قوزغىلىڭى خۇددى قارا بورانغا ئوخشاش دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ غوجايىنلىرى ۋە روھانىيلارنى ساراسىمگە سېلىۋەتتى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى قوشۇن يۆتكەپ كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى دەھشەتلىك باستۇردى، قوزغىلاڭچىلاردىن توققۇز كىشى دارغا ئېسىلدى، 475 كىشى سۈرگۈن قىلىندى، ئوخشاش ساندىكى كىشى ھەرخىل جازاغا تارتىلدى.

يېزىلاردىكى پرولېتارلارنىڭ ئاشكارا كۈرەش ئارقىلىق بۇرژۇئازىيەنىڭ ئېزىشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى تۇرۇشى، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئېچىدىكى ئەڭ مۇتەئەسسىپ قىسمىنىڭمۇ ئىنقىلاب سېپىگە قوشۇلغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

4. بۇرژۇئاز رادىكاللار ھەربكىتى

سانائەت ئىنقىلابى نەتىجىسىدە، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى زور دەرىجىدە ئۆستى. ئەمما، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە ھوقۇقسىز ئورۇندا بولۇپ، 18 ـ ئەسىردىكى سايلام

تۇزۇمى بويىچە ئۇلارنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتىۋېلىنغانىدى. شۇڭا، ئۇلار 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەرىكىتى ـــ رادىكاللار ھەرىكىتىنى قوزغىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئېلىپ بېرىلغان ئەنگلىيە رادىكاللار ھەرىكىتى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى: 1 ـ باسقۇچى 60 ـــ 80 ـ يىللاردا، 2 ـ باسقۇچى 90 ـ يىللاردا ئېلىپ بېرىلدى.

رادىكاللار ھەرىكىتىنىڭ 1 ـ باسقۇچى 60 ـ يىللارنىڭ بېشىدىكى ۋېلكېس ۋەقەسىدىن باشلاندى. شۇ چاغدىكى ئەنگلىيە پادىشاھى جورجى III ئۆزىنىڭ «ئاتاقتىكى پادىشاھ»لىق ئورنىغا قايىل بولماي، توري پارتىيەسىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، قولىدىن كەتكەن ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئۇ توري پارتىيەسىدىكىلەرنىڭ تۆۋەن پالاتادا ئاز سانىنى ئىگىلەيدىغانلىقىغىمۇ پەرۋا قىلماي، ئۇلارنى كابىنېت تەشكىللەشكە بۇيرۇدى. توري پارتىيەسى ئىچكى كابىنېتىنىڭ رەھبىرى لورد بوئوت كۆپ قىسىم تۆۋەن پالاتا ئەزالىرىنى پارا بېرىپ سېتىۋېلىپ ئۆزىگە مايىل قىلدى. بۇ، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ۋەكىللىك ئەربابى ـــ تۆۋەن پالاتا ئەزاسى ۋېلكېسنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. 1762 ـ يىلى ئۇ «شىمالىي بىرىتانىيەلىكلەر» گېزىتىدە ماقالە ئېلان قىلىپ، جورجى III نىڭ ئۆز بېشىمچىلىقىنى قاتتىق سۆكتى. جورجى III ئۇنى قولغا ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى، تۆۋەن پالاتامۇ پادىشاھنىڭ رايىغا بېقىپ ئۇنى قوغلاپ چىقاردى. 1768 ـ يىلى، ئۇ يەنە كىشىلەر تەرىپىدىن تۆۋەن پالاتا ئەزالىقىغا سايلاندى، تۆۋەن پالاتا بولسا ئۇنى ئېتىراپ قىلمىدى، بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن شەھەرلەردە كىشىلەر ۋېلكېسنى قوللاپ نامايىش قىلدى. 1771 ـ يىلى تۆۋەن پالاتا ئۇنىڭ سالاھىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ۋېلكېس ۋەقەسى رادىكاللار ھەرىكىتىنىڭ پىلىتىسى بولدى. بۇ ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغانلار سانائەت بۇرژۇئازىيەسى بولۇپ،

ئۇلار جورجىIII كە ھۇجۇم قىلىپلا قالماي، چىرىك پارلامېنت سايلام تۈزۈمىگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ، سايلام تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنى ۋە سايلام ھوقۇقىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار يەنە تۈرلۈك سىياسىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، نۇرغۇن ئاممىۋى يىغىنلارنى ئېچىپ، تەشۋىق ـ تەرغىب پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. رادىكاللارنىڭ ۋەكىلى خورن توكېر 1769 ـ يىلى «ھوقۇق قانۇن لايىھەسىنى قوغداش جەمئىيىتى» قۇرۇپ، باراۋەر ۋەكىللىك ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشنى، پارلامېنتنىڭ پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلدى. 1776 ـ يىلى جون كارتۇرايت (كەشپىياتچى، سانائەتچى ئېدموند كارتۇرايتنىڭ ئىنىسى) بىرقەدەر ئەتراپلىق بولغان ئىسلاھات لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «تاللاش» ناملىق كىتابچىنى يېزىپ چىقىپ، ئومۇمىيۈزلۈك سايلام ھوقۇقى(ئەرلەرنىڭ)نى يۇرگۈزۈش، پارلامېنتنى يىلدا بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ سايلاش، بېلەت تاشلاشنى مەخپىي ئېلىپ بېرىش، باراۋەر ۋەكىللىك ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. كىشىلەرنى ئىسلاھاتقا سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن، ئۇ يەنە «ئاساسىي قانۇن جەمئىيىتى»نى قۇردى.

بۇ تەشكىلاتلارنىڭ تەشۋىق ـ تەرغىباتى ئاستىدا ئىشچىلار، بولۇپمۇ لوندون ئىشچىلىرى بۇ ھەرىكەتكە ئاكتىپ قاتناشتى.

ئەمما، 1 ـ باسقۇچتىكى ھەرىكەت 80 ـ يىللاردا پەسىيىپ قالدى. سەۋەبى، 1786 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىگە يول قويدى. شۇ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن فرانسىيە ھۆكۈمىتى سودا ئەھدىنامىسى تۈزۈپ، ئەركىن سودا پىرىنسىپىنى، يەنى ئەنگلىيە، فرانسىيەنىڭ بىر ـ بىرىنىڭ تاۋارلىرىنى ئەركىن ئىمپورت قىلىشنى بېكىتتى. سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن ئەرزان، سەرخىل ئەنگلىيە تاۋارلىرى فرانسىيە تاۋارلىرىنى بىسىپ چۈشكەن بولغاچقا، بۇ سودا ئەھدىنامىسى ئەنگلىيەگە پايدىلىق

ئىدى. سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىقتىسادىي تەلىپى قانغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئىسلاھاتقا قايتا كۆڭۈل بۆلگۈسى كەلمىدى.

رادىكاللار ھەربىكتىنىڭ 2 ـ باسقۇچى فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە باشلاندى. فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلق قايتىدىن جانلىنىپ، تۇشمۇتۇشتىن ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، ئىسلاھات تەلىپىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى، بولۇپمۇ فىرانسىيە خەلق ھەربىكتىنىڭ تەرەققىياتى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسىنى ئەنگلىيە خەلق ھەربىكتىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئەنسىرىتىپ قويغاچقا، ئۇلار ھەربىر ئىككىتىن چىكىنىپ چىقىپ، ھۆكۈمرانلار سىنىپى تەرەپكە ئۆتۈۋالدى ھەمدە دېموكراتىك ھەربىكەتنى باستۇرۇشنى ۋە ياكوبىنىزمغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيە باشچىلىقىدىكى ئەكسىيەتچىل ئىتتىپاق سېپىگە قوشۇلدى. بۇ ئىتتىپاق بارلىق مۇلۈكدار سىنىپلار ــ چوڭ پومېشچىكلار، چوڭ سودىگەرلەر، كاتتا پۇلدارلار، دۇكاندارلار ۋە يېڭىدىن گۈللەنگەن زاۋۇت غوجايىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرغانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە رادىكاللار ھەربىكتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سىنىپى (مۇستەقىل قول سانائەتچىلەر)نىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ، رادىكاللار ھەربىكتىنى تېخىمۇ دېموكراتىك تۈسكە كىرگۈزدى، ئۇلار ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنىلا ئەمەس، يەنە پىكىر، مەتبۇئات، يىغىلىش، ئۇيۇشۇش ئەركىنلىكىنىمۇ تەلەپ قىلدى. 1792 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قۇرۇلغان «لوندون ئالاقە جەمئىيىتى» بۇ ھەربىكەتنىڭ يادروسى بولدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ باشلىقى شوتلاندىيەلىك موزدوز توماس خاردى بولۇپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن دۇكان خىزمەتچىلىرى، ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئۇششاق سودىگەرلەر ئىدى. 1794 ـ يىلى بۇ

جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى 80 مىڭدىن ئېشىپ، لوندوندىن باشقا مانچېستېر، رېتىس، شېرفىيېلد، كوۋنتىرى، نېۋكاستىل قاتارلىق جايلارغا كېڭەيدى. «ئالاقە جەمئىيىتى» 1792 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئېلان قىلغان «ئاشكارا خىتابنامە»دە تۆۋەندىكى نىشانلارنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى، يەنى ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈش، پارلامېنتنى يىلدا بىر قېتىم سايلاش، پاك ـ دىيانەتلىك ھۆكۈمەت قۇرۇش، قانۇننى ئاددىيلاشتۇرۇش، ھەربىيلەرنى قىسقارتىپ خەلقنىڭ باج سېلىقىنى يېنىكلىتىش، چىتلىۋېلىنغان يەرلەرنى خەلققە قايتۇرۇپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. جەمئىيەت مۇھىم نۇقتىنى سىياسىي مەسىلىلەرگە قويۇپ، پەقەت ئەمگەكچى خەلقنىڭ ۋەكىللىرى پارلامېنتقا قاتناشسىلا، ئاندىن خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى يېنىكلىتىپ، تۇرمۇشىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. جەمئىيەت خۇسۇسىي مۇلۇككە قارىتا: «جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەكنىڭ پەرقى ۋە ئەمگەكچانلىقنىڭ پەرقى ئېرىشكەن مۇلۇكتە ئىپادىلىنىشى كېرەك، بۇ مۇلۇك قانۇننىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەندىلا، ئاندىن مۇقەددەس دەخلى ـ تەرۇزسىز بولىدۇ» دېگەن قاراشتا بولدى.

بۇ جەمئىيەت يەنە ئاممىۋى يىغىنلارنى ئېچىش، خىتابنامە ئېلان قىلىش ئۈسۇللىرى ئارقىلىق تەشۋىق ـ تەرغىبات خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى، يەنە فرانسىيە مىللىي قۇرۇلتىيىغا تەبرىك خېتى ئەۋەتتى.

فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى راۋاجلىنىپ ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئەنگلىيە خەلقى قىزغىنلىق بىلەن فرانسىيە ئىنقىلابىغا ئىنتىلدى، فرانسىيەگە چوقۇنۇش ۋە فرانسىيەنى دوراش بىر مەھەل مودا بولدى، كىشىلەر بىر ـ بىرىنى «گىراژدان»، يىغىنلارنى «مىللىي قۇرۇلتاي» دەپ ئاتاشتى. 1793 ـ يىلى ئېدىنبورگدا «مىللىي قۇرۇلتاي» ئېچىلدى، ئېنگىلاند، شوتلاندىيە ۋە ئىرلاندىيەدىكى ئالاقە

جەمئىيەتلىرى ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى. ئەگەر رادىكاللار ھەرىكىتىنىڭ 1 ـ باسقۇچى لوندون بىلەنلا چەكلەنگەن دېيىلسە، 2 ـ باسقۇچى پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭەيدى.

ئەمما، داغدۇغىلىق ئىپلىپ بېرىلغان بۇ ھەرىكەت 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ھۆكۈمەتنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى، نۇرغۇن رەھبەرلەر قولغا ئېلىندى. 2 ـ باسقۇچلۇق ھەرىكەتنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، بىرىنچىدىن، سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ھۆكۈمران سىنىپلار قاتارىغا ئۆتۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ ھەرىكەت بارلىق مۇلۇكدار سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئىككىنچىدىن، ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغان ئۇششاق بۇرژۇئازىيە يېغىن ئېچىش، مۇراجىئەتنامە چىقىرىش قاتارلىق تىنچلىق ۋاستىلىرىگىلا ئىنتىلدى.

5. ئەنگلىيەنىڭ كىلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى

سانائەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئىدىيەۋى سەپتە سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى ئادام، سمىت ۋە داۋىد رىكاردو مەيدانغا كەلدى.

ئادام سمىت (1723 ـــ 1790) شوتلاندىيەدىكى بىر باي تاموژنا خادىمىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن، 1748 ـ يىلى ئېدىنبورگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، ئىستىلىستىكا ۋە ئەدەبىيات دەرسى بەرگەن. 1764ـ يىلى مەخسۇس سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى تەتقىق قىلىشقا باشلاپ، 1776 ـ يىلى دەۋر بۆلگۈچ مەشھۇر ئەسەر «دۆلەتنى بېيىتىش نەزەرىيەسى»[1]نى ئېلان قىلغان.

ئادام سمىتنىڭ بۇ ئەسەرنى يازغان ۋاقتى دەل ئەنگلىيەنىڭ

---

① ئەسەرنىڭ ئەسلىي تولۇق نامى «مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبى ھەققىدە تەتقىقات».

ئىشخانا قول سانائىتىدىن يىرىك ماشىنىلاشقان سانائەتكە ئۆتۈۋاتقان دەۋرى ئىدى. ئۇ بۇ ئەسىردە ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىگە ئاساس سېلىپ، ھەرقانداق پايلىقىنىڭ مەنبەسى ئەمگەك، دۆلەتنى بېيىتىشنىڭ مۇھىم شەرتى ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، ئىش تەقسىماتى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرەلەيدۇ، دەپ كۆرسەتتى ھەمدە تاۋارنىڭ ئىشلىتىلىش قىممىتى بىلەن ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى پەرقلەندۈردى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنىڭ ئىلمىي تەرکىبىمۇ، چاكىنا تەرکىبىمۇ بار ئىدى. ئۇ، تاۋارنىڭ قىممىتى مۇشۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ توغرا كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىرىدە تاۋارنىڭ قىممىتى ئۇنى سېتىۋالالايدىغان ئەمگەك، يەنى ئىش ھەققى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ئىككى خىل قىممەت نەزەريىسىدىن ئىككى خىل پايدا ئۇقۇمى كېلىپ چىقاتتى. بىر تەرەپتىن، ئۇ پايدىنى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ، «ئەمگەكچىنىڭ خام ماتېرىيالىلارغا قوشقان قىممىتىنى ئىككى بۆلەككە بۆلۈش كېرەك، بىر قىسمى ئەمگەكچىنىڭ ئىش ھەققى، يەنە بىر قىسمى غوجايىننىڭ ئۆزىگە قالدۇرغان پايدىسى» دېدى. ئۇ ئېيتقان پايدا ئەل قوشۇمچە قىممەت بولۇپ، ئۇ بۇ ئىككى ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ پايدىنى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيەنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇردى.

سانائەت كاپىتالىزمىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئادام سمىت سودا ئەلاچىلىقى نەزەريىسى ۋە سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ، تاموژنا بېجى، كەسىپداشلار ئۈيۈشمىلىرى ۋە ئالاھىدە ئىمتىيازلىق شىركەتلەرنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى ھەم كارخانىلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئەركىن قويۇۋېتىشنى تەشەببۇس

قىلىپ، ئەركىن رىقابەتنى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس مىزان دەپ قاراپ، دۆلەتنىڭ سودا ـ سانائەت پائالىيەتلىرىگە، كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئارىلىشىۋالماسلىقنى تەلەپ قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ھەرقانداق تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشىغا قارشى تۇردى. ئۇ يەنە جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنى ئۇچ سىنىپقا، يەنى قولىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يوق، پەقەت ئىش ھەققىگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئىشچىلار، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە ھەم پايدىغا ئېرىشەلەيدىغان كاپىتالىستلار، يېرى بار ھەم ئىجارە ھەققىگە ئېرىشەلەيدىغان پومېشچىكلارغا بۆلدى. ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەرگە بۆلۈنۈشى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس قانۇنىيەت، كاپىتالىزم تۈزۈمى تەبىئىي تەرتىپكە ماس كېلىدىغان مەڭگۈلۈك ئىقتىسادىي تۈزۈم دېگەننى كۆچەپ كۆككە كۆتۈردى.

ئادام سمىت ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى ئۈچۈن جامائەت پىكرى تەييارلاپ، ئەنگلىيە كىلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنىڭ مۇكەممەل سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. رىكاردو بۇ سىستېمىنىڭ ئىلمىي تەركىبىنى تېخىمۇ بېيىتتى.

داۋىد رىكاردو (1772 ـ 1823) لوندون بىرژىسىدىكى بىر دەللالنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىلگىرى دادىسى بىلەن ھايانكەشلىك قىلىپ بېيىغان، كېيىن بىرژىدىن چىقىپ كېتىپ، مەخسۇس تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئادام سمىتنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيەسىنى قوللىغان ھەم راۋاجلاندۇرغان، 1817 ـ يىلى «سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى ۋە باج پىرىنسىپى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلغان.

رىكاردو ئەمگەكنى سېتىۋېلىشنى قىممەتنىڭ ئۆلچىمى قىلىشتەك خاتا قاراشنى تەنقىدلەپ، تاۋارنىڭ قىممىتى ئەمگەك مىقدارى، يەنى ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ قارىدى. يەنە «تاۋارغا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئەمگەك مىقدارى ئاشسا،

تاۋارنىڭ قىممىتىمۇ ئاشىدۇ. ئەمگەك مىقدارى ئازايسا، تاۋارنىڭ قىممىتىمۇ تۆۋەنلەيدۇ» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ئەمگەك — ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىنىڭ مەنبەسى، پەقەت ئەمگەك ۋاقتى ئۆزگەرمىسىلا، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارنىڭ قىممىتى ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەرمەيدۇ، ئىش ھەققى ئۆسسە، پايدا ماس ھالدا ئازىيىدۇ، ئىش ھەققى كېمەيسە، پايدىمۇ ماس ھالدا ئاشىدۇ، دەپ جەزملەشتۈردى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنى ئېچىپ بەرگەنىدى. ئەمما، ئۇ كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى مېتافىزىكىلىق قاراش بىلەن تەھلىل قىلىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى «مەڭگۈ ئۆزگەرمەس تۈزۈم» دەپ قارىدى. يەنە ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مەڭگۈلۈك تەبىئىي ھادىسە، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى ئۇلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولىدىغان تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئىش ھەققىنىڭ مەلۇم چېكى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىق ئۆستۈرۈلۈشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ كەسكىن ئېيتتى.

1819 ـ يىلى رىكاردو پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلىنىپ، «ئاشلىق نىزامى»نى قاتتىق سۆكۈپ، ئەركىن سودا تۈزۈمىنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلىپ، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مۇھىم باياناتچىسىغا ئايلاندى.

ئۇچىنچى باب

17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر

1 ـ بۆلۈم تېپىك فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمىدىكى دۆلەت ــ فىرانسىيە

1. لۇئى XIV ۋە فىرانسىيە مۇستەبىت تۈزۈمى

ئوتتۇرا ئەسىردە، ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرگە ئوخشاش فىرانسىيەمۇ فېئودالىلىق بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرغان بولۇپ، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ئۆز ئالدىغا دائىرە ئىگىلەپ، پادىشاھ بىلەن قارشىلىشىپ تۇراتتى. ئەمما، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن كېيىن، پادىشاھ قورال كۈچىگە تايىنىپ يەرلىك كۈچلەرنى تەدرىجىي بويسۇندۇردى، پادىشاھنىڭ ھوقۇقى كۈچىيىپ، ھوقۇق مەركەزلەشكەن مۇستەبىتلىك تۈزۈم ئاستا ـ ئاستا شەكىللەندى. ئىلگىرى دەۋران سۈرگەن يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى پايتەختكە كۆچۈپ كېلىپ، ئوردا ئاقسۆڭەكلىرىگە ئايلىنىپ، راھەت ـ پاراغەتلىك تۇرمۇش كەچۈردى.

لۇئى XIV ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1661 ـ 1715) فىرانسىيە مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» بولدى. شۇ چاغدا، پادىشاھنىڭ ھوقۇقى چېكىگە يەتكەن بولۇپ، قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت، ئەدلىيە ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەنىدى. پادىشاھ لۇئى XIV نىڭ «دۆلەت دېگەن مەن»

دېگەن سۆزى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى.

لۇئى XIV نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، ھەربىي بىيۇروكرات دۆلەت ئاپپاراتى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى. ئۇ ھەربىي جەھەتتە ئىككى چوڭ ئىسلاھات ئېلىپ باردى. بىرى، مەركەز ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى ھەربىي قوشۇنلارنى بىۋاستە يۆتكەش ھوقۇقىنى قولىغا ئالدى، چەت ئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى ھەربىي قوشۇننى چەت ئەللەرگە خالىغانچە يۆتكىيەلەيدىغان، دۆلەت ئىچىدە مالىمانچىلىق يۈز بەرگەندىمۇ قوشۇننى بىر ئۆلكىدىن يەنە بىر ئۆلكىگە يۆتكىيەلەيدىغان بولدى. يەنە بىرى، ئۇ ئۆز دۆلىتىدىن ئەسكەر ئېلىشنى چەت ئەللىكلەرنى ئەسكەرلىككە يالىلاشنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق خەلق ئارىسىدىكى باتۇر ئەزىمەتلەرنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ، خەلقنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلىشىش كۈچىنى ئاجىزلاتقىلى ھەم ھۆكۈمەتنىڭ خەلقنى باستۇرۇش كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولاتتى.

لۇئى XIV بىيۇروكرات ئاپپاراتلارنى كۈچەيتىپ، مەركەزدىن يەرلىككە قاتمۇقات بىيۇروكرات سىستېمىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنى خەلققە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە خەلقنى ئېزىدىغان كۈچلۈك قورالغا ئايلاندۇردى. مەركەزدە مۇھۇر تۇتىدىغان ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ كاتىپلىق رولىنى ئوينىدى. بەش ـ ئالتە كىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ئىشلىرى ۋەزىرلىرى ئىچكى ئىشلار ۋە تاشقى ئىشلارنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، پادىشاھ ئالدىدا جاۋابكار بولدى. دۆلەت ئىشلىرى ۋەزىرلىرى ئىچىدە مالىيە باش نازارەتچىسىنىڭ ئورنى ھەممىدىن مۇھىم ئىدى، چۈنكى مالىيە مەسىلىسى مۇستەبىت تۈزۈمدىكى دۆلەتتە مەركىزىي مەسىلە ھېسابلىناتتى. يەرلىكتە پادىشاھنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىدىغان ئۆلكە باشلىقلىرى بار ئىدى. يەرلىك ئەمەلدارلارنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، پادىشاھ ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە مالىيە ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ، يەرلىك مالىيەنى

نازارەت قىلىپلا قالماي، يەنە ساقچى، ئەدلىيە، مەمۇرىيەت ۋە ھەربىي ئىشلارنىمۇ نازارەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ئۆلكە باشلىقىدىن چوڭ ئىدى. ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ باشلىقلىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىنى پادىشاھ بىۋاستە تەيىنلەيتتى، ئۇلار مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش قىلاتتى.

كاتولىك دىنى فىرانسىيەنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ، دۆلەت پۇقرالارنىڭ مۇشۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىنى تەلەپ قىلاتتى. كاتولىك دىنى جەمئىيىتى دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، مۇستەبىت پادىشاھنىڭ خەلقە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى مەنىۋى قورالى بولۇپ، دىنىي خۇراپاتلىق ئارقىلىق خەلقنى بىخۇد قىلىپ، خەلقنى ئېزىلىش، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىشقا سۈكۈت قىلىشقا ئۈندەيتتى.

فىرانسىيەدە ئەنگلىيەگە ئوخشاش پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەيدىغان پارلامېنت يوق بولۇپ، پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى سوت مەھكىمىسى چەكلەيتتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ يەنە ئەمىر - پەرمانلارنى تەھقىقلەش، تىزىملاش ۋە ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرۈش فۇنكسىيەسىمۇ بار بولۇپ، لۇئى XIV تەختكە چىققاندىن كېيىن بۇ فۇنكسىيەلەر بىكار قىلىندى.

زور بىيۇروكرات ئاپپارات ۋە دائىملىق ھەربىي قوشۇنىنىڭ خىراجىتىنى تەييارلاش، ئوردىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى قامداش، زور تۈركۈمدىكى ئوردا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بېقىش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ باش ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىدى. مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، باج - سېلىقنى ئاشۇرۇش زۆرۈر ئىدى. ئەمما، فىرانسىيەدە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن كاتولىك دىنى روھانىيلىرىنىڭ باجىدىن كەچۈرۈم قىلىنىش ئىمتىيازى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇستەبىت ھۆكۈمەت فېئودال پومېشچىكلارنىڭ كىرىمىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ دېھقانلارنىڭ باج يۈكىنى ئېغىرلىتىۋېتىشنى خالىمايتتى. بۇ

خىل ئەھۋالدا پەقەت سانائەت، سودا تارماقلىرىدىن ئېلىنىدىغان باجنى كۆپەيتىشتىن ئىبارەت بىرلا يول قالغانىدى. بۇ باجنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، يېڭى باج مەنبەسى پەيدا قىلىش، سانائەت، سودا ساھەسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، لۇئى XIV كولبونى مالىيە باش نازارەتچىلىكىگە تەيىنلەپ، سودا ئەلاچىلىقى[1] سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. كولبو فرانسىيە سانائىتىنى كۈچەيتىش بارىچە يۆلەپ، بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى: چەت ئەللىك ھۈنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ كارخانىلارغا يارەدەم بەردى، دۆلەت ئىچىدىكى بىر قىسىم چازىلارنى بىكار قىلىپ، قاتناش ـ تىرانسپورتنى راۋانلاشتۇرۇپ، تاۋارلارنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشىنى تېزلەتتى، مونوپول سودا شىركەتلىرىنى قۇرۇپ تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇردى. ئېكسپورتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كولبو يەنە دېڭىز فىلوتى ۋە سودا كېمە ئەترىتىنى تەشكىللىدى. ئۇ يەنە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى پائال يۈرگۈزدى: ھىندىستاندا سودا بازىسى قۇرۇپ، شىمالىي ئامېرىكىدا لوئىسىئانانى مۇستەملىكە قىلىۋالدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، فرانسىيەنىڭ ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى بار بولسىلا، فرانسىيە تاۋارلىرىنى چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ رىقابىتى بولمىغان ئەھۋالدا ئۇ يەرلەرگە توشۇپ ئاپىرىپ ساتقىلى بولاتتى.

ئەمما، كولبونىڭ سودا ئەلاچىلىقى سىياسىتىنىڭ ئۇنۇمى زور بولمىدى، ئۇ مالىيە باش نازارەتچىسى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (1662 ـــ 1683)، فرانسىيە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئانچە يۇكسەلمىدى. سەۋەبى،

① سودا ئەلاچىلىقى 16 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئىقتىسادىي ئىدىيە بولۇپ، بۇ قاراشتىكىلەر ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى دۆلەتنىڭ بايلىقى ـ كەمبەغەللىكىنىڭ بەلگىسى دەپ قارايدۇ، شۇڭا سودا ـ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئېكسپورتنى ئىلھاملاندۇرۇپ، زور مىقداردىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئۆز دۆلىتىگە ئېقىپ كىرىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

بىرىنچىدىن، ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولدى، فرانسىيەدە كەڭ كۆلەملىك يەر چىتلاش ھەرىكىتى يۈز بەرمىگەچكە، يېرىدىن ئايرىلغان دېھقانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. ئىككىنچىدىن، دۆلەت ئىچىدىكى بازار كىچىك، ئېھتىياج تۆۋەن بولدى، فرانسىيە دېھقانلىرى فېئودال يەر ئىگىلىرىنىڭ ئاسارىتىدە ھايۋاندىن بەتتەر تۇرمۇش كەچۈرگەچكە سېتىۋېلىش كۈچى ئاجىز ئىدى. ئۈچىنچىدىن، مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ سودا ـ سانائەتچىلەردىن ئالىدىغان ېجى ناھايىتى يۇقىرى بولدى، بۇ كارخانىچىلارنىڭ كاپىتال جۇغلىشىغا تەسىر يەتكۈزدى.

2. لۇئى XIV نىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى

لۇئى XIV دەۋرىدە، فرانسىيە قۇدرەتلىك ھەربىي دۆلەت بولۇپ، كۈچلۈك دائىمىي ئارمىيەسى بار ئىدى. شۇ ۋاقىتتا خەلقئارا ۋەزىيەتمۇ فرانسىيەگە پايدىلىق بولدى: گېرمانىيە چوڭ ـ كىچىك دۆلەتلەرگە پارچىلىنىپ كېتىپ، بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنەلمىدى. ئىتالىيە چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتتى، ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە ئاجىزلىشىشقا يۈزلەندى، ئەنگلىيە گوللاندىيە بىلەن ئۇرۇش قىلدى، شۇنداقلا 1660 ـ يىلى پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن يەنە فرانسىيە مۇستەبىت پادىشاھلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. لۇئى XIV دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى پايدىلىق پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ياۋروپاغا زومىگەرلىك قىلىپ، ياۋروپا ئىمپېرىيەسى قۇرۇش كويىغا چۈشتى.

لۇئى XIV ئالدى بىلەن خابىسبورگ خانىدانلىقىنىڭ زېمىنىغا كۆز تىكتى. شۇ دەۋردە ئىسپانىيە پادىشاھى، ئاۋستىرىيە كىنەزى، (قوشۇمچە مۇقەددەس رىم پادىشاھى) خابىسبورگ خانىدانلىقىغا قارايتتى. ئىسپانىيە ۋە ئاۋستىرىيەنىڭ زېمىنى

كەڭ ئىدى. ئىسپانىيەدىكى خابسبورگ خانىدانلىقى ئىسپانىيەدىن باشقا، شىمالدا جەنۇبىي نىدىرلاند (يەنى كېيىنكى چاغلاردىكى بېلگىيە)، شەرقتە فرانىش ــ كومىتېتىغا ئىگە بولغان بولۇپ، ئىتالىيەدىكى بەزى كىچىك دۆلەتلەرمۇ ئىسپانىيەگە قارايتتى. ئاۋستىرىيەدىكى خابسبورگ خانىدانلىقى ئاۋستىرىيەنىڭ ئۆزىدىن باشقا، بوھېمىيە پادىشاھلىقى (يەنى ھازىرقى چېخ) ۋە ۋېنگىرىيەنىمۇ ئىگىلىگەنىدى. فرانسىيەنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قوشۇنسىز ــ گېرمانىيەدىكى رېين دەريا‌سى ۋادىسىمۇ شەكىل جەھەتتىن مۇقەددەس رىم پادىشاھىغا قارايتتى. دېمەك، فرانسىيە پۈتۈنلەي دېگۈدەك خابسبورگ خانىدانلىقى زېمىنىنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدە قالغانىدى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ياۋروپاغا غوجا بولۇش كويىدا يۈرگەن لۇئى XIV ئالدى بىلەن خابسبورگ خانىدانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈۋېلىش قارارىغا كەلدى.

لۇئى XIV قوزغىغان تۇنجى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى 1667 ـ يىلىدىن 1668 ـ يىلىغىچە بولغان «مىراس تالىشىش ئۇرۇشى» بولدى. 1665 ـ يىلى ئىسپانىيە پادىشاھى فىلىپ ئۆلدى، لۇئى XIV نىڭ ئايالى فىلىپنىڭ قىزى بولغاچقا، لۇئى XIV ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي نىدىرلاند رايونىنى قىز مىراسى سۈپىتىدە فرانسىيەگە بۆلۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما ئىسپانىيە ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى، لۇئى XIV قوراللىق كۈچى ئىشلىتىشنى قارار قىلىپ، 1667 ـ يىلى ئىسپانىيەگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. گوللاندىيە فرانسىيەنىڭ جەنۇبىي نىدىرلاند رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى، شۇنداقلا ئەنگلىيە ۋە شۋېتسىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، بۇ ئىككى دۆلەتنىمۇ ئۇرۇشقا سۆرەپ كىردى. ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن فرانسىيە ئارمىيەسى ناھايىتى تېزلا فرانىش ـ كومىتېتىنى ۋە

فروتتيېر (ئىسپانىيە زېمىنى)نىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئەمما، فىرانسىيە دىپلوماتىيە جەھەتتە يېتىم قالغاچقا، 1668 ـ يىلى ئۇرۇش توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئاشىن سۇلھى شەرتنامىسىگە ئاساسەن، فىرانسىيە پەقەت فروتتيېرنىڭ بىر قىسمىغىلا ئىگە بولالىدى، بۇنىڭ بىلەن لۇئى XIV ئارزۇسىغا يېتەلمىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى ئوڭۇشسىزلىنىنى گوللاندىيەنىڭ ئەنگلىيە بىلەن شۇبۇتسىيەنى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرگەنلىكىدىن كۆردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە گوللاندىيەنىڭ فىرانسىيەنىڭ جەنۇبىي نېدىرلاندنى بېسۋېلىش پىلانىغا مەڭگۈ قارشى تۇرىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا، ئۇ يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قوزغاپ گوللاندىيەنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. بۇنىڭدا يەنە بىر سەۋەبمۇ بار ئىدى، يەنى فىرانسىيە بىلەن گوللاندىيە ئارىسىدا سودا رىقابىتى بولۇپ، ئەگەر فىرانسىيە دېڭىز سودىسىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالىدىكەن، چوقۇم گوللاندىيەنى مەغلۇپ قىلىشى زۆرۈر ئىدى.

فىرانسىيە گوللاندىيەگە قارشى ئۇرۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، بىر قاتار دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، گوللاندىيەنى يېتىم قالدۇرماقچى بولدى. ئالدى بىلەن ئەنگلىيە پادىشاھى چارلىس II بىلەن مەخپىي «دوۋېر كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، ئەنگلىيەنى ئەنگلىيە ـ گوللاندىيە ئىتتىپاقىدىن چېكىنىپ چىقىپ، فىرانسىيەنىڭ گوللاندىيەگە قارشى ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا ئۈندىدى. يەنە، شۇبۇتسىيەگە پارا بېرىپ، ئۇنى فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقتىن چېكىندۈرۈشكە ئۇرۇندى.

1672 ـ يىلى، فىرانسىيە ئارمىيەسى جەنۇبىي نېدىرلاند رايونى ئارقىلىق گوللاندىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، گوللاندىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئىچكىرىلەپ كىردى. ئەمما، گوللاندىيەلىكلەر ھۆكۈمدار ۋىلىيامنىڭ رەھبەرلىكىدە قارشىلىق كۆرسىتىپ، دېڭىز توسمىسىنى ئېچىۋېتىپ، كەڭ يەرلەرنى سۇغا

باستۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گوللاندىيە ئارمىيەسى فرانسىيە ـ ئەنگلىيە بىرلەشمە ئارمىيەسىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. ئۇزاق ئۆتمەي گېرمانىيەدىكى براندېنبورگ كىنەزلىكى، ئاۋستىرىيە كىنەزلىكى، ئىسپانىيە ۋە گېرمانىيەگە قارايدىغان باشقا دۆلەتلەر گوللاندىيە بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى. ئەمما، فرانسىيە ئارمىيەسى كەينى ـ كەينىدىن غەلبە قىلىپ، براندېنبورگ ۋە ئاۋستىرىيە ئارمىيەسىنى مەغلۇپ قىلدى. كېيىن ئەنگلىيە پارلامېنتى چارلىس II نى گوللاندىيە باشچىلىقىدىكى فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاققا قاتنىشىشقا مەجبۇرلىدى، شۇنىڭ بىلەن لۇئى XIV ئۇرۇش توختىتىشنى قارار قىلدى. 1679 ـ يىلى «نېيمېگېن سۇلھى شەرتنامىسى» تۈزۈلۈپ، ئىسپانىيە فرانېش ـــ كومتېتى ۋە فرونتېيېردىكى بەزى قەلئەلەرنى فرانسىيەگە ئۆتۈنۈپ بەردى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئاياغلىشىشى بىلەنلا، لۇئى XIV فرانسىيەدىكى قانۇنشۇناسلاردىن تەشكىللەنگەن «قوشۇۋېلىش كېڭىشى»نى قۇردى. بۇ قانۇنشۇناسلار ھەر خىل ياھانە ـ سەۋەبلەرنى توقۇپ چىقىپ، فرانسىيە پادىشاھى گېرمانىيەنىڭ 20 نەچچە شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ھوقۇقلۇق، دەپ جاكارلىدى. شۇ چاغدا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ فرانسىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى توسۇشقا قۇربى يەتمىدى. ئەنگلىيە پادىشاھى لۇئى XIV نىڭ ياردەم پۇلىنى ئېلىپ تۇرغاچقا سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاھىمۇ تۇركىيەنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئەلىنىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى. 1681 ـ يىلى فرانسىيە ئارمىيەسى ستراسبورگنى تۇيۇقسىز ئىشغال قىلىۋالغاندا، پۈتۈن ياۋروپانىڭ بۇ ئىش بىلەن كارى بولمىدى.

فرانسىيەنىڭ كۈچى ئۇزلۇكسىز زورايغانلىقتىن، پۈتۈن ياۋروپا ئەنسىزلىكتە قالدى. گوللاندىيە ھۆكۈمرانى ۋىلىيام «نېيمېگېن سۇلھى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، دەرھال

دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، فىرانسىيەگە قارشى مۇقەددەس «ئاۋگسبورگ ئىتتىپاقى» نى تەشكىللىدى، بۇ ئىتتىپاققا ئاۋستىرىيە، ئىسپانىيە، گوللاندىيە، ساۋويە ۋە شۋېتسىيە قاتناشتى. 1688 ـ يىلى، لۇئى XIV ئالدىن مۇشت كۆتۈرۈپ، قوشۇن ئەۋەتىپ رېين ـ باللارد رايونىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئۇ ئەسلىدە ئەنگلىيەنىڭ ياردىمىگە تايانماقچى بولغانىدى. ئەمما، 1688 ـ يىلى ئەنگلىيەدە يۈز بەرگەن ئىنقىلاب لۇئى XIV نىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان گوللاندىيە ھۆكۈمرانى ۋىلىيامنى ئەنگلىيەنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە ئېلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي ئەنگلىيەمۇ فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاققا كىردى. فىرانسىيە يەنە يېتىم قېلىپ، داۋاملىق ئۇرۇش قىلىۋېرىشكە ماجالى قالماي، سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. 1697 ـ يىلى «رىسۋىك سۇلھ شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ، لۇئى XIV رېين ـ باللارد رايونىدىن ۋاز كەچتى.

ئىسپانىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى لۇئى XIV ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئاخىرقى قېتىملىق ئۇرۇش بولدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىلا لۇئى XIV نىڭ ئىسپانىيەنى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتى بار ئىدى. 1700 ـ يىلى ئىسپانىيە پادىشاھى چارلىس II ئۆلدى، ئۇنىڭ پەرزەنتى بولمىغاچقا، لۇئى XIV نەۋرىسى فىلىپنى تەخت ۋارىسى قىلىشنى تەلەپ قىلدى ھەم بۇنىڭغا فىلىپنىڭ پادىشاھ چارلىس II نىڭ يېقىن تۇغقىنى (لۇئى XIV نىڭ ئايالى چارلىس II نىڭ ھەدىسى ئىدى) ئىكەنلىكىنى سەۋەب قىلىپ كۆرسەتتى. شۇ چاغلاردا ئىسپانىيەنىڭ كۈچى ئاجىز بولۇپ قارشىلىق كۆرسىتەلمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن فىلىپ ھېچقانچە كۈچمەيلا تەختكە چىقىۋالدى. شۇ چاغدىكى ئاۋستىرىيە كىنەزى، قوشۇمچە مۇقەددەس رىم پادىشاھى لېئوپولد I ئۆز ئايالىنىڭ ئىسپانىيە پادىشاھىنىڭ سىڭلىسى ئىكەنلىكىنى باھانە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى كىنەز چارلىسنى تەخت ۋارىسى قىلىشنى

(ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى جوزېف ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى ئىدى) تەلەپ قىلدى. ئەنگلىيە فرانسىيەنىڭ زېمىن كېڭەيمەچىلىكىنىڭ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ ھەم فرانسىيەدىن ئىبارەت بۇ سودا رەقىبىنى كۆزدىن يوقىتىشنىمۇ مەقسەت قىلىپ، 1701 ـ يىلى ئاۋستىرىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ فرانسىيەگە جەڭ ئېلان قىلدى. ئارقىدىن، گوللاندىيە، پىرۇسسىيە، پورتۇگالىيەمۇ بۇ ئىتتىپاققا ئەزا بولۇپ فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئىسپانىيەنىڭ تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىشتىن كېلىپ چىققان بۇ بىر مەيدان ئۇرۇش 1713 ـ يىلىغىچە سوزۇلدى. دەسلەپتە فرانسىيە ئارمىيەسى تېز ئىلگىرىلەپ، نېدىرلاند، ئىتالىيە، ئىسپانىيە ۋە گېرمانىيەنىڭ بەزى جايلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئەمما، ئۇلار يەككە ـ يېگانە بولغاچقا، يەنە كېلىپ ئىتتىپاقداش ئارمىيەگە ئەنگلىيەلىك مەشھۇر قوماندان مارل پورو قوماندانلىق قىلغاچقا، ناھايىتى تېزلا ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1704 ـ يىلى فرانسىيە ئارمىيەسى گېرمانىيە زېمىنىدىن چېكىنىپ چىقتى. شۇ يىلى ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئىسپانىيەگە قاراشلىق جەبىلتارىق رايونىنى ئىشغال قىلدى. 1706 ـ يىلى فرانسىيە ئارمىيەسى ئىتالىيەدىن چېكىنىپ چىقتى. 1709 ـ يىلى ئەنگلىيە ئارمىيەسى فرانسىيە ئارمىيەسىنى نېدىرلانددىن قوغلاپ چىقاردى. دېگىز ئۇرۇشلىرىدىمۇ فرانسىيە ئارمىيەسى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش فرانسىيە زېمىنىغا يۆتكەلدى. ئەمما، دەل مۇشۇ پەيتتە، ياۋروپا ۋەزىيىتىدە يېڭى ئۆزگىرىش بولدى: 1709 ـ يىلى رۇسىيە ئارمىيەسى شۋېتسىيە ئارمىيەسىنى مەغلۇپ قىلدى. ئەنگلىيە رۇسىيەنىڭ قۇدرەت تېپىپ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، 1710 ـ يىلىدىن باشلاپ فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشتا پاسسىپ ئورۇنغا ئۆتۈۋالدى ھەمدە 1711 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ فرانسىيە بىلەن سۆھبەت

ئۆتكۈزدى. 1711 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مۇقەددەس رىم پادىشاھى جوزېف ئۆلدى (1705 ـ يىلى تەختكە چىققان)، ئۇنىڭ پەرزەنتى بولمىغاچقا، كىنەز چارلىس تەختكە چىقىپ، چارلىس VI دەپ ئاتالدى. ئەگەر بۇ ئۇرۇشتا ئىتتىپاقداش ئارمىيە فرانسىيەنى مەغلۇپ قىلسا، مۇقەددەس رىم پادىشاھى مۇقەررەر ھالدا ئىسپانىيە پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلاتتى ـ دە، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كۈچ تەڭپۈڭلۇقى يەنە بۇزۇلاتتى. شۇڭا، ئەنگلىيە قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلۇپ قالدى.

1713 ـ يىلى ئۇترېجدا سۈلھى يىغىن ئېچىلىپ، فرانسىيە، ئەنگلىيە، گوللاندىيە، پرۇسسىيە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر سۈلھى كېلىشىمى ئىمزالىدى. كېلىشىمده لۇئى XIV نىڭ نەۋرىسى فىلىپنىڭ ئىسپانىيە پادىشاھى بولۇشى ئېتىراپ قىلىندى، ئەمما ئۇنىڭ لۇئى XIV ئۆلگەندىن كېيىن فرانسىيە پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، فرانسىيەنىڭ ئىسپانىيەنى يۇتۇۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئىدى. ئاۋستىرىيە 1714 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن فرانسىيە بىلەن سۈلھى كېلىشىمى ئىمزالىدى. كېلىشىم بويىچە ئاۋستىرىيە ئىسپانىيەگە قاراشلىق جەنۇبىي نىدىرلاند ۋە ئىسپانىيەنىڭ ئىتالىيەدىكى بېقىندى زېمىنى ــ ناپلېس، ساردىنىيە، مىلان، توسكانانىڭ بىر قىسىم زېمىنىغا ئىگە بولدى.

لۇئى XIV قوزغىغان ئۇزاق يىللىق ئۇرۇش فرانسىيەگە ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. خەلق قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىده قالدى، كىشىلەر ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ جېنىنى سېلىپ بەردى، باج ـ سېلىق بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. ئۇرۇش مالىيە كىرىزىسىنى پەيدا قىلدى. 1700 ـ يىلىدىن 1706 ـ يىلىغىچە دۆلەتنىڭ كىرىمى 350 مىليون لىفىر، چىقىمى 1 مىليارد 100 مىليون لىفىر بولدى. ئىسپانىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش

ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندا، مالىيە قىزىل رەقىمى 2 مىليارد 500 مىليون لىفىرغا يېتىپ، دۆلەتنىڭ يىللىق كىرىمىنىڭ 32 ھەسسىسىگە باراۋەر كەلدى.

3. دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى ۋە دېھقانلار ھەرىكىتى

فىرانسىيەدە قۇللۇق تۈزۈم ئاللىقاچان يوقالغان بولۇپ، 17 ـ ئەسىرگە كەلگەندە مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانلار ئەركىن دېھقانلارغا ئايلانغانىدى، پەقەت شەرق ۋە شىمالدىكى بەزى جايلاردا ئاز سانىدكى يانچىلار ساقلىنىپ قالغانىدى. دېھقانلارنىڭ باشقا جايلارغا كۆچۈش، مال ـ مۈلۈك توختامى تۈزۈش ھوقۇقى بار ئىدى. ئەمما، بۇ خىل جىسمانىي ئەركىنلىكنىڭ كەينىگە جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋەت يوشۇرۇنغان بولۇپ، يەرلەر ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارغا مەنسۇپ بولغاچقا، دېھقانلار ئۇلارنىڭ يېرىنى تېرىپ تېرىكچىلىك قىلماقچى بولسا فېئودالىق يەر ئىجارىسى تۆلىشى، يەنە ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى.

فىرانسىيەنىڭ ئەركىن دېھقانلىرى قانۇنىي جەھەتتىن يىللىق سېلىق تاپشۇرىدىغان دېھقانلار ۋە ئىجارىكەش دېھقانلارغا بۆلۈنەتتى. ئىجارىكەش دېھقانلار ئىجارە توختامىدا بەلگىلەنگەن مۇددەت بويىچە يەر ئىجارە ئالاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر يىل، بىرنەچچە يىل، ئۆمۈرۋايەت، ھەتتا نەچچە ئەۋلاد يەر ئىجارە ئالىدىغانلار بولاتتى. ئەمما، 17 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، پومېشچىكلار يەرلىرىنى پەقەت قىسقا مۇددەت ئىجارىگە بېرىشنى خالايدىغان بولدى. يىللىق سېلىق تاپشۇرىدىغان دېھقانلارنىڭ يېرى ئۆزىگە تەۋە بولۇپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد مىراس قالاتتى، پەقەت ئۇلار فېئودالىق مەجبۇرىيەتلىرىنى تولۇق ئادا قىلسىلا، پومېشچىكلارنىڭ ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىشقا ھوقۇقى يوق ئىدى. ئۇلار يەرلىرىنى باشقىلارغا ئىجارىگە بەرسىمۇ،

سېتىۋەتسىمۇ بولاتتى. ئەمما، بۇ يەرلەرنى كىم سېتىۋېلىشىدىن قەتئىينەزەر پومېشچىكلارغا فېئودالىق يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى.

بۇ ئىككى خىل دېھقانلار فېئودالىق يەر ئىجارىسىنى ماددىي بۇيۇم ياكى پۇل ئارقىلىق تۆلەيتتى. 17 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، فېئودالىق يەر ئىجارىسىنى پۇل ئارقىلىق تۆلەش ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتتى. دېھقانلار بۆلۈنۈشكە باشلاپ، باي دېھقانلار، نامرات دېھقانلار مەيدانغا كەلدى. ئەمما، ئۇلار ئوخشاشلا پومېشچىكلارنىڭ فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ئۇچرايتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانلار يەنە دىنىي جەمئىيەت، دۆلەت ۋە جازانىخورلارنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرايتتى. دىنىي جەمئىيەتكە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنى پۇلغا ئايلاندۇرۇپ ئۆشرە قاتارىدا تۆلەيتتى، دۆلەتكە بۇۋاستە ياكى ۋاستىلىك باج تۆلەيتتى، پۇل زۆرۈر بولۇپ قالغاندا باي دېھقانلار ياكى شەھەرلىكلەردىن يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولاتتى.

فرانسىيە دېھقانلىرى مۇشۇنداق قاتمۇقات ئېزىلىش نەتىجىسىدە ئىنتايىن نامرات تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بىر ھەربىي ئىنژېنېرنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىشچە، 60% كىشى قەلەندەردەك تۇرمۇش كەچۈرگەن ياكى قەلەندەردىن قېلىشمىغان، قالغان 40% كىشىنىڭ ئۆچتىن بىرىنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ناچار ئۆتكەن، قەھەتچىلىك يىللىرى دېھقانلار ئاچلىقتا قالغان ياكى ئاچلىقتىن ئۆلۈمنى كۈتۈپ ياتقان. 1662 ـ يىلى قەھەتچىلىك يۈز بەرگەندە، نۇرغۇن يېزىلاردىكى دېھقانلار ئۆلۈپ كەتكەن، بەزىلەر ئاچلىقتىن جەسەت يېيىشكە مەجبۇر بولغان.

لۇئى XIV نىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشى خەلقنىڭ ئاچ ـ يالىڭاچ تۇرمۇشى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغانىدى. ۋېنىتسىيەنىڭ فرانسىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى مۇنۇلارنى خاتىرىلىگەن: «ۋېرسال سارىيىنىڭ زالىدا نەچچە مىڭ تال شام

يېنىپ تۇرىدۇ. شام نۇرى تامدىكى ئەينەكلەرنى، خېنىملار بىلەن رىتسارلارنىڭ زىبۇ ـ زىننەتلىرىنى چاقنىتىپ تۇرىدۇ. ساراي كۈندۈزدەك يورۇق، ئادەم ئۆزىنى چوش كۆرۈۋاتقاندەك، سېھىرلىك ئوردىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىدۇ. ئاجايىپ تەنتەنىلىك كەيپىيات بۇ يەردە ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرىدۇ. بۆكىگە پەي قىستۇرۇۋالغان ئاقسۆڭەكلەر، چاچلىرى ببزەكلىك تولغان ئېسىلزادە خېنىملارنىڭ ھەشەمىتىنى كۆرگەن ئادەم ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالىدۇ.»

ئەمما، خەلق تەقدىرگە تىز پۈكمىدى. ھەر قېتىم قەھەتچىلىك بولغاندا شەھەر ـ يېزىلاردىكى خەلقلەر ئاشلىق ھايانكەشلىرىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇردى. بەزىدە غەزەپكە كېلىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئەزگۈچىلەرگە جاۋاب قايتۇردى. لۇئى XIV دەۋرىدە، فرانسىيەدە دېھقانلار قوزغىلىڭى ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ تۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى چوڭراق بولغىنى ئىسپانىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن «كامزال» (كۆينەكچانلار دېگەن مەنىدە) قوزغىلىڭى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ 1702 ـ يىلى لانگودوك ئۆلكىسىنىڭ سايۇېن تاغلىق رايونىدا كۆتۈرۈلدى. قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئېدىرلىق، ئورمانلىقلاردىن پايدىلىنىپ پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلدى. ئۇلار 2000 دىن ئېشىپ، ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ قىلدى. ھۆكۈمەت ئارمىيەسى ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، بىر تەرەپتىن كەنت ـ مەھەللىلەرنى كۆيدۈرۈپ ياۋۇزلارچە قىرغىنچىلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، 1705 ـ يىلىغا كەلگەندە قوزغىلاڭچىلارنى تولۇق يوقاتتى.

4. لۇئى XV دەۋرىدىكى فرانسىيە ۋە ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى

1715 ـ يىلى لۇئى XIV ئۆلۈپ، تەختكە ئۇنىڭ ئەۋرىسى

لۇئى XV ۋارسلىق قىلدى، شۇ چاغدا ئۇ تېخى بەش ياشتا ئىدى.

لۇئى XV قۇرامىغا يېتىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھاماقەتلىكى ئاشكارىلاندى. ئۇ كەيپ ـ ساپا، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى يېقىن ۋەزىرلىرى بىلەن ئامراق خوتۇنىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭ خوتۇنى پېمبادۇل خېنىم ۋەزىرلەر ۋە سەركەردىلەرنى تەيىنلەشتە پۈتۈنلەي ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش قىلدى، ھەتتا تاشقى سىياسەت ۋە مالىيە ھوقۇقىنىمۇ چاتقىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇ ئۆز بېشىمچە، ئىسراپخور بولۇپ، ھەشەمەتلىك ساراي سېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن پۇل خەجلىدى، بۇنىڭدىن سىياسىينىڭ قانچىلىك چىرىكلەشكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار قانچە چىرىكلەشسە، خەلقنى شۇنچە ياۋۇزلۇق بىلەن باستۇرىدۇ. شۇ دەۋردە فىرانسىيەدىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى. بىرەر ۋەزىر «تۇتۇش بۇيرۇقى» چىقىرىپلا ھەرقانداق ئادەمنى قولغا ئالالايتتى ھەمدە مۇددەتسىز قامىۋېتەلەيتتى. داڭلىق پەيلاسوپ ۋولتېر بىر ئاقسۆڭەك بىلەن تاكالىششىپ قالغاچقا، تۇتۇلۇپ تۇرمىگە تاشلانغانىدى. ھۆكۈمەت نەشر بۇيۇملىرىنى قاتتىق تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، كۆپ ساندىكى سىياسىي ئەسەرلەرنى چەكلىدى، ھەتتا كۆيدۈردى، ساقچىلار ۋە ئايغاقچىلار ھەممە يەرنى قاپلاپ، خەلقنىڭ ھەربىر ئىش ـ ھەرىكىتىنى قاتتىق نازارەت قىلىپ تۇردى. تۇرمىلەردە ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قىينىاپ سوراق قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، ئۆلۈم جازاسىنى سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈش، پارچىلاپ ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئىجرا قىلدى.

ئەمما، قەبىھ ۋاستىلەر خەلقنى قورقۇتالمىدى. لۇئىXV تەختتە ئولتۇرغان 60 يىل خەلق ھەرىكىتى ئەۋج ئالغان يىللار بولدى، دېھقانلار قوزغىلىڭى، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلاش

ھەربكىتى، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىسيانى بارغانسېرى كۆپەيدى. 1749 ــ 1750 ـ يىلى پارىژدا يۈز بەرگەن مالمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ، خەلق بىلەن ھەربىي قوشۇن ئارىسىدىكى قانلىق كوچا ئۇرۇشىغا ئايلاندى. بۇلار فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ لېگىشىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى.

بۇ مەزگىلدە، فرانسىيە چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كەينىدىن مەغلۇپ بولدى، بۇمۇ فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بولدى. لۇئى XIV دەۋرىدە فرانسىيە تاشقى سىياسىتىنىڭ ئاساسىي نىشانى خابسبورگ خانىدانلىقى زېمىنىنىڭ قورشاۋىنى بۈزۈپ تاشلاش بولغان بولسا، 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئەنگلىيە بىلەن دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش فرانسىيە تاشقى سىياسىتىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى بولدى. ئەمما، بۇ كۈرەش فرانسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى. يەتتە يىللىق ئۇرۇش (1757 ــ 1763)تىن كېيىن، فرانسىيە ئۆزىنىڭ ئامېرىكا ۋە ھىندىستاندىكى كەڭ مۇستەملىكىسىنى ئەنگلىيەگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى، ئەنگلىيە دېڭىزدىكى زومىگەرگە ئايلاندى، فرانسىيە كۈچلۈك سودا دۆلەتلىك ئورنىدىن ۋە مۇستەملىكىچى دۆلەتلىك ئورنىدىن ئايرىلىپ قالدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، فرانسىيەدە ھەممە يەرنى زۇلۇمەت قاپلىدى، فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ چېرىكلىكى ــ پادىشاھنىڭ ھاماقەتلىكى، ئوردىدىكىلەرنىڭ شەرمەندىلىكى، ئاقسۆڭەك روھانىيلارنىڭ ئىشرەتپەرەسلىكى، پومېشچىكلارنىڭ شەپقەتسىز زۇلمى، شۇنداقلا ئەمگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىقى ۋە ئازاب ـ ئوقۇبىتى تېخىمۇ ئاشكارلىنىشقا باشلىدى. بۇ، ئىلغار ئەربابلارنىڭ كۈچلۈك تەنقىدىگە ئۇچرىدى ھەم بۇ تەنقىد كۈچلۈك ئىدىيەۋى ھەرىكەت ــ ئاقارتىش ھەرىكىتىنى شەكىللەندۈردى.

ئاقارتىش ھەرىكىتىدە ۋولتېر، مونتېسكيۇ، روسسو، دىدېرو، ھولباخ، ھېلۋېتسئوس، مىللېيېر، مورېللي، مابلى قاتارلىق

ۋەكىللىك شەخسلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلار خوددى نۇرلۇق يۇلتۇزلارغا ئوخشاش فرانسىيە ئاسمىنىدا چاقناپ، فرانسىيە خەلقىگە ئۈمىد بەخش ئەتتى.

ۋولتېر (1694 ــ 1778)نىڭ ئەسلىي ئىسمى فرانسوۋا مارى ئاروئې بولۇپ، كىچىك چېغىدىلا تالانتىنى نامايان قىلىشقا باشلىغان، ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ، تەنقىدىي ماقالىلىرى، ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە سەنئەت ئەسەرلىرى ئارقىلىق فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ زۇلمەتلىكىگى ۋە چىرىكلىكىنى رەھىمسىز قامچىلىغان.

ئۇ ئالدى بىلەن كاتولىك دىنى جەمئىيىتىگە دادىللىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، كاتولىك دىنى ئەقىدىلىرىدىكى چاكىنىلىق ۋە روھانىيلارنىڭ ۋەزلىرىدىكى دوگمىچىلىقنى مەسخىرە قىلدى. ئۇ روھانىيلارنى بىر توپ «تەلۋىلەر، ئالدامچىلار» دەپ ئەيىبلەپ، دىنىنى بىر خىل ئالدامچىلىق، كاتولىك دىنىنى «بىر توپ پەسكەش ھىيلىگەرلەر ئويدۇرۇپ چىقىقان ئەڭ چاكىنا ئالدامچىلىق تورى» دەپ قارىدى. «ئىنجىل»دىكى ھەر خىل خۇراپىي قىسسەلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، جەمئىيەتتىكى بارلىق بالايىئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى نادانلىق، بۇ نادانلىقنى دىنى جەمئىيەت كەلتۇرۇپ چىقارغان، شۇڭا كاتولىك دىنىي جەمئىيىتى جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىدىكى توسالغۇ، نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە تەلۋىلىكنى يوقاتقاندىلا، ھەممە ئىشلار ياخشى بولۇپ كېتىدۇ، دەپ كۆرسەتتى، شۇنداقلا كىشىلەرنى ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشقا، ئىلغارلىقنى يۈكسەلدۈرۈشكە چاقىردى.

ئۇ گەرچە كاتولىك دىنىغا قارشى تۇرسىمۇ، ئەمما دىنىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېتىراپ قىلاتتى، چۈنكى ئۇ دىن ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ روھىنى كونترول قىلغىلى بولىدۇ، بۇ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاشقا پايدىلىق، دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ يەنە «ئەگەر تەڭرى بولمىسا، بىرنى ياساپ چىقىش كېرەك» دېگەن

مەشھۇر سۆزنىۋ بار ئىدى.

ئۇ شۇ چاغدىكى فىرانسىيە جەمئىيىتىنى تەنقىد قىلىش ئۈچۈن، تەبىئىي ھوقۇق تەلىماتىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ مۇنداق قارىدى: تەبىئەت ئىنسانلارغا ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك ھوقۇقىنى بەخش ئەتكەن، «ئەركىن بولۇش، ئەتراپتىكى كىشىلەر بىلەن باراۋەر ئۆتۈش ــ ھەقىقىي تۇرمۇش، تەبىئىي تۇرمۇش. ئۇنىڭ چۈشەنچىسىدىكى ئەركىنلىك يانچىلىق تۇزۇم بولمىغان، ھەرقانداق زوراۋان ھۆكۈمرانلىق بولمىغان ھالەتتىكى ئىدىيەۋى ئەركىنلىك، مەتبۇئات ئەركىنلىكى، ئېتىقاد ئەركىنلىكى ئىدى. ئۇ يەنە ئەركىنلىك بىلەن قانۇن ـ تۇزۇمنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەكىتلەپ مۇنداق دېدى: «ئەركىنلىك پەقەت قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنمىدىغان جايلاردىلا بولىدۇ». ئەمما، ئۇ تەشەببۇس قىلغان باراۋەرلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى باراۋەرلىك بولماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى ئىدى. ئۇ مال ـ مۈلۈك جەھەتتىكى باراۋەرسىزلىكنى ئېتىراپ قىلىپ مۇنداق دېدى: «بالايىئاپەتكە تولغان بۇ دۇنيادا، جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان كىشىلەرنى بايلار سىنىپى بىلەن نامراتلار سىنىپىغا بۆلمەي مۇمكىن ئەمەس». ئۇ ئۆزىنىڭ «پەلسەپە لۇغىتى» ناملىق ئەسىرىدە «باراۋەرلىك» دېگەن سۆزگە مۇنداق ئىزاھات بەردى: «جەمئىيەتكە كېرەكلىك، ھېچ نەرسىسى يوق سانسىزلىغان كىشىلەر بولمىسا ئىنسانلار ياشىيالمايدۇ، ئىنسانلار مانا مۇشۇنداق.»

ئۇ پادىشاھلىق مۇستەبىت تۇزۇمگە قارشى تۇرۇپ، «ئىلغار دىكتاتۇرا تۇزۇمى»نى قوللاپ، پادىشاھلىق تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلغاندا پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۇزۇمنى ئورناتقىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ «ئىلغار» پادىشاھنىڭ تەشەببۇسكارلىق بىلەن قېئودالىق تۇزۇمنى يوقىتىپ، روھانىيلارنىڭ ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنى، دىنىي جەمئىيەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە

قىلىپ، روھانىيلارغا مائاش بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى، دۆلەت ئىچىدىكى تاموژنا بېجىنى بىكار قىلىپ، قانۇننى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى.

ئۇ يەنە قانۇننى ئىسلاھ قىلىپ، جىنايەت بىلەن جازانى بىر - بىرىگە لايىقلاشتۇرۇشنى، جىنايى جازانى بەك رەھىمسىز قىلمۇەتمەسلىكنى، جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇننى تۈزىتىپ، دەلىل - ئىسپاتقا ئەھمىيەت بېرىش، ئاقلىغۇچى تەسىس قىلىش تۈزۈمىنى ئورنىتىشنى، قىيناپ سوراق قىلىش ئۇسۇلىنى بىكار قىلىشنى، ئەدلىيە تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، سوتچىلىقنى پۈلغا سېتىۋېلىشنى بىكار قىلىشنى، ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئەمما، ئۇ خەلق ئاممىسىغا ناھايىتى بىر تەرەپلىمە قارايتتى. ئۇ سىياسىي ھوقۇق ۋە دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ، بايلارنىڭ قولىدا بولۇشى كېرەك، دەپ ئويلايتتى. ئۇ ئەسەرلىرىدە مۇنداق يازغانىدى: «بۇ جەمئىيەتتە يەر - زېمىنىمۇ، ئولتۇرغۇدەك ئۆيىمۇ يوق كىشىلەرنىڭ سايلام ھوقۇقى بولۇشى كېرەكمىكەن؟ ئەگەر ئاددىي پۇقرالارنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشىغا يول قويۇلسا، ھەممە گۇمران بولىدۇ». بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىدىن قورقۇش پىسخىكىسى بار بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى.

ئەمما، مەيلى قانداقلا بولسۇن، ۋولتېر ئۆچمەس نەتىجە يارىتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمىگە تايىنىپ، فرانسىيەنىڭ كونا تۈزۈمىنىڭ بارلىق نۇقسانلىرىنى دادىللىق بىلەن ئېچىپ بەردى ۋە مەسخىرە قىلدى، ئەخمىقانىلىك ۋە نادانلىققا جەڭ ئېلان قىلدى، بۇ، شۇ دەۋردە كىشىلەرنى غەپلەتتىن ئويغىتىش رولىنى ئويناندى.

چارلىس لۇئى مونبېتسكيو (1689 ـ 1755) ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، پورتدو ئۆلكىسى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ «پارس مەكتۇپلىرى»، «قانۇن روھى»، «رىمنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراب بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرى»، «قانۇن روھىنى قوغداش توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

ئۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە، فرانسىيەگە ساياھەتكە كەلگەن ئىككى پارسنىڭ تىلى ئارقىلىق فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپى، ئۆرپ ـ ئادىتى، كاتولىك دىنى روھانىيلىرىنىڭ نادان ئەخمەقلىقىنى مەسخىرە قىلىدى، ئوردىدىكىلەرنىڭ ئىسراپخورلۇقى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۇتتەھەملىكى ۋە مۇستەبىت سىياسىيىنىڭ چىرىك ـ زۇلمەتلىكلىكىنى ئەيىبلىدى.

«قانۇن روھى» ئۇ 27 يىل ئەجىر سىڭدۈرۈپ يېزىپ چىققان مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسەردە بايان قىلغان سىياسىي ئىدىيەسى بۇرژۇئا سىياسىي تەلىماتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇ ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى دەللىلەپ، ھەرقانداق دۆلەتنىڭ قانۇنى شۇ دۆلەتنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، دىنىي ئېتىقادى، بولۇپمۇ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل سىياسىي تۈزۈم ھېسابلىنىدۇ. سىياسىي تۈزۈم قانۇن روھى ۋە چىقىرىلغان قانۇنلارنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلەيدۇ، ھەتتا جۇغراپىيەلىك ئامىلنىڭ رولىنى يوققا چىقىرىۋېتەلەيدۇ، دەپ كۆرسەتتى. روشەنكى، ئۇ سىياسىي تۈزۈمنىڭ رولىنى كۆپىتۈرۈۋەتكەن، سىياسىي تۈزۈمنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ماددىي شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ بايانى گەرچە ئىلمىي بولمىسىمۇ، ئەمما كاتولىك دىنىنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا چوڭ ئىلگىرىلەش ئىدى.

ئۇ سىياسىي تۈزۈمنىڭ رولىغا بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن سىياسىي تۈزۈم تەتقىقاتىغا نۇرغۇن زېھنىنى سەرپ قىلدى. ئۇ: ھاكىمىيەت پۈتۈن خەلقنە مەنسۇپ بولىدىغان تۈزۈلمە دېموكراتىك تۈزۈلمە، ھاكىمىيەت ئاز ساندىكى كىشىلەرگە مەنسۇپ بولىدىغان تۈزۈلمە ئاقسۆڭەكلەر تۈزۈلمىسى، سىياسىي ھوقۇقى تارتۈۋېلىنغان كىشىلەرنىڭ سانى قانچە ئاز بولسا، ئاقسۆڭەكلەر تۈزۈلمىسى شۇنچە مۇستەھكەم بولىدۇ، ئەلا ئاقسۆڭەكلەر تۈزۈلمىسى دېموكراتىك تۈزۈلمىگە يېقىنلىشىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە، بىر كىشى قانۇنغا ئاساسەن ھەم ئاقسۆڭەكلەرگە تايىنىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلسا، بۇ پادىشاھلىق تۈزۈلمە بولىدۇ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى پادىشاھلىق تۈزۈلمىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بەلگىسى، ئاقسۆڭەكلەر پادىشاھلىق تۈزۈلمىدىكى «كېلىشتۈرگۈچى كۈچ» ھېسابلىنىدۇ، يۇقىرىقى ئۇچ خىل تۈزۈلمە ئەڭ مۇۋاپىق تۈزۈلمە، زوراۋان پادىشاھ تۈزۈلمىسى تولىمۇ نامۇۋاپىق بولۇپ، بۇ تۈزۈلمە قورقۇتۇشقا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ تۈزۈلمىدە پادىشاھ ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇتۇپ، باشقىلارنى يوقنىڭ ئورنىدا كۆرىدۇ، ھەرقانداق قانۇنىنى كېرەك قىلمايدۇ، ئۆز ئىرادىسىنى قانۇن دەپ قارايدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ئۆتكۈر تىللار بىلەن زوراۋان ھۆكۈمەتنى فىرانسىيە جەمئىيىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئادىمىيلىكنى دەپسەندە قىلدى، دەپ ئەيىبلىدى. ئۇنىڭ زوراۋان پادىشاھ تۈزۈلمىسىنى ئەيىبلىشى، ئەمەلىيەتتە، شۇ چاغدىكى فىرانسىيەنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمىنى ئەيىبلىگىنى ئىدى.

ئۇ زوراۋان پادىشاھ تۈزۈلمىسىنى سۆكۈپلا قالماي، بۇ خىل تۈزۈلمىنىڭ شەكىللىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلىنىمۇ كۆرسەتتى. ئۇ: ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى بۆلۈپ يۇرگۈزگەندىلا خەلقنىڭ ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ، زوراۋان ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى

ئالغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى.

ئۇ ئۇچ ھوقۇق، يەنى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، مەمۇرىيەت ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىنى ئايرىم - ئايرىم يۈرگۈزۈش، بۇ ئۇچ ھوقۇقنىڭ، ئوخشاش بولمىغان ئۇچ ئاپپاراتقا تەۋە بولۇشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بۇ ئۇچ ھوقۇق بىرلەشتۈرۈلمەسلىكى كېرەك، ھەتتا بۇ ئۇچ ھوقۇقنىڭ خالىغان ئىككىسىمۇ بىر ئاپپاراتقا تەۋە بولماسلىقى لازىم. ئەگەر قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بىلەن مەمۇرىيەت ھوقۇقى بىر ئاپپاراتقا تەۋە بولسا، قانۇن ئېلان قىلغان ئاپپارات ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قانۇن ئىجرا قىلىدۇ، بۇنداق بولغاندا ئۇ قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرنى كەسكىن ئىجرا قىلمايدۇ - دە، قانۇن بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرايدۇ، دۆلەتتە زوراۋان ھۆكۈمەت پەيدا بولىدۇ، مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ نۇقسانلىرى دەل مۇشۇ يەردە. ئەگەر ئەدلىيە ھوقۇقى بىلەن مەمۇرىيەت ھوقۇقى بىرلا ئاپپاراتقا تەۋە بولسا، ئوخشاشلا مۇستەبىت تۈزۈم شەكىللىنىدۇ. ئۇ چاغدا سوتچىلار ھەم قانۇن ئىجرا قىلغۇچى، ھەم قانۇن ئىجرا سىنى نازارەت قىلغۇچى بولۇپ قالغاچقا، ئەزگۈچىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئوخشاشلا، ئەدلىيە ھوقۇقى بىلەن قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بىر ئاپپاراتقا تەۋە بولسا، سوتچىلار ھۆكۈم ئېلان قىلغاندا قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرنى كەسكىن ئىجرا قىلمايدۇ، چۈنكى قانۇننى ئۆلار ئۆزلىرى چىقارغان بولغاچقا، مەزمۇنىنى خالىغانچە ئۆزگەرتەلەيدۇ.

ئۇ پادىشاھلىق تۈزۈمدىكى دۆلەتتە، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى خەلق ۋەكىللىرى ئاپپاراتىغا تەۋە بولۇش، مەمۇرىيەت ئاپپاراتىنىڭ باشلىقلىقىنى پادىشاھ ئۇستىگە ئېلىش، ئەدلىيە ھوقۇقى زاسپداتېللار سوتىغا مەنسۇپ بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، مەمۇرىيەت ھوقۇقى بىرلا ئادەمگە تاپشۇرۇلسا، ئىش بېجىرىش سۈرئىتى ۋە ئۇنۇمىنى ئۆستۈرگىلى بولاتتى. ئۇ گەرچە قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنىڭ خەلق

ۋەكىللىرى ئاپپاراتىغا تەۋە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئەمما بۇ خەلق ۋەكىللىرى ئاپپاراتىغا چۈشەك سېلىشنى، يەنى خەلق ۋەكىللىرى ئاپپاراتىنى تۆۋەن پالاتا قىلىشنى، ئاقسۆڭەكلەردىن تەشكىللەنگەن ئاپپاراتنى يۇقىرى پالاتا قىلىشنى ئۈمىد قىلدى.

ئۇ ئۇچ هوقۇقنى ئايرىم - ئايرىم يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىللە يەنە ئۇچ هوقۇقنىڭ ئۆزئارا چېتىشلىقىنىڭ مۇهىملىقىنى تەكىتلىدى، جۈملىدىن ئۇ قانۇن چىقىرىش ئاپپاراتى ماقۇللىغان قانۇننى پادىشاه تەستىقلىشى، قانۇن چىقىرىش ئاپپاراتىمۇ مالىيە ۋە هەربىي ئىشلار قاتارلىق بەزى مەمۇرىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى كېرەك، بۇنداق ئەهۋالدا، گەرچە بۇ ئۇچ هوقۇق مەلۇم دەرىجىدە بىر - بىرىگە دەخلى قىلسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۇلارنى ماسلاشتۇرۇپ يۈرگۈزگىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

ئۇچ هوقۇقنى ئايرىش پىرىنسىپىنىڭ تىغ ئۇچى پادىشاهلىق مۇستەبىت تۈزۈمگە قارىتىلغاندى، چۈنكى بۇ تۈزۈمده پادىشاه قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە هوقۇقىنى يالغۇز ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئەگەر ئۇچ هوقۇق ئايرىم يۈرگۈزۈلسە پادىشاهنىڭ هوقۇقى زور چەكلىمىگە ئۇچرايتتى. شۇڭا، ئۇچ هوقۇقنى ئايرىش تەلىماتى شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئىلغار ئەهمىيەتكە ئىگە ئىدى، ئۇ يېقىنقى زامان بۇرژۇئا دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

ژان ياك روسسۇ (1712 ــ 1778) شۇ پېتىسارىيەدىكى جەنۇبده سائەتچى ئائىلىسىده تۇغۇلغان، ئائىلىسى نامرات بولغاچقا شاگىرت ئىشچى، چاكار، ئائىله ئوقۇتقۇچىسى، كاتىپ، سەرگەردان مۇزىكانت بولغان. نامرات سەرگەردانلىق تۇرمۇش ۋە ئاۋام خەلق بىلەن كۆپ ئۇچرىشىش ئۇنى خەلقنىڭ هال - ئەهۋالىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. غوجايىنلارنىڭ قامچىسى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ هاقارەتلىرى،

هۆكۈمەتنىڭ بېسىمى ئۇنىڭدا فېئوداللىق مۇستەبىت تۈزۈمگە قارىتا چوڭقۇر ئۆچمەنلىك پەيدا قىلغان. شۇڭا، ئۇ فېئوداللىق مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى جەڭچىگە ۋە ئۇلۇغ دېموكراتىزمچى بايراقدارغا ئايلانغان.

ئۇ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر بولۇپلا قالماي، يەنە مەشھۇر ئەدەب ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇرغۇپ تۇرغان ھېسسىيات ۋە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن يۇغۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ زېھنىنى ئېچىپ، قەلبىنى ھاياجانغا سالاتتى. ئۇنىڭ ئىدىيەسى فىرانسىيەدىكى ئىلغار ئېقىمدىكىلەرگە زور تەسىر كۆرسەتتى، فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىدىكى ياكوبىنچىلارمۇ ئۇنىڭ ئىدىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەرىكەت قىلدى.

ئۇنىڭ «ئىنسانلار ئارىسىدىكى تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى»، «ئېمىل»، «ئىجتىمائىي توختام توغرىسىدا» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ دېموكراتىك ئىدىيەسىنى چوڭقۇر بايان قىلدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ «ئىجتىمائىي توختام توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىنىڭ بېشىدا: «ئادەم تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن ئىدى، ئەمما ھازىر ئۇنىڭغا كىشەن سېلىنغلىق» دېگەن مەشھۇر سۆزنى قىلغان بولۇپ، بۇ، يەتكۈچە ئېزىلگەن ھەم ئەركىنلىككە تەشنا بولغان فىرانسىيە خەلقىنىڭ يۈرەك ساداسى ئىدى. ئۇ: ئادەم تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن ـ باراۋەر بولىدۇ، بۇ تۇغما تەبىئىي ھوقۇق، ئەمما ھازىر كىمىڭ خەلق ئاقسۆڭەكلەر، روھانىيلارنىڭ قۇل قىلىشىغا، پادىشاھنىڭ ئېزىشىگە ئۇچراۋاتىدۇ دەپ كۆرسەتىپ، خەلقنى ئەزگۈچىلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشقا، ئادەمخور كىمىنا تۈزۈمگە ئوت ئېچىشقا چاقىردى. ئۇ خەلقنىڭ ئەركىنلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالغان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلارنى قاتتىق قامچىلاپ، كەسكىن ھالدا مۇنۇلارنى كۆرسەتتى: ئەڭ ئالىي ھوقۇق بىر ئادەمنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قالسا زادىلا مۇۋاپىق بولمايدۇ، پادىشاھ خەلقنى نامرات، ئاجىز ھالەتتە

قالدۇروپ، ئۆزىگە مەڭگۈ قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان قىلىپ مەنپەئەتكە ئېرىشىدۇ. پادىشاھ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خەلقنى نادان، ئاجىز، نامراتلىقتا قالدۇرىدۇ. پادىشاھ ئەسلىدىن دۆت ـ قابىلىيەتسىز ئەمەس، ئەمما پادىشاھلىق ئورۇن ئۈنىڭ ھاماقەت ھەم زوراۋان بولۇپ قېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇ پادىشاھنى ئىلاھ، خەلقنى ھايۋان دەپ قارايدىغان سەپسەتىلەرگە كۈچلۈك رەددىيە بېرىپ يەنە مۇنۇلارنى كۆرسەتتى: ئەزگۈچىلەر زوراۋانلىقتا تايىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، ئەمما ئەڭ كۈچلۈكلەرمۇ ئۆزىنى مەڭگۈلۈك ھۆكۈمران دەپ ئەلمەيدۇ، ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قالغان قۇللار ھامان بىر كۈنى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. خەلق زورلۇق كۈچ ئارقىلىق زوراۋان پادىشاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالايدۇ.

ئۇ خەلق ھوقۇقى ئىدىيەسىنى باتۇرلۇق بىلەن قوغداپ، بارلىق ھوقۇق خەلقتە مەنسۇپ، بارلىق ھوقۇقنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە يۇرگۈزۈلۈشى خەلقنىڭ ئىرادىسىنى گەۋدىلەندۈرۈشى كېرەك. خەلقنىڭ ھوقۇقى تارتۇۋېلىنىپ، ئۇ خەلقنى قۇل قىلىشقا، ئېزىشكە ئىشلىتىلگەندە، خەلق قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتمىسە، زورلۇق كۈچىگە تايىنىپ ئۆز ھوقۇقىنى تارتۇۋالغانلارنى يوقىتىشقا ھوقۇقلۇق، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ئىنقىلاب قىلىش ئىدىيەسىنى مانا مۇشۇنداق يوللۇق شەرھلىدى.

ئۇ بايلارنىڭ نامراتلارنى ئېزىشى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىدەك تەڭسىزلىك ھادىسىلىرىگە قارشى تۇرۇپ، بايلار قولىدىكى زور پۇل ـ بايلىق بىلەن كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە بولۇۋالىدۇ، ئەمما نامراتلار ئۆز قولى بىلەن ياسىۋالغان كەپىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگىمۇ كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، ئەجەبا، جەمئىيەتتىكى بارلىق مەنپەئەتكە بايلارلا ئېرىشەمدىكەن؟ باج تاپشۇرماسلىق ئىمتىيازى بىلەن ئېتىبار بېرىش سىياسىتىدىن شۇلارلا بەھرىمەن بولامدىكەن؟ دەپ كۆرسەتتى.

ئۇ بۇنداق تەڭسىزلىك ھادىسىلىرىنى تەنقىد قىلىپلا قالماي، بۇ تەڭسىزلىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنى ئىنچىكە شەرھلەپ مۇنداق كۆرسەتتى: ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپتە «تەبىئىي ھالەت»تە تۇرغان، بۇنداق «تەبىئىي ھالەت»تە كىشىلەر ئەركىن، باراۋەر بولۇپ بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئۇ چاغدا شەخسىي مۈلۈك، دۆلەت، ھۆكۈمەت دېگەنلەر بولمىغان، ئالىيجانناب ئەخلاق، دوستلۇق، مېھرىبانلىق كىشىلەرنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرغان، بۇ دەۋر ئىنسانىيەتنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» بولغان. ئەمما، كىشىلەردە تۇغما ئالغا ئىنتىلىش ئىقتىدارى بولغاچقا، ئۇلار ئەمگەك قوراللىرىنى ئىجاد قىلىشقا باشلىغان. ئەمگەك قوراللىرى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن يەنە مېتال قوراللارنى ياسىغان ھەم دېھقانچىلىق ئۇسۇللىرىنى يېڭىلىغان، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئەخلاق بۇزۇلۇپ، ئادەت ـ قائىدىلەر سۇسلاشقان. بۇنىڭ بىلەن بەزى يامان كىشىلەر ئومۇمنىڭ يەرلىرىنى ئېگىلىۋېلىپ، خۇسۇسىي مۈلۈكنى پەيدا قىلغان. بۇ، تەڭسىزلىكنىڭ 1 ـ باسقۇچى. خۇسۇسىي مۈلۈك پەيدا بولۇشى بىلەنلا، باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى كېلىپ چققان. باي ـ كەمبەغەللىك توپىلاڭ ۋە ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇرۇش بايلارغا پايدىسىز بولغاچقا، ئۇلار ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ نامراتلارنى ئالداپ، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، نامراتلار بىلەن بىرلىشىپ «ئەڭ ئالىي ھاكىمىيەت»نى شەكىللەندۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن باي ئاھالىلەر ۋە نامرات ئاھالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت بەرپا بولغان. دۆلەت قۇرۇلغاندا، كىشىلەر بايلارغا ئالدىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ «تەبىئىي ھالەت»تىكى ئەركىنلىكىدىن ۋاز كېچىپ، دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغان. ئەمما، ھۆكۈمرانلار خەلقنىڭ بەختىنى كۆزلىمەي، خەلقنى ئېزىشكە باشلىغان. دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى تەڭسىزلىكنىڭ 2 ـ باسقۇچى. ئاخىرىدا

زوراۋان ھۆكۈمەت پەيدا بولغان، بۇ چاغدا تەڭسىزلىك ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن، كىشىلەرنىڭ بەختسىزلىكىمۇ ئەۋجگە چىققان، مانا بۇ تەڭسىزلىكنىڭ 3 ـ باسقۇچى. ۋاھالەنكى، بۇنداق ئېچىنىشلىق ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، «تەبىئىي ھالەت»تىكى «ئالتۇن دەۋر»گە قايتىش كېرەكمۇ؟ ئەمما، بۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمدىكى چىقىش يولى زوراۋان ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش.

ئۇ دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتتە بۈاستە دېموكراتىيەنى يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىپ مۇنداق قارىدى: قانۇن چىقىرىشتا، ھەربىر پۇقرا قانۇننى تۈزۈش، مۇھاكىمە قىلىش ۋە بېكىتىشكە بىۋاستە قاتنىشىشى كېرەك، خەلق ۋەكىللىرىلا قانۇن چىقارسا، خەلقنىڭ ئىرادىسىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، شۇڭا خەلق ۋەكىللىرىنىڭ قانۇن چىقىرىشى مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇ يەنە پارلامېنتلىق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، ئەنگلىيەنىڭ پارلامېنتلىق تۈزۈمىنى سۆكۈپ مۇنداق كۆرسەتتى: ئەنگلىيە پارلامېنتى ئاۋامنىڭ ئىرادىسىنى ئىگىلىۋالغان، بۇنداق تۈزۈمدە خەلق پەقەت پارلامېنت ئەزالىرىنى سايلىغان چاغدا ئەركىن بولالايدۇ، پارلامېنت ئەزالىرىنى سايلاپ بولغاندىن كېيىن يەنە قۇلغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئۇ بۇ تەشەببۇسلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دۆلەت ھوقۇقىغا بولغان قارىشىنى ئىپادىلىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: دېموكراتىك تۈزۈمدە ھەربىر پۇقرا قانۇن چىقىرىشقا قاتنىشىدۇ، شۇڭا دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقى بارلىق خەلقنىڭ ئومۇمىي ئىرادىسىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولىدۇ، بۇ ھوقۇق خەلق مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتماي قوغدىيالىغاچقا، بۇ ھوقۇقنى ئاجىزلاتماي كۈچەيتىش، پارچىلىماسلىق كېرەك. ئۇ دەل مۇشۇ خىل قاراشتا بولغاچقا، مونتېسكيونىڭ ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىم يۈرگۈزۈش تەلىماتىغا قارشى تۇراتتى.

ئۇ: دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتتە مەمۇرلارنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى

خەلقنىڭ ئىرادىسى ئورنىغا قويۇۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دائىملىق نازارەت تۈزۈمى ئورنىتىش كېرەك، يەنى بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدە خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، تۆۋەندىكى ئىككى مەسىلىگە قارار چىقىرىش لازىم: بىرىنچى، ھاكىمىيەت شەكلىنى ساقلاپ قېلىش كېرەكمۇ - يوق؟ ئىككىنچى، ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى يەنىلا ھاكىمىيەت بېشىدىكى كىشىنىڭ قولىدا قالدۇرۇش كېرەكمۇ - يوق؟ بۇنداق قىلغاندا، مەمۇرلار ھەرقاچان ھوقۇقىدىن ئېلىنىپ كېتىش خەۋپى ئاستىدا تۇرغاچقا، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خەلقنىڭ ئىرادىسى يويىچە ئىشلەيدۇ، ئۆز ئىختىيارىچە خەلقنى ئېزىشكە پېتىنالمايدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ خەلق بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇنداق تەھلىل قىلدى: «مەمۇرىي ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان كىشىلەر خەلقنىڭ غوجايىنى ئەمەس، ئەگەر خەلق خالىسا ئۇلارنى تەيىنلەيدۇ، خالىمىسا ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ. بۇ ئەمەلدارلارغا نىسبەتەن پەقەت خەلقنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇش مەسىلىسىلا بار، دۆلەت ئۇلارنى مەلۇم ۋەزىپىگە تەيىنلىگەندە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پۇقرالىق مەجبۇرىيىتىنىلا ئادا قىلىدۇ، ئۆز كۆمۈچىگە چوغ تارتىدىغان ھېچقانداق ھوقۇقى يوق.»

ئۇنىڭ تەلپۈنىدىغىنى كىچىك دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت ئىدى. چۈنكى، پەقەت كىچىك جۇمھۇرىيەتتىلا بارلىق پۇقرالارنىڭ قانۇن چىقىرىشقا قاتنىشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى، مەمۇرىي ئاپپاراتلارنى بىۋاسىتە نازارەت قىلغىلى بولاتتى. ئۇنىڭ كىچىك دۆلەتكە قىزىقىشى ئۇنىڭ بۇرۇن ياشىغان مۇھىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شۇ ۋېتسارىيەدە بۇنداق كىچىك دۆلەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى. ئۇ تېخى ياۋروپا قىتئەسىنى نۇرغۇن ئۇشتاق جۇمھۇرىيەتلەرگە بۆلۈشنى تەسەۋۋۇر قىلغانىدى.

ئۇ ئۆزى لايىھەلەپ چىققان دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى تولىمۇ ماختايتتى. ئۇ مۇنداق قارايتتى: دېموكراتىك تۈزۈم

شارائىتىدا، كىشىلەر گەرچە «تەبىئىي ھالەت»تىكىدەك ئۇنداق ئازادە ، ئىختىيارىي بولالمىسمۇ ھەمدە دۆلەت نوپۇزىغا چوقۇم بويسۇنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا ئەركىن بولىدۇ. چۈنكى، ھەممە كىشى قانۇن چىقىرىشقا قاتنىشىدۇ، ھەربىر كىشىنىڭ قانۇنغا بويسۇنغىنى ئۆزىگە بويسۇنغىنىغا باراۋەر بولىدۇ، دېموكراتىك ھاكىمىيەتكە بويسۇنغان كىشىنىڭ بەختى ۋە ئەركىنلىكى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. گەرچە، كىشىلەر «تەبىئىي ھالەت»تىكى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قالسىمۇ، ئەمما دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتتە ئېرىشكىنى «تەبىئىي ھالەت»تىكىدىن كۆپ بولىدۇ. دېموكراتىك تۈزۈم شارائىتىدا «كىشىلەر ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىدىيەسىنى ئىلغارلاشتۇرۇپ، روھىنى يۈكسەلدۈرۈپ»، «كالۇڭا، كالامپاي مەخلۇق»دىن «ئەقىل ئىدراكلىق ئادەم»گە ئايلىنىدۇ.

ئۇ يەنە دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت ئۇچۇن بىر ئىجتىمائىي ئىسلاھات پىلانىنى لايىھەلەپ چىقتى. ئۇ خۇسۇسىي مۇلۇك ھەرقانداق جەمئىيەتتە كەم بولسا بولمايدۇ دەپ قارىغاچقا، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرمايتتى، پەقەت بىاي ـ كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ ھەددىدىن زىيادە چوڭىيىپ كېتىشىگە قارشى تۇراتتى. ئۇنىڭ خىيالىدىكى جەمئىيەتتە، ھەربىر كىشىنىڭ ئۆز تۇرمۇشىنى قامداشقا يەتكۈدەك مال ـ مۇلكى بولسىلا كۇپايە ئىدى، «بايلىقىدىن باشقا كىشىلەرنى سېتىۋالالايدىغان، نامراتلىقىدىن ئۆزىنى سېتىشقا مەجبۇر بولىدىغان» ھادىسە ھەرگىز يۇز بەرمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئۇ بايلىقنىڭ ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، مىراس بېجى ۋە ئاشما باج ئېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئومۇمەن روسسونى بۇرژۇئا دېموكراتىزمچى مۇتەپەككۇر دېيىشكە بولاتتى. ئۇنىڭ ئىدىيەۋى تەلىماتىدا ئۇششاق بۇرژۇئازىيەنىڭ چەكلىملىكى ناھايىتى روشەن بولسىمۇ، ئەمما

ئۇ ھېئودالىلىق جەمئىيىتىگە ئېلان قىلىپ، ھېئودال مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ نۇقسانلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق تۇغنىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يەتكۈچە ئېزىلگەن خەلقنى كۈرەش يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ ئۇنىڭ ئۇلۇغ تەرىپى ھېسابلىنىدۇ.

روسسو بىلەن دەۋرداش دېگۈدەك ئۆتكەن بىر تۈركۈم مۇتەپەككۇرلار ــ دېدېرو (1713 ــ 1784)، ھولباخ (1723 ــ 1789)، ھېلۋېتسئوس (1715 ــ 1771) قاتارلىقلار ھەمكارلىشىپ ئىنسىكلوپېدىيە تۈزگەچكە، ئىنسىكلوپېدىيەچىلەر دەپ ئاتالدى. ئىنسىكلوپېدىيەچىلەرنىڭ ھەممىسى جەڭگىۋار ماتېرىيالىزمچىلار بولۇپ، ئۇلار ماتېرىيالىزمنى ئىدىيەۋى قورال قىلىپ، ھېئودال مۇستەبىت تۈزۈم، كاتولىك دىنى جەمئىيىتى ۋە دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن كۈرەش قىلدى.

18 ـ ئەسىردىكى فرانسىيە ماتېرىيالىزمى تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەنىدى. شۇ دەۋردە، ماتېماتىكا، فىزىكا، ئاستىرونومىيە كۆرۈنەرلىك تەرەققىي قىلىپ، مۇتەپەككۇرلارغا دۇنيانىڭ خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلمىغانلىقىنى، بەلكى ئالەمنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، دۇنيانىڭ ماددىدىن تۈزۈلگەنلىكىنى، ماددىنىڭ ئادەمنىڭ سۇبيېكتىپ ئېڭىغا باقماي، مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىدىيەسىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى بىلىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەنىدى.

ئىنسىكلوپېدىيەچىلەر دىنىنى مەقسەتلىك ئالدامچىلىق، دەپ قارايتتى. ھولباخ مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «مېنىڭچە، پادىشاھنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى كۆتۈرۈپ، پۇقرالارنى پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن دىن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان». ئەمما، ئۇلار دىننىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى چۈشەنمەيتتى. ئۇلار دىن كىشىلەرنىڭ ئەخمەق، نادانلىقىدىن پەيدا بولغان، بىلىمنى

ئومۇملاشتۇرۇپ ئەقلىنى ئاچقاندىلا دىنىنى يوقاتقىلى بولىدۇ. دەپ قارايتتى.

فرانسىيە ئېنسىكلوپېدىيەچىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان ماتېرىيالىزم مېخانىك ماتېرىيالىزم بولۇپ، ئۇلار تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشەنمىگەنىدى. ئۇلار گەرچە ماددىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ھەرىكىتىنى ئىنكار قىلمىسىمۇ، ئەمما ماددىنىڭ ئۆزگىرىشىنى پەقەت سان جەھەتتىكى ئۆزگىرىش دەپ قاراپ، سان ئۆزگىرىشىنىڭ سۈپەت ئۆزگىرىش جەريانى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلمىگەنىدى. يەنە ئالەمنى ماددىدىن تەركىب تاپقان ماشىنا دەپ قاراپ، تاساداپىيىلىقنى، ئىنسانلار ئىرادىسىنىڭ ھەرىكەتچانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، تەقدىرچىلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالغانىدى.

فرانسىيە ماتېرىيالىزمچىلىرىنىڭ يەنە بىر چوڭ نۇقسانى شۇكى، ئۇلار تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشەندۇرگەندە، ماتېرىيالىزمچى، ئىجتىمائىي، تارىخىي ھادىسىلەرنى چۈشەندۇرگەندە بولسا ئىدېئالىزمچىلارغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن، ھولباخ پادىشاھنىڭ كەيپىياتى ۋە مىجەزى ئۇرۇش ھەم ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بالايىئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى، دەپ قارىدى. ئەمما، ئۇلار يەنە ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلغاندا، بەزى ئالاھىدە قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن، ئۇلار ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىشتە ئىشنى ئالدى بىلەن مائارىپتىن باشلاش كېرەك، دەپ قارىدى.

ئېنسىكلوپېدىيەچىلەر سىياسىي تەشەببۇس جەھەتتە مۇتىدىل بولۇپ، كۆپ ساندىكىلەر ئۇمىدىنى «دانا پادىشاھ»قا باغلىدى. گەرچە ھولباخ بىلەن ھېلۇۋېتئوس خەلقنىڭ زوراۋان پادىشاھقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ھوقۇقى بارلىقىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، ئەمما خەلق ئىنقىلابىدىن قورقىقاچقا، «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولى بىلەن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، تىنچ يول

بىلەن جەمئىيەتنى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى تەكتىلىدى.

قىسقىسى، ئېنسىكلوپېدىيەچىلەر كىشىلەرنى نادانلىقتىن ئويغىنىپ، ئىلىمگە دالالەت قىلىشتا سەل قارىغىلى بولمايدىغان رول ئوينىدى.

ئاقارتىش ھەرىكىتىدە يەنە تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مېللېر (1664 ــ 1729)، موربللې، مابلى (1709 ــ 1785) قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار مەيدانغا كەلدى. بۇ بىرقانچە مۇتەپەككۇرنىڭ ئورتاقلىقى شۇكى، ئۇلار فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمگە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى بارلىق يامانلىقنىڭ مەنبەسى دەپ قارىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭ تەقسىماتچى خىيالىي كوممۇنىزمچىلار ئىدى.

ئومۇملاشتۇرغاندا، فرانسىيە ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تۆھپىسىنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: بىرىنچى، ئۇلار ئەقلىيچىلىك بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كىشىلەرنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان ئىدىيەۋى قاتمالىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. دىنىي خۇراپاتلىق، چىرىك مۇستەبىت تۈزۈم، ئەكسىيەتچىل تەبىقە تۈزۈمى، بارلىق نامۇۋاپىق ھادىسىلەرنى تەنقىد قىلدى. ئۇلار ئەقلىيچىلىكنى قورال قىلىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان شەكىللىنىپ قالغان «چەكلەنگەن رايون»غا بۆسۈپ كىرىپ، كىشىلەرنىڭ بوغۇلغان ئىدىيەسىنى ئازاد قىلىپ، كىشىلەرنى مۇستەقىل پىكىر قىلىشقا يېتەكلەپ، كىشىلەر ئالدىدا گۈزەل كېلەچەكنى نامايان قىلدى. ئىككىنچى، ئۇلار كىشىلىك قەدىر ـ قىممەتنى تەكتىلەپ، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مۇقەددەس، دەخلى ـ تەرۇزسىز بولىدىغانلىقىنى، ھەربىر ئادەمنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتى بولىدىغانلىقىنى، ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئۆز بەختىنى ئىزدەش

هوقۇقى بارلىقىنى جاكارلاپ، ھەربىر كىشىنىڭ بىلىملىك، ئەركىن، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەيدىغان بولۇشىنى، مۇستەبىت تۈزۈم ئاستىدا ئۇن - تىنسىز قۇل بولۇۋەرمەسلىكنى ئەسكەرتتى. ئۇچىنچى، بىر قىسىم ئىلغار مۇتەپەككۇرلار ماتېرىيالىزمنى تەشۋىق قىلىپ، تەبىئەتتىن ھالقىغان ئاتالمىش ئىلاھنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلدى. ئۇلار ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، ئىلاھچىلىققا جەڭ ئېلان قىلدى، بۇ ئارقىلىق كىشىلەردىكى دىنىي خۇراپاتلىق ئىدىيەسىنى تازىلىدى. تۆتىنچى، روسسو قاتارلىق ئاز ساندىكى مۇتەپەككۇرلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش، ئىنقىلاب قىلىش ھوقۇقىنى تەشەببۇس قىلىپ، خەلق ئەركىنلىكى ۋە ھوقۇقى دەپسەندە قىلىنغاندا قوزغىلىپ ئىنقىلاب قىلىش ئارقىلىق ئەزگۈچىلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ھوقۇقلۇق، دەپ كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا فرانسىيە خەلقى قوزغىغان بۈيۈك ئىنقىلابنىڭ مۇھىم نەزەرىيەۋى ئاساسى بولۇپ قالدى.

18 - ئەسىردىكى ئاقارتىش ھەرىكىتى ئەمەلىيەتتە 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابى ئۈچۈن ئىدىيەۋى تەييارلىق بولدى. ئاقارتىش ئىدىيەسى بۈيۈك ئىنقىلابتا بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈم بىلەن كۈرەش قىلىشىدىكى ئىدىيەۋى قورال بولدى.

2 - بۆلۈم 17 — 18 - ئەسىرلەردىكى گېرمانىيە

1. گېرمانىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمە ھالىتى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قالاقلىقى

يېقىنقى زامانىدىن تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگۈچە، سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمە ھالەت ۋە ئىقتىسادىي

جەھەتتىكى قالاقلىق گېرمانىيەنىڭ ئىككى چوڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ كەلدى.

11 ـ ئەسىردىن كېيىن، مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ زېمىنى بارغانسېرى كىچىكلەپ، 1500 ـ يىلىغا كەلگەندە پەقەت گېرمانىيەنىڭ زېمىنىلا قالدى. 15 ـ ئەسىردە ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ھوقۇق مەركەزلەشكەن بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇپ شەكىللەنگەندە، مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسى يەنىلا بۆلۈنمە، تارقاق ھالەتتە ئىدى. مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاھى پەقەت قۇرۇق ناملا بار دۆلەت رەھبىرى بولۇپ، ئىمپېرىيە تەۋەلىكىدىكى فېئودال كىنەزلەر ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرەتتى، ئۇلارنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرى ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل دۆلەت تۈسىنى ئالغانىدى. پادىشاھ ۋەكىللىكىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقانداق ئەمەلىي ھوقۇقى يوق بولۇپ، كىنەزلىكلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايتتى. پادىشاھ سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدىغان بولۇپ، ئالاھىدە بەلگىلەنگەن پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەزلەر ئىچىدىن سايلىنىپ چىقىلاتتى. ئەڭ دەسلەپىدە جەمئىي سەككىز پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەز بولۇپ، 1692 ـ يىلىدىن باشلاپ توققۇزىنچى كىنەز ـــ خانىۋۇبر كىنەزى پەيدا بولدى. ئەمما 1273 ـ يىلىدىن تارتىپ خابىسبۇرگ خانىدانلىقىنىڭ ۋەكىللىرى ئىچىدىن پادىشاھ سايلاش ئۆزگەرمەس قائىدىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بۇ خانىدانلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا ئاۋستىرىيەگە ئوخشاش كۈچلۈك كىنەزلىك بولۇپ، گېرمانىيە پات ـ پات تۈركىيە قوشۇنىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئاۋستىرىيەنىڭ كۈچى ۋە جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ تۈركىيەنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئەلىنەلەيتتى.

سىياسىي جەھەتتىكى بۇ خىل بۆلۈنمە ھالەت 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە دىنىي ئۇرۇش سەۋەبىدىن تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. دىنىي

ئىسلاهات جەريانىدا، ئىمپېرىيە زېمىنىدىكى نۇرغۇن كاتولىك دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ يەرلىرى مۇسادىرە قىلىندى، فېئودال كىنەزلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دىنى جەمئىيەتلەرنىڭ يەرلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ھەم يېڭىدىن قۇرۇلغان لوتېر مەزھىپى دىنىي جەمئىيىتىنى ئۆزلىرىگە بېقىندۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تېخىمۇ كۈچىيىپ، تېخىمۇ مۇستەقىل بولۇۋالدى.

ئەمما، پادىشاھ ئۆزىنىڭ ھوقۇقسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالغىنىغا تەن بەرمەي، مەركەز ھوقۇقىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇندى ئەمما كىنەزلەر بولسا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل ئورنىنى ساقلاشقا تىرىشتى. شۇ سەۋەبتىن، پادىشاھ بىلەن ھەرقايسى كىنەزلەر ئارىسىدا 30 يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇش 1618 ـ يىلى باشلىنىپ 1648 ـ يىلى ئاياغلاشتى. غەربىي ياۋروپادىكى ئەنگلىيە، فىرانسىيە، گوللاندىيە ۋە شىمالىي ياۋروپادىكى شۇۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىدىن قورقىپ، گېرمانىيە كىنەزلىرى تەرەپتە تۇرۇپ پادىشاھ بىلەن جەڭ قىلدى. 30 يىللىق ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ۋېستفالىيە سۇلھى كېلىشىمىگە ئاساسەن، گېرمانىيە كىنەزلىرى پادىشاھنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا ئۇرۇش ئېلان قىلىش ۋە يارىشىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن گېرمانىيەنىڭ پارچىلىنىشى مۇقىملىشىپ قالدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، گېرمانىيە زېمىنىدىكى چوڭ ـ كىچىك كىنەزلىك 296 گە يېتىپ، رېتسارلار سۇيۇرغاللىق يېرى 1000دىن ئېشىپ كەتتى. پادىشاھنىڭ قولىدا پەقەت ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسى بېرىش ھوقۇقىلا قالدى. ئىمپېرىيە پارلامېنتى پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەزلەر پالاتاسى، كىنەزلەر پالاتاسى ۋە شەھەر پالاتاسىدىن تەركىب تاپتى. پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەزلەر پالاتاسى توقۇز ئادەمدىن، كىنەزلەر پالاتاسى 98 ئادەمدىن، شەھەر پالاتاسى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەندى. ئەمما، ئىمپېرىيە پارلامېنتى

ئسمى بار جسمى يوق ئورگان بولۇپ، كىنەزلىكلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ھەرگىز ئارىلىشالمايتتى.

ھەرقايسى كىنەزلەر ئۆز زېمىنىدىكى قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە، ھەربىي ئىشلار، مالىيە ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈۋالغان بولۇپ، ھوقۇق مەركەزلەشكەن مۇستەبىت تۈزۈم ئورناتقانىدى. ئۇلار بىيۇروكرات ئورگانلار، ساقچىلار ۋە ھەربىي قوشۇن ئارقىلىق ئۆز زېمىنىدىكى خەلقنى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، بەزى كىچىك كىنەزلەر مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ پۇقرالىرىنى يالانما ئەسكەر قىلىپ، باشقا دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىغا ساتتى. 18 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە ـ فىرانسىيە ئۇرۇشىدا، گېرمانىيە كىنەزلىرى يالانما ئەسكەر سېتىش ئارقىلىق فىرانسىيەدىن 107 مىليون 226 مارك لىفىر، ئەنگلىيەدىن 46 مىليون فوند كىرىم قىلدى. بەزى كىنەزلەر قىمارخانا ئېچىپ كىرىمىنى ئاشۇردى، يەنە بەزى كىنەزلەر تۇز، ھاراق سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئارقىلىق كىرىمىنى ئاشۇردى. بۇ كىنەزلەر ئۆزئارا ئۇزۇنگە سوقۇشتۇرۇپ، زادىلا ئەپ ئۆتمىدى. بەزى كىنەزلەر ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، گېرمانىيە سىرتىدىكى دۆلەتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قوشنا كىنەزلەرنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى.

سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمە ھالەت بىلەن بىللە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قالاقلىق گېرمانىيە خەلقىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولۇپ كەلدى.

ئوتتۇرا ئەسىردە، ئوتتۇرا دېڭىز ياۋروپا قىتئەسى بىلەن شەرق مەملىكەتلىرىنىڭ سودىسىدىكى ئاساسلىق يول ئىدى، گېرمانىيە بولسا ئوتتۇرا دېڭىزدىن ياۋروپا قىتئەسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بارىدىغان يول ئۈستىدە بولغاچقا، ئىقتىسادى گۈللىنىپ، ياۋروپادا 1 ـ ئورۇنغا ئۆتكەنىدى. ئەمما، 15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە تۈركىيە شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنى

بويسۇندۇرۇپ، ياۋروپا قىتئەسى بىلەن شەرق ئەللىرىنىڭ قاتناش يولىنى ئۇزۇۋەتتى. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئامېرىكا قىتئەسى بايقىلىپ، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىنى ئايلىنىپ ماڭىدىغان يېڭى قاتناش يولى ئېچىلدى. شۇڭا، دۇنيا سودىسىدىكى ئاساسلىق يول ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىن ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىغا يۆتكىلىپ، گېرمانىيە دېڭىز يولىدىن يىراقتا قېلىپ، ئىقتىسادى ئۇزاق مۇددەت چېكىنىش هالىتىدە قالدى.

كېيىنچە 30 يىللىق ئۇرۇش گېرمانىيەگە بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. نۇرغۇن شەهەر ـ يېزىلار ۋەيران بولۇپ خارابىلىككە ئايلاندى، بۇ، گېرمانىيە ئىقتىسادىنىڭ چېكىنىشىنى تېخىمۇ تېزلەتتى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىلا گېرمانىيە ئىقتىسادىدا ئاندىن بۇرۇلۇش بولدى، رېين رايونى، برانىدېنبۇرگ ۋە ساكسېندا كاپىتالىستىك خاراكتېرىدىكى سانائەت مەيدانىغا كەلدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، بېرلىندىكى يۇڭ توقۇمىچىلىق سانائىتىدە، كرېفېلدتىكى يىپەك توقۇمىچىلىق سانائىتىدە مەركەزلەشكەن قول سانائەت ئىشخانىلىرى پەيدا بولدى، بەزى قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا 2000 دىن 4000 غىچە ئىشچى ئىشلىدى.

ئەمما، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر گېرمانىيە يەنىلا ئەنگلىيەنىڭ كەينىدە قالدى. سەۋەبى، شۇ چاغدا گېرمانىيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات يولىدا مۇناسىق ئىككى چوڭ توسالغۇ بار ئىدى:

بىرى، سىياسىي جەهەتتىكى بۆلۈنمىچىلىك. گېرمانىيە زېمىنىدا نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك كىنەزلىكلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ ئەپ ئۆتەيتتى. ھەربىر كىنەزلىكنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇن سىستېمىسى، ئۆلچەم تۈزۈمى، پۇل بىرلىكى بار ئىدى، ئەڭ يامىنى ھەرقايسى كىنەزلىكلەرنىڭ چېگرالىرىدا تەسىس قىلىنغان تاموژنا چازىلىرى تاۋار ئوبوروتىغا زور توسالغۇ پەيدا قىلغان ئىدى. گېرمانىيەدىكى تاموژنا چازىلىرىنىڭ

كۆپلۈكى، زىيىنىنىڭ چوڭلۇقىنى شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولاتتىكى، پىرنادىن لىيېپىسگا باردىغان ئېلىپ دەرياسىدا 32 چازا تەسىس قىلىنغان، خانىۋۇيردىكى مىنتوندىن برامېيغا باردىغان ۋېيىسىي دەرياسىدا 21 چازا تەسىس قىلىنغانىدى. قۇرۇقلۇق يولىدىمۇ ئەھۋال ئوخشاش ئىدى. بۇلار گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كەلگەن بازار شەكىللەندۈرۈپ، سودا ـ سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا زور توسقۇنلۇق قىلدى. سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىدا توسالغۇ كۆپ بولغانلىقتىن، سودا بۇرژۇئازىيەسى سانائەتكە مەبلەغنى ئاز سېلىپ، كۆپ مەبلەغنى يەرگە سېلىشقا مەجبۇر بولدى.

يەنە بىرى، يانچىلىق تۇزۇمى. ئەھلىسەلىپ قوشۇنى شەرققە يۈرۈش قىلغاندىن (11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە) باشلاپلا گېرمانىيەدە يانچىلىق تۇزۇم زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، يانچىلار تەدرىجىي ئەركىن دېھقانلارغا ئايلانغانىدى. ئۇلارنىڭ كۆچۈش ئەركىنلىكى، پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىش ھوقۇقى بولۇپ، پومېشچىكلارغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىش يۈكىدىن قۇتۇلغانىدى، پەقەت ماددىي نەرسىلەر بىلەن يەر ئىجارىسى تۆلىسىلا بولاتتى.

ئەمما، 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە گېرمانىيە دېھقانلىرى قايتىدىن يانچىلىق ئورنىغا چۈشۈپ قالدى. يانچىلىق تۇزۇم يەنە تىرىلدى، بۇ ئەھۋالنى ئېنگېلس «2 ـ قېتىملىق يانچىلىق باسقۇچى» دەپ ئاتىدى. بەزى پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ يەر ئىجارىسىنى تاپشۇرالمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى يەرلەرنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. يەنە بەزىلىرى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى. دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى بۇنداق تارتىۋېلىش قىلمىشى ئەنگلىيەدىكى يەر چىتلاش ھەرىكىتىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئەمما، ئوخشىمايدىغان يېرى، بىرىنچىدىن، گېرمانىيە پومېشچىكلىرى دېھقانلارنىڭ قولىدىكى يەرلەرنى تولۇق

ئىگىلىۋالماي، بىر قىسمىنى دېھقانلارغا قالدۇرۇپ قويدى؛ ئىككىنچىدىن، گېرمانىيە پومېشچىكلىرى دېھقانلارنى قوغلۇۋەتمەي، ئۇلارنى يەرگە باغلىنىپ قالمىغان قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلىدى.

17 ـ ئەسىردىكى 30 يىللىق ئۇرۇش دېھقانلارنىڭ يانچىلىشىش جەريانىنى تېخىمۇ تېزلەتتى، تېخىمۇ كۆپ دېھقانلارنى يانچىغا ئايلاندۇردى. گېرمانىيەنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىمالىدا ئۇچتىن بىر قىسىم تېرىلغۇ يەر قاقاسلىققا ئايلاندى. پومېشچىكلار بۇ يەرلەرنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇرۇش سەۋەبىدىن نۇرغۇن دېھقانلار ۋەيران بولدى. ئۇلار ئەمگەك قوراللىرى، ئۆي هايۋانلىرى، ئوغۇت، ئۇرۇق قاتارلىق زۆرۈر لازىمەتلىكلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى، پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ بۇ قېينىچىلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى ئېلىۋالدى. يەرلىرىدىن ئايرىلغان دېھقانلار يانچىلارغا ئايلىنىپ، پومېشچىكلار ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر بولدى.

«2 ـ قېتىملىق يانچىلىق باسقۇچى» گېرمانىيەنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىمالىدىكى برانىدېنبورگ، پرۇسسىيە، پومېرانىيە، مېكلېنبورگ، سىلىسىيە قاتارلىق جايلاردا ئەڭ گەۋدىلىك بولدى. بۇ جايلاردا يانچىلىق تۈزۈم ئەڭ ۋەهشىي تۈس ئالدى. يانچىلار هەر كۈنى پومېشچىكلارنىڭ يېرىگە ئىشلەشكە مەجبۇر بولدى، پەقەت كېچىسىلا ئۆز يېرىگە ئىشلەشكە پۇرسەت يارىتالىدى. پومېشچىكلار نازارەتچىلەرنىڭ قامچىسى ئارقىلىق ئۇلارنى نازارەت قىلدى. يانچىلارنىڭ كۆپ قىسىم ئەركىنلىكى تارتىۋېلىندى: ئۇلارنىڭ هۈنەر ئۆگىنىشىگە يول قويۇلمىدى، پومېشچىكنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ توي قىلىشىغا يول قويۇلمىدى، پومېشچىكلار يانچىلارنى سېتىۋېتىدىغان، ئىشلىتىشكە بېرىدىغان ياكى رەنگە قويىدىغان، هەتتا قىمارداۋ ئۇتتۇرۇۋېتىدىغان ئىشلار دائىم بولۇپ تۇردى. هەربىر پومېشچىك ئۆزى يەرلىك سودىيە

ياكى ساقچى باشلىقى بولغاچقا، دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ ھۆكۈمگە بويسۇنىدىغان ئېغىر كۈنگە قالدى.

گېرمانىيەنىڭ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى جايلاردىلا ئەركىن دېھقانلار ساقلىنىپ قالدى. ئەمما، بۇ جايلاردىكى دېھقانلارنىڭ ئېزىلىشىمۇ خېلىلا قاتتىق بولۇپ، دېھقانلار يەر ئىجارىسى ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان ماددىي بۇيۇم ياكى پۇلنىڭ مىقدارى كۆپ ئىدى، بەزىدە ئۇلار پومېشچىكقا ھەقسىز ئىشلەشكە مەجبۇر بولاتتى.

ئۇنداقتا، غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزم جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقاندا، نېمە ئۈچۈن گېرمانىيەدە «2 ـ قېتىملىق يانچىلىق باسقۇچى»دەك تارىخىي چېكىنىش يۈز بېرىدۇ؟ گېرمانىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى ئالىملار كۆپ يىل ئىزدىنىش ئارقىلىق بۇنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكىلەرگە يىغىنچاقلىدى: بىرىنچى، 16 ــ 17 ـ ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزم زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شەھەر نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيىپ، ئاشلىقلا بولغان ئېھتىياج كۆپەيدى، دۇنيا بازىرىدىكى ئاشلىقنىڭ باھاسىمۇ تېز ئۆستى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا گېرمانىيە پومېشچىكلىرىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش تەلىپى كۈچەيدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە گېرمانىيە قالاق بولغاچقا، پومېشچىكلار كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەي، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتا پەقەت كونا يانچىلىق تۈزۈمىدىن چىقىش يولى ئىزدىدى. ئىككىنچى، گېرمانىيە پومېشچىكلىرىنىڭ ئۆز جايىدىكى كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، دېھقانلارنى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلالايتتى، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۈچى ئاجىز بولۇپ، دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى قوللاشقا مادارى يەتمەيتتى.

يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى گېرمانىيە

سانائەت كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۇسالغۇ پەيدا قىلدى، چۈنكى يانچىلىق تۈزۈمى دېھقانلارنىڭ يەرگە باغلىنىپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئەمگەك كۈچى مەنبەسىنى ئۇزۇپ قويۇپلا قالماي، يەنە سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بازىرىنىڭ كېڭىيىشىنى چەكلىمىگە ئۇچراتتى.

2. كۆپ مىللەتلىك ئاۋسترىيە ئىمپېرىيەسى

گېرمانىيەدىكى نۇرغۇن كىنەزلىكلەر ئىچىدە ئاۋسترىيە بىلەن پرۇسسىيە ئەڭ كۈچلۈك بولۇپ، بۇ ئىككى كىنەزلىكنىڭ زومىگەرلىك هوقۇقىنى تالىشىشى 17 – 18 ـ ئەسىردىكى گېرمانىيەنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىكى مۇهىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

گېرمانىيەدىكى هەرقايسى كىنەزلىكلەر ئىچىدە ئاۋسترىيە ئالاهىدە مۇهىم ئورۇن تۇتاتتى. چۈنكى: (1) ئۇ خابسبۇرگ جەمەتىدىن بولغان مۇقەددەس رىم پادىشاهىنىڭ سۈيۈرغاللىق يېرى ئىدى. (2) ئۇ كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خابسبۇرگ جەمەتىنىڭ قولىدا ئاۋستىرىيەنىڭ ئۆز زېمىنىدىن باشقا، يەنە بۇيۇك رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ تەۋەسىدىكى چېخىيە (ئاهالىسى سلاۋىيانلار) ۋە ۋېنگىرىيەنىڭ بىر قىسمى بار ئىدى. 1699 ـ يىلى ئۇلار يەنە تۈركىيەلىكلەرنىڭ قولىدىن ۋېنگىرىيەنىڭ قالغان قىسمىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ۋېنگىرىيە (ئاهالىسى ماجارلار) خابسبۇرگ جەمەتىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

ئاۋستىرىيەنىڭ كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە پەۋقۇلئاددە ئارقا كۆرۈنۈش بار ئىدى: چېخىيە بىلەن ۋېنگىرىيەنىڭ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرى تۈركىيەنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، ئاۋستىرىيەدىن ياردەم سوراشقا ۋە مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاهىنى

ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر ئىدى.

چېخىيەدە مىللىي زۇلۇم بىلەن سىنىپىي زۇلۇم گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. 30 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىلگىرى خابىسبورگ خانىدانلىقىغا قارشى تۇرغان ئوتتۇرا - ئۇششاق چېخ ئاقسۆڭەكلىرى چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلدى ياكى ئۇلارنىڭ يەر - زېمىنى مۇسادىرە قىلىنىدى. بۇ يەر - زېمىنلار گېرمانىيەلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئۇلار يەرلىك دېھقانلارنى ئېزىدىغان پومېشچىكلارغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلىرى سلاۋىيانلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى رەھىمسىزلەرچە دەپسەندە قىلىپ، نېمىس تىلىنى چېخىيەنىڭ ھۆكۈمەت تىلى قىلدى.

ۋېنگىرىيەدە يەرلىك ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار بىلەن ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىرلىشىپ خەلقنى ئەزدى. ئاۋستىرىيە ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار ۋېنگىرىيە خەلقىگە خالىغانچە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى ھەمدە نېمىسلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، نېمىس تىلىنى ۋېنگىرىيەنىڭ ھۆكۈمەت تىلى قىلدى.

ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسى يەنە جەنۇبىي نېدىرلاندىيە ۋە ئىتالىيەنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

18 - ئەسىردە، ئىتالىيە چەت ئەل كۈچلىرى تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنىپلا قالماي، يەنە زېمىنى پارچە - پارچە بولۇپ كەتتى. ئىتالىيەنىڭ شىمالىدىكى لومبارىدى، توسكانا، پالما ۋە مودېنىنا قاتارلىق جايلار ئاۋستىرىيەنىڭ، ئىتالىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى سىتسىلىيە پادىشاھلىقى (جۈملىدىن ناپلېس ۋە سىتسىلىيە ئارىلى) ئىسپانىيە بوربون خانىدانلىقىنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى. ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋاتىكانغا ربم پاپاسى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ۋېنېتسىيە بىلەن گېنوىيە شۇ چاغدا مۇستەقىل جۈمھۇرىيەت بولۇپ، بۇ ئىككى جۈمھۇرىيەتكە ئاز سانىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىتالىيە يېرىم

ئارىلىدىكى ئەڭ كۆچلۈك مۇستەقىل دۆلەت ساردىنىيە پادىشاھلىقى (زېمىنى ساۋويە، پىمونت ۋە ساردىن ئارىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھېسابلىناتتى.

17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىمۇ يانچىلىق تۈزۈم كۈچەيدى. چېخىيە، سىلىسىيە، ۋېنگرىيە، كىرودىيە ۋە تۆۋەنكى ئاۋستىرىيەنىڭ بەزى جايلىرىدا يەرگە باغلىنىپ قالغان دېھقانلارنى مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىشنى ئاساس قىلغان چوڭ پومېشچىكلار ئىگىلىكى ئەۋج ئالدى، پومېشچىكلار يانچىلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېزىپ، ئەمگەك ۋاقتىنى خالىغانچە ئۇزارتتى (چېخىيەدە، ھەتتا ئەمگەك ۋاقتى ھەپتىدە ئالتە كۈن بولدى). دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ رۇخسىتىسىز توي قىلالمايدىغان، باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلار يەنە ئېغىر ئەسكەر بېجى (دۆلەت بېجى) ۋە ئۆشرە (دىنىي جەمئىيەت بېجى) تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسى دېھقانلارنىڭ قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردە، چېخىيەدە دېھقانلار ھەربىتى ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى. ۋېنگرىيەدە، 1677 ـ يىلىدىن 1685 ـ يىلىغىچە داۋاملاشقان چالكلىپ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە 1703 ـ يىلىدىن 1711 ـ يىلىغىچە داۋاملاشقان راكوچى رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پومېشچىكلارنىڭ رەھىمسىز ئېزىشىگە بېرىلگەن كۈچلۈك جاۋاب بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ئىككى قېتىملىق دېھقانلار قوزغىلىڭى مىللىي ئازادلىق ھەربىتى خاراكتېرىنى ئالدى.

ئاۋستىرىيەدە 17 ـ ئەسىردىلا كاپىتالىزم تۈسىنى ئالغان تارقاق ئىشخانا قول سانائىتى مەيدانغا كەلگەنىدى. 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇ مەركەزلەشكەن ئىشخانا قول سانائىتى باسقۇچىغا كىرىپ، كەندىر توقۇمىچىلىقى ۋە سوكنا

توقۇمىچىلىقىدا كۆلەملەشكەن ئىشخانىلار بارلىققا كەلدى. سىلسىيە ۋە چېخىيە ئىمپېرىيەنىڭ سانائەت مەركىزىگە ئايلاندى. ئەمما، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى مونوپول قىلىۋالغان ھەم يانچىلىق تۇزۇم مەۋجۇت بولغاچقا، سانائەت كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى توسالغۇغا ئۇچرىدى.

بۇنىڭ بىلەن بۇ كۆپ مىللەتلىك ئىمپېرىيە مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت ھەم يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن كاپىتالىستىك مۇناسىۋەت بىلەن كونا فېئودالىق مۇناسىۋەت ئارىسىدىكى زىددىيەتكە تولدى.

بۇ زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى. بۇ ئىسلاھاتلار «دانا مۇستەبىتلىك» شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. ئاتالمىش «دانا مۇستەبىتلىك» شەرقىي ياۋروپادىكى قالاق دۆلەتلەر پادىشاھلىرىنىڭ سىياسىي ئويۇنى بولۇپ، كۆرۈنۈشتە فىرانسىيە ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەشەببۇسى بويىچە ئىسلاھات قىلىنغاندەك قىلسىمۇ، ماھىيەتتە پەقەت فېئودالىق مۇستەبىت تۈزۈمگە ئانچە ـ مۇنچە تېگىپ قويۇپلا، ئۇنىڭ ئاساسىنى قىلچىمۇ تەۋرىتەلمىدى، شۇڭا ئىسلاھات مەغلۇبىيەت بىلەن ئايىغىلاشتى. ئاۋستىرىيەدە بۇ ئىسلاھاتلار ماريە تېرېسىيە تەختىكى چاغدىكى باش ۋەزىر گېرتسوگ كائۇنتېپس ۋە ماريە تېرېسىيەنىڭ ۋارىسى جوسېف II نىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئىسلاھاتلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

بىرىنچى، يەر ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى. بۇ ئىسلاھات دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئائىلاج ئېلىپ بېرىلغانىدى. ماريە تېرېسىيە 1771 ـ يىلى ۋە 1775 ـ يىلى پەرمان چۈشۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ ھاشارىنى ئازايتىپ، ھەر ھەپتىلىك ھاشارنى ئۈچ كۈن، ھەر كۈنلۈكنى ئون سائەت قىلىپ

بېكىتتى ھەمدە دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارغا ھەقسىز ھاممالىق قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئازايتتى، شۇنداقلا پادىشاھ جەمەتىنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرىدىكى يانچىلىق توزۇمنى بىكار قىلدى. جوسېف II بولسا بۇ جەھەتتە تېخىمۇ چوڭ قەدەم تاشلىدى. ئۇ 1781 ـ يىلى پەرمان چۈشۈرۈپ، چېخىيە، موراۋىيە ۋە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى يانچىلارنى ئازاد قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، دېھقانلار ئىختىيارىي توي قىلالايدىغان، پومېشچىكلارنىڭ قورۇقىدىن ئىختىيارىي ئايرىلالايدىغان، ئۆزلىرى خالىغان كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بولدى. ئەمما، پومېشچىكلارنىڭ قورۇقىدا قالغان دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى داۋاملىق تېرىماقچى بولسا، بۇرۇنقىغا ئوخشاش پومېشچىكلارغا ئەمگەك قىلىپ بېرىشى ۋە باشقا سېلىقلارنى تاپشۇرۇش بەلگىلەندى.

ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلىرى بۇنداق مۇھىم چارىلەرنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرنى نەزەرگە ئالغانىدى: فېئودالىق ئالۇۋان ـ سېلىق زىيادە ئېغىر بولسا، دېھقانلار دۆلەت بېجىنى كۆتۈرەلمەيتتى ھەم ۋاقتىدا ئەسكەرلىككە قاتنىشالمايتتى. ئەگەر دېھقانلار جىسمانىي جەھەتتە ئەركىن قىلىنسا قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ئەركىن ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولاتتى. ئەڭ ئاخىردا بۇ ئارقىلىق يەنە دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارغا بولغان قارشىلىقىنى پەسەيتكىلى، شۇنداقلا پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيەسىنى مۇستەھكەملىگىلى بولاتتى.

ئىككىنچى، جوسېف II پەرمان چۈشۈرۈپ، كاتولىك چېركاۋلىرىنى تاقاپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى.

ئۈچىنچى، جوسېف II سودا ـ سانائەتچىلەرنى مۇكاپاتلاپ، قوغداش تاموژنا بېجىنى يولغا قويۇپ، دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى زاۋۇتلارنى قۇردى، بۇنىڭدىن مەقسەت مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش

بولۇپ، سودا ـ سانائەت تەرەققىي قىلدۇرۇلسا، تېخىمۇ كۆپ باج كىرىمگە ئېرىشكىلى بولاتتى.

ئەمما، بۇ بىر قاتار ئىسلاھاتلار يولغا قويۇلۇپلا يەنە توختاپ قالدى، چۈنكى جوسېف II 1790 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئەكسىيەتچى ئاقسۆڭەكلەر بۇ ئىسلاھاتلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

3. پرۇسسىيە پادىشاھلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭ ملىتارىزملىق سىياسىتى

پرۇسسىيە گېرمانىيەدىكى كىنەزلىكلەر ئىچىدە زېمىنى ئەڭ چوڭ، كۈچى ئەڭ زور، ئورنى ئەڭ مۇھىم كىنەزلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، 17 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغىچە پۈتكۈل گېرمانىيە تارىخىغا ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى.

پرۇسسىيە ئۇزلۇكسىز كېڭەيمچىلىك قىلىش ئارقىلىق تەرەققىي قىلدى.

10 ـ ئەسىردە خوخېنزوللېن جەمەتى شۇۋېتسارىيەنىڭ شىمالىدىكى سولۇن تېغىغا جايلاشقان بىر قەلئەگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. 12 ـ ئەسىردە بۇ جەمەتنىڭ ۋەكىللىرى نۈرنبېرگ شەھىرىنىڭ غوجىسىغا ئايلاندى. 1415 ـ يىلى بۇ جەمەتنىڭ ۋەكىلى فرېدرىخ I گە مۇقەددەس رىم پادىشاھى براندېنبورگنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى ۋە پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەز مەرتىۋىسىنى بەردى. براندېنبورگ گېرمانىيەنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، براندېنبورگلىقلار دائىم قوشنا سلاۋىيانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تۇرغاچقا مول ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە ئىدى. 16 ـ ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھاتتا، براندېنبورگ كىنەزى لىيوتېر دىنى (پروتېستانت دىنى)نى قوبۇل قىلىپ، كاتولىك دىنى جەمئىيەتلىرىنىڭ يەر ـ زېمىنى ۋە مال ـ مۈلكىنى تارتىۋالايدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن براندېنبورگ بىر

مۇھىم پروتېستانت دۆلىتىگە ئايلاندى. 17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، براندېنبورگ كىنەزى يەنە نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، رېين دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى كورېفوز، ماركو، راۋېنسبورگ قاتارلىق جايلارنى ئېلىۋالدى. 1618 ـ يىلى براندېنبورگ كىنەزى جون سىگىسموند پولشانىڭ بېقىندى دۆلىتى شەرقىي پروسسىيەنى تارتىۋېلىپ، براندېنبورگنىڭ پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەزىدىن براندېنبورگ ـــ پرۇسسىيەنىڭ پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەزىگە ئايلاندى. ئۇ شەرقىي پرۇسسىيەنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پولشا پادىشاھىغا ئولپان تاپشۇرۇشتىن يانمىدى. 30 يىللىق ئۇرۇش ئاياغلاشقاندا (1648 ـ يىلى) پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەز فرېدرىخ ۋىلھېلىم پومېرانىيەنىڭ شەرقىي قىسمىنى قوشۇۋالدى، شۇ يىلى نە پولشا يېڭى پادىشاھىنىڭ تەختكە ئولتۇرغان پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پولشاغا بېقىنىش مۇناسىۋىتىدىن قۇتۇلدى. 1701 ـ يىلى، پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەز فرېدرىخ I ئىسپانىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشنى شەرت قىلىپ، مۇقەددەس رىم پادىشاھىدىن پرۇسسىيە پادىشاھى دېگەن نامنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ براندېنبورگ ـ پرۇسسىيەنىڭ پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەزىدىن پرۇسسىيە پادىشاھىغا ئايلاندى. يەتتە يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا، ئاۋستىرىيەنىڭ قولىدىن سىلىسىيەنى تارتىۋالدى. 1772 ـ يىلى پولشا زېمىنى بۆلۈۋېلىنغاندا غەربىي پرۇسسىيە (گدانسك ۋە تورۇندىن باشقا)نى قولغا كىرگۈزدى، بۇنىڭ بىلەن، براندېنبورگ ۋە شەرقىي پرۇسسىيەنىڭ زېمىنى ئۆزئارا تۇتاشتى. بۇرۇن براندېنبورگنىڭ زېمىنى 23 مىڭ 751 كۋادرات كىلومېتىر بولغان بولسا، 1772 ـ يىلىغا كەلگەندە 194 مىڭ 891 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتتى.

پرۇسسىيەنىڭ گۈللىنىشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئالدىنقى شەرت قىلدى، ئۇ 17 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئىقتىسادىي گۈللىنىش ئاساسىدىلا ئاندىن روناق تېپىپ كۆچەيدى.

پرۇسىيەنىڭ گۈللىنىشىگە مۇنداق ئىككى ئامىل سەۋەب بولدى: (1) براندېنبورگنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى. سودا دېڭىز يولىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئاتلانتىك ئوكيان بويلىرىغا يۆتكىلىشى پۈتكۈل گېرمانىيە ئىقتىسادىنىڭ چېكىنىشى ۋە توختاپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، براندېنبورگنىڭ ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. سودا دېڭىز يولىنىڭ يۆتكىلىشى گېرمانىيەنىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى بەزى رايونلارنى شىمالىي دېڭىز قىرغاقلىرىدىن سودا ئېغىزى ئىزدەشكە مەجبۇر قىلدى، شىمالىي دېڭىز ۋە بالتىق دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان بارلىق دەريالار (ئېلبې دەريا سى، ئودېر دەريا سى، رېين دەريا سى ۋە ۋېسسې دەريا سى) براندېنبورگ زېمىنىدىن ئۆتكەچكە، براندېنبورگ مۇھىم قاتناش توگۇنى بولۇپ قالدى. (2) خوخېنزوللېرن خانىدانلىقى يۇرگۇزگەن سودا ـ سانائەتنى قوغداش سىياسىتى پرۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇردى. مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەز فرېدرىخ. ۋىلھېلىم تەختتىكى چېغىدىلا (1640 ــ 1688 ـ يىللىرى) سودا ـ سانائەتچىلەرنى مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈرگەنىدى. 1685 ـ يىلى فىرانسىيە ھۆكۈمىتى نانتې پەرمانىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن خوگېنو دىنى مۇرىتلىرى چەت ئەللەرگە قاچتى. فرېدرىخ ۋىلھېلىم پەرمان چۈشۈرۈپ بۇ فىرانسىيە سەرگەردانلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلدى. 1703 ـ يىلىغا كەلگەندە، تەخمىنەن 20 مىڭ خوگېنو مۇرىتى ۋە 13 مىڭ پروتېستانت مۇرىتى براندېنبورگقا كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلارنىڭ كۆپ سانىدىكىلىرى سودىگەرلەر ۋە پىشقان ھۈنەرۋەنلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەبلىغىنى ۋە ھۈنىرىنى بۇ جايغا ئېلىپ كەلدى. يېڭىدىن كەلگەن بۇ كۆچمەنلەر يۈكى توقۇمىچىلىق ۋە پاختا توقۇمىچىلىق ئىشخانىلىرىنى قۇرۇپ، يىپەك ئىشلەش، ماموق، شام، شايى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن

شۇغۇللاندى. ئەمما، يانچىلىق تۈزۈمى تۈپەيلىدىن ئەركىن ئەمگەك كۈچى ناھايىتى چەكلىك ئىدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، فرېدرىخ ۋىلھېلىم جىنايەتچىلەر، مەھبۇسلار، سەرگەردانلار ۋە قەلەندەرلەرنى يېڭى سانائەتنىڭ ئەمگەك كۈچى قىلىپ ئىشلەتتى. ئۇنىڭ نەۋرىسى فرېدرىخ ۋىلھېلىم I (1713 ـ 1740 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) بۇ سىياسەتنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھەربىي سانائەت، بولۇپمۇ يۇڭ توقۇمىچىلىق سانائىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى رىغبەتلەندۈردى.

پرۇسسىيەنىڭ گۈللىنىشىنى ئۇنىڭ مىلىتارىزملىق سىياسىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. فرېدرىخ ۋىلھېلمدىن باشلاپ، پرۇسسىيە ھۆكۈمرانلىرى دۆلەتنى كۈچلۈك ھەربىي ماشىنىغا ئايلاندۇردى، فرېدرىخ ۋىلھېلىم دەۋرىدە پرۇسسىيە ئارمىيەسى بىر ھەسسەدەك كۆپەيىپ 85 مىڭ 640 ئادەمگە يېتىپ، پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىنىڭ 4% نى ئىگىلىدى. شۇ چاغدا، پرۇسسىيە نوپۇسى پۈتۈن ياۋروپادا 13 ـ ئورۇندا تۇراتتى. ئەمما، ئەسكەر سانى 4 ـ ئورۇندا تۇردى، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىدىن كۆپرەكى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلدى. پرۇسسىيە ئارمىيەسىنىڭ ئوفىتسېرلىرى پۈتۈنلەي يونكېرلاردىن (پومېشچىك ئاقسۆڭەكلەردىن) بولۇپ، ئادەتتىكى ئەسكەرلەر يالانما ئەسكەر ۋە يانچى ئەسكەرلەردىن تەركىب تاپقانىدى. ئارمىيە ئىچىدە مۇتلەق بويسۇنۇش تەلەپ قىلىناتتى. ئوفىتسېرلار ئەسكەرلەرنى قامچىلىيالايتتى، بەزى ئەسكەرلەر ئوفىتسېرلارنىڭ خورلىشىغا چىدىمايۋۇالاتتى. ئادەتتە، ھەربىي ئىنتىزام قاتتىق بولسىمۇ، ئۇرۇش بولغاندا ئوفىتسېرلار ئەسكەرلەرنىڭ خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىشىغا يول قويۇلاتتى.

پرۇسسىيەنىڭ مىلىتارىزمى يونكېرلار سىنىپى بىلەن زىچ باغلانغانىدى. يونكېرلار سىنىپى مىلىتارىزم سىياسىتىنى ئاكتىپ قوللايتتى. چۈنكى، بۇ سىياسەت ئۇلارغا نۇرغۇن

مەنپەئەت ئېلىپ كېلەتتى. (1) مىلىتارىزم ۋە كېڭەيمىچىلىك ئۇلارغا يېڭى يەر ـ زېمىن ئېلىپ كېلەلەيتتى. (2) دۆلەت زېمىنىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى كېڭىيىدىغانلىقتىن، يوقىرىلارنىڭ پەرزەنتلىرى تېخىمۇ كۆپ ئەمەلدارلىق پۇرستىگە ئېرىشەلەيتتى. (3) ئەسكەر سانىنىڭ ئېشىشى بىلەن ئوفىتسېرلارنىڭ سانىمۇ ئاشۇرۇلىدىغانلىقتىن يوقىرىلارنىڭ پەرزەنتلىرى تېخىمۇ كۆپ ئوفىتسېرلىق ئورنىغا ئېرىشەلەيتتى. (4) كۈچلۈق ھەربىي ئاپپارات يوقىرىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تايانچ بولغان يانچىلىق تۈزۈمىنى ئۇنۇملۇك قوغدىيالايتتى.

يونكېرلار قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە ئىدى. بۇ ئىقتىسادىي كۈچ يانچىلىق تۈزۈمى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنىدى. گېرمانىيەدىكى «2 ـ قېتىملىق يانچىلىق باسقۇچى» پرۇسسىيەدە ئەڭ گەۋدىلىك بولدى. 16 ـ ئەسىردىن 17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە پرۇسسىيەدە، بولۇپمۇ ئېلبې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا دېھقانلار يەنە يانچىلارغا ئايلاندى، ئۇلار يەرگە باغلىنىپ قېلىپ، پومېشچىكلارغا يەر ئىجارىسى ھېسابىدا ھاشارغا ئىشلەشكە مەجبۇر بولدى. پومېشچىكلار يەنە يانچىلارغا ساقچىلىق ۋە سوتچىلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى. پومېشچىكلارنىڭ كۈچلىرى پرۇسسىيەنىڭ بارلىق يېزىلىرىنى قاپلىدى. يانچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق پومېشچىكلار تازا بېيىپ، ھەر يىلى نۇرغۇن ئاشلىقنى غەربىي ياۋروپادىكى ئىلغار دۆلەتلەرگە چىقاردى.

پرۇسسىيە مۇستەبىت ھۆكۈمىتى يونكېرلارنىڭ يانچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنى قوغدايتتى. 1653 ـ يىلى، پادىشاھ سايلىغۇچى كىنەز فرېدرىخ ۋىلھېلىم يونكېرلار بىلەن كېلىشىمنامە تۈزۈپ، ئاقسۆڭەكلەر پارلامېنتىنىڭ قارارىنى ئېلان قىلىپ، پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى ھاشارغا ئىشلىتىشىنى، دېھقانلارغا ساقچىلىق ۋە سوتچىلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشنى

مۇئەييەنلەشتۇردى. يونكېرلارمۇ كىنەزنىڭ دېھقانلار ۋە شەھەر ئاھالىلىرىدىن «ئەسكەر بېجى» يىغىپ، دائىملىق ئارمىيە قۇرۇشقا ئىشلىتىشىگە قوشۇلدى.

پرۇسىيەنىڭ مۇستەبىت دۆلەت ئاپپاراتى يانچىلىق تۇزۇمىنى قوغداپلا قالماي، يەنە ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېچكى قىسمىدا خەلقنى شىلىپ دېموكراتىيەنى باسمدىغان، سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلىدىغان قورالغا ئايلاندى.

ئەمما، پرۇسىيەنىڭ مۇستەبىت دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدىغان تەرەپلىرىمۇ بار ئىدى. پرۇسىيە دۆلەت ئاپپاراتى 18 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ھوقۇقنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ۋە «مۇۋاپىقلاشتۇرۇلغان» ئەمەلگە ئاشۇردى. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە قاتتىق باشقۇرۇش تۇزۇمىنى شەكىللەندۇرۇپ، ھەممە ئىشنى قائىدە ـ تۈزۈم بويىچە بېجىرىدى، تېجەشلىك ۋە پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ، ئوردىدىمۇ ھەر خىل چىقىملار تېجەلدى. بۇنىڭ بىلەن پرۇسىيەنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۇزۇمى پۈتۈن ياۋروپادا ئۈلگە بولدى.

ئەلۋەتتە، پرۇسىيە مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەكىلى فرېدرىخ II (1740 – 1786 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان)نىڭ تارىخىي تۆھپىسىنىمۇ نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇ كۆچمەنلەرنى دۆلەت ئىچىدىكى قالاق رايونلارغا كۆچۈپ بېرىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، بوز يەر ئېچىش (مەسىلەن، ئودېر دەرياسى ۋادىسىدىكى سازلىقلارنى ئۆزلەشتۇرۇش)، قانال قېزىش، تاشيول ياساشقا چاقىرىق قىلدى. شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، ئەگەر دۆلەت رول ئوينىمىسا (راسخوت ئاجرىتىش، ئىقتىدارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش، پىلانلاش ۋە تەشكىللەش دېگەندەك) بۇ قۇرۇلۇشلارنى پۈتتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ يەنە پرۇسىيەنىڭ ئىلىم ـ پەن، سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا

تۇرتكىلىك رول ئويناندى. مەسىلەن، پرۇسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنى قايتا قۇرۇپ، چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرىنى قايتىدىن ئىشقا قويدى. ئۇ يەنە فرانسىيەنىڭ مەشھۇر ئاقارتىش مۇتەپەككۇرى ۋولتېر بىلەن دوست ئىدى. ئۇ ماۋارېپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقىمۇ ئەھمىيەت بەردى.

ۋاھالەنكى، بۇلار پرۇسسىيە مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى قىلچە ئۆزگەرتەلمىدى، مۇستەبىتلىككە مىلىتارىزم قوشۇلۇپ، ئاتالمىش پرۇسسىيە روھىنى شەكىللەندۈردى. بۇ خىل روھ يۇقىرى دەرىجىلىكلەرگە مۇتلەق بويسۇنۇش، تۆۋەن دەرىجىلىكلەرگە خالىغانچە يولسىزلىق قىلىش، مىللەتچىلىك، كېڭەيمىچىلىك ۋە ئۇرۇشخۇمارلىق، زومىگەرلىكتە ئىپادىلەندى. بۇ خىل روھنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسچىلىرى يونكېرلار ئىدى.

3 ـ بۆلۈم فېئوداللىق يانچىلىق تۈزۈمدىكى رۇسسىيە

1. پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتى ۋە رۇسسىيەنىڭ خەلقئارادىكى تەسىرىنىڭ كۈچىيىشى

17 – 18 ـ ئەسىرلەردە، رۇسسىيە گەرچە قالاق فېئوداللىق يانچىلىق تۈزۈمدىكى دۆلەت بولسىمۇ، ئەمما بىر قاتار تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئارقىلىق ئۆز زېمىنىنى بارغانسېرى كېڭەيتىپ، دۆلەت كۈچىنى بارغانسېرى ئاشۇرۇپ، خەلقئارادا سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان ئورۇنغا ئۆتتى.

يېقىنقى زامانىنىڭ دەسلىپىدە، رۇسسىيە كۈچلۈك قوشنا دۆلەتلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغانىدى. جەنۇب تەرەپتە، تۈركىيە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقى ۋە قىرىم يېرىم ئارىلىنى بېسىۋېلىپ، رۇسسىيەنىڭ قارا دېڭىزغا بارىدىغان يولىنى قامال

قىلىۋالغانىدى. غەربىي شىمال تەرەپتە، شۇبتسىيە بالتىق دېڭىز قىرغاقلىرىنى كونترول قىلىۋېلىپ، رۇسىيەنىڭ بالتىق دېڭىزىغا بارىدىغان يولىنى ئۇزۇۋېتەكەنىدى. غەربىي جەنۇب تەرەپتە، چوڭ دۆلەت پولشا رۇسىيە بىلەن قوشنا ئىدى.

شۇ چاغدا رۇسىيەدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار ۋە چوڭ سودىگەرلەر بۇ خىل ۋەزىيەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، مۇنداق ئىككى نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى: بىرى، شۇبتسىيەنىڭ قولىدىن بالتىق دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى رايونلارنى تارتىۋېلىپ، بالتىق دېڭىزىغا بارىدىغان يولنى ئېچىش؛ يەنە بىرى، تۈركىيەنىڭ قولىدىن قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى رايونلارنى تارتىۋېلىپ، قارا دېڭىزغا ۋە ئوتتۇرا دېڭىزغا بارىدىغان يولنى ئېچىش. بۇ ئىككى نىشان ئەملىگە ئاشۇرۇلسا، پومېشچىك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زېمىن كېڭەيتىش نەپسىنى قاندۇرغىلى، چوڭ سودىگەرلەرنىڭ تاشقى سودا تەلىپىنى قاندۇرغىلى بولاتتى. بۇ ئىككى نىشان 18 ـ ئەسىردە ئەملىگە ئاشتى.

بۇ نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان تۇنجى كىشى پېتىر I (1682 ـ 1725 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) بولدى، ئۇنىڭ مەقسىتى دېڭىزغا چىقىش ئېغىزىنى قولغا كەلتۈرۈشلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ياۋروپاغا غوجا بولۇش ئىدى.

پېتىر I 1695 ـ يىللىرى تەخىرسىزلىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ تۈركىيەگە ھۇجۇم قىلغان، كېيىنكى يىلى يەنە ئەسكەر چىقارغان، نەتىجىدە پەقەت ئازوفنىلا ئىشغال قىلىپ، دېڭىزغا چىقىش ئېغىزىنى تارتىۋېلىش پىلانىنى ئەملىگە ئاشۇرالمىغانىدى.

1700 ـ يىلى، پېتىر I ئەسكەر توپلاپ شۇبتسىيەگە ئۇرۇش قوزغىدى، بۇ ئۇرۇش ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 21 يىل داۋاملاشتى. ئۇ تارىختا «شىمال ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى. ئۇرۇشتا شۇبتسىيە مەغلۇپ بولدى، رۇسىيە شۇبتسىيەدىن بالتىق

دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى رايونلارنى تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن رۇسىيەنىڭ بىرىنچى نىشانى ئەمەلگە ئاشتى.

ۋاھالەنكى، پېتىر I تەختتىكى ۋاقتىدا قارا دېڭىز قىرغىقىنى تارتىۋېلىش نىشانى ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇ ۋەزىپە يېكاتېرىنا II (1762 ــ 1796 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئورۇندالدى. 1768 ـ يىلىدىن 1774 ـ يىلىغىچە ۋە 1787 ـ يىلىدىن 1791 ـ يىلىغىچە رۇسىيە تۈركىيەگە قارشى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئاخىر قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كەڭ زېمىننى تارتىۋېلىپ، قارا دېڭىزدا ئەركىن قاتناش ھوقۇقىنى قولغا ئالدى.

ھالبۇكى، يېكاتېرىنا II بۇنىڭغا قانائەت قىلماي، پولشانى بۆلۈۋېلىشنى ئاكتىپ پىلانلىدى. پولشا جەمئىي ئۈچ قېتىم بۆلۈۋېلىندى: 1 ـ قېتىملىق بۆلۈشۇش 1772 ـ يىلى يۈز بەردى، بۇ قېتىم رۇسىيە، پروسسىيە، ئاۋستىرىيە پولشا زېمىننى بۆلۈشۇۋېلىپ، رۇسىيە سىدۋېنا دەرياسى، دروت دەرياسى ۋە دېنېپر دەرياسى ئارلىقىدىكى بېلارۇسىيە ۋە لاتۋىيەنىڭ بىر قىسمىنى؛ پروسسىيە ۋالمېيرا، پومېر ئۆلكىسى (گىدانسىك شەھىرىدىن باشقا)، خېلمنو ئۆلكىسى (تورون شەھىرىدىن باشقا)، مارلبوك ئۆلكىسى قاتارلىق بالتىق دېڭىزى قىرغىقىدىكى رايونلارنى ۋە چوڭ پولشانىڭ بىر قىسىم يېرى ھەم كۈياۋىسك رايونىنى؛ ئاۋستىرىيە ۋېسلا دەرياسى ۋە سان دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ھەم كالىسسىيەنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. 2 ـ قېتىملىق بۆلۈشۇش 1793 ـ يىلى يۈز بەردى، بۇ قېتىم رۇسىيە بىلەن پروسسىيە پولشا زېمىننى بۆلۈشۇۋېلىپ، رۇسىيە بېلارۇسىيەنىڭ بىر قىسمىنى، لىتۋانىڭ بىر قىسمىنى ۋە دېنېپر دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ئۈكرائىنانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى؛ پروسسىيە گىدانسىك ۋە تورون شەھىرىنى، چوڭ پولشانىڭ بىرقانچە ئۆلكىسىنى ھەمدە مازوۋىشنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالدى. 3 ـ قېتىملىق

بۆلۈشۇش 1795 ـ يىلى يۈز بەردى، بۇ قېتىم رۇسىيە لىتۋا، كوۋرلان، بېلارۇسىيەنىڭ غەربىي قىسمى ۋە ۋولىننىڭ غەربىي قىسمىنى؛ ئاۋستىرىيە كراكوۋ، لۇبېلىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىچىك پولشانىڭ بارلىق يېرىنى ھەم مازوۋشنىڭ بىر قىسمىنى؛ پرۇسىيە غەربىي پولشانىڭ قالغان قىسمىنى، ۋارشاۋانى، مازوۋشنىڭ قالغان قىسمىنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن پولشانىڭ پۈتۈن زېمىنى بۆلۈۋېلىنىپ پولشا دۆلىتى يوقالدى.

شۇنداق قىلىپ، تۈركىيەگە قارشى قىلىنغان بىر قاتار ئۇرۇش ۋە پولشانى بۆلۈۋېلىش ئارقىلىق، رۇسىيە شەرقىي شىمالىي ياۋروپادىكى ئاجىز دۆلەتتىن شەرقىي ياۋروپانىڭ زومىگىرى بولۇۋالدى.

رۇسىيەنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كەينى ـ كەينىدىن غەلىبە قىلىپ كۈچلۈك ھەربىي دۆلەتكە ئايلىنىشى پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتى رۇسىيەنىڭ كۈچىنى خېلىلا زورايتقانلىقتىن، رۇسىيە خەلقئارالىق كۈرەشتە بىر قاتار غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرەلىدى.

پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتى مۇنداق ئۇچ تەرەپتىن ئېلىپ بېرىلدى:

بىرىنچى، ئۇ چارپادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھوقۇقىنى كۈچەيتتى. 17 ـ ئەسىردە رۇسىيەنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمى تېخى شەكىللەنمىگەن، يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچى زور بولۇپ، ھەتتا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنىمۇ ئاقسۆڭەكلەر كونترول قىلاتتى. ئاقسۆڭەكلەردىن تەشكىللەنگەن دۇمانىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، چار پادىشاھنىڭ ھوقۇقى زور چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ئارمىيەنىمۇ ئاقسۆڭەكلەر كونترول قىلىۋالغان بولۇپ، چار پادىشاھنىڭ ئارمىيەگە قوماندانلىق

قىلىشقا كۈچى يەتمەيتتى. پېتىر I بۇنداق ئەھۋالنىڭ چەت ئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، تەختكە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا مۇستەبىت تۈزۈمنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھەر خىل چارىلەرنى قوللىنىپ، چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى ئورگىنى — دۇمانى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنى قۇردى. بۇ مەھكىمە ھەم قانۇن چىقىرىش ئورگىنى، ھەم مەمۇرىيەتنى نازارەت قىلىش ئورگىنى بولدى. يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بۆلۈنمە كۈچلىرىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۇ پۈتۈن مەملىكەتنى سەككىز ئۆلكىگە بۆلۈپ، ئۆلكە باشلىقلىرىنى ئۆزى تەيىنلەپ ئەۋەتتى. يەنە دىنىي جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىپ، رۇسىيە پىراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇندىغان ھالغا كەلتۈردى ھەم پىراۋوسلاۋىيە دىنىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەنىۋى قورالىغا ئايلاندۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئارمىيەنىمۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىن ئۆز قولىغا ئالدى. ھوقۇقنىڭ كۈچىيىشى ئۇنىڭ سىرتقا خاتىرجەم تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى.

ئىككىنچى، ئۇ ھەربىي ئىسلاھات ئېلىپ باردى. پېتىر I دېڭىزغا چىقىش ئېغىزىنى قولغا كەلتۈرۈش، ياۋروپانىڭ زومىگەرلىكىنى تالىشىشتا دېڭىز ئارمىيەسى بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، 1697 ـ يىلى شەخسەن ئۆزى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنى زىيارەت قىلىپ، كېمىسازلىق تېخنىكىسىنى ئۆگەندى ھەم زور بىر تۈركۈم تېخنىكلارنى رۇسىيەگە تەكلىپ قىلدى. 1698 ـ يىلى دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن دېڭىز فىلوتى قۇرۇشقا تۈتۈش قىلدى. قۇرۇقلۇق ئارمىيەسىنى كېڭەيتىپ، ئوفىتسېرلار مەكتىپى قۇرۇپ، يېڭىچە ھەربىي ئوفىتسېرلارغا يېتىشتۈردى، ئارمىيە ئىچىدىكى فېئودال

ئاقسۆڭكەلەرنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ، ھەربىي قورال ـ ياراغ زاۋۇتلىرىنى قوردى. بۇ ئىسلاھات ۋە قورۇلۇشلار نەتىجىسىدە، رۇسىيەنىڭ ھەربىي كۈچى زور دەرىجىدە كۈچەيدى.

ئۇچىنچى، ئۇ سانائەتنى راۋاجلاندۇردى. پېتىر I 1695 ـ يىلى تۈركىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سانائەتتىكى قالاقلىقنىڭ رۇسىيەنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى سانائەت ئىشخانىلىرىنى قۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانىلار قۇرۇلۇشىغا مەدەت بەردى. يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدا ئەركىن ئەمگەك كۈچى كەمچىل ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەلەندەرلەرنى زاۋۇتلارغا قوبۇل قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئۇ قوللانغان ئەڭ مۇھىم تەدبىر يەنىلا 1721 ـ يىلى سودىگەرلەرنىڭ يانچىلارنى سېتىۋېلىپ قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا ئىشچى قىلىپ ئىشلىتىشى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈش بولدى. بۇنداق يانچىلار جىسمانىي جەھەتتە يەنىلا ئەركىسز بولۇپ، ئىشخانا غوجايىنلىرىغا تەۋە ئىدى. ئۇ يەنە پومېشچىكلارنى قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى قۇرۇپ، ئۆز قورۇقىدىكى يانچىلارنى ئىشلىتىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈردى. بۇ سىياسەتلەر ئاستىدا، پېتىر I دەۋرىدە رۇسىيەدە قول سانائەت ئىشخانىلىرى تېز راۋاجلىنىپ، سوكنا، كاناپ، خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى بىرقانچە ھەسسە ئېشىپ، چويۇن ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىمۇ ئېشىپ، پولات تاۋلاش، كېمىسازلىق، يىپەك توقۇمىچىلىق قاتارلىق يېڭى سانائەت تارماقلىرى مەيدانغا كەلدى. پېتىر I دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، رۇسىيەدە تەخمىنەن 240 قول سانائەت ئىشخانىسى بارلىققا كەلدى. سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشتا غايەت زور رول

ئويندى.

18 ـ ئەسىردە رۇسىيەنىڭ كېڭەيمەچىلىك سىياسىتىنى ئوڭۇشلۇق يۈرگۈزۈشىگە شۇ چاغدىكى خەلقئارا مۇھىتنىڭ رۇسىيەگە پايدىلىق بولۇشىمۇ بىر سەۋەب بولدى.

بىرىنچى، شۇ چاغدا شۇ‌ېتسىيەدىكى سىياسىي كۈرەش ناھايىتى ئۆتكۈرلىشىپ، پادىشاھ بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىكى زىددىيەت ئەۋجىگە چىقتى. شۇ‌ېتسىيە دېھقانلىرى ئوتتۇرا ئەسىردىلا ئەركىن بولغان بولۇپ، كۆپ قىسمى ئۆزلىرىنىڭ يېرىدە ياكى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەردە ئىشلەيتتى. ئەمما، 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى 100 يىل ئىچىدە، دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىپ، دېھقانلار ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسى ئاستىدا قالدى. 1655 ـ يىلىدىن كېيىن، پادىشاھ پەرمان چۈشۈرۈپ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن يەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى دۆلەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋالدى. 1673 ـ يىلىدىن 1680 ـ يىلىغىچە، يەنە يەرلەرنى دۆلەتكە مەنسۇپ قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇ سىياسەت ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغاپ، پادىشاھ بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ كۈرەش شۇ‌ېتسىيەنىڭ رۇسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىكى كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتتى.

ئىككىنچى، پولشا گەرچە شەرقىي ياۋروپادىكى چوڭ دۆلەت بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ نۈرغۇن ئاجىزلىقى بار ئىدى: چوڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇلار ھەرقايسى جايلارنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈۋالغان، پادىشاھنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چەكلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پادىشاھ سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىكى قورچاققا ئايلىنىپ قالغان، ھەر قېتىمقى سايلام

ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدا تالاش ـ تارتىش پەيدا قىلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تاشقى مۇداخىلىگە پۇرسەت تۇغدۇرۇپ، كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ پولشانى بۆلۈشۈۋېلىشىنى تېزلەتتى.

ئۈچىنچى، تۈركىيە گەرچە زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ دۆلەت بولسىمۇ، ئەمما 18 ـ ئەسىردە ئاجىزلىشىشقا باشلىدى، سىياسىيىسىنىڭ زۇلمەتلىكى، ئارمىيەسىنىڭ چىرىكلىشىشى، تۈركىيەنىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تۆتىنچى، غەربىي ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتى رۇسىيەگە پايدىلىق بولدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە بار كۈچى بىلەن ئېلىشىپ، رۇسىيەنىڭ شەرق تەرەپتىكى ھەرىكىتىگە ئارىلىشىشقا چولىسى تەگمىدى. 1789 ـ يىلى فرانسىيە ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، ياۋروپادىكى فېئودال دۆلەتلەر كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ فرانسىيە ئىنقىلابىغا قارشى تۇرغانلىقتىن، رۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى چەكلەشكە مادارى يەتمىدى.

2. يانچىلىق تۇزۇم ۋە رۇسىيەنىڭ قالاق ئىقتىسادى

18 ـ ئەسىردە، رۇسىيە گەرچە ئاجىز دۆلەتتىن شەرقىي ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغان بولسىمۇ، ئەمما يانچىلىق تۇزۇم مەۋجۇت بولغانلىقتىن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكى يەنىلا ناھايىتى قالاق ئىدى.

يانچىلىق تۇزۇم شارائىتىدا، دېھقانلار پومېشچىكلارغا ئېغىر ھاشارغا ئىشلەشكە مەجبۇر بولۇپلا قالماي، يەنە كۆپ قىسىم جىسمانىي ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ يېرىگە ئىشلەيدىغان دېھقانلار ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى يەرگە ئىشلەيدىغان دېھقانلار دەپ بۆلۈنەتتى. ئالدىنقىسى پومېشچىكلارنىڭ قورۇقىدا ئىشلىسە، كېيىنكىسى

دۆلەت ئىلكىدىكى يەردە ئىشلەيتتى. 17 ـ ئەسىردە، پادىشاھ ھەمىشە دۆلەت ئىلكىدىكى يەرلەرنى ۋە شۇ يەردە ئىشلەيدىغان دېھقانلارنى ئاقسۆڭەكلەرگە ھەدىيە قىلىپ بېرىۋەتتى. 1645 ــ 1699 ـ يىللىرى، ئاقسۆڭەكلەرگە ھەدىيە قىلىنغان دېھقانلارنىڭ سانى 55 مىڭ ئائىلىگە يەتتى. شۇڭا، پومېشچىكلارنىڭ يېرىگە ئىشلەيدىغان دېھقانلارنىڭ سانى ھەسسىلەپ ئاشتى. پومېشچىكلارنىڭ يېرىگە ئىشلەيدىغان دېھقانلارنىڭ كۆنى ئىنتايىن جاپالىق بولۇپ، پومېشچىكلار دائىم دېھقانلارنىڭ يېرىنى قوشۇۋالاتتى ھەم ئۇلارنى ئېغىر ھاشارغا ئىشلەشكە مەجبۇرلايتتى، دېھقانلار يەنە ئۇلارغا نۇرغۇن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

رۇسىيە دېھقانلىرىنىڭ جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى باشقا دۆلەتلەردىكىگە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. بىراق، بۇ خىل مۇناسىۋەت مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەنىدى.

16 ـ ئەسىردىن بۇرۇن، رۇسىيە دېھقانلىرىنىڭ كۆچۈش ئەركىنلىكى بار بولۇپ، پومېشچىكلارنىڭ ئېزىشى ئېغىرلاشقاندا، ئۇلار باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتەتتى ياكى باشقا پومېشچىكلارنىڭ يېرىگە ئىشلەيتتى، بۇ خىل ئەھۋاللار قانۇنلۇق ھېسابلىناتتى. 1497 ـ يىلى ۋە 1550 ـ يىللىرىكى قانۇنىدا: دېھقانلارنىڭ ھەر يىلى بىر قېتىم كۆچۈش ھوقۇقى بولىدۇ، ھەر يىلى يۇرىيېۋ كۈنى (رۇس كالېندارى بويىچە 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى)نىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بىر ھەپتە ئىچىدە كۆچۈپ كەتسە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى تۈگىگەندە كۆچۈپ كەتسە بولىدۇ، دېگەنلىك ئىدى. پومېشچىكلار بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، دېھقانلارغا ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنى چەكلەيتتى. پومېشچىكلارنىڭ كۈچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن، ھۆكۈمەت

دېھقانلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنى چەكلەش قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، پومېشچىكلارغا قەرزدار بولۇپ قالغان دېھقانلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىگە بولمايدۇ، دەپ بەلگىلىدى. دېھقانلارنىڭ كۆپ قىسمى پومېشچىكلاردىن قەرز ئېلىپ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋالغان بولغاچقا، ھەممىسى دېگۈدەك قەرزدار ئىدى. 1580 ـ يىلى، ھۆكۈمەت پومېشچىكلارنىڭ تەلىپىنى قانداۋرۇش ئۈچۈن يەنە قانۇن چىقىرىپ، 1581 ـ يىلىدىن 1586 ـ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە دېھقانلارنىڭ يۇرتىدىن كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۆچۈپ كېتىشىنى مەنئى قىلدى. كېيىن يەنە 1590 ـ يىلىدىن 1595 ـ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە دېھقانلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنى مەنئى قىلدى. ئاخىرىدا، كۆچۈپ كېتىشنى مەنئى قىلىش مەخپىلۈك پەرمانغا ئايلاندى. 1597 ـ يىلى يەنە قاچقۇن يانچىلارنى قوغلاپ تۇتۇش پەرمانى ئېلان قىلىنىپ، بارلىق پومېشچىكلارنىڭ بەش يىل ئىچىدە باشقا جايلاردىن ئۆز يېرىگە كۆچۈپ كەلگەن دېھقانلارنى ئەسلىي ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشى بەلگىلەندى. ئەمما، بەش يىل ئىلگىرى قېچىپ كەلگەن يانچىلار بۇ دائىرىگە كىرگۈزۈلمىدى. 1607 ـ يىلىدىكى بەلگىلىمىدە قاچقۇن دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېلىش سۈرۈكى 15 يىل قىلىپ بېكىتىلدى. 1649 ـ يىلىدىكى قانۇندا، دېھقانلار شەرتسىز ھالدا يەرگە باغلىنىپ ئىشلىشى كېرەك، قاچقۇن يانچىلار قانچە ئۇزاق قاچقۇن بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر ئەسلىي ئىگىسىگە تەۋە بولىدۇ. يانچىلارنىڭ ئۆزى، بارلىق مال ـ مۈلكى، ئەمگىكى ۋە بارلىق ئائىلە ئەزالىرىغا قارىتا پومېشچىكلارنىڭ تولۇق بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ، يانچىلارنىڭ تۆۋەن ئىجتىمائىي ئورنى ۋە جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى 16 ـ ئەسىردىن 17 ـ ئەسىرگىچە قانۇنىي جەھەتتىن مۇقىملاشتۇرۇلدى.

پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتى دەۋرىدە، دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى

تېخىمۇ يامانلاشتى. پېتىر I دېھقانلارنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلاردىن نوپۇس بېجى يىغدى. بۇ، پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارغا بولغان ھوقۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، دېھقانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. پومېشچىكلار ئۆزىنىڭ يانچىلىرىدىن ۋاقتى - قەرەللىدە نوپۇس بېجى يىغىشقا مەسئۇل بولدى. پېتىر I دەۋرىدە يەنە يانچىلارنى ئېلىپ - سېتىش ئىشلىرى ئەۋج ئالدى. مەسىلەن، پەقەت ئون رۇبلىغلا بىر ئايال يانچىنى سېتىۋالغىلى بولاتتى.

18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، رۇسىيە دېھقانلىرىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەسلەشتى. 1765 - يىلى يېكاتېرىنا II پومېشچىكلارغا «ئەركىنلىك» قىلغان دېھقانلارنى ئېغىر ئەمگەككە سېلىش ھوقۇقىنى بەردى. ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلار ئۈستىدىن ئەرز قىلىشىنى مەنئى قىلدى. يەنە پومېشچىكلارنىڭ يانچىلارنى جازالاش تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقىشىغا يول قويدى. بۇنىڭ بىلەن، پومېشچىكلار يانچىلارنى تېخىمۇ ئىختىيارىي جازالايدىغان، خورلايدىغان بولدى. مەسىلەن، ئايال غوجايىن شالدىكوۋانىڭ ئۆز قولى بىلەن قىينىپ ئۆلتۈرگەن يانچىسى 140 قا يەتتى.

پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى رەھىمسىزلەرچە ئېزىشى دېھقانلارنىڭ ئىزچىل قارشىلىق كۆرسىتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. دېھقانلار قوزغىلىڭى ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ تۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى 1670 - يىلىدىكى رازىن قوزغىلىڭى ۋە 18 - ئەسىردىكى پۇگاچېۋ قوزغىلىڭى (1773 - يىلى) بولدى. پۇگاچېۋ قوزغىلىڭى رۇسىيە تارىخىدىكى تۇنجى تەشكىللىك دېھقانلار قوزغىلىڭى بولۇپ، ئۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن ئاممىۋى خاراكتېرلىك قوراللىق كۈرەش بولدى. بۇ كۈرەشكە دېھقانلاردىن باشقا، قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى ئىشچىلارمۇ قاتناشتى. ئەمما، بۇ ئىككى قېتىملىق دېھقانلار قوزغىلىڭى

ئاقىۋەتتە مەغلۇپ بولدى.

يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، رۇسىيە ئىگىلىكىنىڭ قالاقلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولۇپ، ئۇ رۇسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلدى.

17 ـ ئەسىردە، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقاندا، رۇسىيە كاپىتالىزمى تېخى دۇنياغا كۆز ئاچمىغانىدى. رۇسىيەنىڭ ئىچكى سودىسى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن، پۈتۈن رۇسىيەدە بىر تۇتاش بازار شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئەمما سانائەت يەنىلا ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك باسقۇچىدا توختاپ قالغانىدى. گەرچە ئاز ساندىكى چوڭ سانائەت ئىشخانىلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يانچىلار ئەمگىكىدىن پايدىلىنىدىغان بولغاچقا، كاپىتالىستىك خاراكتېردىن تېخى يىراق ئىدى.

پەقەت 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندىلا رۇسىيە سانائىتىدە گۇللىنىش بارلىققا كەلدى، بۇ پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. جۈملىدىن ئىسلاھاتتىن بۇرۇن، قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىن 21نلا (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكىسى تۆت، خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 17) بولغان بولسا، ئىسلاھات دەۋرىدە 205 كە يەتتى.

يېكاتېرىنا دەۋرىدە، رۇسىيە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ ئاشتى. 1776 ـ يىلى قول سانائەت ئىشخانىلىرى 478 گە يەتتى.

رۇسىيە قول سانائەت ئىشخانىلىرى گەرچە كۆپەيگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىشخانىلاردا ئىشلەيدىغانلار ئىچىدە يانچى ئىشچىلارنىڭ سانى كۆپ، ئەركىن ئىشچىلارنىڭ سانى ئاز ئىدى. بۇنىڭدىن ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تۆۋەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قول سانائەت ئىشخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ پۈتكۈل سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ،

بازاردىكى تاۋارلارنىڭ كۆپ قىسمىنى دېھقان ھۇنەرۋەنلەر ياكى شەھەرلەردىكى ئۇششاق ھۇنەرۋەنلەر تەمىنلەيتتى. شۇڭا، ئۇششاق قول ھۇنەرۋەنچىلىك يەنىلا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيتتى. تاكى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، رۇسىيە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ خېلىلا كەينىدە قالدى، ھەتتا گېرمانىيەنىڭمۇ كەينىدە قالدى.

4 ـ بۆلۈم 17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى دېڭىز زومىگەرلىكىنى تالىشىش كۈرىشى

16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، پورتۇگالىيە بىلەن ئىسپانىيە دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيە ئىدى.

زومىگەرلىك تالىشىش ئۇچۇن، بۇ ئىككى دۆلەت بىر ـ بىرى بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلدى، نەتىجىدە ئىسپانىيە يېڭىچ چىقىپ، 1580 ـ يىلى پورتۇگالىيەنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. پورتۇگالىيە گەرچە 1640 ـ يىلى مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ قېتىمقى قوشۇلۇشتىن كېيىن ئۇرنى تېز تۆۋەنلەپ، دېڭىز سودىسى خارابلاشتى، چەت ئەللەردىكى نۇرغۇن مۇستەملىكە رايونلىرىنى كېيىن باش كۆتۈرگەن گوللاندىيە تارتىۋالدى. پورتۇگالىيە بۇرۇنقى ئۇستۇنلۇكنى يوقتىپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى بىرازىلىيە، ئافرىقىدىكى ئانگولا ۋە موزامبىك، ھىندىستانىدىكى گۇئا ۋە دېۋو ئارىلى، جۇڭگودىكى ئاۋمېن، ئاتلانتىك ئوكيان ۋە ئوكيانىيەدىكى بەزى ئارالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇستەملىكىلىرىنى چىڭ تۇتۇپ تۇردى.

پورتۇگالىيەنىڭ خارابلىشىشىغا سانائەت ئاساسىنىڭ پۇختا بولماسلىقى، ئۆز مەنپەئەتىنى قوغدىغۇدەك قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىنىڭ بولماسلىقى سەۋەب بولدى.

ئەمما، ئىسپانىيەنىڭ ياخشى كۈنلىرىمۇ ئۇزاقىقا بارمىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇ ئاجىزلىشىشقا يۈزلەندى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى نېدىرلاندىيە ئىنقىلابى ئىسپانىيەنى گوللاندىيەدەك باي زېمىندىن ئايرىۋەتتى، بۇ ئۈنىڭ زومىگەرلىكىگە ئېغىر زەربە بولدى. 1588 ـ يىلى ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسى ئىسپانىيەنىڭ «تەڭداشسىز فىلوتى»نى تارمار قىلىپ، ئىسپانىيەنىڭ دېڭىزدىكى كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. 17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى 30 يىللىق ئۇرۇشتا، ئىسپانىيە يەنە 300 ھەربىي كېمىسىدىن ئايرىلدى، بۇ، ئىسپانىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ يېمىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. 1655 ـ يىلىدىكى ئەنگلىيە ـ ئىسپانىيە ئۇرۇشىدا، ئىسپانىيە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىكى مۇھىم ئارال ـــ يامايكىدىن ئايرىلىپ قالدى. 1658 ـ يىلى ئەنگلىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ياۋروپانىڭ غەربىي دېڭىز قىرغىقىدىكى مۇھىم سودا پورتى ـــ دونكېركنى قولدىن بېرىپ قويدى. ئىسپانىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى (1701 ـــ 1713 ـ يىللار) دىن كېيىن ئۇترېچ سۈلھ شەرتنامىسىگە ئاساسەن، ئىسپانىيە ياۋروپادىكى زېمىنى ـــ جەنۇبىي نېدىرلاندىنى ۋە ئىتالىيەدىكى زېمىنلىرىنى ئاۋستىرىيەگە بوّلۇپ بېرىشكە، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى قۇل سودىسى ھوقۇقىنى ئەنگلىيەگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

شۇنداق قىلىپ، 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسپانىيە ئۆزىنىڭ كۈچلۈك دۆلەتلىك ئورنىنى يوقاتتى. ئەمما، ئۇنىڭ يەنە ئامېرىكا قىتئەسىدە مېكسىكا، پېڭى گرانادا، پېرۇ، بوينولىس ـ ئايرېس، چىلى، كاراكاس، گۋاتېمالا، فلورىدا، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا كۇبا، پورتوريكو، سانتو دومىنگوئىڭ شەرقىي قىسمى، ئاسىيادا فىلىپپىن ۋە بىرونېيىنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق كەڭ مۇستەملىكىسى بار ئىدى.

ئىسپانىيەنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى تۈزۈمى ھەددىدىن

زىياده قاتتىق بولغاچقا، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى ئىشچى - دېھقانلارنىڭ سانى ئاشمىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇ مۇستەملىكە رايونلىرىدىن بۇلاپ كەلگەن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىدىكى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىگە مەبلەغ قىلىپ سالمىدى، بۇ بايلىقلارنى چوڭ ئاقسۆڭەكلەر بۇرۇپ - چېچىپ تۈگەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسپانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى سىياسىتى دۆلەت ئىچىدىكى سودا - سانائەتنى ۋەيران قىلدى. ئەسلىدە، ئىسپانىيەنىڭ سودا - سانائىتى 16 - ئەسىردىلا خېلى تەرەققىي قىلغانىدى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ سودا - سانائەت بېجى ناھايىتى ئېغىر بولغاچقا، نۇرغۇن سودا - سانائەت كارخانىلىرى تاقىلىپ قالدى. ئەڭ ئېغىرى شۇكى، 1609 - يىلى ھۆكۈمەت ماۋرلارنى سۈرگۈن قىلدى، ئەمەلىيەتتە ئىسپانىيەنىڭ سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ماۋرلار ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىسپانىيەنىڭ سودا - سانائەت ساھەسى ۋەيران بولدى. دۆلەت ئىچىدىكى سودا - سانائەتنىڭ خاراب‌لىشىشى ئىسپانىيەنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىپ، چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كەينىدىن مەغلۇپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسپانىيە دۇنيا زومىگەرلىك ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالغاندا، گوللاندىيە باش كۆتۈرۈپ چىقىپ دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك مۇستەملىكىچى دۆلەتكە ئايلاندى.

گوللاندىيە ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەۋى ئورنى ۋە چەكلىك تەبىئىي بايلىقىغا تايىنىپ، خېلى بۇرۇنلا دېڭىزغا قاراپ تەرەققىي قىلىشقا باشلاپ، 16 - ئەسىردىلا دېڭىزچىلىق ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغانىدى. 17 - ئەسىرگە كەلگەندە، گوللاندىيە سودىگەرلىرى پۈتۈن دۇنيانىڭ سودىسىنى دېگۈدەك مونوپول قىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ زور كېمە ئەترىتى بولۇپ، پەقەت بېلىق تۇتىدىغان ۋە بېلىق توشۇيدىغان كېمىسىلا 6400 گە يېتەتتى. بالتىق دېڭىزىدىكى بارلىق سودا، ھىندىستان بىلەن

بولغان سودا، ئامېرىكا قىتئەسسىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرى بىلەن بولغان سودىنىڭ ھەممىسى گوللاندىيەلىكلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇلار ھەتتا ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرى بىلەن بولغان سودىسىنىمۇ ئىگىلىۋالغانىدى.

گوللاندىيەنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، پورتۇگالىيەنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان سەيلۇن، ھىندىستاندىكى مالاربا دېڭىز قىرغىقى، كوروماندې دېڭىز قىرغىقى ۋە مالاككادىن باشقا، يەنە شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسسىدىكى يېڭى نېدىرلاند (1664 ـ يىلى ئەنگلىيە تارتىۋېلىپ، ئىسمىنى نيۇيوركقا ئۆزگەرتكەن)، جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسسىدىكى گۋىئانا، ئافرىقا قىتئەسسىدىكى دېڭىز تۇمشۇقى، شەرقتىكى ياۋا، سۇماترا، بىرونېيىنىڭ بىر قىسمى، مولۇككا تاقىم ئاراللىرى ۋە سېلېبېس ئۇنىڭ قولىدا ئىدى.

ئەمما، 17 ـ ئەسىردە گوللاندىيە دۇنيا سودىسىدا ۋە مۇستەملىكىچىلىكتە دەۋران سۈرۈۋاتقاندا، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە گوللاندىيە بىلەن زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالاشتى.

17 ـ ئەسىردە، فرانسىيە ئامېرىكا قىتئەسسىدە كانادا ۋە لۇئىسىئانادىن ئىبارەت ئىككى مۇستەملىكىنى قۇردى ھەم ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇشقا باشلاپ، ھىندىستاندا پوندىكېررى، چاندانىگا قاتارلىق سودا پونكىتلىرىنى قۇردى. يەنە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا ماتىنكو ۋە گۋادېلوۋپ ئاراللىرىنى ئىگىلىۋالدى. ئافرىقىدا مادىغاسقارغا تاجاۋۇز قىلىپ، گورې ۋە سېنگال دەريىاسى ئېغىزىنى بېسىۋالدى.

ئەنگلىيەمۇ 17 ـ ئەسىردە مۇستەملىكىچىلىكىنى باشلاپ، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدا مۇستەملىكە رايونلىرىنى قۇردى. 1688 ـ يىلىغا كەلگەندە مۇستەملىكىسىنى ئونغا يەتكۈزدى. يەنە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ، 1688 ـ يىلىغا كەلگۈچە ھىندىستاندا ئۇچ مۇھىم بازىنى، يەنى كالكۇتتا، سان جورجى (مادراستا) ۋە بومبايىنى

ئىگلىدى. يەنە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا يامايكا، باربادوس ۋە باھامانى، ئافرىقىدا گامبىيە ۋە گانانى بىسىۋالدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەنگلىيە، فرانسىيە سودىگەرلىرى دېڭىز سودىسىغىمۇ ئاكتىپ قاتناشتى.

ئالدى بىلەن، ئەنگلىيە گوللاندىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا، ئەنگلىيە بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا گوللاندىيەگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، گوللاندىيەنى ئۆزى ئېلان قىلغان «دېڭىز قاتنىشى نىزامى»نى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرلىدى. گوللاندىيە ئۆزىنىڭ دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ئورنىنى يوقىتىپلا قالماي، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىسى (يېڭى نېدىرلاند)نىمۇ قولدىن بېرىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن، گوللاندىيە قايتا باش كۆتۈرەلمىدى ھەم خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە ئەنگلىيەگە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

گوللاندىيەنىڭ ئەنگلىيەگە ئۇتتۇرۇپ قويۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، گوللاندىيە پەقەت سودا دۆلىتى بولۇپ، سانائەت ئاساسى يوق ئىدى، ئەمما ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى بېشىدىن كەچۈرگەن، سانائەت كاپىتالىزمى خېلىلا راۋاجلانغان دۆلەت ئىدى.

گوللاندىيەنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيەنىڭ زومىگەرلىك تالىشىشىدا پەقەت فرانسىيەدىن ئىبارەت كۈچلۈك رەقىبىلا قالدى. شۇڭا، 1689 - يىلى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلىشى بىلەنلا، ئەنگلىيە فرانسىيە بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان زومىگەرلىكنى تالىشىش كۈرىشىنى باشلىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى فرانسىيەنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن، فرانسىيەگە قارشى دۆلەتلەرنى يېنىغا تارتىپ ھەم ئۆلاردىن پايدىلىنىپ، فرانسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلدى، دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، فرانسىيەنىڭ چەت

ئەللەردىكى مۇستەملىكلىرىنى تارتىۋالدى. ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەنىڭ زومىگەرلىك تالىشىش كۈرىشىدە، جەمئىي تۆت قېتىملىق مۇھىم ئۇرۇش، يەنى 1689 ــ 1697 ـ يىللىرىدىكى سان ئاۋگىبورگ ئىتتىپاقى ئۇرۇشى، 1702 ــ 1713 ـ يىللىرىدىكى ئىسپانىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى، 1740 ــ 1748ـ يىللىرىدىكى ئاۋستىرىيە تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە 1756 ــ 1763 ـ يىللىرىدىكى يەتتە يىللىق ئۇرۇش بولدى. بۇ بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇش، بولۇپمۇ يەتتە يىللىق ئۇرۇشتا، فىرانسىيە ئېغىر زىيان تارتتى، جۈملىدىن فىرانسىيەنىڭ ھىندىستان دېڭىز بويلىرىدا سودا نۇقتىلىرىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ھىندىستاندا قوشۇن تۇرغۇزۇشىغا يول قويۇلمىدى، بۇنىڭ بىلەن فىرانسىيەنىڭ ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇش ئۈمىدى يوققا چىقتى. شىمالىي ئامېرىكىدا ئېۋفوندلاند قىرغىقىدىكى ئىككى ئارال، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا بىرقانچە ئارال، جەنۇبىي ئامېرىكىدا گۈئىئانالا فىرانسىيەنىڭ قولىدا قالدى. ئەنگلىيە فىرانسىيەنىڭ قولىدىن سانت لاۋرېنىس دەرياسى ۋادىسىنى ۋە مىسسىسىپى دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ھەم گرېنادا ئارىلى (غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا)نى تارتىۋالدى. يەنە ئىسپانىيەنىڭ قولىدىن فلورىدانى تارتىۋالدى.

شۇنداق قىلىپ، يەتتە يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيە بىر سەكرەپلا دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك مۇستەملىكىچى دۆلەتكە، ئۇچ ئەسىرلىك دېڭىز زومىگەرلىكىنى تالىشىشتىكى ئاخىرقى غالىبىيەتچىگە ئايلاندى.

ئۇزاق مۇددەتلىك زومىگەرلىك تالىشىش كۈرىشىدە، ئەنگلىيەنىڭ فىرانسىيەنى مەغلۇپ قىلالىشىدىكى تۈپ سەۋەب شۇكى، فىرانسىيە زاۋاللىققا يۈز تۇتقان فېئودالىزم دۆلىتى، ئەنگلىيە بولسا گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىزم دۆلىتى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەنىڭ مۇستەملىكە

رايونلىرىنىڭ پەرقىمۇ فرانسىيەنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مەغلۇپ بولۇشىدىكى مۇھىم ئامىل ئىدى. فرانسىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدا نوپۇس ئاز بولۇپ، پەقەت ئاز ساندىكى سودا پونكىتلىرى ۋە ئاز ساندىكى ھەربىي قوشۇن بار ئىدى. ئەمما، ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدا 2 مىليوندىن ئارتۇق ئاھالە بولۇپ، ئىگىلىك گۈللەنگەنىدى. بۇ مۇستەملىكە رايونلىرى ئۇرۇشتا ئەنگلىيەنى زۆرۈر ماددىي كۈچ ۋە ئادەم كۈچى بىلەن تەمىنلىدى.

تۆتىنچى باب

شىمالىي ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى

1 ـ بۆلۈم مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى

1. ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى

ئامېرىكا مۇستەقىل بولۇشتىن بۇرۇن، ئۇ ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدا 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قۇرۇپ چىققان 13 مۇستەملىكىسى ئىدى①. مۇستەملىكىلەردىكى ئاق تەنلىكلەر ياۋروپادىن، ئاساسلىقى ئەنگلىيەدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەمگەكچى خەلق ئىدى. نېگىرلار قۇل سالاھىيىتىدە ئافرىقىدىن ئېلىپ كېلىنگەنىدى. شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئەسلىي ئاھالىسى بولغان ئىندىيانلار مۇستەملىكىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى جەريانىدا ياكى غەربتىكى قاقاس جايلارغا قوغلىۋېتىلدى، ياكى قىرغىن قىلىندى. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئاق تەنلىكلەر تارتىۋالدى. ئىندىيانلار ئاق تەنلىكلەرگە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بۇ خەلق ئاق تەنلىكلەرگە تەڭ كېلەلمەيتتى، ئۇنىڭ

① شىمالدا ماسساچوستىس، رودئېللاند، يېڭى خامپشىر، كونىپكتىكوت؛ ئوتتۇرا قىسمدا پېنسىلۋانىيە، نيۇيورك، يېڭى جېرسي، دراۋا؛ جەنۇبتا ۋېرگىنىيە، ماريلاند، جەنۇبىي كارولىنا، شىمالىي كارولىنا، جورجىيە.

ئۇستىگە ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىناقسىزلىقمۇ ئۇلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىۋەتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرى ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى. شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەردە كاپىتالىستىك تۈزۈمدىن باشقا، يەنە كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىدىكى يېرىم فېئودالىق ئىجارىكەشلىك تۈزۈمى ۋە قوللۇق تۈزۈمى مەۋجۇت ئىدى. يېرىم فېئودالىق ئىجارىكەشلىك تۈزۈمى ئەنگلىيەدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بولۇپ، چوڭ يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى بىلەن زىچ باغلانغانىدى. مەسىلەن، نيۇيورك مۇستەملىكە رايونىدا فېئودال پومېشچىكلار تۈتاش كەتكەن كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلىگەن بولۇپ، 2 مىليون 500 مەڭ ئىنگلىز موسى كېلىدىغان يەر بىرقانچە چوڭ پومېشچىكنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، پومېشچىك جونسون ئۆزى يالغۇز 50 مەڭ ئىنگلىز موسى يەرنى ئىگىلىۋالغانىدى. بۇ پومېشچىكلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنگلىيە ئاقسۆڭەكلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى يەرلەرنى مۇستەملىكە رايونى قۇرۇلغاندا ئەنگلىيە پادىشاھلىق ھۆكۈمىتى ئۇلارغا ھەدىيە قىلىپ بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا بەزى مۇستەملىكە رايونلىرىدا يەنە ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرى بار ئىدى. چوڭ پومېشچىكلار دائىم ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىنى ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ، ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى. نيۇيورك مۇستەملىكە رايونىدا، ئىجارىكەش دېھقانلار ئاھالىنىڭ ئالتىدىن بەش قىسمىنى ئىگىلەيتتى. چوڭ پومېشچىكلار دائىم ئىجارە ھەققىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈپ، ئىجارىكەش دېھقانلارنى ئېزەتتى. پومېشچىكلارنىڭ ئىجارىكەش دېھقانلارنى ئېزىشى ماھىيەتتە يېرىم فېئودالىق خاراكتېرنى ئالغانىدى.

چوڭ پومېشچىكلارنى قوغداش ئۈچۈن، كۆپ سانلىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدا چوڭ ئوغۇل مىراسخور بولۇش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى. جەنۇب ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى بەزى مۇستەملىكە

رايونلىرىدا مىراسخور تاللاش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، بۇ تۇزۇمگه ئاساسەن، پەقەت مەلۇم سالاھىيەتكە ئىگە كىشىلا يەر - مۇلۇكنىڭ مىراسخورى بولالايتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاش ئىدى. بۇ تۇزۇملەر فېئودالىق تۇزۇمنىڭ قالدۇقى ھېسابلىناتتى.

ئەمما، بۇ خىل يېرىم فېئودالىق ئىجارىكەشلىك تۇزۇمى ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلالمايى، پەقەت ئوتتۇرا قىسىمدىكى بەزى مۇستەملىكە رايونلاردىلا ساقلىنىپ قالدى. چۈنكى، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلاردا ئېچىلمىغان بوز يەرلەر كۆپ بولۇپ، گەرچە مۇستەملىكە ئورگانلىرى خالىغانچە يەر ئىگىلەشنى مەنئى قىلسىمۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ يەرگە ئېرىشىشى يەنىلا ئاسانراق ئىدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسىمدىكى مۇستەملىكە رايونلاردا ئۇششاق دېھقانلارنىڭ يەر ئىگىدارچىلىق تۇزۇمى خېلىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، دېھقانلار ئۆز يېرىدە ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئەمما، ئۇلار يەنىلا چوڭ سودىگەرلەرنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرايتتى، چۈنكى ئۇلاردىكى ئېشىنچا مەھسۇلات چوڭ سودىگەرلەرنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ بازارغا كىرگەچكە، سودىگەرلەر مەھسۇلاتلارنى ئەرزان باھادا ئېلىپ قىممەت باھادا ساتاتتى.

مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى كاپىتالىزىمدىن ئىلگىرىكى ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى ئىچىدە ئەڭ ئەشەددىي بولغىنى قۇللۇق تۇزۇم ئىدى. ئۇنى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى پومېشچىكلار بىلەن كاپىتالىستلار ئورناتقانىدى. ئۇ ئاق تەنلىكلەر قۇللۇق تۇزۇمى بىلەن نېگىرلار قۇللۇق تۇزۇمىگه بۆلۈنەتتى.

13 مۇستەملىكىنىڭ ھەممىسىدە ئاق تەنلىك توختاملىق قۇللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇنداق تۆت خىل مەنبەسى بار ئىدى: بىرىنچى، مۇستەملىكە رايونىدا باشقىلارغا قەرزدار بولۇپ قېلىپ

قەرزنى قايتۇرالمىغانلار (ئۇلارنى سوت توختاملىق قۇل بولۇشقا ھۆكۈم قىلغان)؛ ئىككىنچى شىمالىي ئامېرىكىغا كېلىشتە يول خىراجىتىنى تۆلىيەلمىگەن ئەنگلىيەلىك نامراتلار (ئۇلار يول خىراجىتىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن توختاملىق قۇل بولغان)، ئۈچىنچى، ئالدانغان قەلەندەرلەر ۋە ئۆسمۈرلەر؛ تۆتىنچى، ئەنگلىيەلىك جىنايەتچىلەر. بۇ ئاق تەنلىك توختاملىق قۇللار توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە غوجايىنغا ئىشلەپ بېرەتتى، ئادەتتە ئۇلارنىڭ بەش يىلدىن يەتتە يىلغىچە توختاملىشىشى زۆرۈر بولۇپ، توختام مۇددىتى توشقاندا ھۆرلۈككە ئېرىشەتتى.

كۈنى ئەڭ تەس بولغىنى يەنىلا نېگىر قۇللار ئىدى. ئۇلارنى ياۋروپا، ئامېرىكىلىق قۇل سودىگەرلىرى ئافرىقىدىن ئېلىپ كەلگەنىدى.

13 مۇستەملىكىنىڭ ھەممىسىدە نېگىر قۇللار بولسىمۇ، ئەمما نېگىرلار قۇللۇق تۈزۈمى بەكرەك ئومۇملاشقىنى پەقەت جەنۇبتىكى بىرقانچە رايون ئىدى. جەنۇبتىكى قۇلدارلار چوڭ ئېكىنزارلىقلارنى باشقۇراتتى، توپ ـ توپ نېگىر قۇللار ئۇلار ئۈچۈن تاماكا، شال قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى.

جەنۇبتىكى ئېكىنزارلىقلاردا نېگىر قۇللار قۇلدارلارنىڭ رەھىمسىزلەرچە ئېزىشى ئاستىدا ھايۋاندىن بەتتەر تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئۇلارنىڭ بېشىدا دائىم قامچا ئويناپ تۇراتتى. قۇلدارلار قۇللارنى خالىغانچە خورلايتتى، ئۇلارغا ھەر خىل تەن جازاسى بېرەتتى، ھەتتا قۇللارنى ئۆلتۈرۈۋەتسىمۇ ھېچقانداق جازاغا تارتىلمايتتى، چۈنكى، قانۇن قۇلدارلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى. قۇللار قۇلدارلارنىڭ مۈلكى بولۇپ، قۇللارغا ھەرقانداق شەكىلدىكى ئىش ھەققى بېرىلمەيتتى، قۇللار قۇلدارلار بەرگەن ئاز مىقداردىكى ناچار يېمەكلىكلەر بىلەن جېنىنى ساقلايتتى.

18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، نېگىرلار قۇللۇق تۈزۈمى تەدرىجىي ھالدا ئاق تەنلىكلەر قۇللۇق تۈزۈمىگە قاراپ ئۆزگىرىشكە

باشلىدى.

مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈم مۇرەككەپ سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سىنىپىي كۈرەش مۇستەملىكە دەۋرىدە ئۇزۇلمىدى: ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ چوڭ پومېشچىكلارغا قارشى كۈرىشى، ئۇششاق دېھقانلارنىڭ سودىگەرلەرگە قارشى كۈرىشى، ئىشچىلارنىڭ غوجايىنلارغا قارشى كۈرىشى، قۇللارنىڭ قۇلدارلارغا قارشى كۈرىشى ھەممىلا جايدا قانات يايدى. ئېزىلگۈچىلەرنىڭ قارشىلىق كۈرىشى دائىم قوراللىق قوزغىلاڭغا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. نېگىر قۇللارنىڭ بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋەقەلىرىنىڭ پات ـ پات يۈز بېرىپ تۇرۇشى، قۇلدارلارنى سارىسىمىگە سالدى. ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ قوزغىلاڭچىلاردىن ئۆچ ئېلىشىمۇ ناھايىتى دەھشەتلىك بولدى. نيۇيورك مۇستەملىكە رايونىنىڭ ۋالىيسى 1712 ـ يىلىدىكى نيۇيورك قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇش ئەھۋالى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلدى، بىرقانچىسى دارغا ئېسىلدى. بىرى ھارۋا بىلەن پارچىلاپ ئۆلتۈرۈلدى، بىرى شەھەردە زەنجىر بىلەن ئېسىپ قويۇلدى. بۇنداق جازالاش ئۇلار ئۈچۈن ئاچچىق ساۋاق بولىدۇ.»

ئەمما، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر سىياسىي جەھەتتە مەلۇم دەرىجىدە پارلامېنت دېموكراتىيەسىدىن بەھرىمەن بولدى.

شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى قوش ياقلىمىلىقتا ئىگە ئىدى: بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان سىياسىي ئاپپاراتى بار ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مۇستەملىكىلەردىكى ئاھالىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پارلامېنت بار ئىدى. ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىلەرگە ھۆكۈمرانلىق

قىلىدىغان ئاپپاراتىمۇ ئىككىگە بۆلۈنەتتى: بىرى، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئىچىدە تەسىس قىلىنغان مۇستەملىكە رايونلىرىنى باشقۇرۇش ئورگىنى؛ يەنە بىرى، ئەنگلىيە مۇستەملىكە رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن باش ۋالىي ۋە ئۇنىڭ يارداەمچىلىرى (بۇ پەقەت پادىشاھ جەمەتى مۇستەملىكىسى بىلەنلا چەكلىنەتتى) ئىدى.

شىمالىي ئامېرىكىدىكى 13 مۇستەملىكە ئىچىدە، سەككىز پادىشاھ جەمەتى مۇستەملىكىسى، ئۈچ ئاقسۆڭەكلەر مۇستەملىكىسى، ئىككى ئاپتونومىيە مۇستەملىكىسى بار ئىدى. پادىشاھ جەمەتى مۇستەملىكىسىنىڭ باش ۋالىيسىنى پادىشاھ تەيىنلەيتتى؛ ئاقسۆڭەكلەر مۇستەملىكىسىنىڭ باش ۋالىيسىنى ئاقسۆڭەك ئۆزى ئەۋەتەتتى، ئەمما ئۇ ئەنگلىيە قانۇنىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايتتى؛ ئاپتونومىيە مۇستەملىكىسىنىڭ باش ۋالىيسىنى مۇستەملىكىدىكى خەلق ئۆزى سايلاپ چىقاتتى، ئەمما سايلانغان باش ۋالىي ئەنگلىيە پادىشاھى بەرگەن ئىجازەتنامىگە ئاساسەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

باش ۋالىي كېڭەش يىغىنىغا تايىنىپ مۇستەملىكە رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ مۇستەملىكە رايونىدىكى مەمۇرىي باشلىق بولۇش سالاھىيىتى بىلەن پارلامېنت ماقۇللىغان قانۇنلارنى ئىجرا قىلاتتى، يەنە پارلامېنت ماقۇللىغان قانۇنلارنى ئىنكار قىلىش، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

مۇستەملىكىلەردىكى پارلامېنت تەدرىجىي شەكىللەنگەنىدى، ئۇ ئادەتتە يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى پالاتاغا بۆلۈنەتتى، ھوقۇقى ئېنىق بەلگىلەنمىگەنىدى. ئەمەلىيەتتە مۇستەملىكىلەردىكى پارلامېنتنىڭ تۆۋەن پالاتاسى ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ تۆۋەن پالاتاسىغا ئوخشاش بولۇپ، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا، بولۇپمۇ باج يىغىش، ئەسكەر ئېلىش ۋە قەغەز پۇل تارقىتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. پادىشاھ جەمەتى مۇستەملىكىسىدە پارلامېنت بىلەن

باش ۋالىينىڭ زىددىيىتى تۆۋەن پالاتا هوقۇقىنى بارغانسېرى چوڭايتىۋەتكەنىدى. تۆۋەن پالاتا ئاخىرىدا باش ۋالىينىڭ قانۇن ئىجرا قىلىشىنى نازارەت قىلىش، بەزى ئەمەلدارلار (مەسىلەن، باج ياكى مالىيە ئەمەلدارى)نى تەيىنلەش قاتارلىق بىر قاتار هوقۇقلارغا ئېرىشكەنىدى. يۇقىرى پالاتا ئادەتتە كېڭەش يىغىنىنىڭ رولىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئادەتتە، قانۇن لايىهەسى پارلامېنتنىڭ يۇقىرى، تۆۋەن پالاتالىرى ماقۇللىغاندىن كېيىن، ئاندىن باش ۋالىينىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇلاتتى.

ئايرىم ئاقسۆڭەكلەر مۇستەملىكىسى ۋە ئاپتونومىيە مۇستەملىكىسىدە پارلامېنتنىڭ هوقۇقى باش ۋالىينىڭ هوقۇقىدىن ئۈستۈن بولۇپ، باش ۋالىي پارلامېنتنىڭ تولۇق كونتروللۇقى ئاستىدا تۇراتتى.

پادىشاھ جەمەتى مۇستەملىكىسىدە يۇقىرى پالاتا (كېڭەش يىغىنى) ئەزالىرىنى باش ۋالىي كۆرسىتەتتى، ئەنگلىيە پادىشاھى تەيىنلەيتتى. تۆۋەن پالاتا ئەزالىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلەتتى، بۇ، ئۇچلا خىلدىكى مۇستەملىكىلەردە ئوخشاش ئىدى. كۆپ ساندىكى مۇستەملىكىلەردە زېمىنداراللار ياكى بايلارنىڭلا سايلام هوقۇقى بولۇپ، مالايلار ياكى ياللانما ئىشچىلارنىڭ سايلام هوقۇقى تارتىۋېلىنغان، قۇللارنىڭ ئەلۋەتتە سايلام هوقۇقى يوق ئىدى. مەسىلەن، ۋېرگىنىيە مۇستەملىكە رايونىدا، سايلىغۇچىلارنىڭ چوقۇم 100 ئىنگلىز موسى كېلىدىغان بوز يېرى ياكى 25 ئىنگلىز موسى كېلىدىغان ئۆزلەشتۈرۈلگەن يېرى بولۇشى كېرەك ئىدى. جورجىيە مۇستەملىكە رايونىدا 50 ئىنگلىز موسى كېلىدىغان يېرى ياكى مۇشۇ يەرنىڭ قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان مال ـ مۈلكى بارلارلا سايلامغا قاتنىشالايتتى. ئەمما، يېرى كەڭ، ئادەمى ئاز مۇستەملىكە رايونلىرىدا ئادەتتە ئەمگەكچىلەر خېلى ئاسانلا يەرگە ئېرىشەلەيتتى، مەسىلەن، رودىئېلاند مۇستەملىكە رايونىدا هەممە كىشى يەرلىك هۆكۈمەتكە ئىلتىماس قىلىپ بىرەر پارچە يەر ئالالايتتى، شۇڭا

سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى ئۇنچە ئاز ئەمەس بولۇپ، ئادەتتىكى ئەركىن دېھقانلارمۇ سايلام ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

ئەمما، ھەرقايسى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى پارلامېنتلار ئادەتتە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ قولىدا، يەنى ئاز سانداكى بايلار ياكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى.

2. ئامېرىكا مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى، جېففېرسون ۋە فرانكلىن

ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ئوبيېكتى، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش بازىرى ۋە ئەرزان باھالىق خام ئەشيا مەنبەسى قىلىشنى مەقسەت قىلدى. شۇڭا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى: 1600 ـ يىلى «بېكىتىلگەن تاۋارلار قانۇنى»نى ئېلان قىلىپ، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى تاماكا، شېكەر، پاختا قاتارلىق تاۋارلارنى پەقەت ئەنگلىيەگىلا توشۇشقا بولىدۇ، ئەگەر باشقا جايغا توشۇشقا توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن ئەنگلىيەگە ئەكېلىپ ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاندىن باشقا جايغا يۆتكەشكە بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. بۇ قانۇننى ئېلان قىلىشتىكى مەقسەت، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرنى ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ خام ئەشيا مەنبەسى قىلىپ، ئەنگلىيە سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ ئەرزان خام ئەشيا سېتىۋېلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئىدى. 1663 ـ يىلى يەنە «ئاساسلىق تاۋارلار قانۇنى»نى ئېلان قىلىپ، ياۋروپادىن شىمالىي ئامېرىكىغا توشۇلىدىغان بارلىق تاۋارلار (ئاز سانداكىلاردىن باشقا)نى پەقەت ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى باج ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن توشۇشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى بازىرىنى قوغداپ، باشقا

ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ تاۋارلىرى بىلەن بولغان رىقابەتكە يارەم بېرىش ئىدى. بۇ قانۇن مۇستەملىكىلەرنى ئەنگلىيەنىڭ مونوپول تاۋار بازىرىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ تۈنجى قەدىمى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە يەنە مۇستەملىكە رايونلىرىدا تاموژنا بېجى ئېلىشنى يولغا قويۇپ، مۇستەملىكىگە كىرگەن باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ تاۋارلىرىدىن ئىمپورت بېجى ئالدى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، ئەنگلىيە سانائەت كاپىتالىستلىرى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى سانائەتنىڭ تېز تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئەنگلىيەنىڭ تاۋارلىرى بىلەن رىقابەتلەشكۈدەك بولغانلىقىنى تونۇپ يەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى سانائەتكە چەك قويۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. 1669 ـ يىلى مۇستەملىكىلەر ئارا قوي يۇڭى ۋە يۇڭ توقۇلمىلارنى يۆتكەشنى چەكلەپ، ئەنگلىيە قوي يۇڭى مەھسۇلاتلىرىنىڭ مۇستەملىكە رايونىدىكى بازىرىنى قوغدىدى. كېيىنكى يىلى يەنە ئەنگلىيە قوي يۇڭى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت بېجىنى بىكار قىلىپ، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى قوي يۇڭى مەھسۇلاتلىرى بىلەن بولغان رىقابەت كۈچىنى ئاشۇردى. شىمالىي ئامېرىكىدىكى بوستون، نېۋيورك قاتارلىق شەھەرلەر باش كېيىم ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەركەزگە ئايلانغانلىقتىن، 1732ـيىلى يەنە «باش كېيىم ئىشلەپچىقىرىش نىزامى»نى ئېلان قىلىپ، مۇستەملىكىلەر ئارا باش كېيىمنى يۆتكەشنى مەنئى قىلدى ھەم باش كېيىم كارخانىلىرىنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق شاگىرت قوبۇل قىلىشىنى چەكلىدى. 1750 ـ يىلى يەنە «تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش نىزامى»نى ماقۇللاپ، مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ تۆمۈرلىرى ئەنگلىيەگە تۇشۇلسا ئىمپورت بېجى كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقى، مۇستەملىكە رايونلىرىدا تۆمۈر مىخ ۋە تۆمۈر تاختا ياساش مەنئى قىلىنىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

ئەمما، 1763 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيە فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، بۇ سىياسەتلەرنى قاتتىق ئىجرا قىلالمىدى. نەتىجىدە، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەردىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەنگلىيە قانۇنلىرىغا پىسەنت قىلماي، چەكلەنگەن تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىۋەردى ھەمدە ھەدەپ ئەتكەسچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى. شۇڭا، شىمالىي ئامېرىكىدىكى سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ھېچقانچە توسالغۇغا ئۇچرىمىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا، شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى خېلى گۈللەندى. گەرچە دېھقانلارنىڭ ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى پۈتكۈل سانائەت ساھەسىدە يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما تارقاق قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەيدانغا كەلدى. بەزى سودىگەرلەر ھۈنەرۋەنلەرگە قوي يۇڭى، پاختا، كەندىر قاتارلىق خام ماتېرىياللارنى بېرىپ، توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقارغۇزۇپ ھەق بەردى، بۇنىڭ بىلەن بۇنداق ھۈنەرۋەنلەر سودىگەرلەرنىڭ ئىش ھەققى ئالىدىغان ئەمگەكچىلىرىگە ئايلاندى. بۇنداق تارقاق قول سانائەت ئىشخانىلىرى شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە رايونلىرىدا بارغانسېرى كۆپەيدى. ئەمما، يەنە ياغاچ زاۋۇتى، ھاراق زاۋۇتى، تۆمۇر زاۋۇتى، ئەينەك زاۋۇتى قاتارلىق بىرقەدەر كۆلەملەشكەن قول سانائەت ئىشخانىلىرىمۇ بارلىققا كەلدى. يېڭى ئېنگلاند مۇستەملىكە رايونىدىكى ۋە ئوتتۇرا قىسمدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى سانائەتتە قوللىنىلغان تېخنىكىلار ياۋروپادىكى ئىلغار سەۋىيەگە يەتتى. تۆمۇر بۇيۇملار جەنۇبتىكى مۇستەملىكىلەرگە توشۇلۇپلا قالماي، بەلكى غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىغا توشۇلدى. چويۇن ۋە تۆمۇر چۈنقىنىڭ ئېكسپورت مىقدارى 1745 ـ يىلى 2000 تونىنا بولغان بولسا، 1771ـيىلىغا كەلگەندە 7500 تونىنىدىن ئېشىپ كەتتى. سانائەتتە ئەڭ تەرەققىي قىلغىنى ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمدىكى مۇستەملىكىلەردىكى كېمىسازلىق بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىلغان

كېمىلەرنىڭ سۇپىتى ياخشى، باھاسى ئەرزان بولغاچقا، ھەتتا ئەنگلىيەنىڭ ئۆزىمۇ بۇ كېمىلەرنى تۈركۈملەپ سېتىۋالدى. 1775- يىلى ئەنگلىيەنىڭ دېڭىز سودىسىدا ئىشلەتكەن كېمىلىرىنىڭ 30% ى شىمالىي ئامېرىكىدىن سېتىۋېلىندى. ھەرقايسى مۇستەملىكە رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ئىشلىتىلگەن كېمىلەرنىڭ 75% ى شىمالىي ئامېرىكىدا ياسالغان كېمىلەر بولدى. يېڭى ئېنگلاند كېمىسازلىق مەركىزى بولۇپ، 1772 - يىلى بۇ جايدا ياسالغان كېمىلەر پۈتۈن مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى كېمىلەرنىڭ 68% نى ئىگىلىدى. يېڭى ئېنگلاندنىڭ بېلىقچىلىقىمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلدى. سودىگەرلەر كېمىچىلەرنى يالالاپ بېلىق تۇتۇشنى كۆلەملەشتۈردى، بېلىقچىلىق كېمىلىرى بەزىدە جەنۇبىي ئامېرىكا، ئافرىقا دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە يېتىپ بارىدى. 18- ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا يېڭى ئېنگلاندنىڭ بېلىقچىلىقتىن كىرگەن كىرىمى يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 255 مىڭ دوللارغا يەتتى. مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى سودىگەرلەر كەڭ كۆلەمدە ئەتكەسچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ھارپىسىدا سىرتقا مال چىقىرىشتىن قىلغان كىرىمنى 20 مىليون دوللارغا يەتكۈزدى. 1775- يىلى شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى مال تىرانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كېمىلەر 2000 غا، كېمىچىلەر 33 مىڭغا يەتتى.

ۋاھالەنكى، پۈتكۈل ئىگىلىكتە دېھقانچىلىق يەنىلا زور ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى، تاشقى سودا يەنىلا پاسسىپ ھالەتتە ئىدى. ئەمما، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى سودا - سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئەنگلىيەنىڭ سودا - سانائىتىگە تەھدىت سېلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى.

يېزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدە بېكىنمە ھالەتتە تۇرغان ھەرقايسى

مۇستەملىكە رايونلىرى ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بارغانسېرى كۈچەيدى. تاشيوللارنىڭ ياسىلىشى ۋە پوچتا تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى بۇ مۇناسىۋەتكە تۈرتكە بولدى. 13 مۇستەملىكە رايونىدا بىر تۈتاش بازار شەكىللەندى. بۇ بازارنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ھەرقايسى مۇستەملىكە رايونلىرى ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشمۇ كۈچىيىپ ئورتاق مەدەنىيەت شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا بىر خىل ئورتاق مەنپەئەت تۇيغۇسى پەيدا بولدى. شۇڭا، 18ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە رايونلىرىدا يېڭى بىر مىللەت ــ ئامېرىكا مىللىتى شەكىللەندى.

ئامېرىكا مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، مىللىي ئاڭمۇ كۈچەيدى. بۇ، مەشھۇر مۇتەپەككۇر توماس جېففېرسون ۋە بېنجامىن فرانكلىننىڭ ئىدىيەسىدە ئەكس ئەتتى.

جېففېرسون (1743 ــ 1826) ۋېرگىنىيەدىكى بىر چوڭ قۇلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىنلا يېڭىچە مائارىپ تەربىيەسى ئالغان، نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ ياۋروپانىڭ ئىلغار ئىدىيەلىرىنى قوبۇل قىلغان، چوڭ بولغاندىن كېيىن مۇستەملىكە رايونىدىكى يېتۈك ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرغا ئايلانغان.

جېففېرسون پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا تەبىئىي ئىلاھىيەتچى ئىدى① ئۇ دىنىي ئېتىقاد پۈتۈنلەي كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىشى دەپ قارىغاچقا، دۆلەتنىڭ دىنىي ئېتىقادقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى، ئەخلاق ساھەسىدىكى دىنىي ئەقىدىلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا تۇغما ئەخلاق قارىشى بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئېڭىدىكى يامانلىقنى ناچار

① تەبىئىي ئىلاھىيەتچىلىك خىرىستىيان دىنى خۇراپاتلىقىغا قارشى شەكىللەنگەن بىر خىل يوشۇرۇن ئاتېئىزم. ئۇ ئالەمنىڭ كېلىپ چىقىشىنى گەرچە تەڭرىگە باغلاپ چۈشەندۈرسىمۇ، ئەمما ئالەم ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلىدۇ، تەڭرى بۇنىڭغا ئارىلىشالمايدۇ دەپ قارايدۇ. تەبىئىي ئىلاھىيەتچىلەر ئاتېئىزمچىلارغا يېقىنلىشىدۇ.

ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە نادانلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قاراپ، تەربىيە ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئەسلىدىلا بار بولغان «ئاق كۆڭۈللۈك»نى قوزغىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ يەنىلا ئىدېئالىزم ئىدىيەسىدىن خالىي بولالمىغانىدى.

ئۇ سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە فرانسىيە ئاقارتىش ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىدە «خەلق ھوقۇقى»نى تەرغىب قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ھوقۇقىنى خەلق بەرگەن، شۇڭا ھۆكۈمەت زوراۋانلىق قىلىپ، خەلقنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىسا، خەلق قوزغىلىپ ئىنقىلاب قىلىپ بۇ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، يېڭىدىن ھۆكۈمەت قۇرۇشقا ھوقۇقلۇق، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسى شىمالىي ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشىدىكى كۆچلۈك قورالىغا ئايلاندى. ئۇ: كىشىلەر تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر، بۇ ئادەمنىڭ تەبئىي ھوقۇقى، ھەرقانداق ھۆكۈمەت بۇ ھوقۇقنى تارتىۋالماسلىقى ۋە ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلماسلىقى كېرەك، دەپ قارىدى. ئۇ ئاددىي خەلقنە چەكسىز ئىشىنىپ، ھەرقانداق مەسىلىنى خەلقنىڭ ئاۋاز بېرىشىگە تاپىنىپ ھەل قىلىش كېرەك، چۈنكى كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ پىكرى ھامان توغرا بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

ئۇ بارلىق ئەنئەنىۋى كۈچلەرگە نەپرەتلىنىپ ھەم ئەنئەنىلەرنىڭ ئاسارىتىنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلىپ، ئالدىنقىلارنىڭ كېيىنكىلەرگە قانۇن بېكىتىپ بېرىش ھوقۇقى يوق، كېيىنكىلەرنىڭ ئالدىنقىلار بېكىتكەن قانۇننى قوبۇل قىلىش مەجبۇرىيىتىمۇ يوق، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ھەر 19 يىلنى بىر دەۋر قىلىپ، ھەر 20 يىلدا بىر قېتىم ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى شۇ دەۋردىكى خەلقنىڭ تەلىپىگە لايىقلاشتۇرۇش كېرەك، دەپ قارىدى. ئۇ ئىنقىلابنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، «ئەركىنلىك كۆچىتىنى

«ۋەتەنپەرۋەرلەر»، شۇنداقلا «زوراۋانلار»نىڭ قېنى بىلەن سۇغىرىپ تۇرۇش زۆرۈر» دەپ كۆرسەتتى. 1787- يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ مادسونغا يازغان خېتىدە «تەبىئەت دۇنياسىدا گۈلدۈرماملىق يامغۇر كەم بولسا بولمىغانغا ئوخشاش، سىياسىي دۇنيادىمۇ قوزغىلاڭ كەم بولسا بولمايدۇ» دەپ يازدى.

ئۇ قۇللۇق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇنى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىدىغان جىنايى قىلمىش دەپ قاراپ، بۇ يىرگىنچلىك تۈزۈمنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يەنە ئىندىيانالارنىڭ تەقدىرىگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئىندىيانالارنى «قورشاپ يوقىتىش» قىلمىشىنى قاتتىق ئەيىبلىدى.

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە جېففېرسون بۇرژۇئا دېموكراتىزمچىلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

جېففېرسونغا ئوخشاش شۆھرەتكە ئىگە بولغان يەنە بىر داڭلىق مۇتەپەككۇر، سىياسىيون ۋېنجامىن فرانكلىن (1706 — 1790) بوستوندىكى بىر نامرات سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۆسمۈر چېغىدا باسمىخانىدا شاگىرت ئىشچى بولغان، بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي داڭلىق ئالىم ۋە سىياسىيون بولۇپ يېتىشكەن. ئۇنىڭ قىزىقىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تەبىئىي پەنلەردىن تارتىپ سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىغىچە بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. ئۇ ئېلېكتر ئىلمىنى بېرىلىپ تەتقىق قىلىپ چاقماق قايتۇرغۇچنى كەشىپ قىلغان. ئۇ يەن تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشتا پەقەت قىزىقىشنىلا چىقىش قىلماستىن، بەلكى ئۇنى ئەمەلىي تۇرمۇشتا قوللىنىپ، خەلققە بەخت يارىتىشنى مەقسەت قىلغان.

فرانكلىن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيەسىنى سىستېمىلىق جارى قىلدۇرمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ۋە

نۇتۇقلىرىدىن ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسىنى كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ. ئۇ تۆۋەن قاتلامدىكى خەلق ئىچىدىن چىققان، كىچىكىدىنلا نامراتلىق بىلەن كۈرەش قىلغان بولغاچقا، ئەمگەكنى مەدھىيەلەپ، قورساق تويغۇزۇشتىن باشقىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان كىشىلەرنى مەنسىتمەيتتى. ئۇ مۇنداق بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغاندى: جەمئىيەتتىكى نامراتلىق نېمىدىن كېلىپ چىقىدۇ؟ بۇ ئەمگەكچان كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۇنجى ئەمگەك مېۋىسىنى پارازىت، ھۇرۇن كىشىلەرگە بېرىشكە مەجبۇر بولغانلىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئۇ گەرچە شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ماھىيىتىنى تولۇق چۈشىنىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، بۇ بىر جۈملە سۆزى ئارقىلىق ئەزگۈچى سىنىپلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلغاندى.

ئۇ يېزا ئىگىلىكىنى قەدىرلەپ، سودا ـ سانائەتكە قارشى تۇراتتى. ئۇ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇشۇنداق مۇنبەت زېمىنغا يېزا ئىگىلىكى خەلقىنىڭ تىنچ، باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈشىدىكى ئەڭ ياخشى ئىگىلىك شەكلى دەپ قارايتتى. 1765 ـ يىلى ئۇ مۇنداق يازغاندى: بىر دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشىدا پەقەت ئۇچلا يول بار: بىرىنچىسى، قەدىمكى رىم ئىمپېرىيەسىگە ئوخشاش ئۇرۇش قىلىشقا تايىنىپ قوشنا دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇش ۋە تالان ـ تاراج قىلىش، بۇ، بۇلاڭچىلىق قىلمىشى؛ ئىككىنچىسى، سودىغا تايىنىش، ئەمما بۇ ئالدامچىلىق؛ ئۈچىنچىسى، دېھقانچىلىققا تايىنىش، بۇ كىشىلەرنىڭ باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈشىدىكى بىردىنبىر توغرا يول. ئەمما، كېيىن ئۇ پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، سودىنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى ھەم ئادام سىمىتنىڭ سودا ـ سانائەتنى ئەركىن قويۇۋېتىش تەشەببۇسىنى قوۋۇۋەتلىدى، بۇنىڭغا ئۇنىڭ ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى سودا ـ سانائەتكە چەك قويغانلىقىنى ياقتۇرمىغانلىقى سەۋەب بولغاندى. ئەمما، باشقا بۇرژۇئاز ئالىملارغا ئوخشىمايدىغىنى ئۇ «كىشىلەرنى بەختكە

ئىرىشتۇرۇش سىياسىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى» دەپ قاراپ، ئىشچىلارنى شۇنداغان ئىش ھەققى تۈزۈمىگە قارشى تۇردى.

ئۇ قۇللۇق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يەنە ئىرقىي كەمسىتىشكە قاتتىق نەپرەتلىنىپ، ئېگىرلار، ئىندىيانلارنىڭ ئاق تەنلىكلەر بىلەن باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ باشقىلارنىڭ ئىندىيانلارنى كەمسىتىش پوزىتسىيەسىگە رەددىيە بەرگەندە، ئىندىيان مەدەنىيىتىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ، ئىندىيانلارنىڭ يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇلاردا مۇۋاپىق ئىجتىمائىي تۈزۈم (ئىندىيانلار ئىپتىدائىي كوممۇنىزم جەمئىيىتىدە ياشايتتى) بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىنىڭ ئالىيجانابلىقىنى ئەسكەرتتى.

ئۇ سىياسىي تەشەببۇس جەھەتتە ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى بىلەن بىر پالاتالىق پارلامېنت تۈزۈمىنى قۇۋۋەتلىدى.

ئۇ مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ مەنپەئەتىدە چىڭ تۇرۇپ، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە سىياستىگە قارشى تۇردى. ئەمما، ئەنگلىيە بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىشنى خالىمايدۇ، قانلىق ئىنقىلاب قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى خەلقنىڭ سەۋرچانلىق بىلەن تاقەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلدى. كونكرېت ئېيتقاندا، ئۇ مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى، ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسى دائىرىسىدە ئاپتونومىيەگە ئېرىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمما، مۇستەقىللىق ئۈرۈشى پارتلىغاندىن كېيىن پوزىتسىيەسىنى تۈيۈقسىز ئۆزگەرتىپ، ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى قەتئىي قوللىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇستەقىللىق ئۈرۈشىغا ئاتىدى.

فىرانكلىننىڭ ئىدىيەۋى خاھىشىدىن قارىغاندا، ئۇ يەنىلا بۇرژۇئا دېموكراتىزمچى ھېسابلىنىدۇ.

3. مۇستەملىكلەر بىلەن ئەنگلىيەنىڭ زىددىيىتىنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى

18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى تۈيۈقسىزلا كۈچەيتتى. سەۋەبى: بىرىنچىدىن، ئۇزاققا سوزۇلغان ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى 1763 ـ يىلى ئاياغلىشىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكە رايونلىرىغا تاقابىل تۇرۇشقا ۋاقىت ئاجراتتى. ئىككىنچىدىن، ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى تېز تەرەققىي قىلىپ، ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقى كۈچىيىپ، ئەنگلىيەگە تەھدىت پەيدا قىلدى.

1763 ـ يىلى ئەنگلىيە شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەردىكى ئەتكەسچىلىك ھەرىكەتلىرىنى چەكلەش تەدبىرىنى كۈچەيتىپ، نۇرغۇن ھەربىي كېمە ئەۋەتىپ شىمالىي ئامېرىكا دېڭىز قىرغاقلىرىنى چارلىدى، بۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ تاشقى سودىسى زور تەسىرگە ئۇچراپ، ئىشسىز قالغان كېمىچىلەر ھەسسىلەپ ئېشىپ، ئىلگىرى ناھايىتى ئاۋات بولغان شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىمدىكى پورتلار چۆلدەرەپ قالدى.

شۇ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى يەنە شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى چەكلىدى. بۇ تەدبىر ئەنگلىيە يۇقى ـ تېرە سودىگەرلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش يۈزىسىدىن قوللىنىلغانىدى. ئەنگلىيە يۇقى ـ تېرە سودىگەرلىرى غەرب تەرەپتىكى ئېچىلمىغان زېمىنلاردا يەرلىك ئىندىيانلار بىلەن زور نەپ بېرىدىغان يۇقى ـ تېرە سودىسى قىلاتتى. ئۇلار ئىندىيانلارنىڭ قولىدىن قىممەتلىك يۇقى ـ تېرىلەرنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، ياۋروپاغا ئاپىرىپ قىممەت باھادا ساتاتتى. شەرقىي قىسىمدىكى ئاھالىلەرنىڭ غەربكە

كۆچۈشى ئىندىيانلارنى قوغلاش ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلىپ، ئەنگلىيە يۇقى ـ تېرە سودىگەرلىرىنىڭ بۇنداق زور نەپ بېرىدىغان سودىسىغا تەسىر يەتكۈزەتتى. مانا بۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئاھالىلەرنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى چەكلەش تەدبىرىنى قوللىنىشىنىڭ سەۋەبى ئىدى. بۇ كۆچۈشنى چەكلەش پەرمانى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆپ قىسمى تېرىكچىلىك يولى ئىزدەپ غەربكە بېرىشنى ئارزۇ قىلاتتى. جەنۇبتىكى قۇلدارلارمۇ غەربكە بېرىپ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئېكىنزارلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى خالايتتى. يەر ھايانكەشلىرىمۇ غەربكە بېرىپ يەر ھايانكەشلىكى قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمدى ئۇلارنىڭ بۇ ئۈمىدلىرى يوققا چىقتى. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى بارلىق ئاھالىلەر دېگۈدەك ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولدى.

ئەمما، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىرى بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي، 1765 ـ يىلىدىن كېيىن مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى خەلقنىڭ يۇكىنى ئېغىرلىتىدىغان بىر قاتار باج سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزدى. ئەنگلىيەنىڭ فرانسىيەگە قارشى ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىشى جەريانىدا ھەربىي خىراجەت كۆپەيىپ، دۆلەت قەرزگە بوغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇستەملىكە رايونلاردىكى ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن خىراجەت كېتەتتى. مانا بۇ باجنى ئاشۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشنىڭ سەۋەبى ئىدى.

1765 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى «تامغا بېجى قانۇنى»نى ئېلان قىلىپ، مۇستەملىكە رايونىدىكى بارلىق سودا توختاملىرى، ئېلان، كالېندار، گېزىت ـ ژۇرنال، گۇۋاھنامىلەرگە تامغا بېسىشنى ھەم باج ئېلىشنى بېكىتتى. تامغا بېجىنىڭ سوممىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بىر ئالىي

مەكتەپ دىپلومى ئۇچۇنلا ئىككى فوندستېرلىڭ باج تۆلەشكە توغرا كېلەتتى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تامغا بېجىدىن ھەر يىلى 60 مىڭ فوندستېرلىڭ كىرىم قىلىشنى مۆلچەرلىدى.

مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلقە نىسبەتەن، تامغا بېجى ئېلىش يېڭى بىر خىل شىلىۋېلىش سىياسىتى ھېسابلىناتتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى مۇستەملىكە رايونىدىن پەقەت تاموژنا بېجىلا ئالاتتى، قالغان جايلارنى يەرلىك ھۆكۈمەت يىغاتتى، ئەمدى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تاموژنا بېجىدىن باشقا باجلارنىمۇ ئېلىشقا باشلىدى. مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلق شۇنداق ئويلايتتىكى، بىرىنچىدىن، ئەگەر مۇشۇ يوچۇق بىرلا ئېچىلسا، كېلگۈسىدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تېخىمۇ كۆپ باج تۈرلىرىنى تەسىس قىلاتتى؛ ئىككىنچىدىن، ماركا بېجىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، مۇستەملىكە رايونىدىكى ھەربىر كىشىنىڭ تۇرمۇشىغا بىۋاستە تەھدىت پەيدا قىلاتتى؛ ئۈچىنچىدىن، مۇستەملىكە رايونىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان پارلامېنتلا مۇستەملىكىلەردىن باج ئېلىشنى بېكىتىشكە ھوقۇقلۇق بولۇپ، ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ مۇستەملىكە رايونىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا تامغا بېجى ئېلىشنى قارار قىلىشى، مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلقنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلغانلىق ئىدى. شۇڭا، ئىككى يىلدىن بۇيان خەلقنىڭ كۆڭلىدە يىغىلىپ قالغان غەزەپ تامغا بېجى سەۋەبىدىن بىراقلا پارتلىدى. سودىگەرلەر، ئېكىنزارلىق غوجايىنلىرى، دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى بىراقلا قوزغىلىپ كەتتى. ئۇلار ھەممىلا جايدا يىغىن ئېچىپ، نامايىش قىلىپ، ئەنگلىيەنىڭ باج سىياسىتىگە كۆچلۈك ئېتىراز بىلدۈردى.

1765 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نيۇيوركتا توقۇز مۇستەملىكە رايونىنىڭ ۋەكىللەر يىغىنى ئېچىلدى ھەمدە «مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلقنىڭ ھوقۇقى ۋە ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدىكى خىتابنامە» ماقۇللاندى. بۇ خىتابنامىدە،

ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە رايونلىرىدىن باج ئېلىش ھوقۇقى ئىنكار قىلىنىپ، خەلقنىڭ ياكى خەلق ۋەكىللىرىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ خەلقتىن باج ئېلىشقا بولمايدۇ، بۇ بىر ئەقەللىي پىرىنسىپ، ئەنگلىيە پارلامېنتىدا شىمالىي ئامېرىكا خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى يوق، شۇڭا ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ باج ئېلىش قارارىنى چىقىرىشى مۇڭاپىق ئەمەس، دەپ كۆرسىتىلدى. ۋېرگىنىيە پارلامېنتىدا ۋەكىل پاتىرىك ھېنرى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنى قاتتىق سۆكۈپ، «كايسارغا بۇرۇتاس بار»، ① چارلېس I غا كرومۋېل بار،» دېدى. ئۇ يەنە «ئەنگلىيە پادىشاھى چۈشكۈنلىشىپ زوراۋان پادىشاھقا ئايلاندى، ئەمدى ئۇ پۈقرالىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالدى» دەپ خىتاب قىلدى.

مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلق ئېغىزىدىلا ئېتىراز بىلدۈرۈپ قالماي، يەنە تەشكىللىنىپ ئەملىي ھەرىكەت قوللاندى. 1765 ـ يىلى تامغا بېجىغا قارشى كۈرەشتە ئاممىۋى تەشكىلات ـــ «ئەركىنلىك ئوغلانلىرى» تەشكىلاتى قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلاتقا ھۈنەرۋەنلەر، ئىشچىلار، دېھقانلار، كېمىچىلەر، بېلىقچىلار ۋە نامراتلار قاتناشتى، ئادۋوكات ۋە مۇخبىرلار رەھبەرلىك قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرى مۇخبىر ساموئىل ئادامس بولۇپ، ئۇ 1743 ـ يىلى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا ئۆتكۈر نۇتۇقلارنى سۆزلەپ ھۆكۈمران سىنىپلارنى قاتتىق سۆككەنىدى. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنى ھۆرمەت قىلاتتى ۋە كۆڭۈل بۆلەتتى، ھۈنەرۋەنلەر بىلەن دېھقانلارنى «ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر تەبىقە» دېگەنىدى. ئۇ تامغا بېجىغا قارشى كۈرەشتە توختىمايى ماقالە يېزىپ، كىتابچىلارنى تارقىتىپ، ئاممىنى كۈرەشكە سەپەرۋەر قىلدى. ئاما ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، سودىگەر سىياسەتۋازلار ئارىسىدا ھەرىكەت قىلىپلا قالماي، يەنە

① بۇرۇتاس قەدىمكى رىم ئىمپېراتورى كايسارنى ئۆلتۈرگەن ئادەم، كرومۋېل ئەنگلىيە پادىشاھى چارلېس I نى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان ئادەم.

پەرىستان، زاۋۇتلارغا بېرىپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. ئۇ تارىخ، پەلسەپە، سىياسىي بىلىمدە توشقان بولۇپ، تەشكىلىي رەھبەرلىك خىزمىتىگە ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ ماقالىلىرىدىكى ئۆتكۈر سۆز ـ جۈملىلەر دۇشمەنلىرىڭ يۈرىكىگە خۇددى خەنجەردەك سانجىلاتتى. ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ باش ۋالىيسى پولىنېر: «ئۆلگۈر ئادامىنىڭ ھەربىر سۆزى خۇددى يالاڭنىڭ زەھەرلىدەك ئاچچىق» دېگەنىدى.

«ئەركىنلىك ئوغلانلىرى» ئادامىس قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ھەممە يەردە نۇتۇق سۆزلەش، ماقالە يېزىش، نامايىش قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى ئۈيۇشتۇردى ھەمدە ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن تامغا بېجىنى يېغىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار بوستون، نيۇپورتېر ۋە نيۇيورك قاتارلىق شەھەرلەردە تامغا بېجى يېغىش ئورگانلىرىنى ۋەيران قىلىپ، باج ئەمەلدارلىرىنى قوغلۇۋەتتى. 1765 ـ يىلى، ئەنگلىيەنىڭ ھەربىي قوشۇن ۋە ھەربىي كېمە ئەۋەتمەكچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان «ئەركىنلىك ئوغلانلىرى» ئۇلارغا قورالىق تاقابىل تۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ھەربىي تەشكىلات قۇرۇپ، قورالىق كۈرەشكە مەخپىي تەييارلىق قىلدى. 1766 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، كونىنېكتىكوتتىكى «ئەركىنلىك ئوغلانلىرى»دىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قورالاندى. ماساچۇستېس ۋە يېڭى خامپىشىردا 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قورالاندى. ئەمما، مۇستەملىكە رايونىدىكى يۇقىرى قاتلامدىكىلەر خەلق ھەرىكىتىدىن قورقۇپ، پاسسىپ كۈرەش قىلىش ئۇسۇلى ــ ئەنگلىيە مېلىنى چەكلەشنى تاللىدى.

ھەممىلا يەرگە يامرىغان خەلق ھەرىكىتى ئالدىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى قاتتىق چۆچۈپ، 1766 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تامغا بېجىنى بىكار قىلدى. ئەمما، 1767 ـ يىلى ئەنگلىيە پارلامېنتى يەنە ئاتالمىش «توۋنسېند قانۇنى»نى ماقۇللاپ، مۇستەملىكە رايونىغا كىرگەن ئەينەك، قەغەز، قوغۇشۇن، چاي

قاتارلىق تاۋارلاردىن ئىمپورت بېجى ئالىدىغانلىقىنى جاكارلىدى ھەمدە بۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم بىلەن مۇستەملىكىلەردىكى ئەمەلدارلار ۋە ئارمىيەنىڭ تەمىناتىنى قامدىماقچى بولدى. مۇستەملىكىلەردىكى خەلق ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، يەنە 1768 ـ يىلى بوستونغا ھەربىي قوشۇن ئەۋەتتى.

بۇنىڭ بىلەن خەلق ھەرىكىتى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى. نيۇپورتېر ئەتراپىدا ئەنگلىيەنىڭ بىر تاموژنا چارلىغۇچى كېمىسىنى كىشىلەر كۆيدۈرۈۋەتتى. فىلادېلفىيە شەھىرىدە ئەنگلىيە ئەمەلدارلىرى باج ئوغرىلىغان بىر سودىگەرنىڭ مېلىنى مۇسادىرە قىلىۋاتقاندا، كىشىلەر ئەنگلىيە ئەمەلدارىنى دۇمبالاپ ماللارنى قايتۇرۇۋالدى. نيۇيوركتا كىشىلەر ئەتكەسچىلەرنى پاش قىلغان ئۇچ ئادەمنى تۆتۈۋېلىپ، يۈزىگە قارا سۈركەپ، بېشىغا پەي قاداپ، كوچىدا سازايى قىلدى.

بوستون خەلق كۈرىشىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ، ئاھالىلەر شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە قوشۇنىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى، جۈملىدىن ئۇلارغا گازارما قىلىدىغانغا ئۆي بېرىشنى رەت قىلدى ھەم ئۇلار بىلەن پات ـ پات توقۇنۇشۇپ قالدى. 1770 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى بوستونلۇقلار بىلەن ئەنگلىيە قوشۇنى توقۇنۇشۇپ قېلىپ قانلىق ۋەقە كېلىپ چىقتى. ئەنگلىيە قوشۇنى بەش ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ بىرقانچە ئادەمنى يارىلاندۇردى. ئۆلگەنلەر ئارىسىدا ئاتاكىپس ئىسىملىك بىر قاچقۇن نېگىر قۇلمۇ بار ئىدى. ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ زوراۋانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئامما ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ تەنتەنىلىك دەپنە مۇراسىمى ۋە ھەيۋەتلىك نامايىش ئۆتكۈزدى.

بوستوندىكى قانلىق ۋەقەدىن كېيىن، ئەنگلىيەگە قارشى ھەرىكەتلەر خۇددى ئوتقا ماي چاچقاندەك ئۇلغايدى، ئامما ھەممىلا جايدا يېغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ زوراۋانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈردى. يېڭى ئېنگىلاندتىكى خەلق ئەسكەرلىرى قورالىنىق كۈچ ئارقىلىق ئەنگلىيە قوشۇنىنى قوغلاپ

چىقىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئاممىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقى ئاستىدا، ئەنگلىيە قوشۇنى بوستوندىن چېكىنىپ چىقتى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى يەنە بىر قېتىم يول قويۇشقا مەجبۇر بولۇپ، 1770- يىلى «توۋنسىند قانۇنى»نى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئەمما ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىلەردىن باج ئېلىش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن چاي ئىمپورت بېجى (ھەربىر قاداق چايىنىڭ ئىمپورت بېجى 3 پېنس)نى ساقلاپ قالدى.

ۋاھالەنكى، مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلق ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يول قويۇشى بىلەنلا ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويمىدى. ئەكسىچە كەلگۈسىدىكى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى يەنمۇ كۈچەيتتى. ساموئىل ئادامىسنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، 1773 - يىلى ماساچۇستېس قاتارلىق ئالتە مۇستەملىكىدە «ئالاقە كومىتېتى» قۇرۇلدى. بۇ كومىتېت ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقنى زىچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچىنى تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ ھەربىكتىنى ماسلاشتۇردى. بۇ كومىتېت چىقارغان كۆرسەتمە ۋە بۇيرۇقلار دەرھال ئەمەلىي ھەربىكتىكە ئايلاندى.

مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى خەلق ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ چاي بېجىنى ساقلاپ قالغانلىقىغا ئىنتايىن غەزەپلەندى ھەم 1770- يىلىدىن باشلاپ چاي ئىچمەسلىك ھەربىكتىنى قوزغاپ، ئۆز نارازىلىقىنى ئىپادىلىدى. بوستون سودىگەرلىرى گوللائىدىيەدىن زور تۇركۈمدە چاي ئەكىس قىلىپ كەلگەچكە، ئەنگلىيەنىڭ چاي بېجى قانۇنىنىڭ ئۈنۈمى زور بولمىدى.

بۇ چاغدا، ئەنگلىيەنىڭ شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ۋەيران بولۇش گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى. شىركەتنىڭ بېسىلىپ قالغان چېينى سېتىپ چىقىرىپ، شىركەتنىڭ مالىيە قىيىنچىلىقىنى يېنىكلىتىشگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى 1773 - يىلى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ شىركەتنىڭ

چايلىرىنى بىۋاستە شىمالىي ئامېرىكىغا يۆتكەپ، ئىمپورت بېجى ئالماي، توپ سېتىش سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتكۈزمەي پارچە سېتىش سودىگەرلىرىگە سېتىشقا يول قويدى. بۇنداق قىلغاندا شىركەتنىڭ چېيىنىڭ باھاسى ئەتكەس چاي باھاسىدىن 50% ئەرزان بولاتتى.

ئەمما، ئەنگلىيەگە قارشى ھەرىكەتتە خەلق ئەركىنلىكىنىڭ ئەرزان چاي ئىچىشتىنمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. ھەرقايسى جايلاردىكى ئامما شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ چاي بېسىلغان كېمىسىنى پورتقا يولاتماسلىقنى قارار قىلدى. لېكىن، بوستونغا يېتىپ كەلگەن چاي كېمىسى ئاممىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. 1773 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى كېچىدە بوستوندىكى ئاممىۋى تەشكىلات ـــ بوستون چاي گۇرۇھى كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ كېمىگە چىقىپ، زور مىقداردىكى چاينى دېڭىزغا تۆكۈۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن شىركەت 15 مىڭ فوندستېرلىڭ زىيان تارتتى.

چاي تۆكۈۋېتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى قاتتىق غەزەپلەندى. 1774 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىر قاتار قانۇنلارنى ئېلان قىلدى. ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، بوستون پورتىنى قامال قىلىپ، بارلىق تاشقى سودىنى مەنئى قىلىش؛ ئىككىنچى، شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە رايونىدىكى ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال گايزېرنى ماساچۇستېس رايونىنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەينىلەش (بوستون پورتى ماساچۇستېس رايونىدا ئىدى) ھەمدە قوشۇن يۆتكەپ بوستوندىكى ئاممىۋى ھەرىكەتنى باستۇرۇش.

بوستون قامال قىلىنغاندىن كېيىن، ھەممىلا جاي چۆلدەرەپ كارخانىلار كەينى ـ كەينىدىن تاقالدى. كېمىلەرمۇ يوقىلىپ، نۆرغۇن ئىشچىلار، ھۇنەرۋەنلەر، كېمىچىلەر ۋە بېلىقچىلار ئىشسىز قېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ يۈردى. ئەمما، خەلق

ئەنگلىيەنىڭ ھەيۋىسىگە تىز پۈكمىدى، بىرەر ئىشچىنىڭ ئەنگلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ گازارما ياساش ئىشىغا قاتناشمىدى، بىرەر دېھقانىنىڭ ئەنگلىيە قوشۇنىغا ئاشلىق سېتىپ بەرمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە باشقا جايلاردىكى خەلق خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا بوستون خەلقىنىڭ كۆرىشىنى قوللىدى. يىراق ۋېرگىنىيە، جەنۇبىي كارولىنا رايونىدىكى ئاھالىلەر ئۇزۇن يول بېسىپ، بوستوندىكى خەلقە بۇغداي، ئۇن ۋە گۆش يەتكۈزۈپ بېرىپ، بوستوندىكى ئىشسىز قالغان كىشىلەرگە ياردەم بەردى.

2 ـ بۆلۈم مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ جەريانى

1. قوراللىق توقۇنۇشنىڭ باشلىنىشىدىن «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» نىڭ ئېلان قىلىنىشىغىچە

ئەنگلىيەنىڭ يۇقىرى بېسىملىق سىياسىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 1774 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ماسساچۇسېتس قانۇن چىقىرىش كېڭىشى 13 مۇستەملىكە رايونىنىڭ ۋەكىللەر يىغىنىنى ئېچىش تەكلىپىنى ماقۇللىدى. بۇ تەكلىپكە ھەرقايسى رايونلار ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى، شۇ يىلى ۋەكىللەر يىغىنى فىلادېلفىيە شەھىرىدە ئېچىلدى ھەمدە تارىختا تۇنجى نۆۋەتلىك چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشى دەپ ئاتالدى، 13 مۇستەملىكە رايونىنىڭ ۋەكىلى يىغىنغا قاتناشتى (جورجىيە رايونىنىڭ ۋەكىلى باش ۋالىينىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن قاتنىشالمىدى). يىغىندا بۇرژۇئاز قۇلدارلاردىن تەركىب تاپقان مۆتىدىللەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، ئەنگلىيە ئەزگۈچىلىرىگە سۇلھى خاراكتېرىدىكى ئۇسۇل قوللىنىشنى، يەنى ئەنگلىيەگە مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، مۇستەملىكە رايونلىرىغا يۇرگۈزۈلگەن يۇقىرى بېسىملىق سىياسەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ

قىلىشنى ھەمدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ مۇستەملىكە رايونىغا كىرىشىنى چەكلەشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، مۇراجىئەتنامىدە ئەنگلىيەگە داۋاملىق سادىق ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتى.

چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى ئەنگلىيە بىلەن يارىشىشنى ۋە ئەنگلىيەنىڭ يول قويۇشىنى ئۈمىد قىلىۋاتقاندا، مۇستەملىكە رايونىدىكى كىشى خەلق ھەدەپ جەڭگە تەييارلاندى. ماساچۇستېستىكى خەلق تېخىمۇ ئاكتىپ بولدى. «ئەركىنلىك ئوغلانلىرى»نىڭ پائالىيىتى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى، ئۇلار ئاما ئارىسىدا توختىماي تەشۋىقات، تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىللىنىپ قىزغىنلىق بىلەن ھەربىي مەشىقە كىرىشتى. قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلار باشقا جايلاردىن تۇركۈملەپ يۆتكەپ كېلىندى، ئاشلىقمۇ يېتەرلىك تەييارلاندى.

ماساچۇستېس خەلقىنىڭ قىزغىن ئۇرۇش تەييارلىقى ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. باش ۋالىي گېنېرال گايزېر بوستوندىن ئانچە يىراق بولمىغان كونكورد دېگەن جايدا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ نۇرغۇن قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلىرىنىڭ يوشۇرۇپ قويۇلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 1775 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى 800 ئەسكەرنى بۇ قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلارنى تارتىۋېلىشقا ئەۋەتتى. مۇشۇ جىددىي پەيتتە، زەرگەر لېرۋىل بىلەن ئىشچى داۋىس بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئاتلىنىپ شۇ جايدىكى خەلقنە خەۋەر يەتكۈزدى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە، ئەتراپتىكى دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئىشچىلار قوراللىنىپ، قورال ـ ياراغلارنى بۇلاشقا كەلگەن ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىشقا تەييارلاندى. 1775ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، لېكسىنگتون دېگەن جايدا، ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن خەلق ئەسكەرلىرى تۇنجى قېتىم ئەنگلىيە خەلق ئەسكەرلىرى تاملارنىڭ كەينىدىن، ئۆگزىلەردىن ئەنگلىيە

ئارمىيەسىگە ھۇجۇم قىلدى، ئەنگلىيە ئارمىيەسى پاتمپاراقچىلىققا چۈشۈپ، 300 گە يېقىن ئەسكىرى ئۆلدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى، قالغانلىرى بوستونغا قاراپ قاچتى. خەلق ئەسكەرلىرىدىن پەقەت 99 ئادەملا چىقىم بولدى.

لېكسىنگتوندىكى غەلىبە مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلقنى ھاياجانغا سالدى. ئۇچ كۈن ئىچىدە، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانى كۆپىيىپ 20 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ غەلىبىسىدىن قانائەتلىنىپ قالماي بوستونىنى قاتتىق قورشۇالدى.

لېكسىنگتوندىكى مىلتىق ئاۋازى ھەممە يەرگە ياڭراپ، خەلق ھەربىكتىنىڭ دولقۇنى بارلىق مۇستەملىكە رايونىغا يامرىدى. ئاممىا ھەممىلا جايدا بەس ـ بەس بىلەن ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ ئىستىھكاملىرىغا، قورال ـ ياراغ زاۋۇتلىرىغا، ئىسكىلاتلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ھەممىلا جايدا خەلق ئەركىنلىك ئۈچۈن ئاخىرغىچە جەڭ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. جەڭ خەۋىرى نيۇيوركقا يېتىپ كەلگەندە دۇكاندارلار، تېخنىكلار ۋە ئىشچىلار دەرھال قوزغىلىپ، قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتلىرىنى ئىگىلەپ، بۇ جايدىكى قورال ـ ياراغلار بىلەن ئۆزلىرىنى قوراللاندۇردى. ئاندىن پۈتۈن شەھەرنى ئىشغال قىلدى. نيۇيورك شەھىرى شۇنداق قىلىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

بۇ يېڭى ۋەزىيەتكە قارىتا چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى 1775 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى يەنە يىغىن ئاچتى. يىغىندا مۇتىدىللەر يەنىلا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. ئۇلار شۇ تاپتا قوراللانغان ئاممىا ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان ئىنقىلابىي ۋەزىيەتكى دۇچ كەلگەنىدى. ھەرقايسى جايلاردىكى ئاممىا چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشىنىڭ قوراللىق كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشىنى ھەمدە خەلقنىڭ ئۆزلۈكىدىن قوزغالغان ھەربىي ھەرىكىتىنى قوللىشىنى بىردەك تەلەپ قىلدى. ئەمما، چوڭ قۇرۇقلۇق

كېڭىشى ئامېرىكا بۇ تەلىپىگە ئانچە پەرۋا قىلمىدى. پەقەت خەلقئارا قوراللىق كۈرىشى تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىلا، ئاندىن خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى مەجبۇرىي دېگۈدەك ئۈستىگە ئالدى. 1775 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كېڭەش جورجى، ۋاشىنگتوننى بوستونىنى قورشىۋالغان خەلق ئەسكەرلىرىگە باش قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. ئەمما، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى بۇنداق ھەربىي ھەرىكەتنى پەقەت ئەنگلىيەنى يول قويۇشقا مەجبۇرلاش ۋاستىسى دەپلا قارايتتى، يەنى ئەگەر ئەنگلىيە يول قويۇپ مۇستەملىكە رايونلىرىغا بولغان سىياسىتىنى بوشاشتۇرسىلا ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن يارىشىپ قېلىشنى خالايتتى. ئۇلارنىڭ بۇ پوزىتسىيەسىنى تۆۋەندىكى ئىشلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى: 1775 ـ يىلى 7 ـ ئايدا چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى ئەنگلىيە پادىشاھىغا سۇنغان مۇراجىئەتنامىسىدە يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. خەلق ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلۋاتقان بۇرژۇئاز قۇلدارلاردىن كېلىپ چىققان ئوفىتسېرلار «ۋەتەندىكىلەر بىلەن يارىشىپ قېلىش ھەرىبر ئامېرىكىلىقنىڭ سەمىمىي ئۇمىدى» دەپېشتى. ۋاشىنگتوننىڭ ئۆزىمۇ دېلىغۇللۇقتا قېلىپ، ئەسىرگە چۈشكەن ئەنگلىيە ئوفىتسېرلىرىغا ئىززەت ـ ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇستەملىكە رايونىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشى ئەنگلىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇشنى ئويلاپ باقمىغانىدى. پەقەت 1776 ـ يىلى ئۇرۇش تېخىمۇ كېڭەيگەندە مۇستەقىللىق سادالىرى ئاندىن ئاممىۋى ئاساسىدا تارقىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭدا تومسون پايىنىنىڭ ماقالىسى غايەت زور رول ئوينىدى. پايىن ئەسلىدە ئەنگلىيەلىك بىر نامرات ئەمگەكچى بولۇپ، 1774 ـ يىلى شىمالىي ئامېرىكىغا كەلگەنىدى. دەسلەپتە، ئۇ مۇستەملىكە رايونىدىكى باشقا كىشىلەرگە ئوخشاش ئەنگلىيە بىلەن بولغان ماجرانى

تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى ئۈمىد قىلغانىدى. ئۇروشتىن كېيىن ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «مەن ئۇروش يۈز بېرىش ئېھتىمالىنىمۇ، ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنىمۇ ئويلىمىغانىدىم». ئەمما، كېيىن ئۇ شىمالىي ئامېرىكا خەلقى ئېزىلىشتىن قوتۇلۇپ مەڭگۈ ئەركىن بولۇشنى ئويلىسا، چوقۇم ئىنقىلابىي ئۇروش ئارقىلىق ئەنگلىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قوتۇلۇشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى، 1776- يىلى 1 - ئايدا ئۇ «ساۋات» ناملىق بىر كىتابچىنى نەشر قىلدۇرۇپ، مۇستەقىللىق تەلىپىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ بۇ كىتابچىنىڭ بېشىدىلا مەقسەتنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەنگلىيەنىڭ ژارىسلىق پادىشاھلىق تۈزۈمىنى قاتتىق قامچىلاپ، ئامېرىكا قىتئەسى خەلقىنىڭ ئەنگلىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قوتۇلۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ، ھەرقانداق مۇنازىرىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق، پەقەت قوراللىق كۈرەشلا مەسىلىنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى، ھازىرقى مەسىلە بىر شەھەر، بىر ئۆلكە، بىردۆلەتكە ئەمەس بەلكى پۈتۈن چوڭ قۇرۇقلۇققا مۇناسىۋەتلىك، ئۇ بىر ئەۋلادقا تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى بۇنىڭدىن كېيىنكى نۇرغۇن ئەۋلادقا تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە ئەنگلىيەنىڭ ھېقىندىسى بولۇش ئىدىيەسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا خەلقىگە ئېلىپ كەلگەن زىيىنىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ، ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلىرىنى قوغدىشى پۈتۈنلەي ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن بولغان، ھەرگىزمۇ شىمالىي ئامېرىكا خەلقىنى قوغداشنى مەقسەت قىلمىغان، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ مۇستەقىل بولۇشنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى سۆزلەپ، مۇستەقىللىق شىمالىي ئامېرىكا خەلقىگە ئەركىنلىك ئېلىپ كېلىپلا قالماي، بەلكى ئىقتىسادنى گۈللەندۈرىدۇ، ئەكسىچە داۋاملىق ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇۋەرگەندە، بۇنىڭ

نۇرغۇن زىيىنى بارکى ئازراقمۇ پايدىسى يوق، دەپ يازدى. ئاخىرىدا، ئۇ تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن ئاممىنىڭ كۇرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بەردى: «ئاھ ! ئىنسانىيەتنى سۆيىدىغان كىشىلەر! سىلەر زوراۋان ھۆكۈمەتكىلا ئەمەس، زوراۋان پادىشاھقىمۇ قارشىلىق كۆرسىتىشكە جۇرئەت قىلدىڭلار ! قوزغىلىڭلار ! ئەزگۈچىلەر كونا دۇنيانىڭ ھەممە يېرىنى چەيلەپ بولدى، ئەركىنلىك دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىدە سەرسان بولۇپ يۇرمەكتە. ئاسىيا ۋە ئافرىقىلىقلار ئەركىنلىكنى ئۆز زېمىنىدىن قوغلىۋەتتى، ياۋروپالىقلار ئەركىنلىكنى ناتونۇش نەرسە دەپ قاراۋاتىدۇ، ئەنگلىيەلىكلەر ئەركىنلىكنى كۆزدىن يوقاتماقچى بولۇۋاتىدۇ ! ئاھ ! بىز بۇ سەرگەردانىنى قوبۇل قىلايلى ! ئۇنىڭغا بالدۇرراق بىر پاناھ جاي ھازىرلايلى !»

«ساۋات» نامىلىق كىتابچە نەشردىن چىقىشى بىلەنلا كىشىلەر تالىشىپ سېتىۋېلىپ، ئىككى ئاي ئىچىدىلا 120 مىڭ پارچە تارقالدى. ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەردىن تارتىپ ئارقا سەپتىكى ئاددىي پۇقرالارغىچە ھەممەيلەن دېگۈدەك بۇ كىتابچىنى ئوقۇپ چىقتى، ئوقۇغان ھەربىر ئادەم ھاياجانلانماي قالمىدى. پايىنىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇستەقىللىق خەلقىنىڭ ئورتاق تەلىپىگە ئايلاندى.

1776 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىمالىي كارولىنا پارلامېنتى چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشىگە قاتناشقان ۋەكىللىرىنى مۇستەقىللىق تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بۇيرۇدى. 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشى ھەرقايسى مۇستەملىكە رايونلىرىدا مۇستەقىل ئىشتات ھۆكۈمىتى قۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ۋېرگىنىيە قاتارلىق رايونلار بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، كەينىدىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ۋېرگىنىيە پارلامېنتى ئالدى بىلەن 16 ماددىلىق «ھوقۇق خىتابنامىسى»نى ئېلان قىلدى. 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ۋېرگىنىيەنىڭ ۋەكىلى رىچارد ھېنرى لې چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشىدە دەرھال

مۇستەقىللىق جاكارلاش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشى بۇ تەكلىپنى ماقۇللاپ، توماس جېفېرسون، جون ئادامس، بېنجامىن فرانكلىن قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن بىر كومىتېت قۇرۇپ «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»نى يېزىپ چىقىشنى بېكىتتى. «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ماقۇللىنىپ پۈتۈن دۇنياغا ئېلان قىلىندى.

«مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»نى بۇرژۇئاز دېموكرات توماس جېففېرسون ئۆز قولى بىلەن يېزىپ چىقتى. خىتابنامىگە جېففېرسوننىڭ ئىدىيەسى سىڭدۈرۈلۈپلا قالماي، ئۇنىڭدا شىمالىي ئامېرىكىدىكى خەلقنىڭ ئارزۇ ـ تەلىپى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. خىتابنامە ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپتى، 1 ـ قىسىمدا خەلق ھوقۇقى ئىدىيەسى بايان قىلىنىپ، ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئىنقىلاب قىلىشى ۋە مۇستەقىللىق جاكارلىشىنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكى نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلىنىپ، «بىز ھەممىگە مەلۇملۇق بولغان مۇنداق بىر ھەقىقەتنى، يەنى بارلىق كىشىلەرنىڭ تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر ئىكەنلىكىگە، ئالەمنى ياراتقان تەڭرىنىڭ ئۇلارغا ھاياتلىق، ئەركىنلىك ۋە بەخت ئىزدەش قاتارلىق تارتىۋالغىلى بولمايدىغان ھوقۇقلارنى بەرگەنلىكىگە ئىشىنىمىز؛ بۇ ھوقۇقلارغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن كىشىلەر ھاكىمىيەت قۇرغان، ھاكىمىيەتنىڭ ھوقۇقى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىدۇ. مۇبادا ھەرقانداق شەكىلدىكى ھۆكۈمەت بۇنىڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىكەن، خەلقنىڭ بۇ ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ ياكى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇش ھوقۇقى بار. يېڭى ھۆكۈمەت خەلقنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە بەختىنى قوغداش پىرىنسىپى ئاساسىدا قۇرۇلۇشى، ئۇنىڭ ھوقۇقى مۇشۇ پىرىنسىپقا ماس ھالدا بېكىتىلىشى كېرەك...» دېيىلدى. ھەممىگە مەلۇمكى، 17 ـ ئەسىردە ئەنگلىيە مۇتەپەككۇرى جون لوك خۇسۇسىي مۇلۈك

ھوقۇقىنى تەبىئىي ھوقۇق قاتارغا كىرگۈزگەنىدى، ۋېرگىنىيەنىڭ «ھوقۇق خىتابنامىسى»دىمۇ خۇسۇسىي مۇلۇك ھوقۇقى تىلغا ئېلىنغانىدى، روشەنكى، ئۇ يېڭىدىن گۇللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى. ئەمما، جېففېرسون بەختكە ئىنتىلىش ھوقۇقىنى خۇسۇسىي مۇلۇك ھوقۇقىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، بۇ خىتابنامىنى قويۇق دېموكراتىك تۇسكە ئىگە قىلدى. «خىتابنامە»نىڭ 2 ـ قىسمىدا ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرگە قاراتقان ھەرخىل زوراۋان سىياسەتلىرى مىسال ئارقىلىق بايان قىلىنىپ، «بۇ بىرلەشكەن مۇستەملىكىلەر بۇنىڭدىن كېيىن ئەركىن قوشما ئىشتات دۆلىتى بولۇپ قۇرۇلىدۇ، بۇ دۆلەت ئەمدى ئەنگلىيە پادىشاھى بىلەن بولغان بارلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئۈزىدۇ؛ بىرىتانىيە پادىشاھلىقى بىلەن بولغان بارلىق سىياسىي ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي توختىتىدۇ» دېيىلدى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، جېففېرسون خىتابنامىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا، قۇللۇق تۈزۈم ۋە قۇل سودىسىنى ئەيىبلەپ، قۇللۇق تۈزۈم «ئادەمنىڭ جىسمانىيىتىگە قىلىنغان شەپقەتسىز زۇلۇم»، بۇ تۈزۈم نېگىرلارنىڭ «ھاياتلىق ۋە ئەركىنلىك ھوقۇقىغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئەمما، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشىدىكى قۇلدار ۋەكىللەرنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن بۇ مەزمۇنلار خىتابنامىدىن چىقىرىپ تاشلاندى. شۇبھىسىزكى، «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» بىر ئۇلۇغ تارىخىي ھۆججەت بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم دۆلەت نامى بىلەن خەلق ھوقۇقىنىڭ مۇقەددەس، دەخلى ـ تەرۇزسىز ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خىتابنامە فىرانسىيەنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دىن 13 يىل بۇرۇن ئېلان قىلىنغاچقا، ماركس ئۇنى «تۇنجى كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» دەپ ئاتىدى.

«مۇستەقىللىق جاكارنامىسى»نىڭ ئېلان قىلىنىشى شىمالىي ئامېرىكا خەلقىنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە زور ئىلھام بەردى، كىشىلەر تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن جەڭگاھقا ئاتلىنىپ، مۇستەقىل بولۇش نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى.

2. ساراتوگادىكى چوڭ غەلبە

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى باشلانغاندا، ئەنگلىيە ئەڭ كۈچلۈك كاپىتالىستىك سانائەت دۆلىتى بولۇپ، پۈختا ئىقتىسادىي ئاساسقا، مول بايلىق مەنبەسىگە، ئەڭ قۇدرەتلىك دېڭىز ئارمىيەسىگە ۋە قورال ـ ياراغلىرى سەرخىل قۇرۇقلۇق ئارمىيەسىگە ئىگە ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ئەڭ مۇستەملىكىلىرى ئۇنى پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ بىلەن تەمىن ئېتەلەيتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ سودا ـ سانائىتى ئەنگلىيەنىڭكىدىن قالاق بولۇپ، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى جەھەتتە ئەنگلىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا تىلغا ئېلىشقىمۇ ئەرزىمەيتتى. شىمالىي ئامېرىكا خەلقى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا مۇشۇنداق زور پەرق بولغان ئەھۋال ئاستىدا ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىلەن كۈرەش قىلدى.

ۋاشىنگتون باش قوماندانلىققا تەيىنلەنگەندە جەڭگىۋارلىقى ئۇرغۇپ تۇرغان شىمالىي ئامېرىكا خەلق ئەسكەرلىرى بوستونىنى قاتتىق قورشۇۋالغانىدى. قورشاۋدا قالغان ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئاخىر بەرداشلىق بېرەلمەي، 1776ـ يىلى 3 ـ ئايدا شەھەرنى تاشلاپ چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە 200 دىن ئارتۇق زەمبىرەك، نەچچە مىڭ مىلتىق، نۇرغۇن ھەربىي ئەشيالارنى قالدۇرۇپ كەتتى.

1715 ـ يىلى كۈزدە ئامېرىكا قوشۇنى بوستونغا قورشاپ

ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىللە، كاناداغا يۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىملىق يۇرۇشنىڭ مەقسىتى ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ كوئېببېكنى بازا قىلىپ، خۇدسون دەرياسى ۋادىسىنى[1] ئىشغال قىلىۋېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە كانادادىكى فرانسىيەلىكلەرنى ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتۈش ئىدى. 1775 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، ئامېرىكا قوشۇنى ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ، بىر تارمىقى مونتگومېرى باشچىلىقىدا چامبېرلايىن كۆلىدىن ئۆتۈپ كانادانى كېرىپ، 11 ـ ئايدا مونتېرېئالنى ئىشغال قىلدى. يەنە بىر تارمىقىغا ئارنولد باشچىلىق قىلدى، 12 ـ ئايدا ئىككى قوشۇن ئۇچرىشىپ، كوئېببېكقا بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا مونتگومېرى قۇربان بولدى. ئارنولد ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇردى. شۇ ئاردا ئەنگلىيە فلوتى كېلىپ قالغانلىقى ھەمدە ئامېرىكا قوشۇنى ئىچىدە يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ كەتكەنلىكتىن، كوئېببېك ئۇرۇشىدا ئامېرىكا قوشۇنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، 5000 دىن ئارتۇق ئەسكىرى ئۆلدى. 1776 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئامېرىكا قوشۇنى كانادادىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقتى. بۇ قېتىملىق يۇرۇش گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىل ئىچىدە ئەنگلىيە كانادادا زور قوشۇن تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ باشقا جەڭ مەيدانلىرىدىكى ئەسكىرىي كۈچى ماس ھالدا ئاجىزلىدى.

1776 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئەنگلىيە ئارمىيەسى نيۇيورك ئەتراپىدىكى ستاردېن ئارىلىنى ئىشغال قىلدى. ۋاشىنگتون قوشۇنىنى بوستوندىن نيۇيورك ئەتراپىغا يۆتكەپ ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلدى، نەتىجىدە ئامېرىكا قوشۇنى

---

① مۇبادا ئەنگلىيە ئارمىيەسى خۇدسون دەرياسى ۋادىسىنى ئىگىلىۋالسا، ئامېرىكا زېمىنى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئامېرىكا قوشۇنىغا پايدىسىز ۋەزىيەت شەكىللەنەتتى.

مەغلۇپ بولۇپ، 9 ـ ئايدا نيۇيورك ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ۋاشىنگتون قوشۇنىنى دراۋا دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىغا ـــ پېنسىلۋانىيە تەۋەسىگە چېكىندۈردى. 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، ۋاشىنگتون تۈيۈقسىز ھۇجۇم قوزغاپ دراۋا دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تېررېنگتوندا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە ئارمىيەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى. ئامېرىكا قوشۇنى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ 1777 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پىرىنسىتون تەۋەسىدە ئەنگلىيە ئارمىيەسىنى يەنە تارمار قىلىپ، بۇرلىڭتونغا چېكىندۈردى.

1777 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئەنگلىيە باش ئىشتابى بىر ئىستراتېگىيەلىك پىلان تۈزدى، يەنى نيۇيورك بىلەن كانادانى تايانچ بازا قىلىپ، خۇدسون دەرياسى ۋادىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئوتتۇرا، جەنۇب قىسمىنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاشنى پىلانلىدى. بۇ پىلانغا ئاساسەن، ئەنگلىيە ئۇچ تارماق قوشۇن چىقىرىپ، ئاخىرىدا ئوباگنېدا ئۇچراشتۇرۇشنى، يەنى 1 ـ تارماق قوشۇن گېنېرال بۇرگاۋېننىڭ باشچىلىقىدا كانادادىن چىقىپ، چامبېرلاين كۆلىدىن ئۆتۈشنى؛ 2 ـ تارماق قوشۇن پودپولكوۋنىك باردى سان رېيگلنىڭ باشچىلىقىدا كانادادىن چىقىپ ئاندالۇس كۆلى ۋە موۋاك دەرياسىدىن ئۆتۈشنى؛ 3 ـ تارماق قوشۇن گېنېرال كلىنتوننىڭ باشچىلىقىدا نيۇيوركتىن چىقىپ خودسون دەرياسىغا بېرىشنى بېكىتتى. بۇ پىلانىنىڭ ئېغىر ئىستراتېگىيەلىك يېتەرسىزلىكى بار ئىدى: بىرىنچىدىن، ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئەسكىرىي كۈچىنى ئۇچ بۆلەككە بۆلۈۋەتسە، ئامېرىكا قوشۇنى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلىۋېتەلەيتتى؛ ئىككىنچىدىن ئىككى قوشۇن كانادادىن يولغا چىقىپ نىشانغا بېرىپ بولغۇچە، تىرانسپورت ۋە تەمىنات جەھەتتە قىيىنچىلىق كۆرۈلۈپ، ئەسكەرلەر ھېرىپ

هالىدىن كېتىپ، ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پىلان ئىجرا قىلىنىش جەريانىدىمۇ ئۆزئارا ماسلىشىش ياخشى بولمىدى. ۋاقىت جەھەتتە، بۇرگاۋىينىڭ قوشۇنى بۇرۇنلا يولغا چىقىۋېلىپ، قالغان ئىككى قوشۇن بىلەن ماس قەدەمدە ھەرىكەت قىلمىدى. كلىنتوننىڭ قوشۇنى نيۇيوركتىن يولغا چىقىشتىن بۇرۇن، ئەنگلىيە باش ئىشتابىدىكى مارشال خاۋېيدىن يارەمچى قوشۇن تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، خاۋېي بۇ تەلەپنى رەت قىلدى.

1777 ـ يىلى 6 ـ ئايدا بۇرگاۋىينىڭ قوشۇنى كانادادىن يولغا چىقىپ، 7 ـ ئايدا تىكوندېروكانى ئىشغال قىلىپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. ئەمما، خودسون دەرياسىغا 20 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايغا كەلگەندە ئەتراپتىكى ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئىلگىرىلىيەلمەي تۇرۇپ قالدى. نەتىجىدە، ئۇچ ھەپتىدىن كېيىن ئاندىن ئېدۋارد قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا قوشۇنىنىڭ تەمىناتىدا مەسىلە چىقىپ، ئەسكەرلەر ئەتراپتىكى دېھقانلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، دېھقانلار ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ئوفىتسېرى جون ستاكنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، تەرەپ ـ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ رەسۋاسىنى چىقاردى.

سان رېيگلىنىڭ قوشۇنى كېچىكىپرەك يولغا چىقىپ، مۇڭاك دەرياسى ئەتراپىغا كەلگەندە ئەتراپتىكى ئاھالىلەرنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، داۋاملىق ئىلگىرىلەشكە ئامالسىز قېلىپ نائىلاج كاناداغا قايتىپ كەتتى.

بۇرگاۋىينىڭ قوشۇنى ئېدۋارد قەلئەسىدە تەمىنات يېتىشمىگەنلىكتىن ھېچ ئىش قىلالماي تۇرغان، سان رېيگلىنىڭ قوشۇنى مۇڭاك دەرياسى بويىدا توختىماي ھۇجۇمغا ئۇچراۋاتقان چاغدا كلىنتون ئاندىن قوشۇن تارتىپ يولغا چىقتى. ئۇنىڭ قوشۇنى ئوباگېنغا 60 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايغا يېتىپ كەلگۈچە بۇرگاۋىينىڭ قوشۇنى ساراتوگاغا چېكىنىپ بولدى.

ئەنگلىيە قوشۇنى ساراتوگاغا كىلىپ گازارما قۇرۇشقا ئۇلگۈرمەيلا، يېڭى ئېنگىلاندتىكى دېھقانلار بەس - بەستە قوراللىنىپ، تەرەپ - تەرەپتىن ساراتوگاغا يىغىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنىنى قاتمۇقات قورشۇالدى. قوراللىق دېھقانلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيىپ، ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى سانىنىڭ تۆت ھەسسىسىگە يەتتى. ئوق - دورا، ئوزۇق - تۇلۇك ئۇزۇلۇپ قالغان ئەنگلىيە قوشۇنى ھېچقانداق چىقىش يولى تاپالماي، 1777 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تىز پۈكۈپ تەسلىم بولدى. تەسلىم بولغان 5000 ئەسكەر قولىغا قايتا قورال ئالماسلىقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن ئەنگلىيەگە قايتۇرۇۋېتىلدى.

ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ساراتوگادىكى غەلىبىسى ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ خودسون دەرياسى ۋادىسىنى ئىشغال قىلىش پىلانىنى يوققا چىقاردى. مۇبادا ئەنگلىيە ئارمىيەسى بۇ رايونىنى كونترول قىلالمىسا ئامېرىكىنى بويسۇندۇرالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ قېتىمقى چوڭ غەلىبە فرانسىيەنىڭ ئامېرىكىنىڭ ئىتتىپاقدىشى سۈپىتىدە ئۇرۇشقا قاتنىشىشىغا تۈرتكە بولدى. قىسقىسى، بۇ چوڭ غەلىبە مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدا ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ مەغلۇبىيەتنى غالىبىيەتكە ئايلاندۇرۇشىدىكى زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ مەغلۇبىيەتنى غالىبىيەتكە ئايلاندۇرۇشىدا بىر قاتار ئامىللار زور رول ئوينىدى. بىرىنچىدىن، بۇ ئۇرۇش ئازادلىق ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ھەققانىي ئۇرۇش بولغاچقا، كىشى ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە نېگىرلار بۇ ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنىڭ مۇشۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەچكە، جەڭدە قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ ئۆلۈمدىن قورقۇپ قالمىدى. گەرچە قورال - ياراغلىرى دۈشمەنىنىڭكىدىن ناچار بولسىمۇ، بارلىق قىينىچىلىقلارنى يېڭىشكە تەييار تۇردى. ئوزۇق - تۇلۇكى يېتىشمىگەچكە دائىم ئاچ قورساق جەڭ قىلدى، قاچاقلار

ياكى قورقۇپ ئارقىغا چېكىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى. ۋاشىنگتوننىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ۋالىلىيدا جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ بەدىنىنى ياپالىغۇدەك كىيىمى، ھەتتا ئايىغىمۇ يوق بولۇپ، ئۇلار قەھرىتان سوغۇقتا قار كېچىپ يۈرۈش قىلغان، ئەمما بۇنىڭدىن ھەرگىز ۋايسىمىغان. ئامېرىكا خەلق ئەسكەرلىرى دۈشمەننى يوقىتىشتا ئىجادچانلىق بىلەن جەڭ قىلدى. 1775 ـ يىلى بوستونغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە، ئوق ـ دورا كەمچىل بولغاچقا، ئۆگزىلەردىكى قوغۇشۇن تاختايلار، دېرىزىلەرنىڭ قوغۇشۇن تۇتقۇچلىرىنى ئاجرىتىپ ئېلىپ ئوق ـ دورا ياسىدى.

ئىككىنچىدىن، خەلق ئەسكەرلىرى دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىش جەريانىدا يېڭى بىر خىل ئۇرۇش تاكتىكىسى ـــ تارقاق جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى ئىجاد قىلدى، ئۇلار تارقاقلىشىپ، يۆتكىلىپ، يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا دۈشمەنگە زەربە بەردى. ئەكسىچە، ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئەنئەنىۋى سەپ تۈزۈپ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغاچقا، ھەرىكىتى ئاستا بولۇپ ھەممىلا جايدا زەربە يېدى. بۇ خىل يېڭى تاكتىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدا ناھايىتى زور رول ئوينىدى.

ئۇچىنچىدىن، ۋاشىنگتوننىڭ شەخسىي رولىمۇ ناھايىتى زور بولدى. شۇ چاغدا ئۇ ئامېرىكىدىكى چوڭ بايلارنىڭ بىرى، چوڭ قۇلدار ئىدى. ئۇ ئىلگىرى غەربىي قىسىمدا يەر ئۆلچىگۈچى خادىم بولغان، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيەنىڭ مۇستەملىكە تالىشىش ئۇرۇشىدا مۇستەملىكە رايونىدىكى خەلق ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنى ئۇچۇن كۆپ تۆھپە كۆرسەتكەن ھەمدە مول ئۇرۇش تەجرىبىلىرىنى توپلىغانىدى. بۇ قېتىم ئۇ ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەينىلەنگەندىن كېيىن، ئەمگەكچى خەلق ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىگەن بۇ قوشۇنىنىڭ چېچىلاڭغۇ، تۇراقسىز، ئىنتىزامسىز بولۇشتەك يېتەرسىزلىكلىرىنى بايقاپ، ئۇلارنى

ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتىنى بىر يىل قىلدى ھەمدە ھەربىي ئىنتىزامنى چىڭىتتى. ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن قوشۇن ئۇرۇش جەريانىدا خەلق قوراللىق كۈچلىرى بىلەن ماسلىشىپ جەڭ قىلىپ ئۆز رولىنى زور دەرىجىدە جارى قىلدۇردى. ۋاشىنگتونمۇ قوماندانلىق قىلىشتا ئىنتايىن تەمكىن، سالماق بولدى. بۇ، ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ دۇشمەن ئۇستىدىن غالىب كېلىشىدە ناھايىتى زور رول ئويناندى.

3. ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ياردىمى، مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسى

ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا ئامېرىكىدىكى ئىنقىلاب رەھبەرلىرى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، چەت ئەلنىڭ ياردىمىگە تايانمىسا بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. ئۇلار فىرانسىيە، ئىسپانىيە ۋە گوللاندىيەنىڭ دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ھوقۇقى ۋە مۇستەملىكە زېمىنلارنى تالىشىش كۈرىشىدە ئەنگلىيەگە ئۇتتۇرۇپ قويۇپ چوڭ زىيان تارتقانلىقىنى، شۇڭا پۇرسەت تېپىپ تارتقۇزۇپ قويغان مۇستەملىكە زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش ۋە دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كويىدا يۇرگەنلىكىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، ئۇلار بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تېزلىتىش ئارزۇسىدا بولدى.

1776 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى سېللارېس دېئانىنى فىرانسىيەنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن فىرانسىيەگە ئەۋەتتى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا، يەنى مۇستەقىللىق جاكارلانغاندىن كېيىن، يەنە داڭلىق ئالىم فىرانكلىن ۋە مەشھۇر مۇتەپەككۇر جېففېرسوننى دېئانغا يارەملىشىشكە ئەۋەتىشنى

قارار قىلدى. ئەمما، جېففېرسون بارالماي قېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى شۇ چاغدا لوندوندا تۇرۇۋاتقان ئارتور لې ئۇستىگە ئالدى. چوڭ قۇرۇقلۇق كېچىشى ئۇلارنى فرانسىيەگە بېرىپ، فرانسىيەنىڭ ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئامېرىكا بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بۇيرۇدى.

1776 ـ يىلى 12 ـ ئايدا فرانكلىن پارىژغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئاجايىپ دىپلوماتىيە تالانتىغا ئىگە ئىدى. ئۇ ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئەنگلىيە ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىرادىسىنى بىلدۈرگەندە، فرانسىيە ئوفتىسېرلىرى ئارىسىدا كۆچلۈك سادا قوزغىدى، چۈنكى فرانسىيە ئوفتىسېرلىرى يەتتە يىللىق ئۇرۇشنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشقا ئىنتىزار بولۇپ كېلىۋاتاتتى. ئەمما، فرانكلىننىڭ تىرىشچانلىقى ئانچە زور ئۈنۈم بەرمىدى، چۈنكى شۇ چاغدا ئامېرىكا قوشۇنى دەسلەپتىكى جەڭلەردە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاچقا، فرانسىيەنى ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن گۇمانلاندۇرۇپ قويغانىدى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە ھۆكۈمىتى ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشقا، ئامېرىكا بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزۈشكە پېتىنالمىدى. شۇ چاغدا، فرانسىيە ئىككى بىسلىق دىپلوماتىيە سىياسىتى قوللاندى: بىر تەرەپتىن، مەخپىي ھالدا راسخوت ۋە قورال ـ ياراغ بېرىپ ئامېرىكىنى قوللىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيەگە ئۆزىنىڭ بىتەرەپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمما، فرانسىيە ئامېرىكىغا خېلىلا كۆپ ياردەم بەردى. 1776 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە دېئان فرانسىيە ھۆكۈمىتىدىن 20 مىڭ كىشىلىك كىيىم ـ كېچەك، 30 مىڭ كىشىلىك قورال ـ ياراغ ۋە نۇرغۇن ئوق ـ دورا ھەل قىلدى. فرانسىيە يەنە باشقا جەھەتلەردىمۇ ئامېرىكىنى قوللىدى. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ ئەتكەس مال كېمىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلدى، ئامېرىكىغا ھەربىي كېمە ياساپ بەردى.

1777 ـ يىلى ساراتوگادىكى چوڭ غەلىبە فرانسىيەنىڭ پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتتى. 1778 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى فرانسىيە ئاخىر ئامېرىكا بىلەن فرانسىيە ـ ئامېرىكا ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى ۋە سودا ـ دوستلۇق شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ھەربىي ياردەم بېرىش بۇرچىنى ئۈستىگە ئالدى ھەمدە بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەنگلىيە بىلەن يارىشىشقا بولمايدۇ، دەپ كېلىشتى.

1778 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى فرانسىيە فىلوتى بىلەن ئەنگلىيە فىلوتى ياۋروپا دېڭىز بويىدا تۇتۇشۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە، ئەنگلىيە بىر ـ بىرىگە ئۇرۇش ئېلان قىلمايلا جەڭگە ئاتلاندى. 1779 ـ يىلى ئىسپانىيە فرانسىيەنىڭ نەسىھىتى بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشتى، گوللاندىيەمۇ 1780 ـ يىلى ئۇرۇشقا قاتناشتى.

فرانسىيە ئۇرۇشقا قاتناشقاندىن كېيىن، ئەنگلىيە بىتەرەپ دۆلەتلەرنىڭ كېمىلىرىنى خالىغانچە ئاختۇرۇپ، پىرۇسىيەنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن پىرۇسىيە رۇسىيەنى كۇشكۇرتۇپ 1780ـ يىلى قوراللىق بىتەرەپ ئىتتىپاق تەشكىللەپ، ئەنگلىيەنىڭ بىتەرەپ دۆلەتلەرنىڭ كېمىلىرىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىنى توسۇدى. ئۇزاق ئۆتمەي دانىيە، شۋېتسىيە ۋە ئاۋستىرىيەمۇ بۇ ئىتتىپاققا ئەزا بولدى.

شۇنداق قىلىپ، 1780 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئامېرىكا ـ ئەنگلىيە ئۇرۇشى خەلقئارا ئۇرۇشقا ئايلاندى. بۇ ئۇرۇش فرانسىيە، ئىسپانىيە، گوللاندىيەگە نىسبەتەن سودا، مۇستەملىكە زومىگەرلىكنى تالىشىش ئۇرۇشى، ئەنگلىيەگە نىسبەتەن ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇرۇش، پەقەت ئامېرىكىغا نىسبەتەن ھەققانىي ئازادلىق ئۇرۇشى ئىدى. ئۇرۇشتا ئەنگلىيە پۈتۈنلەي يېتىم قالدى.

فرانسىيە، ئىسپانىيە، گوللاندىيە ئۇرۇشقا قاتناشقاندىن

كېيىن، ئۇرۇش ئوتى شىمالىي ئامېرىكىدىن غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى، شەرقىي ھىندىستان ۋە ياۋروپاغا تۇتاشتى. فرانسىيە ھىندىستانغا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستاندىكى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقارماقچى بولدى. ئىسپانىيە جەبىلتارىقا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. فرانسىيە يەنە شىمالىي ئامېرىكا ۋە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىغا نۇرغۇن ئەسكەر ۋە كېمە ئەۋەتتى، ئىسپانىيە ئارمىيەسىمۇ شىمالىي ئامېرىكىدا قۇرۇقلۇققا چىقتى. ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسى ھەممىلا جايدا فرانسىيە، ئىسپانىيە، گوللاندىيە دېڭىز ئارمىيەلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، دېڭىزدىكى ئۈستۈنلۈكىنى يوقاتتى. بۇ، ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىنى بەلگىلەشتە خېلى زور رول ئوينىدى.

ئامېرىكا رەھبەرلىرى چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپلا قالماي، ياۋروپادىكى ئىلغار زاتلار ۋە كەڭ خەلقىمۇ چاقىرىقنامە چىقاردى. بەزىدە شەخسىي خەت ـ چەكلەر ئارقىلىق، بەزىدە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى، ھەتتا ھۆكۈمەت نامىدىن ياۋروپا خەلقىگە مۇراجىئەتنامە چىقاردى. مەسىلەن، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى ئىرېلاندىيە خەلقىگە مۇشۇنداق مۇراجىئەتنامە ئەۋەتتى. نەتىجىدە، ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا ھېسداشلىق قىلىدىغان ياۋروپادىكى ئىلغار كىشىلەر بەس ـ بەستە پىدائىي بولۇپ، ئامېرىكىغا بېرىپ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشتى. بۇ پىدائىيلار ئىچىدە فرانسىيەلىك ماركىز رافىياكت، ماركىز روئاللى ۋە كېيىن خىيالىي سوتسىيالىزمچى بولغان سانسىمون پولشالىق گىراف پىلاسكى ۋە كېسۈسكو قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ چاغدا، رافىالت 19 ياشتا بولۇپ، ئۇ ئۆزى پۇل چىقىرىپ بىر كېمە سېتىۋېلىپ، كېمىگە ھەربىي تەمىنات بۇيۇملىرىنى لىق بېسىپ، ئون نەچچە ئوفىتسېرنى ئېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ قارشى تۇرۇشىغا قارىماي، ئوكيان ئاتلاپ شىمالىي ئامېرىكىغا باردى. ئۇ

ۋاشىنگتوننىڭ قوشۇنىغا قاتناشىپ، گېنېرال مايور بولۇپ، جەڭگە قوماندانلىق قىلىپ، كەينى - كەينىدىن تۆھپە كۆرسەتتى. ئەمما، ئىش ھەققى ئېلىشنى رەت قىلىپ، ئامېرىكا خەلقىنىڭ قايىللىقى ۋە مىننەتدارلىقىغا سازاۋەر بولدى. ماركىز روئاللىمۇ ياش ئاقسۆڭەك بولۇپ، شىمالىي ئامېرىكىغا كېلىشتىن ئىلگىرى ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىدىن ۋاز كېچىپ، بارلىق مال - مۈلكىنى سېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ پۇلىغا ئاتلىق ئەسكەرلەرنى قوراللاندۇردى. پىلاسكىي پولشالىق ئىنقىلابچى بولۇپ، ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلىغاندا پارىژدا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى، ئۇ دېئان ۋە فرانكلىننىڭ تەسىرىدە شىمالىي ئامېرىكىغا كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىپ، بىر قېتىملىق جەڭدە بەختكە قارشى قۇربان بولدى. كېسۇسكو كىچىك ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىنقىلابچى بولۇپ، ساراتوگا جېڭىدە زور خىزمەت كۆرسەتتى.

ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى بەزى كەسپىي ھەربىيلەرمۇ ئامېرىكا قوشۇنىدا خىزمەت قىلدى. مەسىلەن، پروسسىيە ئوفىتسېرى بارۇن ستۇبېن ۋاشىنگتونغا يارەملىشىپ ئەسكەرلەرنى مەشىق قىلدۇردى ھەمدە 1779 - يىلى ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ «ھەربىي ئىنتىزام نىزامى»نى يېزىپ چىقتى.

خەلقئارا يارەملەر ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى بارغانسېرى ئامېرىكىغا پايدىلىق تەرەپكە بۇرىدى. فرانسىيە بىلەن ئىسپانىيەنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى ئەنگلىيەنى كۆپ قىسىم فىلوتىنى شىمالىي ئامېرىكىدىن ئوتتۇرا دېڭىز، ئافرىقا، ھىندىستان ۋە كارىپ دېڭىزىغا يۆتكەشكە مەجبۇر قىلىپ، ئەنگلىيەنىڭ شىمالىي ئامېرىكا دېڭىز بويلىرىنى قامال قىلىشىنى ئاجىزلاشتۇرۇپلا قالماي، شىمالىي ئامېرىكا دېڭىز بويلىرىغا ئەسكەر يۆتكىشىنى تېخىمۇ قىينىلاشتۇرۇۋەتتى.

1777 - يىلىدىن كېيىن، ئەنگلىيە ئارمىيەسى خودسون دەرياسى ۋادىسىنى ئىشغال قىلىش پىلانىدىن پۈتۈنلەي ۋاز

كېچىپ ھەربىي ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىدى. 1778 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيە ئارمىيەسى جورجىيەگە بېسىپ كىرىپ، ساۋاننانى ئىشغال قىلدى. بۇ جايدىكى بازىسىنى مۇستەھكەملەپ بولغاندىن كېيىن، شىمالغا يۈرۈپ جەنۇبىي كارولىناغا بېسىپ كىرىپ، چارلىستونىنى قورشىۋالدى. 1780 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چارلىستونىنى ئىشغال قىلىپ، داۋاملىق شىمالغا يۈرۈپ، 8 ـ ئايدا كانوددىن ئەتراپىدا ئامېرىكا قوشۇنىنى تارمار قىلدى.

ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدا كەينى ـ كەينىدىن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما خەلق ئۇرۇشنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالدى. تىز پۈكمەس ئامېرىكا خەلقى كارولىنانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى سازلىقلارغا ۋە تاغ ئارىسىغا چېكىنىپ، شۇ جايلارنى بازا قىلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. ئۇلاردىن 20 دىن 100 گىچە ئادەم بىر كىچىك ئەترەت بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئەنگلىيە ئارمىيەسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىشنى تۇگەتكەندىن كېيىن دەرھال بازىغا قايتىپ كېلەتتى. ئەنگلىيە ئارمىيەسى ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ئادەتلىنىلمەي ئالاقزادىلىك ئىچىدە يۈرەتتى، ھەتتا پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ باشلىقى ماررىۋوننىڭ ئىسمىنى ئاڭلىسلا ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ پىتىراپ قېچىشاتتى. پارتىزانلار ئەترىتى بىرقەدەر چوڭ كۆلەمدىكى ئۇرۇشلارنىمۇ قىلدى. 1780 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پارتىزانلار كىڭ تېغىدىكى ئۇرۇشتا گېنېرال فېرگوسون باشچىلىقىدىكى ئەنگلىيە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. 1780 ـ يىلى گېنېرال گېرىن جەنۇبىي قىسمىدىكى ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولغاندىن كېيىن خەلقنىڭ كۆچىگە تايىنىپ، مۇنتىزىم قوشۇن بىلەن پارتىزانلارنى ماسلاشتۇرۇپ جەڭ قىلدى.

ئەنگلىيە ئارمىيەسى كارولىنادا كەينى ـ كەينىدىن زەربىگە

ئۇچراۋاتقاندا، كورنىۋاللىس باشچىلىقىدىكى يەتە بىر ئەنگلىيە قوشۇنى 1781 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ۋېرگىنىيەگە بېسىپ كىرىدى ۋە ھەممىلا يەرنى دەپسەندە قىلدى. 1781 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، كورنىۋاللىسنىڭ قوشۇنى يورك بازىرىنى ئېلىپ، ئىستىھكاملىرىنى مۇستەھكەملەشكە تەييارلىنىۋاتقاندا، ۋاشىنگتون شىمالدىن قوشۇن تارتىپ يېتىپ كېلىپ، يورك بازىرى ئەتراپىدا راففالىتنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئەنگلىيە قوشۇنىنى قورشىۋالدى. بۇ چاغدا ئەنگلىيە قوشۇنى ئەنگلىيە فىلوتى بىلەن ئالاقىلەشمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما فىرانسىيە ئەۋەتكەن ئىككى كۈچلۈك فىلوت ئۇلارنىڭ بۇ خىيالىنى يوققا چىقاردى. قاتمۇ قات مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ سىرت بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن 7000 كىشىلىك ئەنگلىيە قوشۇنى 1781 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېنېرال كورنىۋاللىسنىڭ باشچىلىقىدا ئامېرىكا قوشۇنىغا تەسلىم بولدى. كورنىۋاللىس قوشۇنىنىڭ تەسلىم بولۇشى ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدا بىتچىت بولغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

1783 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە پارىژدا سۈلھى شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ئەنگلىيە ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئاپپالاچ تاغ تىزمىسىنىڭ غەربى، مىسسىسىپى دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى زېمىننى ئامېرىكىغا بۆلۈپ بەردى.

4. ئامېرىكا خەلقىنىڭ سىياسىي دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرەشلىرى

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكا خەلقى ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن جان تىكىپ جەڭ قىلىپلا قالماي، دۆلەت ئىچىدە سىياسىي دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈنمۇ

جاپالىق كۆرەش قىلدى.

بۇ كۆرەشكە دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق دۇكانداراار ۋە بۇرژۇئاز دېموكراتلار قاتناشتى، كۆرەشنىڭ ئاساسىي كۈچى دېھقانلار بولدى، كۆرەشكە بۇرژۇئاز دېموكراتلار رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ دېموكراتىزمچىلار دەپ ئاتالدى.

دېموكراتىزمچىلارنىڭ كۆرەش نىشانى ئالدى بىلەن ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىشتىكى مال - مۈلۈك ئۆلچىمىنى بىكار قىلىش، ئاندىن ۋەكىللىك ھوقۇقىنىڭ باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، پارلامېنتتىكى ۋەكىللەر سانى بىلەن سايلام رايونىدىكى نوپۇس سانىنى ئوڭ تاناسىپ قىلىش، ئۇنىڭدىن قالسا بىر پالاتالىق پارلامېنت قۇرۇش ۋە ئۇنى خەلق بىۋاستە سايلاپ چىقىش بولدى. چۈنكى، پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرگىلى، خەلق ۋەكىللىرىنىڭ ھۆكۈمەتتىكى رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولاتتى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇپ، خەلق سايلاپ چىققان پارلامېنتقا مەسئۇرىي ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ھوقۇق بېرىش؛ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلىتىپ، ھوقۇقنىڭ كۆپ قىسمىنى ھەرقايسى ئىشتاتلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چۈنكى، ئامېرىكا خەلقى ئىلگىرىكى تەجرىبىلەردىن ھەرقانداق ھۆكۈمەتنىڭ خەلقنى ئېزىش قورالى ئىكەنلىكىنى، «ھۆكۈمرانلىقى قانچە ئاجىز بولغان ھۆكۈمەتنىڭ شۇنچە ياخشى ھۆكۈمەت بولىدىغانلىقىنى» تونۇپ يەتكەنىدى.

خەلقنىڭ سىياسىي دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنىڭ قارشىسىدا تۇرىدىغىنى مۇتەئەسسىپ ئېقىمدىكىلەر بولۇپ، ئۇلار چوڭ بۇرژۇئازىيە (چوڭ سودىگەرلەر)، چوڭ قۇلدارلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلار ئەزگۈچى سىنىپلار مەيدانىدا تۇرۇپ، خەلقتىن قورقاتتى ۋە خەلقنى ئۆچمەنلىك قىلاتتى. بۇ ئۇلارنىڭ سىياسىي پوزىتسىيەسى ۋە

تەشەببۇسنى بەلگىلىگەنىدى. ئۇلار قۇدرەتلىك دۆلەت ئاپپاراتى قۇرۇش ئارقىلىق بۇرژۇئازلارنىڭ مال ـ مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش، مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، يەرلىكنىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلىتىش ئارقىلىق، بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ۋە خەلقنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار خەلقنىڭ سايلام ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا، خەلقنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ خىزمىتىگە قاتنىشىشىغا قارشى تۇردى. ئۇلار يۇقىرى پالاتانىڭ ھوقۇقى ئارقىلىق تۆۋەن پالاتانىڭ ھوقۇقىنى چەكلەش ئۈچۈن، ئىككى پالاتالىق پارلامېنت قۇرۇشنى، ۋەكىل سانىنى بېكىتىشتە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرگە پايدىلىق ئۇسۇل قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى.

خەلقنىڭ سىياسىي دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى ئالدى بىلەن دېموكراتىك تۈزتىكى ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى بېكىتىشتە ئىپادىلەندى.

1776 ـ يىلىدىن 1780 ـ يىلىغىچە، كۆپ سانىدىكى ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنلىرىنى ئېچىپ ئاساسىي قانۇننى بېكىتتى. پەقەت كونېكتىكوت بىلەن رودىئىلاند ئىشتاتلا يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزمەي، مۇستەملىكە دەۋرىدىكى سىياسەتنى ئىشتات ئاساسىي قانۇن قىلىپ بېكىتتى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، يەنى 1818 ـ يىلى ۋە 1842 ـ يىلى ئاندىن يېڭى ئاساسىي قانۇننى بېكىتتى. ئىشتات يېڭى ئاساسىي قانۇننى بېكىتىش جەريانىدا، دېموكراتىزمچىلار بىلەن مۇتەئەسسىپلەر ئارىسىدا ئىنتايىن ئۆتكۈر كۈرەشلەر بولدى، ھەتتا جورجىيە ئىشتاتىدا بىر مەھەل ئىككى قانۇن چىقىرىش ئورگىنى، ئىككى مەمۇرىي ئورگان قارشىلىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

پېنسىلۋانىيە ئىشتاتىدا، غەربىي قىسىمدىكى دېھقانلار بىلەن شەرقىي قىسىمدىكى چوڭ سودىگەرلەر ئارىسىدىكى كۈرەش 1776 ـ يىلىلا ئەۋجىگە چىقتى، نەتىجىدە غەربىي قىسىمدىكى

دېھقانلار بىلەن شەرقىي قىسىمدىكى ئىشچىلار ۋەكىللىرى ئىشتات پارلامېنتىدا كۆپ سانلىق ئىگىلىگەنلىكتىن، ئىشتات پارلامېنتى ئىشچى ـ دېھقانلار ۋەكىللىرىنىڭ كۇچلۇك بېسىمى ئاستىدا بىرقەدەر دېموكراتىك تۈستىكى ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى تۈزدى: بىر پالاتالىق ئىشتات پارلامېنتى تەشكىللەپ، سايلام ھوقۇقىنى كېڭەيتتى، دېموكراتىك سايلام رايونى تۈزۈمىنى ــ ھەرقايسى سايلام رايونىدىن سايلاپ چىقىلغان پارلامېنت ئەزالىرى سانى بىلەن ھەرقايسى سايلام رايونىدىكى نوپۇس سانى ئوڭ تاناسىپ بولۇشنى بەلگىلىدى، يەنە تەپتىش كومىتېتى قۇرۇپ، ئىشتات ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىنى نازارەت قىلدى. شۇڭا، بۇ ئاساسىي قانۇن كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قوللىشىغا سازاۋەر بولدى. مۇتەئەسسىپلەردىن جامىس ۋېلسون بۇ ئىشتات ئاساسىي قانۇنىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن، 1779 ـ يىلى خەلقنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئەمما، مۇتەئەسسىپلەر مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، 1789 ـ يىلى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، كېيىنكى يىلى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كېڭىشى تەشكىللەپ، يېڭىدىن ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈپ، سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مال ـ مۈلۈك ئۆلچىمىنى، يەنى سايلانغۇچىلارنىڭ چوقۇم باج تاپشۇرىدىغانلار (مۈلۈكدارلار) بولۇشىنى، بولۇپمۇ ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغۇچىلارنىڭ مال ـ مۈلكى تېخىمۇ كۆپ بولۇشىنى بېكىتتى.

ماسساچۇستېس ئىشتاتىدىمۇ كۆرەش ناھايىتى كەسكىن بولدى. دەسلەپىدە دېموكراتىزمچىلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، دېموكراتىك ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقتى. ئەمما، چوڭ سودىگەرلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتەئەسسىپلەر ھېيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، دېموكراتىك ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى بىكار قىلىپ، 1780 ـ يىلى باشقا بىر ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ قانۇندا ئىككى پالاتالىق پارلامېنت قۇرۇش، سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ 60 فوندستېرلىڭ

قىممىتىدىكى مال ـ مۇلكى بولۇش، تۆۋەن پالاتا ئەزالىرىنىڭ 100 فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى مۇقىم مۇلكى ياكى 200 فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى باشقا مۇلكى بولۇش، يۇقىرى پالاتا ئەزالىرىنىڭ 300 فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى مۇقىم مۇلكى بولۇش بەلگىلەندى. شۇڭا، موررىزون: «1780 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇن ئادۋوكاتلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، مال ـ مۇلۇكلەرنى دېموكراتىيە قاراقچىلىرىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزدىن ساقلاش» دەپ كۆرسەتتى.

ۋېرگىنىيە ئىشتاتىدا، پۈتكۈل مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىشتات ئاساسىي قانۇننىى تۈزۈش مەسىلىسىدە شەرقىي قىسمىدىكى ئېكىنزار خوجايىنلىرى بىلەن غەربىي قىسمىدىكى دېھقانلار ئارىسىدا ھايات ـ ماماتلىق كۈرەش بولدى. ئەمما، ئاخىرىدا مۇتەئەسسىپلەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، دېموكراتىيەدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدىغان ئاساسىي قانۇننى تۈزۈپ چىقتى، يەنى ئىككى پالاتالىق پارلامېنت تەشكىللەش، سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مال ـ مۇلۇك ئۆلچىمىنى مۇستەملىكە دەۋرىدىكىگە ئوخشاش قىلىپ بېكىتىش، ھەربىر ۋىلايەت نوپۇسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پەقەت ئىككىلا تۆۋەن پالاتا ئەزاسى سايلاپ چىقىشنى بەلگىلىدى. بۇ، غەربىي قىسمىدىكى دېھقانلار كۆپ ۋىلايەتلەرگە پايدىسىز ئىدى. چۈنكى، غەربىي قىسمىدا نوپۇس كۆپ ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بارغانسېرى كۆپىيىۋاتاتتى. بۇ، شەرقىي قىسمىدىكى ئېكىنزار خوجايىنلىرىنى، يەنى قۇلدارلارنى تۆۋەن پالاتادا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتۈردى.

جەنۇبىي كارولىنا ئىشتاتىدا، دېڭىز بويى رايونلىرىدىكى ئېكىنزار قۇلدارلىرى بىلەن شەھەرلەردىكى سودىگەرلەر بىر تەرەپ، ئىچكىرى جايلاردىكى دېھقانلار بىلەن ھۇنەرۋەنلەر يەنە بىر تەرەپ بولۇپ بىر ـ بىرى بىلەن توختىماي كۈرەش قىلدى،

ھەتتا بىر مەھەل «باراۋەرچىلەر»نىڭ «باي» ئاقسۆڭەكلەرنى ئاغدۇرۇۋېتىش ئېھتىمالى كۆرۈلدى. كېيىن مۇتەئەسسىپلەر زور كۈچ سەرپ قىلىپ ئاندىن ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، ھېچقانداق دېموكراتىك تۈسى بولمىغان ئىشتىات ئاساسىي قانۇنىنى بېكىتتى: يەنى، سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن 50 ئىنگلىز موسى يېرى بولۇش، ئىشتات پارلامېنتى ئەزاسى بولۇش ئۈچۈن 2000 فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى مال ـ مۈلكى بولۇش، ئىشتات باشلىقى بولۇش ئۈچۈن 10 مىڭ فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى مال ـ مۈلكى بولۇش بەلگىلەندى.

نيۇيورك ئىشتاتىدا، 1776 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندا مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كۈچى دېموكراتىزمچىلارنىڭ كۈچىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىپ، تۈزۈلگەن ئاساسىي قانۇن قويۇق مۇتەئەسسىپ تۈسنى ئالدى. بۇ قانۇنىدا، بىرىنچىدىن، ئىككى پالاتالىق پارلامېنت قۇرۇش، يۇقىرى پالاتانىڭ ھوقۇقى تۆۋەن پالاتانىڭ ھوقۇقىدىن چوڭ بولۇش؛ ئىككىنچىدىن، ئىشتاتنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىدىن چوڭ بولۇش، مەسىلەن، ئىشتات باشلىقى قانۇن چىقىرىش ئورگانلىرى چىقارغان قانۇنلارنى رەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش؛ ئۈچىنچىدىن، سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ 20 فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى يېرى ياكى 40 فوندستېرلىڭغا ئىجارىگە بېرەلەيدىغان ئۆيى بولۇش ھەمدە باج تاپشۇرغان بولۇش بەلگىلەندى.

مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىشتاتلاردا خەلق كۈرىشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. يېڭىدىن بېكىتىلگەن ئىشتات ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىككى پالاتالىق پارلامېنت قۇرۇش ۋە سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىشتىكى مال ـ مۈلۈك ئۆلچىمى بېكىتىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتۇۋلىندى. ئەمما، خەلقنىڭ بېسىمى، دېموكراتىزمچىلارنىڭ چىڭ تۇرۇپ كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە، ھەممە ئىشتاتلارنىڭ

ئاساسىي قانۇنىنىڭ باش قىسمىغا دېگۈدەك «ھوقۇق خىتابنامىسى» ياكى «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى» كىرگۈزۈلۈپ، خەلق بەھرىمەن بولىدىغان ئەركىنلىكلەر ــ مەتبۇئات ئەركىنلىكى، سايلام ئەركىنلىكى، پىكىر ئەركىنلىكى، يىغىلىش ئەركىنلىكى، مۇراجىئەت ئەركىنلىكى، شۇنداقلا خۇسۇسىي تۇرالغۇ دەخلى ـ تەرۇزسىز بولۇش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش، خالىغانچە ئادەم تۇتماسلىق قاتارلىق مەزمۇنلار ئېنىق كۆرسىتىلدى. يېڭى خامپىشىر ۋە ماساچۇسىتېس ئىشتاتلىرىنىڭ پارلامېنتىدا سايلىغۇچىلارنىڭ قانۇن چىقارغۇچىلارنى نازارەت قىلىشى ئۈچۈن ئاۋام ۋەكىلى ئورنى تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ باش قىسمىدىكى «ھوقۇق خىتابنامىسى» ياكى «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى»دىكى مەزمۇنلار كېيىن 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نىڭ ئۇلگىسى بولۇپ قالدى. ئومۇمەن، ئامېرىكا خەلقى ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنى چىقىرىش كۇرىشىدە مەغلۇپ بولۇپ، چوڭ بۇرژۇئازلار ۋە چوڭ قۇلدارلار ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالدى.

ئەمما، ئامېرىكا خەلقى دۆلەت ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈش كۇرىشىدە غەلىبە قىلدى.

دۆلەت ئاساسىي قانۇنىنى بېكىتىشتە، دېموكراتىزمچىلار بىلەن مۇتەئەسسىپلەر ئارىسىدا تېخىمۇ جىددىي كۇرەش بولۇپ، ئاساسىي نۇقتا ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش مەسىلىسى بولدى. 1776 ـ يىلى چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى ئاساسىي قانۇنىنى يېزىپ چىقىش كومىتېتىنى تەشكىللىدى. بۇ كومىتېتا مۇتەئەسسىپلەرنىڭ سانى كۆپ بولغاچقا، يېزىپ چىقىلغان ئاساسىي قانۇن لايىھەسىدە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كۆز قارىشى گەۋدىلەندى. ئەمما، دېموكراتىزمچىلار چوڭ قۇرۇقلۇق

كېڭىشىنى كونترول قىلىپ، بۇ ئاساسىي قانۇن لايىھەسىگە قارشى تۇرۇپ، زور ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە، 1777 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشى ئاخىرقى ھېسابتا ماقۇللىغان ئاساسىي قانۇندا، ئاساسەن دېموكراتىزمچىلارنىڭ تەشەببۇسى گەۋدىلەندى. بۇ ئاساسىي قانۇن «قوشما ئىشتاتلار نىزامى» دەپ ئاتالدى. ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ بۇ قانۇننى تەستىقلىشىغا ئۇچ يىل ۋاقىت كەتتى، 1781 ـ يىلى ئاخىرقى ئىشتات تەستىقلاپ بولغاندىن كېيىن بۇ قانۇن ئاندىن رەسمىي كۈچكە ئىگە بولدى. قوشما ئىشتاتلار نىزامىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئامېرىكىنىڭ دۆلەت تەشكىلى تۈزۈمىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولدى:

بىرىنچى، ھەرقايسى ئىشتاتلار ناھايىتى چوڭ مۇستەقىللىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدى. ئاساسىي قانۇن ھەرقايسى ئىشتاتلارغا باج ئېلىش، ئەسكەر قوبۇل قىلىش، قەرز پۇل تارقىتىش، ئىمپورت ـ ئېكسپورت بېجىنى بەلگىلەش ھوقۇقلىرىنى بەردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت دۆلەتتە بىرەر ئىش يۈز بەرگەندە ھەرقايسى ئىشتاتلاردىن ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىدىغان، خىراجەت زۆرۈر بولغاندا ھەرقايسى ئىشتاتلاردىن لازىملىق خىراجەتنى ئېلىپ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا راسخوت قىلىپ ئىشلىتىدىغان بولدى. ئەمما، ھەرقايسى ئىشتاتلار مەركىزىي ھۆكۈمەتكە خىراجەت بېرىشنى رەت قىلسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

ئىككىنچى، ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان بىر پالاتالىق قوشما ئىشتاتلار پارلامېنتى بولىدىغان، ھەربىر ئىشتات ئىككىدىن يەتتىگىچە ۋەكىل ئەۋەتىدىغان، ئەمما ھەربىر ۋەكىل ئاۋاز بەرگەندە پەقەت بىرلا ئاۋاز بېرىدىغان، دۆلەتكە زۆكۈتۇڭ قويۇلمايي، پەقەت پارلامېنت قارىمىقىدا 13 ھەيئەتتىن تەركىب تاپقان بىر كومىتېت قۇرۇلۇپ، ھەربىر ئىشتات بىردىن ھەيئەت تەيىنلەيدىغان، پارلامېنت يېپىق ھالەتتە تۇرغاندا، بۇ كومىتېت

دائمىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان بولدى. دۆلەتكە زۇكۇتۇك قويماسلىق ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئەنگلىيە پادىشاھىغا بولغان ئۆچمەنلىكى ۋە يىرگىنىشىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەزەردە، ھەرقانداق دۆلەت باشلىقى ئەنگلىيە پادىشاھىغا ئوخشاش ئەزگۈچىلەرنىڭ سىمۋولى ئىدى.

ئۈچىنچى، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن ئاجىزلاپ، قوشما ئىشتاتلار پارلامېنتى پەقەت ئۇرۇش ئېلان قىلىش ۋە سۇلھى قىلىش، چەت ئەللەرگە دىپلوماتىيە خادىملىرىنى ئەۋەتىش، ھەرقايسى ئىشتاتلار ئارىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى ھەل قىلىش ھەمدە پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغىلا ئىگە بولدى. ئۇ ئىشتاتلار ئارىسىدىكى سودىنى ۋە تاشقى سودىنى باشقۇرۇشقا ھوقۇقسىز بولۇپ، پەقەت ھەرقايسى ئىشتاتلار قوشۇلغاندىلا ئاندىن چەت ئەللەر بىلەن سودا كېلىشىملىرىنى تۈزەلەيتتى، ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ دۆلەتنىڭ تەرتىپىنى قوغدايتتى، ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايتتى، مۇبادا مەلۇم ئىشتاتتا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىسىمۇ، بىر چەتتە قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

ئومۇمەن قارىغاندا، قوشما ئىشتاتلار نىزامى بويىچە، ئامېرىكا خۇددى 13 مۇستەقىل دۆلەتتىن تەركىب تاپقان چېچىلاڭغۇ ئىتتىپاقىغا ئوخشايتتى.

قوشما ئىشتاتلار نىزامى دېموكراتىزمچىلارنىڭ چىڭ تۇرۇشى نەتىجىسىدە مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ قالغانىدى، ئەمما بۇ ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ پوزىتسىيەسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بىرىنچىدىن، ئىقتىسادىي تۈزۈم ئوخشىمىغانلىقتىن، جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇلدارلار بىلەن شىمالىي قىسمىدىكى بۇرژۇئازلارنىڭ پايدا ـ زىيىنىمۇ بىردەك ئەمەس ئىدى. جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇلدارلار مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنىڭ بەك چوڭ بولۇپ كېتىپ،

ئۆزلىرىگە پايدىسىز سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئىككىنچىدىن، كىچىك ئىشتاتلاردىكى ھۆكۈمران سىنىپلار چوڭ ئىشتاتلارنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن قورقاتتى.

ئومۇمەن، ئامېرىكا خەلقى ۋە دېموكراتىزمچىلارنىڭ ئىدىيەسى گەۋدىلەنگەن قوشما ئىشتاتلار نىزامىنىڭ پېتەرسىزلىكلىرى ئىنتايىن روشەن ئىدى. چۈنكى، بۇ ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن قۇرۇلغان ئامېرىكا دۆلىتىنى بىر دۆلەت دېگىلى بولمايتتى، بەلكى نەچچە بۆلەكتىن تەركىب تاپقان جۇغراپىيەلىك زېمىن دېيىشكە بولاتتى. بۇ، ئامېرىكىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تولىمۇ پايدىسىز بولۇپ، دېموكراتىزمچىلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ساددىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى، شۇنداقتىمۇ قوشما ئىشتاتلار نىزامى يۇرگۈزۈلگەن سەككىز يىل خۇددى بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ (مەسىلەن، فىكىس) ئېيتقىنىدەك ئۇنچۇالا ئېغىر «كىرىزىس كۆرۈلگەن دەۋر» بولمىدى. ئەكسىچە، بېئارد ئېيتقاندەك، بۇ دەۋردە بۇ يېڭى دۆلەت پۈختا قەدەملەر بىلەن ئالغا باستى ۋە گۈللەندى. بىرىنچىدىن، تاشقى سودا راۋاجلاندى، ئەنگلىيەگە ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار 1784 ــ 1788 ـ يىللىرى ئىزچىل ئاشتى، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى، ھەتتا شەرق دۆلەتلىرى بىلەن قىلىنغان سودىدىمۇ ئېشىش كۆرۈلدى. 1789 ـ يىلىغا كەلگەندە ئامېرىكىنىڭ سودىسى ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى سەۋىيەگە يەتتى. ئىككىنچىدىن، سانائەت كارخانىلىرى كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىپ، يۈك توقۇلما فابرىكىسى، قەغەز زاۋۇتى، پولاد زاۋۇتى، ئەينەك زاۋۇتى مەيدانغا كەلدى. شۇڭا، 1787 ـ يىلى فرانكلىن: «دۆلەت مۇشۇنداق گۈللەنگەنلىكى ئۈچۈن، تەڭرىگە دۇئا قىلىپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشىمىز كېرەك» دېدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۆتكەن

تارىخشۇناس ھېنرى داۋسۇن نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئاتالمىش «كىرىزىس كۆرۈلگەن دەۋر»نىڭ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان قاراش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

5. ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش كۈرەشلىرى

ئەنگلىيەگە قارشى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئامېرىكا خەلقى سىياسىي جەھەتتە دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش كۈرىشىنى قانات يايدۇردى. بۇ كۈرەشكە دېھقانلار ۋە نېگىر قۇللار قاتناشتى، بۇرژۇئاز دېموكراتلار بۇ كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلدى، كۈرەش تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

بىرىنچى، چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى ۋە فېئودالىزم قالدۇقلىرىغا ئوت ئېچىلىپ، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىندى.

يېرىم فېئودالليق چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇش ئامېرىكا خەلقىنىڭ ساداقەتمەنلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى بىلەن زىچ باغلاندى. ئامېرىكا خەلق ئەسكەرلىرى ئۇرۇش مەيدانىدا ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن زەربە بېرىۋاتقاندا، خەلق ئاممىسىمۇ ئىچكى قىسىمدىكى دۈشمەنلەر بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولدى، بۇ ئىچكى قىسىمدىكى دۈشمەنلەر ساداقەتمەنلەر ياكى تورىي پارتىيەسىدىكىلەر ئىدى.

ساداقەتمەنلەر مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى بىيۇروكراتلار، ئوفىتسېرلار، سوتچىلار ۋە ئەنگلىيە بىلەن ئالاقىسى بار چوڭ پومېشچىكلار بولۇپ، ئۇلار ھەممىلا جايدا خەلق بىلەن

دۇشمەنلىشىپ، ئەنگلىيەگە قارشى ئۇرۇشقا ئىچكى جەھەتتىن بۇرغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بولغاچقا خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ھەرقايسى جايلاردىكى ئاممىا ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ ساداقەتمەنلەر بىلەن كۈرەش قىلدى، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتكە ساداقەتمەنلەرنى پاش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنى ئۆزلىرى جازالىدى. جىنايىتى يېنىكلەرنى يۇزىگە قارا سۇركەپ، بېشىغا پەي قىستۇرۇپ سازايى قىلدى، جىنايىتى ئېغىرلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى.

ساداقەتمەنلەرنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن ئادەم چوڭ پومېشچىكلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش يەنە بىر خىل جازالاش ئۇسۇلى بولدى. بۇ ئۇسۇلنى تومسون پاين ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ يەنە چوڭ پومېشچىكلارنىڭ بىۋاستە ئېزىشىگە ئۇچرىغان ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ تەلىپى ئىدى. بۇرژۇئازلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ چوڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە دېھقانلارنىڭ بۇ تەلىپىنى قوللىدى. نەتىجىدە، 1778 ـ يىلى ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئالىي ئورگىنى ـــ چوڭ قۇرۇلتاي كېڭىشى ھەرقايسى ئىشتاتلاردا ساداقەتمەنلەرنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ تەكلىپكە ئاساسەن ھەرقايسى ئىشتاتلار دەرھال ھەرىكەتكە كەلدى. مەسىلەن، مايىن ئىشتاتىدا، ۋىليام پوبلېرنىڭ دېڭىز بويىدىكى 33 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان يېرى، نيۇيورك ئىشتاتىدا فىلىپپىنىڭ 300 كىۋادرات ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان يېرى، بىنئېننىڭ 5 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى يېرى مۇسادىرە قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى ئىشتاتلار ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى سۈيۇرغاللىق يەرلىرىنىمۇ مۇسادىرە قىلدى. مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئەڭ دېموكراتىك ئۇسۇل ـــ بۇ يەرلەرنى شۇ يەردە ئەمگەك قىلغان

ئىجارىكەش دېھقانلارغا ھەقسىز تەقسىملەپ بېرىش ئىدى. ئەمما، بۇرژۇئازلار ھۆكۈمەتنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، ئەنگلىيەگە قارشى ئۇرۇشقا راسخوت توپلاش مەقسىتىدە يەرلەرنى باھا تالاشتۇرۇپ ساتتى.

لېكىن، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى بىلەن، بىرقانچە ئىشتاتنىڭ پارلامېنتى مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرنى ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ئەرزان باھادا ساتتى. مەسىلەن، نيۇيورك ئىشتاتىدا سېتىلىدىغان يەرلەرنىڭ بىرلىك كۆلىمى 500 ئىنگلىز موسىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك بەلگىلەندى؛ شىمالىي كارولىنا ئىشتاتىدا سېتىلىدىغان يەرلەرنىڭ بىرلىك كۆلىمى 100 ئىنگلىز موسى قىلىنىپ ئەرزان باھادا سېتىلدى. بۇ خىل ئۇسۇل ئەمگەكچى خەلقنە پايدىلىق بولدى. جەنۇبىي قىسمىدىكى ئىشتاتلار ۋە نيۇيورك ئىشتاتىدا بىر قىسىم يەرلەر ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇن ئىشتاتلار ئالدىن سېتىۋېلىش ھوقۇقىنى شۇ يەرلەردە ئەمگەك قىلغان دېھقانلارغا بەردى. شۇڭا، بىر بۆلۈك يەرلەر دېھقانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. مەسىلەن، روككېر موررىسنىڭ يېرى 250 دېھقانغا سېتىپ بېرىلدى. دې رانسىنىڭ يېرى 275 پارچە قىلىنىپ دېھقانلارغا سېتىپ بېرىلدى. نيۇيورك ئىشتاتىدىكى داچىس رايونىدا ئەسلىدىكى پومېشچىكنىڭ قورۇقىدا ئىشلەيدىغان ئىجارىكەش دېھقانلارمۇ يەر ئىگىسى بولۇپ قالدى.

يۇقىرىدىكى تەدبىرلەر يېرىم فېئودالىق چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى مەلۇم دەرىجىدە ھەل قىلدى. ئەمما، باھا تالاشتۇرۇپ سېتىش جەريانىدا كۆپ ساندىكى يەرلەر يەنىلا چوڭ سودىگەرلەر بىلەن يەر ھايانكەشلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بەزى ئىشتاتلاردا، چوڭ سودىگەرلەر ئەسكەرلەرگە بېرىلگەن يەر بېلىتى (بۇ ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان

ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بەرگەن بېلەت بولۇپ، ئەسكەرلەر بۇ بېلەتكە ئاساسەن يەر ئالالايتتى)نى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، ئاندىن بۇنىڭغا يەر ئالدى. يەنە بەزى ئىشتاتلاردا چوڭ سودىگەرلەر قول ئاستىدىكى چاكارلار ۋە نازارەتچىلەرنىڭ نامىدا نۇرغۇن يەر ئېلىۋالدى. نيۇيورك ئىشتاتىنىڭ جەنۇبىدىكى كۆپ سانلىكى ساداقەتمەنلەرنىڭ يەرلىرى باي سودىگەر، پومېشچىك ۋە يەر ھايانكەشلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇرژۇئازلار بۇ يەرلەرنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى ئىجارىگە بېرىش ئارقىلىق دېھقانلارنى داۋاملىق ئەزدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلق ئامىسى ساداقەتمەنلەر سېپىگە قوشۇلمىغان بەزى پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى سۇرۇشتۇرمىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ پومېشچىكلار ئۆز يەرلىرىنى بۇرۇنقىدەكلا ساقلاپ قېلىپ، يېرىم فېئودالىق ئىجارە تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈۋەردى. پەقەت 1850 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ئىجارىكەش دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ زەربىسىدە، فېئودالىق يەر ئىجارىسى ئاندىن تەدرىجىي يوقالدى. شۇڭا، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە يېرىم فېئودالىق يەر مۇناسىۋىتىگە زەربە بېرىش ئۈزۈل ـ كېسىل بولماي، قىسمەن يېرىم فېئودالىق ئىجارە تۈزۈمى يەنىلا بىمالال ساقلىنىپ قالدى.

يېرىم فېئودالىق چوڭ يەر مۇلۈكچىلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا دېموكراتىزمچىلار يەنە فېئودالىزمنىڭ باشقا قالدۇقلىرىغىمۇ ھۇجۇم قوزغىدى.

جېففېرسون ۋېرگىنىيەدە چوڭ ئوغۇل مىراسخور بولۇش تۈزۈمىگە ۋە مىراسخورلارغا چەك قويۇش قانۇنىغا قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلدى. 1776ـ يىلى ئۇ بىر قانۇن لايىھەسىنى تۈزۈپ چىقتى، پارلامېنت بۇ قانۇن لايىھەسىنى تەستىقلىغاندىن كېيىن، مىراسخورلارغا چەك قويۇش قانۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەرگە مىراسخورلۇق قىلىدىغانلارغا شەرت قويۇلماي، سالاھىيتى تۆۋەن كىشىلەرمۇ

ئاتىسىدىن قالغان يەرلەرنىڭ مىراسخورى بولالايدىغان بولدى. بۇ قانۇنغا ئاساسەن، ۋېرگىنىيەدە ئاز دېگەندىمۇ يەرلەرنىڭ يېرىمى، ھەتتا تۆتتىن ئۈچ قىسمى مىراسخورلارغا چەك قويۇش قانۇننىڭ چەكلىمىسىدىن قۇتۇلدى. ئون يىل ئىچىدە قالغان ئىشتاتلاردىمۇ مىراسخورلارغا چەك قويۇش قانۇنى بىكار قىلىندى. چوڭ ئوغۇل مىراسخور بولۇش تۈزۈمىمۇ 70 ــ 90 - يىللاردا نۇرغۇن ئىشتاتلاردا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مىراسخورلارغا چەك قويۇش قانۇنى بىلەن چوڭ ئوغۇل مىراسخور بولۇش تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىگە بېرىلگەن ئېغىر زەربە بولدى.

ئىككىنچى، نېگىرلار قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىندى.

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرىشى نېگىر قۇللارنىڭ ئېڭىنى ئۆستۈردى، ئۇلارمۇ ھۆرلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن باتۇرلارچە كۈرەش قىلدى، ئۇلارنىڭ كۈرەش قىلىش ئۇسۇلى كۆپ خىل بولدى: بىرىنچى، مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، نېگىر قۇللار ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىسا ئۆزلىرىنىڭ ھۆرلۈككە ئېرىشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەچكە ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى. 1776 - يىلى 1 - ئايدا، ۋاشىنگتون نېگىرلارنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا قوشۇنىدا نېگىرلار ئەتىرىتى ۋە نېگىرلار، ئاق تەنلىكلەر ئارىلاشما ئەتىرىتى مەيدانغا كەلدى. نېگىر ئەسكەرلەر جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكتىن نۇرغۇنلىرى ھۆكۈمەتنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. ئۇرۇشقا قاتناشقان نېگىر قۇللار ئاساسەن ھۆرلۈككە ئېرىشتى. ئىككىنچى، توپ - توپ بولۇپ قاچتى. 1778 - يىلى ئىچىدىلا، ۋېرگىنىيە ئىشتاتىدا 30 مىڭدىن ئارتۇق نېگىر قۇل قېچىپ كەتتى. جەنۇبىي كارولىنا

ئىشتاتىدا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلىغاندا 110 مىڭ قۇل بولۇپ، ئۇلارنىڭ 25 مىڭى قېچىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى تۇتۇپ كېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇچىنچى، مۇراجىئەتنامە سۇنىدى. تېپىك مۇراجىئەتنامە سۇنۇش ھەربكتى 1779 ـ يىلى يۈز بەردى. يېڭى خامپىشىر ئىشتاتىدا بىر توپ نېگىرلار ئىشتات پارلامېنتىغا مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، تەڭرىنىڭ نەزەرىدە نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەر تامامەن باراۋەر، شۇڭا نېگىرلارمۇ ئاق تەنلىكلەرگە ئوخشاش جىسمانىي ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولۇش كېرەك، دېدى. كوننېكتىكوت ئىشتاتىدىمۇ بىر توپ نېگىرلار ئىشتات پارلامېنتىغا مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، بىز غوجايىنسىز بىلەن ئوخشاش ئىقتىدارغا ئىگە، ئىنسانلارنىڭ ئەجدادى ئوخشاش، شۇڭا بىز نېگىرلارنىڭ قۇل ھالىتىدە تۇرۇشى ئامېرىكىنىڭ نۆۋەتتىكى ئاساسىي قانۇنىغا ئۇيغۇن ئەمەس، دېدى. تۆتىنچى، قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 1774 ـ يىلى بوستوندىكى نېگىر قۇللار كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇردى. 1775ـ يىلى جەنۇبىي كارولىنا ئىشتاتىدىكى پىت، پوۋفوت، كراۋېن قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتتە قۇللار قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

نېگىرلارلا ئەمەس، ئاق تەنلىك دېموكراتىزمچىلارمۇ قۇللۇق تۈزۈمىنى يوقىتىش ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلدى. پايىن، فرانكلىن ۋە جېففېرسونلار قۇللۇق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، ئۇنى بىكار قىلىشنى مۇراجىئەت قىلدى. فرانكلىن قۇللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، «ئەركىن ئەمگەك، ئىش ھەققى تۈزۈمى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇللارنىڭ ئەمگىكى بىر ئىسراپچىلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇللۇق تۈزۈم سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدۇ» دەپ كۆرسەتتى، يەنە نېگىرلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ئاق تەنلىكلەردىن تۆۋەن دېگەن سەپسەتىگە رەددىيە بەردى. جېففېرسونىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش پوزىتسىيەسى تېخىمۇ قەتئىي بولدى. ئۇ 1769 ـ يىلىلا ۋېرگىنىيە پارلامېنتىغا شۇ رايوندىكى قۇللارغا ھۆرلۈك

بېرىش تەكلىپىنى سۇندى. كېيىن ئۆزى يازغان «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا قۇللۇق تۈزۈمىنى ئەيىبلىدى. 1779 ـ يىلى يەنە ۋېرگىنىيە پارلامېنتىغا قۇللارنى تەدرىجىي ئازاد قىلىش قانۇن لايىھەسىنى رەسمىي سۇندى.

ئەمما، جەنۇبىي قىسىمدىكى قۇلدارلارنىڭ جاھىللىق بىلەن قارشى تۇرۇشى نەتىجىسىدە، جەنۇبىي قىسىمدىكى قۇللارغا قانۇن چىقىرىش ۋاستىسى ئارقىلىق ھۆرلۈك بېرىش خۇسۇسىدىكى تىرىشچانلىقلار پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. جەنۇبتىكى ھەرقايسى ئىشتاتلار قۇللۇق تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى ھەمدە 1787 ـ يىلىدىكى قوشما ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇنىدا ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ئەلۋەتتە، بۇ قانۇننى بېكىتكۈچىلەر ساختىپەزلىك قىلىپ، ئاساسىي قانۇندا «قۇل» دېگەن سۆزنى ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۈزۈمنى ئاستىرتىن ئېتىراپ قىلدى. مەسىلەن، ئاساسىي قانۇننىڭ 1 ـ ماددىسىنىڭ 2 ـ تارمىقىدا، قوشما ئىشتاتلار پارلامېنتى ئاۋام پالاتاسىدىكى ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ۋەكىل سانى ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى ئەركىن ئاھالىلەرنىڭ نوپۇسى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، ئەركىن ئاھالىلەردىن «باشقا كىشىلەر»نىڭ بەشى ئۈچ قىلىپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «باشقا كىشىلەر» قۇللارنى كۆرسىتەتتى.

ئەمما، قۇللۇق تۈزۈم شىمالدىكى ھەرقايسى ئىشتاتلاردا بىكار قىلىندى. 1774 ـ يىلى رودىئاللاند پارلامېنتى ئىشتات تەۋەسىگە كىرگەن ھەرقانداق قۇلنى ئەركىن ئادەم دەپ ھېسابلايدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 1781 ـ يىلى ماسساچۇسېتىسى ئىشتاتىمۇ قۇللۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شىمالدىكى باشقا ئىشتاتلارمۇ مۇشۇ مەزگىلدە قۇللارغا ھۆرلۈك بەردى.

ئۇنداقتا، 13 ئىشتاتنىڭ غەربىدىكى رايونلاردىكى قۇللۇق تۈزۈمنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك؟ 1787 ـ يىلى ئېلان

قىلىنغان «غەربىي شىمال قانۇنى»دا ئوخشۇنماق شىمالدىكى غەربىي رايونلار ئەركىن رايون دەپ جاكارلاندى، شۇنىڭ بىلەن قۇللۇق تۈزۈم غەربىي شىمالدىمۇ بىكار قىلىندى.

ئەمما، ئوتتۇرا، شىمال ۋە غەربىي شىمال رايونلىرىدا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى بۇرژۇئازىيەنىڭ رەھىمدىللىكىدىن بولمىغانىدى، بەلكى، بۇ جايلاردىكى تەبىئىي مۇھىت قۇللۇق تۈزۈمگە ماس كەلمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايلاردا قۇللۇق تۈزۈم ئۆزلۈكىدىن يوقىلىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغانىدى.

ئۇچىنچى، غەربىي قىسمىدىكى يەر مەسىلىسىنى دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىش ئۇچۇن كۈرەش قىلىندى.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئامېرىكا مۇستەقىل بولۇشتىن ئىلگىرى پەقەت 13لا مۇستەملىكە رايونى بولۇپ، بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى ئاپپالاچ تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان، بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى 1763 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى چەكلەنگەن رايون قىلىپ بېكىتكەنىدى. مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ۋېرگىنىيە ئىشتاتى بىر قوراللىق ئەترەت تەشكىللەپ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىدى، باشقا ئىشتاتلارمۇ يەر ئىگىلەش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى ئەمما مارىلاند ئىشتاتى باشچىلىقىدىكى بىرقانچە ئىشتات بۇنىڭغا قارشى تۇردى. مارىلاند ئىشتاتى غەربىي قىسمىدىكى يەرلەرنى چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشىنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىنى باشقا ئىشتاتلارنىڭ ئارىلاشماسلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. كېيىن مارىلاند ئىشتاتى قوشما ئىشتاتلار نىزامنى تەستىقلىمايمىز دەپ بېسىم ئىشلەتكەنلىكتىن، 1781 ــ يىلىغا بارغاندا ھەرقايسى ئىشتاتلار غەربىي قىسمىدىن يەر ئىگىلەش تەلىپىدىن ۋاز كەچتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قىسمىدىكى زېمىن مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارايدىغان زېمىن بولدى.

غەربىي قىسمىدىكى يەرلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئامېرىكا خەلقى ناھايىتى روشەن پوزىتسىيە تۇتۇپ، يەرلەرنى دېموكراتىك

ئۇسۇلدا بىر ياقلىق قىلىشنى، يەنى ئەمگەكچىلەرگە ھەقسىز تەقسىملەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، ھوقۇق يۇرگۈزۈۋاتقان مۇتەئەسسىپلەر خەلقنىڭ تەلىپىگە پىسەنت قىلماي يەرلەرنى تالاشتۇرۇپ ساتتى. قوشما ئىشتاتلار پارلامېنتى 1785 - يىلى ماقۇللىغان يەر پەرمانىدا غەربىي قىسمدىكى يەرلەر تالاشتۇرۇپ سېتىش چارىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، غەربىي قىسمدىكى يەرلەرنى قوشما ئىشتاتلار ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن سېتىلىدۇ، ئەڭ تۆۋەن سېتىلىش كۆلىمى 640 ئىنگلىز مۇسى، باھاسى 640 ئامېرىكا دوللىرى بولىدۇ، سېتىۋالغۇچىلار پۇلنى بىر ئاي ئىچىدە تۆلەپ بولۇشى، يەرنى يەنە پارچىلاپ ساتماسلىقى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. بۇ پەرمان مۇتەئەسسىپلەرنىڭ تەشەببۇسىنى گەۋدىلەندۇرۇپ، كەڭ دېھقانلارنى يەر سېتىۋېلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالدۇرۇپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ يەر سېتىۋېلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. ئەمما، 1796 - يىلى يېڭى يەر پەرمانى ئېلان قىلىنغۇچە، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 1785 - يىلىدىكى يەر پەرمانى بويىچە بىرەر پارچىمۇ يەر ساتمىدى.

ئۇرۇش مەزگىلىدە، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى ھەربىر ئەسكەرگە يەر بېلىتى تارقىتىپ بەرگەنىدى. يەر بېلىتى ئالغان ئەسكەرلەر ئۇرۇشتىن كېيىن غەربىي قىسمىغا بېرىپ، ئىگىلىسە بولاتتى. ئەمما، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى نامراт ئەمگەكچىلەر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى بۇ يەر بېلىتىنى ئەرزان باھادا سېتىۋەتتى. نەتىجىدە پۇرسەتپەرەس سودىگەرلەر ئەرزان سېتىۋالغان بۇ يەر بېلەتلىرىگە غەربىي قىسمىدىن نۇرغۇن يەر ئېلىۋالدى. ئەسكەرلەردىن غەربىي قىسمىغا بېرىپ يەر ئالغانلار يوقنىڭ ئورنىدىلا بولدى.

شۇنىڭ بىلەن 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، غەربىي قىسمىدىكى يەر مەسلىسى دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىنمىدى.

بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئامېرىكا خەلقى يەر مەسلىسىنى

ئۆزلىرى ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى، يەنى ئۇلار توپ - توپ بولۇپ غەربىي قىسمىغا بېرىپ قانۇنسىز ھالدا «يەر ئىگىلىدى». ئۇرۇش مەزگىلىدە ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن غەربىي قىسمىغا — ئوخىئو، كېنتوككي، تېننېسسى ئىشتاتىغا بېرىپ يەر ئىگىلىگەنلەر 221 مىڭ كىشىگە يەتتى.

«يەر ئىگىلەش» ئامېرىكا خەلقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يەر مەسىلىسىنى دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىش كۇرىشىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى ئىدى. ئۇلار يەر ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنى قوغلۇۋېتىشكە كەلگەن ھۆكۈمەت قوشۇنى بىلەن جاپالىق كۇرەش قىلدى. 1784 - يىلى ئەتىيازدا پېنسىلۋانىيە پارلامېنتى قوشۇن ئەۋەتىپ «يەر ئىگىلىگەن»لەرنى قوغلىدى، نەتىجىدە 500 نەپەرچە «يەر ئىگىلىگۇچى» قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئۆي - جايلىرىغا ئوت قويۇۋېتىلدى.

3 - بۆلۈم ئۇرۇشتىن كېيىنكى سىنىپىي كۇرەش

1. شايىس قوزغىلىڭى

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى چوڭ بۇرژۇئازىيەگە بېيىش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى، ھەددىدىن ئاشقان مەككار سودىگەرلەر ئۇرۇش مەزگىلىدىكى قىيىنچىلىقتىن پايدىلىنىپ، خەلقنى ۋاستە تاللىماي بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى قەغەز پۇلنى پىلانسىز تارقىتىۋەرگەنلىكتىن قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى چۈشتى. 1780 - يىلى بىر دولارنىڭ قىممىتى 1776 - يىلىدىكىنىڭ 1/40 گە توغرا كەلدى. قەغەز پۇلنىڭ كۇرسىنىڭ چۈشۈشى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ

چىقىرىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ناچارلاشتۇرۇۋەتتى، ئەمما چوڭ سودىگەرلەرگە بېسىمدارلىق قىلىپ بېيىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەردى. نۇرغۇن مەككار سودىگەرلەر مالنى قولدىن ـ قولغا ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق زور پايدىغا ئېرىشتى. نۇرغۇن سودىگەرلەر ھەربىي ئەشيا تەمىنلەش جەھەتتىلا ئادەمنى چۆچۈتكۈدەك پايدا ئالدى، بوستوندىكى ئوتتىس ئاندرېۋس شىركىتى يەتتە ئاي ئىچىدە ھۆكۈمەتكە 200 مىڭ فوندستېرلىڭ قىممىتىدىكى گەزمالنى سېتىپ، 100% تىن 200% كىچە پايدا ئالدى. يەنە بىر قاپ ئۇننى بەش ئامېرىكا دوللىرىغا سېتىۋېلىپ، ھەربىي قوشۇنغا 30 ئامېرىكا دوللىرىغا ساتتى. يەنە نۇرغۇن سودىگەرلەر خەلق مەنپەئەتىگە پىسەنت قىلماي، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىلەن سودا قىلىپ زور پايدا ئالدى.

بۇرژۇئازىيەنىڭ ئۇرۇشتىن پايدىلىنىپ بېيىشى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇرۇش سەۋەبىدىن تېخىمۇ نامراتلىشىپ كېتىشى روشەن سېلىشتۇرما بولدى. ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئەنگلىيە قوشۇننىڭ ۋەيرانچىلىقى بىلەن دېھقانلارنىڭ ئىگىلىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەسكەرلەر ھەربىيلىكتىن بوشىنىپ يۇرتىغا قايتىپ، ئاشلىققا بولغان ئېھتىياج تۆۋەنلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئاشلىقنىڭ باھاسى چۈشۈپ، دېھقانلارنىڭ كىرىمى ئازىيىپ كەتتى. سان ـ ساناقسىز دېھقانلار قەرزگە بوغۇلدى. 1786 ـ يىلى ئېغىر قەرز سەۋەبىدىن كۆپ قىسىم دېھقانلار ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالدى، نۇرغۇن دېھقانلار قەرزنى ۋاقتىدا قايتۇرالمىغاچقا قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىگە تاشلاندى. بۇ ئىشلار دېھقانلارنى كۈرەش يولىغا باشلىدى. 1786 ـ يىلى شايىس قوزغىلىڭى پارتلىدى.

قوزغىلاڭ ماسساچۇستېس ئىشتاتىدا دانىيېل شايىس ۋە لۈك دايگىنىڭ باشچىلىقىدا پارتلىدى. شايىس مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان كونا ئەسكەر ئىدى. ئەمما، ئۇ ھەربىي سەپتىن چېكىنىپ يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن، نامراتلىقىدىن،

هەتتا رافايېتتې سوۋغا قىلغان قىلىچنىمۇ سېتىۋېتىپ پۇلىغا ئاشلىق سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. دايگىمۇ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئەسكەر، ئۇستا ناتىق ئىدى. 1786 ـ يىلى كۈزدە بۇ ئىككىيلەن كونكورد دېگەن جايدا بىر تۇركۈم قوراللىق دېھقانلارنى يىغىپ، بوستونغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ھۆكۈمەت دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ باستۇردى. بىر قېتىملىق جەڭدە شايېسنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، ماساچۇستېس ئىشتاتىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. ئەمما، بۇ، ۋاقىتلىق ئوڭۇشسىزلىق ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ھەربىتى قايتىدىن جانلىنىپ، كۆلىمى بارغانسېرى زورىيىپ، ئادىمى 15 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بارغانسېرى زورىيىۋاتقان قوزغىلاڭچى قوشۇن ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى قاتتىق چۆچۈتتى، ئۇلار بارلىق ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى توپلاپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشنى قارار قىلدى. ئۇلار ئاناپولىستا جىددىي يىغىن ئېچىپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇش چارىسىنى مەسلىھەتلەشتى. سودىگەرلەر، بانكىرلار، ئېكسپلوتاتسىيەچىلەر قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا راسخوت تەييارلاش ئۈچۈن بەس ـ بەستە پۇل ئىئانە قىلدى. يىغىن ھەرقايسى ئىشتاتلاردىن يالالنما قوشۇن يۆتكەپ كېلىشنى قارار قىلدى. 1787 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شايېسنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى سپېرىنگفېيلىددا قورال ـ ياراغ زاپاسىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت يارىمچى قوشۇن يۆتكەشكە ۋاقىت چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن شايېس بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر غەلىبىدىن مەغرۇرلىنىپ كېتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ سۆھبەت ئۆتكۈزۈشىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىغا قاراپ، ھۆكۈمەتنىڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا قۇدرىتى يەتمەيدىكەن، دەپ ئويلاپ ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويدى. يارىمچى قوشۇن يېتىپ كەلگەندە، ھۆكۈمەت سۆھبەتنى دەرھال توختىتىپ،

ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى، قوزغىلاڭچى قوشۇن ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەسلىدە ھۆكۈمەت بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىرىنىمۇ قويماي قىرىپ تاشلاشنى ئويلىغانىدى، ئەمما ھۆكۈمەت ئارمىيەسىدىكى ئەسكەرلەر بۇنداق قىلىشنى رەت قىلدى، چۈنكى ئۇلار قوزغىلاڭچىلارغا ھېسداشلىق قىلاتتى. ئاخىرىدا، شايىس قاتارلىق كىشىلەر قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى. ئۇلار قايتىدىن قوشۇن توپلاپ ھۆكۈمەت ئارمىيەسى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، قوزغىلاڭچى قوشۇن زور تالاپەتكە ئۇچرىغانلىقتىن، ئاز ساندىكى كىشىلەرلا ئۇلارغا ئەگەشتى، شۇنداق قىلىپ، بۇ ھەيۋەتلىك قوزغىلاڭ مانا مۇشۇنداق مەغلۇپ بولدى.

بۇ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ مۇنداق ئىككى سەۋەبى بار ئىدى: بىرىنچى، شەھەرلەردىكى ھۇنەرۋەنلەر بىلەن يېزىلاردىكى دېھقانلار ئارىسىدا ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلمىدى. مەسىلەن، بوستوندىكى ئىشچىلار شايىس قوزغىلىڭىغا قارشى تۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنى توپىلاڭچىلار دەپ ئەيىبلىدى، ھەتتا ئىشتات باشلىقىنى ئۇلارنى قاتتىق جازالاشقا ئۇندىدى. ئىككىنچىدىن، دۇشمەننىڭ كۈچى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. چوڭ بۇرژۇئازىيە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى ۋە مال ـ مۈلكىنى قوغداش ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار ئالدىدا بىردەك ئىتتىپاقلىشىۋالدى. ئۇلار 20 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى چىقىرىپ ھۆكۈمەتنىڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشىنى قوللىدى. سۇئان ۋە خىگگېنسونغا ئوخشاش بەزى بايلار، ھەتتا قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا شەخسەن ئۆزلىرى قاتناشتى.

ھۆكۈمرانلار سىنىپى قوزغىلاڭنى ئاخىر باستۇردى، ئەمما ئۇلار خەلق ھەرىكىتىدىن ئۆزاقتىچە خۇدۇكسىرەپ يۈردى. ئۇلار دۆلەت ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىپ كېيىن يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ھەرقانداق خەلق ھەرىكىتىنى چەكلەش ۋە باستۇرۇشنى

ئۇمىد قىلدى. شۇڭا، ئۇلار قوشما ئىشتاتلار نىزامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قايتىدىن يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى.

2. 1787 ـ يىلدىكى قوشما ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇنى

ئامېرىكا چوڭ بۇرژۇئازىيەسى ئەسلىدىنلا قوشما ئىشتاتلار نىزامىدىن رازى ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىپ، دۆلەت ئاپپاراتىنى كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپنى مۇنداق بىرقانچە گۇرۇھ ئوتتۇرىغا قويدى:

بىرىنچى، چوڭ قۇرۇقلۇق كېڭىشى كۆپ مىقداردا زايوم تارقاتقان بولۇپ، بۇ زايوملارنى ئاساسەن چوڭ بۇرژۇئازلار سېتىۋالغانىدى. زايوم سېتىۋالغانلار ھۆكۈمەتنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن پۇلنى قايتۇرۇشىنى ئۇمىد قىلاتتى. ئەمما، شۇ چاغدىكى قوشما ئىشتاتلار نىزامى بويىچە، قوشما ئىشتاتلار ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدا باج ئېلىش ھوقۇقى يوق بولۇپ، بۇ ھوقۇق ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ قولىدا ئىدى، بۇنىڭ بىلەن زايوملارنى قايتۇرۇش چوڭ مەسىلىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. شۇڭا، زايوم سېتىۋالغانلار مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى، بولۇپمۇ باج ئېلىش ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى.

ئىككىنچى، ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيە تاۋارلىرى ئامېرىكا بازارلىرىغا خۇددى كەلكۈندەك ئېقىپ كىرىپ، ئۇرۇش مەزگىلىدە راۋاجلانغان ئامېرىكا سانائەت كارخانىلىرىغا ئېغىر تەھدىت سالدى. بۇنى قوشما ئىشتاتلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوغداش تامۇژنا بېجى ئېلىش ھوقۇقىنىڭ يوقلۇقى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇڭا، كارخانا غوجايىنلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەمدىلا يېتىلىۋاتقان كارخانىلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلدى.

ئۈچىنچى، چېچىلاڭغۇ دۆلەت تەشكىلىمۇ ئامېرىكا سودىگەرلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە بەكلا زىيان يەتكۈزدى. ئىچكى

سودىدا ھەرقايسى ئىشتاتلار ئۆزلىرى پۇل تارقاتقاچقا، پۇل بىرلىككە كەلمىدى، تېخى ساختا پۇل پەيدا بولدى. بۇلار ھەرقايسى ئىشتاتلار ئارىسىدىكى سودىغا نۇرغۇن قولايسىزلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى ئىشتاتلار ئۆز ئالدىغا تاموژنا بېجى تەسىس قىلىپ، قوشنا ئىشتاتلاردىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلاردىنمۇ تاموژنا بېجى ئالدى، بۇ، ئىشتاتلار ئارىسىدىكى سودىغا توسقۇنلۇق قىلدى. تاشقى سودىدا، قوشما ئىشتاتلار پارلامېنتى چەت ئەللەر بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالاش ھوقۇقى بولمىغاچقا، سودىگەرلەرنىڭ چەت ئەللەردىكى مەنپەئەتىنى قوغداشقا ئامالسىز قالدى، ھەتتا سودىغا ئەڭ ماھىر يېڭى ئېنگلاند سودىگەرلىرىمۇ ئەنگلىيە پورتلىرىدا كەمستىشكە، ھاقارەتكە ئۇچرىدى. شۇڭا، سودىگەرلەرمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىدىغان يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى.

تۆتىنچى، ئامېرىكىدىكى قەرز ئىگىلىرىمۇ (كۆپىنچە بۇرژۇئازلار) ئامېرىكا دۆلەت تەشكىلىنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇ چاغدا بەزى ئىشتاتلار كۆپ مىقداردا قەغەز پۇل تارقاتقانلىقتىن، پۇلنىڭ كۈرسى چۈشۈپ كېتىپ، قەرز ئىگىلىرى نۇرغۇن زىيان تارتقاندى، ئەمما مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ بۇنداق قىلىشىنى چەكلىيەلمەيتتى.

بەشىنچى، قولىدا يەر بېلىتى بار ئوفىتسېرلار بىلەن ھايانكەش سودىگەرلەر غەربىي قىسمىغا بېرىپ يەر ئىگىلىگەنده دائىم ئەتراپتىكى ئىندىيانلارنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ تۇردى، شۇڭا ئۇلارمۇ بىر كۈچلۈك مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىنى قوغدىشىنى ئۈمىد قىلدى.

ئالتىنچى، ئۇروش مەزگىلىده ھەرقايسى ئىشتاتلار چىقارغان ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنىڭ كۆپىنچىسىگە دېگۈدەك «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى» كىرگۈزۈلۈپ، خەلقنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى

كاپالەتلەندۇرۇلگەن، بولۇپمۇ پېنسىلۋانىيە ئىشتاتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىنىڭ دېموكراتىيە تۈسى تېخىمۇ قويۇق بولغاندى. بۇ، ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى، شۇڭا ئۇلار مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتكەندىلا ئاندىن ئىشتاتلاردىكى خەلق قولغا كەلتۈرگەن دېموكراتىك ھوقۇقلارنى چەكلىگىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى.

ئەمما، 1786 ــ 1787 ـ يىلىدىكى شايىس قوزغىلىڭىغىچە ھەممىلا ھۆكۈمران گۇرۇھلار مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلىپ كەتمىگەندى. شۇ چاغدا جەنۇبتىكى ئېكىنزار غوجايىنلىرى ئەنگلىيەنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا موھتاج بولۇپ، ئەركىن سودىنى قوللاپ، سودىنى قوغداش سىياسىتىگە قارشى تۇراتتى. شۇڭا، ئۇلار قۇدرەتلىك مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ شىمالدىكى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىشىنى ئۈمىد قىلمايتتى. كېچىك ئىشتاتلاردىكى ھۆكۈمران سىنىپلارمۇ ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۇرۇشنى قوللاپ كەتمەيتتى.

ئەمما، شايىس قوزغىلىڭى ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چاققاندەك بارلىق ھۆكۈمران گۇرۇھلارنى قاتتىق چۆچۈتتى. ئۇلار قوشما ئىشتاتلار نىزامىغا ئاساسەن قۇرۇلغان ھۆكۈمەتنىڭ بەكمۇ ئاجىز ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا ۋە ئەزگۈچىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى، پەقەت كۈچلۈك مەركىزىي ھۆكۈمەت قۇرغاندىلا، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدىغاتلىقىنى بىردەك ھېس قىلدى. شۇڭا، جەنۇبتىكى ئېكىنزار غوجايىنلىرى ۋە كىچىك ئىشتاتلاردىكى ھۆكۈمران سىنىپلار بۇرۇنقى ئەندىشىلىرىدىن ۋاز كېچىپ، قوشما ئىشتاتلار نىزامىنى بىكار قىلىپ، يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىشنى قوللىدى.

1787 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، يەنى شايىس

قوزغىلىڭى باستۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا فېلالدىلفىيە شەھىرىدە ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى ئېچىلىپ 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىگىچە داۋاملاشتى. يىغىنغا 55 ئادەم قاتناشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 40 نەپەر زايوم ئىگىسى، 14 نەپەر يەر سودىگىرى، 24 نەپەر قەرز ئىگىسى، 15 نەپەر قۇلدار، 11 نەپەر سودا ـ سانائەتچى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خامىلتون باشچىلىقىدىكى مۇتەئەسسىپلەر بولۇپ، دېموكراتىزمچىلاردىن قىرانكلىن بىلەن رودېر مارتىن ئىككىسىلا بار ئىدى.

يىغىندا بەزى ئۇششاق مەسىلىلەردە تالاش ـ تارتىش بولغان بولسىمۇ، ئەمما چوڭ مەسىلىلەردە كۆپىنچىيلەننىڭ پىكرى بىردەك بولدى: بىرىنچى، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىش جەھەتتە پوزىتسىيە بىردەك بولدى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ۋەكىللەر زايومنى قايتۇرۇشقا كۈچى يېتىدىغان، خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈكنى ئۇنۇملۇك قوغدىيالايدىغان، نۆۋەتتىكى جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغداپ خەلق قوزغىلاڭلىرىنى چەكلىيەلەيدىغان ۋە باستۇرالايدىغان، باجنى ھەمدە ئىچكى ـ تاشقى سودىنى تەڭشىيەلەيدىغان قۇدرەتلىك مەركىزىي ھۆكۈمەت قۇرۇش كېرەك، دەپ قارىدى. ئىككىنچى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ۋەكىللەر خەلقە، دېموكراتىيەگە قارشى تۇرۇشتا بىردەك پوزىتسىيەدە بولۇپ، دېموكراتىيە بىر خىل خەتەرلىك نەرسە، ئۇنى ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق چوقۇم چەكلەش كېرەك، دەپ قارىدى. ۋەكىل جېررى، ھەتتا دۆلەت دۇچار بولغان بەختسىزلىكلەرنىڭ ھەممىسى «چېكىدىن ئاشقان دېموكراتىيە»دىن كەلگەن، دېدى. ۋەكىل لانداۋمۇ: ئۆتكەن بىرقانچە يىلدا ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ مەنبەسى «دەل دېموكراتىيە» دېدى. بەزى ۋەكىللەر سۆزلىرىدە خەلقە بولغان ئۆچمەنلىكىنى روشەن ئىپادىلىدى. ۋەكىل خامىلتون: «ھەرقانداق جەمئىيەتتە ئاز سانلىق كىشىلەر توپى ۋە كۆپ سانلىق كىشىلەر توپى بولىدۇ. ئاز سانلىقلار بايلار ۋە

مەشھۇر ئائىلىدىن كېلىپ چىققانلار، كۆپ سانلىقلار كەڭ خەلق، ئۇلارنىڭ ھەق ـ ناھەقنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارى تۆۋەن بولىدۇ» دېدى. ئاز ساندىكى ۋەكىللەر، ھەتتا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تەشەببۇس قىلىپ، خەلق ئاممىسىغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلىدى. ۋەكىل دىككىنسون: «ھوقۇقى چەكلىك پادىشاھلىق ھۆكۈمەت دۇنياسىدىكى ئەڭ ياخشى ھۆكۈمەتلەرنىڭ بىرى، مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئەزەلدىن ھېچقانداق جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى پادىشاھلىق تۈزۈمىگە ئوخشاش پايدىلىق بولغان ئەمەس» دېدى. بۇلار نەزەرىنى ۋاشىنگتونغا تىكىپ، ئۇنى ئامېرىكا پادىشاھى قىلىپ سايلىماقچى بولدى. ئەمما، ۋاشىنگتون بۇنى رەت قىلىپ، پادىشاھلىق ھاكىمىيىتى قۇرۇشقا قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چۈنكى، ئۇ ئەنگلىيە پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇشقا ئۇزاق ۋاقىت رەھبەرلىك قىلغان بولۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈمگە چىش ـ تىرنىقىغچە ئۆچ ئىدى. ئەڭ مۇھىمى ئۇ يىراقنى كۆرەر بولۇپ، ئامېرىكا خەلقىنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇمۇمەن ۋاشىنگتوننىڭ پادىشاھلىق تەختىنى رەت قىلىشى ئۇنىڭ ئۇلۇغ سىياسىيونغا خاس سالاپىتىنى ئىپادىلەپ بەردى.

بىرقانچە ئايلىق مۇھاكىمە نەتىجىسىدە، يېڭى بىر ئاساسىي قانۇن ـــ قوشما ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇنى تۈزۈپ چىقىلدى، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

بىرىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا، قوشما ئىشتاتلار ھۆكۈمىتى (مەركىزىي ھۆكۈمەت)نىڭ ھوقۇقى زور دەرىجىدە كۈچەيتىلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە باج ئېلىش، ئەسكەر ئېلىش، پۇل تارقىتىش، ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بېكىتىش، سودا ـ سانائەت سىياسىتىنى بەلگىلەش، ھەربىي ئىشلار، تاشقى ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىش ۋە چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش، پوچتا، تاشقى سودىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى

بېرىلدى، يەنە دۆلەت پارلامېنتى زايوم قايتۇرۇشقا ھوقۇقلۇق دەپ بەلگىلەندى. ئەمما، بۇ قانۇن يەنىلا ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئاساسىي قانۇن ئەمەس ئىدى. ھەرقايسى ئىشتاتلار يەنىلا خېلى زور مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، بۇ قانۇندا ئېنىق بەلگىلەنمىگەن ھوقۇقلارنىڭ ھەممىسى ھەرقايسى ئىشتاتلار ھۆكۈمەتلىرىگە قالدۇرۇلغانىدى. مەسىلەن، زاۋۇت ۋە ئىشچىلارغا ئائىت قانۇنلارنى تۈزۈش، شىركەتلەرگە ئىجازەتنامە تارقىتىش، دىنىي تەشكىلاتلارنى تازارەت قىلىش، سەھىيە، بىخەتەرلىك ۋە پاراۋانلىق تەدبىرلىرىنى بەلگىلەش قاتارلىقلار يەنىلا ھەرقايسى ئىشتاتلار ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدە بولدى.

ئىككىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا، زۇڭتۇڭ دۆلەت باشلىقى بولىدۇ، ئۇنى خەلق ۋاستىلىك سايلاپ چىقىدۇ، يەنى ھەرقايسى ئىشتاتلار پارلامېنتى نامزات كۆرسىتىپ، نامزاتلار ئىچىدىن زۇڭتۇڭ سايلاپ چىقىلىدۇ. زۇڭتۇڭنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى تۆت يىل بولىدۇ، ئۇ قانۇن ئىجرا قىلىش ھوقۇقىغا، يەنى مەمۇرىي ھوقۇققا، قورالىق كۈچلەرگە قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. ئۇ ئارمىيەنىڭ ئەڭ ئالىي باش قوماندانى بولۇپ، ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۆز ئالدىغا ھوقۇق يۈرگۈزسە بولىدۇ، زۇڭتۇڭ ۋە زۇڭتۇڭ تەيىنلىگەن ئىچكى كابىنېت مىنىستىرى (دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى) پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار بولمايدۇ، پارلامېنتنىڭ ئىشەنمەسلىكى بىلەن زۇڭتۇڭ ۋە ئىچكى كابىنېتتىكىلەر ئىستېپا بەرمەيدۇ، زۇڭتۇڭنىڭ پارلامېنت ماقۇللىغان قانۇنلارنى ئىنكار قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، پەقەت پارلامېنتتىكى ئىككى پالاتادىكىلەرنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى قايتىدىن ماقۇللىسىلا زۇڭتۇڭنىڭ ئىنكار قىلىش قارارى ئاندىن كۈچىدىن قالىدۇ. زۇڭتۇڭنىڭ خەلقئارا شەرتنامە ئىمزالاش ھوقۇقى بولىدۇ. ئەمما، ئىمزالانغان شەرتنامە كېڭەش پالاتاسىدىكىلەرنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنىڭ ماقۇللۇقىدىن

ئۆتۈشى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. روشەنكى، بۇ ئاساسىي قانۇنىدا زۇكۇتۇكنىڭ ھوقۇقى خېلىلا كۆچەيتىلگەن بولۇپ، ئۇ مەمۇرىي، ھەربىي ھوقۇقىنى ۋە بىر قىسىم قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى ئىگىلىگەنىدى. شۇڭا، جېففېرسوننىڭ ئامېرىكا زۇكۇتۇكلۇق تۈزۈمىنى پادىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ «يېڭى نۇسخىسى» دېيىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. زۇكۇتۇكنىڭ ھوقۇقىنى كۆچەيتىشتە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك باستۇرۇش ۋە ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش مەقسەت قىلىنغانىدى. ئاساسىي قانۇندا يەنە زۇكۇتۇك ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، قوشۇن ئەۋەتىپ ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى توپىلاڭنى باستۇرسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

ئۇچىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا، پارلامېنت كېڭەش پالاتاسى بىلەن ئاۋام پالاتاسىدىن تەركىب تاپىدۇ، كېڭەش پالاتا ئەزالىرىنى ھەرقايسى ئىشتاتلار سايلاپ چىقىدۇ، ھەربىر ئىشتات ئىككىدىن ئەزا ئەۋەتىدۇ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ئالتە يىل بولىدۇ، ھەر ئىككى يىلدا ئۇچتىن بىر قىسىم كېڭەش پالاتا ئەزاسى قايتا سايلىنىدۇ. ئاۋام پالاتا ئەزالىرىنى خەلق بىۋاستە سايلاپ چىقىدۇ، ھەربىر ئىشتاتنىڭ ئاۋام پالاتا ئەزالىرىنىڭ سانى شۇ ئىشتاتتىكى نوپۇس سانى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ئىككى يىل بولىدۇ، چىقىرىلغان قانۇنلار ئىككى پالاتا ماقۇللىسا ھەم زۇكۇتۇك تەستىقلىسا كۆچكە ئىگە بولىدۇ، ئەمما بارلىق باج قانۇنلىرىنى ئاۋام پالاتاسى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. پارلامېنتنىڭ خەلقتىن بىۋاستە باج ئېلىش، تاموژنا بېجى ئېلىش ۋە دۆلەت ئىچىدە ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار بېجى ئېلىش ھوقۇقى بولىدۇ (بۇ زايوم سېتىۋالغانلارغا ناھايىتى پايدىلىق ئىدى)، ئىچكى - تاشقى سودىنى تەڭشەش ھوقۇقى بولىدۇ (بۇ ئىشتاتلار ئارىسىدىكى تاموژنا بېجىنى بىكار قىلىپ، مەملىكەت خاراكتېرلىك بازار شەكىللەندۈرۈشكە پايدىلىق ئىدى)، يەنە چەكسىز ئەسكەر قوبۇل قىلىش ھوقۇقى، شۇنداقلا

جىددىي پەيتلەردە ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى خەلق ئەسكەرلىرىنى سەپەرۋەر قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ (بۇنداقتا، ھەرقانداق جايدىكى خەلق قوزغىلىڭنى باستۇرغىلى بولاتتى) دەپ بەلگىلەندى.

تۆتىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا، ئاۋام پالاتا ئەزالىرى سايلىمغا قاتنىشىدىغانلارنىڭ سالاھىيىتى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىلماي، بۇ ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا قالدۇرۇلدى، ئەمەلىيەتتە، ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بۇ ھەقتە ئېنىق بەلگىلىمە بار ئىدى. ئەمما، يېڭى ئاساسىي قانۇندا ھەرقانداق قوشما ئىشتات ئەمەلدارلىرىغا مال ـ مۈلۈك ئۆلچىمى قويۇلمىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدا ۋەكىل پىنسكېنى زۇكتۇكنىڭ مال ـ مۈلۈك ئۆلچىمى ئەڭ ئاز بولغاندا 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى، قوشما ئىشتات سودىيەلىرى، ئاۋام پالاتا ئەزالىرى، كېڭەش پالاتا ئەزالىرىنىڭ مال ـ مۈلۈك ئۆلچىمى ئەڭ ئاز بولغاندا 50 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا فىرانكلىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، فىرانكلىن «ئاددىي خەلقنى كەمسىتىدىغان» ھەرقانداق خاھىشنى ياقتۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، بۇنىڭ بىلەن قوشما ئىشتات ئەمەلدارلىرىغا مال ـ مۈلۈك ئۆلچىمى قويۇش ئىشقا ئاشمىدى.

بەشىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا، ئالىي سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىش، سودىيەنى زۇكتۇك ئۆزى تەيىنلەش ھەم كېڭەش پالاتاسىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈش، ئۇ ئۆمۈرۋايەت ۋەزىپە ئۆتەش بەلگىلەندى. ئالىي سوت مەھكىمىسى بارلىق قانۇنلار ۋە شەرتنامىلەرگە ئىزاھات بېرىشكە ھوقۇقلۇق بولۇپ، مەلۇم قانۇن ئاساسىي قانۇن بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاندا، بۇ قانۇننىڭ

① ئەمەلىيەتتە، قوشما ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇنىدا ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ بۇنداق ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنمىغان، پەقەت 1803 ـ يىلى (شۇ ۋاقىتتا مارشال ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باش سودىيەسى ئىدى)دىن كېيىن، ئەدلىيە ئورگانلىرى ئاندىن بۇ ھوقۇقنى قولغا ئالغان.

كۈچىدىن قالغانلىقىنى جاكارلىيالايتتى① . بۇنىڭ بىلەن ئالىي سوت مەھكىمىسى ئۆز هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، هۆكۈمران سىنىپلارغا پايدىسىز بارلىق قانۇنلارنى بىكار قىلىپ، ئامېرىكا تارىخىدا تولىمۇ ئەكسىيەتچىل رول ئويناندى.

ئالتىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا، ئۇچ هوقۇقىنى ئايرىش پىرىنسىپى باشتىن - ئاياغ ئىزچىللاشتۇرۇلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىغا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئاساسىي قانۇننى بېكىتكەن مۇتەئەسسىپلەر هۆكۈمەت ئورگىنىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلدى. ئۇلار هۆكۈمەت ئورگىنىدا پەقەت ئاۋام پالاتا ئەزالىرىنىلا هەرقايسى ئىشتاتلاردىكى خەلق بىۋاسىتە سايلاپ چىقىدىغانلىقىنى ياخشى بىلگەچكە، خەلق ئاممىسىنىڭ ئاۋام پالاتاغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايتتى. شۇڭا، ئاۋام پالاتانىڭ هەربىر ئىنى چەكلەش ئۈچۈن چوقۇم كېڭەش پالاتاسى تەسىس قىلىش كېرەك، بۇنداق بولغاندا، خەلقنىڭ هۆكۈمەتكە بولغان تەسىرىنى ئازايتقىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. كېڭەش پالاتا ئەزالىرىنى هەرقايسى ئىشتاتلاردىكى قانۇن چىقىرىش كېڭىشى سايلاپ چىققاچقا، ئۇلار خەلق ئاممىسىدىن يىراق تۇراتتى. مادسون كېڭەش پالاتاسىنى تەسىس قىلىشتىكى مەقسەتنى قىلچە يوشۇرماي، «كېڭەش پالاتاسىنى تەسىس قىلىش مال - مۈلكىنى قوغداپ ئاۋامدىن مۇداپىئەلىنىش، ئاز ساندىكى بايلارنى قوغداپ كۆپ ساندىكى پۇقرالارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈندۇر» دېدى. ئەمما، مۇتەئەسسىپلەر يەنىلا خاتىرجەم بولالماي، خەلقنىڭ پارلامېنتقا تەسىر كۆرسىتىشىدىن قورقۇپ، زۇكۇتۇكنىڭ پارلامېنتنى چەكلەش هوقۇقى بارلىقىنى، يەنى زۇكۇتۇكنىڭ پارلامېنت چىقارغان قانۇنلارنى ئىنكار قىلىش هوقۇقى بارلىقىنى بېكىتتى. ئۇلار يەنە پارلامېنت ۋە زۇكۇتۇكدىنمۇ خاتىرجەم بولالماي، ئۇلارنىڭ خەلقنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كېتىشىدىن قورقۇپ، پارلامېنت ۋە زۇكۇتۇكنىڭ هەربىتىنى چەكلەش ئۈچۈن

ئالىي سوت مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى.

ئەمما، شۇنى كۆرۈش كېرەككى، ئۇچ ھوقۇقنى ئايرىش پرىنسىپىنىڭ ئىجابىي تەرىپى بار ئىدى. بۇ پرىنسىپ بويىچە، قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرى بىر - بىرىنى نازارەت قىلىپ، تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ، ھەرقانداق بىر ئورگاننىڭ ھاكىممۇتلەق بولۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. مەسىلەن، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، زۇڭتۇڭ پارلامېنتنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلىيەلەيتتى، ئالىي سوت مەھكىمىسى پارلامېنت بىلەن زۇڭتۇڭنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىيەلەيتتى، ئەكسىچە، پارلامېنتمۇ زۇڭتۇڭنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىيەلەيتتى. كېڭەش پالاتاسى، ھەتتا زۇڭتۇڭنى ئەيىبلەش ۋە سوتلاش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. زۇڭتۇڭ ۋە كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ سودىيەسىنى بېكىتىش ھوقۇقىمۇ سودىيەلەرنى چەكلەش رولىنى ئويناياتتى. ئۇچ ئورگاننىڭ بۇنداق بىر - بىرىنى چەكلەپ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىشى، مۇستەبتلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، بۇرژۇئا دېموكراتىيەسىگە مەلۇم دەرىجىدە كاپالەتلىك قىلاتتى. ئامېرىكا دۆلىتى قۇرۇلغان 200 نەچچە يىل جەريانىدا ئەزەلدىن ھېچقانداق ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش ۋە سىياسىي داۋالغۇشنىڭ يۈز بەرمەسلىكى دەل ئاساسىي قانۇنىدا ئىزچىللاشقان ئۇچ ھوقۇقنى ئايرىش پرىنسىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

يەتتىنچى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا، خەلقنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېيىلمىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، بۇ قانۇن چوڭ بۇرژۇئازلار بىلەن ئېكىنزار غوجايىنلىرىنىڭ ئارزۇسى ۋە تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى.

ئەمما، بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ ئىلغار تەرىپىمۇ بار ئىدى: بىرىنچىدىن، ئۇ ئامېرىكىنى بىرلىككە كەلگەن دۆلەتكە ئايلاندۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىجتىمائىي ئېگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىككىنچىدىن، ئۇ

جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئورناتتى، بۇ تۈزۈم پادىشاھلىق تۈزۈمگە سېلىشتۇرغاندا تولىمۇ ئىلغار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ياۋروپانى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن دۇنيادا پادىشاھلىق تۈزۈم دەۋر سۈرۈۋاتقان ئامېرىكىدىلا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىدىن قارىغاندا، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇنىنى بىر ئۇلۇغ ئىجادىيەت، ئىنسانىيەتكە قوشۇلغان چوڭ تۆھپە دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلار ئاساسىي قانۇنى دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى يازما ئاساسىي قانۇن بولۇپ، ئۇ دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن چىقىرىشىدىكى مۇھىم ئۆرنەك بولۇپ قالدى.

بۇ يېڭى ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ، بولۇپمۇ دېموكراتىزمچىلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، ئۇلار بۇ قانۇن خەلقنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقىنى بوغدى، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بەك چوڭ ھوقۇق بېرىۋەتتى، «ھۆكۈمرانلىقى ئاجىز ھۆكۈمەت ئەڭ ياخشى ھۆكۈمەت» دېگەن پىرىنسىپقا خىلاپلىق قىلدى، دەپ قارىدى. جورجى مازون: يېڭى ئاساسىي قانۇن بىر كېرەكسىز نەرسە، بۇ قانۇنغا ئاساسەن زۇڭتۇڭ «بىر سەكرەپلا ئامېرىكا پادىشاھى بولۇۋالىدۇ» دېدى.

گەرچە خەلق ئاممىسى قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ھەرقايسى ئىشتاتلار يەنىلا ئۇنى تەستىقلىدى. بۇنىڭغا تۆۋەندىكىلەر سەۋەب بولدى: بىرىنچىدىن، ئاساسىي قانۇننى ھىمايە قىلىدىغان مۇتەئەسسىپلەر زور كۈچ بىلەن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خاملىتون قاتارلىق كىشىلەر يازغان بىر يۈرۈش ماقالىلەر نيۇيوركتا چىقىدىغان بىر گېزىتتە ئولاپ بېسىلدى، كېيىن بۇ ماقالىلەر «قوشما ئىشتاتچىلار» دېگەن نامدا كىتابچە قىلىپ بېسىلدى، بۇ

ماقالىلەرنىڭ تەشۋىقات رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. يەنە كېلىپ ئاما ئاربىسىدا يۈكسەك ئابرۇيغا ئىگە ۋاشىنگتون بىلەن جېففېرسونمۇ يېڭى ئاساسىي قانۇننى قۇۋۋەتلىدى، بۇمۇ ئاما ئاربىسىدا زور تەسىر قوزغىدى. ئىككىنچىدىن، ئاساسىي قانۇننى ھىمايە قىلىدىغانلار ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئاساسىي قانۇننى تەستىقلايدىغان ۋەكىللىرىگە پارا بېرىش، قورقۇتۇش ۋاستىلىرىنى قوللاندى، بۇنىڭ رولىمۇ ناھايىتى چوڭ بولدى. ئۈچىنچىدىن، ماسساچۇستېس ئىشتاتىدىكى مۇتەئەسسىپلەر ئاساسىي قانۇنغا قارشى تۇرغان دېموكراتىزمچىلارغا يول قويۇپ، خەلقنىڭ بىر قاتار دېموكراتىك ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاساسىي قانۇن تەستىقلانسىلا ئۇنىڭغا قوشۇمچە ماددىلارنى قوشۇشقا، يەنى «ھوقۇق قانۇن لايىھەسى»نى تۈزىتىش لايىھەسى سۈپىتىدە ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزۈشكە ۋەدە بەردى. ماسساچۇستېس ئىشتاتى، مارىلاند ئىشتاتى ۋە ۋېرگىنىيە ئىشتاتىدا ئاساسىي قانۇن مۇتەئەسسىپلەرنىڭ يول قويۇشى بىلەن تەستىقلاندى.

ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش ئۈچۈن، پارلامېنت 1790 ـ يىلى ئون ماددىلىق تۈزىتىش لايىھەسىنى ماقۇللىدى، بۇ لايىھەدە پىكىر ئەركىنلىكى، مەتبۇئات ئەركىنلىكى، يىغىلىش ئەركىنلىكى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ۋە زاسپىداتېللىق تۈزۈمى قاتارلىقلار بەلگىلەندى.

* * *

شىمالىي ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى 17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بىر ئۇلۇغ تارىخىي ۋەقە. ئۇنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ئۇ بىر قېتىملىق مىللىي

① لېنىن: «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ توم، 586 ـ بەت.

ئازادلىق ئۇرۇشى بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ ئۇرۇش ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئامېرىكا كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچتى. شۇڭا، لېنىن: «ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى مەدەنىي تارىخى بىر قېتىملىق ئۇلۇغ، ھەقىقىي ئازادلىق ئېلىپ كەلگەن ئىنقىلابىي ئۇرۇشتىن باشلانغان»[1] دەپ كۆرسەتتى.

بۇ ئىنقىلابقا مۇستەملىكە رايونىدىكى بۇرژۇئازىيە بىلەن قۇلدارلار رەھبەرلىك قىلدى، ئەمما ئىنقىلابنىڭ جەڭگىۋار كۈچى ئاددىي ئەمگەكچى خەلق — دېھقانلار، ئىشچىلار، ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئىگىرلار بولدى. خەلق ئاممىسى ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشقانلىقتىن، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلدى.

بۇ ئىنقىلابنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى زور بولدى. بىرىنچىدىن، مۇستەقىللىق قولغا كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن شىمالىي ئامېرىكا خەلقى ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئامېرىكىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن داغدام يول ئاچتى. ئىككىنچىدىن، ئامېرىكا خەلقى بىر جۈمھۇرىيەتنى بەرپا قىلىپلا قالماي، بەلكى يېڭى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمران سىنىپىنى بىر قاتار دېموكراتىك ھوقۇقلارنى ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇچىنچىدىن، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە، پېرىم فېئودالىق ئىجارە تۈزۈمى ۋە چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى مەلۇم دەرىجىدە پاچاقلاپ تاشلىنىپ، ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدىكى ئىشتاتلاردىكى قۇللۇق تۈزۈم يوقىتىلىپ، غەربىي شىمال قىسمىدىكى قۇللۇق تۈزۈم چەكلىنىپ، فېئودالىزمنىڭ قالدۇقى — چوڭ ئوغۇل مىراسخور بولۇش تۈزۈمى ۋە مىراسخورلارغا چەك قويۇش قانۇنى بىكار قىلىندى.

ئەمما، بۇ دېموكراتىزم نەتىجىلىرى ئامېرىكا خەلقىنىڭ تەلىپىدىن يىراق بولۇپ، ئۇلارنىڭ باشقا دېموكراتىك ئىسلاھاتلار

خۇسۇسىدىكى بىر قاتار تەرىشچانلىقلىرى مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلەندى. بۇ تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتە ئىپادىلەندى: بىرىنچى، ئىنقىلاب ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى، نامراتلارنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتىۋېلىنىپ، سايلام ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار مۇلۇكدارلار سىنىپى بىلەنلا چەكلەندى. ئىككىنچى، جەنۇبىي قىسىمدىكى قۇللۇق تۈزۈم ساقلىنىپ قېلىپ، نېگىر قۇللار داۋاملىق ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. ئۈچىنچى، يېرىم فېئودالىق ئىجارە تۈزۈمى ۋە چوڭ يەر مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى گەرچە ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما بىر قىسمى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. تۆتىنچى، غەربىي قىسىمدىكى يەر مەسىلىسى دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىنمىدى.

بۇ دېموكراتىك ئىسلاھاتلار ئورۇنلانمىغانلىقتىن، بۇ قېتىملىق ئىنقىلاب ئۇزۇل ـ كېسىل بولىدى، بۇ ئىنقىلاب بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئەمەس، پەقەتلا بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولدى.

بۇ ئىنقىلابنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل بولمىغانلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىپادىسى شۇكى، جەنۇبىي قىسىمدىكى قۇللۇق تۈزۈم ساقلىنىپ قالدى، يەنە كېلىپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تېخىمۇ كېڭىيىشكە يۈزلەندى. بۇ، 2 ـ قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابى ـــ ئامېرىكا ئىچكى ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بۇ قېتىملىق ئىنقىلاب گەرچە ئۇزۇل ـ كېسىل بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئامېرىكا تارىخىدا شانلىق ئىنقىلابىي ئەنئەنىنى قالدۇردى. خەلقنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى جەريانىدا ئەنگلىيە قوشۇنى بىلەن باتۇرانە جەڭ قىلىشى ھەم دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئازادلىق ۋە دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىدا مەڭگۈلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولدى.

بەشىنچى باب

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى

بۇرژۇئازىلار بىلەن يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئىتتىپاق تۈزگەن، دىنىي تونغا ئورالغان، بۇرژۇئازىلار بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سۈلھىلىشىشى بىلەن ئاياغلاشقان ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا ئوخشىمايدىغىنى، فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىدا بۇرژۇئازىلار بىلەن خەلق ئاممىسى ئىتتىپاق تۈزۈپ، بۇرژۇئازىلار دىنىي تونىنى چۆرۈپ تاشلاپ، كۇرەشنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ئاقسۆڭەكلەرنى يوقىتىپ، تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ، فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

1 ـ بۆلۈم ئىنقىلابنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشى

1. ئىنقىلابتىن ئىلگىرى فرانسىيە جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى

ئىنقىلابتىن بۇرۇن فرانسىيە يەنىلا بىر فېئودالىق يېزا ئىگىلىك دۆلىتى ئىدى. ئەمما، 18 ـ ئەسىردە فرانسىيە فېئودالىق جەمئىيىتىدە كاپىتالىستىك مۇناسىۋەت خېلىلا تەرەققىي قىلدى. كاپىتالىستىك خاراكتېرنى ئالغان قول سانائەت

ئىشخانىلىرى تۈركۈملەپ مەيدانغا كەلدى. مۇشۇ ئاساستا، بىرقانچە سانائەت تارماقلىرىدا ماشىنا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، بەزى فىرانسىيەلىكلەر، ھەتتا ئۆزلىرى ماشىنا كەشىپ قىلدى.

سانائەتنىڭ تەرەققىياتى سودىنى گۈللەندۈردى. تاشقى سودا ئومۇمىي سوممىسى 1716 ـ يىلى 214 مىليون 900 مىڭ لىفىر بولغان بولسا، 1788 ـ يىلىغا كەلگەندە 1 مىليارد 153 مىليون 500 مىڭ لىفىرغا يەتتى. سودا راۋاجلانغانلىقتىن فىرانسىيە شۇ چاغدا پۈتۈن ياۋروپادىكى پۇلنىڭ يېرىمىغا ئىگە بولدى. سودىنىڭ راۋاجلىنىشى فىرانسىيە پايتەختى پارىژنى 550 مىڭ ئاھالىسى بار چوڭ شەھەرگە ئايلاندۇردى.

ئەمما، كۈنسېرى راۋاجلىنىۋاتقان كاپىتالىستىك مۇناسىۋەت كونا فېئودالىق تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ ئۇستۇقۇرۇلمىسىنىڭ ئېغىر توسالغۇسىغا ئۇچرىدى.

سانائەتتە فېئودالىق كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ تۈزۈم بويىچە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇستىخانىلىرىدىكى ھۈنەرۋەنلەر ۋە شاگىرتلارنىڭ سانىغا، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە مەلۇم چەك قويۇلاتتى. بۇ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇستىخانىلىرىنىڭ قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا كېڭىيىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇستەبىت ھۆكۈمەت كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ ھۈنەرۋەنلەردىن پۇل ئوندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن بۇ تۈزۈمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، مەسىلەن، ھۈنەرۋەنلەر بىلەن شاگىرتلار دەرىجىسى ئۆسكەندە ھۆكۈمەتكە باج تۆلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا لۇئى XIV دەۋرىدە ئېلان قىلىنغان سانائەت نىزامى داۋاملىق ئىجرا قىلىندى. نازارەتچى ئامەلدارلار بۇ نىزامدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن مەھسۇلاتلارنى لاياقەتسىز دەپ مۇسادىرە قىلاتتى، كۆيدۈرۈپ تاشلايتتى ياكى جەرىمانە قويۇاتتى. بۇلارمۇ سانائەت تېخنىكىسىنىڭ يېڭىلىنىشى، سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. يەنە فېئودالىق بۆلۈنمىچىلىكىنىڭ

قالدۇقى سۇپىتىدە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تاۋار بېجى ئالىدىغان نۇرغۇن چارىلار ساقلىنىپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى ئۆلكىلەردە ئوخشاش بولمىغان قانۇنلار ۋە ئەدلىيە سىستېمىسى ساقلاندى، ئۆلچەم بىرلىكلىرىمۇ ھەر خىل بولدى. جايلارنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈشىمۇ قالايمىقان بولدى. فىرانسىيە ئۆز زېمىنىنى خېلى بۇرۇنلا نۇرغۇن ئۆلكىلەرگە بۆلگەن بولۇپ، كېيىن پۈتۈن مەملىكەتنى يەنە ئەدلىيە رايونى، ھەربىي رايون ۋە باش ۋالىي باشقۇرۇشىدىكى رايونلارغا ئايرىدى. بۇنىڭ بىلەن رايونلارنىڭ ئايرىلىشى بىلەن ئۆلكىلەرنىڭ بۆلۈنۈشى گىرەلىشىپ كەتتى. بۇلارمۇ كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولدى.

ۋاھالەنكى، يېڭىدىن گۈللەنگەن كاپىتالىستىك ئىگىلىككە نىسبەتەن ئەڭ چوڭ توسالغۇ يېزا ئىگىلىكىدىكى فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىدى. فېئودال پومېشچىكلار دېھقانلارنى رەھىمسىزلەرچە ئېزىپ، دائىم ئاچ ـ يالىڭاچ قالدۇرغانلىقتىن، بۇ، دېھقانلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى ئاجىزلىتىپ، فىرانسىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بازىرىنى ناھايىتى تارايتىۋەتكەنىدى. شۇڭا، يەر مەسىلىسى فىرانسىيە كاپىتالىستىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئاچقۇچ ھېسابلىناتتى.

ئەمدىلا باش كۆتۈرگەن كاپىتالىزم بىلەن كونا فېئودالىلىق مۇناسىۋەت ئارىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەت ئاساسىدا، سىنىپىي زىددىيەتمۇ بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى.

ئىنقىلابتىن بۇرۇن فىرانسىيەدە يەنىلا مۇستەھكەم فېئودالىلىق تەبىقە تۈزۈمى ساقلىنىپ كېلىۋاتاتتى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاھالىلەر ئۈچ تەبىقىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، روھانىيلار 1 ـ تەبىقە، ئاقسۆڭەكلەر 2 ـ تەبىقە، بۇرژۇئازلار، ئوششاق بۇرژۇئازلار، پىرولېتارلارنىڭ تەكتى بولغان يوقسۇللار ۋە دېھقانلار 3 ـ تەبىقە ئىدى. 1 ـ، 2 ـ تەبىقە ئالاھىدە ئىمتىيازلىق تەبىقە بولۇپ،

فېئودال هۆكۈمرانلار سىنىپى ھېسابلىناتتى. 3 ـ تەبىقە هۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ بولۇپ، هوقۇقسىز ئورۇندا تۇراتتى.

1 ـ تەبىقىگە كىرىدىغان روھانىيلار كاتولىك دىنى روھانىيلىرى ئىدى. فرانسىيەدە كاتولىك دىنى دۆلەت دىنى، كاتولىك دىنى جەمئىيىتى دۆلەت دىنىي جەمئىيىتى ھېسابلىناتتى. كاتولىك دىنى روھانىيلىرى مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ مەنىۋى قورالى، فېئودالىزمنىڭ مۇھىم تۈۋرۈكى ئىدى. ئۇلار دىنىي خۇراپاتلىق ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلىپ، خەلقنىڭ ئىدىيەسىنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى پادىشاھنىڭ رەھىمسىز ھۆكۈمرانلىقىغا رايىشلىق بىلەن بويسۇنۇشقا، ئۆزلىرىنىڭ ئېزىلگۈچىلىك ئورنىغا شۈكرى قىلىشقا ئۈندەيتتى. روھانىيلار نادانلىقنى تەرغىب قىلىپ، ئىلىم ـ پەننى بېسىپ بىلىمنى بوغاتتى، «بىدئەتچىلىك» ئىدىيەسى بار ھەرقانداق ئادەمدىن ھەزەر ئەيلەيتتى. ۋولتېر ئەزەپلەنگەن هالدا: «بۇلار كىشىلەرنىڭ هەممە نەرسىسىنى تارتىۋالدى، ئۇلار كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن بىرەر نۇقسان تېپىپ چىقماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېگەنىدى.

كاتولىك دىنى جەمئىيىتى ئۆز ـ ئۆزىدىن چوڭ فېئودال ئىدى. كاتولىك دىنى روھانىيلىرى پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىنىڭ 200 دىن بىرىنى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما كاتولىك دىنى جەمئىيىتى ئىگىلىۋالغان يەر پۈتۈن مەملىكەت يېرىنىڭ ئوندىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى. دىنىي جەمئىيەتمۇ ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش دېھقانلاردىن يەر ئىجارىسى ئالغاندىن باشقا يەنە ئۆشرە ئالاتتى، ئۆزلىرى بولسا باجدىن خالاس ئىدى. لېكىن، يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلار بىلەن تۆۋەن دەرىجىلىك روھانىيلارنىڭ پەرقى چوڭ ئىدى. پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئاقسۆڭەكلەردىن كېلىپ چىققان 143 ئېپىسكوپ بولۇپ، ئادەتتە ئۇلار ئوردىدا تۇرۇپ هەشەمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى، تۆۋەن دەرىجىلىك روھانىيلار بولسا يېزىلاردا باستېر، ئورۇنباسار باستېر بولاتتى، ئۇلارنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى

ئاددىي پۇقرالاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، تەمىناتى تۆۋەن ئىدى. شۇڭا، ئۇلار يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلاردىن نارازى بولۇپ، 3 ـ تەبىقىدىكىلەرگە ھېسداشلىق قىلاتتى.

2 ـ تەبىقىگە كىرىدىغان ئاقسۆڭەكلەر «قىلىچلىق ئاقسۆڭەكلەر» ۋە «پەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر» دەپ ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈنەتتى. «قىلىچلىق ئاقسۆڭەكلەر»ئىچىدە چوڭ ئاقسۆڭەكلەردىن 4000ى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قورۇقلىرىدىن ئايرىلىپ، ۋېرسالدا تۇرۇپ، يىللىق مائاشىغا تايىنىپ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلار ئۆز ئىمتىيازىغا تايىنىپ ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي قوشۇندىكى مۇھىم ئەمەللەرنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئېسىل كىيىملەرنى كىيىپ، چىرايلىق پەيتۇنلاردا ئولتۇراتتى، ھەتتا مالاي ـ دېدەكلىرىنمۇ ئېسىل كىيىندۈرەتتى. ئۇلار كۈنبويى ئوۋ ئوۋلاش، زىياپەت ئۆتكۈزۈش، تىياتىر كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى.

«قىلىچلىق ئاقسۆڭەكلەر» ئىچىدىكى ئوتتۇرا، كىچىك ئاقسۆڭەكلەر يىل بويى يېزىلاردا تۇرۇپ، دېھقانلارنى شىلىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى چوڭ ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ئۇنداق ھەشەمەتلىك بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلارمۇ ئاچ كۆز، ياۋۇز بولۇپ، دېھقانلارنى رەھىمسىزلەرچە ئېزەتتى.

«پەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر» ئاساسەن بۇرژۇئازلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار بۇ مەرتىۋىنى سېتىۋالاتتى. فىرانسىيەنىڭ ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرىنىڭ سودىيەلىكىنى مۇشۇ ئاقسۆڭەكلەر ئىگىلىگەن بولۇپ، مەرتىۋىسى باللىرىغا مىراس قالاتتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى دەۋا قىلغىلى كەلگەنلەردىن پارا ئېلىپ، پۇلغا زېمىن سېتىۋالاتتى. پارىژ سوت مەھكىمىسىنىڭ سودىيەسىنىڭ كىرىمى چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كىرىمى بىلەن تەڭلىشىپ قالاتتى. ئۇلار ئوردىغا كىرىپ ـ چىقىش ھوقۇقى بولمىغاچقا بۇنىڭدىن نارازى ئىدى. پادىشاھنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرى پارىژ ئالىي سوت مەھكىمىسى رويخەتكە ئالغاندىن

كېيىن ئاندىن كۈچكە ئىگە بولىدىغان بولغاچقا، پارتىزانلىكى سودىيەلەر دائىم رويخەتكە ئېلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پادىشاھ ھۆكۈمىتى بىلەن قارشىلىشاتتى①.

3 ـ تەبىقىگە كىرىدىغان بۇرژۇئازلار زور مالىيە كۈچىگە ۋە بىرقەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت ساپاسىغا ئىگە بولغاچقا، 3 ـ تەبىقىدىكى رەھبىرىي سىنىپ بولۇپ قالغانىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئورنى ناھايىتى تۆۋەن، مال ـ مۈلكى دائىم پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ماددىي مەنپەئەتى كاپالەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. چوڭ ئاقسۆڭەكلەر پادىشاھنىڭ ھمايىسىدە ھەر خىل ئالاھىدە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمان بولۇپ، دۆلەتنىڭ زور مىقداردىكى پۇل ـ مېلىنى بۇزۇپ ـ چاچاتتى، دۆلەت بۇ ئېغىر مالىيە يۈكىنى 3 ـ تەبىقىنىڭ زىممىسىگە يۈكلەپ قويغانىدى. بۇلار بۇرژۇئازلارنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ۋېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى تۇراتتى.

بۇرژۇئازلارمۇ چوڭ بۇرژۇئازلار ۋە ئوتتۇرا، كىچىك بۇرژۇئازلارغا بۆلۈنەتتى، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى ۋە تەلىپى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايتتى.

چوڭ بۇرژۇئازلار باج ھۆددىگەرلىرى، قورال ـ ياراغ سودىگەرلىرى، دۆلەت ئالاھىدە ئىجازەت بەرگەن شىركەتلەرنىڭ مۇھىم پايچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار مۇستەبىت ھۆكۈمەت بىلەن ئىرماش ـ چىرماش مۇناسىۋەتتە بولغاچقا، پادىشاھ ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئەلۋەتتە قارشى تۇراتتى. ئەمما، مەسئۇلىيەتسىز بىيۇروكرات تۈزۈمنىڭ زىيىنى ۋە مۇستەبىت پادىشاھنىڭ زالىملىقى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە پايدىسىز بولۇپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكى ھەرۋاقىت مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ يۇتۇۋېلىش خەۋپىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ

① لۇئى XV تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە سوت مەھكىمىسى بۇ ھوقۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

ئۇستىگە بەزى باج ھۆددىگەرلىرى خېلىلا كۆپ كاپىتالنى سانائەت كارخانىلىرىغا مەبلەغ قىلىپ سالغان بولۇپ، قول سانائەت ئىشخانىلىرى ھەر ۋاقىت كونا تۈزۈمنىڭ تۇسالغۇسىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئەلۋەتتە كونا تۈزۈمدىن نارازى ئىدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ بۇرژۇئازلارنىڭ سىياسىي پوزىتسىيەسىنى بەلگىلىگەنىدى. ئۇلار ئىنقىلابقا قارشى تۇراتتى، پەقەت ئىسلاھات ئارقىلىق مۇستەبىت پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ۋە كونا تۈزۈمنىڭ بەزى نۇقسانلىرىنى تۈزىتىشنىلا ئۇمىد قىلاتتى.

ئوتتۇرا بۇرژۇئازلار قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ غوجايىنلىرى، ئوتتۇرا ھال سودىگەرلەر ۋە دېڭىز تىرانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. چوڭ بۇرژۇئازلارغا ئوخشىمايدىغىنى، ئۇلار كونا تۈزۈم بىلەن زادىلا چىقىشالمايتتى. ئۇلار كونا تۈزۈمنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەچكە، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات يولىدىكى بارلىق توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاشنى، ھەتتا فېئودالىلىق يەر مۇناسىۋىتىنى ئۆزۈل ـ كېسىل بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى.

ئۇششاق بۇرژۇئازلار شەھەر ئاھالىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇششاق سودىگەرلەر، كىچىك دۇكان غوجايىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ئەمگەككە قاتنىشاتتى ھەم مۇستەقىل تىجارەت قىلاتتى. شۇڭا، ئۇلار چوڭ كاپىتالىستلار بىلەنمۇ، پىرولېتارلار بىلەنمۇ كېلىشەلمەيتتى. ئەمما، ئۇلار تەبىقە تۈزۈمى ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ ھەر خىل باج ـ سېلىقلىرىدىن بەكلا قىينالغاچقا، روھانىي ئاقسۆڭەكلەر ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمەتكە تېخىمۇ ئۆچ ئىدى.

ئۇششاق بۇرژۇئازلاردىن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغىنى پىرولېتارلارنىڭ تەكتى بولغان يوقسۇللار، يەنى قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى ئىشچىلار، ھۇنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىدىكى

هۇنەرۋەنلەر ۋە شەھەرلەردىكى نامراتلار بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى ئىشچىلار ۋە هۇنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىدىكى هۇنەرۋەنلەر 600 مىڭ كىشىگە يېتەتتى، ئۇلار كاپىتالىستلار ۋە غوجايىنلارنىڭ ئېزىشى تۈپەيلىدىن جاپا ـ مۇشەققەت ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. نامراتلار پارتىيە قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە زور بىر ئىجتىمائىي قاتلامنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار ئۇششاق ئېلىپ ـ ساتارلار، سەرگەردان سازەندىلەر، مەدىكارلار، ئىشسىزلار، قەلەندەرلەر بولۇپ، چوڭ شەھەرلەرنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا ئىنتايىن ناچار تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بۇ كەلگۈسى پىرولېتارلار گەرچە بايلارغا ئۆچمەنلىك قىلسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق دۈشمىنىنى بۇرژۇئازىيە ئەمەس بەلكى پادىشاھ هاكىمىيىتى ۋە تەبىقە تۈزۈمى دەپ تونۇيتتى. چۈنكى، ئۇلار نامراتلىقتىنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئەمەلدارلار ۋە نازارەتچىلەرنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقىدىن، سىياسىي هوقۇقىنىڭ يوقلۇقىدىن قىينىلاتتى.

دېهقانلار 3 ـ تەبىقە ئىچىدىكى سانى ئەڭ كۆپ گۇرۇھ ئىدى. ئۇلارنىڭ قولىدا يەر يوق بولۇپ، يەرلەر پادىشاهقا، روهانىيلارغا ۋە ئاقسۆڭەكلەرگە تەۋە ئىدى. ئۇلار تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن يەر ئىگىلىرىگە يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشى، هەر خىل باج ـ سېلىقلارنى تاپشۇرۇشى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە دىنىي جەمئىيەتكە ئۆشرە، پادىشاھ هۆكۈمىتىگە تاپاۋەت بېجى (بارلىق كىرىمدىن ئېلىنىدىغان باج)، جان بېجى ۋە يەر بېجى (يىگىرمىدىن بىر ئۇلۇش ئېلىنىدىغان باج) تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى.

دېهقانلار مانا مۇشۇنداق قاتمۇقات شىلۈېلىش نەتىجىسىدە هېچنېمىگە ئېرىشەلمەيتتى. بەزىدە بىر يىللىق مەهسۇلاتى يەر ئىجارىسىگە ئاران يېتەتتى. ناۋادا قەھەتچىلىك بولۇپ قالسا، تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ سىرتلارغا چىقىپ تىلەمچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى.

18 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە،

پومېشچىكلار دېھقانلارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيەنى كۈچەيتتى، بۇ دەۋر تارىختا «فېئودال ئەكسىيەتچىلىك دەۋرى» دەپ ئاتالدى. بۇ دەۋردە پومېشچىكلار يەر ئىجارىسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، بەلكى يېزىلاردىكى ھېچكىمگە تەۋە بولمىغان جامائەت يەرلىرىنى، يەنى ئورمانلىق، كۆل، ئوتلاقلارنى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى قىلىۋالدى. 1770 ـ يىللىدىن 1789 ـ يىلىغىچە، نۇرغۇن ئۆلكىلەردىكى پومېشچىكلار جامائەت يەرلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىۋېلىپ، دېھقانلارنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋەتتى.

ئىنقىلاب ھارپىسىدا، دېھقانلار باي دېھقانلار ۋە نامرات دېھقانلارغا بۆلۈنۈشكە باشلىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا پومېشچىكلارنىڭ فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ئۇچرايتتى.

قىسقىسى، 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، فرانسىيە جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈرلەشتى. گەرچە 3 ـ تەبىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇرژۇئازلار بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئاراسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئاساسلىق زىددىيەت يەنىلا 3 ـ تەبىقە بىلەن ئىمتىيازلىق تەبىقە ئارىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ، بۇ زىددىيەتنى كېلىشتۈرگىلى بولمايتتى، بۇنى پەقەت ئىنقىلاب ئارقىلىق ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى.

2. فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ گىرىزىسى

1774 ـ يىلى لۇئى XVI تەختكە چىقتى. ئۇ ئۇچىغا چىققان ھاماقەت پادىشاھ بولۇپ، كۈنبويى ئويۇن ـ تاماشا، بەزمە ـ زىياپەت ۋە ئوۋ ئوۋلاش بىلەن بەند بولۇپ، ھۆكۈمەت يىغىنلىرىدا مۈگدەپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ھاماقەتلىكىدىن دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقى خانىش ماري ئانتونېتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ مەلىكىسى بولۇپ، شاللاق، ئويۇن ـ تاماشىغا

ھېرىسمەن، شۇنداقلا ھوقۇق ئوينىتىشقا، ھەيۋىسىنى كۆرسىتىشكە ئامراق ئىدى.

لۇئى XVI نىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، فىرانسىيەنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمى ئېغىر كىرىزىسكە پېتىپ قالدى. بۇ كىرىزىس تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلەندى: مەركەزدىكى ئالتە ۋەزىر ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ، بىر - بىرىگە پۇتلىكاشاق بولدى؛ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ھەددىدىن زىيادە كېلەڭسىزلىشىپ، بىكارچى ئەمەلدار كۆپ، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولدى؛ يەرلىك ھاكىمىيەت قالايمىقانلىشىپ، ئورگانلار تۆپە - تۆپىلەپ قۇرۇلدى. ئەڭ يامىنى مالىيە ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالدى. لۇئى XVI تەختتە ئولتۇرغان 15 يىل ئىچىدە، دۆلەتنىڭ قەرزى ئۈچ ھەسسە ئېشىپ، 1789 - يىلىدىكى ئىنقىلاب ھارپىسىدا، 4 مىليارد 500 مىليون لىفىرغا يەتتى. مالىيە كىرىزىسىنى ئاساسلىقى مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ غايەت زور چىقىمى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. مۇستەبىت ھۆكۈمەت گەرچە خەلقنى ياۋۇزلۇق بىلەن شىلىپ، ئەسكەرلىك بېجى، جان بېجى، يەر بېجى① قاتارلىق بىۋاستە باجلارنى ۋە تۇز بېجى، ھاراق بېجى، چازا بېجى قاتارلىق ۋاستىلىك باجلارنى② ئالغان بولسىمۇ، ئەمما چىقىم كىرىمدىن بەكلا ئېشىپ كەتتى. ئوردىدا پادىشاھ بىلەن خانىش كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ بەتخەجلىك قىلىپ، دۆلەت غەزىنىسىدىكى پۇل - بايلىقىنى بۇزۇپ - چاچاتتى، پادىشاھنىڭ ئاقسۆڭەكلەرگە بەرگەن ئىنئاملىرىمۇ چىقىمنىڭ خېلى كۆپ نىسبىتىنى ئىگىلەيتتى. مەسىلەن، پادىشاھ گېرتسوگ بىگنېتتنىڭ قىزى توي قىلغاندا 100 مىڭ لىفىر ئىنئام قىلدى، يىك خانىمنىڭ

① ئەسكەرلىك بېجى شىمالدا ھەربىر ئائىلىنىڭ بارلىق كىرىمىگە ئاساسەن، جەنۇبتا مۇقىم مۇلۇك (يەر)كە ئاساسەن ئېلىندى. جان بېجى 1701 - يىلىدىن باشلاپ، يەر بېجى 1749 - يىلىدىن باشلاپ ئېلىندى.

② ۋاستىلىك باجنى باج ھۆددىگەرلىرى (چوڭ سودىگەلەر) مەسئۇل بولۇپ يىغاتتى. ئۇلار ئوتتۇرىدىن كۆپ پايدا ئالاتتى.

قەرزىنى قايتۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن بىراقلا 4 مىليارد لىفىر بەردى. بىيۇروكرات ھەربىي، ساقچى ئورگانلىرىنىڭ چىقىمى ئۈچۈنمۇ ھەر يىلى نۇرغۇن راسخوت كېتەتتى. شىمالىي ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغىمۇ كۆپ پۇل چىقىم قىلىندى. مۆلچەرلىنىشچە، فىرانسىيە بۇ ئۇرۇشقا 2 مىليارد لىفىر چىقىم قىلغان. مالىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەنە بىر سەۋەب شۇ ئىدىكى، 1 ـ، 2 ـ تەبىقىدىكىلەرنىڭ باجدىن كەچۈرۈم قىلىنىش ھوقۇقى بولۇپ، بۇ، دۆلەتنىڭ كىرىمىنى ئازايتىۋەتتى.

مۇستەبىتلىك كىرىزىسىنىڭ يەنە بىر ئېپادىسى خەلق ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىشى بولدى. خەلق رېئال ھالەتتىن بارغانسېرى نارازى بولۇپ، پادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمىتى بىلەن تەبىقە تۈزۈمى ئەڭ ئەشەددىي دۈشمەن دەپ قارىدى. يېزىلاردا دېھقانلار قوزغىلىڭى، شەھەرلەردە «ئاچ قالغانلار توپىلىڭى» ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئىنقىلاب پارتلايدىغان ھالغا كېلىپ قالدى.

مۇستەبىت ھۆكۈمەت بۇ كىرىزىسقا قارىتا تەدبىر قوللانماي تۇرالمايتتى. قۇرۇقدىلىپ قالغان غەزىنىنى تولدۇرۇش، خەلقنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتىش ئۈچۈن لۇئى XVI 1774 ـــ 1787 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توگىپر، نېككېر، كاررېن قاتارلىق كىشىلەرنى مالىيە باش نازارەتچىلىكىگە تەيىنلەپ، بىرقانچە قېتىم ئىسلاھات ئېلىپ باردى. ئىسلاھاتنىڭ مەزمۇنى روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەردىن باج ئېلىش، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بەزى ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، سودا ـ سانائەتكە قارىتىلغان بەزى چەكلىمىنى بىكار قىلىش، دېھقانلارنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىش بولدى. ئەمما، بۇ ئىسلاھاتلار ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولدى، مالىيە باش نازارەتچىلىرىمۇ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

1787 ـ يىلى، پادىشاھ خانىشىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن تۇللۇۋسنىڭ ئارخىيېپىسكوپى لومونى دى بىرىئاننى مالىيە باش

نازارەتچىلىكىگە تەيىنلىدى. بىرىئان ئىسلاھاتقا قارشى بولسىمۇ، مالىيە قىيىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، نائىلاج ئىسلاھات يولىغا ماڭدى. ئۇ روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەردىن يەر بېجى ئېلىش، يەنە تامغا بېجى ئېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئەمما، ئۇ يەر بېجى ۋە تامغا بېجى ئېلىش پەرمانىنى پارىژ ئالىي سوت مەھكىمىسىگە رويخەتكە ئالدۇرۇشقا يوللىغاندا رەت قىلىشقا ئۇچرىدى، پارىژ ئالىي سوت مەھكىمىسى بۇ پەرماننى رەت قىلىش بىلەن بىللە، يەنە (ئۇچ تەبقە يىغىنى ئېچىپ، باج مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇچ تەبقە يىغىنى ئۇچ تەبقە ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنى بولۇپ، بۇ يىغىن 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئېچىلىپ باقمىغانىدى). پارىژ سوت مەھكىمىسى بۇنىڭدا 3 ـ تەبقە ۋەكىللىرىنى كۆپرەك باج يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىشقا ماقۇل كەلتۈرۈپ، مالىيە مەسلىسىنى ھەل قىلىشنى ئۈمىد قىلغانىدى. ھۆكۈمەت بۇ تەلەپنى رەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى سودىيەلەرنى تېررۇۋاغا سۈرگۈن قىلىۋەتتى. بۇ، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى سوت مەھكىمىلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. سوت مەھكىمىلىرى ئەسلىدە ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ نارازىلىقى بۇرژۇئازىيە بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشتى، چۈنكى بۇرژۇئازىيە بىلەن خەلق ئاممىسى سوت مەھكىمىسىنى مۇستەبىت پادىشاھقا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكۈچى ۋە خەلقنى قوغدىغۇچى دەپ توتۇدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلق بەس ـ بەس بىلەن مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، سۈرگۈن قىلىنغان سودىيەلەرنى قايتۇرۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. ھۆكۈمەت ئاخىرى يول قويۇپ، 1787 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سودىيەلەرنى قايتۇرۇپ كەلدى. ھۆكۈمەت يەر بېجى بىلەن تامغا بېجىنى بىكار قىلىشقا قوشۇلدى، سوت مەھكىمىسى ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ يەر بېجى تۆلىشىگە قوشۇلدى.

ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي ھۆكۈمەت بىلەن سوت مەھكىمىسى

ئارىسىدا يەنە كۆرەش باشلاندى. 1788 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، پارىژ ئالىي سوت مەھكىمىسى ھۆكۈمەتنىڭ «مەخپىي قولغا ئېلىش يارلىقى»نى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. 5 ـ ئايدا پارلامېنتنىڭ قانۇننىڭ ھىمايىچىسى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتتى، پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويماقچى بولدى. ھۆكۈمەت بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، پادىشاھنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن ئىككى سودىيەنى قولغا ئالدى. 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ھۆكۈمەت ئەدلىيە ئىسلاھاتى ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن تەشكىللەنگەن «تولۇق ئىقتىدارلىق سوت مەھكىمىسى» قۇرىدىغانلىقىنى، بۇرۇنقى سوت مەھكىمىسىنىڭ پەرمانلارنى رويخەتكە ئېلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىدىغانلىقىنى، «تولۇق ئىقتىدارلىق سوت مەھكىمىسى» نىڭ بۇ ھوقۇقىنى يۇرگۈزىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇ، ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى، سودىيەلەر ھەممىلا جايدا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، پادىشاھقا نارازى بولۇۋاتقان بۇرژۇئازىيە ۋە خەلق ئاممىسىنى بۇ ھەرىكەتكە سۆرەپ كىردى. دوفىنى ئۆلكىسىدە 3 ـ تەبىقىنىڭ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكىتى ئالاھىدە روشەن بولدى. 1788 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر بىلەن ھۆكۈمەت قوشۇنى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەردى، ئاھالىلەر ئۆيلەرنىڭ كاھىشلىرىنى قومۇرۇپ ئەسكەرلەرگە ئېتىپ ئولارنى قوغلىۋەتتى. ئاممىنىڭ ھەرىكىتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ھۆكۈمەت «تولۇق ئىقتىدارلىق سوت مەھكىمىسى»نى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى پادىشاھ بىرىئانىنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا نېككېرنى تەينىلىدى.

نېككېر ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، مالىيە مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇچ تەبىقە يىغىنى ئېچىشتىن باشقا چارە يوقلۇقىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا، ئۇ پادىشاھنىڭ ماقۇللۇقىنى

ئالغاندىن كېيىن، 1789 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئۈچ تەبقە يىغىنى ئېچىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، 3 ـ تەبقە ئىچىدە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغالدى، ئۇلار بۇ يىغىنىڭ ئىسلاھاتقا تۈرتكە بولۇشىنى ئۈمىد قىلدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي (1788 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى)، پارىژ ئالىي سوت مەھكىمىسى «ئۈچ تەبقە يىغىنى 1614 ـ يىلىدىكى ئۇسۇل بويىچە ئېچىلىدۇ» دېگەن قارارنى ئېلان قىلدى. بۇ، يىغىنغا قاتنىشىدىغان ئۈچ تەبقە ۋەكىللىرىنىڭ سانى ئۆزگىرىپ تەڭ بولىدۇ ھەمدە ئۇلار تەبىقىنى بىرلىك قىلىپ ئاۋاز بېرىدۇ دېگەنلىك ئىدى. بۇ قارار 3 ـ تەبقىگە پايدىسىز بولغاچقا، بۇرژۇئازلارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. ئىلگىرىكى يىللاردىكى مۇستەبىت پادىشاھقا قارشى كۈرەشتە، بۇرژۇئازلار سوت مەھكىمىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە ئەگەشكەنىدى، سوت مەھكىمىسى بۇ قارارنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازلار سوت مەھكىمىسى بىلەن چەك ـ چېگرانى ئايرىدى. بۇ قارارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، بۇرژۇئازلار «ۋەتەنپەرۋەرلەر پارتىيەسى»نى تەشكىللەپ، 3 ـ تەبقە ۋەكىللىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى ھەمدە ئاۋاز بەرگەندە تەبىقىنى بىرلىك قىلماستىن، ئادەمنى بىرلىك قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ كۈنسېرى ئۇلغىيىۋاتقان ھەربىتىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئاقسۆڭەكلەر تىز پۈكتى. 1788 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئالىي سوت مەھكىمىسى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى قارارنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى جاكارلاپ، 3 ـ تەبقە ۋەكىللىرىنىڭ سانىنى بىر ھەسسە ئاشۇرۇشقا قوشۇلدى، بۇنىڭغا پادىشاھمۇ ماقۇل بولدى. ئەمما، ئاۋاز بەرگەندە تەبىقىنى بىرلىك قىلىش ياكى ئادەمنى بىرلىك قىلىش مەسىلىسى بېكىتىلمىدى.

1789 ـ يىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئۈچ تەبقە يىغىنى ۋەكىللىرى سايلىمى باشلاندى. بۇرژۇئازلار ئاكتىپلىق بىلەن ھەربىرىكەت قىلىپ، كىتابچە، چاقىرىقنامە ۋە ماقالىلەرنى مەملىكەتنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تارقاتتى.

شۇ چاغدا فرانسىيە خەلقى ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالدا تۇرۇۋاتاتتى. 1786 ـ يىلى ئەنگلىيە ـ فرانسىيە سودا كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت بېجى تۆۋەنلىتىلدى. نەتىجىدە، ئەنگلىيە تاۋارلىرى فرانسىيە بازارلىرىنى ئىگىلەپ، فرانسىيەنىڭ ئىقتىسادىي كىرىزىسىنى تېزلەتتى: نۇرغۇن كارخانىلار تارقىلىپ، ئىشسىزلىق مەسىلىسى ئېغىرلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1788 ـ يىلى تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، ھوسۇل كەمىيىپ كەتتى، شۇ يىلى قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئاچ ـ يالىڭاچلىقتا قالدى. شۇڭا، كەڭ خەلق ئاممىسى سىياسىي جەھەتتە ئىنتايىن ئاكتىپ بولۇپ، ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان ئۇچ تەبىقە يىغىنىغا زور ئۈمىد باغلاپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىنى ئارزۇ قىلدى، ئۇلار سايلامغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، تەلەپنامىلەرنى يېزىپ، ۋەكىللەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسىنى ئۇچ تەبىقە يىغىنىغا يەتكۈزۈشىنى ئۈمىد قىلدى. پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بۇنداق تەلەپنامىدىن جەمئىي 60 مىڭ پارچە يېزىلدى.

سايلام ئەدلىيە رايونىنى بىرلىك قىلىپ ئۆتكۈزۈلدى. روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئەدلىيە رايونى مەركەزلىرىدە سايلام ئۆتكۈزۈپ، ئۇچ تەبىقە يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللىرىنى بېۋاستە سايلاپ چىقتى. 3 ـ تەبىقىدىكىلەرنىڭ سايلامغا قاتنىشىش سالاھىيىتىگە چەك قويۇلۇپ، 25 ياشقا توشقان ھەمدە يىلىغا بەش لىفىر باج تۆلىيەلەيدىغان، ئەمگەكچى يالليالايدىغان كىشىلەرنىڭلا سايلامغا قاتنىشىشىغا يول قويۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرىنى سايلاش تەرتىپىمۇ نىسبەتەن مۇرەككەپ بولدى. شەھەرلەردە سايلام ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈندى، يەنى ئاھالىلەر ھەر 100 ئادەم ئىچىدىن ئىككى ۋەكىل سايلاپ چىققاندىن كېيىن، بۇ ۋەكىللەر شەھەرلىك سايلامغا قاتناشتى، بۇنىڭدىن سايلانغان ۋەكىللەر ئەدلىيە رايونىدىكى سايلامغا قاتنىشىپ، ئۇنىڭدا سايلانغانلار ئاندىن ئۇچ تەبىقە يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل

بولدى. يېزىلاردىكى سايلام ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى، يەنى ئاھالىلەر دىنىي رايون بويىچە سايلام ئۆتكۈزۈپ، ھەر 100 ئائىلىدىن بىر ۋەكىل سايلاپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلار شەھەر ۋەكىللىرى بىلەن بىللە ئەدلىيە رايونىدىكى سايلامغا قاتناشتى. 3 ـ تەبىقىنىڭ بۇ خىل سايلام ئۇسۇلى بۇرژۇئازىيەگە پايدىلىق بولۇپ، ئۇلار ئەدلىيە رايونىدىكى سايلامنى كونترول قىلالايتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مەدەنىيەت سەۋىيەسى يۇقىرىراق بولغاچقا، تەسىرلىك نۇتۇقلارنى سۆزلەپ، سايلىغۇچىلارنى ئازدۇرالايتتى.

سايلام نەتىجىسىدە روھانىيلار ۋەكىللىرى ئىچىدە يېرىم باستىرلىرى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، 300 ۋەكىل ئىچىدە 200 دىن كۆپرەكى شۇلار بولدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلار بۇرژۇئا ئەركىنلىك ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلغانلار ئىدى. ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى ئىچىدە يېرىم ئاقسۆڭەكلىرى كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى، يەنە كېلىپ چوڭ ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە ئەركىنلىكنى ياقلىغۇچىلار 90 نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر ئەرباب لافايېتمۇ بار ئىدى.

3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرى ئىچىدە سانى ئەڭ كۆپ بولغىنى ئادۇوكاتلار، ئۇنىڭدىن قالسا سودىگەرلەر، بانكىرلار، سانائەتچىلەر، ئالىملار (مەسىلەن، ئاسترونوم باي، يازغۇچى فۇلنېي) بولدى. بۇ ۋەكىللەر ئىچىدە تەبىقە تۇزۇمىگە قارشى تۇرىدىغان گىراف مىرابىئاۋ، پوپ سىئاي قاتارلىق ئەربابلارمۇ بار بولۇپ، بىرەرمۇ ئەمگەكچى يوق ئىدى.

3. ئۇچ تەبىقە يىغىنىڭ ئېچىلىشىدىن باستىللې تۇرمىسىنىڭ ئىشغال قىلىنىشىغىچە

1787 ــ 1789 ـ يىللىرى، فىرانسىيەدە ئىنقىلاب ۋەزىيىتى ئاساسەن شەكىللەندى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، مۇستەبىت پادىشاھ ھۆكۈمىتى بىلەن سوت مەھكىمىسى ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا

ئۆتكۈر كۆرەشنىڭ يۈز بېرىشى، ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمگەكچى خەلق فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ ئېغىرلىقى ۋە بېسىمى ئاستىدا، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى.

مۇشۇنداق ئىنقىلابىي ۋەزىيەتتە ئۇچ تەبىقە يىغىنى 1789 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ۋېرسالدا ئېچىلدى، يىغىنغا جەمئىي 1139 ۋەكىل قاتناشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 1 ـ تەبىقىدىكىلەر 291 ئادەم، 2 ـ تەبىقىدىكىلەر 270 ئادەم، 3 ـ تەبىقىدىكىلەر 578 ئادەم ئىدى. مۇھۇردار ۋەزىر ئۆز سۆزىدە يىغىندا پەقەت باج مەسىلىسى، ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىقىنى چەكلەش قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە جىنايى ئىشلار قانۇنىنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت ئۇچلا مەسىلە مۇزاكىرە قىلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، كۆپچىلىكتىن باشقا جەھەتلەردىكى مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. ئومۇمەن مۇستەبىت ھۆكۈمەت يىغىن باشلىنىش بىلەنلا ئاساسىي مۇقامنى بېكىتىپ قويدى.

5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش مەسىلىسىدە تالاش ـ تارتىش يۈز بەردى. روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى ئۇچ تەبىقىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆزلىرىنىڭ يىغىن زالىدا ئۆز ۋەكىللىرىنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈشىنى تەشەببۇس قىلدى. 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرى بولسا ئۇچ تەبىقىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ بىر يەرگە يىغىلىپ ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى ئورتاق تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

ۋاھالەنكى، 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرىنىڭ كۆپ قىسمى بۇرژۇئازلار بولغاچقا، ئۇلار دېلوغۇل بولۇپ تەۋرىنىپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش مەسىلىسى ھەقىقىدىكى تالاش ـ تارتىش بىر ئايدىن ئارتۇقراق سوزۇلۇپ كەتتى. كېيىن خەلق ئاممىسىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرى

ئاندىن قەتئىي نىيەتكە كەلدى. 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۇلار ۋەكىل روبېسپېرنىڭ تەكلىپى بىلەن 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرىنىڭ بارلىق ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇلار باشقا ئىككى تەبىقە ۋەكىللىرىگە تەكلىپنامە تارقىتىپ، ئۇلارنى سالاھىيىتىنى تەكشۈرتۈشكە تەكلىپ قىلدى ھەمدە ئەگەر سالاھىيىتىنى تەكشۈرتمىسە ۋەكىللىك سالاھىيىتىدىن قالدىغانلىقىنى ئېيتتى. 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى رەسمىي باشلىدى. 6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئۈچ نەپەر تۆۋەن دەرىجىلىك روھانىي 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى، شۇنىڭ بىلەن قالغان روھانىيلارمۇ ئىككىلىنىپ قالدى. كېيىنكى بىرقانچە كۈن ئىچىدە يەنە 16 نەپەر باستىر 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى.

6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرى پارىژدىكى ئاممىنىڭ كۆچلۈك قوللىشى بىلەن يەنىمۇ بىرقەدەر ئىلگىرىلەپ ھەربىر ئەت قىلدى، يەنى ئۇلار 90 ئاۋازغا قارشى 490 ئاۋاز بىلەن ئۆزلىرىنى مىللىي كېڭەش دەپ جاكارلىدى، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى مەملىكەتتىكى ئالىي ۋەكىللىك ئورگىنى دەپ جاكارلىغىنى ئىدى. مىللىي كېڭەش قورۇلغاندىن كېيىن، ئەڭ ئالىي قانۇن چىقىرىش ئورگىنى سالاھىيىتىدە باج ئېلىش قانۇنسىزلىق، دۆلەت قەرزلەرنى قايتۇرۇشقا چوقۇم كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك (ھەقدارلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستلار ئىدى)، پادىشاھنىڭ مىللىي كېڭەشنىڭ قارارىنى ئىنكار قىلىش ھوقۇقى يوق دېگەنلەرنى ئېلان قىلدى. مىللىي كېڭەشنىڭ بۇ باتۇرانە ھەربىكىتى غايەت زور تەسىر قوزغىدى: 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى روھانىيلار تەبىقىسى يېرىمدىن كۆپ ئاۋاز بىلەن قارار ماقۇللاپ مىللىي كېڭەشكە قاتناشتى. پەقەت ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىلا جاھىللىق قىلىپ مىللىي كېڭەشكە قاتناشمىدى.

6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى كەچتە پادىشاھ شاھزادە، چوڭ

ئاقسۆڭەكلەر، ئارخېئېپسكوپلار، سودىيەلەرنىڭ قوللىشى بىلەن پەرمان چۈشۈرۈپ، مىللىي كېڭەش يىغىن ئاچقىدىغان زالنى پېچەتلەپ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مىللىي كېڭەشنى باسماقچى بولدى. ئەتىسى سەھەردە مىللىي كېڭەش ۋەكىللىرى يىغىن زالىغا كەلگەندە، دەرۋازىنىڭ پېچەتلەنگەنلىكىنى، قوراللىق كىشىلەرنىڭ ئەتراپقا تولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئامماننىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى بىلەن ئۈستى يېپىق توپ مەيدانىغا كېلىپ، فرانسىيە ئاساسىي قانۇنى تۈزۈلمىگۈچە ھەرگىز تارقىلىپ كەتمەيمىز، دەپ تەنتەنىلىك قەسەم بەردى. ئەتراپتىكى ئاممىا «مىللىي كېڭەش ياشىسۇن!» دەپ توۋلاشتى.

6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، پادىشاھ: «مىللىي كېڭەش قانۇنسىز، ئۇنىڭ بارلىق قارارلىرى ئىناۋەتسىز دەپ جاكارلاپ، ئۇچ تەبىقە ۋەكىللىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم يىغىن ئېچىشقا بۇيرۇدى. مۇراسىم ۋەزىرى دى براي مىللىي كېڭەش ۋەكىللىرىگە پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشنى ئېيتقاندا، ۋەكىل مىرابو كەسكىنلىك بىلەن «غوجايىنىڭغا ئېيتىپ قوي! بىز خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ئاساسەن بۇ يەرگە كەلدۇق، پەقەت نەيزىلا بىزنى ھەيدىۋېتەلەيدۇ» دېدى. مىللىي كېڭەش يەنە ئۆزى ماقۇللىغان قارارلاردا چىڭ تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە قارار ماقۇللىدى. يەنە پادىشاھنىڭ «مەخپىي قولغا ئېلىش يارلىقى»دىن پايدىلىنىپ مىللىي كېڭەش ۋەكىللىرىنى قولغا ئېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىرابونىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، «مىللىي كېڭەش ۋەكىللىرى جىسمانىي جەھەتتىن دەخلىسىز» دېگەن قارارنى ماقۇللىدى.

6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى 56 نەپەر ئاقسۆڭەك مىللىي كېڭەشكە قاتناشتى، 27 ـ كۈنى 1 ـ، 2 ـ تەبىقىنىڭ بارلىق ۋەكىللىرى مىللىي كېڭەشكە قاتناشتى. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى جاھىل ۋەكىللەرنىڭ مىللىي كېڭەشكە قاتنىشىشى مىللىي كېڭەشنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ئىدى.

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى مىللىي كېڭەش نامىنى ئاساسىي قانۇن

تۇزۇش يېغىنىغا ئۆزگەرتتى. شۇ چاغدا مىللىي كېڭەشتىكى چوڭ بۇرژۇئازلار ۋەكىللىرى ئاساسىي قانۇن چىقىرىلسىلا ھاكىمىيەتنى ئاسان قولغا ئالالايمىز، دەپ ئويلىدى. ئىرادىسىنى «بۇ قېتىمقى بۇيۇك ئىنقىلابتا زوراۋانلىق ۋە كۆز يېشى بولمايدۇ» دەپ قارىدى.

ئەمما، پادىشاھ باشچىلىقىدىكى فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەر ھاكىمىيەتنى ھەرگىز ئۆزلۈكىدىن ئۆتكۈزۈپ بەرمەيتتى. ئۇلار ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنىنى قورال كۈچى بىلەن تارقىتىۋېتىشنى قارار قىلدى. شۇ چاغدا، پارىژدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇن 3 ـ تەبقە ۋەكىللىرىگە ھېسداشلىق قىلغاچقا، ھۆكۈمەت باشقا ئۆلكىلەردىن قوشۇن يۆتكەپ كەلمەكچى بولدى. ئەمەلىيەتتە 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىلا پادىشاھ قوشۇن يۆتكەش يارلىقى چۈشۈرگەندى. ئۇزاق ئۆتمەي 30 مىڭ كىشىلىك شۇۋېيتسارىيە، گېرمانىيە يالالنما قوشۇنى پارىژغا كىردى. 7ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى پادىشاھ نېككېرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئەكسىيەتچى بارون دى بولىاردويىسنى مالىيە باش نازارەتچىلىكىگە، قېرى مارشال دى بىروينى قوشۇن قوماندانلىقىغا تەينىلىدى. بارون بوللاردويىس ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش بىلەنلا «ئەگەر پارىژنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىۋېتىش زۆرۈر بولسا، بىز قىلچە ئىككىلىنىپ ئولتۇرمايمىز» دەپ جار سالدى. بۇ، پادىشاھ ھەم ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ جان تىكىپ ئېلىشىشقا تەييارلانغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى قورال كۈچى بىلەن تارقىتىۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى.

مۇشۇ جىددىي پەيتتە، پارىژ خەلقى قوزغىلىپ ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى. 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى نېككېرنىڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر پارىژغا تارقالغاندا، ئاممىنىڭ غەزىپى قاينىاپ تاشتى. كوممۇنىرانلار ئىسىملىك بىر يىگىت كوچىدا كىشىلەرگە: «گىراژدانلار، ئەمدى ساقلاپ تۇرغىلى بولمايدۇ، نېككېر ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى، بۇ بىر سىگنال،

ۋەتەنپەرۋەرلەرنى قىرغىن قىلىدىغان سان. باسورومىل ۋەقەسى[1] يۈز بېرىدىغان بولدى ! بۇگۈن ئاخشام شۇۋېيتساريىە ۋە گېرمانىيە ئەسكەرلىرى گازارمىسىدىن چىقىپ ھەممەيلەننى قىرىپ تاشلايدۇ، بىزگە قولىمىزغا قورال ئېلىشتىن باشقا يول قالمىدى !» دەپ خىتاب قىلدى. كىشىلەر چۇقان سېلىپ ئۇنى قوللىدى. ئارقىدىن ھەيۋەتلىك نامايىش ئۆتكۈزۈلدى، نامايىشچىلار بارغانسېرى كۆپىيىپ چوڭ كوچىدىن ئۆتۈۋاتقاندا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىككى ئادەم ئۆلدى، بىر ئادەم يارىلاندى. ئامما غەزەپكە كېلىپ، تۈشمۈتۈشتىن «قولىمىزغا قورال ئالايلى !» دەپ تۇۋلاپ، ھەر تەرەپتىن قولىغا چىققۇدەك قورال ئىزدىدى، ھەتتا قورال ـ ياراغ دۇكىنىنى بۇلىدى، تۆمۈرچىلەر مىلتىق ياساشقا كىرىشتى. 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سەھەردە، شەھەردىكى چېركاۋلارنىڭ قوڭغۇراقلىرى تەڭلا جاراڭلاپ، ھۇنەرۋەنلەر، ئىشچىلار، ئۇششاق سودىگەرلەر، ئىياللار ۋە قېرىلار بىراقلا كوچىغا ئېتىلىپ چىقتى. ئۇلار قوللىرىغا پىچاق، تاپانچا، پالتا، تاش قاتارلىق ھەر خىل قورالالارنى ئېلىپ پادىشاھنىڭ يالانما قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا ھەربىي قوشۇن قەدەممۇقەدەم چېكىنىدى، بىر قىسىم ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

پارىژ ئامما سى ئۆزلىرىنى قوراللاندۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي دوختۇرخانىغا بۆسۈپ كىرىپ، قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتىنى ئىگىلەپ، 28 مىڭ تال مىلتىق ۋە بىرقانچە زەمبىرەكنى قولغا چۈشۈردى. يەنە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە 50 مىڭ تال نەيزىلىك مىلتىقنى ياساپ چىقتى. قوزغىلاڭچىلار قوراللانغاندىن كېيىن كېچىگىچە پارىژنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئىشغال قىلدى. پەقەت باستىللې تۇرمىسىلا ئىشغال قىلىنمىدى. بۇ تۇرمىگە نۇرغۇن

---

① سان باسورومىل ۋەقەسى 1572 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى فىرانسىيە پادىشاھى چارلىس IX نىڭ پروتېستانتلارنى قىرغىن قىلىش ۋەقەسىنى كۆرسىتىدۇ.

بىگۈناھ كىشى قامالغان بولۇپ، ئۇ مۇستەبىت زوراۋان ھاكىمىيەتنىڭ سىمۋولى ھېسابلىناتتى، شۇنداقلا ئۇ پارتىز شەھىرىدىكى بىر مۇھىم قورغان بولۇپ، ئىچىدىكى ئەسكەرلەر زەمبىرەكلىرىنى سان ئانتون رايونىغا توغرىلاپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرمە ئىچىدە قورال - ياراغ ئىسكىلاتىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، باستىللىڭ تۇرمىسىنى ئىشغال قىلىش پارتىز خەلقىنىڭ باش نىشانى بولۇپ قالدى.

7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 9 دىن باشلاپ «باستىللىغا بارايلى ! باستىللىغا بارايلى !» دېگەن شوئارلار پۈتۈن پارتىز شەھىرىنى قاپلىدى. ھەرقايسى رايونلاردىكى ئامما مىلتىق، نەيزە، قىلىچلارنى كۆتۈرۈپ تۇرمە تەرەپكە ئاقتى. تۇرمىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەر ئارانلا 120 ئادەم بولسىمۇ، ئەمما تۇرمىنىڭ تېمى 30 چى ئېگىزلىكتە، ئۇستىدە سەككىز زەمبىرەك مۇنارى، ئەتراپىدا ئايلاندۇرۇپ ياسالغان 25 چى كەڭلىكتىكى خەندەك بولۇپ، ئاسان ئىشغال قىلغىلى بولمايتتى. ئەمما، باتۇر قوزغىلاڭچىلار قورغانغا قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلدى، دۈشمەنىنىڭ توپ ئوقىدا 100دىن ئارتۇق ئادەم قۇربان بولدى. تۆت سائەتتىن ئارتۇق شىددەتلىك جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە، قورغان ئاخىرى ئىشغال قىلىندى. قوزغىلاڭچىلار قورغانىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى دروبىينى ئۆلتۈرمەك ھۆكۈم قىلدى.

باستىللىڭ تۇرمىسىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى پارتىز خەلقى قولغا كەلتۈرگەن ئۇلۇغ غەلىبە بولدى. خەلقنىڭ بۇ غەلىبىسى ئالدىدا، پادىشاھ پەرمان چۈشۈرۈپ قوشۇننى پارىزدىن چېكىنىدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى تارقىتىۋېتىش سۇيىقەستى بەربات بولدى.

7 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى پارتىز خەلق قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. پارتىز خەلقىنىڭ بۇ كۈندىكى باتۇرانە ھەرىكىتى پۈتۈن دۇنياىدىكى ئىلغار زاتلارنىڭ قىزغىن مەدھىيىلىشىگە سازاۋەر بولدى.

2 ـ بۆلۈم پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدار ـ لىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ـــ ئىنقىلابنىڭ تۈنجى باسقۇچى

1. «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»

پارىژ ئەمگەكچى خەلقى 7 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنىدىكى قوزغىلاڭنىڭ غەلىبىسى ئارقىلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى قۇتقۇزۇۋالدى، پادىشاھ تىز پۈكۈپ، بۇ يىغىننىڭ قانۇنلۇق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنىغا ئايلاندى. يىغىن ۋەكىللىرىنىڭ تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر، چوڭ بۇرژۇئازلار ۋە لىبېرال ئاقسۆڭەكلەر، يەنە بۇرژۇئاز دېموكراتىزمچىلار بار ئىدى. ئەمما، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەنلەر چوڭ بۇرژۇئازلار بىلەن لىبېرال ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، ئۇلار پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى فىئۇئاللان كىلوبىنىڭ ئەزالىرى بولغاچقا «فىئۇئاللانچىلار» دەپ ئاتالدى. ئۇلار يىغىندا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەچكە، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى گۇرۇھ بولۇپ قالدى.

چوڭ بۇرژۇئازلارمۇ پارىژ شەھەرلىك ھۆكۈمەتنى ئىگىلىدى. 7 ـ ئايىنىڭ 13 ـ كۈنى پارىژ خەلقى كوچىلاردا قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پارىژ شەھەرلىك ھۆكۈمەتتىكى ئەمەلدارلارنى قوغلىۋېتىپ، پارىژنى ئاپتونوم شەھەر قىلدى ھەمدە ھەرقايسى رايونلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەنگەن «دائىمىي كومىتېت» قۇردى. بۇ كومىتېت

بۇرژۇئازىيە مىللىي ئارمىيەسىنى تەشكىللەشتى، ھەر بىر رايوندىن 800 ئەسكەر قوبۇل قىلىشنى قارار قىلدى. 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى پۈل مۇئامىلە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ۋەكىلى بېيپىئا دائىمىي كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە، لافايېت مىللىي ئارمىيەنىڭ قوماندانلىقىغا سايلاندى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ مىللىي ئارمىيەگە قاتنىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مىللىي ئارمىيە ئەسكەرلىرى ئېسىل كىيىنىش، قورالنىمۇ ئۆزى تەييارلاش ھەققىدە ئالاھىدە بەلگىلىمە چىقىرىلدى. بۇ، پەقەت بۇرژۇئازلارنىڭلا مىللىي ئارمىيەگە قاتنىشىش سالاھىيىتى بار دېگەنلىك ئىدى. مىللىي ئارمىيە ئەسكەرلىرى بۆكىگە ئۇچ رەڭلىك (قىزىل، كۆك، ئاق) كاكار تاقۇالدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچ رەڭلىك بايراق ئىنقىلابنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى.

باشقا ئۆلكىلەردىمۇ چوڭ بۇرژۇئازلار ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى، ئۇلار كونا ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى ئاپتونوم ئورگانلارنى قۇردى ھەمدە بۇرژۇئازىيە مىللىي ئارمىيەسىنى قۇرۇپ چىقتى.

ئىنقىلابنىڭ يالقۇنى ئىچىدە ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋالغان چوڭ بۇرژۇئازلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى لافايېتنىڭ تەكلىپى بىلەن «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نى يېزىپ چىقىپ، 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى رەسمىي ئېلان قىلدى.

«كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابنىڭ پىروگراممىسى خاراكتېرلىك ھۆججەتتى بولۇپ، ئۇنىڭدا 18 ـ ئەسىردىكى ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى ۋە تەشەببۇسلىرى شەرھلىنىپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دە ئالدى بىلەن «كىشىلەر تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن، باراۋەر بولىدۇ»، «ھەرقانداق سىياسىي

هاكىمىيەت كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىككە، مال ـ مۈلۈككە، بىخەتەرلىككە ئېرىشىش ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت تەبىئىي ۋە دەخلىسىز ھوقۇقنى قوغدىشى كېرەك» دەپ جاكارلاندى. بۇ شوئار ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈم ۋە تەبىقە تۈزۈمى ئاستىدىكى ئاشكارا تەڭسىزلىك، ئاشكارا زۇلۇمغا قارىتىلغانىدى، ئەلۋەتتە، بۇرژۇئازىيەنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. ئەمما، شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، بۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلەتتى. چۈنكى، فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈم خەلقنىڭ ھوقۇقنى پۈتۈنلەي تارتىۋالغانىدى. شۇڭا، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابقا ئاكتىپ قاتنىشىشىغا تۈرتكە بولدى.

«كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دە يەنە بۇرژۇئازىيەنىڭ قانۇنچىلىق پىرىنسىپى جاكارلاندى. خىتابنامىنىڭ 6 ـ ماددىسىدا: «قانۇن ئاۋامنىڭ ئورتاق ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى بارلىق پۇقرالارنىڭ بىۋاستە ياكى ئۆز ۋەكىللىرى ئارقىلىق قانۇن تۈزۈشكە قاتنىشىش ھوقۇقى بار، قانۇن مەيلى ھىمايە قىلىنىدىغانلار بولسۇن ياكى جازالىنىدىغانلار بولسۇن ھەممە كىشىگە ئوخشاش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ سۆزلەرمۇ قاراتمىلىققا ئىگە بولۇپ، فېئودالىلىق تۈزۈم ئاستىدا، قانۇن پادىشاھنىڭ شەخسىي ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى، خەلقنى ئېزىش قورالى ئىدى.

«كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دە يەنە فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى پادىشاھلىق ھوقۇق ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئەمەلدارلىق ئىمتىيازىغا قارىتا، «ھوقۇق خەلقتە تەۋە بولۇش» پىرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، «بارلىق پۇقرالار ئۆز ئىقتىدارىغا ئاساسەن باراۋەر ھالدا بارلىق ئەمەل ـ ۋەزىپىلەرنى ئۇستىگە ئالسا بولىدۇ، بۇنىڭدا پەزىلەت ۋە ئىقتىدار پەرقىدىن باشقا پەرقلەرنىڭ بولۇشىغا

يول قويۇلمايدۇ» دەپ جاكارلاندى. ئەڭ مۇھىمى، خىتابنامىدە «ئۇچ ھوقۇقنى ئايرىۋېتىش» پىرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ، مونتېسكيۇ ئوتتۇرىغا قويغان بۇرژۇئا دۆلىتىنىڭ تەشكىلىي پىرىنسىپى بولۇپ، تىڭ ئۇچى مۇستەبىت پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارىتىلغانىدى.

خىتابنامىدە يەنە «ئەركىن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ھوقۇقلىرىنىڭ بىرى، ھەرقانداق ئادەمنىڭ پىكىر قىلىش، ئەسەر يېزىش، نەشر قىلىش ئەركىنلىكى بار» دەپ جاكارلاندى. بۇ سۆزلەرمۇ فېئودالىلىق مۇستەبىتلىككە قارشى مەنگە ئىگە بولۇپ، فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈم ئاستىدا خەلقنىڭ بۇ ئەركىنلىكىمۇ تارتىۋېلىنغانىدى.

ئومۇمەن، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئىلغار ئىنقىلابىي ھۆججەت ھېسابلىناتتى. ئەمما، بىز ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە ئۇنىڭ سىنىپىي چەكلىمىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. چۈنكى، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دە «ھەممە ئادەم باراۋەر» دەپ جاكارلىنىش بىلەن بىللە، خۇسۇسىي مۈلۈك «مۇقەددەس، دەخلى ـ تەرۇزسىز» دەپ جاكارلانغان بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇرژۇئازىيە كۆككە كۆتۈرگەن «كىشىلىك ھوقۇق»نىڭ پۈتۈنلەي كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى، ئېكسپلاتاتسىيەنى قوغدايدىغان ھوقۇق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2. دېھقانلار ھەربكىتى ۋە ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ دېھقانلارنىڭ يەر مەسلىسى ھەققىدىكى قانۇنى

ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى نەچچە ئون يىل ئىچىدە، فىرانسىيەدە دېھقانلار ھەربكىتى ئۇرۇلمەي يۇز بېرىپ تۇردى. 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى باستىللىي تۈرمىسىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى، فىرانسىيە دېھقانلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە سىگنال

بەردى. دېھقانلارنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بۇيان يىغىلىپ قالغان غەزەپ ـ نەپرىتى بىراقلا پارتلىدى، بىرقانچە كۈن ئىچىدىلا دېھقانلار قوزغىلىڭى نۇرغۇن ئۆلكىلەرنى قاپلىدى، ئاقسۆڭەكلەر قورقۇنچىدىن ئالاقزەدىلىككە چۈشۈپ، قورۇقلىرىنى تاشلاپ شەھەرلەرگە ياكى چەت ئەللەرگە قاچتى.

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتى شۇكى، ئۇ 7 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنىدىكى پارتىز خەلق قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسىنى مۇستەھكەملىدى، جۇملىدىن پارتىز خەلقى مۇستەبىت تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلىغان بولسا، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى دېھقانلار فېئودالىق تۈزۈمنى بىتچىت قىلدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭى نىشانىنى پومېشچىكلارغىلا ئەمەس، يەنە ھايانكەش سودىگەرلەر، باج ھۆددىگەرلىرى، قارا نىيەت سودىيەلەر ۋە بارلىق پارازىتلارغىمۇ قاراتتى. ئالساس ئۆلكىسىدە دېھقانلار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆيلىرى ۋە مۇناستىرلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، يەھۇدىي سودىگەرلەرگىمۇ ھۇجۇم قىلدى. 7 ـ ئايىنىڭ ئاخىرىدا ئالساستىكى يەھۇدىي سودىگەرلەر توپ ـ توپ بولۇشۇپ باسىلغا قاچتى.

ھەممە يەرگە يامرىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى، ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئەمدىلا قولىغا ئالغان بۇرژۇئازىيەنى سارىسىمىگە سالدى. بەزى شەھەرلەردىكى دائىمىي كومىتېتلار مىللىي ئارمىيەنى ئەۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇردى. 7 ـ ئايىنىڭ 29 ـ كۈنى كامادانبورگ ئەتراپىدىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلار رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇرۇلۇپ، 20 ئادەم ئۆلتۈرۈلدى، 60 ئادەم قولغا ئېلىندى. يەنە كروگىي ئەتراپىدىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلارمۇ قاتتىق باستۇرۇلۇپ، 100 ئادەم ئۆلتۈرۈلدى، 170 ئادەم قولغا ئېلىندى. ماركان شەھىرىدىكى دائىمىي كومىتېت سوت مەھكىمىسىگە ئايلىنىپ، 20 نەپەر قوزغىلاڭچىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بەزىدە بىرقانچە شەھەردىكى مىللىي ئارمىيە بىرلىشىپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇردى.

ئەمما، دېھقانلار ھەربىر ئىزچىل تەرەققىي قىلىدى. 1789-يىلى 8 - ئاينىڭ بېشىدا، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ھەممە جايغا يامراپ كەتكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى تەدبىر قوللىنىشنى قارار قىلدى. 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كېچىلەپ مەجلىس ئېچىپ، دېھقانلار مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىدى، مەجلىستە كەيپىيات ناھايىتى جىددىي بولدى. دېھقانلار ھەربىر تىنىڭ كۆچلۈك بېسىمى ئاستىدا، نۇرغۇن ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى يالغاندىن يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ئاقسۆڭەك ۋىكونت نوئايى دېھقانلارنى قورال تاشلانقۇزۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى، يەنى بىرىنچى، ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ باجدىن باج كەچۈرۈم قىلىنىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىش، ھەممە كىشى كىرىمگە قاراپ باج تۆلەش؛ ئىككىنچى، دېھقانلارنىڭ فېئودالىلىق يەر ئىجارىسىنى بىكار قىلىش، جامائەت تەشكىلاتلىرى (شەھەر، يېزا ھۆكۈمىتى) بۇنىڭ بەدىلىگە پومېشچىكلارغا پۇل تۆلەش؛ ئۈچىنچى، فېئودالىلىق ھاشار ۋە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى بەدەلسىز ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئارقىدىن ئاقسۆڭەك گېرتسوگ ئېرگىيان (فىرانسىيەدىكى ئەڭ چوڭ پومېشچىكنىڭ بىرى) سۆز قىلىپ، ۋىكونت نوئايىنىڭ تەكلىپىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، «خەلق نەچچە ئەسىردىن بۇيانقى ئۆزلىرىگە سېلىنغان بويۇنتۇرۇقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، گەرچە جىنايەت ھېسابلىنىدىغان زوراۋانلىق قىلمىشىنى سادىر قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتكە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىنى كەچۈرۈۋېتىشكە بولىدۇ» دېدى. بىرىتانىي ئۆلكىسىنىڭ ۋەكىلى لوككوسا دى كرونكال ئۆز سۆزىدە، ھەتتا فېئودالىلىق توختاملارنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئارقىدىن نۇرغۇن روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۆز قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆشرە يىغىش ھوقۇقى، ئەدلىيە ھوقۇقى، ئوۋ ئوۋلاش ھوقۇقى، دەريادىن ئۆتۈش بېجى ئېلىش ھوقۇقى قاتارلىق كونا ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى

بىلدۇرۇشتى. بۇ مەجلىستە ئۇلار ۋاز كەچكەن ئىمتىياز 150 خىلدىن ئاشتى.

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنگىچە، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى فېئودالىلىق ئىمتىيازلارنى بىكار قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار پەرمانلارنى رەسمىي يازما شەكىلدە ماقۇللىدى. ئەمما، بۇ پەرمانلار ئەمەلىيەتتە بىر ئالدامچىلىق بولۇپ، دېھقانلارغا ماھىيەتلىك نەپ ئېلىپ كېلەلمەيتتى: بىرىنچى، ئۆشرە بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ بىدىلىگە پۇل تۆلەش كېرەك ئىدى، شۇنىڭغىچە ئۇنى داۋاملىق تاپشۇرۇشقا توغرا كېلەتتى؛ ئىككىنچى، دېھقانلارنىڭ فېئودالىلىق مەجبۇرىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مەجبۇرىيەت بولغان فېئودالىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ بىدىلىگە پۇل تۆلەش كېرەك ئىدى. بۇنىڭغا كېتىدىغان پۇل بىر يىللىق يەر ئىجارىسىنىڭ 30 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلەتتى. يەنە كېلىپ بۇنىڭدا ناھايىتى ئېغىر شەرتلەر، مەسىلەن، بىر جايدىكى دېھقانلار فېئودالىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ بىدىلىگە پۇل تۆلىگەندە پۇلنى بىرلىكتە تۆلەيدۇ، پۇلنى تۆلەپ بولغاندىن كېيىن فېئودالىلىق يەر ئىجارىسى ئاندىن بىكار قىلىنمىدۇ، ئەگەر يەر ئىگىسى قارشى چىقسا بىكار قىلىنمايدۇ، دېگەندەك شەرتلەر قويۇلغانىدى. بۇ بەلگىلىمىلەر بويىچە، فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەردىن پۇل تۆلەپ خالاس بولۇش ئەمەلىيەتتە مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ئىدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى دېھقانلارنىڭ بۇنىڭدىن رازى بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلەتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى يەنە جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزغانلارنى پاش قىلىش قانۇنىنى ئالاھىدە تۈزۈپ چىقىپ، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى دائىمىي كومىتېتلارنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش مەسئۇلىيىتى بارلىقىنى، ھەرقانداق يىغىلىشنى دەرھال تارقىتىۋېتىش لازىملىقىنى

بەلگىلىدى.

ئەمما، بۇ قانۇنمۇ دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇيالمىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ تەدبىرلىرىگە نارازى بولغان دېھقانلار كۆرەشنى داۋاملاشتۇرىۋەردى. نۇرغۇن جايلاردىكى دېھقانلار فېئودالىلىق يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشنى رەت قىلىپ قارشىلىقنى ئۆچ يىلغىچە داۋاملاشتۇردى. مىللىي ئارمىيە دېھقانلار ھەرىكىتىنى ئىزچىل باستۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا تىنچىتالمىدى.

3. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنىدىكى ھەرىكەت ۋە ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ دېموكراتىيەگە قارشى تەدبىرلىرى

1789 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنىدىكى ھەرىكەت فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىدا خېلىلا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ھەرىكەت پارىژ خەلقىنىڭ نارازىلىقى تۇپەيلىدىن يۈز بەردى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنگىچە بىر قاتار پەرمانلارنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھ بۇنى تەستىقلاشنى رەت قىلىپ، «مەن روھانىيلار تەبىقىسى ۋە ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ ئىمتىيازىنى تارتىۋېلىشقا مەڭگۈ قوشۇلمايمەن، ئۇلارنىڭ ئىمتىيازىنى تارتىۋالمىغان پەرمانلارنى ھەرگىز تەستىقلىمايمەن» دېدى ھەمدە «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»غا ئىمزا قويۇشقا ئۇنىمىدى. بۇنىڭدىن پارىژ خەلقى ئىنتايىن نارازى بولدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نى ماقۇللىغاندىن كېيىن، ئاساسىي قانۇن تۈزۈشكە كىرىشتى. 7 ـ، 8 ـ ئايلاردىكى خەلق ھەرىكىتىدىن كېيىن، چوڭ بۇرژۇئازىيە مۇستەبىت پادىشاھ ۋە ئاقسۆڭەكلەردىنمۇ بەكرەك خەلقنىڭ كۈچىدىن قورقتى. ئۇلار پادىشاھ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، خەلق ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىنى

توسۇشنى ئۇمىد قىلدى. ئاساسىي قانۇن لايىھەسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، ئاساسىي قانۇن كومىتېتىنىڭ بايانىاتچىسى مۇئۇنىپى قاتارلىقلار ئەنگلىيەنىڭ ئۇسۇلىغا تەقلىد قىلىپ، ئەزالىرىنى پادىشاھ تەيىنلەيدىغان يۇقىرى پالاتا تەشكىللەش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچىنى زورايتىشتىن دېرەك بېرەتتى. بارناف قاتارلىقلارنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن يۇقىرى پالاتا تەشكىللەش ھەققىدىكى تەكلىپ رەت قىلىندى. بارناف قاتارلىقلار دەسلەپتە پادىشاھنىڭ ئىنكار قىلىش ھوقۇقى بولۇشىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، كېيىن يول قويۇپ، پادىشاھنىڭ بەزى قانۇن ـ بەلگىلىمىلەرنى ۋاقىتلىق توختىتىپ قويۇش ھوقۇقى (مۇتلەق ئىنكار قىلىش ھوقۇقى ئەمەس) بولۇشىغا قوشۇلدى. 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، پادىشاھنىڭ قانۇن ـ بەلگىلىمىلەرنى ۋاقىتلىق توختىتىپ قويۇش ھوقۇقى ئاۋازغا قويۇلۇپ ماقۇللاندى ھەمدە پادىشاھنىڭ قانۇن ـ بەلگىلىمىلەرنى تۆت يىل توختىتىپ قويۇش ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ پادىشاھقا قوللانغان سۇلھى پوزىتسىيەسى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

ئىقتىسادىي سەۋەبلەرمۇ خەلقنىڭ نارازىلىقىغا سەۋەب بولدى. ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، ئاقسۆڭەكلەر توپ ـ توپ بولۇپ چەت ئەللەرگە قېچىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاقسۆڭەكلەرگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان يالغان چاچ ياسىغۇچىلار، مۇزىدۇزلار ۋە تىككۈچىلەر ئىشسىز قېلىپ، جان بېقىشتا قىينالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بولكىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتتى، 9 ـ ئايغا كەلگەندە پارىژ ئاھالىلىرى بولكا سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇزۇن ئۆچىرەتتە تۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى. خەلق ئاممىسى ۋېرسالغا بېرىپ نامايىش ئۆتكۈزۈپ، ھۆكۈمەتنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا مەجبۇرلىماقچى بولدى.

10 ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنىدىكى ھەرىكەتكە ئوردىنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكى بىۋاسىتە تۈتۈرۇق بولدى. پادىشاھ بىلەن

ئاقسۆڭەكلەر يېڭىلگەندىن كېيىن مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت ــ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەخپىي پىلانلىدى. خانىشىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن پادىشاھ باشقا جايلاردىن پايتەخت ئەتراپىغا قوشۇن يۆتكەپ، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرماقچى بولدى. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بىر بۆلۈك يالانما قوشۇن فرونتېيردىن ۋېرسالغا كەلدى. 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى پادىشاھ مۇھاپىزەتچى قوشۇنى ۋېرسال سارىيىدا فرونتېيىر قوشۇنىنىڭ ئوفىتسېرلىرىغا زىياپەت بەردى. پادىشاھ بىلەن خانىشىمۇ بۇ زىياپەتكە قاتناشتى. زىياپەتتە ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلار بولۇشىغا يەپ ـ ئىچىپ مەستلىكتە ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىغان، بەزىلىرى ئىنقىلابنىڭ سىمۋولى بولغان ئۈچ رەڭلىك كاكارنى يەرگە تاشلاپ دەسسەپ ـ چەيلىدى ھەمدە پادىشاھقا بەخت تىلەپ ناخشا ئېيتتى. 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ غەزىپى قاينap تاشتى، «پارىژ خەۋەرلىرى»، «خەلق دوستى» قاتارلىق ئىنقىلابىي گېزىتلەر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش سۇيىقەستىنى پاش قىلدى. خەلقنىڭ داھىيسى مارات پارىژدىكى خەلقنى قوراللىنىشقا، زەمبىرەكلەرنى ۋېرسالغا يۆتكەپ ئاپىرىشقا چاقىردى. شۇ چاغدا پارىژ خەلقى ئىنتايىن جاپا ـ مۇشەققەتتە كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقان بولۇپ، ۋېرسالدىكى ئەكسىيەتچى قوشۇنىنىڭ يەپ ـ ئىچىپ ئويۇن ـ تاماشا قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ تاقەت قىلالماي قالدى. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پارىژدا ئىسيان باشلاندى. دەسلەپتە، ئىشچىلار، ھۇنەرۋەنلەر ۋە ئۇششاق سودىگەرلەرنىڭ خوتۇنلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر توپ ئاياللار شەھەرلىك ھۆكۈمەتكە بۆسۈپ كىرىپ بولكا تەلەپ قىلدى، كېيىن ۋېرسالغا بېرىشنى قارار قىلدى. ئۇلارنىڭ سانى بىردەمدىلا 5 ـ 6 مىڭغا يەتتى، بۇ ئاياللارغا 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىكى قەھرىمان مايىيا باشچىلىق قىلدى، ئارقىدىن 20 مىڭچە ئەرمۇ ۋېرسالغا

قاراپ يولغا چىقتى. ئۇزاق ئۆتمەي مىللىي ئارمىيەمۇ توپلىنىپ «ۋېرسالغا بارايلى!» دەپ تۇۋلاشتى. ھەم باش قوماندان لافايېتنىڭمۇ بىللە بېرىشىنى، ئەگەر ئۇنىمىسا دارغا ئاسىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ھەيۋەتلىك خەلق قوشۇنى شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ۋېرسالغا يېتىپ باردى. سەپ تارتىپ جەڭگە تەييار تۇرغان فرونتېيىر قوشۇنى ئامېرىكا ئوق چىقارمايلا قالماستىن، بەلكى دوستانە پوزىتسىيەدە بولدى. ئايالالار دەرھال ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەپ، ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنىغا ئەۋەتىپ، مال باھاسىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن تۇرمۇشىنىڭ قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ۋە مىللىي ئارمىيەنىڭ ئوچ رەڭلىك كاكارنىڭ ھاقارەتكە ئۇچرىغانلىقىنى شىكايەت قىلدى. ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنىنىڭ ۋەكىلى روبېسپېر ئامېرىكىنىڭ ھەربىكىتىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەلق قوشۇنىنىڭ ھەيۋەتلىك ھالىتىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەن پادىشاھ ئامېرىكىنىڭ كەيپىياتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى ماقۇللىغان ھەر خىل پەرمانلارنى ۋە «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نى تەستىقلاشقا مەجبۇر بولدى.

ئەمما، 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئەتىگەندە، پارىژ ئاھالىلىرى پادىشاھ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئوردىغا باستۇرۇپ كىردى. مۇھاپىزەتچى قوشۇن ئوق چىقىرىپ بىر ئادەمنى يارىلاندۇرغاندىن كېيىن، ئاممانى تېخىمۇ غەزەپكە كېلىپ، مۇھاپىزەتچى قوشۇن بىلەن ئېلىشىپ، بىرقانچە ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى كېسىپ، مىلتىقنىڭ نەيزىسىگە قادىاپ قويدى. قاتتىق قورقۇپ كەتكەن پادىشاھ بىلەن خانىش ئامالسىز بالكونغا چىقىپ ئاممانى بىلەن كۆرۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. ئاممانى: «پادىشاھ پارىژغا قايتسۇن!» دەپ چۇقان كۆتۈردى. پادىشاھ ئامېرىكىنىڭ كۈچىگە قارشى تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ نائىلاج ماقۇل بولدى. ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنىدىكىلەر پادىشاھ بىلەن بىللە پارىژغا قايتىشنى قارار قىلدى. 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى

چۈشتىن كېيىن سائەت بىردە ئاما پادىشاھ ئائىلىسىدىكىلەر ۋە ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدىكىلەر بىلەن بىللە يولغا چىقىپ، كەچ سائەت 10 دا پارىژغا يېتىپ كەلدى.

10 ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنىدىكى ھەربىكەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ بىلەن ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى پارىژ خەلقىنىڭ بىۋاسىتە كونترولىلۇقىغا ئۆتتى، پادىشاھنىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى تارقىتىۋېتىش سۇيىقەستىمۇ بەربات بولدى. قىسقىسى، بۇ ھەربىكەت ئوردىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي پىلانىنى بىتچىت قىلىپ ئىنقىلاب نەتىجىسىنى مۇستەھكەملىدى.

ئەمما، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدىكى چوڭ بۇرژۇئازلاردىن بولغان پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرى بۇ ھەربىكەتنىن قورقۇپ كەتتى ۋە ئاممىنىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىغا قىلغان ياردىمىدىن مىننەتدار بولمايلا قالماستىن، ئەكسىچە ئاممىنى ئەشەددىي دۈشمەن دەپ قارىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى خەلقىنىڭ داھىيسى ماراتنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقىنى چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن مارات يوشۇرۇن ھەربىكەتكە ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. 10 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈش پەرمانى ماقۇللىنىپ، ئاممىنىڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈشى چەكلەندى.

پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرى كونترولىلۇقىدىكى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى ئاممىنىڭ سىياسىيغا ئارىلىشىشىنى توسۇش ئۈچۈن، 10 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا سايلام ھوقۇقىغا چەك قويۇش ھەققىدىكى قانۇننى چىقاردى. بۇ قانۇنغا ئاساسەن پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئەرلەر ئاكتىپ پۇقرا ۋە پاسسىپ پۇقرالارغا بۆلۈنۈپ، ئاكتىپ پۇقرالارلا سايلامغا ۋە مىللىي ئارمىيەگە قاتنىشىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولالايتىتى، ئومۇمەن 25 ياشقا تولغان، مەلۇم جايدا ئولتۇراقلاشقىنىغا بىر يىل بولغان، ھەر يىلى شۇ جايدىكىلەرنىڭ

ئۇچ كۈنلۈك ئىش ھەققىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلنى بېۋاستە باج قىلىپ تۆلىگەن ھەمدە خۇسۇسىيلارغا ياللانمىغانلارلا ئاكتىپ پۇقرا، بۇ ئۆلچەمگە توشمىغانلار بىردەك پاسسىپ پۇقرا ھېسابلىناتتى. 1791 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئېلان قىلىنغان تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 26 مىليون نوپۇس ئىچىدە ئاكتىپ پۇقرالار ئارانلا 4 مىليون 298 مىڭ بولۇپ، قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەردىن بۇنداق سالاھىيىتى يوقلار تەخمىنەن 3 مىليون ئادەم بولغان، قانۇندا يەنە، ئاكتىپ پۇقرالار ھەر 100 ئادەم ئىچىدىن بىر ئادەمنى نامزات قىلىپ كۆرسىتىدۇ، يىلدا ئون كۈنلۈك ئىش ھەققىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلنى بېۋاستە باج قىلىپ تۆلىگەنلەر ئاندىن بۇ نامزاتلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، ئومۇمەن ئېپىسكوپ، پارلامېنت ئەزالىرى ۋە ئۆلكە دەرىجىلىك ئەمەلدارلار مۇشۇ نامزاتلار ئىچىدىن سايلىنىدۇ، يىلدا 54 لىنىيە بېۋاستە باج تۆلىگەن ھەمدە مەلۇم يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە كىشىلەرلا پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلىنىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 1791 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى خەلقىنىڭ بېسىمى ئاستىدا يىلدا 54 لىنىيە بېۋاستە باج تۆلىگەنلەرلا پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلىنىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، دېگەن بەلگىلىمە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما نامزاتلارنىڭ سالاھىيەت ئۆلچىمى يۇقىرىلىتىلىپ، يىلدا 100 ~ 400 كۈنلۈك ئىش ھەققىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلنى بېۋاستە باج قىلىپ تۆلىگەنلەر ئاندىن نامزاتلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدىكى روبېسپېر ۋە پوپ گىرېگگول قاتارلىق دېموكراتىزمچىلار بۇ قانۇنغا قارشى چىققان بولسىمۇ، ئەمما نارازىلىقى ئىناۋەتسىز قىلىۋېتىلدى. مارات باي ئاقسۆڭەكلەرنى غەزەپ بىلەن ئەيىبلىدى. دېموران: «بۇ بەلگىلىمە بويىچە بولغاندا، ھەتتا روسسونىڭمۇ سايلىنىش سالاھىيىتى

بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتتى.

چوڭ بۇرژۇئازىيە كونترولـلۇقىدىكى ئاساسـىي قانۇن تـوزۇش يىغىنى خەلقە ئۆچمەنلىك قىلىش پوزىتسىيەسىنى 1791 ـ يىلى 6 ـ ئاينـىڭ 14 ـ كۈنى مـاقۇللىغان لىي . ساپـلىئـېر قانۇنـىدا تېخىمـۇ روشەن ئىپـادىلىدى. بـۇ قانۇندا ئـىشچـىلارنىڭ يـىغىلـىش ئۆتكۈزۈشـى، ئۈيۈشمـىلارغا ئۈيـۈشۈشى، ئـىش تاشلـىشى مەنئـى قىلىندى ھەمدە خىلاپلـىق قىلغۇچىلارغا 1000 لىفـىر جەرىمانە قويۇلۇپ، ئۇچ ئايلىق قاماق جازاسى بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. بۇ قانۇننى ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قوللىدى.

چوڭ بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش بىلەنلا خەلقنى دۈشمەن ئورنىدا كۆردى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى يەنىلا فىرانسىيەنىڭ كونا تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قاتار يېڭى تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىش ئىدى.

4. ئاساسي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ فىرانسىيەنى ئۆزگەرتىش تەدبىرلىرى، 1791 ـ يىلىدىكى ئاساسي قانۇن

فىرانسىيەنىڭ كونا تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ ئۇنى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاساسـي قانـۇن تـوزۇش يىغىنى 1789 ـ 1791 ـ يىللىرى نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. جۈملـىدىن، 1790 ـ يـىلى 6 ـ ئاينـىڭ 19 ـ كۈنى پەرمان چىقىرىپ، ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسـىگە ۋاراسـلىق قىلىشنى ۋە شاھزادە، گېرتسوگ، ماركىز، گىراف قاتارلىق مەرتىۋىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، تەبىقە تۈزۈمىنى بىكار قىلدى.

1789 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1790 ـ يـىلى 1 ـ ئايغـچە يەنە پەرمان چىقىرىپ، بۇرۇنقى مەمۇرىي رايون، ئەدلىيە رايونى ۋە باج رايونـىنى ئەمەلـدىن قالدۇرۇپ، پۈتـۈن مەملـىكەتـنى چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش دېگۈدەك كىپلىدىغان 83 ئۆلكـىگە بۆلـدى،

ئۆلكىنىڭ تۆۋەنىدە ئوبلاست، ناھىيە ۋە كوممۇنا تەسىس قىلدى. بۇ فېئودالىلىق بۆلۈنمىچىلىكنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىچكىرى جايلاردىكى چارۋىلارنى ۋە يەرلىك باي ـ سېلىقلارنى بىكار قىلدى، بۇ، سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىدىكى توسالغۇلارنى تازىلىدى.

1791 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يەنە پەرمان چىقىرىپ، كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى ۋە ئۇنىڭ ئىمتىيازىنى بىكار قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يەنە ھۆكۈمەتنىڭ سانائەتكە ئائىت نىزاملىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شۇ يىلى يەنە قوغداش تاموژنا بېجى سىياسىتىنى يولغا قويدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى يەنە ئەدلىيە جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش» پىرىنسىپىنى يولغا قويدى. ئەمما، سودىيەلەر ئاكتىپ پۇقرالار ئىچىدىن سايلىنىپ چىقىۋاچقا، بۇرژۇئازىيە ئەدلىيە ھوقۇقىنى مونوپول قىلىۋالدى، يەنە زاسېداتېللىق تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، سودىيەلەرنىڭ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى. باش ئەدلىيە مەھكىمىسى ئالىي ئەدلىيە ئورگىنى بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئالىي كېسىم ئورنى بولدى. «ئالىي سوت مەھكىمىسى» ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەھقىقلەيدىغان ئورگان بولدى. بۇ ئەدلىيە ئورگانلىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆرگەچكە، ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى پادىشاھ ئەدلىيە ھوقۇقىنى مونوپول قىلىۋالىدىغان ھالەتكە خاتىمە بېرىلدى.

تېخىمۇ مۇھىم ئىسلاھات تەدبىرى ــ كاتولىك دىنى جەمئىيىتى ھەققىدە قانۇن چىقىرىش بولدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋاستىلىك ھاجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بىۋاستە باج (يەر بېجى، كىرىم بېجى ۋە سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى)نى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، نۇرغۇن كىشىلەر باج تاپشۇرۇشقا قارشى چىقىۋاتقىنى باج يىغىشتا زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇنىڭ بىلەن مالىيەدە

قىينىچىلىق كۆرۈلدى. مالىيە مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى كاتولىك دىنى جەمئىيىتىگە ئوت ئاچتى، چۈنكى دىنىي جەمئىيەتنىڭ قولىدا نۇرغۇن يەر (پۈتۈن مەملىكەتتىكى يەرنىڭ ئوندىن بىرى) بولۇپ، تەخمىنەن 3 مىليارد لىفىرغا يارايتتى. 1789 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى پەرمان ماقۇللاپ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش، دۆلەت دىنىي جەمئىيەتكە خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىشنى جاكارلىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت مالىيە قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىش بولۇپ، بۇ دىنىي جەمئىيەتكە ئۆچمەنلىك قىلغانلىق ئەمەس ئىدى.

1790ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى يەنە پەرمان ئېلان قىلىپ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تالاشتۇرۇپ سېتىشنى، پۇل تۆلەش مۇددىتىنى 12 يىل قىلىشنى بېكىتتى. بۇنىڭدا، بىرىنچىدىن، مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، بۇرژۇئازلارنى يەر سېتىۋېلىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەش؛ ئۈچىنچىدىن، دېھقانلارنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ يېرىنى سېتىۋېلىشقا قىزىقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ پومېشچىكلارغا قارشى كۈرىشىنى پەسەيتىش مەقسەت قىلىنغانىدى.

ئەمما، 1790 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى يەرگە پۇل تۆلەش مۇددىتىنى 12 يىلدىن تۆت يىلغا، يەرلەرنى ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ سېتىشنى چوڭ بۆلەكلەرگە بۆلۈپ سېتىشقا ئۆزگەرتتى. بۇنىڭ بىلەن يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇرژۇئازلار سېتىۋالدى، پەقەت ئاز بىر قىسىم يەرلەرلا دېھقانلارنىڭ قولىغا تەگدى. بۇ سەۋەبتىن دېھقانلار ھەرىكىتى يەنىلا پەسەيمىدى.

1791 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى سېتىشتىن قىلىنغان كىرىم 1 مىليارد 500 مىليون لىفىرغا يەتتى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى

تالاشتۇرۇپ سېتىش بىلەن بىللە بىر خىل ئالاھىدە زايوم — «فوندلۇق ئاكسىيە» تارقىتىپ، كىشىلەرنى سېتىۋېلىشقا چاقىردى، بۇنى سېتىۋالغانلار دىنىي جەمئىيەتنىڭ يېرىگە ئېرىشىش ھوقۇقىغا ئىگە بولاتتى. بۇ، دۆلەتكە قەرز بېرىپ تۇرۇش ھېسابىغا يەرگە ئېرىشىش دېگەنلىك ئىدى. ئەمما، «فوندلۇق ئاكسىيە» ئۇزاق ئۆتمەي پۇل ئورنىدا بازاردا ئوبوروت قىلىنىشقا باشلاپ، ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان يەنە بىر خىل پۇلغا ئايلاندى. كېيىن، ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى مالىيە قىزىل رەقىمىنى ئازايتىش ئۈچۈن، فوندلۇق ئاكسىيەنى زىيادە كۆپ تارقىتىۋەتكەنلىكتىن، فوندلۇق ئاكسىيەنىڭ كۇرسى چۈشۈپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇشى يامانلاشتى.

دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلغاندىن كېيىن، دىنىي جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش — ئەقىلگە مۇۋاپىق تەدبىر ئىدى. 1790 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى پەرمان ئېلان قىلىپ، مونارخىيە ۋە باشقا ئورۇنلارنى تاقاپ، مونارخلارنىڭ مۇناخىلىقىنى تاشلىشىنى بەلگىلىدى. 1790 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ماقۇللانغان «روھانىيلار قانۇنى» ۋە 8 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ماقۇللانغان دىنىي جەمئىيەت ئىسلاھاتىغا دائىر قانۇنلاردا: ئىلگىرى دىنىي جەمئىيەت باشقۇرغان ئۆلۈم ـ يېتىم، توي ـ تۆكۈن دېگەندەك بارلىق ئىشلار دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ؛ فرانسىيە كاتولىك دىنى جەمئىيىتى رىم پاپاسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ، دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ؛ ئېپىسكوپ، باستىرلار رىم پاپاسى تەرىپىدىن تەيىنلەنمەي، بەلكى سايلاپ چىقىلىدۇ؛ روھانىيلار ئاساسىي قانۇنغا سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قەسەم بېرىدۇ، دۆلەت ئۇلارغا مائاش بېرىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىشنى ئىشقا ئاشۇردى.

شۇ چاغدا ئادەتتىكى روھانىيلار «روھانىيلار قانۇنى»نى قوبۇل

قىلىشنى خالايىتتى، ئەمما ئۇلار بۇ قانۇن رىم پاپاسىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتۈشى كېرەك، دەپ قارىدى. رىم پاپاسى 1791 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ۋە 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئىككى پارچە مەخپىي مەكتۇپ يوللاپ «روھانىيلار قانۇنى»نى ئەيىبلىدى. بۇنىڭ بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلار، ھەتتا ئىنقىلابقا ھېسداشلىق قىلىدىغان تۆۋەن دەرىجىلىك روھانىيلارمۇ قەسەم بېرىشنى رەت قىلىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي لاگېرغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ قالاق دېھقانلار ئارىسىدىكى تەسىرى چوڭقۇر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆشكۈرتۈشى بىلەن نۇرغۇن دېھقانلار ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭلارغا قاتناشتى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ فىرانسىيەنى ئۆزگەرتىش جەھەتتە باسقان ئەڭ مۇھىم قەدىمى ـــ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش بولدى، ئاساسىي قانۇن 1791 ـ يىلى 9ـ ئايدا ئېلان قىلىندى.

بۇ ئاساسىي قانۇندا «بارلىق ھاكىمىيەتنى خەلق بارلىققا كەلتۈرىدۇ» دەپ جاكارلانغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، خەلقنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى بەھرىمەن بولۇپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمىدى. ئۇنىڭدا پادىشاھلىق تۈزۈم ساقلاپ قېلىنىپ، شۇنداقلا پادىشاھ ھوقۇقىغا چەك قويۇلۇپ، چوڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ئاساسىي قانۇندا، دۆلەتنىڭ سىياسىي تەشكىلى ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىۋېتىش پرىنسىپى ئاساسىدا بېكىتىلىپ، مەمۇرىي ھوقۇق پادىشاھقا، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى قانۇن چىقىرىش كېڭىشىگە، ئەدلىيە ھوقۇقى ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرىگە تەۋە بولىدۇ، مەمۇرىي باشلىق بولغان پادىشاھ ھەرقايسى مىنىستىرلىقلارنىڭ ۋەزىرلىرىنى تەيىنلەشكە ھوقۇقلۇق، ئەمما يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنى، قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيەسىنى ۋە روھانىيلارنى باشقۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئەمەس، ئۇ مەركەزدىكى مەمۇرىي ئىشلارنى ھەرقايسى مىنىستىرلىقلارنىڭ ۋەزىرلىرىگە

هاۋاله قىلىدۇ، ئۇنىڭ بارلىق مەمۇرىي تەدبىرلىرى ۋەزىرلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بولمىسا كۆچكە ئىگە بولمايدۇ. ئۇ قانۇن چىقىرىش كېڭىشىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئۇرۇش ئېلان قىلىشقا ياكى يارىشىشقا ھوقۇقلۇق بولمايدۇ. ئۇنىڭ قانۇن چىقىرىش ئورگانلىرى ماقۇللىغان قانۇنلارنى تۆت يىل توختىتىپ قويۇش ھوقۇقى بولىدۇ، ئەمما بۇ ھوقۇقنى مالىيە قانۇنىغا قوللىنىشىغا يول قويۇلمايدۇ. ئۇنىڭ دۆلەت غەزىنىسىگە خالىغانچە چېقىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئوردىغا مۇقىم راسخوت ئاجرىتىلىپ، ھەر قېتىم يېڭى پادىشاھ تەختكە ئولتۇرغاندا، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى راسخوت سانىنى بېكىتىپ بېرىدۇ. بۇ قېتىملىق راسخوت سانى 250 مىليون لىغىر بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

ئاساسىي قانۇندا يەنە قانۇن چىقىرىش كېڭىشى بىر پالاتالىق ئورگان بولىدۇ، ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىدۇ. ئۇ يىغىن ئورنى ۋە ۋاقتىنى ئۆزى بەلگىلەيدۇ، پادىشاھنىڭ بۇ ئورگانىنى تارقىتىۋېتىش ھوقۇقى بولمايدۇ. كېڭەش ھەرقايسى ۋەزىرلەرنى نازارەت قىلىشقا، ئۇلاردىن ھەر يىللىق مالىيە كىرىم ـ چىقىم ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات ئېلىشقا، ئۇلارنى سوت مەھكىمىسىنىڭ سوتلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە ھوقۇقلۇق بولىدۇ، يەنە دىپلوماتىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

ئومۇمەن، بۇ ئاساسىي قانۇن پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا قاتتىق چەكلىمە قويۇپ، پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنى ئورناتتى.

بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ ئەڭ روشەن يېتەرسىزلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دا تىلغا ئېلىنغان خەلقنىڭ بىر قاتار ھوقۇقلىرى ئېنىق بەلگىلەنمىدى، شۇنداقلا مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى قۇللۇق تۈزۈم ساقلاپ قېلىندى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ ئاساسىي قانۇن بىر ئىلغار بۇرژۇئا

ئاساسىي قانۇنى ئىدى. چۈنكى، ئۇ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەردە فېئوداللىق مۇستەبىت تۈزۈم ساقلىنىۋاتقان شارائىتتا فرانسىيەدە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلغانلىقىنى جاكارلىدى.

5. 3 ـ تەبىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈش ۋە دېموكراتىك ھەرىكەتنىڭ تەرەققىياتى

1789 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلاب پارتلاشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە 3 ـ تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئىتتىپاقى ياخشى ئىدى، فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى كۈرەش بۇرژۇئازىيە بىلەن ئەمگەكچى خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرغانىدى، خەلق ئاممىسى بۇرژۇئازىيەنىڭ پادىشاھقا ۋە ئىمتىيازلىق تەبىقىگە قارشى كۈرىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغانىدى. ئەمما، بۇرژۇئازىيە تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىگە سانقىنلىق قىلدى، 1789 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـــ 11 ـ كۈنلىرى قانۇن ماقۇللاپ، دېھقانلارنىڭ زىممىسىدىكى فېئوداللىق مەجبۇرىيەتلەرنى ساقىلاپ قالدى. بۇ كەڭ دېھقانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى، شۇنداقلا 3 ـ تەبىقىنىڭ ـــ چوڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن دېھقانلارنىڭ بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1789 ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنىدىكى ۋەقەدىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە پۇقرالارنى ئاكتىپ پۇقرا ۋە پاسسىپ پۇقرالارغا بۆلىدىغان لې ساپىلىيېر قانۇنىنى تۈزىدى، بۇمۇ چوڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن شەھەر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن 1790 ـــ 1791 ـ يىللىرى خەلق ئارىسىدا چوڭ بۇرژۇئازىيەگە قارشى تۈرىدىغان مۇستەقىل دېموكراتىك ھەرىكەت شەكىللەندى. بۇ ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغۇچىلار بۇرژۇئاز دېموكراتلار بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى، ئۇنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى روبېسپىر، مارات ۋە دانتون ئىدى.

ماكسىملىئان روبېسپېر (1758 ــ 1794) 1780 ـ يىلى سوپوئان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قانۇن فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن، ئوقۇۋاتقان مەزگىلده روسسونىڭ دېموكراتىك ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. 1782 ـ يىلى يۇرتىغا قايتىپ ئادۋوكاتلىق قىلىپ، بوزەك قىلىنغان ئەمگەكچى خەلقنى ئاقلىغۇچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى باتۇرلۇق بىلەن قوغدىغان. ئۇ 1789 ـ يىلى ئۈچ تەبىقە يىغىنىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغاندىن كېيىن، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدا ئىزچىل خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. ئۇ 1789 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ماقۇللانغان ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈش پەرمانى، پۇقرالارنى ئاكتىپ پۇقرا ۋە پاسسىپ پۇقراغا ئايرىش قانۇنىغا قەتئىي قارشى تۇرۇپ، «مۇبادا بىر قىسىم كىشىلەر چوڭ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇپ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى بولۇپ قالىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ خىل سىياسىي تۈزۈم ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ... بۇنىڭغا چىداپ تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، سىلەر فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زۇلۇمىدىن ئەمدىلا ئازاد بولغان خەلقنى باي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېزىشىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولۇۋاتىسىلەر» دەپ كۆرسەتتى ھەمدە ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى ئورنىتىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇ ئۆزىنىڭ نۇرغۇن پىكىرلىرىدە خەلقنە بولغان ھېسداشلىقىنى ۋە بايلارغا بولغان قارشىلىقىنى ئىپادىلىدى. ئۇ بايلارنىڭ شەخسىيەتچى، شۆھرەتپەرەس، تەكەببۇر كېلىدىغانلىقىنى، دائىم ئۆز مەنپەئەتىنى دەپ ئىجتىمائىي مەنپەئەتكە زىيان سالىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

پائۇل، مارات (1743 ــ 1793) مەشھۇر ئالىم ۋە سىياسىي مۇتەپەككۇر بولۇپ، بۇرۇنلا ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە نەتىجە قازىنىپ داڭ چىقارغان، 1774 ـ يىلى «قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىتى» ناملىق ئەسەرنى ئېلان قىلىپ، ئەنگلىيە ئاساسىي قانۇنىنى قاتتىق قامچىلاپ، ئەنگلىيە خەلقىنى قوزغىلىپ پادىشاھلىق تۈزۈم ۋە چېركاۋ پارلامېنت تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان. ئۇ

بۇيۇك ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن ئالىملارغا خاس تىنچ تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىپ، ئىنقىلاب قاينىمىغا ئۆزىنى ئاتقىنى ۋە خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش يولىدا كۈرەش قىلدى. ئۇ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، خىتابنامىنىڭ بايلارنىڭ نامراتلارغا تەسەللى بېرىدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ خەلقنىڭ كۆچىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، «ئىنقىلابنى ئورۇنلاشقا قۇربى يېتىدىغانلار پەقەت جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئىشچىلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر ھەم دېھقانلار، يەنى بايلار مۇتتەھەملەر دەپ تىللايدىغان تۆۋەن قاتلامدىكى نامراتلاردۇر» دەپ كۆرسەتتى.

گېئورگى ياك دامى لتون (1759 ــ 1794) ئەسلىدە ئادۋوكات بولۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈم ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى سۆكۈپ، دېموكراتىك سىياسىينى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ جامائەت پىكرىنى جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئورنىتىشقا يېتەكلەشتە كۆچلۈك تەشۋىقاتچىلىق رولىنى ئويناندى. ئۇنىڭ ئەيىبى ــ شىجائەتكە تولغان نۇتۇقلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتتى.

دېموكراتىك ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق تايانچ بازىسى ياكوبىن كۇلۇبى بىلەن گېردىلىر كۇلۇبى ئىدى.

ياكوبىن كۇلۇبى 1789 ــ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 5 ــ، 6 ــ كۈنىدىكى ھەرىكەتتىن كېيىن پەيدا بولدى. دەسلەپتە، بۇ كۇلۇبتىكىلەرنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ بولۇپ، ئىچىدە ئەركىنلىكنى ياقلايدىغان بۇرژۇئاز ئاقسۆڭەكلەر، سودا ــ سانائەت ساھەسىدىكى بۇرژۇئازلار، بۇرژۇئاز دېموكراتىزمچىلار ۋە ئەمگەكچى خەلق بار ئىدى. 1791 ــ 1792 ــ يىللىرى ئەركىنلىكنى ياقلايدىغان بۇرژۇئاز ئاقسۆڭەكلەر بىلەن سودا ــ سانائەت ساھەسىدىكى بۇرژۇئازلار بۇ كۇلۇبتىن چىكىنىپ چىقىپ، ئۇ دېموكراتىزمچىلار بىلەن ئەمگەكچى خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان تەشكىلاتقا ئايلاندى. روبېسپېر ياكوبىن كۇلۇبىنىڭ مەشھۇر

رەھبىرى بولۇپ قالدى.

گېرمانلار كۈلۈبىنى مارات قاتارلىقلار 1790 ـ يىلى يازدا قۇرۇپ چىقتى. بۇ كۈلۈب دەسلىپىدىلا بىر دېموكراتىك تەشكىلات بولۇپ، پارتىز خەلقىنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئەزالىق بەدىلى تۆۋەن بولغاچقا، نامراتلار بىلەن پاسسىپ پۇقرالار كۆپ قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ كۈلۈب تۆۋەن قاتلامدىكى ئاممىنىڭ بازىسى بولۇپ قالدى.

دېموكراتىك ھەرىكەت دەسلەپتە ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنىڭ دېموكراتىك بولمىغان تەدبىرلىرىگە قارشى تۇرۇش ئاساسىدا قانات يايدى. ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ۋە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت يېڭى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالدى. جۇمھۇرىيەت ئىدىيەسىنى ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان كىشى ئادۋوكات فرانسوۋا روبېل بولۇپ، ئۇ 1790 ـ يىلى كۈزدە «خەلق ۋەكىللىرى» گېزىتىدە ماقالە ئېلان قىلىپ، «بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىدىيەسىدىن ۋە ئاساسىي قانۇندىن «پادىشاھ» دېگەن ئىسمىنى چىقىرىپ تاشلايلى» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جۇمھۇرىيەت ئىدىيەسى بارغانسېرى كۆپ كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

ئەمما، جۇمھۇرىيەت ئىدىيەسى 1791 ـ يىلى «پادىشاھنىڭ قېچىش ۋەقەسى»دىن كېيىنلا ئاندىن كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى.

1789 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىنقىلابنىڭ پارتلىشى بىر تۈركۈم ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چەت ئەلگە قېچىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى پادىشاھنىڭ ئىنىسى گىراف ئادوۋا قاتارلىق چوڭ ئاقسۆڭەكلەر ئىتالىيەدىكى تورىنىغا قاچتى. 7 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دېھقانلار ھەركىتى ئەۋج ئالغاندىن كېيىن يەنە بەزى ئاقسۆڭەكلەر چەت ئەلگە قاچتى. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنىدىكى ھەرىكەت يەنە بىر تۈركۈم ئەكسىيەتچىلەر ـــ

ئاقسۆڭەكلەر ۋە روھانىيلارنىڭ چەت ئەلگە قېچىشىغا سەۋەب بولدى. 1790 ـ يىلى ئاقسۆڭەك مەرتىۋىسى ۋە تەبىقە تۇزۇمى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە بىر تۈركۈم ئاقسۆڭەكلەر چەت ئەلگە قاچتى. 1791 ـ يىلى 6 ـ ئايغا كەلگەندە، گېرمانىيەدىكى كوبلىنىز قاچقۇنلارنىڭ لاگېرىغا ئايلاندى، گىراف ئادوۋامۇ ئىتالىيەدىن بۇ يەرگە كەلدى. بۇ يەردىكى قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەر ئىنقىلابقا قارشى سۈيقەست پىلانلاشقا كىرىشتى. ئۇلارنىڭ تۇنجى سۈيقەستى پادىشاھنىڭ پارىژدىن قېچىپ چىقىشىنى پىلانلاش بولدى.

ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، لۇئى XVI ئەكسىيەتچىلەرگە خاس ئىككى يۈزلىمچىلىك قىلدى: ئۇ شىددەتلىك ئىنقىلاب دولقۇنى ئالدىدا جېنىنىڭ بارىچە تىركىشىپ باقتى، ئۇنۇمى بولمىغاندىن كېيىن بىر تەرەپتىن تىز پۈككەندەك قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەكسىيەتچىل سۈيقەست بىلەن شۇغۇللاندى. 1789 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى خەلقنىڭ كۆچلۈك بېسىمى بىلەن «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نى تەستىقلىغان بولسىمۇ، ئەمما شۇ كۈنى ئاخشىملا قېچىشقا ئۇرۇنۇپ مەقسىتىگە يېتەلمىدى. باستىللىي تۇرمىسى ئىشغال قىلىنغانلىقىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا ئۇ ئىنقىلابىي ۋەتەنگە سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قەسەم قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كەينىدىنلا قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەرگە يوشۇرۇنچە خەت يېزىپ «ماڭا ئىشىنىڭلار، ھەممە ئىشقا ئامال قىلغىلى بولىدۇ» دەپ ئۇلارنى ئىلھاملاندۇردى. 1791 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۇ ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىگە ئۆزىنىڭ ئىنقىلابنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قوللىغانلىقىنى، ھەرگىز پۇشايمان قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى، ئەمما دەرھاللا چەت ئەلگە يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر پادىشاھلىرىغا ئۆزىنىڭ بۇ بايانىتىغا ئىشەنمەسلىكىنى ئۇقتۇردى ھەمدە ئىسپانىيە ئوردىسىغا

مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپ يارەم سورىدى.

ئۇ قېچىش نىيىتىدىن زادىلا ۋاز كەچمىدى. 1791 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۇ چەت ئەلدىكى قاچقۇن ئەكسىيەتچىلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن خانىشنى ئېلىپ، ئوغرىلىقچە پارىژدىن ئايرىلىپ كوبلىنزغا بېرىپ، ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى پادىشاھلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، فرانسىيە ئىنقىلابىنى ئورتاق باستۇرماقچى بولدى. ئەمما، ئۇ ئولتۇرغان پەيتون سان مونور ئەترايىغا كەلگەندە، پوچتىخانا باشلىقى دروئاي ئۇنى تونۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن دروئاي كېچىچە قوغلاپ، فالېن دېگەن جايغا كەلگەندە يېتىشۋېلىپ، پەيتوننى توسۇۋالدى. پادىشاھ قاتارلىقلار ئاممىنىڭ نازارىتى ئاستىدا پارىژغا قايتتى.

پادىشاھنىڭ قاچقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى ھەرىكەتلەر قوزغالدى. پارىژدا، ھاراق سودىگىرى سانتېل 2000 نامرات ئەمگەكچىنى قوراللاندۇرۇپ جەڭگە تەييارلاندى. كىشىلەر ھەممىلا جايدا پادىشاھنىڭ رەسىمىنى يىرتىپ تاشلىدى. ۋېنۇسكىلاردىكى ۋە كوچىلاردىكى «پادىشاھلىق» دېگەن خەتلەرنى ئۆچۈرۈپ تاشلىدى. نۇرغۇن جايلاردىكى ئامما مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلىپ، پادىشاھنى جازالاشنى ۋە ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

ئەمما، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدىكى چوڭ بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى پادىشاھنى ئاقلاپ، پادىشاھ ئالداپ كېتىلگەن دەپ ئۇنىڭ جىنايىتىنى يېماقچى بولدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى پادىشاھنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە قارار ماقۇللىدى. بۇ قارار پارىژ ئاممىسىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. گېبردىلەر كۇلۇبى بىر مۇراجىئەتنامە يېزىپ چىقىپ، ئاممىنى خائىن پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ

قىلماسلىققا چاقىردى. ياكوبىن كۇلۇبىمۇ بۇ چاقىرىققا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى. 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، 10 مىڭغا يېقىن پارىژ ئاھالىسى ھەربىي مەشىق مەيدانىغا توپلىشىپ نامايىش قىلىپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى بىلەن پارىژ شەھەرلىك ھۆكۈمەت نامايىشچىلارنى باستۇرۇش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. مىللىي ئارمىيە لافايېتتىڭ قوماندانلىقىدا نامايىشچىلارغا ئوق چىقىرىپ، 50 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى.

ھەربىي مەشىق مەيدانىدىكى قىرغىنچىلىق چوڭ بۇرژۇئازلاردىن بولغان پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرىنىڭ پادىشاھ تەرەپتە تۇرۇپ ئاممىنى دۈشمەن ئورنىدا كۆرسەتكەنلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئۇلارنىڭ كۈچىنىڭ بارىچە پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى قوغدىشى، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىدى، ئۇلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ئەربابنىڭ بىر جۈملە سۆزى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. بۇ ئەرباب 1791 ـ يىلى 6 ـ ئايدا فالېن ۋەقەسى يۈز بېرىپ 20 كۈن ئۆتمەيلا، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىدا: «بىز بۇ ئىنقىلابنى ئاخىرلاشتۇرايلى»، چۈنكى «ئەركىنلىككە يەنە بىر قەدەم يول قويساق پادىشاھ ھوقۇقىدىن ئايرىلىدۇ، باراۋەرلىككە يەنە بىر قەدەم يول قويساق مال ـ مۈلكىمىزدىن ئايرىلىمىز» دېدى.

چوڭ بۇرژۇئازلاردىن بولغان پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەربىي مەشىق مەيدانىدىكى قىرغىنچىلىق چوڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن بۇرژۇئاز دېموكراتىزمچىلىرى باشچىلىقىدىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئايرىپ، 1792 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلابقا تۈتۈرۇق بولدى.

6. سىرتقا قارشى ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى

1791 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى تارقىلىپ كەتتى، 2 ـ كۈنى (10ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن سايلاپ چىقىلغان قانۇن چىقىرىش كېڭىشى ئىشقا چۈشتى، بۇنىڭ بىلەن فىرانسىيە رەسمىي ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتكە ئايلاندى.

قانۇن چىقىرىش كېڭىشىنى ئاكتىپ پۇقرالار سايلاپ چىققان بولغاچقا، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئەزالار بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئىدى، كونا تۈزۈمنى قوللايدىغان ئاقسۆڭەك ياكى روھانىيلار ۋەكىللىرى يوق دېگۈدەك ئىدى. كېڭەش ئىشقا چۈشۈشى بىلەنلا ئوخشاش بۇلۇمغان ئۈچ سىياسىي مەزھەپكە بۆلۈندى. بىرىنچىسى، پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى بولۇپ، 246 ۋەكىلدىن تەركىب تاپقانىدى؛ ئىككىنچىسى، مۆتىدىللەر بولۇپ، 345 ۋەكىلدىن تەركىب تاپقانىدى؛ ئۈچىنچىسى، سولچىللار بولۇپ، 136 ۋەكىلدىن تەركىب تاپقانىدى. ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى ئەركىن ئاقسۆڭەكلەر، چوڭ پۇل مۇئامىلە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلار ئاساسىي قانۇننى ھىمايە قىلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇراتتى. مۆتىدىللەرنىڭ پوزىتسىيەسى باشقا ئىككى مەزھەپتىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، مۇستەقىل پىكرى يوق ئىدى. سولچىللار ئىچكى جەھەتتىن يەنە ئىككى مەزھەپكە ـــ گىرونداچىلار ۋە ياكوبىنچىلارغا بۆلۈنگەنىدى. گىرونداچىلار گىرونداى ئۆلكىسىدىكى سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئاساسلىق ۋەكىللىرى بىرىسسو، ۋېنىئو قاتارلىقلار ئىدى. گىرونداچىلار پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىغا

قارىغاندا سەل ئىلگار بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ ھازىرقى ئەنجىلىرىدىن قانائەتلىنىپ قالماي، فىرانسىيەنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنى ئۈمىد قىلاتتى، ھەتتا بەزىلەر خەلقنىڭ جۈمھۇرىيەت قۇرۇش كۈرىشىنى قوللايتتى. ئەمما، ئۇلار خەلقنىڭ تەلىپىگە ئېتىبارسىز قاراپ، پەقەت بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئەتىگىلا كۆڭۈل بۆلگەچكە، خەلقتىن قورقاتتى. ياكوبىنچىلار بۇرژۇئاز دېموكراتلىرىمچىلار بولۇپ، ئوتتۇرا، ئۇششاق بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، دېموكراتىيەنى يولغا قويۇشنى ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشنى ئاخىرىغچە ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇلار كۈچلۈك ئىنقىلابىي جاسارەتكە، ئۆتكۈر سىياسىي نەزەرگە ئىگە بولۇپ، دۈشمەنلەر بىلەن كۈرەش قىلىشتا خەلقنى سەپەرۋەر قىلىش ۋە ئامما بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ياخشى چۈشىنەتتى.

قانۇن چىقىرىش كېڭىشىدە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى سان جەھەتتە سولچىللاردىن كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۆتىدىللەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىۋالغاچقا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى، شۇڭا ئۇلار ئىچكى كابىنېت تەشكىللىدى. ئەمما، كەڭ خەلق ئاممىسى ياكوبىنچىلارنى قوللىغاچقا، ياكوبىنچىلارنىڭ كۈچى زور ئىدى. گىروندىچىلارمۇ باشقا ئۆلكىلەردىكى سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنى ئارقا تىرەك قىلاتتى.

قانۇن چىقىرىش كېڭىشى ئىشقا چۈشكەندىن كېيىن ئۇچ چوڭ مەسىلىگە دۇچ كەلدى. بىرىنچى، مال باھاسى ئۆرلەپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى قىيىنلاشتى. ھۆكۈمەت «فوندلۇق ئاكسىيە»نى كۆپلەپ تارقاتقانلىقتىن، پۇل پاخاللىشىپ، مال باھاسى تېز ئۆرلەپ كەتتى، بولۇپمۇ كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئاشلىق باھاسى ئىنتايىن ئۆرلەپ كەتتى. ھايانكەش سودىگەرلەر بېسىمدارلىق قىلىپ، مال باھاسىنى تېخىمۇ ئۆرلىتىۋەتتى. بۇ، ئەڭ نامرات قاتلام بولغان ئىشچىلار، ھۈنەرۋەنلەر، نامراتلار ۋە نامرات دېھقانلارنى تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. 1792 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پارىژدا

نامراتلار توپىلاڭ كۆتۈردى، ئۇلار يېمەك ـ ئىچمەك دۇكانلىرى ياكى ئامبارلىرىنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنى چېقىپ، غوجايىنلارنى يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى بۇرۇنقى باھادا سېتىپ بېرىشكە قىستىدى. ئامما يەنە قانۇن چىقىرىش كېڭىشىگە مۇراجىئەتنامە يوللاپ، يېمەك ـ ئىچمەك باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ھايانكەش سودىگەرلەرنى جازالاشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى ئامېرىكا تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلمىدى، مۇراجىئەتنامىسىغىمۇ پىسەنت قىلمىدى.

ئىككىنچى، ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ كۈنسېرى ئەدەپ كەتتى، قەسەم قىلىشنى رەت قىلغان روھانىيلار ۋە ئىنقىلابقا قارشى ئاقسۆڭەكلەر مەملىكەت ئىچىدىكى نۇرغۇن جايلاردا مالمانچىلىق پەيدا قىلدى. ئۇلار 1791 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ۋاندى ئۆلكىسىدە توپىلاڭ كۆتۈردى، 1792 ـ يىلى 2 ـ ئايدا لوزېر دېگەن جايدا مالمانچىلىق پەيدا قىلدى. 1791 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىنقىلابقا قارشى ئاقسۆڭەكلەر ياۋروپانىدىكى توپىلاڭدا شەھەر باشلىقىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. چەت ئەلدىكى قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەربكتى تېخىمۇ ئەسەبىيلەشتى. 1791 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلار 20 مىڭغا يەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆبلىنزدىكىلەر قورالىلىنىپ، فرانسىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىنقىلابنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بولدى.

بۇ خىل ۋەزىيەتكە قارىتا، قانۇن چىقىرىش كېڭىشىدىكى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى پىسەنت قىلماسلىق پوزىتسىيەسى تۇتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئەڭ قورقۇنچلۇقى ئەكسىلئىنقىلابىي ھەربكەت ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ دېموكراتىك ھەربكىتى ئىدى. گىروندىچىلاردىن بولغان كېڭەش ئەزالىرى بولسا ئىنقىلابنىڭ دۈشمەنلىرىگە ئەڭ كەسكىن چارىلەرنى قوللىنىپ تاقابىل تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بىرىسسو قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەرنى قولغا ئېلىش تەكلىپىنى بېرىپ، ئورۇنسىز يول قويۇش سىياسىتىگە قارشى تۇردى. ئىئاسنال:

«بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق مۇرەسسە ئۇسۇلى ئەسقاتمايدۇ، ئېيتتىپ بېقىڭلار، ئىلگىرى كەڭ قورساقلىق قىلساق نەتىجىسى قانداق بولدى؟ سىلەر قانچە كەڭچىلىك قىلساڭلار، دۈشمەن شۇنچە ئەسەبىيلىشىدۇ. ئۇلارنى ئامالسىز ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويساق، ئۇلار ئاندىن بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتىنى توختىتىدۇ» دېدى. گىروندىچىلارنىڭ تەلىپى ئاستىدا، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى ئىككى مۇھىم قارارنى ماقۇللىدى. 1791 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى قارارda: چېگرا سىرتىغا توپلىشىۋالغان فىرانسىيەلىكلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش غەرىزى بار دەپ قارىلىدۇ، ئەگەر ئۇلار 1792 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن بۇرۇن تارقىلىپ كەتمىسە، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىنىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ، سىرتىدىن ھۆكۈم ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكى ۋە تاپاۋىتى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىكى قارارda: قارشىلىق قىلىۋاتقان روھانىيلار چوقۇم قەسەم قىلىشى كېرەك، بولمىسا مائاشى توختىتىلىپ، قانۇنسىز مالىمان چىقارغۇچىلار دەپ قارىلىدۇ، ئەگەر ئۇلار قەسەم قىلىشنى يەنە رەت قىلسا قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنىدۇ، ناۋادا ئۇلار تۈرۈۋاتقان رايوندا دىنىي توپىلاڭ يۈز بەرسە، ئۇلار ئۆلكە مەركىزىگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ؛ ئەگەر ئۇلار مالىمانچىلىققا قاتنىشىپ، قارشىلىشىش مەزمۇنىدىكى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارسا قولغا ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ئەمما، پادىشاھ بۇ ئىككى قارارنى تەستىقلاشنى رەت قىلدى، پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى بولسا پادىشاھنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى قوللىدى.

ئۇچىنچى، چەت ئەللەرنىڭ قورالىق ئارىلىشىش تەھدىتى كۈچەيدى. فىرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابى قوشنا دۆلەتلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. فىرانسىيەدىكى ئىنقىلاب دولقۇنىنىڭ ئەرەبسىدە، ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى بېلگىيە خەلقى مىللىي

ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوزغىدى. گېرمانىيەنىڭ غەربىدە دېھقانلارنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى پارتلىدى. ئەنگلىيەدە بۇرژۇئازىيە رادىكاللىرى، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دېموكراتىزمچىلىرى ۋە ئىشچىلار فىرانسىيە ئىنقىلابىغا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇپ ھېسداشلىق قىلدى ھەمدە ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى مەزمۇن قىلغان رادىكاللار ھەرىكىتىنى قوزغىدى. بۇ ئەھۋاللار ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنى سارىسىمگە سېلىپ، ئۇلارنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزدى. ئۇلار فىرانسىيەدىكى ئىنقىلاب ئوتىنى ئۆچۈرگەندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنى قۇتقۇزالايمىز دېگەن قاراشقا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە فىرانسىيە سەرگەردان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ھەرقايسى دۆلەتلەردە قاتراپ يۈرۈپ، پادىشاھلارنى فىرانسىيە ئىنقىلابىغا قورالىنىشقا كۈشكۈرتتى. فىرانسىيە پادىشاھىمۇ بارلىق ئۇمىدىنى چەت ئەللەرنىڭ قورالىنىشىغا باغلاپ، ھەرقايسى دۆلەت پادىشاھلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشنى كۈچەيتتى. ئۇ پىرۇسىيە پادىشاھى فىرىدرىخ ۋىلھېلىم II گە يازغان خېتىدە: «مەن ئاۋستىرىيە پادىشاھى، رۇسىيە ئايال پادىشاھى، ئىسپانىيە پادىشاھى ۋە شۋېتسىيە پادىشاھىغا يازغان خېتىمدە ئېيتتىمكى، زورلۇق كۈچىنى ئارقا تىرەك قىلغان ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر كېڭىشىنى قۇرۇش فىرانسىيە توپىلاڭچىلىرىنى چەكلەشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى، شۇنداق قىلغاندىلا بىز ئۇمىد قىلغان تەرتىپ ئەسلىگە كېلىدۇ ھەمدە فىرانسىيەگە زىيان سالغان توپىلاڭنىڭ پۈتۈن ياۋروپا دۆلەتلىرىگە يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ» دېدى.

1791 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە قوللىشى ئاستىدا، پرۇسىيە پادىشاھى بىلەن ئاۋستىرىيە پادىشاھى پىرنىز (ساكسوندا) دا بىر قوشما بايانات ئېلان قىلىپ، ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەت پادىشاھلىرىنى ئورتاق ھالدا «ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىر» قوللىنىپ،

فرانسیه پادشاهىنىڭ «ھۆكۈمرانلىق ئورنى»نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چاقىردى ھەمدە قوشۇن چىقىرىپ «جىنايەتچىلەر»نى جازالاپ «ئادالەت»نى ياقلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

چەت ئەللەرنىڭ ئارىلىشىش تەھدىتىگە قارىتا، قانۇن چىقىرىش كېڭىشىدىكى ھەرقايسى مەزھەپلەر ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيە تۇتتى. پادشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ بىر قىسمى رېئال ھالەتنى ساقلاپ قېلىشنى خالىغاچقا، ئۇرۇشنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تەۋرىتىپ قويۇشىدىن قورقۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا قارشى تۇرۇپ سۈلھى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. يەنە بىر قىسمى پادىشاھ بىلەن بىردەك پوزىتسىيەدە بولۇپ ئۇرۇش قىلىشنى قۇۋۋەتلىدى، ئۇلارنىڭ ئويىچە، ئەگەر ئۇرۇشتا غەلىبە قىلسا ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىيەلەيتتى، دۆلەت ئىچىدىكى ئىنقىلابنىمۇ باستۇرۇۋېتەلەيتتى؛ ئەگەر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولسا، ئىنقىلاب ئوتىنى چەت ئەل مۇداخىلىچىلىرى ئۆچۈرۈۋېتەتتى ـ دە، پادىشاھنىڭ بۇرۇنقى ھوقۇقى ۋە ئورنى ئەسلىگە كېلەتتى. گىروندىچىلارمۇ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق خەلقنىڭ كۆرەش نىشانىنى بۇراش مەقسىتىدە ئۇرۇش قىلىشقا قوشۇلدى، ئۇلار يەنە ئۇرۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئېلىش، فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى ئۈچۈن چەت ئەل بازارلىرىنى ئېچىش ۋە مۇستەملىكە رايونلىرىنى كېڭەيتىش ئۈمىدىدە بولدى. گەرچە ئۇلارنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسى مۇشۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار چىرايلىق سۆز ـ ئىبارىلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى چۈشەندۈردى. ئۇلار ئەركىنلىك مۇستەبىتلىكتىن قۇتۇلماقچى بولىدىكەن، چوقۇم ئۇرۇش قىلىش كېرەك، فرانسىيە ئىنقىلابىي ئۇرۇش ئارقىلىق پۈتۈن ياۋروپانى ئازاد قىلىشى لازىم، دېيىشتى. گىروندىچىلاردىن بىرىسىنىڭ: «ئۇلارغا بەگلىكلىرى ھۈجۇم قىلىشقىمۇ ئويلىنىش كېتەمدۇ؟ شان ـ شەرەپ، ئىناۋەت، ئىنقىلابنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنى ئەلنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر

ئورۇن ئالغۇزۇش ئۇچۇن، مۇشۇنداق قىلماي بولمايدۇ» دېدى. ئەمما، ياكوبىنچىلار گىروندىچىلارنىڭ تەشەببۇسىغا قەتئىي قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ رەھبىرى روبېسپېر (ئۇ قانۇن چىقىرىش كېڭىشىنىڭ ئەزاسى ئەمەس ئىدى) ياكوبىن كۇلۇبىدا ئۆز مەيدانىنى ئوچۇق شەرھلەپ: فرانسىيە خەلقىنىڭ قوزغىلىپ چەت ئەل كۇچلىرىنىڭ ئارىلىشىشىغا قارشى كۇرەش قىلىشى ئەلۋەتتە زۆرۇر، ئەمما چەت ئەل كۇچلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن چوقۇم دۆلەت ئىچىدىكى دۇشمەنلەرنى تازىلاش كېرەك، چۇنكى دۆلەت ئىچىدىكى دۇشمەنلەر چەت ئەل كۇچلىرىگە قارشى ئۇرۇشقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى ھەمدە كوبلىنىزدىكىلەر بىلەن ئوردىدىكىلەرنىڭ تىل بىرىكتۇرۇۋالغانلىقىنى مىسالغا ئالدى. ئۇ: چەت ئەلدىكى ئاشۇ ئاقسۆڭەكلەرنى يوقىتىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى باستۇرۇش كېرەك، دەپ قارىدى. ئۇ گىروندىچىلارنىڭ ئىنقىلابنى چەت ئەللەرگە كېڭەيتىش خىيالىنى مەسخىرە قىلىپ: «قوراللىق دىن تارقاتقۇچىلارنى ھېچكىم قارشى ئالمايدۇ» دېدى. ئۇ يەنە چەت ئەللىكلەرنى قورال كۇچىگە تايىنىپ فرانسىيەنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلاشنىڭ ئىنتايىن بىمەنە خىيال ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئۇ «ئىنقىلابنى چەت ئەللەرگە كېڭەيتىش»كە قارشى تۇرۇپ، فرانسىيەنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى كەمچىل، ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى ئاقسۆڭەك، قوشۇن تېخى مۇكەممەل ئەمەس، مىللىي ئارمىيەدە خىل قورال ـ ياراغلار يوق، بۇ ھالەتتە ئۇرۇشتا يېڭىپ چىققىلى بولمايدۇ، يېڭىپ چىققان تەقدىردىمۇ ئىنقىلابقا ھېچقانداق پايدىسى يوق، چۇنكى قارانىيەت قوماندانلار ئەركىنلىكنى، ئىنقىلاب مېۋىسىنى يوققا چىقىرىدۇ، دەپ كۆرسەتتى ھەم ھەربىي مۇستەبىتلىكنىڭ پەيدا بولۇش ئېھتىماللىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. قىسقىسى، ئۇ گىروندىچىلارنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، بۇ تەشەببۇس خەتەرلىك، ئۇ ئىنقىلابنىڭ ھەقىقىي ۋەزىپىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، دەپ قارىدى.

ئەمما، گىرونىدىچىلارنىڭ ئىنقىلاب شوئارى ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ھېيلىگەر لۇئى XVI گىرونىدىچىلارنىڭ تەشەببۇسنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللاپ ئۇرۇش قىلىشقا قوشۇلدى. ئۇ پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كابىنېتىنى تارقىتىۋېتىپ، گىرونىدىچىلارنى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە بۇيرۇدى. ئۇ ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆزى بۇرۇنلا تىل بىرىكتۇرۇۋالغان چەت ئەل كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىنقىلاب ئوتىنى ئۆچۈرۈشنى پىلانلىدى.

1792- يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، گىرونىدىچىلار ئىچكى كابىنېتى پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. گەرچە فىرانسىيە ئالدى بىلەن ئۇرۇش ئېلان قىلغان بولسىمۇ، فىرانسىيەگە نىسبەتەن بۇ ئۇرۇش ھەققانىي ئۇرۇش ھېسابلىنىاتتى، چۈنكى فىرانسىيە خەلقى ئىنقىلاب مېۋىسىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى فىرانسىيە قوشۇنى ئاۋستىرىيەگە ھۇجۇم قوزغىدى. شۇ چاغدا، ئاۋستىرىيەنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى يېتەرسىز ئىدى، پرۇسسىيە قوشۇنى بولسا يەنە ئىككى - ئۈچ ئايدىن كېيىن ئاندىن ئاۋستىرىيە قوشۇنىغا قوشۇلۇپ جەڭ قىلماقچى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە فىرانسىيە ئەسكەرلىرى ئاۋستىرىيە ئەسكەرلىرىدىن كۆپ بولۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك فىرانسىيە قوشۇنىغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان ئاۋستىرىيە قوشۇنىنىڭ 35 مىڭ ئەسكىرى بېلگىيەدە، 6000 ئەسكىرى بېلىسكودا ئىدى. فىرانسىيە قوشۇنىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھەربىي ساپاسى ناھايىتى تۆۋەن پىدائىيلار بولسىمۇ، مۇبادا ئوفىتسېرلار ياخشى قوماندانلىق قىلسىلا، فىرانسىيە قوشۇنى ئاۋستىرىيە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇرالايتتى. ئەمما، فىرانسىيە قوشۇنىدىكى ئوفىتسېرلار قوماندانلىققا نائېب بولغانلىقى ھەم ئىنقىلابقا ئۆچەنلىك قىلغانلىقى سەۋەبىدىن ئاستا ھەرىكەت قىلدى، تەييارلىق پۈتمىدى دېگەندىن باھانە قىلىپ ھۇجۇم ۋاقتىنى كېيىكتۇردى. باش قوماندان لافايېتنىڭ ھەرىكىتى

تېخىمۇ پاسسىپ بولدى. ئەڭ مۇھىمى، پادىشاھ بىلەن خانىش ئەسلىدىنلا ۋەتەن ساتقۇچىلار بولغاچقا، خانىش ھەتتا فىرانسىيەنىڭ ھەربىي مەخپىيەتلىكلىرىنى ئاۋستىرىيە قوشۇنىغا ئېيتىپ بېردى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، فىرانسىيە قوشۇنى ئاۋستىرىيە قوشۇنى بىلەن تۇتۇشۇپلا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، نەتىجىدە ھەر قەدەمدە مەغلۇپ بولۇپ، نۇرغۇن ئوفىتسېرلار ئاسىيلىق قىلىپ دۇشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. گەرچە ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەتنىڭ جاۋابكارلىقى گىرونداچىلاردا بولمىسىمۇ، ئەما پادىشاھ گىرونداچىلار ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلالمىدى دېگەننى باھانە قىلىپ، گىرونداچىلار ئىچكى كابىنېتىنى تارقىتىۋېتىپ، پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە بۇيرۇدى. 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى پرۇسىيە قوشۇنىمۇ ھەربىي ھەرىكىتىنى باشلىدى، ئاۋستىرىيە قوشۇنى فىرانسىيە زېمىنىغا قىستاپ كەلدى. 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى پرۇسىيە ـــ ئاۋستىرىيە بىرلەشمە قوشۇننىڭ قوماندانى برونىروك كوبلىنزدىن ھۆجۇم باشلىغاندا، ئاۋستىرىيە پادىشاھى ۋە پرۇسىيە پادىشاھى نامىدا بىر بايانات ئېلان قىلدى، بۇ بايانىتنى فىرانسىيەلىك بىر ئەكسىيەتچى قاچقۇن ئاقسۆڭەك يازغانىدى. بايانىتتا ئالدى بىلەن فىرانسىيە خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە تۆھمەت چاپلىنىپ، ئۇ فىرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ تەرتىپىنى قالايمىقان قىلىپ، پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىگە ھاقارەت كەلتۈردى دېيىلدى، ئاندىن ھەيۋە قىلىش تەلەپپۇزىدا «فىرانسىيەدىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، پادىشاھلىق تەختكە ۋە دىنىي جەمئىيەتكە ھۇجۇم قىلىشنى چەكلەپ، قايتىدىن قانۇنلۇق ھاكىمىيەت تۈرغۇزۇپ، پادىشاھنىڭ ئەركىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرىمىز»، «ئەگەر پادىشاھ، خانىش ۋە پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر ئازراقلا دەخلى ـ تەرۇزگە ئۇچرايدىكەن، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكى، نام ـ ئابرۇيى ۋە ئەركىنلىكى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈلمەيدىكەن ... پارىژنى تۇپتۇز قىلىۋېتىمىز»

دېيىلدى. چەت ئەل كۆچلىرىنىڭ بۇ ھەيۋىسى فىرانسىيە خەلقىنى قورقۇتالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى.

دۆلەت مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغاندا، خەلق قوزغىلىپ كۆرەشكە ئاتلاندى. پارىژ شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ بېسىمى بىلەن، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 20 مىڭ پىدائىي قوبۇل قىلىپ پارىژنى قوغداشنى قارار قىلدى. روبېسپېر، مارات ۋە دانتون قاتارلىقلار ئاكتىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، فىرانسىيە خەلقىنى ۋەتەننى قۇتقۇزۇشقا چاقىردى. ئاممىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى ۋە ياكوبىنچىلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى «ۋەتىنىمىز خەتەر ئىچىدە» دېگەن قارارنى ماقۇللاپ، قورال تۇتالايدىغان بارلىق ئەرلەرنىڭ ئەسكەرلىككە قاتنىشىشى لازىملىقىنى بەلگىلىدى. بىرقانچە كۈن ئىچىدىلا پارىژدىكى ئەسكەرلىككە قاتناشقان پىدائىيلارنىڭ سانى 15 مىڭغا يەتتى. ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق پىدائىيلار قوشۇنى تەشكىللەپ پارىژغا ئاتلاندى. مارسېل خەلقىدىن تەشكىللەنگەن 516 كىشىلىك پىدائىيلار قوشۇنى 27 كۈن پىيادە يول يۈرۈپ پارىژغا يېتىپ كەلدى، ئۇلار يول بويى «رېيىن مارشى»نى ئېيتىپ ئىلگىرىلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ناخشىنى ستراسبورگدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ ئوفىتسېرى رۇرى دى رىللې 1792 ـ يىلى ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ ناخشا مارسېلغا تارقالغاندىن كېيىن كېڭ ئومۇملاشقانكەن. مارسېل پىدائىيلار قوشۇنى كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان بۇ ۋەتەنپەرەرلىك ناخشىسىنى پارىژغا ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ ناخشا «مارسېل مارشى» دېگەن نامدا دۇنياغا تونۇلدى.

7. 1792 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ئىنقلاب

ئالدىنقى سەپتىكى ئوڭۇشسىزلىق، ئوردىدىكىلەرنىڭ دۈشمەن

بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى ۋە ئوفىتسېرلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى، ئۇلار غەزەپ - نەپرىتىنى پادىشاھ ۋە ئوردىغا مەركەزلەشتۈردى. 1792 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرى 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا پارىژ ۋە باشقا ئۆلكىلەردە پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى ھەرىكەت قوزغالدى. كىشىلەر چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئارىلىشىشىغا قارشى ئۇرۇش ھەم ۋەتەننى قوغدۇش ئۈچۈن، پادىشاھلىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. مارسېل، دىشو، ئانگې قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىكىلەر مۇراجىئەتنامە يوللاپ، پادىشاھنىڭ تەختتىن چۈشۈشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ ھەرىكەتكە يەنىلا ياكوبىنچىلارنىڭ رەھبىرى روبېسپېر باشچىلىق قىلدى. 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، ئۇ پادىشاھنى بىكار قىلىپ، قانۇن چىقىرىش كېڭىشىنى تارقىتىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بارلىق پۇقرالار (پاسسىپ پۇقرالارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) سايلاپ چىققان مىللىي قۇرۇلتايىنى دەسسىتىشتىن ئىبارەت نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. چۈنكى، ئۇ پۇقرالارنى ئاكتىپ پۇقرا ۋە پاسسىپ پۇقراغا ئايرىش دېموكراتىيە پىرىنسىپىغا خىلاپ، شۇڭا ئاكتىپ پۇقرالار سايلاپ چىققان قانۇن چىقىرىش كېڭىشى قانۇنلۇق ئەمەس، پەقەت ئومۇمىي سايلام ئارقىلىق سايلام چىقىلغان مىللىي قۇرۇلتايلا ھەقىقىي دېموكراتىك ۋەكىللەر ئورگىنى بولالايدۇ ھەمدە ئىنقىلابنىڭ يېڭى باسقۇچىدىكى ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ، دەپ قارايتتى. ئۇ يەنە قورالىق قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىقىنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇ مارات بىلەن بىللە پارىژنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلىپ، پاسسىپ پۇقرالارنى رايون يىغىنلىرىغا قاتناشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئارمىيىگە قاتنىشىشىغا يول قويدى ۋە ئۇلارغا نەيزە تارقىتىپ بەردى. بۇنىڭدىن باشقا، پارىژنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى ئاممىۋى ھارسىلدىن كەلگەن پىدائىيلار قوشۇنى بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى ئورتاق پىلانلىدى. روبېسپېرنىڭ تۈرتكىسى

بىلەن بىر مەخپىي قوماندانلىق ئىشتابى قۇرۇلۇپ، قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، مەخپىي قوماندانلىق ئىشتابى ئەتىسى كېچىدە قوزغىلىشنى قارار قىلدى ھەمدە ھەرقايسى مەسئۇل كىشىلەرگە كونكرېت خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇردى.

8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى يېرىم كېچىدە سىگنال ئاۋازى ياڭرىدى، پارتىزانلىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىن كەلگەن قوزغىلاڭچىلار دەرھال توپلىنىپ، ئالدى بىلەن پارتىز شەھەرلىك ھۆكۈمەتنى ئىشغال قىلىپ، كونا ھۆكۈمەت خادىملىرىنى قوغلۇۋېتىپ، يېڭى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ــ پارتىز كومۇناسىنى قۇردى. پارتىز كومۇناسى 288 نەپەر ۋەكىل (پارتىزدىكى 48 رايوننىڭ ھەر بىرىدىن ئالتە نەپەر ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى)دىن تەشكىللەندى، بۇ ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى پاسسىپ پۇقرالار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە پارتىز كومۇناسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قولىدا ئىدى.

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سەھەردە، 20 مىڭ كىشىلىك قوزغىلاڭچى قوشۇن (مارسېل پىدائىيلار قوشۇنىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) پارتىز كومۇناسىنىڭ رەھبەرلىكىدە پادىشاھنىڭ تۇرالغۇسى ــ تۈئىلېرىيە سارىيىغا قاراپ يول ئالدى، سارايىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان مىللىي ئارمىيەنىڭ كۆپ ساندىكى ئەسكەرلىرى ۋە توپچىلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. پەقەت شۇۋېيتسارىيە يالالنما ئەسكەرلىرى بىلەن سارايى خىزمەتچىلىرىلا قارشىلىق كۆرسىتىپ، قوزغىلاڭچىلارغا ئوق چىقاردى، قوزغىلاڭچىلار ئۇلارغا زەمبىرەك ئېتىپ، سارايىنى ئاخىرى ئىشغال قىلدى. سارايىنى تالىشىش ئۇرۇشىدا يالالنما ئەسكەرلەردىن 600 ئادەم، قوزغىلاڭچىلاردىن 500 ئادەم ئۆلدى ۋە يارىلاندى. لۇئى XVI ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ ئالدىراپ ـ تېنەپ سارايدىن قېچىپ چىقىپ، قانۇن چىقىرىش كېڭىشىگە بېرىپ پاناھلاندى. پارتىز كومۇناسىنىڭ ھەيئەتلىرى قانۇن چىقىرىش كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى، ئۇلارنىڭ بىسىمى ئاستىدا، قانۇن چىقىرىش

كېڭىشى 1791 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى ئەملەدىن قالدۇرۇش، پادىشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈش، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ھەمدە پات ئارىدا ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈپ مىللىي قۇ ـ رۇلتاي تەشكىللەشنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى. دەسلەپتە، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى پادىشاھنى لېۋكسېمبۇرگ سارىيىدا ئېلىپ قالماقچى بولغانىدى، ئەمما پارىژ كوممۇناسى ئۇنى قولغا ئې ـ لىشتا چىڭ تۇردى ھەمدە ئۇنى دانىپىربۇرگ سارىيىغا نەزەربەند قىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلاب مانا مۇشۇنداق غەلىبە قىلىپ، پادىشاھلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، شۇنداقلا پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كابىنېتىمۇ غۇلاپ چۈشتى. قانۇن چىقىرىش كېڭىشى يېڭى مەمۇرىي ئورگان ـــ مەمۇرىي كومىتېتنى قۇردى، ھەيئەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى گىروندىچىلار بولدى.

شۇ چاغدا پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىدىن بولغان گېنېرال لافايېت جاھىللىق بىلەن تىركەشمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھەممەيلەننى بىزار قىلغاچقا، ئۇمىدىنى ئۈزۈپ چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى.

ئىنقىلاب غەلىبە قىلدى، ئەمما فىرانسىيە خەلقى كۈچلۈك تاشقى دۈشمەننىڭ تەھدىتى ئاستىدا تۇراتتى. شۇ چاغدا 100 مىڭ كىشىلىك پروسسىيە ـ ئاۋستىرىيە بىرلەشمە قوشۇنى ۋە قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەر تەشكىللىگەن 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن فىرانسىيە زېمىنىغا كىرىپ بولغانىدى. 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى رومۇپ قەلئەسىنىڭ قوماندانى ئۇرۇش قىلمايلا تەسلىم بولدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى ۋە مەمۇرىي كومىتېت ئۆز نوپۇزى ۋە رەھبەرلىك رولىنى يوقىتىپ قويدى، فىرانسىيە خەلقىنىڭ تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلىشتىن ئىبارەت ئېغىر ۋەزىپە پارىژ كوممۇناسىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. پارىژ كوممۇناسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بارلىق

خەلق قوراللاندى، بۇ ئۇرۇش ئىسمى جىسمىغا لايىق ئومۇمىي خەلق ئۇرۇشىغا ئايلاندى. پارتىز خەلقى ئىستىھكاملارنى ياساپ، زەمبىرەكلەرنى تەخلەپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلدى. مۇشۇ جىددىي پەيتتە، پارتىزدىكى 60 مىڭ كىشى قوراللىنىپ ئالدىنقى سەپكە يول ئالدى. شۇ چاغدا دانتون جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن: «سىگنال چېلىندى، ئەمما بۇ ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى ئەمەس، ۋەتەننىڭ دۈشمەنلەرگە بەرگەن تەھدىت سىگنالى، ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قىلمىز دەيدىكەنمىز، يەنمۇ باتۇر بولۇشمىز كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا فىرانسىيەنى قۇتقۇزۇپ قالالايمىز !» دەپ خىتاب قىلدى. ئىنقىلابىي قوشۇن گەرچە كۆپ مەشىق قىلمىغان، قورال ـ ياراغلىرى ناچار بولسىمۇ، جاسارىتى ئۇستۈن، ئۇرۇش تاكتىكىسى جانلىق ئىدى. 1792 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ئىككى تەرەپ ۋالمى ئېگىزلىكىدە كەسكىن جەڭ قىلدى. فىرانسىيە ئەسكەرلىرى «مارسىل مارشى»نى ئېيتىپ، «مىللەت ياشىسۇن !» دەپ شوئار توۋلاپ، باتۇرلۇق بىلەن تىركىشىپ، دۈشمەننىڭ ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. دۈشمەن قوشۇنى تەۋرىنىپ قېلىپ چېكىندى، ئارقىندىنلا پىتىراپ قاچتى. بۇ غەلىبە ئىنقىلابىي فىرانسىيەنىڭ چەت ئەل مۇداخىلىچى قوشۇنى ئۇستىدىن قىلغان تۇنجى غەلىبىسى ئىدى. بۇ، فىرانسىيەدىكى ئىنقىلابىي خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە زور ئىلھام بەردى. بۇنىڭ بىلەن فىرانسىيە قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئىككى ئايغا بارمايلا دۈشمەن قوشۇنىنى فىرانسىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقاردى، ئىنقىلابىي فىرانسىيە قۇتقۇزۇۋېلىندى.

پارتىز كومموناسى خەلقنى ئۇرۇشقا تەشكىللەش بىلەن بىللە دۆلەت ئىچىدە نۇرغۇن ئىنقىلابىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئىنقىلابقا قارشى گېزىتلەرنى توختىتىپ، نۇرغۇن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ۋە گۇماندارلارنى قولغا ئالدى. پارتىز

كومۇناسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قانۇن چىقىرىش كېڭىشى 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى پەۋقۇلئاددە سوت مەھكىمىسى قۇرۇپ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى سوتلاشنى قارار قىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، پارتىز كومۇناسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قانۇن چىقىرىش كېڭىشى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قەسەم قىلىشنى رەت قىلغان روھانىيلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 3000 ئەتراپىدىكى گۇماندارنى قولغا ئالدى. 9 ـ ئاينىڭ بېشىدا، ژېردون قولدىن كېتىپ دۈشمەن قوشۇنى پارتىزىغا يېقىنلاپ كەلگەندە، پارتىزدا «تۇرمىدىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلار چەت ئەل قوشۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاپتۇ» دېگەن سۆز ـ چۆچەك تارقالدى، پارتىز ئاھالىسى بىلەن ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرغان پىدائىيلار تۇرمىگە بۆسۈپ كىرىپ، بەش كۈن ئىچىدىلا تەخمىنەن 1100 دىن 1400 گىچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

پارتىز كومۇناسى يەنە قانۇن چىقىرىش كېڭىشىنى بىر قاتار ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇرلىدى. 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى بىر قانۇن ماقۇللاپ، قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەرلىرىنى ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ، نامرات دېھقانلارنىڭ پۇلىنى مۇددەتكە بۆلۈپ (15 يىل) تۆلەش ئارقىلىق سېتىۋېلىشىغا يول قويدى، دېھقانلارنىڭ فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تۆلەيدىغان پۇل سوممىسىنى تۆۋەنلەتتى. 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قانۇنىي ئاساسى يوق بارلىق فېئودالىلىق ھوقۇقنى بىكار قىلدى.

پارتىز كومۇناسىنىڭ بۇ تەدبىرلىرى گەرچە دېھقانلارنىڭ بىر قىسىم تەلىپىنى قاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما گىرۇندىچىلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى گىرۇندىچىلار قانۇن چىقىرىش كېڭىشىدىن پارتىز كومۇناسىنى تارقىتىۋېتىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ غەرىزى ئىشقا ئاشمىدى.

3 ـ بۆلۈم گىرونداچىلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ــ ئىنقىلابنىڭ 2 ـ باسقۇچى

1. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقنى جاكارلاش ۋە لۇئى XVI نى سوتلاش

1792 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مىللىي قۇرۇلتاي سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، يەنى ۋالمىدىكى چوڭ غەلىبىنىڭ 2 ـ كۈنى قۇرۇلتاي ئېچىلدى. شۇ كۈنى ياكوبىنچىلاردىن كوللوۋۇگدىبا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. گلازېر بۇ تەكلىپنى قوللاپ: «ئوردا جىنايەت شەكىللەندۈرىدىغان جاي، چېركىلىكنىڭ مەنبەسى، زوراۋانلىقنىڭ ئۇۋۇسى، پادىشاھنىڭ تارىخى پۈقرالارنىڭ دەپسەندە قىلىنىش تارىخى، بۇ پادىشاھلار خەلقنىڭ قېنىنى شوراپ خەلقنى دەپسەندە قىلىدىغانلار» دېدى. ئۇنىڭ نۇتقى قىزغىن ئالقىشقا مۇيەسسەر بولدى، مىللىي قۇرۇلتاي ئالقىش سادالىرى ئىچىدە پادىشاھلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى. 2 ـ كۈنى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىپ، 1792 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى جۇمھۇرىيەت كۈنى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ تارىختا فىرانسىيە 1 ـ جۇمھۇرىيىتى دەپ ئاتالدى.

مىللىي قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى 700 دىن كۆپرەك كىشىدىن تەركىب تاپتى، سايلام كەڭ خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى ۋە ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، بۇ ۋەكىللەر ئىچىدىن پادىشاھلىق تۈزۈمىنى قوللايدىغان بىرمۇ كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى. گەرچە پاسسىپ پۈقرالارمۇ سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئاۋاز بېرىشكە ئانچە قىزىقىپ كەتمىدى، نامرات خەلق قوللىرىدىكى ئىشلارنى تاشلاپ،

ئۆزلىرى ئەزەلدىن قەلەم باقمىغان ئىشنى قىلىشنى ــ ئاۋاز بېرىشنى خالىمىدى. سايلام جەريانىدا بۇرژۇئازىيە ھەممىلا جايدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. شۇڭا، مىللىي قۇرۇلتايناڭ مۇتلەق كۆپ سانلىكى ۋەكىللىرى بۇرژۇئازلار ۋە ئۇلارنىڭ زىيالىيلىرى بولۇپ، پەقەت ئىككىلا ئىشچى ۋەكىل بولۇپ سايلاندى. مىللىي قۇرۇلتايمۇ ئۇچ مەزھەپكە بۆلۈندى. بىرىنچى، گىرونىدىچىلار 165 ۋەكىللىك ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇلار سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى دۈشمەن ئورنىدا كۆرەتتى. مال ـ مۈلۈكنىڭ دەخلى ـ تەرۇزسىزلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ، بۇرژۇئازىيەگە كاشىلا قىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ناچار نەرسە، شەخسلەرنىڭ ھەربىتىگە قانچە ئاز ئارىلاشقان ھۆكۈمەت شۇنچە ياخشى ھۆكۈمەت دەپ قاراپ، ئىقتىسادىي ئەركىنلىكنى تەكىتلەيتتى. شۇڭا، ئۇلار ئىنقىلابنىڭ يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىشىگە قارشى ئىدى. ئۇلارنىڭ داھىيسى بىرىسسو «بۇ ئىنقىلابنى ئەمدى توختىتىش كېرەك، بولمىسا ھەممىنى ئاغدۇرۇۋېتىش خەۋپى تۇغۇلىدۇ» دېدى. ئىككىنچى، ياكوبىنچىلار تەخمىنەن 80 نەچچە ۋەكىللىك ئورنىنى ئىگىلىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە روبېسپېر، مارات، سان گوست، دانتون، كوللوۋوگ دېيا قاتارلىقلار بار ئىدى. مارات 1792 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ مال ـ مۈلۈك جەھەتتىكى تەڭسىزلىكنى سۆكۈپ، بۇ نامراتلارنىڭ خارلىنىشىنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ، بايلارنى ئەيىبلەپ، ئۇلارنىڭ بىر ۋاخلىق تامىقىغا كەتكەن خىراجەت بىلەن 10 مىڭ ئائىلىنى باققىلى بولىدۇ، دېدى. روبېسپېرمۇ مال ـ مۈلۈك جەھەتتىكى تەڭسىزلىككە قارشى تۇرۇپ، «قانۇن تۈزگۈچى بولغان ھەرقايسىڭلار چىقارغان قانۇن مۆتىدىل ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بىلەن مال ـ مۈلۈكنىڭ ئىنتايىن تەڭسىز بولۇش مەسىلىسىنى چەكلىيەلمىسە، سىلەر ئەركىنلىككە ھېچقانداق تۆھپە قوشمىغان بولىسىلەر» دەپ، مۈلۈك ھوقۇقىغا چەكلىمە قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ سىياسىي مۇددىئاسى بۇرژۇئا دېموكراتىيەسىنى يولغا قويۇپ،

«باراۋەرلىك ئاساسىدا جۇمھۇرىيەت قۇرۇش» ئىدى. ياكوبىنچىلار سىياسىي جەھەتتە يىراقنى كۆرەر ھەم رېئالىزمچى بولغاچقا، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەر ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈچۈن كەڭ خەلققە تايىنىش زۆرۈرلۈكىنى، خەلقنىڭ پىكرىنى ئاڭلىمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھەمدە خەلقنىڭ تەلىپىنى قانائەتلەندۈرۈش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئۇچىنچى، سازلىقچىلار 500 ۋەكىللىك ئورنىنى ئىگىلىدى. بۇلار مۆتىدىللەر بولۇپ، مۇقىم سىياسىي قارىشى يوق ئىدى، ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە گىروندىچىلارغا ئەگەشتى.

بۇ ئۇچ مەزھەپ ئىچىدە ياكوبىنچىلارنى پارىژ ۋە باشقا ئۆلكە-لەردىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق قوللايتتى، 1792 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىمۇ ياكوبىنچىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە قولغا كەلگەنىدى. ئەمما، ھاكىمىيەتنى گىروندىچىلار چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، مىللىي قۇرۇلتاي ئىجرائىيە كومىتېتىنى سايلىغاندا، سايلانغانلارنىڭ ھەممىسىلا گىروندىچىلار بولدى. بۇنىڭدا، فىرانسىيە قوشۇنىنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى غەلىبىسى گىروندىچىلار چەك تۇرغان ئۇرۇش سىياسىتىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرغاندەك بىلىنگەنىدى.

دەسلەپتە، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ ياكوبىنچىلار گىروندىچىلار بىلەن ھەمكارلىشىشنى تەلەپ قىلدى. چۈنكى، ئۇلار ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىل پادىشاھلارنىڭ قوراللىق ئارىلىشىشىغا قارشى كۈرەشتە، ئىنقىلابنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاقلىقنىڭ ئىنتايىن زۆرۈرلۈكىنى بىلىپ يەتكەنىدى. ئەمما، گىروندىچىلار ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالىمايى، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ئەڭ ياقمىدىغان روبېسپېر بىلەن مارات‌نى مىللىي قۇرۇلتايدىن سىقىپ چىقىرىۋېتىپ، مىللىي قۇرۇلتايىنى ئۆزلىرى كونترول قىلماقچى بولدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئۇلار روبېسپېر بىلەن مارات‌نى ھۇجۇم قىلىپ، بۇ ئىككىيلەنگە ھەر خىل تۆھمەتلەرنى چاپلىدى. ئۇلار مارات‌نى 9 ـ ئايدىكى قىرغىنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى

دەپ، ئۇنى قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. يەنە روبېسپېرنى مۇستەبىت بولۇش قارا نىيىتى بار دەپ قارىلىدى. روبېسپېر گىرونىدىچىلارنىڭ ئىپلاس مەقسىتىنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، «سىلەر پەقەت بايلار ئۈچۈنلا جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى ئۇمىد قىلىسىلەر» دېدى. ئۇلارنىڭ روبېسپېرغا قىلغان ھۇجۇمى ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ياكوبىنچىلارنىڭ پارتز كومۇناسىدىكى كۈچىنى يوقاتماقچى بولدى. ئىجرائىيە كومىتېتى 1792 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پارتز كومۇناسىنى ئۆزگەرتىپ سايلىماقچى بولغاندا، گىرونىدىچىلار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پارتز كومۇناسىدىكى دېموكراتلىزمچىلار بىلەن ياكوبىنچىلارنى سىقىپ چىقىرىۋەتمەكچى بولدى. ئەمما، 12 ـ ئايدىكى دەسلەپكى سايلام نەتىجىسىدە، رادىكال دېموكراتلىزمچىلار سايلاندى، يەنى شومىت بىلەن ئابېل پارتز كومۇناسىنىڭ باش تەپتىش ۋە مۇئاۋىن باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى. بۇنىڭ بىلەن گىرونىدىچىلارنىڭ سۈيىقەستى يەنە مەغلۇپ بولدى.

گىرونىدىچىلار يەنە مىللىي قۇرۇلتايدىكى ياكوبىنچىلارغا قورال كۈچى ئارقىلىق تاقابىل تۇرماقچى بولدى. 1792 ـ يىلى 10ـ ئايدا، گىرونىدىچىلارنىڭ پىلانلىشى بىلەن بىرقانچە ئۆلكە ئەۋەتكەن 16 مىڭ كىشىلىك مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى پارىژغا كىردى. ئۇلارنىڭ باھانىسى مىللىي قۇرۇلتايىنى قوغداش، «تەرتىپنى بۇزغۇچىلار» ۋە «ھۆكۈمەتسىزلەر»دىن مۇداپىئەلىنىش ئىدى. 11 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى بۇ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى پارتز كوچىلىرىدا نامايىش قىلىپ، «ئالمىز مارات، روبېسپېر، دانتونىنىڭ كاللىسىنى ھەم بوش قويمايمىز ئۇلارنى قوللىغانلارنى» دەپ ناخشا ئېيتتى. ئەمما، مارات قاتارلىقلار مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ گازارمىسىغا بېرىپ، ئۇلارغا ئىنقىلاب پىرىنسىپلىرىنى تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى قاتتىق تەسىرلەندى. نەتىجىدە، مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى ياكوبىنچىلارنىڭ دوستىغا ئايلاندى. 12 ـ ئايىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلار «83 ئۆلكە دوستلۇق ئۇيۇشمىسى»نى

قۇردى، بۇ ياكوبىنچىلارنى ھىمايە قىلىدىغان ھەربىي تەشكىلات ئىدى. گىروندىچىلارنىڭ سۇيىقەستى يەنە تارمار بولدى.

1792 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە، پادىشاھنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە ئىككى تەرەپ ئارىسىدا كەسكىن كۆرەش بولدى. ئەسلىدە، مىللىي قۇرۇلتاي ئېچىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ مەسىلە كۈنتەرتىپكە قويۇلۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما پۈتۈن نىيىتى بىلەن پادىشاھنى قۇتقۇزماقچى بولغان گىروندىچىلار ھەر خىل سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ بۇ ئىشنى كەينىگە سۈرىدى. 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، قانۇن ـ تۈزۈم كومىتېتى بۇيرۇق بويىچە لۇئى XVI نى سوتلاش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى. 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ماخىئاي كومىتېتقا ۋاكالىتەن بىر پارچە دوكلات تەييارلاپ، دوكلاتىدا «1791 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن پادىشاھنى سوتلاشقا بولمايدۇ» دېگەن قاراشقا رەددىيە بېرىپ، پادىشاھ ئاساسىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلدى، شۇڭا ئاساسىي قانۇن ئۇنى قوغدىمايدۇ، ئۇنى سوتلاش پۈتۈنلەي قانۇنلۇق، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ مىللىي قۇرۇلتايغا مەخسۇس ئۇچ خادىم تەيىنلەپ پادىشاھنىڭ جىنايى پاكىتلىرىنى توپلاش ۋە شىكايەتنامە يېزىش تەكلىپىنى بەردى. 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي بۇ دوكلاتنى مۇزاكىرە قىلدى. مۇزاكىرە جەريانىدا بەزى ـ لەر پادىشاھنى سوتلاشقا قارشى تۇرۇپ، بۇنداق قىلىش قانۇنسىزلىق، دەپ قارىدى. ياكوبىنچىلاردىن سان گوست بۇ قاراشقا كۆچلۈك رەددىيە بېرىپ: قانۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، پادىشاھ سوتلانمايدۇ، ئەمما بىزنىڭ بىر تەرەپ قىلىۋاتقىنىمىز بىر ئاددىي دېلو بولماستىن، بەلكى بىر سىياسىي ۋەقە. چۈنكى، پادىشاھ خەلق بىلەن ئۇرۇش قىلدى، ئۇ خەلقنىڭ دۈشمىنى، ئۇنىڭغا پەقەت ئۇرۇش قانۇنىلا ماس كېلىدۇ، دېدى. ئەمما، گىروندىچىلار ھەر خىل نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ ماخىئاينىڭ دوكلاتىنى ئاۋازغا قويۇشنى كەينىگە سۈرىدى.

1792 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى لۇئى XVI نىڭ يېڭى جىنايى پاكىتلىرى بايقالدى. ئۇنىڭ تۈئىلېرىيە سارىيىنىڭ تېمىغا يوشۇرۇپ قويغان تۆمۈر ساندۇقىنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار ئۇنىڭ قاچقۇنلار بىلەن زىچ ئالاقە قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ خىل ئەھۋالدا، گىرونداېچىلارنىڭ پادىشاھنى سوتلاشنى داۋاملىق توسۇشى مۇمكىن بولماي قالدى. 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي 12 كىشىلىك كومىتېت قۇرۇپ، تۆمۈر ساندۇق ئىچىدىكى ماتېرىياللارنى رەتلەشكە مەسئۇل قىلدى. 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى پارىژدىكى 48 رايوننىڭ ۋەكىللىرى مىللىي قۇرۇلتايغا كېلىپ پادىشاھنى دەرھال سوتلاشنى كۆچلۈك تەلەپ قىلدى. 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى روبېسپېر «لۇئى چوقۇم ئۆلۈشى، جۇمھۇرىيەت چوقۇم ياشىشى كېرەك» دەپ پادىشاھنى سوتلاشتا چىڭ تۇردى.

بۇ خىل ۋەزىيەتتە، گىرونداېچىلار ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولدى. ھىيلە ـ مىكرى كۆپ فۇرزو: مىللىي قۇرۇلتايدىكى بەزىلەر پادىشاھلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن نام بىلەن قايتىدىن مونارخىيەلىك تۈزۈمنى — مۇستەبتلىكنى ئورنىتىشقا ئىنتىزار بولۇۋاتىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. بۇ، روبېسپېرنى «مۇستەبىت بولماقچى» دېگىنى ئىدى. گىرونداېچىلار بۇ نەيرەڭ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پادىشاھ مەسىلىسىگە قارىتقان دىققىتىنى بۇرىماقچى بولدى.

بۇنىڭدىن سىرت، گىرونداېچىلار يەنە باشقا بىر قاتار تاكتىكىلارنى قوللىنىپ، پادىشاھنى سوتلاشنى كەينىگە تارتىشقا ئۇرۇندى. ئۇزاققا سوزۇلغان كەسكىن مۇنازىرىلەردىن كېيىن، مىللىي قۇرۇلتاي 1793 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىمزالىق بىلەت تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن پادىشاھنىڭ جىنايىتى بار ـ يوقلۇقىنى، ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش ـ قىلماسلىقنى بېكىتىشنى قارار قىلدى. نەتىجىدە، مىللىي قۇرۇلتايدىكى ئاز بىر قىسىم كىشىلەر ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەندىن

باشقا، قالغانلار بىر دەك پادىشاھنىڭ جىنايىتى بار دەپ، ئۇنى شەرتسىز ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشتى تەشەببۇس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن لۇئى XVI گە دەرھال ئۆلۈم جازاسى بېرىش قارارى ماقۇللاندى. روبېسپېر ئۆزىنىڭ قوللاپ ئاۋاز بەرگەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ: «مەن خەلقە زىيانكەشلىك قىلىپ، زوراۋانلارغا كەڭ قورساقلىق قىلىدىغان ئۇنداق ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئېتىراپ قىلمايمەن» دېدى.

1793 ـ يىلى 1 ـ ئايىنىڭ 21 ـ كۈنى، لۇئى XVI نىڭ كاللىسى ئېلىنىدىغان كۈن ئىدى. بۇ كۈنى يامغۇر ياغدى، يوللاردا ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈلدى. مەھبۇس ھارۋىسى سەھەر سائەت 8 دە دانپىر بۇرگدىن يولغا چىقىپ سائەت 10 دا جازا مەيدانى قىلىنغان ئىنقىلاب مەيدانى (ھازىرقى نامى كونكوردې مەيدانى)غا يېتىپ كەلدى. 10 دىن 10 مىنۇت ئۆتكەندە، لۇئى XVI نىڭ كاللىسى كېسىلدى. ئاممىا «خەلق ياشىسۇن !» دەپ شوئار توۋلاشتى.

2. زاك لۇل ۋە سەۋدايىلار

گىروندىچىلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي سىياسىتى، بولۇپمۇ پادىشاھنى قانات ئاستىغا ئېلىشى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى.

گىروندىچىلار ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەللەرگە قاراتقان ئۇرۇشى دۆلەت خەزىنىسىنى قۇرۇقداپ قويدى. 1792 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دۆلەت خەزىنىسىدە ئارانلا 39 مىليون لىغىر قالدى. ئەمما، ئۇرۇش چىقىمى 228 مىليون لىغىرغا يەتتى. مالىيە مەسىلىسىدە، گىروندىچىلار ھۆكۈمىتى ئەسلىدە مۇلۇكدار سىنىپلارنى ئۇرۇش چىقىمىنى بۆلۈشۈپ ئۈستىگە ئېلىشقا بۇيرۇپ، ئۇلاردىن يېڭى باج ئېلىش سىياسىتىنى قوللانسا توغرا بولاتتى. ئەمما، ئۇلار مۇلۇكدار سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىگە

چېقىلىشنى خالىماي، «فوندلۇق ئاكسىيە»نى كۆپلەپ تارقاتتى. 1792 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە دىنىي جەمئىيەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى كاپالەت قىلىپ تارقىتىلغان «فوندلۇق ئاكسىيە» 2 مىليارد 589 مىليون لىفىرغا يەتتى، بۇنىڭدىن قايتۇرۇپ كېلىنگىنى ئاران 617 مىليون لىفىر بولدى. شۇڭا، شۇ چاغدا ئوبوروت قىلىنمۇاتقان «فوندلۇق ئاكسىيە» 1 مىليارد 972 مىليون لىفىر بولدى. 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، مىللىي قۇرۇلتاي «فوندلۇق ئاكسىيە»نى كۆپەيتىپ تارقىتىشنى قارار قىلىپ، ئوبوروت سوممىسىنى 2 مىليارد 400 مىليون لىفىرغا يەتكۈزۈشنى بېكىتتى ھەمدە كېيىن داۋاملىق كۆپەيتىپ تارقاتماقچى بولدى. ياكوبىنچىلاردىن مارات، سان گوست قاتارلىقلار مالىيە مەسلىسىنى باشقا ئۇسۇلدا، مەسىلەن، «فوندلۇق ئاكسىيە»نى تارقىتىشنى توختىتىپ، زايومنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇش، ماددىي بۇيۇم بىلەن يەر بېجىنى تاپشۇرۇشقا يول قويۇش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، گىروندىچىلار ھۆكۈمتى ئۆلارنىڭ بۇ تەكلىپىگە پىسەنت قىلمىدى.

«فوندلۇق ئاكسىيە»نىڭ كۆپلەپ تارقىتىلىشى ئۇنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈۋەتتى. 1793 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «فوندلۇق ئاكسىيە»نىڭ قىممىتى 60% ـ 65% چۈشۈپ كەتتى، 2 ـ ئايدا 50% چۈشۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى، بولۇپمۇ ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەككار سودىگەرلەر بېسىمدارلىق قىلىپ، بازاردا ئاشلىقنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى ۋە سېتىۋېلىشنىڭ قىيىن بولۇشى، ئالدى بىلەن ئىشچىلار، قول سانائەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى. شۇ چاغدا ئىش ھەققى ئالىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ كۇندىلىك ئوتتۇرىچە تاپاۋىتى يېرىمىلاردا 20 سۇ، پارىژدا 40 سۇ ئىدى، ئەمما بەزى جايلاردا بىر

قاداق بولكىنىڭ باھاسى سەككىز سۇغا چىقتى. شۇ چاغدا فىرانسىيەنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە مول ھوسۇل ئېلىنىۋاتقان، ئاشلىق قىس بولمىسمۇ، ئەمما بازاردىن ئاشلىق سېتىۋېلىش قىيىنلىشىپ كەتتى. بۇنى پومېشچىكلار ۋە دېھقانلارنىڭ قولىدىكى ئاشلىقنى كۇنسېرى پاخالىشىۋاتقان «فوندلۇق ئاكسىيە»گە ئالماشتۇرۇشنى خالىمىغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. چوڭ شەھەرلەردە بولكا سېتىۋېلىش تەسلىشىپ كەتتى. 1992 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، روئونې شەھىرىدە ئاران ئۇچ كۇنگە يېتكۇدەك ئۇن قىلىپ شەھەرلىك ھۆكۇمەت ھەربىي ئاشلىق ئامبىرىدىكى ئاشلىقنى يۆتكەپ ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارغا قارىتا، گىروندىچىلار ھۆكۇمىتى قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، چۈتكى ئۇلار ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلاشسا مال ـ مۇلۈك ھوقۇقىغا دەخلى يېتىشىدىن ئەندىشە قىلدى.

ئاچارچىلىق خەلق ئاممىسىنى كۇرەش يولىغا باشلىدى. 1792 ـ يىلى كۇز كىرگەندىن كېيىن، پارىژ قاتارلىق شەھەرلەردە ۋە يېزىلاردا غەلىيان كۆتۇرۇلۇشكە باشلىدى. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئورلىئاندا توقۇز دۇكان بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندى. 10 ـ ئايغا كەلگەندە، غەلىيان ۋېرسال، خېسدىن، رانپور قاتارلىق جايلارغا، 11 ـ ئايدا باشقا ئۆلكىلەرگە كېڭەيدى. نۇرغۇن جايلاردىكى ئامما مال باھاسىغا چەك قويۇشنى تەلەپ قىلدى. 12 ـ ئاينىڭ بېشىدا، 12 مىڭ ئادەم توپلىنىپ توۋرغا قاراپ ئاتلىنىپ، باھاغا چەك قويۇشنى تەلەپ قىلدى، شەھەرلىك ھۆكۇمەت بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۇمەت ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ئاندىن تارقىلىپ كەتتى. 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۇنى، مىللىي قۇرۇلتاي ئوۋۇر ـ ئېئې ـ دوۋا ئۆلكىسىگە ئەۋەتكەن ئۇچ ۋەكىلنى 6000 نەپەر قوراللىق ئادەم ئورىۋېلىپ، ئەگەر ئۇلار مال باھاسىغا چەك قويۇشنى تەستىقلىمايدىكەن،

ئۇلارنى دەريادا تاشلىۋېتىدىغانلىقىنى ياكى دارغا ئاسىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

گىرونداچىلار ئاممىنىڭ مال باھاسىغا چەك قويۇش تەلىپىنى ئاڭلىماسقا سالدى ھەمدە قاتتىق باستۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى.

ياكوبىنچىلار گەرچە مال باھاسىغا چەك قويۇش ھەرىكىتىنى قاتتىق باستۇرۇشقا قارشى تۇرسىمۇ، ئەمما مال باھاسىغا چەك قويۇشنى قوللىمايتتى. 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، پارىژ كوممۇناسىدىكى ھەرقايسى رايون ۋەكىللىرى مال باھاسىغا چەك قويۇشنى تەلەپ قىلغاندا، ياكوبىنچىلار پىكىر بايان قىلىشنى رەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاممانى گىرونداچىلار ھۆكۈمىتىدىنلا ئەمەس، ياكوبىنچىلاردىنمۇ ئىنتايىن نارازى بولدى.

بۇ چاغدا، تۆۋەن قاتلامدىكى ئاممىنىڭ تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان گۇرۇھ ـــ سەۋدايىلار مەيدانغا كەلدى. سەۋدايىلارنىڭ رەھبىرى زاك لۇل بىر پىيادە ئەسكەرلەر لېيتىنانتىنىڭ ئوغلى بولۇپ، دىنىي مەكتەپتە فىزىكا ۋە پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى، دىنىي رايوندا باستىر بولغانىدى. ئۇ 1791 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پارىژغا كېلىپ، نامرات قول سانائەتچىلەر، خىزمەتچىلەر ۋە مەدىكارلار بىلەن ئۇچرىشىپ، تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقنىڭ دەرد ـ ئەلەمىنى چوڭقۇر چۈشەندى. ئۇ دائىم ئۆزىنىڭ ئازغىنا كىرىمىنى (شۇ چاغدا ئۇ پارىژدىكى بىر دىنىي جەمئىيەتتە مۇۋەققەت باستىر ئىدى) ئەڭ نامرات مۇرىتلارغا بۆلۈپ بېرەتتى. ئەمما، خەير ـ ساخاۋەتنىڭ نامراتلارنى قوتقۇزۇشنىڭ تۈپ ئۇسۇلى ئەمەسلىكىنى، تېخىمۇ رېئال ۋاستىلەر ئارقىلىق نامراتلىقنى تۈگىتىش كېرەكلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا، سىياسىي ھەرىكەتكە باتۇرلۇق بىلەن ئاتلاندى. 1792 ـ يىلى باھاردا، ئۇ دىنىي جەمئىيەتتە تۇتۇق سۆزلەپ جازانىخورلار بىلەن بايلارنى رەھىمسىز قامچىلاپ، ھايانكەش سودىگەرلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى، ئاشلىق سودىسىنى قاتتىق باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ پارىژدىكى نامرات خەلقنىڭ ۋەكىللىگە ئايلاندى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنى، ئۇ يەنە بىر قېتىم ئۆتكۈر نۇتۇق سۆزلەپ، مىللىي قۇرۇلتايغا قىلچە ئىككىلەنمەي ھۇجۇم قىلىپ، مىللىي قۇرۇلتايىنى مۇستەبىت دەپ سۆكتى ھەمدە مىللىي قۇرۇلتايدىن بېسىمدارلىقنى تۇگىتىپ مال باھاسىغا چەك قويۇشنى تەلەپ قىلدى. ۋاللې زاك لۇلىنىڭ دوستى بولۇپ، بۇرژۇئاز ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ھەمدە خېلىلا يۇقىرى مائارىپ تەربىيەسى ئالغاندى، ئۇ كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ نامراتلار ئۈچۈن سۆزلىدى. 1792 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، ئۇ بېسىمدارلارنى جازالاش ھەققىدە قانۇن چىقىرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مىللىي قۇرۇلتاي بىناسىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ھەربىكەتچان مۇنبەر ياساپ، ئاممىغا تەشۋىقات ئېلىپ باردى، شۇنداقلا مىللىي قۇرۇلتايغا ھۇجۇم قىلىپ، گىروندىچىلار ۋە ياكوبىنچىلارنى ئەيىبلەپ، ئۇلارنى مۇشتۇمزور ھاكىمىيەت شەكىللەندۈرۈپ، خەلق بەرگەن ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتتى، دېدى.

سەۋدايىلارنىڭ تەسىرى بارغانسېرى كېڭەيدى، پارىژ، لېئۇن ۋە ئورلىئاندا ئۇلارنىڭ پائالىيىتى تېخىمۇ جانلاندى. لېئوندىكى سەۋدايىلار مىللىي قۇرۇلتايدىن پەۋقۇلئاددە سوت قۇرۇپ بېسىمدارلارنى جازالاشنى، شەخسلەرنىڭ ئاشلىق سودىسى قىلىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاشلىق سودىسىنى ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋېلىشنى، بارلىق كۈندىلىك بۇيۇملارنىڭ باھاسىغا چەك قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

سەۋدايىلار خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلمايتتى، پەقەت باراۋەرلىك ئاساسىدىكى جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى، ھەممە كىشىنىڭ ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدىغان مال ـ مۈلكى بولۇشنى، بۇ ئارقىلىق كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيەنى تۇگىتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ خىل تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيەسى بۇرژۇئا

ئىنقىلابى دەۋرىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەرقانداق دەۋردە ئىشقا ئاشمايدىغان خام خىيال ئىدى. تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولۇپ، ئۇ، بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتىپ تارىخىي ۋەزىپىسىگە زىت ئەكسىيەتچىل پىكىر ئېقىمى ھېسابلىناتتى. سەۋدايىلارنىڭ ئاخىرىدا مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەب دەل مۇشۇ ئىدى.

سەۋدايىلار ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەلىپىگە قارىتا، ياكوبىنچىلار ئەسلىدە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسى تۇتقانىدى، چۈنكى ئۇلار مال باھاسىغا چەك قويۇش ئىقتىسادىي ئەركىنلىككە زىيان يەتكۈزىدۇ، دەپ قارىغانىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ گىرونىدىچىلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى، ئۇلار ئالدى بىلەن نامراتلارنىڭ دەردىگە ھېسداشلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن قالسا ئۇلار دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەرگە قارشى كۈرەشتە خەلقنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمىسە بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا خەلقنىڭ ماددىي تەلىپىنى قاندۇرۇش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. بۇنىڭدا دېموكراتىزمچى روبېسپېرنىڭ پوزىتسىيەسىنى تولغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇ 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلابتا پارتىز ئاممىسى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچراشتى، پارتىز كوممۇناسىدا ئاددىي پۇقرالار بىلەن بىللە ئىشلىدى، بۇ جەريانداا ئۇ ئاممىدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەنىدى، خەلقنىڭ قۇدرەتلىك ئىنقىلابىي كۈچ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا، ئۇ ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىغا تايىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى.

مۇشۇ سەۋەبتىن، ياكوبىنچىلار 1793 ـ يىلى باھارغا كەلگەندە سەۋدايىلارغا بولغان قارىشىنى تەدرىجىي ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، گىرونىدىچىلارغا بىرلىكتە قارشى تۇردى. 1793 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، روبېسپېر ئوتتۇرىغا قويغان «ئاشلىقنىڭ ئەڭ

يۇقىرى باھاسىنى بېكىتىش لايىھەسى» گىرونىدىچىلارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا قارىماي مىللىي قۇرۇلتايدا ماقۇللاندى. ئەمما، گىرونىدىچىلار بۇ لايىھەنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا نۇرغۇن توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلدى.

3. 1793 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى ئىنقلاب ۋە گىرونىدىچىلارنىڭ تەختتىن چۈشۈشى

1792ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ۋالمىدىكى چوڭ غەلىبىدىن كېيىن، فىرانسىيە قوشۇنى دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. مونتېسكىيو قوماندانلىقىدىكى فىرانسىيە قوشۇنى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى كېچىدە ساۋويەگە كىردى. ئانسېلىم قوماندانلىقىدىكى فىرانسىيە قوشۇنى 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى جەڭ قىلمايلا نىسنى ئىشغال قىلدى. گۈستىن قوماندانلىقىدىكى فىرانسىيە قوشۇنى گېرمانىيە زېمىنىغا كىرىپ 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ماينتز بىلەن فىرانكفورتنى ئىشغال قىلدى. شىمال تەرەپتە، دۈمۇرىيېر قوماندانلىقىدىكى فىرانسىيە قوشۇنى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى بېلگىيە تەۋەسىدىكى ئاۋستىرىيە قوشۇنىغا ھەل قىلغۇچ زەربە بەردى، بۇ تارىختا ژېمابىتكى زور غەلىبە دەپ ئاتالدى. بۇ غەلىبە ۋالمىدىكى غەلىبىدىنمۇ ئەھمىيەتلىك بولدى، چۈنكى ئاۋستىرىيە قوشۇنى بۇ قېتىملىق زەربىدىن كېيىن بىر ئايغا بارمايلا بېلگىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلدى.

گېرمانىيەنىڭ غەربى، ئىتالىيەنىڭ شىمالى ۋە بېلگىيەدىكى ئاھالىلەر فىرانسىيە قوشۇنىنى ئازاد قىلغۇچى قوشۇن قاتارىدا كۆرۈپ قىزغىن قارشى ئالدى. فىرانسىيە قوشۇنى بۇ جايلارغا بارغاندا، يەرلىك ئاھالىلەر ئۇلارنى مول نازۇنېمەتلەر بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. مونتېسكىيو 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى فىرانسىيە مىللىي قۇرۇلتىيىغا بەرگەن دوكلاتىدا، «قوشۇنىمىز زەپەر مارشىنى ياڭرىتىپ ئىلگىرىلەۋاتىدۇ، شەھەر ۋە

يېزىلاردىكى خەلق بىزنى قارشى ئېلىۋاتىدۇ، ئۇچ خىل رەڭلىك بايراق ھەممە يەرگە قادىلىۋاتىدۇ» دېدى. ماينتىزدا، شۇ يەردىكى دېموكراتىزمچىلار ئالىم جورجى فوستېرنىڭ باشچىلىقىدا «خەلق دوستلۇقى كوممۇناسى» نى قۇردى، ساۋۇيە ئاھالىلىرى، ھەتتا ساۋۇيەنى فرانسىيەگە قوشۇۋېتىشنى تەلەپ قىلدى.

ئەمما، ژېمباب جېڭىدىن كېيىن گىروندىچىلار ھۆكۈمىتى كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. بۇنىڭ مۇنداق ئىككى خىل سەۋەبى بار ئىدى: بىرىنچى، گىروندىچىلار فرانسىيە ئۇچۇن ياۋروپادىكى بازارلارنى كېڭەيتىشنى ئارزۇ قىلاتتى؛ ئىككىنچى، گىروندىچىلار دۆلەت ئىچىدە «مۇتەئەسسىپ ئىجتىمائىي سىياسەت» يۈرگۈزۈپ خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغانلىقتىن، ئۇرۇش توختاپ قالسا ئەسكەرلەرنىڭ دۆلەتكە قايتىپ كېلىپ، يېڭى مۇقىمسىزلىق ئامىلى بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. گىروندىچىلاردىن بولغان كوللاۋئىاينىڭ سۆزى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايتتى. ئۇ 1792 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى گوستېنغا يازغان خېتىدە: «بىز ئۇرۇش ھالىتىنى ساقلىشىمىز كېرەك، ئەسكەرلەر قايتىپ كەلسە پۈتۈن دۆلەتنى قالايمىقان قىلىپ بىزنى مەغلۇبىيەتكە يۈزلەندۇرىدۇ» دېگەنىدى. روللانمۇ مۇشۇنداق قارىشىنى ئىپادىلەپ: «بىز تۇمەنلىگەن ئەسكەرلەرنىڭ توختىماي يۈرۈش قىلىپ ئۆزلىرى يېتىپ بارالمىغۇدەك جايلارغا بېرىشىنى تەلەپ قىلىشىمىز كېرەك، بولمىسا ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپلا بىزنىڭ جېنىمىزنى ئالىدۇ» دېگەنىدى. قىسقىسى، گىروندىچىلار ھۆكۈمىتى ھەربىي قوشۇننىڭ غەلىبىسىگە تايىنىپلا ئۆز ئورنىنى ساقلاپ تۇرۇۋاتاتتى، ئەگەر ھەربىي قوشۇن غەلىبە قىلالمىسلا ئۇلارمۇ غۇلاپ چۈشەتتى.

ھەربىي ھەرىكەتكە قارىتا، ياكوبىنچىلارنىڭ باشقىچە قارىشى بار ئىدى. روبېسپېر «ھەربىي ھەرىكەتنىڭ مۇۋاپىق چېكى بولۇشى كېرەك»لىكىنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئېنىق ھەم كونكرېت لايىھە ئارقىلىق گىروندىچىلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە قارشى تۇرمىدى. شۇ چاغدا ئۇلار

پادىشاھنى سوتلاش ئىشى بىلەن بولۇپ كېتىپ، سىرتقا قارىتا ئۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلەلمىدى.

گىرونداىچىلار ئىنقىلاب شوئارى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كېچەيمىچىلىك غەرىزىنى يوشۇردى. مىللىي قۇرۇلتاي 1792-يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ھەم 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىككى قارار ماقۇللىدى. 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى قارارىدا: «مىللىي قۇرۇلتاي فىرانسىيە پۇقرالىرىنىڭ نامىدا شۇنى جاكارلايدۇكى، ئەركىنلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغان خەلق بىردەك دوستلۇققا ۋە يارىدەمگە ئېرىشىدۇ» دېيىلدى. 12 - ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى قارارىدا: «ئارمىيەمىز كىرگەنلىكى دۆلەتتىكى بارلىق ئىمتىيازلىقلار ياكى زوراۋانلار بىزنىڭ دۈشمىنىمىز ھېسابلىنىدۇ» دېيىلدى. بۇ قارارىدا فىرانسىيە ئارمىيەسىنىڭ قوماندانلىرىدىن ئىشغال قىلىنغان جايلاردا دەرھال ئۆشرىنى بىكار قىلىش، فېئودالىلىق ھوقۇق - ئىمتىيازلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش تەلەپ قىلىنىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، گىرونداىچىلار ھۆكۈمىتى ئىنقىلاب ئارقىلىق ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەت خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. دەل مۇشۇ ياڭراق شوئار فىرانسىيە قوشۇنىنى ياۋروپا خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتۇردى. بۇ فرانسىيە قوشۇنىنىڭ قىسقا مەزگىل ئىچىدە زور ھەربىي غەلىبىگە ئېرىشەلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

فىرانسىيە جۇمھۇرىيىتى ھەربىي جەھەتتە غايەت زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ياۋروپادىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنى قاتتىق سارىسىمگە سالدى. ئۇلار فىرانسىيە ئىنقىلابىنى قورقۇنچلۇق بالايىئاپەت دەپ قاراپ، ئۇنى باستۇرۇشقا ئالدىرىدى. رۇسىيە ئايال پادىشاھى يېكاتېرىنا II فىرانسىيە ئىنقىلابچى خەلقىنى قاتتىق قارغاپ: «بىز ئەخلاق - پەزىلەتلىك پادىشاھ (لۇئى XVI نى دېمەكچى)نىڭ ياۋايىلارنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىشىگە قاراپ تۇرساق بولمايدۇ، فىرانسىيە پادىشاھلىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشى بارلىق

پادىشاھلىق تۈزۈمگە خەۋپ كەلتۈرىدۇ، مەن بۇنىڭغا پۈتۈن كۈچۈم بىلەن قارشى تۇرىمەن» دېدى. 1793 ـ يىلى 1 ـ ئايدا لۇئى XVI نىڭ كاللىسى كېسىلگەندىن كېيىن، ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر پادىشاھلىرى تېخىمۇ ۋەھىمىگە چۈشتى ۋە كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ فىرانسىيە ئىنقىلابىغا تاقابىل تۇرۇشنى قارار قىلدى. 1793 ـ يىلى 2 ـ ئايدا «فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق» قۇرۇلۇپ، ياۋروپا دۆلەتلىرى بىرلىشىپ فىرانسىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇپ، فىرانسىيەنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ياۋروپانىڭ فېئودالىق تەرتىپىنى قوغدىماقچى بولدى. بۇ ئىتتىپاقنا پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيەدىن باشقا يەنە ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، ساردىنىيە، ناپلىس ۋە ئەنگلىيە قاتناشتى. ئەنگلىيە بۇ ئىتتىپاق ئىچىدىكى بىردىنبىر بۇرژۇئازىيە دۆلىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ئىتتىپاققا قاتنىشىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەب بار ئىدى: بىرىنچى، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى ياۋروپادىكى فېئودال دۆلەتلەرنىڭ فىرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ، توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاپ، فىرانسىيەنىڭ چەت ئەللەردىكى سودىسىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، فىرانسىيەنىڭ چەت ئەللەردىكى مۇستەملىكىلىرىنى يوتۇۋالماقچى ۋە فىرانسىيەنىڭ دېڭىز زومىگىرى بولۇش نىيىتىگە زەربە بەرمەكچى بولدى. ئىككىنچى، فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى، بولۇپمۇ فىرانسىيە خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسىنى قاتتىق قورقۇتۇۋەتتى. ئۇلار ئەنگلىيە خەلقىنىڭ فىرانسىيەنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىدىن ئەندىشە قىلدى.① ئۇچىنچى، فىرانسىيە قوشۇنى

① ئەنگلىيە رادىكاللىرى فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى تەبرىكلەپ، فىرانسىيەگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، مىللىي قۇرۇلتايغا تەبرىكنامە سۇندى. مىللىي قۇرۇلتاينىڭ رەئىسى گلازىر رەھمەت خېتىدە: «شۇبھىسىزكى، پات ئارىدا فىرانسىيە خەلقىمۇ بۈيۈك بىرىتانىيە مىللىي قۇرۇلتىيىغا تەبرىكنامە ئەۋەتىدۇ» دېدى.

بىلگىيەنى ئىگىلەپ، ئەنگلىيە زېمىنغا بىۋاستە تەھدىت سالدى. رۇسىيەنىڭ بۇ ئىتتىپاقىغا قاتناشماسلىقى فرانسىيە ئىنقىلابىغا ئارىلىشىشنى خالىمىغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ فرانسىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ شەرق تەرەپكە قاراشقا چولىسى تەگمىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پولشا زېمىنىنى بۆلۈۋېلىپ، ئۆزىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلەشنى ئويلىغانلىقىدىن ئىدى. رۇسىيە گەرچە بۇ ئىتتىپاقىغا قاتناشمىغان بولسىمۇ، ئەمما ياۋروپادىكى فېئودال دۆلەتلەرنى فرانسىيە ئىنقىلابىغا ئارىلىشىشقا قۇتراتمىشتا ئىنتايىن زور رول ئويناندى، بولۇپمۇ پرۇسىيە بىلەن ئاۋستىرىيەنى قاتتىق دەيدىگە سالدى.

فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ياۋروپادىكى فېئودال دۆلەتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى كەڭ كۆلەمدە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، فرانسىيە قوشۇنىنى قەدەممۇقەدەم چېكىندۈردى. 1793 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا فرانسىيە قوشۇنى بېلگىيەدىن چېكىندى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن رېين دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى فرانسىيە قوشۇنىمۇ چېكىندى. 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا، فرانسىيە قوشۇنى ئىگىلىگەن ماينتزمۇ قورشاۋدا قالدى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئارىلىشىش خەۋپىگە يەنە دۇچ كەلدى. فرانسىيە قوشۇنىنىڭ بۇنچىلىك تېز مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىشىگە مۇنداق بىرقانچە ئامىل سەۋەب بولغانىدى: بىرىنچىدىن، گىروندىچىلاردىن بولغان گېنېرال دۇماۋرىيېرنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى ئاستىدا، ھەربىي ئەشيا ھۆددىگەرلىرى نەپسانىيەتچىلىك قىلىپ ئەسكەرلەرنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ناچارلاشتۇرۇۋەتتى، بۇ، نۇرغۇن پىدائىيلارنىڭ جەڭ مەيدانىدىن ئايرىلىپ ئۆيىگە كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1792 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى فرانسىيە

قوشۇنىدا تەخمىنەن 400 مىڭ ئەسكەر بار ئىدى، كېيىنكى يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنىگە كەلگەندە ئاران 228 مىڭ ئەسكەر قالدى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە قوشۇنىنىڭ ئەسكەر سانى دۇشمەن قوشۇنىنىڭ ئەسكەر سانىدىن كۆپ ئازىيىپ كەتتى. ئىككىنچىدىن، ئىلگىرى فرانسىيە قوشۇنىنىڭ دۇشمەن قوشۇنىنى ئاسانلا يېڭىپ قوشنا دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلالىشى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوللىشىدىن بولغانىدى. ئەمما، فرانسىيە قوشۇنىنىڭ ھەممە يەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى ۋە ئاھالىلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇرلىشى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ نارازىلىقىنى، ھەتتا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى قوزغىدى. بۇ، فرانسىيە قوشۇنىنىڭ خېلىلا چوڭ ئاجىزلىقى بولۇپ قالدى. ئۇچىنچىدىن، ھۆكۈمەت بىلەن ھەربىي قوماندانلار ئارىسىدا زىددىيەت ـ ئىختىلاپلار كۆپەيدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە فرانسىيە قوشۇنى مۇنتىزىم قوشۇن بىلەن پىدائىيلار قوشۇنىغا ئايرىلغان بولۇپ، پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ تەمىناتى مۇنتىزىم قوشۇنغا قارىغاندا ياخشى بولغاچقا، بۇ ئۇلارنىڭ ئىناقسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئالدىنقى سەپ جىددىي ۋەزىيەتتە تۇرغاندا، فرانسىيەدە ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ پارتلىدى، بۇ توپىلاڭنى ئاغدۇرۇلغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە كاتولىك دىنى روھانىيلىرى قوزغىغانىدى، ئۇلار فرانسىيەگە قارشى ئىنتىپاقنىڭ ھۇجۇمىغا ماسلىشىپ، ئىنقىلاب ئوتىنى ئۆچۈرمەكچى بولدى. 1793 ـ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى ۋاندى ئۆلكىسىدە كۆلىمى زور بولغان ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەردى. تۇرغۇن دېھقانلار كاتولىك دىنى روھانىيلىرىنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن توپىلاڭغا قاتناشتى. دېھقانلارنىڭ بۇ توپىلاڭغا قاتنىشىشىدا مۇنداق سەۋەب بار ئىدى: بىرىنچى، ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، مەيلى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەپدارلىرى

بولسۇن ياكى گىرونديچىلار بولسۇن دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلمىدى، دېھقانلار بۇرژۇئا ھۆكۈمىتىدىن قاتتىق ئۈمىدسىزلىنىپ، نارازىلىقى چېكىگە يەتتى. ئىككىنچى، فىرانسىيە دېھقانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا، كاتولىك دىنى روھانىيلىرىنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا ئاسانلا ئالدىنىپ كەتتى.

قىسقىسى، شۇ چاغدا فىرانسىيە ئىنقىلابى ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تەڭ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا، باستۇرۇۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى.

دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەر قەدەممۇقەدەم قىستاپ كېلىۋاتقان ئەھۋالدا، ياكوبىنچىلار ناھايىتى زور ئاكتىپچانلىق كۆرسەتتى. 1793 ـ يىلى 3ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، دانتوننىڭ تەكلىپى ۋە تۇرتكىسى بىلەن پەۋقۇلئاددە سوت قۇرۇلۇپ، ئەكسىلئىنقىلابچىلار سوراقتا تارتىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي ياكوبىنچىلارنىڭ بېسىمى بىلەن ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى بىكار قىلىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى قۇرۇپ، بۇ كومىتېتنى ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىشقا بەلگىلىدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىنىڭ كۆپ سانىدىكى ھەيئەتلىرى گىرونديچىلار بولسىمۇ، ئەمما ياكوبىنچى دانتون بۇ كومىتېتنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. مىللىي قۇرۇلتاي ياكوبىنچىلارنىڭ تەكلىپى بىلەن 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى 13 ۋەكىلنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 11 پولكقا ئەۋەتىپ، بۇ پولكلارنىڭ تەمىناتنى ۋە ئۇرۇش قىلىشنى نازارەت قىلدى. 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ياكوبىنچىلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن مىللىي قۇرۇلتاي ھەربىيلەرنىڭ مائاشى ئۈچۈن بايلاردىن 1 مىليارد لىفىر قەرز ئېلىش قارارىنى ماقۇللىدى.

ياكوبىنچىلارنىڭ ئەكسىچە، گىرونديچىلار ئۇرۇش ۋە

مۇداپىئە خىزمەتلىرىگە ئاكتىپ رەھبەرلىك قىلماي، پۈتۈن كۈچىنى خەلق ھەربىكىتىنى باستۇرۇشقا قاراتتى. گىروندىچىلارنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان گېنېرال دۇماۋرىيېر 1793 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىپ ئاۋستىرىيە قوشۇنىغا تەسلىم بولدى ھەمدە چەت ئەل قوشۇنلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ پارىژغا ھۇجۇم قىلىپ، ياكوبىنچىلار رەھبەرلىكىدىكى خەلق ھەربىكىتىنى باستۇرۇشنى پىلانلىدى.

پارىژدا، گىروندىچىلار خەلق ھەربىكىتىگە ھۇجۇم قوزغىدى. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مىللىي قۇرۇلتايدىكى گىروندىچىلار بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ماراتنى قولغا ئېلىپ، سوتقا تاپشۇرۇپ بەردى. ئەمما، پارىژ كوممۇناسى، پارىژدىكى نۇرغۇن رايونلار ۋە باشقا ئۆلكىلەردىكى ياكوبىنچىلار قوزغىلىپ ماراتقا مەدەت بەردى. ئاممىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى بىلەن 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى سوت ماراتنى قويۇپ بەردى. مارات قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئامما ئۈنۈمگە گۈل تاج تاقاپ، ئۇنى مۇرىسىدە كۆتۈرۈپ مىللىي قۇرۇلتايغا ئەكېلىپ قويدى.

گىروندىچىلار پارىژ كوممۇناسىنىڭ تۆۋەن قاتلام خەلقىنىڭ مۇھىم قورغىنى ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، پارىژ كوممۇناسىغا زەربە بېرىشنى قارار قىلدى. 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى گىروندىچىلاردىن بارىرنىڭ تەكلىپى بىلەن مىللىي قۇرۇلتاي 12 ھەيئەت تەشكىللەپ، پارىژ كوممۇناسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەكشۈردى. بۇ 12 ھەيئەتنىڭ ھەممىسى گىروندىچى بولۇپ، ئۇلار 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ پارىژ كوممۇناسىنىڭ مۇئاۋىن باش تەپتىشى ئابېلنى قولغا ئالدى.

باشقا ئۆلكىلەردە، گىروندىچىلار ئەسەبىيلىشىپ خەلق بىلەن دۇشمەنلەشتى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇلار ئەكسىلئىنقىلابچى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىرلىشىپ، لېئوندا سىياسىي ئۆزگىرىش

قوزغاپ، نەچچە يۈز ياكوبىنچىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. تولۇن، مارسېل قاتارلىق جايلاردىمۇ توپلاڭ كۆتۈرۈلدى. تاشقى دۈشمەن تاجاۋۇز قىلىۋاتقان مۇشۇنداق پەيتتە، گىرونداچىلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئەمەلىيەتتە ئۇلارغا ياردەم قىلغانلىق ئىدى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، فرانسىيە خەلقىنىڭ گىرونداچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تاقەت قىلغۇدەك يېرى قالمىدى، ئىنقىلابنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن گىرونداچىلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش زۆرۈر ئىدى. 1793 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سەۋدايىلار گىرونداچىلارنى مىللىي قۇرۇلتايدىن قوغلاپ چىقىرىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ياكوبىنچىلار ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك ھوقۇقىغا چېقىلىشنى خالىمىغانىدى. ئەمدىلىكتە گىرونداچىلارنىڭ جىنايىتى ۋە زىيىنى تولۇق ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، ئۇلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئارقىلىق گىرونداچىلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى قارار قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كەچتە روبېسپېر ياكوبىن كۇلۇبىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش چاقىرىقى چىقىرىپ، «خەلق ئېزىلىشكە ئۇچراپ، ئۆزىدىن باشقا ھېماتچى تاپالمىغاندا، ئۇلارنى قوزغىلىشقا رىغبەتلەندۈرمىگەن ئادەم ــ قورقۇنچاق ئادەم، بارلىق قانۇنلار بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، مۇستەبىتلىك چېكىگە يەتكەن، ۋىجدان ۋە غۇرۇر دەپسەندە قىلىنغاندا، خەلق ئىسيان كۆتۈرۈشى كېرەك، ئەمدى بۇ پەيت يېتىپ كەلدى» دېدى. 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ماراتمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە قوشۇلدى. 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى پارىژدىكى 33 رايونىنىڭ ۋەكىللىرى ئېپسكوپ سارىيىغا يىغىلىپ، مەخپىي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش كومىتېتىنى (توققۇز ئادەمدىن تەركىب تاپقان) سايلاپ چىقتى. 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش كومىتېتى ئەتىسى سەھەردە قوڭغۇراق ئاۋازىنى بەلگە قىلىپ ھەرىكەت باشلاشنى قارار قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى سەھەردە قوڭغۇراق ئاۋازى ياڭرىغاندىن كېيىنلا ياكوبىنچىلارنىڭ كونتروللۇقىدىكى 33 رايونلۇق ۋەكىللىرى پارتۇ كومموناسىغا كەلدى. ئەمما، كۈندۈزى ھېچ ئىش بولمىدى. چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە پارتۇ خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى مىللىي قۇرۇلتاي زالىغا كىرىپ، مىللىي قۇرۇلتايغا 12 نە پەر ھەيئەتنى قوبۇل ئېلىش، 22 نەپەر گروندىچى ۋەكىلىنى سوتلاش، گۈمانداراڭنى قوبۇل ئېلىش، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى لەرنى تازىلاپ، سايلام ھوقۇقىنى نامراتلارغىلا بېرىش، بايلاردىن باج ئېلىش، ھەربىر قاداق بولكىنىڭ باھاسىنى ئۈچ سۈ قىلىپ بېكىتىش، ياشانغانلارغا، مېيىپلارغا ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا نەپقە بېرىش، قۇرۇقلۇق ئارمىيەسىنىڭ ئاقسۆڭەكلەردىن كېلىپ چىققان يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىرىنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش قاتارلىق تەلەپلەرنى قويدى. ئەمما، مىللىي قۇرۇلتاي پەقەت 12 ھەيئەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقىلا قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن 5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىكى ھەرىكەت ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى. شۇ كۈنى ئاخشىمى ۋاللې پارتۇ كوممۇناسىدىكى شومىت بىلەن دوبسوننى قورقۇنچاقلار دەپ تەنقىد قىلدى. 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى «لېئونىدىكى گىرونىچىلار 800 دىن ئارتۇق ياكوبىنچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر تارقالدى. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن پارتۇ ئاممىسى (80 مىڭ ئادەم) دەرھال قوراللىنىپ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەپ، مىللىي قۇرۇلتاي زالىنى قورشۇالدى. ئۇلار 22 نەپەر گىرونىچى ۋەكىلىنى ۋە 12 ھەيئەتنى دەرھال قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. مىللىي قۇرۇلتاي ئىككىلىنىپ تۇرغاندا، قوراللانغان ئامما توپ ئېتىشقا تەييارلاندى، بۇنىڭ بىلەن مىللىي قۇرۇلتاي 29 نەپەر گروندىچىنى (ئۇلارنىڭ ئىچىدە 12 ھەيئەتنىڭ 10 نەپىرى بار ئىدى) قوغلاپ چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، مىللىي قۇرۇلتاي

ياكوبىنچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، گىروندىچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاياغلاشتى.

4 ـ بۆلۈم ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى ـــ ئىنقىلابنىڭ 3 ـ باسقۇچى

1. ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىنىڭ يەر قانۇنى ۋە 1793 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇن

1793 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ياكوبىنچىلار ئەمدىلا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىغاندا، فرانسىيە ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالدا قالدى. فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى ھەر تەرەپتىن قىستاپ كەلدى ھەم فرانسىيە زېمىنىغا كىردى. شەرقىي شىمالدا پرۇسىيە، ئاۋستىرىيە بىرلەشمە قوشۇنى فرانسىيە چېگرالىسىدىن ئۆتتى، شىمالدا ئەنگلىيە قوشۇنى دونكېرىك پورتىنى قورشىۋالدى، غەربىي جەنۇبتا ئىسپانىيە قوشۇنى پىرىنېئوس تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ فرانسىيە زېمىنىغا قەدەم باستى، شەرقىي جەنۇبتا ساردىنىيە قوشۇنى فرانسىيەگە ېيقىنلاپ كەلدى. 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن ئەنگلىيە فرانسىيەنىڭ بارلىق پورتلىرىنى قامال قىلىپ، فرانسىيەگە ئاشلىق توشۇيدىغان بىتەرەپ دۆلەتلەرنىڭ كېمىلىرىنى مۇسادىرە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، فرانسىيەلىكلەرنى ئاچلىقتىن ئۆلتۈرمەكچى بولدى. 1793 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، فرانسىيە قوشۇنىدا ئارانلا 397 مىڭ ئەسكەر قالدى، ئۇلارنىڭ قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا، ئوزۇق ـ تۇلۇكى كەمچىل بولۇپ، چەت ئەل تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا تاقابىل تۇرۇشقا ماغدۇرى يەتمەيتتى.

دۆلەت ئىچىدىكى دۈشمەن كۈچلەرمۇ ناھايىتى ئەشەددىيلەشتى. پارىژدىن كېيىپ كەتكەن گىروندىچىلارنىڭ ھەممىسى پادىشاھىپەرەسلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ قوزغىدى. يەنە تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى پەيدا قىلىپ، ھەممىلا يەردە ياكوبىنچىلارنى ئۆلتۈردى. ئۇلار ماراتقا بەكلا ئۆچمەنلىك قىلغانلىقتىن، 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئايال قاتىل شارلۇتتې كودېسنى ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ ۋاندى ئۆلكىسىدىن تېز سۈرئەتتە باشقا ئۆلكىلەرگە يامراپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 83 ئۆلكە ئىچىدە مىللىي قۇرۇلتايغا سادىق ئۆلكىدىن ئارانلا 23 ى قالدى. ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ئەنگلىيەنىڭ ياردىمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چەت ئەل جاسۇسلىرى بىلەن بۇزغۇنچى ئۇنسۇرلار ھەممىلا جايدا تىمىسقىلاپ يۈرەتتى.

بۇ چاغدا فىرانسىيە ئىنقىلابى ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ زەربىسىدە يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ئەمما، ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىۋاتقان ياكوبىنچىلار دۈشمەندىن قورقۇپ قالمىدى، دۈشمەنگە تىز پۈكمىدى، شۇنداقلا بۇ ئۆزگىرىشچان ۋەزىيەت ئالدىدا ئالاقزەدە بولۇپمۇ كەتمىدى، ئەكسىچە تېخىمۇ قەتئىي ھالدا ھەممىگە تەمكىنلىك بىلەن تاقابىل تۇردى: بىر تەرەپتىن بارلىق كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ تاشقى دۈشمەنلەرگە زەربە بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇردى.

ياكوبىنچىلار يەر مەسىلىسىنىڭ ئىنقىلابتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە، فىرانسىيە نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان دېھقانلار ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە ئىكەنلىكىنى، پەقەت مۇشۇ مەسىلە ياخشى ھەل قىلىنسىلا، ئاندىن كەڭ دېھقانلارنى ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار فىرانسىيە خەلقىنىڭ 1791 ـ يىلدىكى

ئاساسىي قانۇنغا نارازى ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان دېموكراتىك ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. شۇڭا، ئۇلار تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى دېموكراتىك يوسۇندا ھەل قىلىشقا كىرىشتى① ھەمدە دېموكراتىك يېڭى ئاساسىي قانۇنئى ئېلان قىلدى.

1793 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، يەنى ياكوبىنچىلار تەختكە چىقىپ ئەتىسىلا، مىللىي قۇرۇلتاي يەر ھەقىقىدىكى تۈنجى پەرمانىنى ئېلان قىلىپ، قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەر، پادىشاھ جەمەتى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ مۈلكىدىرە قىلىنغان يەرلىرى يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا سېتىپ بېرىلىدۇ، يەر پۇلىنى ئون يىلغا بۆلۈپ تۆلەشكە بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يەنە پەرمان ئېلان قىلىپ، يېرى يوق پۇقرالار يەر سېتىۋالسا مەلۇم دەرىجىدە ئېتىبار قىلىنىدۇ، ئۇلار قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۈلكىدىرە قىلىنغان يېرىدىن 500 لىفىر قىممىتىدىكى يەرنى سېتىۋالسا ھەم يەر پۇلىنى 20 يىلغا بۆلۈپ تۆلىسە بولىدۇ، بۇنىڭدىن ئۆسۈم ئېلىنمايدۇ، دەپ بەلگىلىدى. نەتىجىدە، فىرانسىيەنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا، بولۇپمۇ شەرقىي رايونلاردا كۆپلىگەن دېھقانلار يەر سېتىۋالدى.

1793 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئېلان قىلىنغان يەر پەرمانىدا: يېقىنقى 200 يىل ئىچىدە پومېشچىك ئاقسۆڭەكلەر يېزا جامائەسىدىن تارتىۋالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك يېزا جامائەسىگە قايتۇرۇلىدۇ، ئەگەر يېزا جامائەسىدىكى ئۇچتىن بىرقىسىم ئاھالە يەرلەرنى تەقسىم قىلىشنى تەلەپ قىلسا، نوپۇس بويىچە تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ، يەر تەقسىم قىلىنغاندا جىنسىي،

① ياكوبىنچىلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىشتىكى مەقسىتى، دېھقانلارنىڭ گىرونىدىچىلارغا ئالدىنىپ ھەرقايسى ئۆلكىلەردە توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى.

يېشى ۋە شۇ جايدا بولۇش ـ بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر شۇ جامائەدە تۇرغىنىغا بىر يىل بولغان بولسا، بىر ئۇلۇش يەر تەقسىملەپ بېرىلىدۇ، تەقسىم قىلىنغان يەرلەر ئون يىل ئىچىدە قەرزنى قايتۇرالمىغانلىق سەۋەبىدىن مۇسادىرە قىلىۋېلىنمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ۋاندى قاتارلىق ئۆلكىلەردە دېھقانلار ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا ئالدىنىپ ئىنقىلابقا دۇشمەنلىك پوزىتسىيەسى تۇتقاچقا، ئۇلارغا يەر تەقسىملەپ بېرىلمىدى، يەرلەر يەنىلا پومېشچىكلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا قالدى. ئەمما، فىرانسىيەنىڭ شىمالى، جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى دېھقانلار 1795 ـ يىلى يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرىگە ئېرىشىپ، نەچچە يۈز مىڭ دېھقان يەر ئىگىلىرىگە ئايلاندى.

1793 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي ئېلان قىلغان يەر پەرمانىدا: بارلىق فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەر شەرتسىز بىكار قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ پەرمانىنى روبېسپېر قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا مىللىي قۇرۇلتايدىكى ۋەكىللەر ھەم دېھقانچىلىق، سودا، فېئودالىق ھوقۇق كومىتېتىدىكى ھەيئەتلەر ئۆزاق ۋاقىت مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق بېكىتكەنىدى. بۇ پەرمان بويىچە، ئىلگىرى يەر ئىگىلىرى دېھقانلاردىن ئالىدىغان بارلىق يەر ئىجارىسىنى، دېھقانلارغا سالىدىغان بارلىق ئالۋان ـ سېلىقنى مەيلى دائىملىق ياكى ۋاقىتلىق بولسۇن شەرتسىز بىكار قىلىش، فېئودالىق ھوقۇققا ئالاقىدار بارلىق ھۆججەت ـ توختاملارنى ئۆچ ئاي ئىچىدە تولۇق كۆيدۈرۈۋېتىش، بۇ ھۆججەت ـ توختاملارنى يوشۇرۇپ ساقلىغۇچىلارغا بەش يىللىق ئېغىر ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىش بەلگىلەندى.

پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى ۋە گىروندىچىلار ھەل قىلالمىغان فىرانسىيە دېھقانلىرىنىڭ يەر مەسىلىسىنى ياكوبىنچىلار ئاخىرى ھەل قىلدى. بۇ يەر سىياسىتى مۇنداق روللارنى ئويناندى: بىرىنچى، دېھقانلارنى

فېئودالىق ئېزىلىشتىن ئازاد قىلىپ، ئۇلارنىڭ نامراتلىقىنىڭ مەنبەسىنى يوقاتتى، بۇ، فىرانسىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىچكى بازىرىنى كېڭەيتىشكە، سانائەت كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى. ئىككىنچى، شۇنىڭدىن باشلاپ فىرانسىيە دېھقانلىرى ئۆز تەقدىرىنى بۇرژۇئازىيە بىلەن زىچ باغلىدى. بۇ دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن فىرانسىيە قوشۇنىنىڭ فىرانسىيەگە قارشى بىرلەشمە ئارمىيە ئۈستىدىن غەلىبە قىلالىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولدى.

ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1793 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەنە يېڭى ئاساسىي قانۇننى ماقۇللىدى. بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ تۈپ پىرىنسىپلىرىنى روبېسپېر شەخسەن ئۆزى بېكىتتى. ئۇ 1793 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ۋە 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى مىللىي قۇرۇلتايدا تۇتۇق سۆزلىگەندە، ئاساسىي قانۇننىڭ تۈپ پىرىنسىپى ھەققىدە توختىلىپ: خەلقنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە خەلقنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم، پەقەت دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتلا ئەڭ ياخشى ھاكىمىيەت شەكلى بولالايدۇ، دېدى.

روبېسپېر ئەسلىي ئۆزى يازغان ئاساسىي قانۇن لايىھەسىگە مال ـ مۇلۇك ھوقۇقىغا چەك قويۇش ھەققىدىكى بىر قاتار مەزمۇنلارنى كىرگۈزگەنىدى، بۇ ئۇنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى مال ـ مۇلۇك باراۋەرلىكى پىرىنسىپىنى ياقلايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى. ئەمما، ئۇ ئاساسىي قانۇن تېكىستىنى ئاخىرقى قېتىم بېكىتكەندە بۇ مەزمۇنلارنى چىقىرىپ تاشلىدى. بۇ ئېھتىمال ئۇنىڭ بىر تاكتىكىسى بولۇشى، جۇملىدىن ئۇ بۇنىڭدا بۇرژۇئازىيەنىڭ ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىگە بولغان قارشىلىقىنى قوزغاپ قويۇشنى خالىمىغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ئاساسىي قانۇننىڭ باش قىسمىغا «كىشىلىك ھوقۇق

خىتابنامىسى» كىرگۈزۈلدى. بۇ خىتابنامىدە 1789 ـ يىلىدىكى خىتابنامىگە قارىغاندا چوڭ ئىلگىرىلەش بولغانىدى. ئۇنىڭ بېشىدىلا «جەمئىيەتنىڭ نىشانى ئورتاق بەختكە ئېرىشىش» دەپ جاكارلىنىپ، خەلقنىڭ ئەمگەك قىلىش ھوقۇقى، قۇتقۇزۇلۇش ھوقۇقى، تەربىيەلىنىش ھوقۇقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشى باراۋەر بولۇش پىرىنسىپى، ھەربىر كىشىنىڭ باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، بىخەتەرلىك ۋە مال ـ مۈلۈك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشى تەشەببۇس قىلىندى. ھۆكۈمەتنىڭ خەلقنىڭ مەتبۇئات ئەركىنلىكى، پىكىر قىلىش ئەركىنلىكى، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش ئەركىنلىكى ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى لازىملىقى تەكىتلەندى. يەنە ئەركىنلىكنىڭ باشقىلارنىڭ ھوقۇقىغا خالىغانچە دەخلى ـ تەرۇز قىلىش ئەمەسلىكى، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنىڭ «ئۆزى خالىمىغان ئىشنى باشقىلارغا تاڭماسلىق» پىرىنسىپى بويىچە بولۇشى كېرەكلىكى ئەسكەرتىلدى. يەنە «ھوقۇق خەلقتە تەۋە بولۇش» پىرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، «بارلىق پۇقرالارنىڭ ئاممىۋى ۋەزىپىلەرنى ئۇستىگە ئېلىشتا ئوخشاش سالاھىيىتى بار»لىقى تەشەببۇس قىلىندى. ئەڭ ئاخىرىدا، مۇبادا ھۆكۈمەت خەلقنى ئەزسە ياكى خەلقنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلسا، خەلق ئېزىلىشكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق، دەپ جاكارلاندى.

ئاساسىي قانۇندا دۆلەتنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى كونكرېت بېكىتىلىپ، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى ئەڭ ئالىي قانۇن چىقىرىش ئورگىنى بولىدۇ، ئۇ يىلدا بىر قېتىم بىۋاستە سايلاپ چىقىلىدۇ، 21 ياشقا توشقان بارلىق ئەرلەرنىڭ سايلام ھوقۇقى بولىدۇ، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى چىقارغان بارلىق قانۇنلار ئاساسىي قاتلام قۇرۇلتىيىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ مەمۇرىي ھوقۇق ئىجرائىيە كېڭىشىگە تەۋە بولىدۇ، ئۇ 24 كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ، بۇنىڭدا ھەربىر ئۆلكە ئومۇمىي سايلام

ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق بىردىن نامزات سايلاپ چىقىدۇ، قانۇن چىقىرىش كېڭىشى بۇ نامزاتلار ئىچىدىن ئىجرائىيە كېڭىشىنىڭ ئەزالىرىنى سايلاپ چىقىدۇ، ئەزالارنىڭ يېرىمى يىلدا بىر قېتىم قايتا سايلىنىدۇ، ئىجرائىيە كېڭىشى بارلىق مەمۇرىي ئىشلارغا پېتەكچىلىك قىلىدۇ ۋە ئۇنى نازارەت قىلىدۇ، ئۆز ئەزالىرىدىن باشقا جۇمھۇرىيەتنىڭ بارلىق مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى تەينىلەيدۇ؛ ئاساسىي قانۇن پۇقرالارنىڭ باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، بىخەتەرلىك، دىنىي ئېتىقاد، مەتبۇئات ئەركىنلىكى، ماۋارىپ تەربىيەسى ئىلىش، ئاممىۋى يارەمگە ئېرىشىش، مۇراجىئەتنامە سۇنۇش، ئۇيۇشمىلارغا ئۇيۇشۇش ھوقۇقلىرىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەش، ژاپادارلىق كۆرسىتىشنى گۇرۇھ ئەخلاق دەپ قارايدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1793 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇن شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئەڭ دېموكراتىك ئاساسىي قانۇن ھېسابلىناتتى. ئەمما، ئۇ خۇسۇسىي مۇلۇكنى قوغدىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇرژۇئازىيەگە خاس چەكلىملىكىمۇ روشەن بولدى.

ھالبۇكى، بۇ ئاساسىي قانۇن ئەمەلىيەشتۈرۈلمىدى، بۇنى ئەلۋەتتە ئوبيېكتىپ ۋەزىيەت بەلگىلىگەنىدى. شۇ چاغدا فىرانسىيە ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمىغا ئۇچراۋاتقان ئەھۋالدا، ئەگەر دېموكراتىيە كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلسا، دۈشمەنگە پايدىلىق بولۇپ، ئىنقىلابقا زىيان ئېلىپ كېلەتتى. ئىنقىلابنىڭ دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، چوقۇم مۇستەھكەم ئىرادە، كۈچلۈك ھەم مەركەزلەشكەن باشقۇرۇش، ئۇنۇملۇك چارە ـ تەدبىر بولمىسا بولمايتتى. قىسقىسى، چوقۇم ئىنقىلابىي دېموكراتىك دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈش كېرەك ئىدى.

2. ئىنقىلابىي دېموكراتىك دىكتاتۇرا، ئىنقىلابىي تېررورلۇق

ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1793 - يىلى 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئىنقىلابىي دېموكراتىك دىكتاتۇرا تۈزۈلمىسى تەدرىجىي ئورنىتىلدى. 7 - ئايدا مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ ھوقۇقى كۈچەيتىلىشكە باشلىدى. ئالىي قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، مەمۇرىي ھوقۇق مىللىي قۇرۇلتايغا تەۋە بولۇپ، قۇرۇلتاي چىقارغان قانۇنلارنى قۇرۇلتايغا قاراشلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى ئىجرا قىلدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى 1793 - يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي بۇ كومىتېتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى، دانتون گىروندىچىلار بىلەن سۇلھى قىلىشقا مايىل بولغانلىقى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. روبېسپېرنىڭ سەپدىشى سان جوست ۋە گىوددون ھەيئەتلىككە سايلاندى. 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، روبېسپېرنىڭ ئۆزىمۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىغا قاتنىشىپ، بۇ كومىتېتقا رەھبەرلىك قىلدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى مىللىي قۇرۇلتايغا تەۋە ئورگان بولۇپ، مىللىي قۇرۇلتاي ئالدىدا جاۋابكار بولاتتى، ھەربىي، دىپلوماتىيە ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، كىشىلەرنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈشكە ھوقۇقلۇق ئىدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىنى مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ خاس ۋەكىللىرى ئىجرا قىلاتتى. بۇ خاس ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ ۋەكىللىرى، بەزىلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، ئۇلار مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ مەركەزنىڭ بۇيرۇق، كۆرسەتمىلىرىنى يەتكۈزۈپ، مەركەزنىڭ يەرلىككە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ۋە خەلقنى چەت ئەل كۈچلىرىگە قارشى ئۇرۇشقا تەشكىللەش جەھەتتە ناھايىتى زور رول ئوينىدى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا جەمئىيەت ئاساسلىقى كومىتېتى بولۇپ، بۇ كومىتېت ساقچىلىق

خەزمەتىگە، ئىچكى قىسىمدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تۇۋرۇكى ۋە تىرەكلىرىدىن پارتىز كوممۇناسى ۋە پارتىزدىكى ھەرقايسى رايون كومىتېتلىرىدىن باشقا، يەنە ئىنقىلابىي كومىتېت، ياكوبىن كۇلۇبى، ھەرقايسى جايلاردىكى كوممۇنالار ۋە خەلق ئۇيۇشمىلىرى بار ئىدى. ئىنقىلابىي كومىتېت ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ دۆلەتنىڭ خىزمەتلىرىگە ۋە سىياسىي كۆرەشكە قاتنىشىشىدىكى تەشكىلىي شەكىل ئىدى. ئۇلارنى ھەرقايسى جايلاردىكى كوممۇنالار سايلاپ چىققان بولۇپ، مەخسۇس ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە تاقابىل تۇراتتى. ئۇلار ئىنقىلابىي دىكتاتۇرا يۇرگۈزۈش جەريانىدا ناھايىتى زور رول ئويناندى. ياكوبىن كۇلۇبىنىڭ 3000دىن ئارتۇق ياچېيكىسى بولۇپ، ھەرقايسى جايلارغا تارقالغانىدى. ئۇلارنىڭ قاتتىق نىزامى بار بولۇپ، دائىم ئۆز قوشۇنىنى تازىلاپ، گۇمانلىقلار ۋە پۇرسەتپەرەسلەرنى شاللاپ چىقىراتتى. كۇلۇب ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى باراۋەر بولۇپ، گېنېرال، مىنىستىر، خاس ۋەكىل دەپ ئايرىلمايتتى. ھەرقايسى جايلاردىكى كوممۇنالارنى ئۇششاق تىجارەتچىلەر، قول سانائەتچىلەر، دېھقانلار ۋە دېموكراتىك زىيالىيلار كونترول قىلىپ تۇراتتى. خەلق ئۇيۇشمىلىرى ئاممىنىڭ سىياسىي تەربىيە ئېلىش مەركىزى بولۇپ، بۇ يەردە بارلىق چوڭ سىياسىي مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىناتتى.

مۇشۇ ئورگان ـ تەشكىلاتلارنىڭ يارىدەمىدە، مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ بۇيرۇق ـ پەرمانلىرى مەملىكەتنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە يېتىپ بېرىپ دەرھال ئىجرا قىلىندى. شۇڭا، فىرانسىيەدىكى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى دەۋرىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىگە يەتتى.

ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى ئەمەلىيەتتە ئىنقىلابىي تېررورلۇق بىلەن دۇشمەنگە زەربە بېرىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى، بۇ شۇ

چاغدىكى ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى ئىدى. چۈنكى، شۇ چاغدا فىرانسىيە ئىنقىلابى ھايات ـ ماماتلىق پەيتىدە تۇرۇۋاتاتتى، ئىنقىلاب دۈشمەنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىش ئۈچۈن، ئىنقىلابىي تېررورلۇق يۈرگۈزمەي بولمايتتى. بۇمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ بېسىمىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. پارىژ ئاممىسىنىڭ باياناتچىسى بىجون ۋاللىن 9 ـ ئاينىڭ بېشىدا ھۆكۈمەتكە گۇمانلىق كىشىلەرنى قولغا ئېلىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. مىللىي قۇرۇلتاي 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى «گۇمانداراارنى جازالاش نىزامى»نى ماقۇللاپ، ئىنقىلابىي تېررورلۇقنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى. جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان خانىش ماري ئانتونى چەت ئەل كۈچلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئەكسىلئىنقىلابىي توپلاڭ قوزغاش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىنىپ كاللىسى ئېلىندى (10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى). 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈندىكى ئىنقىلابتا قولغا ئېلىنغان 21 نەپەر گىروندىچىمۇ 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى جازا مەيدانىغا ئاپىرىلىپ ئېتىپ تاشلاندى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىسىمۇ، ۋېينئو ۋە بىر مەزگىل داڭ چىقارغان روللان خانىممۇ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئېرى ئايالىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

ۋاھالەنكى، ياكوبىنچىلار ئىنقىلابىي تېررورلۇقنى كېڭەيتىۋېتىپ، نۇرغۇن ئادەمنى قىرغىن قىلدى. «گۇمانداراارنى جازالاش نىزامى»غا ئاساسەن، «گۇمانداراار» قاتارىغا پادىشاھپەرەسلەر ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارلا ئەمەس، يەنە «قىزغىن بولمىغان قورقۇنچاقلار»مۇ كىرىپ قالدى، بۇنىڭ ئىچىدە «پەقەت سايلام مەجبۇرىيىتىنىلا ئادا قىلمىغان، باشقا خاتالىقى يوق خەلقمۇ بار ئىدى». بۇنىڭ بىلەن زەربە بېرىلىش دائىرىسى كېڭىيىپ كەتتى. ئەڭ ئېغىر بولغىنى، ئۆلتۈرۈلگەن ئادەم بەك كۆپ بولۇپ كەتتى. رونسون، دېبا ۋە فورش قاتارلىق كىشىلەر لېئوندىكى ئەكسىلئىنقىلابىي توپلاڭنى باستۇرغاندا ئاق ـ قارىنى ئايرىماي نۇرغۇن ئادەمنى بىھۇدە ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلار

كاللا كېسىش سۈرئىتى بەك ئاستا بولۇپ قالدى دەپ قاراپ، گۈماندارلارتى زەمبىرەك بىلەن توپقا تۇتتى ۋە مىلتىق بىلەن ئاتتى. كاررېي بىر قېتىم سوراق قىلمايلا ئىككى تۈركۈم ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، 1 ـ تۈركۈمدە ئۆلتۈرۈلگەن 24 ئادەم ئىچىدە 13 ـ 14 ياشلىق تۆت بالىمۇ بار ئىدى.

ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنىمۇ تېررورلۇق ۋاستىسىگە تايىنىپ يۈرگۈزدى: مەككار سودىگەرلەر، ھايانكەش سودىگەرلەر ۋە ھېسسىدارلارغا رەھىمسىزلىك بىلەن زەربە بەردى. بۇ كەسكىن تەدبىرلەرمۇ خەلق ھەرىكىتىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ئاستىدا يۈرگۈزۈلدى.

شۇ چاغدا فىرانسىيە خەلقى قاتتىق قىينىچىلىق ئىچىدە قالغان بولۇپ، مال باھاسى توختىماي ئۆرلەپ، ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ھەرىكىتى ئەدەپ كەتكەنىدى. 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى مال باھاسىغا چەك قويۇش پەرمانى قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالغانىدى. چۈنكى، ھايانكەش سودىگەرلەر بۇ پەرمانغا پىسەنت قىلمايلا، مال باھاسىنى بۇرۇنقىدەك خالىغانچە ئۆستۈرۈپ، مالنى سېتىپ چىقارمايلا بېسىۋېلىپ، بازاردا ئاشلىقنى قىسلاشتۇرۇۋەتكەنىدى.

1793 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، زاك لۇل مىللىي قۇرۇلتايغا مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، مەككار سودىگەرلەرنى «شەخسىيەتچى ئالدامچىلار» دەپ ئەيىبلىدى ۋە «بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى قىلچە تەپ تارتمايلا ئاچ قويۇپ ئۆلتۈرسە، ئەركىنلىك قۇرۇق خام خىيالغا ئايلىنىپ قالىدۇ؛ بايلار ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قىرغىنچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولىغا ئالسا، باراۋەرلىكمۇ قۇرۇق خام خىيالغا ئايلىنىپ قالىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، بريتاگنې ۋە نوماندې ئۆلكىسىدىكى توپىلاڭ تۈپەيلىدىن پارىژغا يەتكۈزۈلىدىغان ئاشلىق ئۇزۇلۈپ قالغاچقا، پارىژدا ئاشلىق ئىنتايىن قىسلىشىپ كەتتى. بازاردا پات ـ پات مالمانچىلىق يۈز بېرىپ، ۋەزىيەت

بەكلا يامانلىشىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن مىللىي قۇرۇلتاي 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاشلىق بېسىمدارلىقىنى چەكلەش پەرمانىنى ئېلان قىلىپ، ئومۇمەن مال يوشۇرغانلار بىر ھەپتە ئىچىدە يوشۇرغان مالىلىرىنىڭ سانىنى شەھەرلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىشى كېرەك، شەھەرلىك ھۆكۈمەت ئىقتىسادىي تەكشۈرگۈچىلەرنى ئەۋەتىپ، راست ـ يالغانلىقىنى ئېنىقلىغاندىن كېيىن، مالنىڭ سېتىپ چىقىرىلىشىنى نازارەت قىلىدۇ، ئۆز مېلىنى مەلۇم قىلمىغان ياكى يالغان مەلۇم قىلغان سودىگەرلەر تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلانسا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ، مېلى مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ئۇلارنى پاش قىلغۇچىلارغا مۇسادىرە قىلىنغان مالنىڭ ئوچتىن بىرى مۇكاپات قىلىپ بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلىدى.

1793 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، قۇرغاقچىلىق تۇپەيلىدىن سۇ ئازىيىپ سۇ تۇگىمەنلىرى ئىشتىن توختاپ قالغانلىقتىن، ئاشلىق قىسچىلىقى كېلىپ چىقتى. پارىژ كوممۇناسىدىكى ئابېل دەرھال ھەرىكەتكە ئۆتۈپ ئاشلىق بېسىمدارلىرى بىلەن مەككار سودىگەرلەرگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ چاغدا ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن توختىماي توپىلاڭ خەۋەرلىرى كېلىۋاتاتتى. 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ تولۇننى بېسىۋالغانلىق (8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى) خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەر خۇددى ئوت ئۈستىگە ماي چاچقاندەك پارىژ خەلقىنىڭ غەزەپ ئوتىنى ئۇلغايتىۋەتتى. 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پارىژدىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىكى ئىشچىلار، بىناكارلىق ئىشچىلىرى، تاشچىلار ۋە مىسكەرلەر شۇمىت، ئابېل قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە نامايىش ئۆتكۈزدى، نامايىشچىلار «زوراۋانلارغا جەڭ ئېلان قىلايلى!» «ئاقسۆڭەكلەرگە جەڭ ئېلان قىلايلى!» «بېسىمدارلارغا جەڭ ئېلان قىلايلى!» دېگەن خەتلەر يېزىلغان لوزۇنكىلارنى كۆتۈرۈپ، مال باھاسىغا ئومۇمىيۈزلۈك چەك قويۇشنى، مەككار سودىگەرلەرگە تېررورلۇق سىياسىتى

يۇرگۈزۈشنى، «ئىنقىلابىي قوشۇن» تەشكىللەپ يېزىلاردا ئاشلىق سېتىۋېلىش خىزمىتىگە نازارەتچىلىك قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار يەنە «ئەسكەرلەر جادونى بىللە ئېلىپ مېڭىشى كېرەك» دەپ توۋلاشتى.

بۇ نامايىشنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى زور بولدى. شۇ كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي ئىنقىلابىي قوشۇن تەشكىللەش پەرمانىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن 7000 كىشىلىك ئىنقىلابىي قوشۇن تەشكىللىنىپ، يېزىلارغا بېرىپ پومېشچىك، باي دېھقانلاردىن ئاشلىق يىغىشنى ئۆز ۋەزىپىسى قىلدى، ئۇلارغا ئاشلىق ئاختۇرۇش، ئاشلىق يوشۇرغانلارنى قولغا ئېلىش ھوقۇقى بېرىلدى. مىللىي قۇرۇلتاي يەنە 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى مال باھاسىغا ئومۇمىيۈزلۈك چەك قويۇش پەرمانىنى ئېلان قىلىپ، بارلىق تاۋارلارنىڭ، بولۇپمۇ كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باھاسىنى بېكىتتى. بۇنىڭدا، تاۋار باھاسىنى پەقەت 1790 ـ يىلىدىكى سېتىلىش باھاسى ئاساسىدا 33% ئۆستۇرۇش ھەم بۇنىڭغا توشۇش ھەققى بىلەن پايدىسىنى قوشۇش، ئەگەر بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا، ساتقۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىنىڭ ھەر ئىككىسىنى جازالاپ، ئۇلارغا تاۋارنىڭ سېتىلغان باھاسىنىڭ ئىككى ھەسىسى بويىچە جەرىمانە قويۇش، جازالانغۇچىلارنىڭ ئىسمىنى گۇمانداراللار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈپ سوتقا يوللاش، قىلمىشى ئېغىرلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، پاش قىلغانلارنى مۇكاپاتلاش بەلگىلەندى. مىللىي قۇرۇلتاي يەنە ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 1790 ـ يىلىدىكى ئىش ھەققىدىن 50% ئۆستۇرۇشنى بەلگىلىدى.

10 ـ ئايدا، مىللىي قۇرۇلتاي يەنە ئاشلىق ۋە تەمىنلەش كومىتېتىنى قۇردى. بۇ كومىتېت ئىقتىسادىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىپ، ئاشلىق تارقىتىش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. پارتىز كومۇناسىدىكى شومىتنىڭ رەھبەرلىكىدە پارتىزدىكى ئاشلىقلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ كونتروللۇقىغا

ئۆتتى، مەخسۇس خادىملار يوشۇرۇلغان ئاشلىقلارنى ئاختۇرۇپ تاپتى، پارىژدا نورمىلىق بولكا تەمىنلەش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈپ، ھەربىر كىشىگە بولكا بېلىتى تارقىتىپ بېرىلىپ، كىشىلەر بولكا بېلىتىگە ئاساسەن بولكا سېتىۋالدى. باشقا شەھەرلەرمۇ بۇ ئۇسۇلنى قوللاندى.

بۇ تەدبىر ئارمىيە ۋە خەلقنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش، ئاچارچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا زور رول ئوينىدى.

ئەمما، مەككار سودىگەرلەر ۋە بېسىمدارلار بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا، يەنە ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىش ئەھۋالىرىمۇ كۆرۈلدى. پارىژدا ئۆيمۇئۆي ئاشلىق ئاختۇرۇلغاندا، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىدىكى ئازغىنا ئاشلىقمۇ مۇسادىرە قىلىندى. مارىرا رايونىدىكى تەكشۈرگۈچى دوكروگ يەتتە جان بار بىر ئۆينى ئاختۇرغاندا 36 دانە توخۇ تۇخۇمىنى مۇسادىرە قىلىپ، بۇ تۇخۇملارنى 36 ئادەمگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ئىنقىلابىي قوشۇنىنى تىزگىنلىگەن ئابېل تەرەپدارلىرى ھايانكەش سودىگەرلەر ۋە بېسىمدارلارنى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، قانۇنغا ياۋاشلىق بىلەن رىئايە قىلىدىغان سودىگەرلەرنىمۇ باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، ھەتتا كوچىلاردىكى ئۇششاق يايمىچىلارنىمۇ بوش قويمىدى. ئابېل «دوسان ئاتا گېبرىتى»دە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە «مەن چوڭ سودىگەرلەرنى كەچۈرەلمىگەنگە ئوخشاش، سەۋزە ساتىدىغان كۆكتاتچىلارنىمۇ كەچۈرەلمەيمەن... مەن كىچىك دۇكانلارنىڭ چوڭ دۇكانلارغا ئوخشاشلا ئەسكىلىكىنى سەزدىم» دېدى. ئومۇمەن، زەربە بېرىش نىشانى ئاددىي پۇقرالارغىچە كېڭەيتىۋېتىلدى. 1794- يىلى 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ئابېل ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ جادولارنى ئېلىپ يېزىلارغا بېرىپ ئاشلىق مەسلىسىنى ھەل قىلىشىنى ئۆتتۈرىغا قويدى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق «يېزا ئاھالىلىرى»نىڭ ئاچ كۆزلۈكىنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى. فورش ئاشلىق يىغىش سىياسىتىنى ئىجرا قىلغاندا، ئاشلىق يىغىش پەرمانىغا

بويسۇنمىغان دېھقانلارنىڭ بوينىغا «خەلقنى ئاچ قويغۇچى، دۆلەت ئاسىيسى»دېگەن خەت يېزىلغان تاختايىنى ئېسىپ خالايىق ئالدىدا سازايى قىلىشنى، ئەگەر يەنە بويسۇنمىسا ئۇلارنى جاھان تىنچلانغۇچە قاماشنى، شۇنداقلا ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئېھتىياجىنى قامدىغۇدەك روزىغاردىن باشقا بارلىق مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۇ مەغرۇرلانغان ھالدا «بۇ يەردە ھەممىلا ئادەم باي ئاتىلىشنى نومۇسلۇق ئىش دەپ بىلىدىغان بولدى» دېدى. شۇنداق قىلىپ، ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى تەڭ تەقسىماتچىلىقنى ئەدىتىپلا قالماي، ئۇنى ناھايىتى بىمەنە ھالەتكە يەتكۈزدى. ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن بۇ تەدبىرلەر ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىماي قالمىدى.

ئەمما، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا ۋە مەككار سودىگەرلەرگە قارشى يۈرگۈزگەن تېررورلۇق سىياسىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. بۇ سىياسەت سىياسىي تېررورلۇق بىلەن ئىقتىسادىي تېررورلۇقنى بىرلەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك كۈچ پەيدا قىلىپ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا قاتتىق زەربە بېرىپلا قالماي، يەنە مەككار سودىگەرلەرنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىنى تىزگىنلەپ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىشتا مۇئەييەن رول ئوينىدى.

3. ئۇرۇشقا تەشكىللەش

دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىش ئۈچۈن، ياكوبىنچىلار پەۋقۇلئاددە ئىنقىلابىي جاسارەتكە تايىنىپ تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرلۈك خىزمەتنى ئىشلىدى:

بىرىنچى، ئادەم كۈچى تەشكىللىدى. 1793 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى مىللىي قۇرۇلتاي ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك بۇيرۇقى چىقىرىپ، «ھازىردىن باشلاپ بارلىق دۈشمەنلەرنى

جۇمھۇرىيەت زېمىنىدىن قوغلاپ چىقارغانغا قەدەر»، ھەربىر فرانسىيە پۇقراسى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىشى كېرەك، «ياشلار ئۇرۇشقا بېرىشى، توي قىلغان ئەرلەر قورال - ياراغ ياسىشى ۋە ئاشلىق توشۇشى، ئاياللار چېدىر ياسىشى، كىيىم - كېچەك تىكىشى ۋە دوختۇرخانىدا مۇلازىمەت قىلىشى، ئۆسمۈرلەر كونا رەختلەردىن بېنت تەييارلىشى، ياشانغانلار ئەسكەرلەرگە مەدەت بېرىشى لازىم» دەپ جاكارلىدى. بۇ پەرمان پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى، قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە 420 مىڭ ئەسكەر توپلاندى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى فرانسىيە قوشۇننىي ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەرتتى. جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى مۇنتىزىم قوشۇن بىلەن پىدائىيلار قوشۇنىنى بىرلەشتۈرۈپ، تەمىناتنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى قوشۇن ئارىسىدىكى زىددىيەت پەسىيىپ جەڭگىۋارلىقى ئاشتى. ئوفىتسېرلار ئالماشتۇرۇلۇپ، ئاقسۆڭەكلەردىن كېلىپ چىققان ياكى ئەسكەرلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمىگەن ئوفىتسېرلار ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى، ئەسكەرلەردىن ۋە ئوتتۇرا - تۆۋەن قاتلامدىن چىققان ئوفىتسېرلاردىن كوماندىرلار تاللاندى. مەسىلەن، لارسېل ئوس 1792 - يىلى بىر ئاددىي ئەسكەر بولۇپ، 1793 - يىلى كوماندىرلىققا ئۆستۈرۈلدى. پىزگورومۇ ئەسلىدە بىر ئاددىي ئەسكەر بولۇپ، 1793- يىلى گېنېرال بولدى. قوشۇن ئىچىدە يەنە كەمچىلىكلەرنى ئاشكارا تەنقىدلەش يولغا قويۇلدى. بۇ تەدبىرلەر نەتىجىسىدە، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى.

ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇردى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت بارلىق ئاكتىپ ئاممىلارنى قوزغىتىپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. تۇمەنلىگەن ئاياللار ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەرگە كېچە - كۈندۈزلەپ كىيىم - كېچەك ۋە ئاياغ تىكتى. نۇرغۇن ئالىملار ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز

قوشۇپ، بارلىق ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ھەربىي قورال - ياراغ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەربىي قورال - ياراغ ئىشلەپچىقىرىشتىكى نۇرغۇن قىيىن تېخنىكىلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى. ئالىملار ۋە ئىشچىلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن فرانسىيە نۇرغۇن قورال - ياراغ زاۋۇتلىرىنى قۇرۇپ چىقىپ، تۈركۈم - تۈركۈملەپ مىلتىق - زەمبىرەك، ئوق - دورىلارنى ياساپ چىقتى. بىر يىل ئىچىدىلا 13 مىڭ زەمبىرەك ياسالدى، ياسالغان مىلتىقنىڭ سانى ئۇرۇشتىن بۇرۇنقىنىڭ تۆت ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغمۇ ئەھمىيەت بەردى. چۈنكى، ئۇلار ئاشلىق تەمىناتىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ھەربىي جەھەتتە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ياكوبىنچىلار ئالىملارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، يېزا ئىگىلىك ئالىملىرى نۇرغۇن يېڭى زىرائەتلەرنى سىناق تەرىقىسىدە تېرىپ، فرانسىيەنىڭ دېھقانچىلىق تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، زور ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى: ئالدىنقى سەپتىن غەلىبە خەۋەرلىرى كەينى - كەينىدىن كېلىشكە باشلىدى؛ 1793 - يىلى 8 - ئايدا مارسېلدىكى توپىلاڭ، 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ژاندى ئۆلكىسىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ تىنچىتىلدى. 10- ئاينىڭ بېشىدا، گىروندىچىلارنىڭ جەنۇبتىكى قورغىنى — لېئونمۇ ھۆكۈمەت ئارمىيەسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. 10 - ، 11 - ئايلاردا قالغان ئۆلكىلەردىكى توپىلاڭلارمۇ كەينى - كەينىدىن تىنچىتىلدى. كۆپ سانىدىكى ئۆلكىلەردە مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ ھوقۇقى ئەسلىگە كەلدى. ئەكسىلئىنقىلابچىلار گەرچە تولۇق تازىلانمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاشكارا ھەرىكەت قىلىشقا پېتىنالماي يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىشقا ئۆتتى.

فرانسیه قوشۇنی فرانسیەگه قارشی برلەشمه قوشۇن بىلەن بولغان جەڭده كەينى - كەينىدىن غەلىبه قىلدى. 1793 - يىلى 10 - ئايدا، فرانسیه قوشۇنى دونكرىك ئەتراپىدا ۋە ۋاتتىگنىيس دېگەن جايدا (فرانسیه - بېلگىيه چېگراسىدا) ئاۋستىرىيه قوشۇنىنى ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلدى. 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئەنگلىيه قوشۇنى ئىشغالىيىتىدىكى تولۇنغا ھۇجۇم قىلدى، 12- ئاينىڭ 18- كۈنى ئەنگلىيه قوشۇنى تولۇننى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئىسپانىيه ۋە ئىتالىيه قوشۇنىمۇ كەينى - كەينىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. 1793 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، فرانسیه زېمىنىدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي چېكىنىپ، ئۇرۇش دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىغا يۆتكەلدى. 1794 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى فلېۋرۇس ئەتراپىدا بولغان كەسكىن جەڭده، فرانسیه قوشۇنى گېنېرال جوردانىنىڭ قوماندانلىقىدا فرانسیەگه قارشى برلەشمه قوشۇنغا قاقشاتقۇچ زەربه يەردى. بۇ جەڭده فرانسیه قوشۇنى تۇنجى قېتىم ھاۋا شارى ئىشلىتىپ دۈشمەن قوشۇنىنى ئالاقزەده قىلىۋەتتى. فلېۋرۇستىكى غەلىبه فرانسیه قوشۇنىنىڭ بېلگىيه، گوللاندىيەگه ۋە رېين ئۆلكىسىگه بېرىش يولىنى ئاچتى.

فرانسیەنىڭ يالغۇز ئۆزىگه تايىنىپ ياۋروپادىكى تۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ برلەشمه ھۇجۇمىنى چېكىندۈرەلىشىدىكى سەۋەبنى مۇنداق برقانچه نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

برىتچى، ياكوبىنچىلاردىن بولغان ئىنقىلابچىلارنىڭ فرانسیه ئىنقىلابىنى قوغداش ئىرادىسى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار ئېنىق نىشان، قەتئىي پوزىتسىيەسىنى ساقلىدى، دۈشمەنگه قارشى كۈرەشته يېرىم يولدا توختاپ قالمىدى، تەۋرەنمىدى.

ئىككىنچى، بۇ ئىنقىلابچىلار خەلق بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، خەلققه تايىنىپ، خەلقنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى جارى قىلدۇرالىدى.

ئۇچىنچى، فىرانسىيە قوشۇنىنىڭ تەركىبىمۇ ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىل بولدى. بۇ قوشۇنىدىكىلەر ئاساسەن فېئودالىلىق زۇلۇمىدىن ئەمدىلا ئازاد بولغان دېھقانلار بولغاچقا، پەقەت ئىنقىلابنىڭ مېۋىسىنى قوغداش ئۈچۈن جەڭ قىلدى. بۇ ئۇلارنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى باتۇرلۇقىنىڭ مەنبەسى بولدى.

تۆتىنچى، جانلىق ئۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللىنىشمۇ فىرانسىيەنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب كېلىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب بولدى. فىرانسىيە قوشۇنى ئەسكەرلىرى تارقاقلاشتۇرۇش بىلەن توپلاشنى جانلىق بىرلەشتۈردى. بۇ تاكتىكا ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدا قوللىنىلغان نوقۇل ھالدا ئەسكەرلەرنى تارقاقلاشتۇرۇش تاكتىكىسىغا قارىغاندا بىرقەدەر ئىلغار ئىدى. فىرانسىيە قوشۇنى بۇ خىل ئۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ياۋروپا بىرلەشمە قوشۇنىغا كۈچلۈك زەربە بەردى. شۇ چاغدىكى فىرانسىيەگە قارشى بىرلەشمە قوشۇن مەجبۇرىي ئەسكەرلىكىكە تۇتۇلغان يانچىلار ۋە ياللانما ئەسكەرلەردىن تەشكىللەنگەچكە، جاسارىتى ئاجىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوماندانلار كونا قائىدىگە ئېسىلىۋېلىپ قەدىمىي ئۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللانغاچقا، قوشۇننىڭ جانلىقلىقى كەمچىل بولدى.

4. ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش

ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىزچىل ئۆتكۈر زىددىيەت ساقلىنىپ كەلدى. دەسلەپتە، بۇ زىددىيەت ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھى بىلەن سەۋدايىلار ئارىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلەندى بۇ زىددىيەت 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن باشلاندى. زىددىيەتنىڭ تۈگۈنى شۇ ئىدىكى، ياكوبىنچىلار ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى بۇرژۇئا

دېموكراتىيەسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، دەپ قارىدى، سەۋدايىلار بولسا ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى سىياسىي دېموكراتىيەنى ئەملگە ئاشۇرۇشلا ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي باراۋەرلىكنىمۇ ئىشقا ئاشۇرۇش، دەپ قارىدى. مىللىي قۇرۇلتاي ئاساسىي قانۇنىنى ماقۇللىغاندا، سەۋدايىلار ئاساسىي قانۇننى تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭدا خەلقە ۋەدە قىلىنغان بەخت ھېچقانداق كاپالەتكە ئىگە بولماپتۇ، «ئاساسىي قانۇننىڭ ھېچقانداق ماددىسىدا ھېسسىدارلارنى ئەيىبلەش ھەققىدىكى مەزمۇنلار يوق، مۇبادا بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئاچ قويۇپ ئۆلتۈرسە، بۇنى قانداقمۇ ئەركىنلىك دېگىلى بولسۇن؟ مۇبادا بايلار ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قىرغىنچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئالسا، بۇنى قانداقمۇ باراۋەرلىك دېگىلى بولسۇن؟ مۇشۇنداق بولسا، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، جۇمھۇرىيەت دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالمامدۇ؟» دېدى. بۇنىڭ بىلەن ياكوبىنچىلار رەھبەرلىرى سەۋدايىلارغا زەربە بېرىشنى قارار قىلىپلا قالماي، بەلكى سۈيىقەستلىك نەيرەڭلەرنىمۇ ئىشلەتتى. ئۇلار سەۋدايىلارنىڭ تەلىپىنى (مەسىلەن، مال باھاسىغا چەك قويۇش ۋە ھايانكەش سودىگەرلەرگە زەربە بېرىش) قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇلارنى باستۇردى. 1793 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى زاك لۇلغا جىنايەت ئارتىپ (ئۇنىڭغا ئەنگلىيەنىڭ جاسۇسى ۋە ئوغرى دەپ تۆھمەت چاپلاپ) ئۇنى قولغا ئالدى. ئۇزاق ئۆتمەي، سەۋدايىلارنىڭ باشقا رەھبەرلىرىمۇ ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بولدى. 1794 ـ يىلى 2 ـ ئايدا زاك لۇل تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا سەۋدايىلار يوقىتىلدى.

سەۋدايىلار مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تارىخىي رولىنى يوققا چىقارغىلى بولمايدۇ: بىرىنچىدىن، ئۇلار 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى ئىنقىلابنىڭ جەڭگىۋار كۈچى بولدى.

ئىككىنچىدىن، ئۇلار ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقىگە پايدىلىق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەدبىر قوللىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

1793 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، سەۋدايىلار باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكىلەر ئاساسەن ئىناق ئۆتتى، سەۋەبى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلقنىڭ تەلىپىنى مەلۇم دەرىجىدە قانىدۇردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكىلەرنىڭ دۈشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇش ھېسسىياتىنى كۈچەيتتى.

ئەمما، 1793 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، بولۇپمۇ 1794 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، دۆلەت ئىچىدىكى دۈشمەنلەر ئاساسەن يوقىتىلىپ، دۆلەت سىرتىدىكى دۈشمەنلەر چېكىنىدۇرۇلگەندىن كېيىن، ئىنقىلابىي لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش كېڭەيدى: ئىنقىلابىي لاگېر ئىچىدە روبېسپېر باشچىلىقىدىكى ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىغا قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھلار مەيدانغا كېلىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىپ كەتتى.

بىرىنچى، ئوڭچىلار (ياكى دانتونچىلار). ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى پەقەت تەقسىمات جەھەتتىلا بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى چەكلىدى، ئەمما ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي مال ـ مۈلكىگە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە چېقىلمىدى. شۇڭا، بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى ئاجىزلىمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت گەرچە بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى چەكلەيدىغان بىر قاتار ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن ھېيلىگەر سودىگەرلەر ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمەتنىڭ چەكلىمىسىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئوخشاشلا ھايانكەشلىك قىلىپ تازا بېيىدى. سودىگەرلەر،

سانائەتچىلەر ۋە باي دېھقانلار تاۋارلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ قاراڭغۇ بازاردا يۇقىرى باھادا ساتتى، ھەتتا دۆلەت مۇلكىنى ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت سېتىپ، قىس تاۋارلار ھايانكەشلىكى بىلەن شۇغۇللاندى. سودىگەرلەر يەنە ھەربىي لازىمەتلىكلەر سودىسىدىنمۇ زور پايدا ئالدى.

ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتتە خىزمەت قىلمىدىغان نۇرغۇن كىشىلەر ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ھايانكەشلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر - بىرىدىن چوڭ بايلارغا ئايلاندى. ئىنقىلابتىن پايدىلىنىپ بېيىغان بۇ كىشىلەر بارا - بارا بىر مەزھەپنى شەكىللەندۈردى، ئۇلار دانتونچىلار دەپ ئاتالدى. ئۇلار ياكوبىنچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوڭچىلار بولۇپ، ئۇرۇشتىن پايدىلىنىپ بېيىغان بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلار «مۆتىدىل ھەم كەڭچىل» سىياسەت يۈرگۈزۈشنى، ئىنقىلابىي دىكتاتۇرىنى بوشاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئىنقىلابىي تېررورلۇققا قارشى تۇرۇپ، «جاننى قەدىرلەش»نى ئوتتۇرىغا قويدى. يەنە مال باھاسىغا چەك قويۇشقا، ھايانكەش سودىگەرلەرنى جازالاشقا قارشى تۇردى. دانتون ئۆزىمۇ ئەسلىدىن ئاچ كۆز ئادەم بولۇپ، 1789 - يىلى ھېچنېمىسى يوق نامرات ئىدى، ئىنقىلابتىن كېيىن چوڭ بايغا ئايلاندى، شۇڭا ئۇنىڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ جارچىسىغا ئايلىنىپ قالغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

ئىككىنچى، سولچىلار. گەرچە ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى مال باھاسىغا چەك قويۇش سىياسىتى ۋە باشقا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى يۈرگۈزۈپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيەسىگە كاپالەتلىك قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئۇنۇمى كۆزلىگەن مەقسەتتىن خېلىلا يىراق بولۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ھېچقانچە ياخشىلانمىدى. بىر تەرەپتىن، مال باھاسىغا چەك قويۇش سىياستىگە سودىگەرلەر بۇزغۇنچىلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى چەك قويۇلغانلىقى

تۇپەيلىدىن ئۆسمىدى. شۇڭا، تۆۋەن قاتلامدىكى ئامما ھۆكۈمەتنىڭ تەدبىر قوللىنىپ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ياخشىلاشنى داۋاملىق تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار سولچىلار دەپ ئاتالدى. 1793 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سولچىلار ئىچىدە بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ، ئۇلار شومىتچىلار ۋە ئابېلچىلارغا بۆلۈندى. بۆلۈنۈشنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، شومىتچىلار ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىنى قوللايتتى، ئابېلچىلار بولسا ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما، ئەڭ مۇھىم سەۋەب يەنىلا شۇ ئىدىكى، شومىتچىلار تۆۋەن قاتلام خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ھەقىقىي ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش پىروگراممىسى بار ئىدى. ئابېلچىلار بولسا ھېچقانداق پىرىنسىپى يوق بىر توپ سىياسىي قارا نىيەتچىلەر بولۇپ، ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايتتى. شومىتچىلار غوجايىنلاردىن قېلىپ قالغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ، ئەڭ يۇقىرى باھاغا چەك قويۇش پەرمانىغا بويسۇنمىغان سودىگەرلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى تارتىۋېلىشنى تەلەپ قىلدى، شۇ چاغدا ئۇلار تۇنجى بولۇپ بۇ ئىنقىلابنىڭ نەتىجىسى ــ كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيەنىڭ قېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيەسىنىڭ ئورنىنى ئېلىشى بولغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەنىدى. ئۇلار پارىژ كوممۇناسىنى تايانچ بازا قىلدى، پارىژنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر ئۇلارغا ئەگەشتى.

ئابېلچىلارنىڭ ئېنىق ئىجتىمائىي غايىسى يوق بولۇپ، ئۇلار سىياسىي مەقسىتىگە يېتىش، خەلقنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بەزىدە سەۋدايىلارنىڭ شوئارىدىن پايدىلانسا، بەزىدە ئىنتايىن سولچى قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۆزلىرىگە مايىل قىلماقچى بولدى. مەسىلەن، ئۇلار

چېكىدىن ئاشقان تېررورلۇق سىياسىتىنى تەشەببۇس قىلىدى ھەم مۇشۇنداق سىياسەتنى يۈرگۈزدى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە چېكىدىن ئاشقان تەقسىماتچىلىقنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، دىنىي جەھەتتە تەۋەككۇلچىلىك يولىغا مېڭىپ، دىنىي ئېتىقادنى يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئىنقىلاب ئۈزۈل ـ كېسىل بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇلار مىللىي قۇرۇلتايىنى «ئەقىل ـ ئىدراكقا ئىشىنىشنى كاتولىك دىنىغا ئىشىنىشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈشكە مەجبۇرلىدى. شۇڭا، نۇرغۇن جايلاردىكى چېركاۋلار تاقالدى ياكى ئۆزگەرتىلدى. فورش دىنغا قارشى بۇ ھەرىكەتتە ئىنتايىن ئاكتىپلىق كۆرسەتتى. ئۇ ھەرقايسى چېركاۋلاردىكى مۇقەددەس بۇيۇملارنى يىغىپ پارىژغا ئېلىپ كەلدى. قەبرىلەرنى دىندىن خالىي قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرۈپ، ھەربىر قەبرىنىڭ ئالدىغا بىردىن خاتىرە تېشى ئورنىتىش، ئۈستىگە «ئۆلۈم مەڭگۈلۈك ئۇيقۇ دېمەكتۇر» دېگەن خەتلەرنى يېزىشنى بەلگىلىدى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان ئۇسۇل كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە زادىلا ياقمىدى. فىرانسىيە ئاھالىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار كاتولىك دىنىنىڭ سادىق مۇرىتلىرى بولغاچقا، دىنغا قارشى ھەرىكەت ئۇلارنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇڭا، نۇرغۇن دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابقا قارشى روھانىيلارغا ئالدىنىپ ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭغا قاتنىشىشىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. ئابباللارنىڭ دىنىي جەھەتتىكى تەۋەككۇلچىلىك قىلمىشىنىڭ ئىنقىلابقا زىيانلىق ئىكەنلىكى ناھايىتى روشەن ئىدى.

1794 ـ يىلى باھاردىن باشلاپ بۇ گۈرۈھلار ئاراسىدا كەسكىن كۈرەش باشلاندى: دانتونچىلار ئابباللارنىڭ چېكىدىن ئاشقان تېررورچىلىقىنى ئەيىبلىدى، ئابباللار بولسا دانتونچىلارنىڭ زىيادە كەڭچىلىكىگە قارشى تۇردى. بۇلار يەنە ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۈرۈھىغا ھۇجۇم قىلدى، دانتونچىلار

روبېسپېرچىلار يۇرگۈزگەن مەككار سودىگەرلەرگە زەربە بېرىش سىياسىتىگە قارشى تۇردى، ئابېلچىلار بولسا ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىنى تېررورلۇق سىياسىتىنى يۇرگۈزۈشتە قەتئىي بولمىدى، دەپ ئەيىبلىدى. 1794 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئابېلچىلار پارىژدا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى پىلانلىدى، ئەمما پارىژ كوممۇناسى ۋە ھەرقايسى رايونلاردىكى كومىتېتلار ئۇلارنى قوللىمىدى. ئابېل شومىتنىڭ ئۆزىنى قوللىشىنى ئۆتۈنگەن بولسىمۇ، شومىت ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ ئەيىبلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئابېل، رونسونلار قولغا ئېلىنىپ، 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كاللىسى ئېلىندى. ھۆكۈمەت ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئابېلچىلارنىڭ چېكىدىن ئاشقان تېررورلۇق يۇرگۈزۈش قورالى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇلارنى تارقىتىۋەتتى.

ئابېلچىلارنىڭ پارىژ خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەسلىكىدە يەنە بىر سەۋەبمۇ بار بولۇپ، شۇ يىلى 2 ـ ئايدا مىللى قۇرۇلتاي خەلقە پايدىلىق بولغان شامالنىڭ ئاي پەرمانىنى ئېلان قىلغانىدى. بۇ پارمانىنى روبېسپېرنىڭ سەپدىشى سان جوسىت ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇنىڭدا: قولغا ئېلىنغان ئەكسىلىنقىلابچىلارنىڭ مۇساديرە قىلىنغان مال ـ مۈلكى نامراتلارغا ھەقسىز تەقسىملەپ بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلىگەنىدى. گەرچە بۇ پەرمان ھۆكۈمەتتىكى بۇرژۇئازلارنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىنىڭ پارىژدىكى تۆۋەن قاتلام خەلق ئاراسىدىكى ئابرۇيىنى ئۆستۈردى.

ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىنىڭ بۇ پەرمانىنى چىقىرىشى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيەسىنىڭ بىر دەك بولغانلىقىدىن ئىدى، چۈنكى روبېسپېر قاتارلىقلار روسسونىڭ

ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ، نامراتلارغا مەلۇم دەرىجىدە ھېسداشلىق قىلاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ بۇ پەرمانىنى چىقىرىشى ئابىلچىلار بىلەن بولغان كۈرىشىدىكى بىر خىل تاكتىكا بولۇپ، ئۇلار پارتىز ئاممىسىنى ئابىلچىلاردىن تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلغانىدى.

ئابىلچىلارنى باستۇرغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت شومىتنى قولغا ئېلىپ، 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۈنكېغا «مىللىي قۇرۇلتاي بىلەن قارشىلاشتى» دېگەن يوقىلاڭ بەتنامىنى ئارتىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى، پارتىز كومۇناسىمۇ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى، روبېسپېر ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى كومۇنادىكى شومىتچىلارنىڭ ئورنىغا قويدى.

ئابىلچىلار بىلەن شومىتچىلار باستۇرۇلغاندىن كېيىن، دانتونچىلار سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ روبېسپېرچىلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاشتىن بۇرۇن قولغا ئېلىندى ۋە 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۆلتۈرۈلدى.

روبېسپېرنىڭ بۇ ئۇچ مەزھەپنى باستۇرۇشى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى: بىرىنچى، دانتونچىلارنى باستۇرۇش بۇرژۇئازىيەنىڭ نارازىلىقىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىرادىسىنى چىڭىتتى. ئىككىنچى، ئابىلچىلارنى باستۇرۇش پارتىزدىكى بىر قىسىم ئەمگەكچى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. چۈنكى، ئابىلچىلار بىر ئوچۇم قارا نىيەتلەر بولسىمۇ، ئەمما نامرات خەلق ئىچىدە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ نەزەردە ئابىلچىلار ئىنقىلابنىڭ سىمۋولى ئىدى. ئۇچىنچى، شومىتچىلارنى باستۇرۇش پارتىز ئەمگەكچى خەلقى ئارىسىدا تېخىمۇ كۆپ نارازىلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولدى، چۈنكى شومىتچىلار تۆۋەن قاتلام خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئومۇمەن، شومىتچىلار بىلەن ئابىلچىلارنى يوقىتىش،

ياكوبىنچىلار بىلەن خەلق ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ، ياكوبىنچىلار ئىنقىلابىي دېموكراتىك دىكتاتۇرىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى زور دەرىجىدە تارايتىۋەتتى.

سەۋدايىلار بىلەن شومىتچىلار ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى دەۋرىدىكى ئاۋام ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى بولۇپ، بۇ ھەرىكەتكە قاتناشقانلار ئاساسەن ئىشچىلار، قول سانائەتچىلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر، دۇكانداrlar، بىرقىسىم سەنئەتكارلار، مۇزىكانتلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىگە بەزى ئىش ـ ئەمەلسىز كىشىلەرمۇ ئارىلىشىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما سانى ھامان ئاز ئىدى.

ئاۋام ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا تۆۋەندىكىلەر سەۋەب بولدى: بىرىنچى، ئۇلارنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ، تەلىپى ھەر خىل بولۇپ، ئىچكى قىسىمدا ئىناقسىزلىق كۆرۈلدى. ئىككىنچى، پۇقرالار ئىچىدىكى ئاكتىپلار ئەسكەر ياكى ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى بولۇپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاۋام ھەرىكىتى ھۆكۈمەتنىڭ كونتروللۇقىغا چۈشۈپ قالدى. ئۈچىنچى، شۇ چاغدا كاپىتالىزم يۈكسىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئوبيېكتىپ تارىخىي ۋەزىپە فېئودالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىدى، ئەمگەكچى خەلقنى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيەدىن قۇتۇلدۇرۇش تېخى كۈنتەرتىپكە قويۇلمىغانىدى. ئاۋام ھەرىكىتى پەقەت ئوبيېكتىپ جەھەتتە بۇرژۇئازىيەنىڭ كونا فېئودالىزم جەمئىيىتە تەرتىپىنى بۇزۇپ تاشلىشىغا ياردەم بەردى.

5. تومۇز ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشى

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى ئىنقىلابىي تېررورلۇق، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە

دىنىي مەسىلىلەردە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيادە سولچىللىق خاتالىقى ئۆتكۈزدى. بۇ خاتالىقلارنىڭ سادىر بولۇشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. بىرىنچى، ئىنقىلابىي ئاممىۋى ھەرىكەتكە ئاز ساندىكى سىياسىي قارا نىيەتچىلەر، مەسلەن، ئابباچىلار ئارىلىشىۋالدى. ئۇلار ئىنتايىن ھوقۇقپەرەس بولۇپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئۈچۈن ئىنتايىن سولچىل قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ چوڭ مۇقاملارغا توۋلىدى، نۇرغۇن ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن ئىشلارنى قىلدى. ئىككىنچى، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى مەزگىلىدە ھوقۇقنىڭ زىيادە مەركەزلىشىپ كېتىشى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇ چاغدىكى مىللىي قۇرۇلتاي پۈتۈن ياۋروپا بويىچە ئەڭ كۈچلۈك ھۆكۈمەت بولۇپ، قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەنىدى. بۇنداق دۆلەت تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش شۇ چاغدىكى جەددىي ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ، تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش ھەم ئىچكى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭلارنى تىنچىتىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناندى. ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن، ھوقۇقنى بۇنداق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈش دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ ھاكىممۇتلەقلىك قىلىشى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقتىن پاسسىپ رولمۇ ئويناندى. زىيادە سولچىللىق ۋە ھەددىدىن ئاشقان ھەرىكەتلەرنىڭ سادىر بولۇشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. بۇنداق تۈزۈلمە شارائىتىدا، ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورگانلىرىغا ئىنكاس قىلىنىشى ئىنتايىن تەس بولۇپ، سىياسەتتىكى خاتالىق ۋە نۇقسانلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۈزىتىش پۇرسەتلىرى بولمايتتى.

ئەمما، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ فرانسىيە تارىخىدىكى ئۇلۇغ تۆھپە ـ نەتىجىلىرىگە كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ.

بىرىنچىدىن، ئۇ ئىنقىلابنى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ ئىچكى-تاشقى ھۇجۇمىدىن قوتقۇزۇۋالدى. ئىككىنچىدىن، ئۇ فىرانسىيەدىكى فېئودالىق تۈزۈمنى ئۆزۈل - كېسىل يوقىتىپ، فىرانسىيە خەلقىگە بىر قاتار ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە بېغىشلىدى.

ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى فىرانسىيە ئىنقىلابى تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇرغان بولسىمۇ، ئەمما 1794 - يىلى باھاردىن كېيىن، ياكوبىنچىلار رەھبەرلىرىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى دىكتاتۇرىنىڭ ھالاكىتىگە يول ھازىرلىدى.

بىرىنچى، شومىتچىلار بىلەن ئابىلچىلارنى باستۇرۇش ئەتىجىسىدە، ياكوبىنچىلار بىلەن فىرانسىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دەز كەتكەنىدى. بۇ ئىككى مەزھەپنى باستۇرغاندىن كېيىن، ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى قوللانغان بىر قاتار تەدبىرلەر ئۇلار بىلەن پارتز خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ناچارلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇلار ئالدى بىلەن ھايانكەشلەرنى تىزگىنلەش پەرمانىنى بوشاشتۇردى، ئىلگىرى ھايانكەش سودىگەرلەرگە ئۆلۈم جازاسىلا بېرىلەتتى، ئەمدى ئۆلۈم جازاسى بىكار قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن ھايانكەشلىك قايتىدىن ئەۋج ئالدى. ئۇنىڭدىن قالسا تاۋارلارنىڭ باھا چېكىنى قويۇۋەتتى، پارتز ۋە باشقا شەھەرلەردىكى بارلىق تاۋارلارنىڭ باھاسى بىردەك ئۆستى، ئەمما ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۆسمىدى، ھەتتا 1794 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى پارتز كوممۇناسى ئېلان قىلغان يېڭى پەرماندا، پارتز ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى تۆۋەنلىتىلدى، بۇنىڭدىن ئەمگەكچى خەلق ئىنتايىن نارازى بولدى. ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى يەنە دېھقانلارنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان سىياسەتلەرنىمۇ يۈرگۈزدى، يەنى پەرمان ئېلان قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئالغان ھوسۇلنىڭ مىقدارىنى ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى خالىغان چاغدا ئېلىپ ئىشلىتىشنى بەلگىلىدى، بۇنىڭ بىلەن

دېھقانلارمۇ نارازى بولدى. نەتىجىدە ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتى ئاممىۋى ئاساسنى تولۇق يوقىتىپ، يېتىم قالدى.

ئىككىنچى، 1793 ـ يىلى كۈز، قىش پەسلىدە ئىنقىلاب ھايات ـ ماماتلىق پەيتتە تۇرغاندا، ياكوبىنچىلارنىڭ دۈشمەنلىگە قاراتقان دىكتاتۇرىنى كۈچەيتىپ، ئىنقىلابىي تېررورلۇقنى يولغا قويۇشى ئىنتايىن زۆرۈر بولغانىدى، بۇ تېررورلۇق ماھىيەتتە ئۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. ئەمما، 1794 ـ يىلى باھاردا دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ تەھدىتى ئاياغلىشىپ، ئىنقىلابقا بولغان خەۋپ تۇگىگەن بولسىمۇ، ياكوبىنچىلار رەھبەرلىرى تېررورلۇق سىياستىنى بىكار قىلمايلا قالماستىن، ئەكسىچە تېخىمۇ كۈچەيتتى. بۇ تېررورلۇق ئوخشاش بولمىغان سىياسىي پىكىرداشلارگىلا ئەمەس، بەلكى ئەمگەكچى خەلقنىمۇ قوللىنىلدى. تېررورلۇق ئىنقىلابنى قوغداشقا ئەمەس، بەلكى ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاشقا خىزمەت قىلدى. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، روبېسپېرغا نىسبەتەن «تېررورلۇق ئۆزىنى قوغدايدىغان ۋاستە بولۇپ، بىر خىل بىمەنە نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى.»① تېررورلۇق ئاخىر راۋاجلىنىپ چېكىگە يەتتى، 1794 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىنقىلابىي سوتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش پەرمانى ماقۇللاندى. بۇ پەرمانغا ئاساسەن، سوت تەرتىپى زور دەرىجىدە ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ، دەسلەپكى سوراق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دەلىل ـ ئىسپاتلار تولۇق بولمىغاندا، «پەرەز قىلىنغان دەلىل ـ ئىسپاتلار»غا تايىنىپ ھۆكۈم چىقىرىلسا بولىدىغان بولدى. بۇ پەرمانغا يەنە: خەلق بىلەن دۈشمەنلەشكەن ھەرقانداق ئادەم جىنايەتچى، زوراۋانلىق ياكى سۈيىقەست بىلەن ئەركىنلىككە بۆزغۇنچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ دۈشمىنى بولىدۇ، بۇنداق سۈيىقەستچىلەرنى ئاقلاشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ،

① ئېنگېلس: «كارل كاۋتسكىغا خەت»، «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 37 ـ توم 146 ـ بەت.

دەپ بەلگىلەندى. بۇ پەرمان بويىچە جىنايەتچىلەر ئۆلۈم جازاسىلا ھۆكۈم قىلىنىدىغان بولدى. بۇ پەرماننى روبېسپېرنىڭ دوستى گوددون ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ بۇ ئارقىلىق روبېسپېرچىلارغا قارشى تۇرىدىغان بارلىق كىشىلەرنى تازىلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولغانىدى.

6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن تومۇز ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشىگىچە بولغان بىر يېرىم ئاي ئىچىدىلا 2285 ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىندى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەپتىسىگە 326 ئادەم، كۈنىگە 50 گە يېقىن ئادەم ئۆلتۈرۈلدى، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلارغا ئادەتتە «جۇمھۇرىيەتنىڭ دۈشمىنى»، «ئەركىنلىكنىڭ دۈشمىنى»، «ۋەتەننىڭ دۈشمىنى» دېگەن ناملار بىلەن جىنايەت ئارتىلغانىدى. ھەرقانداق ئادەم پەقەت مۇشۇ «قالپاق»نى كىيىپ قالسىلا كاللىسىدىن ئايرىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن ھەممە كىشى دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ جان قايغۇسىدا قالدى، پۈتۈن مەملىكەتنى تېررورلۇق قاپلىدى.

ئەمەلىيەتتە، بۇ ئەھۋاللارنى روبېسپېرنىڭ ھاكىممۇتلەقلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئۇنىڭ ھاكىممۇتلەقلىكىنى ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ تۈزۈلمىسى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

قىسقىسى، ياكوبىنچىلار بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ھاكىممۇتلەقلىك ۋە تېررورلۇقنى كېڭەيتىۋېتىپ قېلىپ، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش قەستىدە يۈرگەن سىياسىي گۇرۇھقا پۈرسەت يارىتىپ بەردى.

ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، فرانسىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تېررورلۇق ۋاستىسىگە تايىنىپ بۇرژۇئازىيەنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى جازالىشىغا نارازى بولۇپ كەلگەن، ئەمما 1793ـ يىلىغىچە ئۇلارنىڭ نارازىلىقى ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش قارارىغا كەلگۈدەك دەرىجىدە كۈچەيمىگەنىدى.

بۇنىڭ سەۋەبى، بۇ باسقۇچتا ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمى يەنىلا مۇستەھكەم، ئىناق بولۇپ، خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولغاچقا، ئۇلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۇنچىۋالا ئوڭاي ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ چاغدا بۇرژۇئازىيە بۇ ھۆكۈمەتكە تولىمۇ موھتاج بولۇپ، ئەگەر بۇ ھۆكۈمەت ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرمىسا، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ قايتا تىرىلىش ئېھتىمالى بار ئىدى، بۇنى بۇرژۇئازىيە ئەلۋەتتە خالىمايتتى. ئەمما، 1794 ـ يىلى باھاردىن كېيىن ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولدى: ياكوبىنچىلار رەھبەرلىك گۇرۇھى خەلقنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى، ئەمدى ئۇلارنى ئاغدۇرۇش ئاسانغا چۈشەتتى. فىرانسىيە قوشۇنى كەينى ـ كەينىدىن غەلبە قىلىپ، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ قايتا تىرىلىش تەھدىتىنى يوقاتتى. بۇرژۇئازىيە ياكوبىنچىلارغا ئەمدى موھتاج بولمايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1789 ـ يىلىدىن كېيىن سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ كۆپ ئۆزگىرىشى ئۇلارنى زىرىكتۈردى، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى ئاستىدىكى ئۆزگىرىشچان سىياسىي ۋەزىيەت ئۇلارنى خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپ قويدى. ئۇلار ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇرژۇئازىيە سىنىپى 1794 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياكوبىنچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىرادىسىگە كەلدى. ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋەكىللىرى سازلىقچىلار ۋە دانتونچىلارنىڭ قالدۇقلىرى بولۇپ، باستۇرۇلغان ۋە ئاغدۇرۇلغان گىروندىچىلار ھەم ئابىلچىلارنىڭ قالدۇقلىرىمۇ ئۇلارغا ئەگەشتى. بۇلار 1794 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ بېشىغىچە ياكوبىنچىلار ھۆكۈمىتىگە قارشى بىر سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھىنى تەشكىللىدى. بۇ گۇرۇھنىڭ ئەزالىرى بارلىق ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك تارقالغان بولۇپ، مىللىي قۇرۇلتاي، جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقى كومىتېتىدىمۇ شۇلار بار ئىدى. روبېسپېر

قاتارلىقلارمۇ بۇلارنى سەل سەزدى. 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىدىكى كۆپ سانلىق ھەيئەتلەر سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھى بىلەن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئالاقە ئورناتتى، جەمئىيەت ئامانلىقى كومىتېتىدا ئۇلارنىڭ كۆچى تېخىمۇ زورايدى. روبېسپېر 7 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى، ئەمما ئۇ مىللىي قۇرۇلتاي، ياكوبىن كۇلۇبىدا يەنىلا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى.

1794 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى (تومۇز ئېيىنىڭ 8 ـ كۈنى) روبېسپېر مىللىي قۇرۇلتايدا بۇ دۈشمەن كۈچلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ جۇمھۇرىيەتنى ئاغدۇرۇش سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاشلىدى. ئۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقى كومىتېتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى، «جۇمھۇرىيەتنىڭ دۈشمەنلىرى»نى جازالاشنى تەلەپ قىلدى. نەق مەيداندا بىرەيلەن ئۇنىڭدىن جازالىنىدىغان كىشىلەرنىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلمۇدى، ئۇ بۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب بېرەلمەي قالدى. بۇ ئىش نۇرغۇن ۋەكىللەرنى گۇمانلاندۇرۇپ قويدى. سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھى ئالدىن قول سىلىشنى قارار قىلدى. شۇ كۈنى ئۇلار كېچىچە يىغىن ئېچىپ ئەتىسى روبېسپېر قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدى ھەمدە ھەربىكەت پىلانىنى تۈزۈپ ۋەزىپە تەقسىملىدى.

7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، بارلىق ۋەكىللەر مىللىي قۇرۇلتايغا قاتناشتى. شۇ كۈنى دەمىق ئىسسىق بولۇپ، كۆپچىلىك بورانلىق يامغۇرنىڭ شەپسىنى ھېس قىلدى. چۈش سائەت 12 دە سان جۇسىت مۇنبەرگە چىقىپ «دۈشمەنلەرنىڭ سۇيىقەستى»نى ئەيىبلەپ سۆز قىلماقچى بولغاندا، سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان بجون ۋاللېن ئۇنى توسۇۋالدى. ئارقىدىن بجون ۋاللېن باشچىلىقىدىكى

سۈيقەستچىلەر روبېسپېرنى ئاشكارا ئەيىبلەپ، ئۇنى مۇستەبىت دېدى. روبېسپېر بىرقانچە قېتىم مۇنبەرگە چىقىپ سۆز قىلماقچى بولغان بولسىمۇ توسۇۋېلىندى. بۇ چاغدا جەمئىيەت ئامانلىقى كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى روسېتتى تۈيۈقسىزلا روبېسپېرنى قولغا ئېلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، يىغىندىكى بارلىق سۈيقەستچىلەر بۇ تەكلىپنى ئالقىشلىدى. مىللىي قۇرۇلتاي روبېسپېر، گوددون ۋە سان جوستىنى قولغا ئېلىش قارارىنى ماقۇللىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىشىلەر نەق مەيداندا قولغا ئېلىندى.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پارىژ كوممۇناسى پارىژ خەلقىنى قوزغىلىپ ياكوبىنچىلار رەھبەرلىرىنى قۇتقۇزۇشقا چاقىردى. پارىژنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى كومىتېتلار قوراللىق خادىملار ۋە توپچىلارنى ئەۋەتىپ روبېسپېر قاتارلىقلارنى نەزەربەند قىلىنغان جايدىن قۇتقۇزۇپ چىقىپ، كوممۇناغا ئېلىپ كەلدى. روبېسپېر قاتارلىقلار يىغىن ئېچىپ دەرھال قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى، ئەمما پارىژ ئاممىسى ئۇلارغا ئاۋاز قوشمىدى. سۈيقەستچىلەر گۇرۇھى بۇرژۇئازلارنىڭ قوراللىق قوشۇنىنى توپلاپ پارىژ كوممۇناسىغا ھۇجۇم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن روبېسپېر قاتارلىقلار قايتىدىن قولغا ئېلىندى. 2 ـ كۈنى، بۇ بىرقانچە كىشىنىڭ كاللىسى ئېلىندى. پارىژ ئاممىسى بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشتە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى شۇ ئىدىكى، بۇ بىرقانچە ئايدىن بۇيان ئۇلار روبېسپېرغا نارازى بولۇپ كەلگەنىدى، بولۇپمۇ 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى تۆۋەنلىتىش پەرمانى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ نارازىلىقى تېخىمۇ كۈچەيگەنىدى.

ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئىگە. 1789 ـ يىلى بۈيۈك ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، فىرانسىيە ئىنزچىل سىياسىي داۋالغۇش، ئۇرۇش

قالايمىقانچىلىقى ئىچىدە قالدى، كونا تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلاش جەريانىدا، بۇنداق ۋەزىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلانغىلى بولمايتتى. ئەمما، 1794 - يىلى كىرگەندىن كېيىن كونا تۈزۈمنى يوقىتىش ۋەزىپىسى ئورۇنلانغان، يېڭى كاپىتالىستىك تۈزۈم ئورنىتىش ۋەزىپىسى كۈنتەرتىپكە قويۇلغان بولسىمۇ، توختىماي داۋالغۇۋاتقان ۋەزىيەت كاپىتالىزمنىڭ نورمال تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولدى، شۇڭا فرانسىيەنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى بۇنداق ۋەزىيەتنى ئاياغلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. پەقەت ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن بۇنداق ۋەزىيەتنى ئاياغلاشتۇرغىلى بولاتتى. بۇنىڭ بىلەن ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ئالدىنى ئالغىلى بولمايدىغان مۇقەررەرلىك بولۇپ قالدى.

*　　*　　*

فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى بىر قېتىملىق ئەگرى - توقاي، مۇرەككەپ بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولدى. فېئودال كۈچلەرنىڭ جاھىللارچە قارشىلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەنگلىيە قاتارلىق فېئودال پادىشاھلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى، خەلق ئاممىسىنىڭ قايتا - قايتا كۆرەشكە ئاتلىنىشى — بۇرژۇئا ئىنقىلابى تارىخىدىكى ئەڭ ھەيۋەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك مەنزىرىنى پەيدا قىلدى.

فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى بىر قېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى بولۇپ، بۇ ئىنقىلابقا خەلق ئاممىسى ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بىلەن ئىنقىلابنى ئىلگىرى سۈردى، ئىنقىلابىي پەرمانلارنىڭ چىقىرىلىشىغا تەسىر كۆرسەتىپ، بىر قاتار دېموكراتىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىنقىلابتا چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. خەلق ئاممىسىنىڭ تۈرتكىلىك رول ئويناشى بىلەن ئىنقىلاب

داۋاملىق راۋاجلاندى ھەمدە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، گىروندىچىلار ھۆكۈمرانلىقى ۋە ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ ئۈچ باسقۇچ ئىچىدە، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى ئىنقىلابنى ئەڭ ئۈزۈل ـ كېسىللىككە ئىگە قىلدى. بۇ باسقۇچتا ياكوبىنچىلار چەت ئەل كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي توپلاڭلارنى تىنچىتىپ، ئىنقىلابنى قوغداپ قالدى، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ يېزىلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىپلا قالماي، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى دېموكراتىك ئۇسۇلدا ھەل قىلدى ھەمدە دۇشمەنگە قارشى كۈرەشتە «ئاۋام ئۇسۇلى»نى قوللاندى. شۇڭا، فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابى ھەر جەھەتتە 17ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن ھالقىپ كەتتى.

فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابىنىڭ مۇشۇنداق چوڭقۇر ۋە ئۈزۈل ـ كېسىل بولۇشى، ئەلۋەتتە خەلق ئاممىسىنىڭ تۈرتكىلىك رولىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، ئەمما ئۇ يەنە تۆۋەندىكى بىرقانچە ئەھۋال بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى: بىرىنچىدىن، ئىنقىلاب ھارپىسىدا كاپىتالىزم بىلەن فېئودالىزم ئارىسىدىكى زىددىيەت ئەنگلىيە، ئامېرىكىدىكى ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا ئىنتايىن ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى. 3 ـ تەبىقە بىلەن ئىمتىيازلىق تەبىقىلەر ئارىسىدىكى كۈرەش ئىنتايىن كەسكىنلەشتى، فرانسىيە ئەمگەكچى خەلقى، بولۇپمۇ دېھقانلار فېئودالارنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا ناھايىتى ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتتى. زۇلۇم قانچە ئېغىر بولسا، قارشىلىق شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. ئىنقىلاب باشلانغاندىن كېيىن، فرانسىيەدىكى ئېزىلگەن شەھەر ـ يېزا ئەمگەكچى خەلقى زور ئاكتىپلىق بىلەن ئىنقىلابقا ئاتلىنىپ، ئىنقىلابنىڭ ئۈزۈل ـ كېسىل بولۇشىنى مۇقەررەلەشتۈردى. ئىككىنچىدىن، ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلغان

فىرانسىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپى ئەنگلىيە، ئامېرىكا بۇرژۇئازىيە سىنىپىغا قارىغاندا پىشىپ يېتىلگەن بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق مەزگىل ئاقارتىش ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئۇلۇغۋار نىشانىنى تىكلىگەنىدى. ئۇچىنچىدىن، ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن فىرانسىيە بۇرژۇئازىيە سىنىپى ئەنگلىيە، ئامېرىكا ئىنقىلابى دۇچ كەلگەن دۇشمەنلىرىنى كۈچلۈك دۇشمەنگە دۇچ كەلدى، ئاقسۆڭەك روھانىيلار(ئەنگلىيەگە ئوخشىمايدىغىنى فىرانسىيە ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدىن يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بۆلۈنۈپ چىقمىغان) فىرانسىيەگە قارشى ياۋروپا بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، فىرانسىيە ئىنقىلابىغا قارشى تۇردى. شۇڭا، فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى خەلق بىلەن بىرلەشتى. بۇرژۇئازىيە خەلق بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنكەن، خەلقنىڭ ئىنقىلابىي تەلىپىنى قاندۇرۇشى، بىرقەدەر چوڭقۇر بولغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى.

ئەلۋەتتە، فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىسىدە، پەقەتلا يېڭى ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى كونا ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئەمما، بۇ ئىنقىلابنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيىتىدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. بۇ ئىنقىلاب فىرانسىيە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا داغدام يول ئېچىپ بېرىپلا قالماي، بەلكى ياۋروپادىكى فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ ئۇلىنى كۆچلۈك تەۋرىتىپ، ياۋروپادىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەرىكىتى ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، پۈتكۈل 19 ـ ئەسىر فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە ئۆتتى. شۇڭا، ماركس فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنى «پۈتۈن ياۋروپا دائىرىسىدىكى ئىنقىلاب»، «شۇ چاغدىكى پۈتۈن دۇنيانىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى»[1] دېدى.

① ماركس: «بۇرژۇئازىيە ۋە ئەكسىلئىنقىلاب»، «ماركس ئېنگېلس ئاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 ـ نەشرى، 1 ـ توم 318 ـ بەت.

ئالتىنچى باب

1794 ـ يىلىدىن 1815 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى فىرانسىيە ۋە ياۋروپا، ۋېنا يىغىنى ھەم مۇقەددەس ئىتتىپاق

1789 ـ يىلىدىن 1794 ـ يىلىغىچە يۈز بەرگەن فىرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابى خۇددى شىددەتلىك بوران ـ چاپقۇنەك فىرانسىيەنىڭ قەدىمكى فېئودالىلىق تۈزۈمىنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. تومۇز ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشى ئىنقىلاب زەربىسىدە پەيدا بولغان داۋالغۇش مەزگىلىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئىنقىلاب غەلىبىسىنى مۇستەھكەملىدى ۋە كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ يېڭى دەۋرىنى ئاچتى. ئەمما تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى بىلەن نازارەتچى ھۆكۈمەت مۇشۇ يۆنىلىشكە قاراپ بىر قەدەملا تاشلىيالىدى، پەقەت ناپولېئون ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە كەلگەندىلا، بۈيۈك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى ئاندىن ھەقىقىي مۇستەھكەملىنىپ، كاپىتالىزم تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندى، شۇنداقلا پەقەت ناپولېئون قوزغىغان ئۇرۇش ئارقىلىق، فىرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى پۈتۈن ياۋروپاغا كېڭەيتىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ مىللىي دېموكراتىك ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۇرۇقى چېچىلدى.

1 ـ بۆلۈم تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ۋە نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

1. تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدىكى فرانسىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرى

تومۇز ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشىنى قوزغاپ تەختكە چىققان سىياسىي گۇرۇھ تومۇزئاي تەرەپدارلىرى دەپ ئاتالدى. سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلاندى.

ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرلۇقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى چېكىدىن ئاشقان تېررورلۇق سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەھىمىلىك كەيپىيات تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىشىغا باھانە بولدى. تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان تاللېئېن سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مىللىي قۇرۇلتايدا نۇتۇق سۆزلەپ: «ھەممەيلەن ئۆزىنى خەۋپ ئىچىدە ھېس قىلىدىغان ھۆكۈمرانلىقنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەكمۇ ياكى ھەققانىي ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇش كېرەكمۇ؟ ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئىنقىلابنى تاماملىغان ھۆكۈمەت بولۇشى كېرەكمۇ ياكى ئىنقىلابتا دەككە ـ دۈككىگە چۈشكەن ھۆكۈمەت بولۇشى كېرەكمۇ؟ ... ئەگەر ھۆكۈمەتنىڭ قورال كۈچى بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلساق، پاراكەندىچىلىك داۋاملىشىدۇ، ئۇ چاغدا بىز فرانسىيەنى بىر جەڭ مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ قويىمىز، خەلقنى پاراكەندە قىلىش بەدىلىگە ئۆز بۇرچىمىزنى ئادا قىلىمىز ... ھەر قەدەمدە بىردىن قىلتاق قويۇلسا، ھەربىر جايغا بىردىن ساقچى قويۇلسا، ھەربىر ئائىلىدىن خائىن چىقسا، قاتىللار سوت

مەھكىمىسىنى قاپلاپ كەتسە، ئاۋام خەلق ھەر خىل مەھكىمىلەرنىڭ قىيىن ـ قىستىقىغا ئېلىنسا، پۈتكۈل جەمئىيەت زىيانكەشلىك قىلغۇچىلار بىلەن زىيانكەشلىك قىلىنغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، بىرقىسىم كىشىلەر تېررورلۇقنى كېڭەيتسە، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بۇ تېررورلۇقنىڭ زىيىنىنى تارتىدۇ، مانا بۇ تېررورلۇق ھۆكۈمرانلىق، بۇنداق ۋاستە نورمال، ئەركىن، ئىنسانىي بولغان ھۆكۈمەتكە ماس كېلەمدۇ؟» دېدى.

تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى سىياسىي سەھنىگە چىققاندىن كېيىن، تېررورلۇق سىياسىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن باشلاپ ياكوبىنچىلار تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلانغان جىنايەت گۇماندارلىرىنى قويۇپ بەردى، دەسلەپكى بەش كۈن ئىچىدىلا 478 ئادەم قويۇپ بېرىلدى (ئەلۋەتتە بۇنىڭ ئىچىدە قويۇپ بېرىشكە تېگىشلىك بولمىغان نۇرغۇن ئەكسىيەتچى جىنايەتچىلەرمۇ بار ئىدى)، 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەنە جىنايەت گۇماندارلىرىنىڭ مۇسادىرە قىلىنغان مال ـ مۈلكىنى قايتۇرۇپ بېرىش پەرمانى چۈشۈرۈلدى ؛ 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى توپلاڭنى بىر ئاي ئىچىدە توختىتىشقا ماقۇل بولغان ۋاندى ۋە شوئۇن ئۆلكىسىدىكى توپلاڭچىلار كەچۈرۈم قىلىندى.

ئەمما، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى فىرانسىيە چوڭ بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلمىغان گۇروھ بولغانلىقتىن، ئۇلار سىياسىي سەھنىگە چىقىپلا ياكوبىنچىلارغا رەھىمسىزلىك بىلەن زەربە بەردى ھەمدە فىرانسىيە خەلقىنىڭ ياكوبىنچىلار دەۋرىدە قولغا كەلتۈرگەن دېموكراتىيە نەتىجىلىرىنى يوققا چىقاردى. ئۇلار ياكوبىن كۇلۇبىنى ۋەيران قىلىپ، بارلىق ئىنقىلابىي كۇلۇبلارنى پېچەتلەپ، خەلق ئاممىسىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىنى مەنئى قىلىپ، ھايات قالغان ياكوبىنچى ئەمەلدارلار ۋە ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۈردى ھەم قولغا ئالدى، 1793 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى

ئەمەلدىن قالدۇردى. يەنە ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرلىقى دەۋردە هايانكەشلىك ھەربىكەتلەرگە قويۇلغان تۆرلۈك چەكلىمىلەرنى بىكار قىلىپ، مال باھاسىغا چەك قويۇش پەرمانىنى رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇردى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تومۇز ئايى تەرەپدارلىرى پادىشاھىپەرەسلەرگىمۇ رەھىم قىلمايلا، ئۇلارنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي توپلىڭنى قەتئىي باستۇردى، بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە يۇز بەرگەن مالىيە مۇناسىۋىتىدىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى قانۇن ئارقىلىق قوغدىدى. 1795 - يىلى 1- ئاينىڭ 8 - كۈنى، تومۇز ئايى تەرەپدارلىرى مىللىي قۇرۇلتايدا قارار ماقۇللاپ، لۇئى XVI نىڭ كاللىسى ئېلىنغان 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنىنى دۆلەت بايراملىرىنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتتى. روشەنكى، ئۇلار بۇرژۇئازىيەنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسىنى قوغدىدى.

كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرتىپىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، تومۇز ئايى تەرەپدارلىرى مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ جەھەتتە مەلۇم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرلىقى مەزگىلىدە رادىكاللارنىڭ بىر تەرەپلىمە تەشەببۇسى سەۋەبىدىن، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىغا سەل قارىلىپ، توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئەمما، تومۇز ئايى تەرەپدارلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ئەھۋالدا بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەر بولدى. تىبوداۋكلىس ئىسىملىك بىر كىشى مىللىي قۇرۇلتايغا مائارىپ ھەققىدىكى بىر پارچە دوكلاتنى يوللاپ، ياكوبىنچىلار مەزگىلىدىكى رادىكاللارنىڭ كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىپ: «ئۇلار (رادىكاللارنى دېمەكچى) ئىلىم - مەرىپەتنى ئەركىنلىكنىڭ دۈشمىنى، ئىلىم - پەننى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سىياسىيسى، دەپ قارايدۇ؛ ئەگەر ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇن داۋاملاشقان

بولسا، كۆتۈپخانىلار كۆيدۈرۈلگەن، بارلىق ئالىملار ئۆلتۈرۈلگەن، پۈتۈن دۇنيا زۇلمەت ئىچىدە بولاتتى. خۇددى نامراتلىق بايلىقنىڭ دۈشمىنى بولغانغا ئوخشاش»، دېدى. تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا بەزى پايدىلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى، مەسىلەن، دۆلەتلىك كۈتۈپخانا قۇردى، پېداگوگىكا مەكتەپلىرىنىڭ ئورنىنى ئۆستۈردى، تۇرمىگە قامالغان ئالىملارنى قويۇپ بەردى، ئاممىۋى قۇرۇلۇش مەركىزىي مەكتىپىنى قۇردى (كېيىن ئۇ ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى)، يەنە ھۈنەر ـ سەنئەت مەكتىپى قۇردى، دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا تىلشۇناسلىق لېكسىيە سىنىپلىرىنى تەسىس قىلدى، تېببىي مەكتەپ، ئاستىرونومىيە ئىدارىسى قۇرۇپ، دائىملىق تەتقىقات ئورگانلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ئىشلار تاماملىنىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن فىرانسىيە ئىنستىتۇتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىدا گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى.

ئەمما، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سىنىپىي كۈرەش خېلىلا كەسكىن بولدى. تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ھۆكۈمىتى مال باھاسىغا چەك قويۇش ۋە ھايانكەشلەرنى جازالاش تەدبىرلىرىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، مال باھاسى (بولۇپمۇ ئاشلىق باھاسى) ئۆچقاندەك ئۆرلەپ، پارىژ شەھىرى ئەتراپىدىكى ئىشچىلار يەنە ئاچارچىلىقتا قالدى. 1795ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ۋە 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، پارىژ ئەمگەكچى خەلقى ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچىلار يېمەكلىك تەلەپ قىلىپلا قالماي، يەنە 1793 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما، بۇ ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ھۆكۈمىتى قوزغىلاڭچىلاردىن رەھىمسىزلەرچە ئۆچ ئالدى، ئاق

تېررورلۇق بىر مەھەل پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى. تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ھۆكۈمىتى خەلق ھەربكتىگە تاقابىل تۇرۇپلا قالماي، يەنە پادىشاھپەرەسلەرنىڭ توپىلاڭلىرىغمۇ تاقابىل تۇردى. 1795 ـ يىلى يازدا بىرقانچە مىڭ پادىشاھپەرەس سەرگەردان ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ ھىمايىسىدە، فرانسىيەنىڭ كىبىران يېرىم ئارىلىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ كۆتۈردى. تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ مىللىي قۇرۇلتىيى قۇرۇقلۇق ئارمىيەنى ئەۋەتىپ، بۇ يېرىم ئارالنى قامال قىلىپ توپىلاڭنى باستۇردى.

2. نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى، بابېئوت قوزغىلىڭى

پادىشاھپەرەسلەرنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى يېڭىدىن ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەشتىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. بۇ يېڭى ئاساسىي قانۇن قۇرۇلتايىدا 1795 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى مىللىي ئۇيۇشمىدا ماقۇللاندى. بۇ پۈتۈنلەي بۇرژۇئازىيەگە پايدىلىق ئاساسىي قانۇن ئىدى. بۇ ئاساسىي قانۇندا: فرانسىيە مەركىزىي ھۆكۈمىتى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بىلەن مەمۇرىيەت ھوقۇقىنى ئايرىپ يۇرگۈزۈش تۈزۈمىنى قوللىنىدۇ، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى قانۇن چىقىرىش پالاتاسىنىڭ قولىدا بولىدۇ، قانۇن چىقىرىش پالاتاسى تۆۋەن پالاتا (500 كىشىلىك كېڭەش) بىلەن يۇقىرى پالاتا (سېنات)غا بۆلۈنىدۇ، تۆۋەن پالاتا قانۇن لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، يۇقىرى پالاتا بۇ قانۇن لايىھەسىگە قاراپ چىقىدۇ ھەم تەستىقلايدۇ. مەمۇرىيەت ھوقۇقى نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇ ھۆكۈمەت بەش ئادەمدىن تەشكىللىنىدۇ، بۇلار مۇنداق سايلاپ چىقىلىدۇ: تۆۋەن پالاتا 50 نامزات كۆرسىتىدۇ، يۇقىرى پالاتا بۇ 50 نامزات ئىچىدىن بەش ئادەمنى تاللايدۇ، بۇ بەش

ئادەمنىڭ ئىچىدە ھەر يىلى بىر ئادەم قايتا سايلاپ چىقىلىدۇ، بۇ بەش ئادەمنىڭ ھەربىرى ئۈچ ئايدىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. نازارەتچى ھۆكۈمەت قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىدۇ ھەمدە ئۇرۇش ئېلان قىلىش ياكى يارىشىش ھوقۇقى بولىدۇ. نازارەتچى ھۆكۈمەت دۆلەت ئىشلىرى خادىمىنى تەيىنلەيدۇ، دۆلەت ئىشلىرى خادىمى قانۇن ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ ھەمدە نازارەتچى ھۆكۈمەت ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ. قانۇن چىقىرىش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى ئىككى قېتىملىق سايلام ئارقىلىق سايلاپ چىقىلىدۇ، سايلام ھوقۇقىنىڭ چەكلىمىسى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، شۇ جايدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرغان، جان سانى بېجى ياكى يەر بېجى تاپشۇرغانلارنىڭلا سايلام ھوقۇقى بولىدۇ، يىللىق كىرىمى 150 ــ 200 كۈتلۈك ئىش ھەققىگە باراۋەر كېلىدىغان كىشىلەرنىڭلا قايتا سايلىنىش ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. روشەنكى، بۇ خىل سايلام تۈزۈمىدە پەقەت بۇرژۇئازلارلا قانۇن چىقىرىش ھەيئىتىگە ئەزا بولالايتتى. ئاساسىي قانۇندا يەنە: قانۇن چىقىرىش پالاتاسىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسىم ئەزالىرى ئىلگىرى تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى كونتروللۇقىدىكى مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ ۋەكىللىرى بولۇشى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. نازارەتچى ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغان بەش ئادەمنىڭ ھەممىسى يەر ۋە ئاشلىق سودىسى قاتارلىق ھايانكەشلىك سودىسىدا تازا بېيىغانلاردىن ئىدى. مىللىي قۇرۇلتاي 1795 ــ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 25 ــ كۈنى تارقىتىۋېتىلدى، ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن سايلاپ چىقىلغان قانۇن چىقىرىش پالاتاسى خىزمەتكە كىرىشتى. 11 ــ ئايدا، باراس باشچىلىقىدىكى نازارەتچى ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى يۈرگۈزگەن ئىگىلىكنى ئۆزگۈل ــ كېسىل قويۇۋېتىش سىياسىتى نازارەتچى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆز ئۈنۈمىنى كۆرسەتتى: فىرانسىيەنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى كۈنسېرى تەرەققىي قىلىپ، زاۋۇت، سودا كارخانىلىرىنى

قۇرۇش قىزغىنلىقى بارلىققا كەلدى. كاپىتالىستىك ئىگىلىك توسالغۇسىز ھالدا ئالدىغا قاراپ راۋاجلاندى.

ئەمما، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئەمگەكچى خەلقنى نامراتلىق ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەت ئېلىپ كەلدى. مال باھاسى ئۇزۇكسىز ئۆرلەپ، ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپ تاپقىنى قورسىقىنى بېقىشقىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ناچارلىشىشى ئۇلارنى كۆرەش قىلىش يولىغا باشلاپ كىردى. نەتىجىدە بابېئوت رەھبەرلىكىدىكى باراۋەرچىلەر ھەرىكىتى قانات يايدى.

گىراككوس بابېئوت (1797 ــ 1760) نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى ناھايىتى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنىدى. ئۇنىڭ ھىلىم ئېلىش ئارزۇسى كۈچلۈك بولۇپ، ئەدەبىيات، شېئىر، ئىلىم ـ پەن تارىخ ۋە پەلسەپىگە ئائىت نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ، نامراتلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوللايدىغان مۇتەپەككۇرغا ئايلانغان. ئەمما، دەسلەپتە ئۇ بىر خىيالپەرەست ئىدى، پەلسەپىنىڭ «بەخت» ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. كېيىن ئۇ بۇ خام خىياللاردىن قۇتۇلۇپ، 1789 ـ يىلىدىكى بۈيۈك ئىنقىلابقا قاتناشتى ھەمدە يەرلەرنى باراۋەر تەقسىم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ياكوبىنچىلار سەۋدايىلارنى باستۇرغاندا، ئۇ ياكوبىنچىلاردىن نەپرەتلىنىپ، تومۇز ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشىنى قارشى ئالدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ مۆلچىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ خەلقنىڭ ھەقىقىي دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىغا قارشى تۇرغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى. ئۇ «مەتبۇئات ئەركىنلىكى گېزىتى»نى چىقىرىپ ماقالە يېزىپ، تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى سۆككەنلىكى ئۈچۈن، 1795 ـ يىلى 2 ـ ئايدا قولغا ئېلىنىپ، يېرىم يىلدىن كۆپرەك مەھبۇسلۇق تۇرمۇشىنى

باشتىن كەچۈردى. بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ ئىدىيەسى تېخىمۇ پىشىپ يېتىلدى. ئۇ ئۆزى ياشاۋاتقان بۇ جەمئىيەتتە ساقلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي كېسەللىكنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىۋالغان ئاز ساندىكى كىشىلەر بىلەن قوللىدا ھېچنېمىسى يوق ياكى ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدىغان كۆپ سانداكى كىشىلەردىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بۇنداق ئادالەتسىزلىكنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بۇ ئىجتىمائىي كېسەلنى داۋالاشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، كوممۇنىزم تۈزۈمىنى ئورنىتىش، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە كوممۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇش لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى: پۈتۈن مەملىكەتتە چوڭ بىر كوممۇنا قۇرۇپ، ھەربىر فىرانسىيەلىك كوممۇناغا ئەزا بولۇش، ئەگەر بايلار ئۆز مال ـ مۈلكىدىن ۋاز كېچىپ كوممۇنا ئۇچۇن ئەمگەك قىلىشنى خالىسا، ئۇلارنى كوممۇنا ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىش، كوممۇنا ئىگىلىكىنى پۈتۈن جەمئىيەت ئورتاق باشقۇرۇش، ياشانغانلار ۋە ئاغرىق ـ سىلاقلاردىن باشقىلار بىردەك ئەمگەككە قاتنىشىش، جەمئىيەت ھەربىر كىشىنى تەڭ مىقداردىكى تۇرالغۇ ئۆي، كىيىم ـ كېچەك، ئىسسىنىش ئۇسكۇنىلىرى، يېمەكلىك ۋە داۋالاش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەش، كۆپچىلىك باراۋەر تەربىيەلىنىش پۇرسىتىدىن بەھرىمەن بولۇش، قىسقىسى، پۈتۈن كوممۇنادا باراۋەر ئىستېمال قىلىشنى قاتتىق يولغا قويدى، كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى ئاممىۋى ئىسكىلاتتا ساقلاپ، تەڭ تەقسىملەپ بېرىش، كوممۇنادا پۇل ئىشلىتىشنى، يەنى تاۋار ئىگىلىكىنى بىكار قىلىش. ئومۇمەن، بۇ لايىھەنىڭ ئالاھىدىلىكى تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدى. ئەمەلىيەتتە، تەڭ تەقسىماتچىلىق ئەكسىيەتچىل، زىيانلىق خام خىيال بولۇپ، ھەرقانداق دەۋرگە ماس كەلمەيدۇ.

ئۇ بۇ لايىھەنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن زوراۋانلىق بىلەن

ئىنقىلاب قوزغاپ، قوراللىق كۈرەشكە تايىنىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كېرەك، دەپ قارىدى. ئۇ «فرانسىيە ئىنقىلابى يەنە بىر قېتىملىق تېخىمۇ زور ئىنقىلابنىڭ شەپىسى» دېگەنگە ئىشىنەتتى. بابېئوت زوراۋانلىقى ئىنقىلابنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىپلا قالماي، ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن ئاۋام خەلقىگە «ئالاھىدە ھوقۇق» بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى، يەنى نامراتلار دىكتاتۇرىسى ئارقىلىق ئەكسىيەتچىل كۈچلەرنى باستۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئۇ تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، ئىنقىلابنىڭ تەييارلىق خىزمىتىگە كىرىشتى. 1795 ـ يىلى 3 ـ ئايدا مەخپىي تەشكىلات باراۋەرچىلەر ئۈيۈشمىسىنى تەشكىللەپ، پارىژدىكى ھەربىر رايونغا بىردىن خادىم ئەۋەتىپ، ئىشچىلار ئارىسىدا ئىنقىلاب تەشۋىقاتى ۋە تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. بابېئوت گېزىت، كىتابچە، تەشۋىق ۋاراقى تارقىتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللارنى قوللاندى. ئۇزاق ئۆتمەي، باراۋەرچىلەر ئۈيۈشمىسى پارىژنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھالقىپ باشقا ئۆلكىلەرگىمۇ كېڭەيدى. 1796 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، بابېئوت قوراللىق قوزغىلاڭغا جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، ئىنقىلابىي تەشكىلاتقا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان جاسۇس گىرىزىل ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلىپ چېقىپ قويدى. نازارەتچى ھۆكۈمەت 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى بابېئوت قاتارلىق رەھبەرلەرنى قولغا ئالدى. 1797 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۇلارنى سوتلىدى، بابېئوت سوت مەيدانىدا ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتتى، ئالىي سوت بابېئوت بىلەن ئۇنىڭ سەپدىشى دالتايغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلغاندىن كېيىن، ئىككىيلەن خەنجەر بىلەن ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولۇپ مەقسىتىگە يېتەلمىدى، 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى بۇ ئىككىيلەن قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى.

بابېئوت باراۋەرچىلەر ھەرىكىتى گەرچە، مەغلۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلغىلى

بولسمۇ، ئەمما بابىئوتنىڭ ئىدىيەسى كوممۇنىزم تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ تۆھپىسى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچى، ئۇ جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپلا قالماي، يەنە تېخى بۇ غايىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى بولغان زوراۋانلىق بىلەن ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى، يەنى ئۇ نەزەرىيە بىلەن ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى بىرلەشتۇرەلىدى، شۇڭا ئۇ ئوتۇپىيەچە كوممۇنىزمچىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئىككىنچى، بابىئوت سىنىپىي كۈرەش چۈشەنچىسىنى تۇرغۇزۇپ، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فىرانسىيە ېۋيۇك ئىنقىلابى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن پۇقرالار، بايلار بىلەن نامراتلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، بايلىقنى ئەمگەكچى خەلق يارىتىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ئۇچىنچى، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئوتۇپىيەچىلەردىن پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئۇ شۇ دەۋردىكى چوڭ سانائەتلىشىش ۋە ماشىنىلىشىشنىڭ ئىلغار تەرىپىنى چۈشىنىپ يەتكەنىدى، ئەمما ئۇ مەسىلە دەل سانائەت ۋە ماشىنىنىڭ كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىدا، دەپ قارىدى. ئۇ ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: كوممۇنىزم جەمئىيىتىدە «ئالىي مەمۇرىي ئورگانلار ماشىنا ۋە ئادەمنىڭ ئەمگىكىنى يېنىكلىتىدىغان باشقا ئۇسۇللار ئارقىلىق مىللىي كوممۇنانىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشى لازىم.» تۆتىنچى، بابىئوت ئىنقىلابىي دىكتاتۇرا چۈشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، مۇبادا ئىنقىلاب غەلبە قىلسا، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن ئەمگەكچى خەلقنىڭ دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەشەببۇس قىلدى.

3. 2 ـ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق، تۈمانلىق ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشى

1794 ـ يىلى تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا

چىققاندىن كېيىن، فىرانسىيە يەنىلا ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇردى. بۇ چاغدا ئۇرۇش فىرانسىيە چېگرasi سىرتىغا يۆتكەلگەن بولسىمۇ، ئەمما تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى يەنىلا ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. چۈنكى، فىرانسىيەگە نىسبەتەن بۇ قېتىملىق ئۇرۇش مۇداپىئە خاراكتېرىدىن تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىگە ئۆزگەرگەنىدى. 1795 ـ يىلى 4 ـ ئايدا پروسسىيە سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاپ، فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقتىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. 1796 ـ يىلى نازارەتچى ھۆكۈمەت ناپولېئوننى شىمالىي ئىتالىيەگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. 1796 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا ناپولېئوننىڭ قوشۇنى ئالپىس تېغىدىن ئۆتۈپ، ساردېنىيەگە يۇرۇش قىلدى. فىرانسىيە قوشۇنى ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلەپ، ساردېنىيە قوشۇنىنى ناھايىتى تېزلا تارمار قىلىپ، ئۇلارنى فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقتىن چېكىنىپ چىقىشقا ھەم ساۋۇيە بىلەن نىسلاند رايونىنى فىرانسىيەگە بۆلۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ئارقىدىن فىرانسىيە قوشۇنى شىمالىي ئىتالىيەدىكى ئاۋستىرىيە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، مىلاننى بېسىۋېلىپ، ماندوئار قەلئەسىنى تارتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىمالىي ئىتالىيە فىرانسىيە قوشۇنىنىڭ قولىغا ئۆتتى. فىرانسىيە قوشۇنى ماندوئار قەلئەسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئاۋستىرىيە زېمىنىغا بېسىپ كىردى، 1797 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاۋستىرىيەنى يېرىشىنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، ئاۋستىرىيە فىرانسىيەنىڭ شىمالىي ئىتالىيەدىكى ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن 1793 ـ يىلى تەشكىللەنگەن 1 ـ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق پارچىلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، پەقەت ئەنگلىيەلا فىرانسىيەگە قارشى داۋاملىق ئۇرۇش قىلىش ھالىتىدە تۇردى. 1798 ـ يىلى باھاردا، ناپولېئوننىڭ تەكلىپى بىلەن نازارەتچى ھۆكۈمەت ئۇنى مىسىر (شۇ چاغدا مىسىر

تۈركىيەنىڭ ئىشغالىيىتىدە ئىدى)غا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە پاراخوتلىرىنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىغا تەھدىت سالماقچى بولدى. 1798 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناپولېئوننىڭ قوشۇنى مىسىردا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، مىسىرنى ئاھايىتى تېزلا بېسىۋالدى. ئۇزاق ئۆتمەي فىرانسىيە قوشۇنى سۈرىيەگە يۈرۈش قىلدى، ئەمما سۈرىيەنى بويسۇندۇرۇش پىلانى مەغلۇپ بولغانلىقتىن، ناپولېئون 1799ـ يىلى 6 ـ ئايدا يەنە مىسىرغا قايتىپ كەتتى.

فىرانسىيە قوشۇنىنىڭ ياۋروپا ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى غەلىبىسى ياۋروپا دۆلەتلىرىنى ئالاقزەدە قىلىۋەتتى، رۇسىيە چار پادىشاھى باشچىلىقىدىكى ياۋروپا دۆلەتلىرى 1798 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا 2 ـ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق تۈزدى، بۇ ئىتتىپاققا رۇسىيەدىن باشقا يەنە، ئەنگلىيە ئاۋستىرىيە، ئىسپانىيە، ناپلېس ۋە تۈركىيە قاتناشتى. چار پادىشاھ بۇ ئىتتىپاقتا يېتەكچىلىك رول ئويناپ، فىرانسىيە قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشتا ئاۋانگارت بولدى. 1799 ـ يىلى باھاردا، چار پادىشاھنىڭ قوشۇنى شىمالىي ئىتالىيەگە يۈرۈش قىلىپ، فىرانسىيە قوشۇنىنى شىمالىي ئىتالىيەدىن ناھايىتى تېزلا قوغلاپ چىقاردى.

شىمالىي فىرونتتا، 1799 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئەنگلىيە قوشۇنى گوللاندىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقىپ، فىرانسىيە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى؛ شەرقىي فرونتتا ئاۋستىرىيە قوشۇنى فىرانسىيە چېگراسىغا قىستاپ كەلدى.

فىرانسىيە قوشۇنىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇشى نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ چىرىك ھۆكۈمرانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى، نازارەتچى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ، ھەربىي تەمىنات ئەشيالىرىغا ئادەمنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە خىيانەت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئالدىنقى سەپتىكى ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتى زور تەسىرگە ئۇچرىدى.

2 ـ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ غەلىبىسى ۋە ئۇلارنىڭ فىرانسىيە چېگرا‌سىغا قىستاپ كېلىشى، فىرانسىيەدە فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ قايتا تىرىلىش خەۋپىدىن دېرەك بېرەتتى. چۈنكى، بۇ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى ئاغدۇرۇلغان خانىدانلىقنى قايتىدىن تىكلەپ، فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى. چارپادىشاھ پاۋىل I نىڭ كورساكوفقا يازغان خېتى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ خېتىدە: «ئىتتىپاق تۈزۈشتىن مەقسەت، فىرانسىيەنىڭ ياۋروپادىكى تاجاۋۇزچىلىقىغا خاتىمە بېرىپ، فىرانسىيە بوربون خانىدانلىقنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن» دەپ يازغانىدى.

فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ قوشۇنى فىرانسىيە چېگرا‌سىغا قىستاپ كەلگەندە، فىرانسىيە دۆلەت ئىچىدە خەلق ھەرىكىتى بىلەن پادىشاھپەرەسلەرنىڭ توپلىڭى تۈشمۇ تۈشتىن يۇز بەردى. 1795 ـ يىلى ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، يەنى 10 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى پادىشاھپەرەسلەر زەمبىرەك بىلەن قوراللىنىپ، مىللىي قۇرۇلتاي بىناسىنى ئىشغال قىلماقچى بولدى. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى باراس شۇ چاغدا بىكار يۈرگەن ناپولېئوننى توپىلاڭنى باستۇرۇشقا مەسئۇل قىلىپ تاللىدى. 2 ـ كۈنى پادىشاھپەرەسلەرنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلدى. 1797ـ يىلى باھاردا، قانۇن چىقىرىش ھەيئىتى سايلانغاندا، ئەزالارنىڭ كۆپ قىسمىنى پادىشاھپەرەسلەر ئىگىلىدى. ئۇلار قانۇن چىقىرىش ھەيئىتىدە پادىشاھلىق تۈزۈمنى تىرىلدۇرۇشنى پىلانلىدى. بۇنىڭ بىلەن نازارەتچى ھۆكۈمەت ئىتالىيە جەڭ مەيدانىدىن بىر قىسىم قوشۇنىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قانۇن چىقىرىش ھەيئىتى بىناسىنى ئىشغال قىلىپ، پادىشاھپەرەسلەرنى قولغا ئېلىشقا مەجبۇر بولدى، پادىشاھپەرەسلەر ئىچىدىن 160 ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ،

قالغانلىرى يىراقلارغا سۈرگۈن قىلىندى. ئەمما كېيىنكى يىلى 4 ـ ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن قانۇن چىقىرىش ھەيئىتى ئەزالىرى سايلىمىدا، 160 نەپەر ياكوبىنچى ئەزالىققا سايلاندى. بۇنىڭ بىلەن چوڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا يەنە بىر تەھدىت كۈچ پەيدا بولدى. شۇڭا، نازارەتچى ھۆكۈمەت جۈمھۇرىيەتنى قوغداش ۋە «ياكوبىنچىلارنىڭ سۈيىقەستى»دىن ساقلىنىش باھانىسى بىلەن يېڭىدىن سايلانغان 106 نەپەر ياكوبىنچىنى ئەزالىقتىن قوغلاپ چىقاردى. 1799 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئالدىنقى سەپتىكى فىرانسىيە قوشۇنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەندە، دېموكراتىك ھەرىكەتلەر پارتىدا يەنە جانلاندى. باشقا ئۆلكىلەردە پادىشاھپەرەسلەر ھەممىلا جايدا قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقتىن، ۋاندى ئۆلكىسىدە يەنە توپلاڭ پارتلىدى.

1799 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىچكى ـ تاشقى خەۋپلەر فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىر بېسىم پەيدا قىلدى، ئۇلار بىر كۈچلۈك ھۆكۈمەت قۇرۇپ، خەتەرلىك جىددىي ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇشقا ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىنمۇ بەكرەك موھتاج بولدى. ئۇلار نازارەتچى ھۆكۈمەت چىرىك ۋە ھەربىي، سىياسىي جەھەتتە ئىقتىدارسىز بولغاچقا، فىرانسىيەنىڭ بۇ قېتىمقى ئۆتۈۋېلىشىغا رەھىبەرلىك قىلىشقا قۇربى يەتمەيدۇ، دەپ قارىدى. شۇ چاغدا فىرانسىيەنىڭ ۋەزىيىتىگە ئەڭ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقانلار فىرانسىيەنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرى ھېسابلىنىدىغان 200 مالىيە زومىگىرى (بۇ مالىيە گۇرۇھلىرى تومۇز ئاي تەرەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى ۋە نازارەتچى ھۆكۈمەت دەۋرىدە شەكىللەنگەنىدى). ئۇلار خەلق ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن قورقاتتى، ئىنقىلابنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مال ـ مۈلكى ۋە ئىقتىسادىي ئەركىنلىكىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئوخشاشلا گۇمران قىلىنغان فېئودالىق كۈچلەرنىڭ قايتا تىرىلىپ، ئۆزلىرى بۇيۇك ئىنقىلاب

ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقاتتى. ئەمما، ئۇلار نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىنى بۇ خىل غەم ـ ئەندىشىدىن خالاس قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. بۇ مالىيە زومىگەرلىرى يەنە فىرانسىيەنىڭ ئۇرۇش مەيدانىدا غالىب كېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى، بۇنداق بولغاندا چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ فىرانسىيەدە فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈشىگە يارەملىشىشىدىن ساقلانغىلى ھەمدە فىرانسىيەنىڭ ياۋروپادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلىگىلى، فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ چەت ئەل بازارلىرىنى ئېچىش ۋە مۇستەملىكە زېمىنىنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق بولاتتى. ئەمما، 1799 ـ يىلىدىكى فىرانسىيەنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى مەغلۇبىيىتى نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پادىشاھىپەرەسلەر ياكى ياكوبىنچىلارنىڭ قانۇن چىقىرىش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا پات ـ پات سايلىنىپ قېلىشى ئۇلارغا ئاشكارا، قانۇنلۇق پارلامېنت تۈزۈمىنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇردى.

شۇڭا، مالىيە زومىگەرلىرى نازارەتچى ھۆكۈمەتنى تاشلۇۋېتىپ، بىر ئىقتىدارلىق ھەربىي مۇستەبىتنى ھمايە قىلىپ ناچار ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش قارارىغا كەلدى، بۇ ۋەزىيەت يارىتىلسا فىرانسىيە دۆلەت ئىچىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى ھەمدە چەت ئەل دۆلەتلىرىگە فىرانسىيە ئارمىيەسىنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسەتكىلى بولاتتى. ئۇلار بۇنىڭغا «ئىتالىيە جەڭ مەيدانىدىكى غالىب سەركەردە ۋە چوڭ قۇرۇقلۇقنى تىنچىتقۇچى» ناپولېئونىنى (مىنفىنىڭ سۆزى) ئەڭ ياخشى نامزات، دەپ قارىدى. چۈنكى شۇ چاغدا فىرانسىيەدە ناپولېئوندىن ئىقتىدارلىق ھەربىي رەھبەر، خەلق ھەرىكىتىنى باستۇرۇشتا ئۇنىڭدىن ئۈستا نەيرەڭ ئاز يوق

ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئۇلار ناپولېئوندا فېئودالىق تۈزۈمنى تىرىلدۈرمەكچى بولغانلارنى يوقاتتىپ، فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنى مەغلۇپ قىلىپ، فرانسىيە ئۈچۈن چەت ئەل بازارلىرىنى ئاچالايدىغان، فرانسىيەنىڭ دۇنيادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلەيدىغان ئىقتىدار بارلىقىنى كۆرۈپ يەتكەنىدى.

ناپولېئون بوناپارت (1821 ــ 1769) ئوتتۇرا دېڭىزدىكى كورسكا ئارىلىدا تۇغۇلغان، ئاتا ـ بوۋىسى ئىتالىيەلىك ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، كورسكا ئارىلى فرانسىيە ئىشغالىيىتىگە ئۆتكەندىن كېيىن، فرانسىيە پادىشاھى ئۈنىڭ دادىسىنى فرانسىيە ئاقسۆڭىكى، دەپ ئېتىراپ قىلغان. 1779 ـ يىلى ناپولېئون دادىسىغا ئەگىشىپ پارىژغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئاقسۆڭەكلىك سالاھىيىتىگە تايىنىپ ھەربىي مەكتەپكە ھەقسىز ئوقۇشقا كىردى، كېيىن پارىژ ئوفىتسېرلار مەكتىپىدە ئوقۇدى. فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، 1793ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ئەنگلىيە ئارمىيەسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن تۇرۇن پورتىغا ھۇجۇم قىلىش جېڭىگە قاتناشتى. نازارەتچى ھۆكۈمەت مەزگىلىدە، باراسىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشىپ، فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدى. ناپولېئون كەم ئۇچرايدىغان تالانتلىق ھەربىي ئالىم ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ ھوقۇقىغا بولغان ھېرىسمەنلىكى ۋە شەخسىيەتچىلىكى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. ئىتالىيە جەڭ مەيدانىدا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش قارا نىيىتى پەيدا بولدى. 1799 ـ يىلى ئۇ دۆلەت ئىچىدىكى مالىيە زومىگەرلىرىنىڭ ئۈمىدىنى ئۆزىگە باغلىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئۆزى يالغۇز مىسىردىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى. پارىژغا كېلىپلا مالىيە زومىگەرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ھەم ئۇلارنىڭ مالىيە ياردەمگە تايىنىپ (بانكىر كورو 500 مىڭ فرانك ياردەم

قىلغان)، 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش (تۇمانلىق ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىش) قوزغاپ، نازارەتچى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

بۇ قېتىملىق سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى خەلقنىڭ رايى ۋە ھەربىي قوشۇننىڭ پوزىتسىيەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بىرىنچىدىن، ئەمگەكچى خەلق تومۇز ئاي تەرەپدارلىرى ۋە نازارەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئىنتايىن نارازى بولغاچقا، بىرەر كۈچنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۇ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇۋېتىشىنى ئارزۇ قىلاتتى، شۇڭا تۇمانلىق ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشىگە ئانچە قارشى تۇرۇپ كەتمىدى. ئىككىنچىدىن، نازارەتچى ھۆكۈمەت ھەربىي تەمىنات ئەشيالىرىغا خىيانەت قىلىپ، ھەربىي قوشۇننىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغاچقا، بۇ قېتىملىق سىياسىي ئۆزگىرىشنى ھەربىي قوشۇنمۇ قوللىغانىدى.

سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن، ھاكىمىيەت ھوقۇقى ناپولېئون باشچىلىقىدىكى ئۈچ ھۆكۈمدارنىڭ قولىغا ئۆتتى، ئەمەلىيەتتە ناپولېئون چوڭ ھوقۇقنى يالغۇز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. 1804 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناپولېئون پارىژ بۇۋى مەريەم چېركاۋىدا تاج كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىپ، ناپولېئون I دەپ ئاتىدى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە 1 ـ جۇمھۇرىيىتى دەۋرى ئاخىرلىشىپ، فرانسىيە 1 ـ ئىمپېرىيەسى (يەنە ناپولېئون ئىمپېرىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ) دەۋرى باشلاندى.

2 ـ بۆلۈم ناپولېئوننىڭ ھەربىي مۇستەبتىلىكى

ناپولېئون تەختكە چىقىپلا، ئۆزىنىڭ ھەربىي مۇستەبتىلىك

ئورنىنى تىكلەشكە كىرىشتى. ئۇنىڭ ھەربىي مۇستەبىتلىكى ماھىيەتتە بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنىڭ بىر شەكلى ئىدى. بۇ ھاكىمىيەت قارىماققا بارلىق سىنىپلار ئۈستىگە قۇرۇلغان، ھېچقايسى تەرەپكە ئېغىپ كەتمەيدىغان ھاكىمىيەتتەك، ناپولېئونمۇ ھەممە سىنىپقا ۋەكىللىك قىلىدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ فىرانسىيەدىكى چوڭ سەرمايىلار، سانائەتچىلەر، باي دېھقانلار ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

1. ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي ئۇتۇقلىرى

تۇمانلىق ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىنلا، فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي نەتىجىلىرى (ئۆزىگە پايدىلىق نەتىجىلەر)نى ساقلاپ قېلىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان تىنچ ۋەزىيەت يارىتىش ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. ناپولېئون تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئاساسەن بۇرژۇئازىيەنىڭ مۇشۇ ئارزۇسى بويىچە ئىش كۆردى. بۇنداق ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن، ئۇ ئەكسىيەتچى توپلاڭنى قەتئىيلىك بىلەن باستۇردى. تۇمانلىق ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشى ھارپىسىدا، ۋاندى ئۆلكىسىدە ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ پارتلىدى. توپلاڭچىلار تولىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئاشكارا ھالدا «جۇمھۇرىيەت يوقالسۇن» دەپ شوئارنى توۋلىدى ھەمدە بوربون خانىدانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. ناپولېئون تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا زور قوشۇن ئەۋەتتى. ئۇ توپىلاڭچىلارنى پارچىلاپ يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، بىر قىسىم جاھىل توپىلاڭچىلارنى يېتىم قالدۇردى، قورال تاشلىغان توپىلاڭچىلارنى كەچۈرۈم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن 1800 ـ يىلى 2 ـ ئايغا كەلگەندە، ۋاندى ئۆلكىسىدىكى توپىلاڭ ئاساسەن تىنچىتىلدى.

ئەمما، ئەكسىلئىنقىلابچىلار يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەي، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللاندى. پەقەت 1804 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا ساقچىلار پاش قىلغان ناپولېئونىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش دېلوسى 30 دىن ئېشىپ كەتتى. 1804 ـ يىلى پادىشاھىپەرەسلەر كەڭ كۆلەملىك قەستلەپ ئۆلتۈرۈش سۇيىقەستىنى پىلانلىدى. جېنىدىن تويغان 100 نەپەر پادىشاھىپەرەس ئەنگلىيەدىن فرانسىيەگە يوشۇرۇنچە كىرىپ، ناپولېئوننىڭ مالىمېنرون ئوردىسىغا باردىغان يولدا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇ سۇيىقەستى بىتىچىت قىلىنىپ، سەككىز نەپەر سۇيىقەستچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

شۇ چاغدا فرانسىيە چېگرالىرىغا جايلاشقان بوربون خان جەمەتىدىن بولغان گېرتسوگ ئېنگىزانىڭ ئۆيى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ قوماندانلىق ئورنى بولۇپ قالغانىدى، بۇ ئورۇن بايقالغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئېنگىزانىنى قولغا ئېلىپ ئېتىپ ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتىگە خاتىمە بېرىلدى، بۇ دۆلەت ئىچىدىكى پادىشاھىپەرەسلەرنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش ھەرىكىتىگە قاتتىق زەربە بولدى.

بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە مېۋىسىگە كاپالەتلىك قىلىپ، بۇرژۇئاز مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى قانۇن شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ناپولېئون نۇرغۇن زېھنىنى سەرپ قىلىپ «ناپولېئون قانۇنى»نى تۈزۈپ چىقتى. 1804ـ يىلى ناپولېئون ھۆكۈمىتى ھەق تەلەپ قانۇنىنى ئېلان قىلدى، بۇ قانۇن 1807 ـ يىلى يەنە بىرقېتىم ئېلان قىلىندى ھەمدە رەسمىي ھالدا «ناپولېئون قانۇنى» دەپ نام بېرىلدى. بۇ قانۇن فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە مېۋىسى ۋە فرانسىيە ئاقارتىش ئىدىيەسى بىرلەشتۇرۇلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قانۇندا 2281 ماددا بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى

مۇنداق : بىرىنچى، كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزسىزلىكى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلۈپ، شەخسلەرنىڭ ئۆز مۇلكىگە بولغان ھوقۇقىنىڭ مۇتلەقلىقى ئورنىتىلدى. بۇ بەلگىلىمىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش ۋە كاپىتالىزمنىڭ ئەركىن تەرەققىي قىلىشىدا مەلۇم رولى بار ئىدى. ئىككىنچى، فېئودالىلىق تەبىقە ۋە ئىمتىياز تۈزۈمى، جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ئىنكار قىلىنىپ، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش پىرىنسىپى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ئۇچىنچى، بۇرژۇئا ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، فېئودال كۇچلەرنىڭ قايتۇرما ھېساب ئېلىشىغا رۇخسەت قىلماسلىق بەلگىلەندى. تۆتىنچى، بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە شەكىللەنگەن كىچىك كۆلەمدىكى يەرلەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى قانۇن شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە دېھقانلىرى ئۆزلىرىگە تەۋە يەرلەردىن يۇرەكلىك پايدىلىنالايدىغان بولدى. شۇڭا، كېيىن فرانسىيە دېھقانلىرى ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈكى بولۇپ قالدى. بەشىنچى، قانۇن ئەركىن سودا ـ سېتىق ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپىغا كاپالەتلىك قىلدى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، قانۇن ئەمگەك كۈچىنى تاۋار قاتارىغا كىرگۈزۈپ، ئەركىن سودىلىشىشقا يول قويدى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى تۇرغۇزۇلدى. يالىلىغۇچىنىڭ يالىلانغۇچىغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيەسىنى قوغداش ئۈچۈن، قانۇندا يالىلانغۇچىنىڭ يالىلىغۇچىغا بويسۇنۇش مۇناسىۋىتى بەلگىلەندى.

«ناپولېئون قانۇنى» گەرچە بىرقانچە قېتىم تۈزىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما فرانسىيەدە تاكى بۈگۈنگىچە ئىشلىتىلمەكتە ھەمدە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر يېڭى قانۇن چىقىرىشتا

پایدىلىنىدىغان ئاساس بولۇپ قالدى.

ناپولېئون بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. مەسىلەن، كۆرگەزمە يىغىنلىرىنى ئۆيۈشتۈرۈش، ھۆكۈمەت مال زاكاز قىلىش، كەشپىياتچىلارنى مۇكاپاتلاش، كارخانىلارنى زاۋۇت ئۆيلىرى ۋە قەرز پۇل بىلەن تەمىنلەش قاتارلىقلار. ناپولېئون تەسىس قىلغان كەشپىيات مۇكاپاتىنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى زور بولۇپ، نۇرغۇنلىغان يېڭى كەشپىياتلار بارلىققا كەلدى. 1807 ـ يىلى بىرەيلەن كىچىك تېپتىكى پار ماشىنىسىنى، 1810 ـ يىلى يەتە بىرەيلەن چىگە يىپ ئېگىرىش ماشىنىسىنى كەشىپ قىلدى. ناپولېئون يەنە ھۈنەر ـ سەنئەت مەكتەپلىرىنى ئېچىپ، ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان تېخنىكلارنى ئومۇملاشتۇردى. ئۇ يەنە ھۆكۈمەت نامىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئۇسكۇنىلەرنى ئىشلىتىشنى كېڭەيتتى. ئۇ قانال قېزىش بىلەن تاشيول ياساشنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بازارلارنى كېڭەيتىشكە يارىمى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، پەرمان چۈشۈرۈپ بىرقانچە قانال قازدۇردى ۋە تاشيول ياساتتى. ئەلۋەتتە، ئۇ تاشيول ياساتقۇزۇشتا ھەربىي تىرانسپورتقا پايدىلىق بولۇشنى كۆزدە تۇتقانىدى. بۇلاردىن باشقا، ئۇ تاموژنا بېجى سىياسىتىدە ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت قىلىنىشىنى تىزگىنلىدى. 1801 ـ يىلى ئۇ «مىللىي سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەمئىيىتى»قۇرۇپ، سانائەت ساھەسىگە نازارەت قىلىش ۋە رەھبەرلىك قىلىش سالمىقىنى كۆچەيتتى. 1800 ـ يىلى ئاساسلىق ۋەزىپىسى سودا ـ سانائەت ساھەسىنى قەرز پۇل بىلەن تەمىنلەيدىغان ۋە قەغەز پۇل تارقىتىدىغان فرانسىيە بانكىسىنى قۇردى.

بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئۇنۇمى خېلى كۆرۈنەرلىك بولدى: ناپولېئون دەۋرىدە فرانسىيە سانائەت كاپىتالىزمى خېلى چوڭ تەرەققىياتقا

ئېرىشتى. ئىنقىلابتىن بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ دەۋردىكى فرانسىيەنىڭ يۈك توقۇمىچىلىق سانائىتى مەھسۇلاتى ئوچ ھەسسە، چويۇن مەھسۇلات مىقدارى بىر ھەسسە ئاشتى. 1813 ـ يىلىغا كەلگەندە پاختا يىپ ئېگرىش فابرىكىلىرىدا 1 مىليون ئورچۇق ئايلىنىدىغان، 10 مىليون كىلوگرام يىپ ئېگرىلىدىغان بولدى. ئىمپېرىيەنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېڭى سانائەت تارمىقى ھېسابلىنىدىغان شېكەرچىلىك سانائىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. 1811 ـ يىلى لىئون ۋە ئابىدىكى زاۋۇتلار تۇنجى بولۇپ قىزىلچىدىن شېكەرنى ئايرىپ چىقتى. 1813 ـ يىلى 334 زاۋۇت 1 مىليون 160 مىڭ كىلوگرام شېكەر ئىشلەپچىقىرىپ، سودا سوممىسىنى 1799 ـ يىلىدىكى 553 مىليون فرانكتىن 1810 ـ يىلىدىكى 705 مىليون فرانكقا يەتكۇزدى.

ناپولېئون ھۆكۇمىتىنىڭ قوغدىشى ۋە رىغبەتلەندۇرۇش بىلەن، فرانسىيە سانائىتىنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. 1790 ـ يىلى پۈتۈن فرانسىيەدە ئاران 900 دانە يىپ ئېگرىش ماشىنىسى بولغان بولسا، ئەمما 1805 ـ يىلىغا كەلگەندە 12 مىڭ 500 دانىگە يەتتى.

سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ناپولېئون ئىمپېرىيەسىنىڭ ھەربىي كۇچىنى مۇستەھكەملەپ، فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاققا زەربە بېرىش كۇرىشىنى كۇچلۇك ماددىي ئاساس بىلەن تەمىنلىدى.

ئومۇمەن، ناپولېئون فرانسىيە كاپىتالىزمىغا پۇختا ئاساس سېلىپ بەردى. شۇڭا 1815 ـ يىلى ناپولېئون ئىمپېرىيەسى گۇمران بولۇپ، فېئودال خانىدانلىق تىرىلگەن مەزگىلدە، فرانسىيە كاپىتالىزمى ئوخشاشلا تەرەققىي قىلدى. مانا بۇ ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم سىياسىي ئۇتۇقى ھېسابلىنىدۇ.

2. ناپولېئون هاكىمىيىتىنىڭ ئىككى ياقلىملىقى

ناپولېئون هاكىمىيىتى ماهىيەت جەھەتتىن بۇرژۇئا هاكىمىيىتى هېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ فېئودالىق تۈزۈم ۋە فېئودال كۈچلەر بىلەن مۇرەسسە قىلغان تەرىپىمۇ بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە، ناپولېئوننىڭ ئىستىبداتلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانى ئىنقىلابنىڭ يېڭى تەرتىپى بىلەن ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى كونا تەرتىپنىڭ ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈش جەريانىدىن ئىبارەت بولدى.

بىرىنچىدىن، ناپولېئون پادىشاهلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1804 ـ يىلى ئۇ خەلقئالەمنىڭ قارشى تۇرۇشىغا پىسەنت قىلمايلا، پادىشاهلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئاندىن كونا زامانىدىكى ئوردا تۈزۈلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مۇلازىم، ئوردا ئەمەلدارى، مۇراسىم ئەمەلدارى، كېنىزەك ۋە باشقا ئوردا خادىملىرىنى ئىشلەتتى. يەنە ئىمپېراتور، گېرتسوگ، ئىمپېرىيە مارشالى قاتارلىق نامالارنى يېڭىدىن تەسىس قىلدى. 1810 ـ يىلى ئۇ ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورىنىڭ قىزى (مەلىكىسى) بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، ئوردا پۈتۈنلەي كونا فېئودالىق دەۋرىدىكى تۈزۈلمە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1811 ـ يىلى پادىشاهنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىش، سالامغا كىرىش قاتارلىق چاكىنا قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە بوربون خانىدانلىقى دەۋرىدىكى كونا قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئۆرنەك قىلىپ، 800 بەتتىن ئارتۇق كېلىدىغان ئوردا قائىدە ـ يوسۇنلىرى توپلىمىنى تۈزۈپ چىقتى. ناپولېئوننىڭ ئوردا خراجىتى بولۇپلا قالماي، يەنە خان جەمەتى يەر مۈلكى، شەخسىي سانائەت كارخانىلىرى، يەنە تېخى بېقىندى دۆلەتلەردىكى ئۆزىگە قالدۇرغان يەرلەرنىڭ كىرىمىنى يىغىشقا مەخسۇس خادىم بەلگىلىگەنىدى (شۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردىن تەخمىنەن 2 مىليارد فرانك كىرىم قىلاتتى).

ناپولېئوننىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئاساسلا ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدە شۇ چاغدىكى ئوبېيېكتىپ ۋەزىيەت ئۇنىڭغا پايدىلىق ئىدى، يەنى ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرلىقىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان قىلمىشلىرى فىرانسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئىدىيەسىدە تەسىر پەيدا قىلغانىدى؛ ئەكسىلئىنقىلابىي تېررورلۇق ۋە يېڭى ئۇرۇشنىڭ تەھدىتى ئەنسىزلىك كەيپىياتى پەيدا قىلدى؛ ئۇزاق يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ قەلبىدە قالدۇرغان پادىشاھلىق ھوقۇقىنىڭ ئادەت كۈچى مەلۇم رول ئويناندى.

ئىككىنچىدىن، ناپالېئون، تەبىقە تۈزۈمى بىلەن ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1802 ـ يىلى ناپولېئون ئاتالمىش «شەرەپلىك قوشۇن»نى قۇرۇپ چىقتى. قارىماققا بۇ قوشۇندىكىلەر ئوخشاش بولمىغان تەبىقىدىن كېلىپ چىققان ھەمدە تۆھپىسىگە ئاساسەن ھەربىي ئۇنۋان بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە شەكلى ئۆزگەرگەن تەبىقە تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. چۈنكى «شەرەپلىك قوشۇن»دىكى ھەربىر ئەترەتكە «دۆلەت سۈيۇرغال قىلىپ بەرگەن يەر» بولۇپ، ھەر يىللىق يەر ئىجارىسى تەبىقە بويىچە قوشۇن ئەزالىرىغا تەقسىملەپ بېرىلەتتى. 1804 ـ يىلىدىن كېيىن، شەرەپلىك قوشۇندىكىلەر ئۇنۋانى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالدىغان ئىمپېرىيە ئاقسۆڭەكلىرىگە ئايلىنىپ، رىتسارلىق ئۇنۋانى بېرىلىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا ناپولېئوننىڭ قول ئاستىدىكى مارشال، قوماندانلار ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك مۇلكىي ئەمەلدارلارغا مەرتىۋە بېرىلىدىغان بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا گېرتسوگ ۋە شاھزادە ھەرقايسى ۋەزىرلىكىلەردە ۋەزىر، سىنات ئەزالىرى، باش ئېپىسكوپلارغا گىراف، ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرنىڭ شەھەر باشلىقلىرىغا بارون مەرتىۋىسى بېرىلدى. تۇمانلىق ئاي سىياسىي ئۆزگىرىشىدە تۆھپە كۆرسەتكەن نۇرغۇن كىشىلەرگە شەرەپ ئۇردىنى بېرىلىپ، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، ھەتتا 1789 ـ يىلى فېئودالىزمغا قارشى مەشھۇر ئەسەر «3 ـ

تەبىقە دېگەن نېمە؟» ناملىق كىتابچىنىڭ ئاپتورى خىيبەسقەمۇ 1808 - يىلى گىراق مەرتىۋىسى بېرىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئاقسۆڭەكلەر چوڭ ئوغۇل مىراسخور بولۇش تۈزۈمىنى ئورناتتى. مەسىلەن، مارسېل شەھىرىنىڭ باشلىقى ئانتوئېن ئۆزىنىڭ مال - مۈلكى ئىچىدىن مارسېل شەھىرىنىڭ ساينت يوسېف رايونىدىكى بىر پارچە يەر، بىر ئولتۇراق ئۆي، ئىككى تۇگمەن ۋە بىر پارچە ئوتلاقنى مىراس مېلى قىلىپ ئايرىدى. بۇلاردىن باشقا، چەت ئەللەرگە قېچىپ كەتكەن ئاقسۆڭەكلەرمۇ تۇركۈملەپ ۋەتەنگە قايتىشىغا رۇخسەت قىلىنىدى ھەمدە ناپولېئوننىڭ ماقۇللۇقى بىلەن مۇسادىرە قىلىنغان مال - مۈلكىنىڭ بىر قىسمىنى يەكى ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى. 1801 - يىلى ناپولېئون پەرمان چۈشۈرۈپ رويخەتتىن ئۆچۈرۈلگەن سەرگەردان ئاقسۆڭەك، روھانىيلارنىڭ مال - مۈلكىنى پېچەتلەش بۇيرۇقىنى بىكار قىلدى. نەزەربەند قىلىنغان بىر ئاقسۆڭەكنىڭ ئوغلى 1802 - يىلىدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ چامبورراتتىكى يەر - زېمىنىنى قايتۇرۇۋالدى. رونا دەرياسى ئېغزى ۋىلايىتىدىكى قايتۇرۇپ بېرىلگەن كۆچمەس مۈلۈكلەرنىڭ قىممىتى بىرقانچە مىليون فرانكقا يەتتى. ئەلۋەتتە، كونا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئەھۋالى ئوخشاش بولۇۋەرمىدى، بەزى ئاقسۆڭەكلەر مال - مۈلكىنىڭ بىر قىسمىنىلا قايتۇرۇپ ئالالىدى، بەزىلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى. يەر - زېمىنىنى قايتۇرۇپ بېرىشتە، ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا چىقىش ئۇسۇلىدىن باشقا، يەنە سېتىلىدىغان يەر - زېمىنلارغا ئائىت ئىشلار يوشۇرۇن بىر تەرەپ قىلىنىدى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئىمپېرىيە دەۋرىدە كونا ئاقسۆڭەكلەر مۇسادىرە قىلىش، توڭلىتىپ قويۇش، كىمئارتۇق قىلىپ سېتىش سەۋەبىدىن ئايرىلىپ قالغان مال - مۈلكىنىڭ تۆتتىن بىرىنى قايتۇرۇۋالدى.

ئۇنچىدىن، كونا ئاقسۆڭەكلەر ۋە كونا ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىچىدە ناپولېئون ھاكىمىيىتىدە خىزمەتكە قويۇلغانلار كۆپ

بولدی. ناپولېئون كونا ئاقسۆڭەكلەر ۋە كونا ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. ئىمپېرىيە دەۋرىدە تەيىنلەنگەن ئۆلكە باشلىقلىرى ئىچىدە 171 نەپىرى بۇرژۇئاز، 110 نەپىرى كونا ئاقسۆڭەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كونا ئاقسۆڭەكلەردىن كېلىپ چىققان ئۆلكە باشلىقلىرىنىڭ سان نىسبىتى ئىمپېرىيە زېمىنىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئۆسۈپ باردى. ناپولېئون بۇ كونا دەۋر ئەمەلدارلىرىغا بەك ئىشىنەتتى، ئۇلارنى ئاسان ئىتائەت قىلدۇرغىلى ۋە گەپكە كىرگۈزگىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى. بىر قېتىم ئۇ: «پەقەت مۇشۇ كىشىلەرلا ئادەمنى كۈتۈشنى بىلىدۇ» دېگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىقتىدارسىز ھەم تەجرىبىسىز بولسىمۇ، ئەمما ناپولېئوننىڭ كۆڭلىگە ياققاچقا، بۇ كىشىلەرنىڭ قولى ھەممە يەرگە يېتىدىغان بولۇپ كەتكەنىدى.

تۆتىنچىدىن، ناپولېئون ئىمپېرىيە زېمىنىنى بۆلۈپ باشقۇرۇش ئۈسۈلىنى قوللاندى، ياۋروپادىكى بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۇ بىر قاتار بېقىنىدى دۆلەتلەرنى قۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ دۆلەتلەرگە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى پادىشاھ قىلىپ تەيىنلىدى. 1806- يىلى ئىنىسى يوسېفنى ناپلېس پادىشاھلىقىغا (1808 - يىلى يوسېف ئىسپانىيە پادىشاھى بولدى)، 1808- يىلى سىڭلىسىنىڭ ئېرى مارشال مىيورانى ناپلېس پادىشاھلىقىغا، 1805 - يىلى ئىنىسى لوئىنى گوللاندىيە پادىشاھلىقىغا، 1807 - يىلى كەنجى ئىنىسى گىللومنى ۋىستفالىيە پادىشاھلىقىغا تەيىنلىدى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ناپولېئون ھەم بۇيۇك ئىنقىلابنىڭ نەتىجىسىنى مۇستەھكەملەپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ھەم فېئوداللىق تۈزۈمنى تىرىلدۈردى، ئۇنىڭ بۇرژۇئاز ھاكىمىيىتىگە فېئودالىزمنىڭ نۇرغۇن نەرسىلىرى ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. مانا بۇ ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقى ھېسابلىنىدۇ. فېئوداللىق

تۇزۇمنى تىرىلدۇرگەن تەرىپى، ئەمەلىيەتتە پادىشاھلىق تۇزۇمنى تىرىلدۇرۇشكە ئاساس سېلىشتىن ئىبارەت.

3. ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ خەلققە قارشى خاراكتېرى

ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىككى ياقلىمىلىقى بولۇپلا قالماي، يەنە خەلققە قارشى كۈچلۈك خاراكتېرگىمۇ ئىگە: ئۇ فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ دېموكراتىيە مېۋىلىرىنى ئۈجۈقتۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى دەپسەندە قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ھەربىي ـ ساقچىلارنىڭ يۇقىرى بېسىملىق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ خەلققە قارشى خاراكتېرى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ناپولېئون خەلقنى باستۇرىدىغان بىيۇروكرات ھەربىي، ساقچى ئاپپاراتىنى كۈچەيتتى.

فىرانسىيەنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھەربىي بىيۇروكرات ئاپپاراتى پادىشاھلىق دەۋرىدىلا شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ناپولېئون دەۋرىگە كەلگەندىلا تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن ھوقۇق يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ھەربىي بىيۇروكرات ئاپپاراتقا ئايلاندى.

1800 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى فىرانسىيەنىڭ يېڭى مەمۇرىيەت تۇزۇمى قانۇن ئارقىلىق بېكىتىلىپ، بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە قۇرۇلغان ئاپتونومىيە تۇزۇمى بىكار قىلىندى. پۈتۈن فىرانسىيە 18 ئۆلكىگە ئايرىلىپ، ئۆلكە باشلىقى بارلىق مەمۇرىي ھوقۇقنى ئىگىلىدى. ئۆلكە باشلىقىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۆلكە كېڭەش پالاتا ئەمەلدارى بىلەن مىللىي كېڭەش ئەزاسىنىمۇ ناپولېئون ئۆزى تەينىلىدى. ئۆلكە قارىمىقىدا ناھىيە، ناھىيە قارىمىقىدا بازار تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىگە ھاكىم، بازارغا بازار باشلىقى تەينىلەندى. ھاكىم ۋە نوپۇسى 5000 دىن ئاشىدىغان بازارلارنىڭ بازار باشلىقىنى مەركەز تەينىلىدى،

نوپۇسى 5000 كىشىگە يەتمەيدىغان بازارلارنىڭ بازار باشلىقىنى ئۆلكە باشلىقى تەيىنلىدى، ئەمما بۇ ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى مەركىزىي ھۆكۈمەت ئالدىدا جاۋابكار بولمىدىغان بولدى. قىسقىسى، بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ ئورنىغا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەيىنلىگەن ئەمەلدارلار قويۇلدى.

خەلقنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ناپولېئون تەشكىلىي تۈزۈلمىسى پۈختا ساقچى سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ساقچىلار پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تارقالغان بولۇپ، ھەممىلا جايدا خەلقنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلاتتى. پارىژدا ساقچى باش ئىشتابى بولۇپ، ياكوبىنچىلار دىكتاتۇرىسى دەۋرىدىكى ئاكتىپ ئىشتىراكچى بوشىپر باش ئىشتابنىڭ كاتتىبىشى ئىدى.

ناپولېئون ساقچى ئىدارىسىنى يەرلىك مەمۇرىي ئورگاندىن ئايرىپ چىقىپ، مەركىزىي ئورگاننىڭ بىۋاستە كونترولىلۇقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى ھەمدە ژاندارما ئەتىرىتى تەشكىللىدى. ساقچىلار بىلەن ژاندارمىلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى. بوشىپر رازۋېدچىكلار بىلەن چېقىمچىلارنى مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئەۋەتەتتى، ئۇلار خەلقنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتى ھەققىدىكى ئاخباراتلارنى مەركەزگە يوللاپ تۇراتتى. يەنە مەخسۇس پۇقرالارنىڭ پوچتا خەت ـ چەكلىرىنى قاتتىق تەكشۈرىدىغان ئورگان تەسىس قىلىنغانىدى. خەلققە بولغان كونترولىلۇقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ناپولېئون ھەتتا «شەخسلەرنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ۋە ئىپادىسىنى ئىستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى» ئى تۈزۈپ چىقماقچىمۇ بولدى. ساقچىلار، ژاندارمىلارنىڭ خالىغانچە ئادەم تۇتۇش ھوقۇقى بولۇپ، سىياسىي جىنايەتچىلەرنى تۇتۇپلا قالماي، شەخسىي مەنپەئەتىنى دەپ قانۇننى ئاياغ ئاستى قىلدى. بەزى ھوقۇقدارلار ۋە تەسىرى بارلار ئۆز مەنپەئەتىنى دەپ، گۇناھسىزلارنىمۇ تۇتۇپ تۇرمىگە تاشلايتتى. ھەرقايسى جايلاردا

تۇرمە قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە شەكلى ئۆزگەرگەن تۇرمە — ساراڭلار دوختۇرخانىسى قۇرۇلغان بولۇپ، سىياسىي جىنايەتچىلەرنى بۇ تۇرمىگە قامايتتى. قىستاقتا ئالاتتى. دېسوگاس ئىسىملىك بىر شائىر 1804 - يىلى بىر پارچە قىسقا شېئىر يېزىپ ناپولېئوننى مەسخىرە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ساراڭلار دوختۇرخانىسىغا قامالدى. فول ئىسىملىك بىر دوختۇر 1804 - يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «ئەركىنلىك بولمىسا ئۆلگەن تۇزۇك» دەپ شوئار توۋلىغانلىقى ئۈچۈن تۇرمىگە تاشلاندى. ساقچى كاتتىبېشى بوشىت ھوقۇقى ۋە ئورنىدىن پايدىلىنىپ، خىيانەتچىلىك، ئالدامچىلىق قىلمىشلىرى يىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ پاسپورت بېجىرىش ۋە قورال ئېلىپ يۈرۈش ئىجازەتنامىسى تەستىقلاش، ئىسيانكارلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن پۇلغا خىيانەت قىلىپ بېيىپ كەتتى. ئادەتتىكى ساقچى ژاندارمىلارمۇ ئالدامچىلىق، قاقتى - سوقتى قىلىش ۋە ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن يانماي، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى. ناپولېئون بوشىرغا ئىشەنمىگەنلىكتىن ئايرىم بىر ساقچى ئەترىتى قۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى مەخسۇس نازارەت قىلدى.

ئىمپېرىيەنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ساقچى، ژاندارمىلارنىڭ يولسىزلىقلىرى ئەۋجىگە چىقتى. خالىغانچە ئادەم تۇتقانلىقتىن تۇرمىلەر توشۇپ كەتتى. 1810 - يىلى دۆلەتلىك تۇرمىدىن سەككىزى قۇرۇلۇپ (بۇيۇك ئىنقىلابتىن بۇرۇن فرانسىيەدە باستىل تۇرمىسىدىن ئىبارەت بىرلا دۆلەتلىك تۇرمە بار ئىدى)، 1814 - يىلىغا كەلگەندە 2500 نەپەر سىياسىي جىيانەتچى بۇ تۇرمىلەرگە قامالدى. جازالاش ئۇسۇللىرىمۇ بارغانسېرى ۋەھشىيلىشىپ، بۇيۇك ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى يۈزىگە تامغا بېسىش، بوينىغا تاقاق سېلىش، قولىنى كېسىش قاتارلىق چېكىدىن ئاشقان جازالاش ئۇسۇللىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

بىر قېتىم، ناپولېئون ئۆزىنىڭ يېقىن ۋەزىرى شاپوتارغا:

«مەن دۆلەت ئىچى ـ سىرتىغا ئۆزۈمدە پەيدا بولغان قورقۇنچقا تايىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىمەن» دېگەن. بۇ سۆز ناپولېئون ھەربىي مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھەقىقىي ئەپىت ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

ناپولېئوننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، فىرانسىيە ئارمىيەسى بۈيۈك ئىنقىلاب دەۋرىدىكى دېموكراتىك ئارمىيەدىن دائىمىي يالالانما ئارمىيەگە ئايلاندى، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنى ناپولېئون ئۆزى تەيىنلىدى. ئۇ يەنە ئىمپېراتور گۋاردىيە قوشۇنىنى تەشكىللىدى.

بىيۇروكىرات ئەمەلدارلار، ساقچىلار ۋە ئارمىيە (ناپولېئون مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇچ ئاساسىي پىشاڭى)دىن باشقا، دىنىي جەمئىيەتمۇ ناپولېئوننىڭ خەلققە ھۆكۈمرانلىق قىلىش قورالىغا ئايلانغانىدى.

1801ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناپولېئون رىم پاپاسى پىئۇس Ⅶ بىلەن دىن ئىشلىرى شەرتنامىسى كونكوردات (con cordat)نى ئىمزالاپ، كاتولىك دىنىنىڭ فىرانسىيەدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم كىشىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان دىن ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى، پوپ، ئېپىسكوپ ۋە باش ئېپىسكوپنى فىرانسىيە ھۆكۈمىتى تەيىنلەيدىغان، رىم پاپاسى تەستىقلايدىغان، بارلىق مىسسىيونېرلارنىڭ ئىش ھەققىنى فىرانسىيە ھۆكۈمىتى بېرىدىغان بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، رىم پاپاسى بۈيۈك ئىنقىلاب مەزگىلىدە دىنىي جەمئىيەتنىڭ سېتىۋېتىلگەن يەر ـ زېمىن ۋە مال ـ مۈلكىنى قانۇنغا ئۇيغۇن دەپ ھېسابلاپ، يېڭى مال ـ مۈلۈك، يەر ئىگىلىرىنى ئاۋارە قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلاپ، نوپۇس تىزىملاش ئىشلىرىنى يەنىلا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇردى. ناپولېئوننىڭ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى مەقسىتى، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈنلا (ئەكسىلئىنقىلابىي توپلاڭ ئاساسىي جەھەتتىن كاتولىك دىنىي مۇرىتلىرىنىڭ كۈشكۈرتۈشى

سەۋەبىدىن قوزغالغاچقا، كاتولىك دىنى بىلەن سۈلھى قىلسا، توپىلاڭنىڭ مەنبەسىنى ئاجىزلاتقىلى بولاتتى) بولماستىن، بەلكى كاتولىك دىنىنى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشنىڭ مەنىۋى قورالى قىلىش ئۈچۈن ئىدى. ناپولېئون مۇنداق دېگەن: «مەن ھاكىمىيەتنى قولۇمغا ئالسام، دىنىي ئېتىقادنى قايتىدىن يولغا قويۇپ، ئۇنى ئۆزۈم ياساتقان ئىمارەتنىڭ ئۇلىغا ئايلاندۇرىمەن، مەن ئۇنى ھەرخىل پىرىنسىپلارنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ ۋە ئالىيجاناب ئەخلاقنىڭ تۈۋرۈكى دەپ قارايمەن.» ناپولېئون ئۆزى تەھرىرلەشكە قاتناشقان «دىنىي ئەھكاملار ھەققىدە سوئال ـ جاۋابلار» ناملىق كىتاب مۇرىتلارغا دىنىي تەربىيە ئېلىپ بېرىشتىكى زۆرۈر ئوقۇشلۇق بولۇپ، بۇ كىتابقا پادىشاھقا سادىق بولۇش ۋە بويسۇنۇش ئىدىيەسى سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، بۇ كىتابتا: «پادىشاھقا ھۆرمەت قىلىش ۋە بويسۇنۇش ــ تەڭرىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە بويسۇنۇش دېمەكتۇر»، «كىمكى پادىشاھ ناپولېئونغا قارشى چىقسا، شۇ كىشى تەڭرى بېكىتكەن تۈزۈمگە قارشى چىققان بولىدۇ ھەمدە ئۆمۈرۈزايەت نەپرەتكە دۇچار بولىدۇ» دېگەن ئىبارىلەر بار ئىدى. ئېنىقكى، ناپولېئون بۇلار ئارقىلىق ئۆزىنى ئىلاھىيلاشتۇرماقچى بولغان.

ناپولېئوننىڭ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى يەنە بىر مەقسىتى، دىندىن پايدىلىنىپ بۇرژۇئازىيەنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن ئىدى. ئۇ 1800 ـ يىلى باشقىلارغا مۇنداق دېگەن: «مال ـ مۈلۈك باراۋەرلىكى ئەمەلگە ئاشسا، جەمئىيەت مەۋجۇت بولماي قالىدۇ، دىن بولمىسا، مال ـ مۈلۈكنىڭ باراۋەرسىزلىكىنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىر كىشى ئاچلىقتىن ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالغان، ئۇنىڭ يېنىدىكى يەنە بىرسى توقلۇقتىن كېكىرىپ كەتكەن بولسا، ئاچ قالغان كىشى بۇ پەرققە چوقۇم چىدىمايدۇ، پەقەت بىرەر نوپۇزلۇق كىشى ئۇنىڭغا، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى مۇشۇنداق،

پانىي ئالەمدە چوقۇم بىر ۋە نامرات بولىدۇ، ئەمما باقىي ئالەمدە بىر - نامراتلىق پەرقى بولمايدۇ دېسىلا، ئاچ قالغان ئادەم ئاندىن قوبۇل قىلالايدۇ.»

دەرۋەقە، ھوقۇق يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن كۇچلۇك بىيۇروكرات ساقچى ئاپپاراتىنىڭ قۇرۇلۇشى سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى قىلىش، فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاكتىپ رول ئويناندى. ئەمما، بۇنىڭ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىسىز تەرىپىمۇ بار ئىدى، چۈنكى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى بارلىق پۇتلىكاشاڭ ۋە بويۇنتۇرۇقلاردىن قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلاتتى، ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھەربىي بىيۇروكرات ئاپپارات دەل مۇشۇنداق چۈشەپ قويۇش، چەكلەش رولىنى ئويناندى. ئۇ يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىقىنى چەكلەپلا قالماي، يەنە كىشىلەرنىڭ ئەركىن ھەرىكەت قىلىشى ۋە ئەركىن پىكىر يۈرگۈزۈشىنى بوغۇپ، سۇبيېكتىپ ھەرىكەتچانلىقى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى چۈشەپ قويدى. پادىشاھنىڭ ھوقۇقى چەكسىز بولۇپ، پۈتۈن دۆلەت ئاپپاراتى پۈتۈنلەي بىرلا كىشىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇناتتى. دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈرمۈشىنىڭ مۇقىملىقى، مۇۋاپىقلىق دەرىجىسى پادىشاھتىن ئىبارەت بىرلا كىشىنىڭ كەيپىياتىغا باغلىق بولۇپ قالغانىدى. قارىماققا، بۇ بىيۇروكرات ھەربىي ئاپپارات قۇدرەتلىك، ئۇنۇمى يۇقىرى، پادىشاھنىڭ بىرلا پەرمانى بىلەن ھەممە كىشى ئاۋاز قوشىدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما بۇ تۈزۈم كىشىلەرنى بۇرۇقتۇم قىلىپ، خەلقنىڭ ھاياتىي كۈچىنى بوغۇپ قويغاچقا ھەم خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا، ھەم مەدەنىي - مائارىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ناپولېئوننىڭ دۆلەت ئاپپاراتى ۋە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى كۈچەيتىشى بىلەن سانائەت

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداش ۋە ئۇنى رىغبەتلەندۈرۈش تەدبىرى ئۆزئارا زىددىيەتلىك ئىدى، مۇبادا بۇ مەزگىلدە فرانسىيە بۇرژۇئا دېموكراتىيەسى ۋە يەرلىك ئاپتونومىيەسىنى يولغا قويغان بولسا، فرانسىيە كاپىتالىزمى تېخمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولاتتى.

ئىككىنچى، ناپولېئون بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئورنىتىلغان بۇرژۇئا دېموكراتىيەسىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئۇ ئىنقىلابىي پىرىنسىپلارغا ئىچ - ئىچىدىن ئۆچمەنلىك قىلاتتى، ئۇ باش سوتچى گىراف موربىلغا: «1789- يىلىدىكى ئىنقىلاب تەلىماتى ھەرقايسى دەۋردىكى ئىسيانكارلار، قارا نىيەتلەر ۋە مۇتەپەككۇرلار پايدىلىنىدىغان مەڭگۈلۈك تەھدىت قورالى بولۇپ قالىدۇ» دېگەن. ئۇ ئالدى بىلەن پارلامېنت تۈزۈمىنى بىكار قىلدى، قارىماققا پارلامېنت تۈزۈمىنىڭ گەۋدىسىنى ساقلاپ قالغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلىۋالدى. جۈمھۇرىيەتنىڭ 8 - يىلى (1800 - يىلى)دىكى ئاساسىي قانۇنىغا ئاساسەن، قانۇن لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش 1 - ھۆكۈمدارغا تەۋە بولاتتى، يەنى 1 - ھۆكۈمدار دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسى ئارقىلىق بارلىق قانۇنلارنى ئوتتۇرىغا قويىاتتى. پۇقرالارنى قوغداش پالاتاسىنىڭ قانۇنىنى مۇھاكىمە قىلىش ھوقۇقىلا بولۇپ، ماقۇللاش ھوقۇقى بولمايتتى، قانۇن چىقىرىش پالاتاسىنىڭ ماقۇللاش ھوقۇقىلا بولۇپ، مۇھاكىمە قىلىش ھوقۇقى بولمايتتى. سېناتنىڭ قانۇنلارنىڭ ئاساسىي قانۇن بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان - قالمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى بولۇپ، ئەگەر ئاساسىي قانۇن بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى دەپ قارىسا، بۇ قانۇننى بىكار قىلىۋېتىشكە ھوقۇقلۇق ئىدى. بۇنىڭ بىلەن، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى تارقاق - چۈۋالچاق بولۇپ كەتكەچكە، ناپولېئون قانۇن

چىقىرىش ھوقۇقىنى ئۆزى خالىغانچە كونترول قىلىدىغان بولدى. 1807 - يىلى پۇقرالارنى قوغداش پالاتاسى تارقىتىۋېتىلدى، قانۇن چىقىرىش پالاتاسىمۇ ئاساسەن ئىشتىن توختىدى. سېنات گەرچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، پۈتۈنلەي ناپولېئوننىڭ ئاغزىغا قارايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى تامامەن ناپولېئوننىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئۇچىنچى، ناپولېئون خەلقنىڭ بۈيۈك ئىنقىلاب مەزگىلىدە قولىغا كەلتۈرگەن ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. جۈمھۇرىيەتنىڭ 8 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇنىدا، 21 ياشقا توشقان بارلىق فرانسىيەلىكلەر (چاكار - مالايلاردىن باشقا)نىڭ ھەممىسىنىڭ سايلام ھوقۇقى بولىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەركىزىي قانۇن چىقىرىش ئورگىنىدىكى ھەرقايسى پالاتانىڭ ئەزالىقىغا سايلىنىشىغا بولمايدۇ، پەقەت نامزاتلىققا كۆرسىتىشكىلا بولىدۇ، يەنى پەقەت «داڭلىق شەخس» بولۇشىغىلا بولىدۇ. سېنات مۇشۇ «داڭلىق شەخس»لەر ئىچىدىن دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسى ۋە پۇقرالارنى قوغداش پالاتاسىنى ۋە قانۇن چىقىرىش پالاتاسىنى سايلاپ چىقىدۇ. سېنات ئەزالىرى ناپولېئون تەيىنلىگەن ئۆمۈرلۈك ۋەزىپە ئۆتەيدىغانلار بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن ئاتالمىش خەلقنىڭ ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى ناپولېئوننىڭ مۇستەبىتلىكىنى ياپىدىغان ئەۋرەت لاتىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

تۆتىنچى، ناپولېئون يەنە خەلقنىڭ بۈيۈك ئىنقىلاب مەزگىلىدە قولىغا كەلتۈرگەن ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. مەتبۇئات ئەركىنلىكى نازارەتچى ھۆكۈمەت دەۋرىدىلا يوقىلىپ كېتەيلا دەپ قالغانىدى، ناپولېئون دەۋرىدە پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىلدى. 1800 - يىلى 1 - ئاينىڭ 17- كۈنى 73 گېزىتخانىنىڭ 30 ئى تاقالدى، قالغان قەرەللىك گېزىت -

ژۇرنال، كىتاب، كىتابچە قاتارلىق مەتبۇئات بۇيۇملىرىنى ساقچىلارغا مەسئۇل ۋەزىر بىلەن ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ئۆلكە باشلىقلىرى كونترول قىلدى. پىكىر قىلىش ئەركىنلىكى پۈتۈنلەي چەكلەندى. ناپولېئون زىيالىيلاردىن قاتتىق مۇداپىئەلەندى، ئۇلارنىڭ ئەسەر ۋە گەپ ـ سۆزلىرىدە ئازراقلا ئەركىنلىك تۇسىنى ئالغان مەزمۇنلار بولسا، بۇ زىيالىيلارنى دەرھال كۆزدىن يوقاتتى. ناپولېئون «مەتبۇئات بۇيۇملىرى ھۆكۈمەتكە ئەمەس، جامائەت پىكرىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ» دەپ قاراپ، مەتبۇئات بۇيۇملىرىغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارىدى. 1807 ـ يىلى شاتوبۇرىئان ئىسىملىك بىر كىشى يازغان چەكلەنگەن مەزمۇنغا چېتىلىدىغان بىر پارچە ماقالىنى باسقان «خەۋەرچىلەر گېزىتى» تاقۇلاتىلدى. 1808 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناپولېئون ھەربىر ئۆلكىدە پەقەت بىرلا گېزىت بولۇشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، دەپ پەرمان چۈشۈرگەندىن كېيىن، 100 دىن ئارتۇق گېزىت چىقىرىلىشتىن توختىدى.

ئىشچىلارمۇ رەھىمسىزلەرچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىش ۋە ئىش تاشلاش ھوقۇقى تارتىۋېلىندى. جىنايى ئىشلار قانۇنىدا، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا قاتناشقان ۋە ئىش تاشلىغانلارغا بىر ئايدىن ئۈچ ئايغىچە قاماق جازاسى (تەشكىللىگۈچىلەرگە ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغىچە) بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 1803 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن ئىشچىلارنىڭ سالاھىيەت گۇۋاھنامىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، بۇ گۇۋاھنامىگە ئىشچىلارغا بولغان باھا سۆزى يېزىلدى. گۇۋاھنامىسى يوقلارنىڭ ھەممىسى سەرگەردانلار دەپ قارالدى. قانۇنىدا سەرگەردانلار بىلەن قەلەندەرلەر تۇرمە تۈسىنى ئالغان ھۈنەر ئۆگىتىش ئورنىغا قامىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

3 ـ بۆلۈم ناپولېئوننىڭ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىشى

1. ناپولېئون قوشۇنىنىڭ ياۋروپادا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىشى

ناپولېئون ھاكىمىيىتى سىرتقا قارىتا باشتىن ـ ئاخىر ئۇرۇش قىلدى. شۇنى كۆرۈش كېرەككى، ناپولېئوننىڭ سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىنىڭ داۋامى بولۇپ، بۇ ئۇرۇشنى ياۋروپادىكى فېئودال پادىشاھلارنىڭ فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىغا ئارىلىشىشى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ناپولېئون تەختكە چىقىشى بىلەنلا 2 ـ قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق قوراللىق ئارىلىشىپ، فرانسىيەدە يەنە بىر قېتىم فېئودالىق تۈزۈمنىڭ تىرىلىش خەۋپىنى پەيدا قىلدى. شۇڭا، ناپولېئوننىڭ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىشى ئەڭ دەسلەپتە فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسىنى قوغداش، فېئودالىزمنىڭ تىرىلىشىگە قارشى تۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغانىدى. ئەمما شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ناپولېئوننىڭ ھەربىي ھەرىكىتى فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك، تالان ـ تاراج قىلىش ۋە فرانسىيەنىڭ ياۋروپادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلەش ئەلپىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، ناپولېئون ئۇرۇشى باشلىنىشى بىلەنلا ئىنتايىن مۇرەككەپ خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ قالدى.

ناپولېئوننىڭ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىشى ئۇ تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ــ 1800 ـ يىلى باھاردا باشلانىدى.

ناپولېئون ئۆزى قوشۇن باشلاپ ئالپېس تېغىدىن ئۆتۈپ ئىتالىيەگە كىردى. 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى مارېنگو ئەتراپىدا ئاۋستىرىيە قوشۇنى بىلەن بىر كۈن قانلىق جەڭ قىلدى، ناپولېئون قوشۇنى ئەسكەر سانى ئۆزىدىن كۆپ دۈشمەن قوشۇنىنى تارمار قىلدى. نەتىجىدە ئاۋستىرىيە قوشۇنى ئالدىراپ ـ تېنەپ شىمالىي ئىتالىيەدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. فرانسىيە قوشۇنى قوغلاپ زەربە بېرىپ ئاۋستىرىيە چېگرىسى ئىچىگىچە باستۇرۇپ كىردى. 1801 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاۋستىرىيە نائىلاج فرانسىيە قوشۇنى بىلەن «لونېۋىللې سۇلھى شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقتىن چېكىنىپ چىقتى. ئاۋستىرىيەدىن ئىبارەت ئاساسلىق يارەمچىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ئەنگلىيەمۇ فرانسىيە بىلەن يارىشىشقا مەجبۇر بولۇپ، 1802 ـ يىلى 3 ـ ئايدا فرانسىيە بىلەن «ئاميېنس سۇلھى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى.

ئەمما، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق ۋاقىتلىقلا بولدى، 1805 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ئەنگلىيە 3 ـ قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنى تەشكىللىدى. رۇسىيە، ئاۋستىرىيە ۋە ناپلېس بۇ ئىتتىپاققا قاتناشتى. ئىسپانىيە فرانسىيەنىڭ بېسىمى بىلەن فرانسىيەنىڭ ئىتتىپاقدىشىغا ئايلاندى. بۇ قېتىم، ناپولېئون ئەنگلىيەنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق رەقىبى دەپ قاراپ، ئۇنى بويسۇندۇرۇشقا بەل باغلىدى. ناپولېئون فرانسىيەنىڭ شىمالىدىكى بىرون پورتىغا 160 مىڭ، ئەنگلىيە بوغۇزىدىكى فرانسىيە پورتىغا 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، ئىسپانىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ ھەمكارلىقىدا ئەنگلىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقماقچى بولدى. ئەمما، 1805 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيە گېنېرالى نېلسوننىڭ فلوتى فرانسىيە ـ ئىسپانىيە بىرلەشمە فلوتىنى ترافالگاردىكى دېڭىزدا تارمار قىلدى، بۇنىڭ بىلەن

ناپولېئوننىڭ ئەنگلىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقىپ ئۇنى بويسۇندۇرۇش پىلانى كۆپۈككە ئايلاندى.

ئەمما، فرانسىيە قوشۇنىنىڭ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەربىي ھەرىكىتى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق بولدى. 1805 ـ يىلى فرانسىيە قوشۇنى ئاۋستىرىيە زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ، 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ۋېنانى ئىشغال قىلدى، ئارقىدىن 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، سەرخىل قوشۇننى ئىشقا سېلىپ ۋېنانىڭ شىمالىدىكى ئوستېرلىس دېگەن جايدا چار پادىشاھ بىلەن ئاۋستىرىيە پادىشاھى شەخسەن ئۆزلىرى قوماندانلىق قىلغان رۇسىيە ـ ئاۋستىرىيە بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ جەڭدە، رۇسىيە ـ ئاۋستىرىيە بىرلەشمە قوشۇنىدىن 35 مىڭ ئەسكەر ئۆلدى، يارىدار بولدى ۋە ئەسىرگە ئېلىندى، رۇسىيە گىۋاردىيە قوشۇنى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. ئاۋستىرىيە ئائىلاج يارىشىشنى تەلەپ قىلىپ، 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى فرانسىيە بىلەن «پرېسبورگ سۇلھى شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، فرانسىيەگە 40 مىليون فرانك تۆلەم تۆلەيدىغان ھەم نۇرغۇن زېمىننى فرانسىيەگە ئايرىپ بېرىدىغان بولدى. 1806 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، ئاۋستىرىيە پادىشاھى ناپولېئوننىڭ بېسىمى بىلەن، ئۆزىنىڭ بۇيۇك رىم ئىمپېراتورى دېگەن نامىنى رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇردى. ناپولېئون ئۆزىنىڭ گېرمانىيەگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، 1806 ـ يىلى «رېين ئىتتىپاقى»نى قۇردى. بۇ ئىتتىپاققا گېرمانىيەنىڭ 16 دۆلىتى ئەزا بولدى، كېيىن يەنە بەش دۆلەت قوشۇلدى. ناپولېئون ئۆزىنى «رېين ئىتتىپاقى»نىڭ قوغدىغۇچىسى دەپ جاكارلىدى.

1806 ـ يىلى، فرانسىيە قوشۇنى ئىتالىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ناپلېسنى يەنە بويسۇندۇردى. بۇنىڭ بىلەن 3 ـ قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق پارچىلاندى.

1806 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، ئەنگلىيە، رۇسىيە، پرۇسسىيە قاتناشقان 4 ـ قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق

قۇرۇلدى. 10 ـ ئايدا، يەنە ئۇرۇش پارتلىدى. 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى يۈز بەرگەن ئىككى قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭ ـــ جېنا ۋە ئوخرىشتېت جېڭىدە، فىرانسىيە قوشۇنى پرۇسسىيە قوشۇنىنى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، 22 مىڭ ئەسكىرىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلىپ، 18 مىڭ ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدى. 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، فىرانسىيە قوشۇنى قان تۆكمەيلا بېرلىنغا كىردى ھەم داۋاملىق شەرقە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 1807 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى پرۇسسىيەنىڭ ئېيلىياۋ ئەتراپىدا رۇسسىيە قوشۇنى بىلەن قانلىق جەڭ قىلدى، ھەر ئىككى تەرەپتىن 22 مىڭ ئەسكەر تالاپەتكە ئۇچرىدى. شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى فرىيدلاندتا ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە، رۇسسىيە قوشۇنى ئاخىر مەغلۇپ بولدى. 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى فىرانسىيە، رۇسسىيە دۆلەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى فىرانسىيە، رۇسسىيە، پرۇسسىيە ئۈچ دۆلەتنى تىرىست دېگەن جايدا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە ئورۇنلاشتۇردى. «تىرىست سۇلھى شەرتنامىسى»گە ئاساسەن، رۇسسىيە فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقتىن چېكىنىپ چىقىپ، ئەنگلىيە بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشكە، فىرانسىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى چەكلەشكە قوشۇلدى، ناپولېئونمۇ رۇسسىيەنىڭ شەرقىي ياۋروپا بىلەن شىمالىي ياۋروپادا ئەركىن ھەرىكەت قىلىشىغا ماقۇل بولدى. «تىرىست سۇلھى شەرتنامىسى» پرۇسسىيەگە ئىغىر دەرياسىنىڭ غەربىدىكى بارلىق زېمىنىنى ئايرىپ بېرىش (ناپولېئون بۇ جايلارنىڭ ئەتراپىدىكى گېرمانىيەنىڭ بەزى كىچىك دۆلەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ «ۋېستفالىيە پادىشاھلىقى»نى قۇردى)، ئەسكەر سانىنى 40 مىڭغا قىسقارتىش، ئۇرۇش تۆلىمى ئۈچۈن 100 مىليون فىرانك تۆلەش قاتارلىق ئېغىر شەرتلەرنى مەجبۇرلىدى. پرۇسسىيە يەنە پولشادىن بۆلۈشۈۋالغاندا ئېرىشكەن زېمىنىنى ئايرىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ناپولېئون بۇ جايدا «ۋارشاۋا كىنەزلىكى»نى

قوروپ، بۇ كىنەزلىكنى فرانسىيە كونترواللۇقىدىكى ساكسېن پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى (ئەمەلىيەتتە بۇ كىنەزلىك يەنىلا فرانسىيەگە تەۋە ئىدى).

ئەمما، ناپولېئون ئەنگلىيەنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىدىن زادىلا ۋاز كەچمىدى. فرانسىيە دېڭىز ئارمىيەسى ترافالگاردىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كېلەلمىدى، ئەنگلىيەنى قورال كۈچىگە تايىنىپ بويسۇندۇرۇش مۇمكىن بولمىغاچقا، ناپولېئون ئەنگلىيەنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بويسۇندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكە كىرىشتى. ئۇنىڭ قارىشىچە ئەنگلىيە سانائەت دۆلىتى بولغاچقا، ئەگەر ئەنگلىيەنىڭ تاشقى سودىسى ئۈزۈپ تاشلانسا، بولۇپمۇ ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ ياۋروپاغا كىرىشىنى چەكلىسە، ئەنگلىيەنى پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغىلى بولاتتى. 1806 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، ناپولېئون بېرلىندا پەرمان چۈشۈرۈپ، بىرىتانىيە ئارىلىنى قامال قىلىپ، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن سودا قىلىشىنى چەكلىدى ھەمدە بارلىق ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى ۋە ئەنگلىيە سودا كېمىلىرىنى مۇسادىرە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئەنگلىيە ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنى، بولۇپمۇ فرانسىيە پورتلىرىنى دېڭىزدىن قامال قىلىپ، ھەربىي كېمە ئەۋەتىپ، فرانسىيە ۋە بىتەرەپ دۆلەتلەرنىڭ سودا كېمىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ناپولېئون 1807 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ۋە 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مىلان پەرمانىنى ئېلان قىلىپ، «بارلىق سودا كېمىلىرى قانداق كېمە، قانداق مال باسقانلىقىدىن قەتئىينەزەر، بۇ كېمىلەر ئەنگلىيە پورتى ياكى ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىدىن ۋە ياكى ئەنگلىيە قوشۇنى ئىشغال قىلىۋالغان دۆلەتلەردىن كەلگەن ھەم مۇشۇ رايونلارغا بارىدىغان كېمە بولسا بىردەك مۇسادىرە قىلىنىدۇ» دەپ جاكارلىدى.

ناپولېئون بۇ پەرمانىنى كەسكىن يۈرگۈزدى، ئۇ 20 مىڭ باجگىرنى ھەربىي قوشۇن ۋە ساقچىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ياۋروپا

چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى چېگرا رايونلارغا ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە تاۋار ئەتكەسچىلىكى بىلەن كۈرەش قىلدى. ئەمما، ئەنگلىيە بارلىق ئامالالارنى قوللىنىپ ئۆز تاۋارلىرىنى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىغا توشۇدى. ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ ئىببېرىيە يېرىم ئارىلىدىن چوڭ قۇرۇقلۇقتا كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، 1807 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، فىرانسىيە قوشۇنى پورتۇگالىيەنى بېسىۋالدى، 2 ـ يىلى ئىسپانىيەگە بېسىپ كىردى.

1809 ـ يىلى ئەنگلىيە 5 ـ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنى تەشكىللىدى، بۇ ئىتتىپاقتا پەقەت ئەنگلىيە بىلەن ئاۋستىرىيەلا قاتناشتى. ئەنگلىيەنىڭ فىرانسىيەگە بۇنداق ئاكتىپلىق بىلەن قارشى تۇرۇشىدا شۇ چاغدا ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەنىدى: بىرىنچى، شۇ چاغدا فىرانسىيە بىر سەكرەپلا ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ زومىگىرى بولۇۋېلىپ، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇۋەتكەنىدى، بۇنىڭغا ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى چىداپ تۇرالمايتتى. ئەنگلىيەنىڭ ئەنئەنىۋى سىياسىتى ــ ئەنگلىيەنىڭ ياۋروپانى كونترول قىلىپ تۇرۇشى ئۈچۈن ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت ئىدى ئىككىنچى، ناپولېئون ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ياۋروپا بازىرىنى يالغۇز ئىگىلىۋالدى. ناپولېئوننىڭ بىرىتانىيە ئارىلىنى قامال قىلىش سىياسىتى ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەنىڭ سودا ساھەسىدىكى زىددىيىتىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. ئۇچىنچى، فىرانسىيە بىلەن ئەنگلىيە مىسىر ۋە سۇرىيە (تۇركىيەنىڭ ئىشغالىيىتىدە ئىدى) قاتارلىق ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرىنى تالاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، فىرانسىيە ئۆزىنىڭ ھىندىستانىدىكى سودا بازىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى.

بۇ قېتىملىق فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق تۇزۇلگەندىن كېيىن، فىرانسىيە بىلەن ئاۋستىرىيە يەنە ئۇرۇش قىلدى، ئەڭ

دەسلەپتە ھەر ئىككى تەرەپ يەڭگەن ۋە يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ۋاگرام ئۇرۇشىدا (1809 ـ يىلى 7 ـ ئاي) ناپولېئون قوشۇنى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. 1809ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاۋستىرىيە يەنە بىر قېتىم ۋېنادا سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى. شەرتنامىگە ئاساسەن، ئاۋستىرىيە 85 مىليون فرانك تۆلەم تۆلىدى، 3 مىليون 500 مىڭ نوپۇسقا ئىگە زېمىنىدىن ئايرىلىپ قالدى.

1800 ـ يىلىدىن 1809ـ يىلىغىچە بولغان ئۇرۇشقا نەزەر سالساق، ناپولېئوننىڭ قوشۇنى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تەڭداشسىز قوشۇنغا ئايلاندى، بىرقانچە قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق ناپولېئون قوشۇنىنىڭ زەربىسىدە كەينى ـ كەينىدىن پارچىلاندى، فرانسىيە قوشۇنى سان جەھەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان رۇسىيە، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارمار قىلىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ فېئودال پادىشاھلىرىنى سۇلھى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. 1809 ـ يىلىغىچە گېرمانىيە، ئىتالىيە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، پولشا ۋە شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا فرانسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتۈپ، ناپولېئون ياۋروپانىڭ غوجىسىغا ئايلاندى.

ناپولېئون قوشۇنىنىڭ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىشىدا سەۋەبى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. فرانسىيە 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى بۈيۈك ئىنقىلاب ئارقىلىق بىرقانچە قېتىم فېئوداللىق مۇستەبىت تۈزۈمدىكى دۆلەتتىن تەرەققىي قىلىپ، ئىلغار كاپىتالىستىك دۆلەتكە ئايلاندى، كونا فېئوداللىق ئاسارەتلەر پاچاقلاپ تاشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى. بۇنىڭ بىلەن سانائەت، پېزا ئىگىلىكى ۋە ھەربىي سانائەت، پەن ـ تېخنىكا خېلىلا تەرەققىي قىلىپ، ھەربىي ئىشلاردا غالىب كېلىشكە ماددىي

ئاساس يارىتىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ناپولېئون قۇرۇپ چىققان ھوقۇق مەركەزلەشكەن بىيۇروكرات ھەربىي دۆلەت ئاپپاراتى يۇقىرى مەمۇرىي ئۇنۇمگە ئىگە بولۇپ، بۇمۇ ھەربىي ھەربكەتلەرنى نۇرغۇن قولايلىقلار بىلەن تەمىنلىدى. ئارمىيەنىڭ تەركىبىمۇ زور رول ئويناندى. ناپولېئونىڭ قوشۇنى ئاساسەن دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. «ناپولېئون قانۇنى»دا، بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە شەكىللەنگەن دېھقانلارنىڭ يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمى قانۇنىي شەكىل ئارقىلىق مۇستەھكەملەنگەن بولغاچقا، فرانسىيە دېھقانلىرى ئۆز تەقدىرىنىڭ ناپولېئون ھاكىمىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. ھەربىي فورما كىيگەن فرانسىيە دېھقانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن جەڭ قىلغانلىقتىن، ئۇرۇش مەيدانىدا ئۇلارنىڭ ئىپادىسى قەيسەر ۋە تەشەببۇسكار بولدى. ناپولېئون قوشۇن ئىچىدە تەن جازاسى بېرىشنى قەتئىي مەنئى قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ شان ـ شەرەپ تۇيغۇسى ۋە غۇرۇرىغا ھۆرمەت قىلدى. ئۇ يەنە ئەسكەرلەرنىڭ تۆھپىسىگە ئاساسەن تارتۇقلاش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن، جەڭ ۋەزىپىلىرىنى كۆرۈنەرلىك ياخشى ئورۇنلىغان ئەسكەرلەرنى ئوفىتسېرلىققا، ھەتتا دەرىجە ئاتلىتىپ گېنېرال ياكى مارشاللىققا ئۆستۈردى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغىدى. ناپولېئون بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئىجاد قىلىنغان ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم راۋاجلاندۇرۇپ، ھەربكەتچان، جانلىق، تېز جەڭ قىلىشقا ماھىر بولۇپلا قالماي، يەنە سەرخىل ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغاش، دۈشمەننىڭ جانلىق كۈچنى يوقىتىشقا ماھىر ئىدى.

2. ناپولېئون ئۇرۇشنىڭ ياۋروپاغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، فرانسىيە قوشۇنىنىڭ

غەلىبىسى فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ بوربون خانىدانلىقىنى تىرىلدۈرۈش سۈيىقەستىنى بىتچىت قىلىپلا قالماي، بەلكى ياۋروپا فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىنى خىلىلا تەۋرىتىپ قويدى.

1796 ــ 1799 ـ يىللىرى فرانسىيە قوشۇنى شىمالىي ئىتالىيەنى ئىشغال قىلغاندا، ئىتالىيەنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقى تەۋرىنىپ قالدى: ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېئودالىق ئىمتىيازى بىكار قىلىنىپ، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش پىرىنسىپى ئەملگە ئاشتى. 1800 ـ يىلى فرانسىيە قوشۇنى ئىتالىيەنى يەنە بىر قېتىم ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، فېئودالىق تۈزۈم تېخىمۇ ئۈزۈل ـ كېسىل ۋەيران قىلىندى: 22 جايدىكى چازا ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، نۇرغۇن چېركاۋلار تاقىلىپ، چېركاۋنىڭ يەرلىرى كىمئارتۇق قىلىپ سېتىلدى ھەمدە «ناپولېئون قانۇنى» يۈرگۈزۈلۈشكە باشلىدى. 1809 ـ يىلى، فرانسىيە رىم پاپاسى دۆلىتىنى فرانسىيەگە قوشۇۋېلىپ، رىم پاپاسىنىڭ دىندىن خالي ھاكىمىيىتىنى بىكار قىلىۋەتتى. بۇ ئىسلاھاتلار ئىتالىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىيات يولىدىكى توسالغۇلارنى تازىلىدى.

گېرمانىيەدە ناپولېئون ئۇرۇشىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇر بولدى. ئەسلىدىكى گېرمانىيە زېمىندا (بۈيۈك رىم ئىمپېرىيەسى زېمىنى) چوڭ ـ كىچىك 296 دۆلەت بولۇپ، 1801 ـ يىلىدىكى «لۇنېۋىللې سۈلھى شەرتنامىسى»دە رېين دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى 97 كىچىك دۆلەت «يەر مەيدانى 20 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ» فرانسىيەگە تەۋە، دەپ بەلگىلەندى. بۇ 97 دۆلەت فرانسىيەگە تەۋە بولغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتلەر مەۋجۇت بولمايلا قالماستىن، بۇ زېمىندىكى فېئودالىزمنىڭ قالدۇقلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى، يەنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازى بىكار قىلىندى، دىنىي جەمئىيەت ۋە سەرگەردانلارنىڭ مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى،

كىمئارتۇق قىلىپ سېتىلدى. بۇلار رېين دەريا سىنىڭ سول قىرغىقىدىكى رايونلاردىكى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا شارائىت ھازىرلىدى. ئەمما، 1801 ـ يىلىدىكى سۇلھى شەرتنامە يەنە باشقا ئۆزگىرىشلەرنىمۇ پەيدا قىلدى، بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، ناپولېئون يەنە گېرمانىيەدىكى 112 كىچىك دۆلەتنى فىرانسىيە بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان بىرقانچە گېرمانىيە دۆلىتىگە قوشۇۋەتتى. «لونېۋىللې سۇلھى شەرتنامىسى»گە ئاساسەن، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرى دۆلەت ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

ناپولېئون ئۇرۇشى دەۋرىدە، گېرمانىيەنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ فېئودالىلىق تۈزۈمى زور دەرىجىدە گۈمران قىلىنىپلا قالماي، يەنە دۆلەتلەرنىڭ پارچىلىنىشىمۇ ئازايتىلدى، بۇلار گېرمانىيە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى.

بۇلاردىن باشقا، ناپولېئون قوشۇنى بارغانلىكى جايدا ياۋروپا دۆلەتلىرى پادىشاھلىرىنىڭ خان تاجى بىر ـ بىرلەپ يەرگە چۈشتى. ئىسپانىيە پادىشاھى فېرناندو Ⅶ 1808 ـ يىلى ناپولېئونغا ئەسىرگە چۈشتى. پورتۇگالىيەنىڭ نائىب شاھزادىسى 1807 ـ يىلى فىرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىسىپ كىرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى بىرازىلىيەگە قېچىپ كەتتى. 1806ـ يىلى فىرانسىيە قوشۇنى ناپلېس پادىشاھلىقىنى بىسىۋالغاندىن كېيىن، پادىشاھ فېرناندو ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ ھىمايىسىدە سىلىسىيە ئارىلىغا قېچىپ بېرىۋالدى. 1809ـ يىلى رىم پاپاسى دۆلىتىنى فىرانسىيە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، رىم پاپاسى پىئۇس Ⅶ فىرانسىيەگە يالاپ ئېلىپ كېلىندى.

قىسقىسى، ناپولېئون ئۇرۇشىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتتۇرا ياۋروپا، غەربىي ياۋروپا ۋە غەربىي ياۋروپانىڭ فېئودالىلىق تەرتىپىنىڭ ئاساسىدا تەۋرىنىش پەيدا بولدى. بۇ خىل ۋەزىيەت

«فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا دەۋر تەلىپىگە ماس كېلىدىغان مۇڭاپىق مۇھىت يارىتىشقا پايدىلىق بولدى»①.

شۇڭا، ناپولېئون ئۇرۇشى ياۋروپاغا نىسبەتەن ئىجابىي رول ئويناندى.

ئەمما، ناپولېئون ئۇرۇشىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىمۇ بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە بارغانسېرى روشەنلەشتى. ناپولېئوننىڭ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىشتا يەتمەكچى بولغان مەقسىتى، ياۋروپانىڭ بايلىقىنى تالان ـ تاراج قىلىش، يەر ـ زېمىنىنى يوتۇۋېلىش، يېڭى بازارلارنى تارتىۋېلىش ۋە فرانسىيەنىڭ ھەربىي، سىياسىي سودا ـ سانائەت جەھەتتىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلەش ئۈچۈن ئىدى. بۇ ئۇرۇشنىڭ تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرى تۆۋەندىكى ئۇچ جەھەتتىن ئىپادىلىنىدۇ، بىرىنچى، فرانسىيە قوشۇنى ھەربىي ھەرىكەت جەريانىدا ئاشكارا بۇلاڭچىلىق قىلدى، ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىن، يېڭىلگەن دۆلەتنى تۆلەم تۆلەشكە مەجبۇرلىدى ياكى مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇن پۇل ـ مال ئوندۇرۇۋالدى. 1796 ـ يىلى شىمالىي ئىتالىيە جەڭ مەيدانىدا ناپولېئوننىڭ قوشۇنى پۈقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ داڭ چىقاردى. 1804 ـ يىلى بۇ خىل «ئالاھىدە كىرىم» دۆلەت ئومۇمىي كىرىمى ھېسابلىنىدىغان 770 مىليون فرانك ئىچىدە 123 مىليون فرانكنى ئىگىلىدى. پرۇسسىيەنى ئىشغال قىلغان ئىككى يىل ئىچىدە، پرۇسسىيە ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىدىن 1 مىليارد فرانك ئوندۇرۇۋالدى. يەنە ۋېستفالىيە پادىشاھلىقىدىن 71 مىليون فرانك قىممىتىدىكى مال ـ مۇلۇكنى بۇلاپ كەتتى.

ئىككىنچى، بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەرنى فرانسىيەنىڭ

① ماركس: «لۇئى بوناپارتنىڭ ئوماتلىق ئاينىڭ 18 ـ كۈنى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 8 ـ توم، 122 ـ بەت.

سانائەت خام ئەشيا بازىسى ۋە فرانسىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى تۆكمە قىلىپ ساتىدىغان بازارغا ئايلاندۇرۇۋالدى. مۇشۇ مەقسەت بىلەن فرانسىيە يېڭىلگەن دۆلەتلەرنى فرانسىيە تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشقا قىستىدى. 1801 ـ يىلىدىن 1811 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، ئىتالىيەگە كىرگەن فرانسىيە تاۋارلىرىنىڭ مىقدارى ئالتە ھەسسە كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىتالىيەنىڭ خام يىپىكى، قوي يۇڭى پەقەت فرانسىيەگىلا ئېكسپورت قىلىندى. فرانسىيەنىڭ بۇ سىياسىتى ئىتالىيە سانائىتىگە ئىنتايىن پايدىسىز تەسىر كۆرسەتتى، نۇرغۇن سانائەت تارماقلىرىنى خارابلاشتۇرۇۋەتتى. ۋېنىتسىيەدىكى ئەينەكچىلىك ئىشخانىلىرىنىڭ سانى 36 دىن 12 گە، سوكنا توقۇش ئىشخانىلىرىنىڭ سانى 11 دىن سەككىزگە، يىپەك توقۇمچىلىق ئىشخانىلىرىنىڭ سانى ئالتىدىن تۆتكە چۈشۈپ قالدى، قالغان سانائەت تارماقلىرىمۇ ئوخشاش ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇچىنچى، ناپولېئون ئۇرۇش قوزغاش بىلەن ئۇرۇشنى قامداش سىياسىتى يۈرگۈزدى. ئۇ بويسۇندۇرۇلغان ھەربىر دۆلەتنى خالىغانچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، مال ـ مۈلكىنى شۇلۇۋالغاندىن باشقا، رەھىمسىزلەرچە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ باج ـ سېلىقلارنى كۆپەيتتى، شۇ دۆلەتتىكى ئەسكەرلىككە يارايدىغان يىگىتلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا مەجبۇرلىدى.

ناپولېئوننىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى فرانسىيە قوشۇنىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار، دۆلەتكە قەرز بەرگۈچىلەر ۋە ھەربىي ئەشيا سودىگەرلىرىنى بىراقلا بېيىتىۋەتتى. گېنېرال ۋە مارشاللار ھەربىي تالان ـ تاراج قىلىپ ۋە پارا ئېلىپ ئۆز يېنىنى تولدىدى. ئاچ كۆزلۈكتە داڭ چىقارغان مارشال سۇرتې

ئىسپانىيەدە جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقاندا، ئىسپانىيە مۇزىيىدىن نۇرغۇن قىممەتلىك رەسىملەرنى بۇلاپ كەتتى.

3. ناپولېئون ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالاك بولۇشى

1811 ـ يىلىغا كەلگەندە، ناپولېئون ئىمپېرىيەسىنىڭ زېمىنى 130 ئۆلكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، نوپۇسى 75 مىليونغا يېتىپ، پۈتۈن ياۋروپا نوپۇسىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەپ، ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى فىرانسىيە نوپۇسىنىڭ ئۈچ ھەسسىگە توغرا كەلدى. ئىمپېرىيەنى يەنە نۇرغۇن بېقىندى دۆلەتلەر ئوراپ تۇراتتى. فىرانسىيە ئارمىيەسى ئانتىۋېرپ، دانزىگ، رىم، تورىنو، شىمالىي گېرمانىيە ۋە بالقان قاتارلىق جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزغانىدى. ئەمما، بۇ ئىمپېرىيە كۆرۈنۈشتە كۈچلۈك، ئەمەلىيەتتە كۈچسىز بولۇپ، خەۋپ ھەممىلا جايدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

دۆلەت سىرتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ فىرانسىيەگە قارشى مىللىي ھەرىكەتلىرى ۋە مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشلىرى فىرانسىيەنىڭ دۆلەت كۈچىگە قاتتىق زەربە بەردى. ناپولېئوننىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى تەبئىي ھالدا فىرانسىيەگە قارشى كۈرەش ۋە ناپولېئون ئىمپېرىيەسىگە قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. 1807 ـ يىلىدىن باشلاپلا، ياۋروپادىكى بەزى رايونلاردا فىرانسىيەگە قارشى ھەرىكەت ۋە قوزغىلاڭ پارتلىدى. فىرانسىيە قوشۇنى ئىسپانىيەگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ئىشغال قىلغاندىن كېيىن (1808 ـ يىلى) ئىسپانىيە ئازادلىق ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇشقا فىرانسىيە ئىشغالىيىتىدىكى ئىسپانىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى ـــ ھۇندا رەھبەرلىك قىلدى، ئۇرۇش قىلغۇچى قىسمىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىشچىلار ۋە دېھقانلاردىن تەشكىللىنىپ، ئاساسەن پارتىزانلىق ئۇرۇش تاكتىكىسىنى

قوللاندى. پارتىزانلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ئاددىي ـ ناچار بولسىمۇ، فرانسىيەنىڭ خىللانغان قىسىملىرىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى. ① بۇ ئۇرۇش 1814 ـ يىلى فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى ئىسپانىيەدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقارغۇچە داۋاملاشتى. بۇ مەزگىلدە ئۇلار فرانسىيەنىڭ 250 مىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى تۇتۇپ تۇردى، بۇ فرانسىيەنىڭ ياۋروپادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ، فرانسىيە خىلمۇ خىل كىرىزىسكە پاتتى. ناپولېئون ھاكىمىيىتىنىڭ سىنىپىي ئاساسى بارغانسېرى تارىيىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ھەممىنى بىزار قىلىدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. بىرىنچىدىن، ئىلگىرى ناپولېئوننى ھىمايە قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ نارازىلىقى كۈچىيىشكە باشلىدى. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئېنىق: سىرتقا قارىتا ئۇزۇلدۇرمەي ئۇرۇش قىلىش تۈپەيلىدىن دېھقانلارنىڭ باج ـ سېلىقى ئېغىرلاپ، تۇرمۇشى ناچارلاشتى، ئالدىنقى سەپتە ئۆلگەن دېھقان ئەسكەرلەر سانىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن نۇرغۇن ئائىلىلەردە تۇل خوتۇن، يېتىم بالىلار پەيدا بولدى. ناپولېئوننىڭ ھۆكۈمرانلىقى دېھقانلارنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالدى. ناپولېئوننىڭ ئەنگلىيەنى قامال قىلىش سىياسىتى ئەنگلىيەنىڭ فرانسىيەنى قامال قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ كۈچلۈك دېڭىز ئارمىيەسىگە تايىنىپ، فرانسىيەنى ئەنگلىيەگە قارشى ئىقتىسادىي جەڭدە ناچار ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. فرانسىيەنىڭ سودا كېمىلىرى دېڭىزدا ئەركىن يۈرەلمەي، چەت ئەللەردىكى مۇستەملىكىلىرى

① ئىسپانىيەنىڭ فرانسىيەگە قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشى بۇرژۇئا ئىنقىلابى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلدى. 1812 ـ يىلى ئەركىنلىك ئاساسىي قانۇنى ئېلان قىلىنىپ، پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇلۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىزمنىڭ قالدۇقلىرى چىقىرىپ تاشلاندى.

بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى. تاشقى سودىنىڭ كاساتلىشىشى فرانسىيە پورتلىرىنىڭ خارابلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماي، يەنە تېخى فرانسىيەدە خام ئەشيا كەمچىلىكىنى پەيدا قىلدى، نەتىجىدە 1810ـ يىلىدىن 1811 ـ يىلىغىچە ئىقتىسادىي كىرىزىس يۈز بېرىپ، نۇرغۇن زاۋۇتلار تاقىلىپ، كاپىتالىستلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. ئۇرۇش سەۋەبىدىن كۆپەيگەن باج ـ سېلىق بۇرژۇئازىيەنىڭ كۆچلۈك نارازلىقىنى قوزغىدى. ئىشچىلار سىنىپى ئەسلىدىلا ناپولېئون ھاكىمىيىتىگە نارازى ئىدى، ئىمپېرىيەنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئىشچىلار ئارىسىدىكى ئىشسىزلارنىڭ سانى كۆپىيىپ نارازىلىق تېخىمۇ كۈچەيدى. قىسقىسى، ئۇدا ئېلىپ بېرىلغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى فرانسىيە خەلقىنى ھالىدىن كەتكۈزۈۋەتتى، ھەممە يەرنى ئۇرۇشتىن ۋە ناپولېئوندىن بىزار بولۇش كەيپىياتى قاپلىدى. بۇ ئىمپېرىيەنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقى ئىدى.

ئىمپېرىيەنىڭ ئاجىزلىشىشى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلەندى: بىرىنچى، ساقچى بىيۇروكرات ئاپپاراتنىڭ خىزمەت ئۇنۇمى ئىمپېرىيەنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە بۇرۇنقىدىن كۆپ تۆۋەنلەپ كەتتى. بىيۇروكراتلار ئارىسىدا شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلىدىغانلار، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان تەييارتاپلارنىڭ سانى كۆپەيدى، ئىقتىدارسىزلارنىڭ مەنسەپ ـ ئەمەلى توختىماي ئۆستى؛ ئاق كۆڭۈل، قابىلىيەتلىكلەر كۆمۈلۈپ قېلىۋەردى. شۇنىڭدىن بۇ خىل ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشى شەخسىي مۇستەبىتلىك تۈزۈم تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. ئىككىنچىدىن، ناپولېئوننىڭ قوشۇنى ئىچىدىكى نۇرغۇن ئەسكەرلەر بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەردىن تاللاپ قوبۇل قىلىنغان چەت ئەللىكلەر بولغاچقا، ئېنىقكى ئۇلار ناپولېئون ئۈچۈن ھاياتىنى تەقدىم قىلىشنى خالىمايتتى، پۇرسەت تاپسىلا ئارقىغا قاراپ نەيزە ئۇرۇشتىن يانمايتتى.

ئىمپېرىيە دۆچ كەلگەن ئىچكى ـ تاشقى خەۋپلەر گىرەلىشىپ كەتكەن مۇشۇ چاغدا، ناپولېئون رۇسىيەگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى. بۇ ئۇرۇشقا چار رۇسىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەردە كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان زىددىيەتلەر سەۋەب بولدى. ناپولېئون فرانسىيەنى مەركەز قىلغان دۇنيا ئىمپېرىيەسى قۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولغاچقا، ياۋروپىدا تېخى بويسۇندۇرۇلمىغان ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيە ئۇنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ ئالدى بىلەن رۇسىيەنى بويسۇندۇرۇپ، ئاندىن ئەنگلىيەنىڭ ئەدىبىنى بەرمەكچى بولغانىدى. ناپولېئوننىڭ غەربىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپانى كونترول قىلىۋېلىشى چارپادىشاھنى ساراسىمگە سېلىپ قويدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ناپولېئوننىڭ فرانسىيەگە بەيئەت قىلىدىغان «ۋارشاۋا كېنەزلىكى» (1809 ـ يىلى بۇ كېنەزلىكنىڭ زېمىنى كېڭەيدى)نى رۇسىيەگە تەھدىت سالدى دەپ قاراپ، فرانسىيەدىن ھوشيار تۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، فرانسىيەنىڭ قامال قىلىش سىياسىتى رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ سودا ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، رۇسىيەنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. شۇڭا، رۇسىيەمۇ فرانسىيە بىلەن قوراللىق توقۇنۇشقا تەييارلاندى.

1810 ـ يىلىدىن باشلاپ ناپولېئون رۇسىيەگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. 1812 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ئۇ پرۇسسىيەنى، 3 ـ ئايدا ئاۋستىرىيەنى رۇسىيەگە قارشى ئىتتىپاققا كىرىشكە مەجبۇرلىدى. رۇسىيەمۇ ئۇرۇشقا پائال تەييارلىق كۆرۈپ، كوتوزوفنىڭ قوماندانلىقىدا ياخشى تەربىيەلەنگەن 400 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تەق بولۇپ تۇردى.

1812 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، ناپولېئون ئۇرۇش ئېلان قىلمايلا شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ، نېمم دەرياسىدىن ئۆتۈپ، فرانسىيە ـ رۇسىيە ئۇرۇشىنىڭ مۇقەددىمىسىنى

ئاچتى. رۇسىيەگە تاجاۋۇز قىلغان فرانسىيە قوشۇنىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى 611 مىڭ كىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە فرانسىيەلىكلەر 300 مىڭ، رېين ئىتتىپاقىدىن كەلگەن گېرمانىيەلىكلەر 180 مىڭ (بۇنىڭ ئىچىدە 30 مىڭ ئاۋستىرىيەلىك ۋە 20 مىڭ پرۇسىيەلىك بار ئىدى)، پولەكلەر ۋە لاتۋىيەلىكلەر 90 مىڭ، شۋېتسارىيەلىكلەر 9000، ئىتالىيە ئىللىرىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيەلىكلەر 32 مىڭ ئىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەردىن مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەنلەر ئىدى.

ناپولېئون ئەسلىدە ھەربىي ھەرىكەتنى باشلاپ ئۇزاق ئۆتمەيلا بىر قېتىملىق چوڭ جەڭ ئارقىلىق، رۇسىيە قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى تارمار قىلىپ، رۇسىيەنى يارىشىشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇرلىماقچى بولغانىدى. ئەمما، رۇسىيە قوشۇنى دۇشمەننى ئالداپ ئىچكىرىلەپ كىرگۈزۈش ئىستراتېگىيەسىنى قوللانىدى، فرانسىيە قوشۇنى رۇسىيە چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن رۇسىيە قوشۇنى قەدەممۇ قەدەم چېكىنىپ، فرانسىيە قوشۇنىغا بىر قېتىملىق چوڭ جەڭ قىلىش پۇرسىتى بەرمىدى، فرانسىيە قوشۇنى نائىلاج رۇسىيە قوشۇنى چېكىنگەن يۇنىلىشكە قاراپ ئۇلارنى قوغلىدى. فرانسىيە قوشۇنى گەرچە سىمولىنىسكىنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما رۇسىيە قوشۇنىنىڭ چېكىنىش سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى تارمار قىلالمىدى. شۇڭا، ناپولېئون بىۋاستە موسكۋاغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى كوتوزوف رۇسىيە قوشۇنىنى بورودىنو دېگەن جايدا دۇشمەنگە توسۇپ زەربە بېرىشكە ئورۇنلاشتۇردى، فرانسىيە قوشۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ، 58 مىڭ 500 ئەسكەر ۋە 49 گېنېرالدىن ئايرىلىپ قالدى، رۇسىيە قوشۇنىدىن 38 مىڭ 500 ئەسكەر تالاپەتكە ئۇچرىدى. بۇ قېتىملىق جەڭدىن كېيىن،

كوتوزوف رۇسىيە قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن داۋاملىق چېكىنىدى ھەمدە جەڭ قىلمايلا موسكۋادىن ۋاز كېچىشنى قارار قىلىپ، شەھەردىكى بارلىق ئاشلىق ۋە ھەربىي ئەشيالارنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ناپولېئون قوشۇنى موسكۋاغا كىرگەندە، شەھەرنىڭ قۇپقۇرۇق بولۇپ، ئەسكەر تۇرماق، ئاھالىلەرنىڭمۇ قېچىپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى. 2 ـ كۈنى موسكۋادا ئوت ئاپىتى (بۇ ئوتنىڭ بىر قىسمىنى رۇسىيە قوشۇنى قويغان) يۈز بەردى، شامالنىڭ تەسىرىدە ئوت ھەممە يەرگە يامراپ، بەش كېچە ـ كۈندۈز كۆيۈپ، پۈتۈن شەھەردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى خارابىلىككە ئايلاندى.

بۇ چاغدا، كوتوزوف موسكۋانىڭ سىرتىدا 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ھۇجۇمغا ئۆتتى. 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناپولېئون ئالدىراپ ـ تېنەپ 110 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ موسكۋادىن قېچىپ چىقتى. قېچىش جەريانىدا ئاچ ـ يالىڭاچ قالغان فرانسىيە قوشۇنى يول بويى رۇسىيە پارتىزانلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى فرانسىيە قوشۇنى نىم دەرياسىدىن قايتا ئۆتكەندە ئارانلا 50 مىڭ ئادەمى قالغانىدى. قالغان 500 نەچچە مىڭ ئادەم رۇسىيە ئۇرۇش مەيدانىدا جېنىدىن ئايرىلغانىدى.

رۇسىيەگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشى ناپولېئوننى ئېغىر زەربىگە ئۇچراتتى.

ناپولېئوننىڭ رۇسىيەدىكى پاجىئەلىك مەغلۇبىيىتى پرۇسىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. پرۇسىيە خەلقى فرانسىيەگە قايتىدىن جەڭ ئېلان قىلىپ، 1807 ـ يىلىدىكى ئار ـ نومۇسىنى يۇيۇشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. شائىر كېلىنېر، ئاندېرت، كومپوزىتور ۋېيول نۇرغۇن شېئىر، ناخشىلارنى يېزىپ، گېرمانىيە خەلقىنى ئازادلىق ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا چاقىردى. مەخپىي تەشكىلات ـــ ۋەتەنپەرۋەرلەر

ئۇيۇشمىسمۇ ھەممە جايدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى ناپولېئونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا رىغبەتلەندۈردى.

پرۇسسىيە پادىشاھى ئەگەر مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە قاتناشمىسا ھەم بۇ ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلمىسا، ئۆزىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش ئېھتىمالى بارلىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا، 1813- يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چار پادىشاھ بىلەن فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھەل قىلغۇچ جەڭگە تەييارلاندى. گەرچە بۇ ئىككى پادىشاھ خەلقنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلمىسمۇ دېگەندەك دەبدەبىلىك سۆزلەرنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىسىمۇ، ئەمما ھەرئىككىسىنىڭ ئۆزىگە خاس غەرىزى بار ئىدى، چارپادىشاھ ناپولېئوننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «ۋارشاۋا كىنەزلىكى»نى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى، پرۇسسىيە پادىشاھى بولسا گېرمانىيەدىكى ئۈنۈشاق دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى يۇتۇۋېلىشنى كۆزلىگەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئەنگلىيە بىلەن شۋېتسىيەمۇ فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاققا قاتناشتى، 1813 - يىلى 8 - ئايدا، ئاۋستىرىيەمۇ فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقا قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن 6 - قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق قۇرۇلدى.

ناپولېئون رۇسىيەدىن پارىژغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ قايتىدىن ئىش باشلاپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا فرانسىيە ۋە بېقىندى دۆلەتلەردىن ئەسكەر، ئاشلىق، ھەربىي ئەشيا ۋە خىراجەت يىغىپ، قايتىدىن 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلىدى. ئەمما بۇلار ھېچ نەرسىگە دال بولالمايتتى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە ئەل رايى جەھەتتە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدىغان 1 مىليون كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە رەقىبى — 6 - قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق تۇراتتى.

بۇ بىر مەيدان ئۇرۇشقا نىسبەتەن، گەرچە ھەرقايسى دۆلەت پادىشاھلىرى ياۋروپا ۋە دۇنيا زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىش ۋە

فرانسیه قاتارلىق یاۋروپا دۆلەتلىرىدىكى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان قېئودال خانىدانلىقلارنى تىرىلدۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، يەنىلا مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ھەققانىي ئۇرۇش ھېسابلىناتتى.

ئۇرۇش 1813 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى باشلىنىپ، 19 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى، مانا بۇ مەشھۇر لېيپىگ جېڭى بولۇپ، دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدا ئاز ئۇچرايدىغان، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان جەڭ ھېسابلىنىدۇ. ئۇرۇش باشلانغان كۈنى فرانسىيە قوشۇنىدىن 15 مىڭ 500 ئەسكەر، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە قوشۇنىدىن 220 مىڭ ئەسكەر جەڭگە قاتناشتى. ئەمما 2 ـ كۈنى رۇسىيە، شۋېتسىيە قوشۇنىدىن يەنە 110 مىڭ ئەسكەر جەڭگە كىردى. 3 ـ كۈنىدىكى جەڭدە فرانسىيە قوشۇنىدىكى ساكسون قىسمى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ناپولېئون بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ قوشۇننى ئالدىراپ ـ تېنەپ چېكىنىدۈردى. بىرلەشمە قوشۇن قوغلاپ زەربە بېرىپ، فرانسىيە قوشۇنىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلدى. 12 ـ ئاينىڭ بېشىدا ناپولېئوننىڭ قالدۇق قوشۇنى رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ھالى خاراب فرانسىيەگە قاچتى.

بۇ قېتىملىق ئەجەللىك زەربىدىن كېيىن، ناپولېئوننىڭ قوشۇنى قايتا باش كۆتۈرەلمىدى. 1814 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، بىرلەشمە قوشۇن فرانسىيە زېمىنىغا شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كىردى. 3 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى چارروسىيە پادىشاھى ئالېكساندىر I بىلەن پرۇسسىيە پادىشاھى فرېدرىخ ۋىلھېلىم III قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن غالىبلارچە قىياپەتتە پارىژغا كىردى. گىراف پروۋانس باشچىلىقىدىكى فرانسىيە بوربون خانىدانلىقىنىڭ جەمەتى بولغان بىر توپ سەرگەردان ئاقسۆڭەكلەرمۇ چارروسىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە پارىژغا قايتىپ كەلدى. پروۋانس پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ

لۇئى XVIII دەپ ئاتالدى. ناپولېئون تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ، ئوتتۇرا دېڭىزدىكى ئېلبا ئارىلىغا سۈرگۈن قىلىندى.

فرانسىيە خەلقى گەرچە ناپولېئوندىن نارازى بولسىمۇ، ئەمما قايتا تىرىلگەن بوربون خانىدانلىقىغا تېخىمۇ ئۆچمەنلىك قىلاتتى. ناپولېئون بۇلارنى ئوبدان بىلگەچكە، 1815- يىلى 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېلبا ئارىلىدىن قېچىپ چىقىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، 3 - ئاينىڭ 1- كۈنى فرانسىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقتى. ئۇ ئۆزىنى ئىنقىلابچى قىلىپ نىقابلاپ، بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى سۆز - ئىبارىلەرنى تەكرارلاپ، خەلقنە نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئەركىنلىك ئىسلاھاتى ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭغا ئالدىنىپ بەس - بەستە ئۇنىڭ سېپىگە قوشۇلدى. يەنە ناپولېئوننىڭ قول ئاستىدىكى كونا ئوفىتسېرلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ناپولېئون تەرەپكە ئۆتتى. 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناپولېئون پارىژغا كەلدى. لۇئى XVIII ئالدىراپ - تېنەپ قېچىپ كەتتى. ناپولېئون قايتىدىن پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ «100 كۈنلۈك پادىشاھلىق» ھاياتىنى باشلىدى.

ناپولېئون ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش ئۈچۈن، پارىژغا كېلىپلا «ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنىڭ تولۇقلىما نىزامى»نى ئېلان قىلىپ، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى بىلەن پارلامېنت تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

ناپولېئوننىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىنى چۆچۈتۈۋەتتى، ئۇلار ئالدىراپ - تېنەپ 7 - قېتىملىق فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ، ناپولېئونغا بىرلىشىپ تاقابىل تۇرماقچى بولدى. 1815 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بېلگىيە چېگرasi ئىچىدىكى ۋاتېرلودا بىر مەيدان ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. بۇ جەڭدە ناپولېئون قوشۇنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار بولدى. بۇنىڭ بىلەن، ناپولېئون 2 - قېتىم تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولۇپ، فرانسىيە 1 -

ئىمپېرىيەسى يوقالدى. لۇئى XVIII قايتىدىن تەختكە چىقىپ خانىدانلىق دەۋرى باشلاندى.

ناپولېئون تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، ئاتلانتىك ئوكيانىدىكى بىر قاقاس ئارال — سايىنت خېلىنا ئارىلىغا سۈرگۈن قىلىندى.

4 - بۆلۈم ياۋروپانىڭ ئەكسىيەتچىلىكى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر

1. ۋېنا يىغىنى

ناپولېئون ئىمپېرىيەسى يوقالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى غالىب دۆلەتلەر 1814 - يىلى 10- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن 1815- يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنگىچە ۋېنادا كۆلىمى چوڭ بولغان خەلقئارا يىغىن ئۆتكۈزدى. ياۋروپادىكى بارلىق دۆلەتلەر ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى، ئەمما بۇ يىغىننى تۆت چوڭ غالىب دۆلەت — رۇسىيە، ئەنگلىيە، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە كونترول قىلىۋالدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ مەقسىتى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، مال - مۈلۈك ۋە يەر - زېمىننى بۆلۈشۈۋېلىش، «ئورتودوكسىيە» ۋۇجۇدىنى كۈتۈرۈۋېلىپ، فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى كونا تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، كونا فېئودال خانىدانلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش، فىرانسىيەنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنى توسۇش ئىدى. بۇ دۆلەتلەر ئىچىدە، رۇسىيەنىڭ نەپسى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۆز زېمىننى كېڭەيتىپ، رۇسىيەنىڭ ياۋروپادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلەش غەرىزى كۈچلۈك ئىدى. ئاۋستىرىيە ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ياۋروپادىكى

زومىگەرلىك ھوقۇقىنى، بولۇپمۇ گېرمانىيەدىكى ئۇستۇنلۇكىنى تىكلەشنى ئويلايتتى، ئەنگلىيە بىر تەرەپتىن ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ چەت ئەللەردىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى ئۇمىد قىلاتتى. پرۇسسىيەمۇ ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىپ، ئاۋستىرىيەنىڭ گېرمانىيەگە رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا يىغىندىكى تالاش ـ تارتىش ناھايىتى كەسكىن بولدى. تالاش ـ تارتىش پولشا بىلەن ساكسېن مەسىلىسىگە مەركەزلەشتى. رۇسسىيە «ۋارشاۋا كىنەزلىكى»نى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ساكسېننى پرۇسسىيەگە بۆلۈپ بېرىپ، ئۇنىڭ پولشادىكى ئايرىلىپ قالغان زېمىنىغا تۆلەم ئورنىدا تولۇقلاپ بېرىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ ئارقىلىق پرۇسسىيەنى ئۆز يېنىغا تارتتى. ئاۋستىرىيە رۇسسىيەنىڭ «ۋارشاۋا كىنەزلىكى»نى يالغۇز ئىگىلىۋېلىشىغا قارشى تۇرۇپ، پرۇسسىيە بىلەن ساكسېننى تالمىشىپ، ئەنگلىيە بىلەن بىرلىشىۋالدى. فرانسىيە شەرقتىكى قوشنىسى پرۇسسىيەنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەنگلىيە، ئاۋستىرىيە تەرەپكە ئۆتۈۋالدى. 1815 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئەنگلىيە، ئاۋستىرىيە، فرانسىيە مەخپىي ئىتتىپاق كېلىشىمى ئىمزالاپ، بۇ ئۇچ دۆلەت مۇبادا باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىسا، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، فرانسىيە بىلەن ئاۋستىرىيە ھەربىرى 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇن چىقىرىش، ئەنگلىيە قورال ـ ياراغ بىلەن تەمىنلەشنى بېكىتتى. ئىككى تەرەپنىڭ تالاش ـ تارتىشى بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، ئادا ـ جۇدا بولۇش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. ناپولېئون قايتىدىن فرانسىيەگە قايتقانلىقتىن، ھەرقايسى غالىب دۆلەتلەر فرانسىيەگە قارشى يېڭى ئىتتىپاق بولۇپ تەشكىللىنىپ، ۋاقتىنچە مۇرەسسە قىلدى، 1815 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئالدىراپ ـ تېنەپ

«ئاخىرقى قارارنامە»نى ئىمزالىدى.

«ئاخىرقى قارارنامە»نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى مۇنداق: بىرىنچى، ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە كونا فېئودال خانىدانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، فىرانسىيە، ئىسپانىيە، ناپلېئونىڭ بوربون خانىدانلىقى، پورتۇگالىيەنىڭ براگانسا خانىدانلىقى، گېرمانىيە ۋە ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى ئۇششاق خانىدانلىقلارنىڭ ئورنىنى ۋە رىم پاپاسى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قىسقىسى، پۈتۈن ياۋروپا مىقياسىدا فېئودال خانىدانلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش. ئىككىنچى، ياۋروپا زېمىنى ۋە چەت ئەل مۇستەملىكە زېمىنىنى ئىختىيارىي بۆلۈشۈش. بۇنىڭ بىلەن پولشا زېمىنى 4 ـ قېتىم بۆلۈشۈۋېلىندى. ناپولېئون دەۋرىدە قۇرۇلغان «ۋارشاۋا كىنەزلىكى»نىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىنى رۇسىيە ئىگىلىۋالدى. پوزنان ۋە گىدانسىك پروۇسىيەگە، كالىسسىيە ئاۋستىرىيەگە بۆلۈپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن پولشانا كىراكوف بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئازراق زېمىنلا قالدۇرۇلدى، پولشا بۇ جايدا بىر جۇمھۇرىيەت تەشكىللەپ، رۇسىيە، ئاۋستىرىيە ۋە پروۇسىيەنىڭ ئورتاق «مۇھاپىزە»تىدە تۇرىدىغان بولدى. رۇسىيە فىنلاندىيە ۋە بېسسارابىيە (رومىنىيە زېمىنى)نى داۋاملىق ئىگىلەپ تۇرىدىغان، شۋېتسىيە فىنلاندىيە زېمىنىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، نورۋېگىيەنى «تۆلەم» ئورنىدا قوشۇپ بېرىدىغان بولدى. رۇسىيە ساڭسېن زېمىنىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىغا ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق بەزى بېقىندى دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىغا ئېرىشىپ، دۆلەت چېگرىسى رېين دەريياسىنىڭ سول قىرغىقى ۋە بالتىق دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىچە كېڭەيدى. ئەنگلىيە يىغىن ئەھلىنى ئۆزىنىڭ مالتا (فىرانسىيە مۇستەملىكىسى) توباگو، ساينت لۇتسىيە (بۇ ئىككى جاي غەربىي ھىندى تاقىم ئاربلىدا) ۋە ماۋرىجوسىنى داۋاملىق ئىگىلەپ تۇرۇش، گوللاندىيەنىڭ قولىدىن جەنۇبىي ئافرىقىدىكى

مۇستەملىكە كاپ توۋن ۋە سەيلۇن ئارىلى (سىرى لانكا)نى داۋاملىق ئىگىلەپ تۇرۇشقا ماقۇل بولۇشقا مەجبۇرلاپ، شەرققە تۇتىشىدىغان ئىستراتېگىيەلىك مۇھىم ئورۇنلارنى كونترول قىلىپ، ئۆزىنىڭ دۇنيا مۇستەملىكىچىلىكىدىكى زومىگەرلىك ئورنىنى تىكلىدى.

ئۇچىنچى، گېرمانىيەدىكى 34 كىچىك دۆلەت ۋە تۆت ئەركىن شەھەر (خامبۇرگ، بولبىيەم، لۈپەك ۋە مايىن دەريا‌سى ۋادىسىدىكى فرانكفورد)دىن تەشكىللەنگەن گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى قۇرۇش، فېدېراتسىيە مەجلىسگە ئاۋسترىيە رىياسەتچىلىك قىلىش قارار قىلىندى. «گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى» پۈتۈنلەي تارقاق سىياسىي ئىتتىپاق بولۇپ، گېرمانىيە داۋاملىق بۆلۈنۈش هالىتىدە تۇردى. تۆتىنچى، فرانسىيە زېمىنى 1790 ـ يىلىدىكى چېگرا بىلەن چەكلىنىش، شەرقىي شىمالدىكى 17 قورغان ۋە قەلئەلەرنى بىرلەشمە قوشۇن ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە ئىگىلەپ تۇرۇش، قوشۇننىڭ چىقىمىنى فرانسىيە ئۈستىگە ئېلىش بەلگىلەندى. يەنە فرانسىيە 700 مىليون فرانك ئۇرۇش تۆلىمى تۆلەش، ھەربىي كېمىلىرىنى تاپشۇرۇشقا بۇيرۇلدى. فرانسىيەنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شىمالدىكى بېلگىيەنى گوللاندىيەگە قوشۇپ بېرىپ، نېدىرلاندىيە پادىشاھلىقى قۇرۇش، لىيوكسۇمبۇرگ كىنەزلىكىنى نېدىرلاندىيە پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش بەلگىلەندى. يەنە شۆبىتسارىيە مەڭگۈلۈك بىتەرەپ دۆلەت قىلىپ بېكىتىلدى. ئۇلار شۆبىتسارىيەنى فرانسىيە، ئاۋسترىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتكۈچى ئارىلىق دۆلەت دەپ قاراپ، شۆبىتسارىيە چېگرا‌سىنى كېڭەيتىپ، نۇرغۇن مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك تاغلىق رايونلارنى ئۇنىڭ زېمىنى دائىرىسىگە كىرگۈزدى. بەشىنچى، ئىتالىيەنىڭ بۆلۈنۈش هالىتىنى ساقلاپ

قبلىپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنى ئاۋستىرىيەگە بۆلۈپ بېرىلدى. ئاۋستىرىيە لومبارىدى ۋە ۋېنىتسىيەگە ئىگە بولۇۋالدى. توسكانا كىنەزلىكى ئاۋستىرىيە فىرناندو كىنەزلىكىنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرى، مودېنا كىنەزلىكى ئاۋستىرىيە خابىسبۇرگ جەمەتىدىن بولغان تىئاست كىنەزلىكىنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرى، پالما كىنەزلىكى سابىق فىرانسىيە خانىشى ماري لوئىسنىڭ مەڭگۈلۈك سۈيۇرغاللىق يېرى قىلىپ بېرىلدى. ساردېنىيە ساۋويى ۋە نىس ئۆلكىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ژېنوۋانى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

ۋېنا يىغىنى خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ هالدا، ئاغدۇرۇپ تاشلانغان فېئودال خانىدانلىقلارنى تىرىلدۈرۈپ، خەلقنى قايتىدىن ئېزىشكە باشلىدى. ناپولېئوننىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن ئازادلىققا ئېرىشكەن مىللەتلەر يەنە غالىب دۆلەتلەرنىڭ مىللىي زۇلمى ئاستىدا قالدى.

2. مۇقەددەس ئىتتىپاق ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى ياۋروپادىكى ئىنقىلابىي هەرىكەتلەر

ۋېنا يىغىنىدا بېكىتىلگەن ئەكسىيەتچى تەرتىپنى مۇستەهكەملەش، ئىنقىلابىي هەرىكەتلەرنى باستۇرۇش ئۈچۈن، چار پادىشاه ئالېكساندىرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، 1815 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، رۇسىيە، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە ئۈچ دۆلەتنىڭ باشلىقلىرى پارىژدا «مۇقەددەس ئىتتىپاق» قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ ئىتتىپاقتا، رۇسىيە بىلەن ئاۋستىرىيە ئاساسلىق رول ئويناندى، بولۇپمۇ رۇسىيە «ياۋروپا ژاندارمىسى»لىق رولىنى ئالدى. مۇقەددەس ئىتتىپاق بېكىتكەن ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈچ دۆلەتنىن تەشكىللەنگەن مۇقەددەس ئىتتىپاق ئەنگلىيەنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «تۆت دۆلەت

ئىتتىپاقى»غا ئۆزگەردى. تۆت دۆلەت ئىتتىپاقىنىڭ كېلىشىمىدە، ۋېنا يىغىنىنىڭ قارارلىرىنى، يەنى ھەرقانداق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قوراللىق باستۇرۇش بېكىتىلدى. بۇ ئىتتىپاق 1818 ـ يىلى فرانسىيەنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «بەش دۆلەت ئىتتىپاقى» غا ئايلاندى.

ئەمما، ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر تارىخىنىڭ ئىلگىرىلەش چاقنى توسۇپ قالالمىدى، شۇ ئەسىرنىڭ 20 ــ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، ئىنقىلاب بورىنى ئىسپانىيە، ئىتالىيە، گىرېتسىيە، رۇسىيە، فرانسىيە ۋە بېلگىيەنى قاپلاپ، ھەرقايسى دۆلەت ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئىنقىلاب ئالدى بىلەن ئىسپانىيەدە پارتلىدى. ۋېنا يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، بوربون خانىدانلىقى ئىسپانىيەدە تىرىلگەندىن كېيىن، دەرھال ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈردى، يەنى 1812 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى بىكار قىلىپ، ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى بىرقاتار ئىسلاھات چارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئېقىمغا قارشى بۇ قىلمىشلار 1820ـ يىلىدىكى ئىنقىلابقا سەۋەب بولدى. ئىسپانىيە ئىنقىلابى ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنى ئالاقزەدە قىلىۋەتتى. 1822 ـ يىلى مۇقەددەس ئىتتىپاق يىغىن چاقىرىپ، ئەنگلىيەنىڭ قارشى تۇرۇشىغا قارىماي، فرانسىيەنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرۇشىنى قارار قىلدى. 1823 ـ يىلى فرانسىيە قوشۇنىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن، ئىسپانىيە ئىنقىلابىنىڭ ئوتى ئۆچۈرۈۋېتىلدى.

ئىسپانىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن، 1820 ـ يىلىدىن 1821 ـ يىلىغىچە ئىتالىيەدىمۇ ئىنقىلاب يۈز بەردى. بۇ ئىنقىلاب ئالدى بىلەن جەنۇبىي ئىتالىيەدە پارتلاپ، ئارقىدىنلا پۈتۈن

ئىتالىيە يېرىم ئارىلىغا كېڭەيدى. مۇقەددەس ئىتتىپاق ماينتىنېزنىڭ تەكلىپى بىلەن، ئاۋسترىيە قوشۇنىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىتالىيە ئىنقىلابىمۇ مەغلۇپ بولدى.

1821 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، گىرېتسىيە خەلقى تۈركىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە قۇل قىلىشىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئۇرۇش قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا كېڭەيدى. خەلق قوراللىق كۈچلىرى بىر يىل كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، گىرېتسىيەنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئازاد قىلىپ، 1822 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مىللىي قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئاساسىي قانۇن چىقىرىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىدى. ئەمما تۈركىيەنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ، گىرېتسىيەلىكلەرنى رەھىمسىزلەرچە باستۇردى. تۈركىيە قوشۇنى بارغانلىكى جايدا گىرېتسىيە خەلقىنى غالجىرلىق بىلەن قىرغىن قىلدى. كېيئوس ئارىلىدا ئەسلىي 10 مىڭ ئاھالە بولۇپ، تۈركىيە قوشۇنىنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن، ئارانلا ئىككى مىڭغا يەتمەيدىغان ئاھالە قالدى. 1827 ـ يىلىغا كەلگەندە گىرېتسىيە قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈچى خوراپ تۈگەي دەپ قالغان بولسىمۇ، تىز پۈكمەس، قەيسەر گىرېتسىيە خەلقى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى ھەمدە تۈركىيە قوشۇنىغا كۈچلۈك زەربە بەردى. ئېگەي دېڭىزىدا گىرېتسىيە خەلقى ۋە جەڭچىلىرى كىچىك قولۇاقلارنى ھەيدەپ، زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان تۈركىيە دېڭىز ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلدى. گىرېتسىيە ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ زوراۋانلاردىن قورقمايدىغان ئىنقىلابىي روھى ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى ئىلغار زاتلارنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشتى. كىشىلەر بەس ـ بەس بىلەن پۇل ئىئانە قىلىپ، گىرېتسىيە خەلقىنىڭ كۈرىشىنى قوللىدى. ئەنگلىيەلىك مەشھۇر شائىر بايرون تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن گىرېتسىيەگە بېرىپ، گىرېتسىيە خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا

قاتنىشىپ، گىرېتسىيەنىڭ ئادالەت ئىشلىرىغا ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلدى.

ئەمما، گىرېتسىيە خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشى ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمران سىنىپلىرى ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان ئىنكاس پەيدا قىلدى. مايتىنىڭ گىرېتسىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاۋسترىيەدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى قوزغاپ قويۇشتىن ئەندىشە قىلىپ، گىرېتسىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇشنى كۆچمىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلدى. ئەمما چارروسىيە باشقىچە پىكىردە بولدى. روسىيەنىڭ غەربىي تۈركىيەنىڭ كۆچمىنى ئاجىزلىتىپ، كونستانتىنوپولنى ئىشغال قىلىپ، ئىككى دېڭىز قىرغىقىنى تىزگىنلەپ، ئۆزىنىڭ بالقاندىكى تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىش ئىدى. گىرېتسىيە ئىنقىلابى دەل تۈركىيەنىڭ كۆچمىنى ئاجىزلىتالايتتى، روسىيەمۇ بالقانغا سىڭىپ كىرىش پۇرستىگە ئېرىشەلەيتتى، شۇڭا روسىيە ئۆزىنى پراۋوسلاۋىيە دىنىنىڭ قوغدىغۇچىسى دەپ كۆرسىتىپ، تۈركىيەلىكلەرنىڭ گىرېتسىيەلىكلەرنى قىرغىن قىلغانلىقىنى ئەيىبلىدى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيەمۇ ئۆزلىرىنىڭ بالقاندىكى تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئاۋستىرىيەنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى تۇردى. نەتىجىدە، گىرېتسىيە مەسىلىسىدە، مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت كەسكىنلەشتى. 1827- يىلى 7 - ئايدا، روسىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە ئۈچ دۆلەت لوندوندا «گىرېتسىيەنى تىنچلاندۇرۇش ئەھدىنامىسى» ئىمزالاپ، ئۇرۇش توختىتىشنى گىرېتسىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپ بېكىتتى، ئەمما تۈركىيە ئۇرۇش توختىتىشنى رەت قىلغاچقا، شۇ يىلى 10 - ئايدا ئۈچ دۆلەت دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ بىرلەشمە فىلوتى يولغا چىقىپ، تاۋارنو دېڭىزىدا تۈركىيە - مىسىر فىلوتىنى تارمار قىلدى. تۈركىيە تاۋارنو جېڭىدە ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ، گىرېتسىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى. ئەمما،

چارروسیه ئۆزىنىڭ كېڭەيمىچىلىك مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، تۈركىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ 1828 - يىلى تۈركىيەگە رەسمىي ئۇرۇش ئېلان قىلدى. روسىيە - تۈركىيە ئۇرۇشىدا، تۈركىيە ئۈدا مەغلۇپ بولۇپ، 1829 - يىلى پارىژشىنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە روسىيە بىلەن ئادرىيانوپول شەرتنامىسىنى ئىمزالاپ، گىرېتسىيەنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى. گىرېتسىيە گەرچە مۇستەقىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما روسىيەنىڭ تەسىر كۈچى مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن گىرېتسىيەگە سىڭىپ كىردى.

گىرېتسىيە ئىنقىلابى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك روسىيەدىمۇ ئۆكتەبىرچىلەر قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇ قوزغىلاڭنى فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بىر قىسىم روسىيە ئاقسۆڭەك ئوفىتسېرلىرى قوزغىغانىدى. بۇ روسىيە تارىخىدىكى چارپادىشاھنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمى ۋە يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى قوزغالغان تۇنجى قوزغىلاڭ بولۇپ، بۇ قوزغىلاڭ ئاخىر چار پادىشاھنىڭ قانلىق باستۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولدى.

يەتتىنچى باب

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋە مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 19ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى پۈتۈن لاتىن ئامېرىكىسىنى قاپلىدى. گەرچە ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە ۋە فىرانسىيە قاتارلىق مۇستەملىكىچىلەر لاتىن ئامېرىكىسى جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆچمىنىڭ بارچە توسقۇنلۇق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئامېرىكا ئىقتىسادى شەكىللىنىشكە باشلىغان يەر شارى ئىقتىسادىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتقان، ياۋروپادا سانائەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بولغاچقا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. ئىقتىسادىي مەنپەئەتى دۇنيا بازىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان سىنىپلار، ئېزىلىشكە، زۇلۇمغا ئۇچرىغان تۆۋەن قاتلامدىكى خەلق ئاممىسى، مۇستەملىكە ھۆكۈمەت ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مىللىي زۇلۇمى ۋە ئېزىشىگە بارغانسېرى چىدىيالماي قالدى. شىمالىي ئامېرىكىدىكى 13 ئىشتات مىللىي مۇستەقىللىقىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، فىرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە، ھايتى خەلقى تۇغ كۆتۈرۈپ چىقتى (1790 ـ يىلى)، ئارقىدىن ئىسپانىيەگە قاراشلىق لاتىن ئامېرىكىسى ۋە پورتۇگالىيەگە قاراشلىق بىرازىلىيە (1810 ــ 1826 ـ يىللىرى)گە كېڭەيدى، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى دۇنيا بۇرژۇئا

ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭ، قاتناشقان ئادەم سانى كۆپ، داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، دۇنيا ئىنقىلابى تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پەقەت مىللىي مۇستەقىللىقنىلا قولغا كەلتۈرۈپ، فېئودالىزمغا قارشى ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلاب ئېلىپ بارمىدى. چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىشى، كاتولىك دىنىي كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنى ئۇزاق مۇددەتلىك داۋالغۇشقا دۇچار قىلىپ، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشىنى، زامانىۋىلىشىشتا بىر بېقىندىلىق يولىغا كىرىپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1 ـ بۆلۈم مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى لاتىن ئامېرىكىسى

1. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى

ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى يەنىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، پەقەت پېرۇ، مېكسىكا قاتارلىق مەدەنىيىتى خېلى تەرەققىي قىلغان رايونلارلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىشى ۋە سىنىپنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىغا كىرگەنىدى. ئەمگەكچان، باتۇر ئىندىيانلار ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى ئەۋلادمۇئەۋلاد ئېچىپ پايدىلىنىپ، ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتىنى ياراتتى.

يېڭى چوڭ قۇرۇقلۇق «بايقالغان»دىن كېيىن، ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى كەينى - كەينىدىن بۇ تۇپراققا قەدەم باستى. ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە لاتىن ئامېرىكىسىغا ئەڭ بۇرۇن تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. قانلىق بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنى ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيەنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندى. ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمىدا پورتۇگالىيە بىرازىلىيەنى ئىگىلىۋالغاندىن باشقا، قالغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىسپانىيە ئىگىلىۋالدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە گوللاندىيەمۇ كەينى - كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، كارىب دېڭىزىدىكى بەزى ئاراللارنى ئىگىلىۋالغاندىن باشقا، يەنە كەسكىن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئىسپانىيە، پورتۇگالىيەلەردىن، گۈيئانا ۋە بولتىس قاتارلىق جايلارنى تارتىۋېلىپ، شۇ جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى.

شۇ چاغدا، ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە ياۋروپادىكى فېئودال مۇستەبىت دۆلەت بولۇپ، ئۇلار لاتىن ئامېرىكىسىغا ئىنتايىن ۋەھشىي، قالاق فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىلىرىدە زور مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى قۇردى. ئىسپانىيە تۆت باش ۋالىي رايونى، يەنى يېڭى ئىسپانىيە رايونى (ھازىرقى مېكسىكا، ئوتتۇرا ئامېرىكا ۋە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى)، پېرۇ رايونى (ھازىرقى پېرۇ ۋە چىلى)، يېڭى گىرانادا رايونى (ھازىرقى كولومبىيە، پاناما، ۋېنسۇئېلا ۋە ئېكۋاتور)، لاپلاتا رايونى (ھازىرقى ئارگېنتىنا، بولۇۋىيە، پاراگۋاي ۋە ئوراگۋاي)نى قۇردى. پورتۇگالىيە ئەڭ دەسلەپتە ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان بىرازىلىيەدە 13 تۈتۈق مەھكىمىسى قۇرۇپ، كېيىن ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ بىر باش ۋالىي رايونىغا ئۆزگەرتتى. باش ۋالىي بىلەن ئارمىيە قوماندانلىقى باش ھۆكۈمەت بىۋاستە تەيىنلىدى، مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى قانۇن - پەرمانلارنى باش

ۋالىيلار بېكىتتى. ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە بىر قاتار ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىغا تايىنىپ، مۇستەملىكە رايونلىرىغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولىدا مەھكەم تۇتتى.

مۇستەملىكىچىلەر لاتىن ئامېرىكىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، يەر - زېمىنلارنى غالجىرلىق بىلەن بۇلاپ - تالاپ، مۇستەملىكە رايونلىرىدا فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تىكلىدى. ئىسپانىيە مۇستەملىكە رايونلىرىدا ھامىيلىق تۈزۈمىنى كەڭ يولغا قويدى. پادىشاھ يەر - زېمىنىنلا ئەمەس، بەلكى ئىندىيانلارنى قەبىلە ياكى رايونىنى بىرلىك قىلىپ، «بويسۇندۇرغۇچىلار»غا ھەدىيە قىلىپ بەردى، زور تۇركۈمدىكى ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدارلار ۋە كاتولىك دىنىي جەمئىيىتى لاتىن ئامېرىكىسىدا «ھامىيلىق قىلغۇچى» دېگەن نام بىلەن ئىندىيانلارنىڭ كەڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ھەر خىل ئىمتىيازغا ئىگە قورۇقلارنى قۇردى. قورۇق تۈزۈمى ئىسپانىيە، پورتۇگالىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ، قورۇق ئىگىسى ئىندىيانلارنى «قوغداش» نامىدا ئۆلارنى دەھشەتلىك ئەزدى ۋە قۇل قىلدى. «قوغدالغان» ئىندىيانلار كىچىككىنە بىر پارچە يەر ئۈچۈن، يەر ئىگىسىنىڭ قورۇقىدا ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىشقا ۋە يۇقىرى باھادىكى يەر ئىجارىسىنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىندىيانلار ئەمەلىيەتتە يانچىلار ئىدى. 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى «ھامىيلىق» تۈزۈمى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئىندىيانلار «ئەمگەك ئارقىلىق قەرز قايتۇرۇش تۈزۈمى»نىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. قورۇق ئىگىسى بۇ ياللانما دېھقانلارغا ئىنتايىن رەھىمسىزلىك قىلاتتى، ئىش ھەققىنى ئالدىن بېرىش ياكى ئۆلارنى ئۆزلىرىنىڭ ماگىزىنىدىن نەرسە - كېرەك سېتىۋېلىشقا مەجبۇرلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئۆلارنى قەرزنى مەڭگۈ قايتۇرۇپ بولالمايدىغان قىلىپ قويىاتتى، بۇنىڭ بىلەن ئۆلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قەرزدار قۇل بولۇپ ئۆتەتتى.

ئېكىنزارلىق قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىكى قورۇق تۈزۈمىنىڭ يەنە بىر خىل ئىگىلىك شەكلى بولۇپ، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىسى بولغان برازىلىيە، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى ۋە ئىسپانىيە مۇستەملىكىسى بولغان جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرى قاتارلىق ئىسسىق بەلباغ ھەم سۇبتروپىك بەلباغ دېھقانچىلىق رايونىدا كەڭ يولغا قويۇلدى. ئېكىنزارلىقلاردا ئاساسەن شېكەر قومۇشى، پاختا، تاماكا، كاكائو قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر تېرىلدى. ئېكىنزار غوجايىنلىرى كەڭ تېرىلغۇ يەرلەرنى ۋە شۇ يەردىكى بارلىق ئەمگەكچىلەرنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. دەسلەپتە، ئېكىنزارلىقلاردا ئىشلەيدىغانلار ئاساسەن ئىندىيانلار بولۇپ، ئۇلار ئېكىنزار خوجايىنلىرىنىڭ قۇلى ھېسابلىناتتى. غوجايىنلار ئۇلارنى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلالايتتى، زور تۈركۈمدىكى ئىندىيانلار ئېغىر ئەمگەك سەۋەبىدىن چارچاپ ئۆلۈپ كېتەتتى. كېيىن ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، مۇستەملىكىچىلەر ئافرىقىدىن مىليونلىغان نېگىرلارنى يۆتكەپ كېلىپ، قۇللارنىڭ سانىنى تولۇقلىدى. ئىستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، 1850 ـ يىلى قۇل سودىسى توختىتىلىشتىن بۇرۇن، برازىلىيەگە كىرگۈزۈلگەن نېگىر قۇللارنىڭ سانى 12 مىليونغا يەتكەن. غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى ۋە برازىلىيە بىر مەھەل دۇنيا بويىچە قۇللار توپلاشقان ئەڭ چوڭ رايونغا ئايلانغانىدى. نېگىر قۇللار ئىنتايىن ۋەھشىيانە ئېزىلىشكە ئۇچراپ، بارلىق سىياسىي ھوقۇق ۋە جىسمانىي ئەركىنلىكى تارتىۋېلىنىدى. ئۇلار ھەر كۈنى 10 نەچچە سائەت ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر بولدى، تۈرمۇش شارائىتى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، ئادەتتە بىر قاۋۇل نېگىر ئېغىر ئەمگەك دەستىدىن ئالتە ـ يەتتە يىلدىن كېيىنلا ئۆلۈپ كېتەتتى.

مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى قىممەت باھالىق مېتال كانلىرى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ كۈچىنىڭ بارىچە تالان ـ تاراج قىلىدىغان

ئوبيېكتىغا ئايلاندى. ئۇلار ھەممىلا جايدا ئالتۇن - كۈمۈش كانلىرىنى ئىزدەپ، بايقىغان ھامان ئۇنى ئوردىنىڭ خۇسۇسىي مۇلكى دەپ جاكارلاپ، خۇسۇسىي كان ئاچقۇچىلارغا تاپشۇردى. كان ئېچىشقا ئاساسەن ئىندىيانلار بىلەن نېگىر قۇللارنى ئەمگەك كۈچى قىلىپ ئىشلەتتى. مېكسىكا، پېرۇ قاتارلىق جايلاردىكى كان رايونىدا ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى «بۆلۈپ ئالۇانغا سېلىش تۈزۈمى»نى قوللاندى. (پېرۇدا «مىدا تۈزۈمى» دېيىلدى)، بۇ خىل ئالۇان تۈزۈمىگە ئاساسەن، ھەر يىلى زور تۇرکۈمدىكى ئىندىيانلارنى نۆۋەت بىلەن كان رايونىغا ھەيدەپ كېلىپ، ئەمگەككە سالدى ۋە ئۆزلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن مىقداردىكى ئالتۇن - كۈمۈش قېزىۋالدى. كان قېزىش ئەمگىكى ناھايىتى جاپالىق ئىدى، مۇستەملىكىچىلەر كان قازغۇچىلارغا ھايۋانغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلغاچقا، كۆپ قىسمى ئۆلۈپ كېتەتتى، شۇڭا كان رايونىغا ھەيدەپ مېڭىلغان كىشىلەر ئۆز كەنتلىرىدىن ئايرىلغاندا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قايغۇرغان ھالدا ئالدىنئالا ئۇلارنىڭ دەپنە مۇراسىمىنى ئۆتكۈزەتتى. خاتىرلىنىشچە، شۇ چاغلاردا مېكسىكىدىكى بەزى كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قانچە چاقىرىم ئارلىقتا ئىندىيانلارنىڭ جەسەت سۆڭەكلىرى دۆۋىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق مەنزىرە شەكىللەنگەن. بىرازلىيەدىكى مىناس گېرايس ئالتۇن كېنىدىمۇ مۇشۇنداق مەنزىرە پەيدا بولغان. مۆلچەرلىنىشچە، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلىنىپ بىر ئەسىر ۋاقىت ئۆتمەيلا، قىرغىن قىلىنغان ۋە قىينىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن ئىندىيانلارنىڭ سانى 13 مىليوندىن 15 مىليونغىچە يەتكەن. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قوللىرىدىكى جۇلالىنىپ تۇرغان ئالتۇن - كۈمۈشلەر، ئىندىيانلارنىڭ دۆۋىلىنىپ كەتكەن ئاپپاق جەسەت سۆڭەكلىرى بەدىلىگە كەلگەنىدى. مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ھەرخىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى. يېزا ئىگىلىكىدە

ئىسپانىيە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ ئۇزۇم، زەيتۇن دەرىخى، زىغىر ئۆستۈرۈشىگە يول قويماي، ئىسپانىيەنىڭ ئۇزۇم هارىقى، زەيتۇن مېيى، كاناپ رەختلىرىنى مۇستەملىكە رايونلىرىدا يۇقىرى باهادا ساتتى. ئۇلار مۇستەملىكە رايونلىرىدا بىر خىللا زىرائەت تېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، پەقەت شېكەر قومۇشى، تاماكا، پاختا، كاكائو قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىشقىلا يول قويۇپ، ئېكسپورتتا يۇقىرى پايدىنى كۆزلىدى. سانائەتتە مۇستەملىكە رايونلىرىنىڭ تۆمۈر رۇدىسى قېزىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلىشىنى، ئىسپانىيە ئېكسپورت قىلالايدىغان مەھسۇلاتلار، مەسىلەن پاختا توقۇمىچىلىق ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشىنى چەكلىدى. پورتۇگالىيە بىرازىلىيەدە زاۋۇت قۇرۇشنى مەنئى قىلىپ، كىچىك كۆلەمدىكى ئۈستىخانىلاردا قۇللارنىڭ كىيىملىرىنى تىكىشكە يول قويدى. ئۇلار مۇستەملىكە رايونلىرىدىن ئەرزان باهادا خام ئەشيا سېتىۋېلىپ، مۇستەملىكە خەلقىنى مۇستەملىكىچى دۆلەت سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىن ياۋروپا تاۋارلىرىنى قىممەت باهادا سېتىۋېلىشقا مەجبۇرلىدى. ئاقىۋىتىتە مۇستەملىكىلەرنىڭ سانائىتى ناهايىتى قالاق هالەتتە قالدى.

مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر مۇستەملىكىلەرنىڭ سودا ئىشلىرىنى قاتتىق تىزگىنلەپ، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئۆز مۇستەملىكە دۆلىتىدىن باشقا دۆلەتلەر بىلەن هەرقانداق شەكىلدە ئالاقە قىلىشىغا يول قويمىدى، هەرقايسى مۇستەملىكە جايلارنىڭ ئۆزئارا سودا قىلىشىنىمۇ چەكلىدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ سودىسىنى مۇستەملىكىچى دۆلەتلەرنىڭ چوڭ سودىگەرلىرى مونوپول قىلىۋالغان بولۇپ، ئىنتايىن ئادىل بولمىغان ئالماشتۇرۇشنى يولغا قىيدى، ئۇلار سۈپىتى ناچار، باهاسى يۇقىرى هەمدە مۇستەملىكە خەلقى ئېهتىياجلىق بولمىغان تاۋارلارنى مۇستەملىكە خەلقىگە مەجبۇرلاپ سېتىپ،

ئاردىن زور پايدا ئالدى. مۇستەملىكە خەلقى ھەر يىلى مۇستەملىكىچى دۆلەتكە ئېغىر باج، قىممەت باھالىق مېتال بۇيۇملارنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن سودىنى مونوپول قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مۇستەملىكە قىلغان بايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا قاتتىق توسقۇنلۇق قىلدى.

كاتولىك دىنى جەمئىيىتىمۇ مۇستەملىكىچى دۆلەتلەرنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇھىم تۈۋرۈكى بولۇپ، ئىندىيانلارنى كونترول قىلىش، قۇل قىلىشنىڭ مەنىۋى قورالىغا ئايلاندى. چېركاۋلار ھەممە يەرنى قاپلاپ، ھەرقايسى مەزھەپتىكى مىسسىيونېرلار ئىندىيانلارنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلاش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى بىخۇدلاشتۇرماقچى بولدى. دىنىي جەمئىيەت دىنىي كېسىمخانا قۇرۇپ، غەيرىي ئەقىدىلەرنى باستۇردى. مۇستەملىكىلەردىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى دىنىي جەمئىيەت قاتتىق تىزگىنلىدى. سىرتقى جايلاردىن كىرگەن مەتبۇئات بۇيۇملىرى دىنىي جەمئىيەتنىڭ قاتتىق تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلدى، كاتولىك دىنىي ئەقىدىلىرىگە ماس كەلمەيدىغان سۆز ـ ھەرىكەتلەر دىنىي كېسىمخانىنىڭ رەھىمسىز جازاسىغا ئۇچرىدى. دىنىي جەمئىيەت مۇستەملىكىلەردىكى ئەڭ چوڭ فېئودال ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى بولۇپ، مۇستەملىكىلەردىكى يەرلەرنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى شۇلارغا تەۋە ئىدى، يەنە تېخى ئۆشرە بېجى يىغاتتى.

ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە تالان ـ تاراج قىلىشى نەتىجىسىدە، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى ۋە دەپسەندە قىلىندى.

(2) مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كىرىزىسى

مۇستەملىكىچى دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكە سىياسىتى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئۇزاق ۋاقىت بوغۇپ قويالمىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىدا كۆرۈنەرلىك ئۆسۈش بارلىققا كەلدى. بەزى شەھەرلەردە قول سانائەت ئۇستىخانىلىرىنىڭ سانى كۆپەيىپ، تۇرلۈك تۆمۈر جابدۇقلار، توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، ئۆي جاھازلىرى، كۆن ـ خۇرۇم، مىلتىق دورىسى، ئەينەك قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مېكسىكىنىڭ كېرىتارو بازىرىدىلا 18 قول سانائەت ئۇستىخانىسى ۋە 300 دىن ئارتۇق كىچىك دۇكان بارلىققا كېلىپ، 1280 توقۇش ماشىنىسى ئىشقا سېلىنىپ، 900 ئىشچى ئىشلىدى. مۇستەملىكە رايونلىرى ئىشلەپچىقارغان بويياق، قومۇش شېكىرى، پاختا، ھايۋان تېرىسى ۋە كۆك تاماكا ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بازار تېپىشقا باشلىدى. پاناما ۋە بوئىنوس ئايرېس قاتارلىق جايلاردا كېمىسازلىق سانائىتى تەرەققىي قىلدى. ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىرقەدەر ئاستا بولۇۋاتقان بىرازىلىيەدىمۇ توقۇمىچىلىق، كېمىسازلىق قاتارلىق بىر قاتار قول سانائەت ئىشخانىلىرى بارلىققا كەلدى. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مۇستەملىكە خەلقى ئەركىن سودا شوئارىنى توۋلاپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇشنى كۆچلۈك تەلەپ قىلدى. مۇستەملىكىچى دۆلەت بەزى سودا چەكلىمىسىنى بوشىتىشقا مەجبۇر بولۇپ، بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارىدى. مەسىلەن، 1774 ـ يىلى ئىسپانىيە پەرمان چۈشۈرۈپ ھەرقايسى مۇستەملىكىلىرىنىڭ ئۆزئارا سودا قىلىشىغا يول قويدى. 1778 ـ يىلى ھەرقايسى مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەملىكىچى دۆلەت

بىلەن ئەركىن سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى تېخىمۇ جانلىنىپ، بوئېنوس ئايرېس، كاراكاس قاتارلىق ئىقتىسادىي مەركەزلەر بارلىققا كەلدى. سودىگەرلەرنىڭ سانىمۇ تېز كۆپەيدى، بوئېنوس ئايرېستا 1738 ـ يىلى 75 سودىگەر بولغان بولسا، 1778 ـ يىلى كۆپىيىپ 635 گە يەتتى. نۇرغۇن سودىگەرلەرنىڭ مەبلىغى 20 ـ 30 يىل ئىچىدە 10 ھەسسە، ھەتتا 50 ھەسسە ئاشتى. سودا كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتى مۇستەملىكىلەرنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش رولىنى ئويناندى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت مىقدارىنىڭ ئېشىشى چوڭ قۇرۇقلۇق دېگىز بويى رايونلىرى ۋە كارىپ دېڭىزى ئېكىنزارلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قوزغالغان «كاكائو قىزغىنلىقى» تۈپەيلىدىن، ۋېنېسۇئېلاندىكى كاراكاس ئۆلكىسىدىلا كاكائو ئېكىنزارلىقى 1444 كە يېتىپ، ھەر يىلى 8 مىليون 70 مىڭ كىلوگىرام كاكائو ئېكسپورت قىلدى. بۇنداق چوڭ ئېكىنزارلىقلار «قۇللۇق تۈزۈم ئۇستىگە قۇرۇلغان» بولۇپ، نېگىر قۇللارنىڭ ئەمگەك مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما، ئېكىنزار خوجايىنلىرى بۇ ئېكىنزارلىقلارنى «جان بېقىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سودا كارخانىسى قۇرۇش ئۈچۈن بەرپا قىلغان»[1].

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تېز راۋاجلانغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر كۈچىنىڭ بارچە قوغدىغان قالاق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسېرى كەسكىنلىشىپ، مۇستەملىكە خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى يولىغا مېڭىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 16 مىليون بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى

---

① «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 ـ توم، 2 ـ قىسىم، 265 ـ ـ 340 ـ بەتلەر.

300 مىڭ نوپۇس بىۋاستە ئىسپانىيەدىن كەلگەن ئەمەلدارلار، يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلار، چوڭ سودىگەرلەر ۋە چوڭ پومپىشچىكلار ئىدى. بۇ «يېرىم ئاراللىقلار» (ئىسپانىيە ياۋروپانىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى پىرىنىئوس يېرىم ئارىلىغا جايلاشقان بولغاچقا، «يېرىم ئاراللىقلار» دېگەن نامى بار) مۇستەملىكىلەرنىڭ مەمۇرىيەت، ھەربىي، سوت ۋە دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىپىلىرىنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئۇلار مۇستەملىكە جەمئىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانى، ئەزگۈچىلەر ھېسابلىناتتى. ئۇلاردىن قالسا، شۇ جايلاردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن 3 مىليون ئاق تەنلىك (كلېئولار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بار بولۇپ، ئۇلار ئىسپانىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئۇلار مۇستەملىكىلەرنىڭ كۆپ ساندىكى زېمىنلىرىنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، مۇستەملىكە جەمئىيىتىنىڭ پومپىشچىكلار گۇرۇھى ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلغانىدى. ئۇلار ھەم ئەمگەكچى خەلقنى ئېزەتتى، ھەم مۇستەملىكىچى دۆلەت بىلەن زىددىيەتتى بار ئىدى. ئۇلار نامدا «يېرىم ئاراللىقلار» بىلەن باراۋەر، ئوخشاشلا مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ پۇقرالىرى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مەمۇرىي ئورگان، ھەربىي ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ سىرتىغا قويۇلاتتى. ئىسپانىيە لاتىن ئامېرىكىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ۋەزىپە ئۆتىگەن 170 باش ۋالىي ئىچىدە ئاران تۆت نەپىرى يەرلىك ئاق تەنلىك ئىدى. مۇشۇنداق كەمىستىش ۋە چەتكە قېقىش سەۋەبىدىن، ئۇلار بىلەن مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ مۇستەملىكە ئورگانلىرى ئارىسىدا سۈركىلىش ۋە توقۇنۇش دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يەرلىك ئاق تەنلىكلەر ئارىسىدا، مۇستەملىكىلەردىكى ئەڭ دەسلەپكى سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيەسى پەيدا بولدى، پومپىشچىكلار ئارىسىدىمۇ دۇنيا

بازىرى بىلەن ئالاقىسى بار ئېكىنزار غوجايىنلىرى گۈرۈھى بۆلۈنۈپ چىقتى، ئۇلار مۇستەملىكىچى دۆلەت دائىرىلىرىنىڭ مۇستەملىكىلەردىكى سودا - سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى ھاكىمىيەتكە تايىنىپ يوغۇپ قويۇشىغا نارازى بولۇپ، بارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئەركىن سودا قىلىشنى ۋە مۇستەملىكىچى دۆلەتتىن بۆلۈنۈپ چىقىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ «ئامېرىكا قىتئەسىلىك» دېگەن مىللىي ئېڭى بارغانسېرى كۈچىيىپ، مۇستەقىلچىلەر تەرەپدارلىرى بارلىققا كەلدى، كېيىن بۇلار مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىكى رەھبىرىي كۈچكە ئايلاندى. ئىسپانىيەلىكلەر ئىندىيانلارنىڭ شالغۇت ئەۋلادلىرى مىستىيۇلار دەپ ئاتالدى، ئىسپانىيەلىكلەر بىلەن نېگىرلارنىڭ شالغۇت ئەۋلادلىرى مولاتلار دەپ ئاتالدى، نېگىرلار بىلەن ئىندىيانلارنىڭ شالغۇت ئەۋلادلىرى سامباۋلار دەپ ئاتالدى. بۇ شالغۇتلارنىڭ نوپۇسى 5 مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، مۇستەملىكە جەمئىيىتىنىڭ كەڭ ئەمگەكچى ئاممىسىنى، يەنى قول ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر، ئەركىن چارۋىچىلارنى تەشكىل قىلغانىدى، ئاز سانىدىكىلىرى تۆۋەن قاتلامدا پوپ بولۇپ ئىشلىگەنىدى. شالغۇتلار نامدا ئەركىن ئادەم ھېسابلانسىمۇ، ئەمما قانۇنىي پۇقرالىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىمۇ تۇراقسىز بولۇپ، ھەر ۋاقىت ۋەيران بولۇش ئېھتىمالى بار ئىدى، ئۇلار ھەرخىل كەمسىتىشلەرگە ئۇچراپ تۇراتتى، شۇڭا ئۇلار مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىدە مۇھىم كۈچ ھېسابلىناتتى. مۇستەملىكىلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدىغان ئىندىيانلار بىلەن نېگىرلار جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكىلەر بولۇپ، ئىندىيانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئجارىكەش دېھقانلار ۋە قەرزدار قۇللار ئىدى، نېگىرلار ئاساسەن ئېكىنزار غوجايىنلىرىنىڭ قۇلى ئىدى. ئۇلار مىللىي زۇلۇم، سىنىپىي زۇلۇم ۋە ئىرقىي زۇلۇمغا ئەڭ قاتتىق ئۇچرىغان بولغاچقا، ئىنقىلابىيلىقى كۈچلۈك،

ئىرادىسى مۇستەھكەم ئىدى. ئىندىيانلار بىلەن نېگىر قۇللار مۇستەملىكىچىلەرنىڭ رەھىمسىز ھۆكۈمرانلىقىغا چىدىماي، ئۈزۈكسىز كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىندىيانلارنىڭ قوزغىلىڭى دائىم ئىنىكا دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش شوئارى ئاستىدا يۈز بەردى. 1742 ـ يىلى پېرۇدا نەچچە ئون مىڭ ئىندىئان قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلار، پومپىشچىكلار ۋە مىسسىيونېرلارنى ئۆلتۈردى ۋە قوغلاپ چىقاردى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى خۇئان سانتوس ئۆزىنى «ئىنكا ئىمپېرىيەسى» ھۆكۈمرانىنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتاپ، ئىنكا دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قىلدى. 1780 ـ يىلى پېرۇدىكى ئىندىيانلار كوندور كانچوينىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىندىيانلارنى مۇستەقىل «ئىنكا ئىمپېرىيەسى» قۇرۇشقا چاقىرىق قىلدى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى نەچچە ئون مىڭغا يېتىپ، پېرۇنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنىنى ئىككى يىلدىن ئارتۇق ئىگىلەپ تۇردى. بۇ قوزغىلاڭ ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما لاتىن ئامېرىكىسى خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى تىز پۈكمەس ئىنقىلابىي روھىنى نامايان قىلدى.

بىرازىلىيەنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ئىسپانىيە مۇستەملىكىلىرىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ئوخشىمايدىغىنى، بىرازىلىيەدىكى 3 مىليون نوپۇسنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدىغان نېگىر قۇللار ئېكىنزار غوجايىنلىرىغا قارشى كۈرەشنى ئىرچىل داۋاملاشتۇردى. 1630 ـ يىلى 20 مىڭدىن ئارتۇق نېگىر پالما ئورمانلىقىغا توپلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ بامارىئوس دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، پورتۇگالىيە مۇستەملىكە ھۆكۈمىتىنىڭ قورشاپ يوقىتىشىغا قارشى تۇرۇپ، يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بىرازىلىيەدىكى كۆپلىگەن نېگىر قۇللار مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئاساسىي كۈچ بولۇپ

قالدى.

مۇستەملىكە جەمئىيىتىدە مىللىي زۇلۇم، سىنىپىي زۇلۇم ۋە ئىرقىي كەمسىتىش مەۋجۇت بولۇپ، بۇ زىددىيەتلەر بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ، مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى، ئەمما، بۇلارنىڭ ئىچىدە، مىللىي زىددىيەت شۇ چاغدىكى مۇستەملىكە جەمئىيىتىدە ئاساسلىق زىددىيەت ئىدى. ئىندىيانلار، نېگىرلار، شالغۇتلار بىلەن يەرلىك ئاق تەنلىكلەر ئارىسىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورۇنىنى ئوخشىماسلىق، سىنىپىي، ئىرقىي زىددىيەت مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئورتاق مىللىي زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن تېزرەك قۇتۇلۇپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشتەك ئورتاق ئارزۇسى بار ئىدى. دەل مۇشۇ ئارزۇ مۇستەملىكە خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، كۈرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى ئاساسىي دۈشمەن بولغان ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارىتىپ، مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى.

18 - ئەسىردىكى ياۋروپا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئاقارتىش ھەرىكىتى ۋە ئامېرىكا، فىرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى لاتىن ئامېرىكىسى خەلقىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا، مۇستەملىكىلەردە بىر تۈركۈم ئىنقىلابىي زىيالىيلار بارلىققا كەلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە شەخسلەر فىرانسىيە ياكى ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەردە تەربىيە ئالغان بولۇپ، ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەلىماتى ۋە ئەسەرلىرى، ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تارىخى بىلەن تونۇش ئىدى، ئىنقىلابىي زىيالىيلار مۇشۇ كىشىلەرنى يادرو قىلىپ، مۇستەملىكىلەردە بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ئىدىيەسىنى تارقىتىپ، مۇستەقىللىقنى

قولغا كەلتۈرۈشنىڭ جامائەت پىكرى تەييارلىقىغا كىرىشتى ھەم مەخپىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. كولومبىيەلىك نارنىو (1769 ــ 1822) 1794 ـ يىلى فرانسىيەنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نىڭ ئىسپان تىلىدىكى نۇسخىسىنى بېسىپ تارقاتتى. چىلى جۇمھۇرىيەت تەرەپدارى روفاس (1743 ــ 1816) ياۋروپادىن نۇرغۇن كىتابلارنى ئېلىپ كېلىپ، چىلىدا مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» ۋە «ئېنسكلوپېدىيە»نى ئوقۇپ مۇھاكىمە قىلدى. ۋېنسوئېلالىق مىراندا (1750 ــ 1816) ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋە فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابىغا قاتناشقان، بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنى چوڭقۇر قوبۇل قىلغان بولۇپ، كېيىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى. بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئىدىيەسىنىڭ تارقىلىشى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى ئىدىيەۋى تەييارلىق بىلەن تەمىنلىدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياۋروپانىڭ خەلقئارا مۇھىتىمۇ لاتىن ئامېرىكىسى خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىگە پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. 1796 ـ يىلى ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئىسپانىيە فرانسىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ئەنگلىيەگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ قامال قىلىشى سەۋەبىدىن، ئىسپانىيەنىڭ سودا ئىشلىرى كاساتلاشتى. 1807 ـ يىلى پورتۇگالىيە بىلەن ئىسپانىيە ناپولېئوننىڭ «چوڭ قۇرۇقلۇقنى قامال قىلىش سىستېمىسى»غا نائىلاج ئەزا بولغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە غەربىي دېڭىز قىرغىقىغا بولغان كونترولىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسپانىيەنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلىرىگە قاراتقان كونترولىنى بوشىشىپ قالدى، بۇلار لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشىغا پايدىلىق بولدى.

2 ـ بۆلۈم هايتى ئىنقىلابى

هايتى ئەسلىدە ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ ئارالغا قول سوزدى، ئىسپانىيە 1697 ـ يىلىدىكى رىسۋېيىك شەرتنامىسىگە ئاساسەن هايتىنى فرانسىيەگە بۆلۈپ بەردى.

فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى هايتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، باش ۋالىي ۋە كاتولىك دىنى باش ئېپىسكوپى باشچىلىقىدىكى مۇستەملىكە هۆكۈمرانلىق ئورگىنى قۇرۇپ، بىر قاتار قانۇن قىلىش خاراكتېرىدىكى قانۇن ـ پەرمانلارنى ئېلان قىلىپ، ۋەھشىيلەرچە قانۇللۇق تۈزۈمنى يۈرگۈزدى. ئۇلار هايتىدا شېكەر قومۇشى، قەھۋە، نىل بويىاق قاتارلىق ئىسسىق بەلباغ زىرائەتلىرى ئۆستۈرۈلىدىغان چوڭ ئېكىنزارلىقلارنى قۇردى. ئارالنىڭ يەرلىك ئاهالىسى بولغان ئىندىيانلار قىرىلىپ تۈگەي دەپ قالغاچقا، فرانسىيە مۇستەملىكە دائىرىلىرى ئافرىقىدىن زور تۈركۈمدىكى نېگىر قۇللارنى يۆتكەپ كېلىپ، ئېكىنزارلىقنىڭ ئېغىر ئەمگىكىگە سالدى. نېگىرلارنىڭ قان ـ تەرىنىڭ بەدىلىگە مۇستەملىكچىلەر زور بايلىققا ئېرىشتى. شۇ چاغلاردا هايتى دۇنيادىكى ئەڭ باي ئىسسىق بەلباغ مۇستەملىكە رايونىغا ئايلىنىپ، غەرب بازارلىرىدىكى شېكەر ۋە قەھۋەنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقاردى، ئۇنىڭ ئېكسپورت سودا سوممىسى فرانسىيە مۇستەملىكىلىرى ئومۇمىي سودا سوممىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. خاتىرلىنىشىچە، شۇ چاغدا ئارالدىكى فرانسىيە ئېكىنزار غوجايىنلىرىنىڭ هەشەمەتلىك سارايلىرى، ئالتۇندىن هەل بېرىلگەن ئات هارۋىسى ۋە توپ ـ توپ دېدەك ـ چاكارلىرى بولۇپ، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن.

فرانسیه مۇستەملىكچىلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى، چوڭ ئېكىنزار غوجايىنلىرى، چوڭ سودىگەرلەر، ئوفىتسېرلار ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلارنى قوشقاندا جەمئىي 40 مىڭ ئەتراپىدىكى ئادەمنى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسمۇ، پۈتۈن ھايتىنىڭ ئىقتىسادىي تومۇرىنى تىزگىنلەپ، ھايتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە دىنىي جەمئىيەتتىكى مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ھايتىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ھېسابلىناتتى. ھايتى نوپۇسنىڭ ئوندىن توققۇزىنى ئىگىلەيدىغان نېگىر قۇللارنىڭ سانى 480 مىڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى تارتىۋېلىنىپ، تەقدىرى ئېچىنىشلىق ھالغا چۈشۈپ قالغاچقا، توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋە قېچىپ كېتىش كۆرەشلىرى ئۈزۈلمىدى. شالغۇتلار ۋە ئەركىن نېگىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئادەم سانى 30 مىڭغا يېتىدىغان ئەركىن رەڭلىك ئىرقلارنىڭ ئاز مىقداردىكى يېرى بولۇپ، كۆپ قىسمى ئۇششاق سودىگەرلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئىدى. ئۇلار سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەملىكچىلەرنىڭ قاتتىق چەكلىمىسى ۋە كەمسىتىشىگە ئۇچرايتتى، قانۇندا ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇن ۋە ئاممىۋى ئورگانلاردا ۋەزىپە ئۆتىشى چەكلەنگەن بولۇپ، ياقۇت ئىشلىتىلگەن زىبۇ زىننەت تاقىشىغا، ئات ھارۋىسىغا ئولتۇرۇشىغا، ھەتتا پارىژغا سايahەتكە بېرىشىغا يول قويۇلمايتتى. نېگىر قۇللار، ئەركىن رەڭلىك ئىرقلار بىلەن فرانسىيە مۇستەملىكچىلىرى ئارىسىدا ساقلانغان ئۆتكۈر زىددىيەت تەرەققىي قىلىپ ھايتى ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولدى.

ھايتى ئىنقىلابى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە پارتلىدى. ھايتىدىكى ئەركىن رەڭلىك ئىرقلار 1789 ـ يىلى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلان قىلغان ئەركىنلىك باراۋەرلىك پىرىنسىپىغا ئاساسەن، ئالدى بىلەن فرانسىيە

هۆكۈمەتتىن ئاق تەنلىكلەرگە ئوخشاش پۈقرالىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1790 ـ يىلى ۋىنسېنت ئوخنىڭ رەھبەرلىكىدە رەڭلىك ئىرقلارنىڭ تۇنجى قېتىملىق قورالىق قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەربىكتى تايانچسىز بولغاچقا، تېزلا باستۇرۇۋېتىلدى، ۋىنسېنت ئوخقا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

1791 ـ يىلى ھايتىدىكى ئەركىن رەڭلىك ئىرقلار بۇئوكمانىڭ رەھبەرلىكىدە يەنە بىر قېتىم قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا نۇرغۇن نېگىر قۇللار قاتناشقانلىقتىن، ناھايىتى تېز كېڭىيىپ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىققا ۋە قۇللۇق تۈزۈمگە قارشى كۈرەشكە ئايلاندى. قەلبى ئۆچمەنلىككە تولغان نېگىر قۇللار ئېكىنزارلىقلارنى كۆيدۈرۈپ، ئېكىنزار غوجايىنلىرىنى ئۆلتۈردى. شۇ چاغدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەرنىڭ خاتىرىلىشىچە، قوزغىلاڭ پارتلاپ ئىككى ئاي ئىچىدىلا، تەخمىنەن 2000 ئاق تەنلىك مۇستەملىكىچى ئۆلتۈرۈلگەن، 180 شېكەر قومۇشى ئېكىنزارلىقى ۋە 900 قەھۋە ۋە نىل بويىاق ئېكىنزارلىقى بۈزۈۋېتىلگەن. ئېكىنزار غوجايىنلىرى پاتىپاراق بولۇشۇپ، سانتو دومىنگو ئارىلىنىڭ شەرقىدىكى ئىسپانىيە مۇستەملىكىسىگە ياكى غەربىي ھىندى تاقىم ئارالىرىغا قېچىپ بېرىۋالغان. مەشھۇر نېگىر رەھبەر دۇسسان روۋېدول (1743 ــ 1803) بۇ قېتىملىق ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلدى. دۇسسان روۋېدول ئەسلىدە ئېكىنزار غوجايىنىنىڭ قۇلى ۋە ھارۋىكەشى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئۇ ئەركىنلىككە ئىنتىلىپ، زۇلمەتلىك مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە مۇدھىش قۇللۇق تۈزۈمگە نەپرەتلىنەتتى. ئۇ قۇللار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىش جەريانىدا تەدرىجىي تاۋلىنىپ، نېگىر قۇللارنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جەڭ قىلىدىغان ھەربىي

تالانتقا ئىگە رەھبەر بولۇپ يېتىشتى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا زورىيىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ھايتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم زېمىنىنى تىزگىنلىدى.

ئارالدىكى چوڭ ئېكىنزار غوجايىنلىرى فىرانسىيەنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىغا تايىنىپ قوزغىلاڭنى باستۇردى، نېگىر قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قورال - يارىغلىرى كەمچىل، جابدۇقلىرى ناچار بولسىمۇ، ئۇلار مۇستەقىللىق، ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن جەڭ قىلغاچقا، جاسارىتى ئۇستۇن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قۇللارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەچكە، ئاخىرىدا فىرانسىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى.

بۇ چاغدا، سانتو دومىنگو ئارىلىنىڭ شەرقىدىكى ئىسپانىيەلىكلەر فىرانسىيەنىڭ ياۋروپادىكى فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھايتىنى قايتىدىن ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىدە، قۇللارنى ئازاد قىلىش نامى بىلەن، 1793 - يىلى ھايتىغا قوشۇن ئەۋەتتى، دۇسسان ئىسپانىيەلىكلەرنىڭ سۇيىقەستىنى بىلىۋېلىپ، 1794 - يىلى ئىسپانىيە قوشۇنىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئارالنىڭ شەرقىي قىسمىنىمۇ ئازاد قىلدى. قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان چوڭ ئېكىنزار غوجايىنلىرى ئەنگلىيەدىن قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى. فىرانسىيە بىلەن دۈنيا زومىگەرلىكىنى تالىشىۋاتقان ئەنگلىيە بۇنى ھايتىنى بېسىۋېلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قاراپ، ھايتىغا 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى. ئەنگلىيە قوشۇنى ھايتىدا قۇرۇقلۇققا چىققاندىن كېيىن، نېگىر قۇللار ۋەتەن زېمىنىنى قوغداش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. 1798 - يىلى 10 - ئايدا، ئەنگلىيە قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، دۇسسان بىلەن شەرتنامە ئىمزالاپ، ھايتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى، بۇنىڭ بىلەن نېگىر قوزغىلاڭچىلار پۈتۈن ئارالنى ئىگىلىدى.

1801 ـ يىلى دۇسسان روۋېدول ھايىتىنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلاپ، ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلدى. ئاساسىي قانۇندا: قۇللۇق تۈزۈمىنى رەسمىي بىكار قىلىش، بارلىق ئىرقلار بىردەك باراۋەر بولۇش، خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈك دەخلى ـ تەرۇزگە ئۇچرىماسلىق، سودا ئەركىنلىكىگە يول قويۇش، ھايىتىنىڭ مۇستەقىللىقىغا چەت ئەللەرنىڭ ئارىلىشىشىغا يول قويماسلىق قاتارلىقلار بەلگىلەندى. دۇسسان روۋېدول ئۆمۈرلۈك باش ۋالىيلىققا سايلاندى.

1799 ـ يىلىدىن 1801 ـ يىلىغىچە دۇسسان روۋېدول باش ـ چىلىقىدىكى ھايتى يېڭى ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىل ـ دۇرۇشقا ئائىت بىرقانچە تۈرلۈك ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئۆزگەر ـ تىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى. بىرىنچى، قېچىپ كەتكەن ئې ـ كىنزار غوجايىنلىرىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۇلارنى قوزغىلاڭچى ئوفىتسېرلار ۋە يېرى يوق نېگىرلارغا تەقسىملەپ بەردى. ئەمما، بۇ يەرلەر نوپۇس بويىچە تەقسىم قىلىنمىغاچقا، يەككە دېھقانچىلىق ئىگىلىكى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەندىن باشقا، بىر تۈركۈم نېگىر ئېكىنزار خوجايىنلىرى مەيدانغا كەل ـ دى. دۇسسان روۋېدولنىڭ قول ئاستىدىكى ئوفىتسېرلاردىن دې ـ سالىن بىلەن كىرىستون بىر قۇلدىن نەچچە يۈز مىڭ ئامېرىكا دوللىرى پۇلى بار، بىرقانچە ئون ئېكىنزارلىقنىڭ غوجايىنىغا ئايلاندى. ئىككىنچى، قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىنىپ، ئازاد بولغان قۇللار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن غوجايىنلارغا يالىنىپ ئىشلە ـ دى. يالىنما ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئىشلەپچىقىرىلغان مەھ ـ سۇلات قىممىتىنىڭ ئوچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلىدى. ئۇ ـ چىنچى، سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. سودا ئەركىنلىكى تە ـ شەببۇس قىلىنىپ، باج نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى. تاشيوللار ياسە ـ لىپ، ئات ھارۋىسى تىرانسپورتى راۋاجلاندۇرۇلدى. بۇ تەدبىرلەر ھايتىنىڭ ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقە ـ نى ئىلگىرى سۈردى.

هايتى مۇستەقىللىق جاكارلىغان ۋاقىت، دەل ناپولېئون ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر ئۇستىدىن غالىب كەلگەن ۋاقىتقا توغرا كەلدى. فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى هايتىنى قايتىدىن بېسۋېلىپ، ئارالدا ئېكىنزار قۇللۇق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ناپولېئون ئەنگلىيە بىلەن زومىگەرلىك تالىشىش ئۈچۈن، هايتىنى بازا قىلىپ، ئامېرىكا قىتئەسىدە فرانسىيە مۇستەملىكە ئىمپېرىيەسى قۇرۇشتىن ئىبارەت قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. ناپولېئون سىڭلىسىنىڭ ئېرى گېنېرال لىكسەيرنى 1801 - يىلى 54 ھەربىي كېمە ۋە 30 مىڭغا يېقىن ئەسكەر بىلەن هايتىغا ئەۋەتتى. لىكسەير هايتىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، كۆپ قېتىم «جازا يۇرۇشى» قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سىياسىي سۈيىقەست پىلانلىدى. 1802 - يىلى، ئۇ «تىنچلىق سۆھبىتى» ئۆتكۈزۈش نامى بىلەن دۆسسان روۋېدولنى سۆھبەتكە تەكلىپ قىلىپ، ئىناۋىتىنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىشىگە قارىماي دۆسساننى قولغا ئېلىپ، كويزا - كىشەن سېلىپ، فرانسىيەگە ئېلىپ كەلدى. نېگىر قۇللارنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە جەڭ قىلغان بۇ جەڭچى 1803 - يىلى فرانسىيە تۇرمىسىدە ئۆلۈپ كەتتى. ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ئۇ ئۆزىنىڭ هايتىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا چوڭقۇر ئىشەنچىسى بارلىقىنى ئېيتىپ مۇنداق دېگەن: «مېنى ئۆلتۈرگىنىڭلار سانتو دومىنگودىكى بىر تۇپ ئەرىكنىلىك دەرىخىنى يېقىتقىنىڭلارغا باراۋەر، ئەمما بۇ دەرەخ قايتىدىن كۆكلەپ ياشنايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ يىلتىزى بەك چوڭقۇر.»

دۆسسان روۋېدولنىڭ تۈتۈپ كېتىلىشى هايتى ئىنقىلابى ئۈچۈن زور يوقىتىش بولغان بولسىمۇ، ئەمما دۈشمەننىڭ رەزىل سۈيىقەستى هايتى خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى، هايتى خەلقى تېخىمۇ باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. نېگىرلارنىڭ جان پىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن ۋە ئىسىق بەلباغ سېرىق

قىزىتما كېسىلىنىڭ تارقىلىشى فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. ھايتى فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ قەبرىستانلىقىغا ئايلاندى. 1803 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، فرانسىيە قوشۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ناپولېئون ھايتىنى قايتا بويسۇندۇرۇشقا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئەۋەتكەن 43 مىڭ كىشىلىك تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ 35 مىڭى ئۆلۈپ تۈگىدى، لېكسېرمۇ يۇقۇملۇق كېسەل بىلەن ئۆلدى. فرانسىيە فىلوتى قېپقالغان 8000 قېرى ـ چۈرىلەر ۋە ئاجىز ـ مېيىپ ئەسكەرلىرىنى كېمىگە بېسىپ ئارالدىن ئايرىلدى، قايتىش سەپىرىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەنە ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسىگە ئەسىرگە چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە ھالاك بولدى.

فرانسىيە قوشۇنىنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، 1803 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ھايتى خەلقى «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»نى ماقۇللاپ، «سانتو دومىنگونىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلاپ، بىز ئۆزىمىزنىڭ غۇرۇرىنى قايتۇرۇۋالدۇق، ھوقۇقىمىزنى قوغدىدۇق؛ بىز ھوقۇقىمىزنى ھەرقانداق كۈچلۈك دۆلەتكە مەڭگۈ تارتقۇزۇپ قويماسلىققا قەسەم قىلىمىز» دەپ جاكارلىدى. 1804 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تۇنجى بولۇپ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلغان دۆلەت سانتو دومىنگو ئارىلىدا رەسمىي مۇستەقىللىق جاكارلاندى ھەمدە ئىندىيانلارنىڭ ئەنئەنىۋى نامى «ھايتى»نى دۆلەت نامى قىلىپ تاللىدى.

ھايتى ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلىپ، لاتىن ئامېرىكىسى خەلقىنىڭ ئىنقىلاب قىلىش ئىشەنچىسى ۋە كۈرەش ئىرادىسىگە زور ئىلھام بەردى ھەمدە كۈرەش قىلىش ئۇلگىسىگە ئايلىنىپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

3 ـ بۆلۈم ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (1826 ــ 1810)

هايتى ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدە تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇرۇشى پارتلاپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئەۋجگە كۆتۈرۈلدى.

1808 ـ يىلى فرانسىيە قوشۇنى ئىسپانىيەگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، پادىشاھ كارلوس IV نى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن تۇرمىگە تاشلىدى، ناپولېئوننىڭ ئاكىسى جوسېف ئىسپانىيەنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇردى.

1810 ـ يىلى فرانسىيە قوشۇنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىسپانىيەنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى بېسىۋالدى، ئىسپانىيەنىڭ مەركىزىي هاكىمىيىتى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇتلۇقتىن قالدى. بۇ خەۋەر ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش سىگنالىغا ئايلىنىپ، هەرقايسى جايلاردىكى خەلق كەينى ـ كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى، بۇنىڭ بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىسپانىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى باشلاندى.

ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئاساسلىق مۇنداق ئۈچ ئۇرۇش مەيدانىغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، ۋېنېسۇئېلانى مەركەز قىلغان جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇش مەيدانى؛ ئىككىنچى، لاپلاتانى مەركەز قىلغان جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇش مەيدانى؛ ئۈچىنچى، مېكسىكىنى مەركەز قىلغان شىمالىي

ئامېرىكا ۋە ئوتتۇرا ئامېرىكا ئۇرۇش مەيدانى.

1. ۋېنسۇئېلانى مەركەز قىلغان جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسىم رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى

ۋېنسۇئېلانى مەركەز قىلغان جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمى ئىسپانىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئەڭ بۇرۇن پارتلىغان، ئۇرۇش ئەڭ كەسكىن بولغان رايوندۇر.

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلاشتىن ئىلگىرى، ۋېنسۇئېلالىق مىراندا (1750 ــ 1816) ئىسپانىيە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇزاق مۇددەت مەخپىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ ياۋروپا، ئامېرىكا دۆلەتلىرىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ، چەت ئەللەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ۋېنسۇئېلاتىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە ئاشۇرۇش ئارزۇسىدا بولدى. 1806 ـ يىلى، ئۇ ئامېرىكىدا بىر يىراقتا يۇرۇش قىلىش ئەترىتى تەشكىللەپ، ۋېنسۇئېلانىڭ دېڭىز قىرغىقىدىن ھوجۇم قىلىپ قۇرۇقلۇققا چىقتى، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى دۆلەت ئىچىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، ناھايىتى تېزلا مەغلۇپ بولدى.

1810 ـ يىلى فىرانسىيە ئارمىيەسىنىڭ ئىسپانىيەنى بېسىۋالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر ۋېنسۇئېلاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، پايتەخت كاراكاستا 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى قوزغىلاڭ پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلار ئىسپانىيەلىك مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلارنى قولغا چىقىرىپ، يېڭى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇردى. يېڭى ھۆكۈمەت يەرلىك ئاق تەنلىكلەردىن تەشكىللەندى، ئۇلار ئەدلىيە ئورگانلىرى، ئارمىيەنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، سودا، باج قاتارلىق ساھەلەردە ئىسلاھات ئېلىپ باردى، يەنە قۇللارنى ئېلىپ ـ سېتىشنى چەكلەش بۇيرۇقى چۈشۈردى. 1810 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، مىراندا ۋېنسۇئېلاغا قايتىپ كېلىپ

«ۋەتەنپەرۋەرلەر ئۇيۇشمىسى»غا رەھبەرلىك قىلىپ، مۇستەقىللىق ۋە جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنىڭ تەشۋىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىنقىلابنى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىغا باشلاپ مېڭىشقا تىرىشتى. 1811 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېڭىدىن سايلاپ چىقىلغان مىللىي پارلامېنت يىغىنى چاقىرىلدى. 7 ـ ئايدا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» ماقۇللىنىپ، ۋېنسۇئېلا مۇستەقىل بولغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىدى، مىراندا باشچىلىقىدىكى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىلدى. ئەمما، جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى خەلق ئاممىسىنىڭ تۈرمۈشىنى ياخشىلايدىغان كونكرېت چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللانمىدى ھەمدە ئىسپانىيە ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى قەتئىيلىك بىلەن تازىلىمىدى. 1812 ـ يىلى باھاردا، كاراكاس قاتارلىق جايلاردا بەختكە قارشى يەر تەۋرەش يۈز بېرىپ، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، ئەكسىيەتچى كۈچلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، مالىمانچىلىق تۇغدۇردى، بۇ چاغدا كارپ دېگىزى قىرغىقىدىكى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، جۇمھۇرىيەتكە ھۇجۇم قوزغىدى. جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئاممىۋى ئاساسى ئەسلىدىلا ئاجىز، ئۇنىڭ ئۇستىگە رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېغىر ئىختىلاپ يۈز بەرگەچكە، جۇمھۇرىيەت قوشۇنى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولدى، 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى مىراندا ئىسپانىيە قوشۇنى بىلەن شەرتنامە ئىمزالاپ، قورال تاشلاشقا قوشۇلدى، ۋېنسۇئېلانىڭ بىرىنچى جۇمھۇرىيىتى ئاخىر مۇشۇنداق ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى، مىراندامۇ قولغا ئېلىنىپ، كېيىن ئىسپانىيەدىكى تۈرمىدە ئۆلدى.

جۇمھۇرىيەت دەسلەپتىلا ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ۋېنسۇئېلا ئىنقىلابچىلىرى كۈرەش قىلىشتىن ۋاز كەچمىدى. ئۇلار تۇنجى جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى

بولغان سىمون بولىۋار (1783 ــ 1830)نىڭ رەھبەرلىكىدە كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى. بولىۋار كاراكاستىكى يەرلىك ئاق تەنلىك پومېشچىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ياش ۋاقتىدا ياۋروپادا بىلىم ئېلىپ، فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان، 1 ــ جۇمھۇرىيەت ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بولىۋار نۇرغۇن خېيىم ــ خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ئىسپانىيەنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن يېڭى گىرانادادىكى كارتاگېنا شەھىرىگە بېرىپ، نەچچە يۈز كىشىلىك ئەترەت تەشكىللەپ، 1813 ــ يىلى قايتىدىن ۋېنىسۇئېلاغا يۈرۈش قىلدى ھەمدە ۋېنىسۇئېلانىڭ غەربىي قىسمىنى ئازاد قىلىپ، كاراكاسنى ئوچۇشلۇق ئىگىلىدى. 1814 ــ يىلى 1 ــ ئايدا ۋېنىسۇئېلا 2 ــ جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ئەمما، بولىۋار يەنىلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىپىنى قانائەتلەندۈرىدىغان چارە ــ تەدبىرلەرنى قوللانمىدى ھەم ۋېنىسۇئېلادىكى ۋەتەنپەرۋەر كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا تىرىشمىدى. 1814 ــ يىلى يازدا، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئىسپانىيەلىكلەرنىڭ قۇترىتىشىغا ئۇچرىغان ھەم يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن قارشىلىشىۋاتقان شالغۇت ئىرق ــ يانوس كۆچمەنلىرى تىل بىرىكتۈرۈپ، جۇمھۇرىيەت قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى، جۇمھۇرىيەت قوشۇنى جەڭلەردە كەينى ــ كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ، جۇمھۇرىيەت يەنە ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، بولىۋار نائىلاج چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى.

ناپولېئون ئىمپېرىيەسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئىسپانىيە پادىشاھى فېرناندو VII پادىشاھلىق تەختىگە قايتا ئولتۇردى. 1815 ــ يىلى ئۇ جاللات دەپ نام ئالغان مورىلېي باشچىلىقىدىكى 10مىڭ كىشىلىك «جازا يۈرۈشى قىلىش ئەترىتى» نى ئامېرىكا قىتئەسىگە ئەۋەتتى. 4 ــ ئايدا موررىلېي ۋېنىسۇئېلاغا يېتىپ بېرىپ، ئىنقىلابچىلارنى ئىنتايىن قەبىھلىك بىلەن باستۇردى.

ئەمما، ئىنقىلابچىلار يەنىلا كۆرەش قىلىشتىن ۋاز كەچمىدى. ھايىتىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن بولۇۋار ھايىتى جۇمھۇرىيىتىنىڭ زورکۇچ بىلەن قوللىشى ئاستىدا، قايتىدىن ئىنقىلابىي قوشۇن تەشكىللەپ، 1816- يىلى 3 - ئايدا ۋە 11 - ئايدا ئىككى قېتىم ھايىتىدىن قوشۇن باشلاپ ۋېنسۇئېلاغا قايتىپ كەلدى. ئاخىرقى قېتىم ئۇ بىر ۋەتەنپەرۋەر زاتنىڭ ئالدى بىلەن دۇشمەننىڭ زور قوشۇنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان كاراكاسقا ھۇجۇم قىلماي، باشتا ۋېنسۇئېلانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئورىنوكو دەرياسى بويىدىكى مۇداپىئەلىنىشكە ئوڭاي رايونلارنى ئىگىلەپ، مۇستەھكەم تايانچ بازا قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. بۇ قېتىم بولۇۋار ئىلگىرىكى كۆپ قېتىملىق مەغلۇبىيەتنىڭ ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى. مەسىلەن، 1816 - يىلى 5 - ئايدا ئۇ قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش قانۇنىنى ئېلان قىلدى، 1817 - يىلى ئىسپانىيە پادىشاھ ئوردىسى ۋە بارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ يەر - زېمىنىنى مۇسادىرە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، بۇ يەر - زېمىنلارنى ئىنقىلابقا قاتناشقان ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بەردى. بۇ تەدبىرلەر ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىپ، زور تۈركۈمدىكى قۇللار، دېھقانلار، يايلاقلاردىكى چارۋىچىلار بەس - بەس بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قوشۇلۇپ، مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ھەرقايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئارقا - ئارقىدىن بولۇۋارنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ كۆچى تېز سۈرئەتتە زورايدى. 1818 - يىلى 10 - ئايدا، بولۇۋار ئۆزى ئىگىلەپ تۇرغان رايوندا ۋېنسۇئېلا 3 - جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى.

1819 - يىلى 5 - ئايدا، بولۇۋار يۈرەكلىك ھالدا بىر ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، بىر بۆلۈك قوشۇننى باشلاپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاندىس تېغىدىن ئۆتۈپ كولومبىيەگە

تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئېگىز تاغدىن ئۆتۈش ئىنتايىن مۇشكۇل ئىدى، ھەتتا نۇرغۇن ئاتلار ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، قوزغىلاڭچى قوشۇن باتۇرلۇق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى. جاپالىق ھەربىي يۈرۈش ۋە نۇرغۇن جەڭلەردىن كېيىن، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاخىر كولومبىيە رايونىنى ئازاد قىلدى.

1819 ـ يىلى 12 ـ ئايدا كولومبىيە، ۋېنىسۇئېلانى ئۆز ئىچىگە ئالغان «كولومبىيە جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، بولۋار قوشۇن باشلاپ داۋاملىق جەڭ قىلدى. 1821 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئۇنىڭ قوشۇنى كاراكاسقا بۆسۈپ كىرىپ، مۇستەملىكىچى قوشۇن ۋە ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقاتتى. 1822 ـ يىلى ئېكۋاتورنىڭ پايتەختى كىتونى ئىگىلىدى. ئېكۋاتور، ۋېنىسۇئېلا، كولومبىيە ئۈچ دۆلەت بىرلىشىپ، «بۇيۇك كولومبىيە» جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى، بولۋار جۇمھۇرىيەت زۇڭتۇڭلۇقىغا سايلاندى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتى.

2. لاپلاتانى مەركەز قىلغان جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي قىسىم رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى

لاپلاتا رايونى ئىقتىسادى بىرقەدەر قالاق، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى كۈچلىرىمۇ بىرقەدەر ئاجىز رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. 1810 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، لاپلاتا رايونىدا يەرلىك ئاق تەنلىكلەر مەخپىي ئۇيۇشما قۇرۇپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا، فىرانسىيەنىڭ ئىسپانىيەنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى بېسۋالغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بوئېنوس ئايرېستىكى يەرلىك ئاق تەنلىكلەر دەرھال نامايىش ئۆتكۈزۈپ ئىسپانىيە تەيىنلىگەن باش ۋالىينى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەرلىك ئاق تەنلىكلەر

رەھبەرلىكىدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇردى، قوشنا ئۆلكىلەرمۇ بۇنىڭغا دەرھال ئاۋاز قوشتى. 1811 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پاراگۋايدا يەرلىك ئاق تەنلىكلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ پارتلىدى، قوزغىلاڭچىلار ئىسپانىيە تەيىنلىگەن ئۆلكە باشلىقىنى قولغا ئېلىپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇردى ھەمدە 8 ـ ئايدا مۇستەقىللىق جاكارلىدى. 2 ـ يىلى ئۇرۇگۋايدىمۇ قورالىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. لاپلاتانىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىدىكى ھۆكۈمەتلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قولىدىن يەرلىك ئاق تەنلىكلەر ئارىسىدىكى باي سودىگەرلەر، چوڭ پومېشچىكلار، چوڭ چارۋىدارلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

پېرۇنى ساقلاپ ياتقان ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى بوئېنوس ئايرېسقا ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى. بوئېنوس ئايرېس ھۆكۈمىتى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، پۈتۈن رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشلىرىغا تۈتۈش قىلدى. 1816ـ يىلى 7 ـ ئايدا ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ۋەكىللىرى يىغىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل «لاپلاتا بىرلەشمە ئۆلكىسى» قۇرغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىدى. يىغىندا سودا ئەركىنلىكىگە مەدەت بېرىش، يېڭى پۇل تارقىتىش، مەجبۇرىي زايوم تارقىتىشنى چەكلەش، ئىندىيانلارغا قارىتىلغان «جان سانى بېجى» ۋە «بۆلۈپ ئالۋانغا سېلىش»نى بىكار قىلىش، نېگىر قۇل كىرگۈزۈشنى مەنئى قىلىش قاتارلىق بىرقاتار قانۇن ـ پەرمانلار ماقۇللاندى. ھەرقايسى ئۆلكىلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي مەنپەئەت توقۇنۇشى مەۋجۇت بولغاچقا، بىرلەشمە ئۆلكە يەنىلا بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇردى.①

لاپلاتا رايونىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ مەشھۇر رەھبىرى سايمۇن مارتىن (1778 ــ 1850) ئارگېنتىنالىق ئاق

① 1856 ـ يىلى «لاپلاتا بىرلەشمە ئۆلكىسى» ئارگېنتىنا فېدېراتسىيە جۇمھۇرى-يىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

تەنلىك كىمە غوجايىنىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئىسپانىيەدە كەسپىي ئوقمتسىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، ئىسپانىيەدە ئوقۇغاندا لاتىن ئامېرىكىسى ئىنقىلابچىلىرى بىلەن قويۇق ئالاقە قىلغان ھەمدە مەخپىي ئىنقىلابىي تەشكىلاتقا قاتنىشىپ، ئۆزىنى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئازادلىق ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. 1812 - يىلى، ئۇ جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى لاپلاتا رايونىغا قايتىپ كېلىپ، مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلدى. 1814 - يىلى بوئېنوس ئايرېس ھۆكۈمىتى ئۇنى شىمالىي يۇنىلىش ئارمىيەسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەينىلەپ، پېرۇنى ئازاد قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى، سائىنت مارتىن مول جەڭ قىلىش تەجرىبىسى ۋە قوماندانلىق ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ پېرۇدا تۇرۇۋاتقان نەچچە 10 مىڭ كىشىلىك مۇستەملىكىچى قوشۇنىنىڭ ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان مەركىزىي قورغان ئىكەنلىكىنى، لاپلاتا بىرلەشمە ئۆلكىسىنىڭ مۇستەقىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كۈچنى توپلاپ پېرۇنى ئازاد قىلىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا، ئۇ قوشۇن باشلاپ ئاندىس تېغىدىن ئۆتۈپ، ئالدى بىلەن چىلىنى ئازاد قىلىپ، ئاندىن پېرۇغا دېڭىزدىن ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۇزدى. بۇ پىلاننى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ شىمالىي يۇنىلىش ئارمىيەسىنىڭ باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، 1814 - يىلى ئاندىس تېغى ئېتىكىدىكى كۇيو ئۆلكىسىنىڭ مېندوزا شەھىرىگە كېلىپ، ھەربىي ھۇجۇمغا ئۇچ يىل تەييارلىق قىلدى. ئۇ قوشۇننى شەخسەن ئۆزى مەشىق قىلدۇرۇپ، قوللارنى ئازاد قىلىپ، نېگىر قوللار ۋە شالغۇت ئىرقلارنىڭ ئاكتىپ قوللىشىغا ئېرىشتى. چىلىدىكى نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەرلەرمۇ بەس - بەستە قوشۇنغا قاتناشتى. 1817 - يىلى باھاردا، سائىنت مارتىن ۋە چىلى ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ۋويكىنىس 5000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئېگىزلىكى 4000

مېتىردىن ئاشىدىغان ئاندىس تېغىدىن ئۆتۈپ، چىلىدىكى ئىسپانىيە قوشۇنىغا ئويلىمىغان يەردىن ھۇجۇم قوزغىدى، ئىسپانىيە قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە تارمار قىلىندى. 1818 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، چىلى رەسمىي مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ۋويكىنىس باشچىلىقىدىكى يەرلىك ئاق تەنلىك پومېشچىكلارنىڭ بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى قۇردى.

چىلى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، ساينت مارتىن پېرۇنى ئازاد قىلىش تەييارلىق خىزمىتىگە ئاتلاندى. چىلى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇ بىر دېڭىز فلوتى تەشكىللىدى. 1820 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئۇ شەخسەن ئۆزى دېڭىز فلوتىنى باشلاپ، ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەڭ چاڭ مۇستەملىكە قورغىنى پېرۇغا يۈرۈش قىلدى. ساينت مارتىن قوشۇنى پېرۇدا قۇرۇقلۇققا چىققاندا، دېڭىز بويىدىكى پېرۇ خەلقى ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى. نۇرغۇن ئىندىيانلار ئۆزلۈكىدىن ئىنقىلابىي قوشۇنغا ئەسكەرلىككە كىردى. يەرلىك خەلقنىڭ قوللىشى بىلەن 1821 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ساينت مارتىن قوشۇنى پېرۇنىڭ پايتەختى لىمانى ئىشغال قىلدى. پېرۇ مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ساينت مارتىنغا جۇمھۇرىيەتنىڭ «قوغدىغۇچىسى» دەپ نام بەردى. ئىسپانىيەنىڭ مالىدا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسى شەرقىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونغا قېچىپ بېرىپ، 20 مىڭ كىشىلىك مۇستەملىكچى قوشۇن توپلاپ، مالىنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاستە تەھدىت سالدى. بۇ بىر بۆلۈك مۇستەملىكچى قوشۇننى تولۇق يوقىتىش ئۈچۈن، ساينت مارتىن بولىۋار بىلەن ئالاقىلىشىپ، بىرلەشمە ئۆلكىدىكى بارلىق قوراللىق كۈچلەرنى توپلاپ، پۈتۈن جەنۇبىي ئامېرىكىنى ئازاد قىلىشنى قارار قىلدى. 1822 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى جەنۇب ـ شىمال ئىككى چوڭ قوشۇننىڭ رەھبىرى بولىۋار بىلەن ساينت مارتىن گۋاياكۈل

(ئېكۆاتوردا)دا مەخپي يىغىن ئېچىپ، زور ھەربىي مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشتىن كېيىن، ساينت مارتىن لىماغا قايتىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا پېرۇ جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، پېرۇدىن ئايرىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا پېرۇنى ئازاد قىلىش ۋەزىپىسىنى بولۇۋار ئورۇنلىدى. بولۇۋار چوڭ قورۇقلۇقتىكى بارلىق كۈچلەرنى توپلاپ، كۈچلۈك قوشۇن تەشكىللەپ، پېرۇ چېگرالىرىدا ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى بىلەن جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئىككى قېتىملىق چوڭ جەڭ قىلدى. 1 ـ قېتىملىق جەڭ 1824 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى خۇنىن تۈزلەڭلىكىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭ بولۇپ، بۇ جەڭدە ئىككى تەرەپ يېقىن ئارىلىقتا ئۇچرىشىپ، نەيزىۋازلىق جېڭى قىلدى، كەسكىن ئېلىشىش ئارقىلىق، ئىنقىلابچى قوشۇن مۇستەملىكىچى قوشۇننى تارمار قىلىپ غەلىبىگە ئېرىشتى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاياكۇچو ئېگىزلىكىدە يەنە بىر مەيدان ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى، بولۇۋارنىڭ سەپدىشى گېنېرال سوكرې باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچى قوشۇن ئىسپانىيە قوشۇنىنى يەنە مەغلۇپ قىلىپ، پېرۇنىڭ باش ۋالىيىسى، تۆت مارشال، 10 گېنېرال ۋە بىرقانچە مىڭ ئىسپانىيە ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدى. ماركس، ئېنگېلس بۇ قېتىمقى جەڭگە يۇقىرى باھا بېرىپ: «ئىسپانىيە ئىشغالىيىتىدىكى جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ئاخىرقى قېتىم كاپالەتلىك قىلغان بىر قېتىملىق بىرلەشمە جەڭ» ①دەپ كۆرسەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۇكرې قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، پېرونى ئازاد قىلدى. 1825 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پېرۇ مۇستەقىللىق جاكارلاپ، بولۇۋارنىڭ تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، يېڭى

① ماركس، ئېنگېلس: «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 14ـ توم، 172 ـ بەت.

جۇمھۇرىيەتنىڭ نامىنى بولۇۋىيە دەپ ئاتىدى. 1826 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ئىسپانىيەنىڭ كاللائو پورتى قورغىنىدىكى ئاخىرقى قالدۇق قوشۇنى بولۇۋارغا تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن پىرۇنىڭ پۈتكۈل زېمىنى ئازاد بولدى. ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى مۇستەملىكىچى كۈچلىرى ئۇزۇل ـ كېسىل يىمىرىلىپ، 300 يىللىق مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى.

3. مېكسىكنى مەركەز قىلغان شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى

مېكسىكا ئىسپانىيەگە يېقىن، مۇھىم كۈمۈش كان رايونى بولغاچقا، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق كۈچى ۋە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ھەمدە دىنىي جەمئىيەتنىڭ كۈچى بىرقەدەر كۈچلۈك ئىدى. ناپولېئوننىڭ ئىسپانىيەنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى بېسىۋالغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مېكسىكىدىكى يەرلىك ئاق تەنلىكلەر ئارىسىدا ئاپتونومىيە ۋە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بارلىققا كەلدى. ئەمما، ئىسپانىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق تىزگىنلىشى بىلەن پايتەختتىكى يەرلىك ئاق تەنلىكلەر كەڭ خەلق ئاممىسىنى سەپەرۋەر قىلالايدىغان رەھبىرىي كۈچ بولۇپ شەكىللىنەلمىدى. شۇڭا، ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى باشتىلا باشقا ئۆلكىلەردىكى تۆۋەن قاتلام باستۇرلىرى، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە ئوششاق پومېشچىكلار قولغا ئالدى.

1810 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ئىدالگونىڭ رەھبەرلىكىدە، دولورېس دېگەن جايدا قوزغىلاڭ پارتلىدى. ئىدالگو (1753 ـــ 1811) دولورېس بازىرىنىڭ باستۇرى بولۇپ، فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تارىخى ۋە ئاقارتىش ئىدىيەسىگە ئائىت ئەسەرلەر بىلەن پىششىق تونۇش ئىدى. ئادەتتە خەلق ئاممىسى

بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، ئۇلارغا فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ «ئەركىنلىك» ۋە «ئىنسانىي ھوقۇق» ئىدىيەسىنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلدى. ئۇ ئىندىيانلارغا ناھايىتى ھېسداشلىق قىلىپ، ئۆز دىنىي رايونىنىڭ سانائەت، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلگەچكە، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. ئۇ گۈادالا شەھىرىدىكى بىر مەخپىي تەشكىلاتقا قاتناشىپ، 1810 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئىسپانىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مېكسىكنىڭ مۇستەقىللىقىنى جاكارلىماقچى بولدى. ئەمما، بۇ مەخپىي تەشكىلات بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تەشكىلاتنىڭ نۇرغۇن ئەزالىرى قولغا ئېلىندى، ئىدالگو بۇ جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، مۇددەتتىن بۇرۇن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سەھەردە، ئۇ چېركاۋ قوڭغۇرىقىنى چېلىپ، يەرلىك ئاھالىنى توپلاپ، كۆپچىلىكنى ئەركىنلىك ۋە يەر ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ئۇ كۆپچىلىككە خىتاب قىلىپ: «سىلەر ئەركىنلىكنى خالامسىلەر؟ 300 يىل ئىلگىرى لەنىتى ئىسپانىيەلىكلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋالدى، سىلەر بارلىق كۈچۈڭلارنى ئىشقا سېلىپ قايتۇرۇۋېلىشنى خالامسىلەر؟» دېدى. كۆپچىلىك مۇستەقىللىق ياشىسۇن !»، «ناچار ھۆكۈمەت يوقالسۇن»، «ئىسپانىيە بۇلاڭچىلىرىنى يوقىتايلى» دەپ شوئار توۋلاشتى. بۇ تارىختا مەشھۇر «دولورېس ساداسى» دېيىلدى. كېيىن، مېكسىكا خەلقى بۇ كۈننى مېكسىكا مۇستەقىللىق بايرىمى قىلىپ بېكىتتى.

ئىدالگو قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باشلاپ، يېقىن ئەتراپتىكى شەھەرلەرده تۇرۇۋاتقان ئىسپانىيە قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. ئىدالگو ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن قۇللۇق تۈزۈمىنى، ئىندىيانلارنىڭ ئولپان تاپشۇرۇشىنى بىكار قىلىش، قانۇنسىز تارتىۋالغان يەرلەرنى ئىندىيانلارغا قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىده بۇيرۇق چۈشۈردى. تۆۋەن قاتلامدىكى نۇرغۇن ئەمگەكچى ئاممىا

بەس ـ بەستە قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قوشۇلدى، ئۇلار پالتا، پىچاق، كالتەكلەر بىلەن قوراللىنىپ، پومپىشچىكلارنىڭ قورۇقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆيلىرىنى كۆيدۈرۈپ، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى ھەمدە ئەسكىلىكتە ئۇچىغا چىققان چوڭ قورۇق غوجايىنلىرىنى ئۆلتۈردى. مېكسىكا ئىنقىلابى باشلىنىش بىلەنلا روشەن ھالدا مۇستەملىكىچىلىككە، فېئودالىزمغا قارشى خاراكتېرنى ئالدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن زور ئۇتۇقلارنى قازىنىپ، پۈتكۈل مېكسىكىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كېڭىيىپ، پايتەخت مېكسىكا شەھىرىگە قىستاپ كەلدى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئادەم سانى 80 مىڭغا يەتتى. ئەمما، ئىدالگونىڭ ھەربىي ئۇرۇش تەجرىبىسى كەمچىل بولغاچقا، ھەربىي ھۇجۇم قىلىش مەسلىسىدە ئىككىلىنىپ قېلىپ، قوشۇنغا خاتا ھالدا چېكىنىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈپ، مېكسىكا شەھىرىنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭچى قوشۇن بەزى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما بىرلىككە ئىگە مۇستەھكەم ھەربىي قوماندانلىق كوللېكتىپى بولمىغاچقا، ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ، قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىزلاپ كەتتى. 1811 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، قوزغىلاڭچى قوشۇن يۆتكىلىش سەپىرىدە دۈشمەننىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۇچراپ، ئىدالگو قاتارلىق بىرقانچە ئاساسلىق رەھبەر ئەسىرگە چۈشۈپ قۇربان بولدى.

ئىدالگو قۇربان بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ھەم سەپدىشى موريلوس (1765 ــ 1815) ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى. موريلوس يېزا باستېرى بولۇپ، نامرات شالغۇت ئىدى. ئۇ ھەربىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئىدالگونىڭ مەغلۇبىيەت ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قورال ـ ياراغلىرى سەرخىل دۈشمەن قوشۇنى بىلەن كۆلەمدە يۈزمۈ يۈز تۇتۇشماي، تارقاق پارتىزانلىق ئۇرۇش تاكتىكىسىنى

قوللاندى، ئىككى يىللىق ئۇرۇش ئارقىلىق، قوزغىلاڭچى قوشۇن مېكسىكىنىڭ جەنۇبىدىكى كۆپ قىسىم جايلارنى كونترول قىلدى. 1813 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، مورېلوس ئۆزى كونترول قىلىپ تۇرغان رايوندىكى زېمىندار بۇرژۇئا زىيالىيلىرى، تۆۋەن دەرىجىلىك روھانىيلار قاتناشقان مىللىي قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئىرقىي باراۋەرلىك، دىنىي جەمئىيەت ۋە ھەربىي قوشۇننىڭ ئىمتىيازىنى بىكار قىلىش، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەر ـ زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىش، بايلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، چوڭ يەر مۈلكىنى يوقىتىپ، كىچىك يەر مۈلۈكچىلىككە ئىلھام بېرىش، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇش قاتارلىق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەڭ قەتئىي بۇرژۇئا ئىنقىلابىي پروگراممىسى ھېسابلىنىدۇ. 11 ـ ئايدا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» ماقۇللىنىپ، مېكسىكا ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى.

1814 ـ يىلى فېرناندو Ⅶ ئىسپانىيەدە تەختىگە قايتا ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى زور يارەمگە ئېرىشىپ، غالجىرلارچە قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بەزى يەرلىك ئاق تەنلىك پومېشچىكلار قورقۇنچىدىن ئەسلىدىكى رادىكاللار ئىنقىلابىدىن يۈز ئۆرۈپ، دۈشمەنگە تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. دۈشمەن قوشۇننىڭ كۆچلۈك ھۇجۇمى زەربىسىدە قوزغىلاڭچى قوشۇن تارمار بولدى، 1815 ـ يىلى مورېلوس قولغا ئېلىنىپ قۇربان بولغاندىن كېيىن، قالغان قوزغىلاڭچىلار تاغلىق رايونلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇردى.

1820 ـ يىلى ئىسپانىيەدە بۇرژۇئا ئىنقىلابى پارتلىغاندىن

كېيىن، مېكسىكىدىكى مۇستەملىكىچىلەر ۋە مۇستەملىكە رايونىدىكى يۇقىرى قاتلامدىكىلەر ئىسپانىيە ئىنقىلابىنىڭ مېكسىكا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى قايتىدىن ئۇلغايتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ چىقىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كويىغا چۈشتى. بۇ چاغدا، ئىسپانىيە قوشۇنى ئىچىدىكى ئىلگىرى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى باستۇرغان پولكوۋنىك ئىدۇۋىيد يامان غەرەز بىلەن ھەممىلا جايدا ھەرىكەت قىلىپ، ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇش شوئارىنى توۋلاپ، چوڭ قورۇق تۈزۈمى بىلەن دىنىي جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇنىڭ ھەرىكىتى چوڭ پومېشچىكلار، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، تۆۋەن قاتلامدىكى بىر قىسىم ئاممىمۇ ئۇنىڭ مۇستەقىللىق شوئارىغا ئالدىنىپ قالدى. 1821 ـ يىلى ئىدۇۋىيد ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، مېكسىكىنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى.

قارا نىيەت ئىدۇۋىيد ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، 1822 ـ يىلى 5 ـ ئايدا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈپ ئۆزىنى ئاۋگوست I دەپ ئاتاپ، مېكسىكا ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. ئىدۇۋىيد ئىمپېرىيەسى مېكسىكا خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، 10 ـ ئايغا بارمايلا ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. 1824 ـ يىلى مېكسىكىنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا مېكسىكا فېدېراتىپ جۇمھۇرىيەت قىلىپ بېكىتىلدى.

مېكسىكا مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە، ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونىمۇ 1821 ـ يىلى ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى ھەم مېكسىكىغا قوشۇلدى. 1823 ـ يىلى يەنە مېكسىكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، فېدېراتىپ جۇمھۇرىيەت ــ ئوتتۇرا ئامېرىكا بىرلەشمە ئۆلكىسى بولۇپ قۇرۇلدى. 1838 ـ يىلى بۇ بىرلەشمە ئۆلكە گۋاتېمالا، سالۋادور، نېكاراگۇئا، كوستارىكا قاتارلىق بەش ئۆلكىگە ئايرىلدى.

4 ـ بۆلۈم بىرازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىقى

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پورتۇگالىيە مۇستەملىكىسى بىرازىلىيەدە، پورتۇگالىيەنىڭ مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۈرۈپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى قانات يايدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بىرازىلىيەنىڭ تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىدە مەلۇم تەرەققىياتلار بولۇپ، قول سانائەت ئىشخانىلىرى بارلىقا كەلدى. ئىقتىسادىي كۈچى كۈنسېرى زورىيىۋاتقان يەرلىك ئاق تەنلىك ئېكىنزار غوجايىنلىرى، سودىگەرلەر ۋە قول سانائەت ئىشخانىلىرى غوجايىنلىرى مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى، فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ۋە ھايتى ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى بىرازىلىيە خەلقىنىڭ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئىشەنچىسىگە ئىلھام بەردى. 1789 ـ يىلى مىناس گېرايىس ئۆلكىسىدىكى چىش دوختۇرى ھىلۇا ھافېيېبې («چىش تارتقۇچى») رەھبەرلىكىدىكى ياش زىيالىيلاردىن تەشكىللەنگەن مەخپىي تەشكىلات قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلات پورتۇگالىيەنىڭ مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، سودا ئەركىنلىكىنى يولغا قويۇپ، قۇللارنىڭ شارائىتىنى ياخشىلاش قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، كېيىن خائىننىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن، تەشكىلات بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ھافېيېبې قولغا ئېلىنىپ، 1792 ـ يىلى رىئو دې ژانېيرودا ئۆلتۈرۈلدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بىرازىلىيەدىكى 3 مىليون 500 مىڭ نوپۇسنىڭ يېرىمىنى نېگىر قۇللار، 800 مىڭنى ئاق

تەنلىكلەر، قالغىنى ئەركىن نېگىرلار، ئىندىيانلار ۋە ھەرخىل شالغۇت ئىرقتىكىلەر ئىگىلەيتتى. برازىلىيەدىكى نېگىر قۇللار ۋە ئىندىيانلار مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسى ۋە ئىرقىي زۇلۇمغا قارشى ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلدى. 1806 ـ يىلى سان پاۋلودىكى نېگىر قۇللار كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى، باخىيە قاتارلىق جايلاردىمۇ كۆپ قېتىم يۈز بەردى.

1807 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناپولېئون قوشۇنى پورتۇگالىيە دېگە بېسىپ كىردى. پورتۇگالىيە ئوردىسىدىكىلەر ئەنگلىيە دېگىز ئارمىيەسىنىڭ ھىمايىسىدە ئالاقزەدە بولۇپ برازىلىيەگە قېچىپ كەلدى. خان ئوردىسىدىكىلەر برازىلىيەگە كەلگەندىن كېيىن، مۇستەملىكە رايونىغا بولغان بۇاستە ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتتى. برازىلىيە ۋاقتىنچە پورتۇگالىيە پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزىگە ئايلاندى. پورتۇگالىيە خان ئوردىسىدىكىلەر بۇ مۇستەملىكە بىلەن مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللاندى. سىياسىي جەھەتتە، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، خان ئوردىسىنىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى بۇاستە تىزگىنلەش سالمىقىنى كۈچەيتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، برازىلىيەگە قاراتقان سودا مونوپولىنى بىكار قىلىپ، پورتلارنى سىرتقا ئېچىۋېتىپ، برازىلىيەنىڭ باشقا دۆلەتلەر بىلەن سودا قىلىشىغا يول قويدى. پادىشاھ يەنە بارلىق سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئەركىن پائالىيەت قىلىشىغا يول قويۇش پەرمانى چۈشۈرۈپ، كان قېزىشقا چەكلىمە قويۇش ۋە برازىلىيەنىڭ ئۆز يېرىدىكى سانائەت تەرەققىياتىنى بوغىدىغان قانۇن ـ بەلگىلىمىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇردى، چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنىڭ برازىلىيەگە كىرىشىنى رىغبەتلەندۈرۈش پەرمانىنى ئېلان قىلدى، قاتناش ـ تىرانسپورت ۋە پوچتا قاتارلىق ساھەلەردىمۇ بەزى ئاكتىپ تەدبىرلەرنى يولغا قويدى.

خان ئوردىسىنىڭ بۇ بىر قاتار تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشتىكى مەقسىتى، ئالدى بىلەن برازىلىيەنىڭ سودا ـ سانائىتىنى

راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق خان جەمەتى ۋە بىللە كەلگەن ۋەزىرلەر، مۇلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا تاۋارلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، شۇنداقلا يەرلىك ھۆكۈمران گۇرۇھ ھېسابلىنىدىغان چوڭ قورۇق غوجايىنلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنىڭ پورتۇگالىيەنىڭ سودا جەھەتتە مۇستەملىكە رايونلىرىغا سالغان خىلمۇ خىل بويۇنتۇرۇقلىرىغا بولغان نارازلىق كەيپىياتىنى بېسىش ئۈچۈن ئىدى. خەلقئارا جەھەتتە بولسا، بىرازىلىيەنىڭ بازارلىرىنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق، ئەنگلىيەنىڭ قوللىشىنى ۋە ھمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولدى. قىسقىسى، بۇ تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسى پورتۇگالىيەنىڭ بىرازىلىيەگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن يولغا قويۇلغان بولۇپ، مۇستەملىكە خەلقىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلالمىدى، ئەكسىچە خان ئوردىسىدىكىلەر بىرازىلىيەگە كەلگەندىن كېيىن، ئوردا ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق مەمۇرىي ئورگانلار، ھەربىي قوشۇنىنىڭ زور مىقداردىكى خىراجىتى مۇستەملىكە خەلقىنىڭ باج ـ سېلىقىنى ئۆزۈكسىز ئېغىرلاشتۇرۇپ، خەلقنى قەددىنى رۇسلىيالماس قىلىۋەتتى. بىرازىلىيە پورتلىرى ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە تاۋارلىرى تەدرىجىي ھالدا بىرازىلىيە بازارلىرىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، رىقابەتكە بەرداشلىق بېرەلمىگەن يەرلىك سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى كەڭ كۆلەمدە ۋەيران بولدى. خان ئوردىسىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا ئەيش ـ ئىشرەت، خىيانەتچىلىك ـ چىرىكلىك ۋە ئۆز بېشىمچىلىق ئەۋج ئېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. 1816 ـ يىلى خان ئوردىسىدىكىلەر يەنە ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇگۋايغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. بۇلار مۇستەملىكە رايونىدىكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ نارازلىقىنى قوزغىدى. بىرازىلىيە جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى

نېگىر قۇللار ۋە باشقا ئەمگەكچى ئاممىا پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى ۋە يەرلىك ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئەھۋالى بارغانسېرى ناچارلىشىپ، قارشىلىق كەيپىياتى ئەۋجگە چىقتى.

1813 ـ يىلى، باخىيەدە كەڭ كۆلەملىك نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى يۈز بەردى. قوراللانغان 600 نەپەر نېگىر شەھەر مەركىزىدىكى قۇلدارلارنىڭ ئۆيلىرىگە ھۇجۇم قىلدى، مۇستەملىكىچىلەر ھەربىي قوشۇننى ئىشقا سالدى. نېگىرلار تاكى ھەممىسى قۇربان بولغانغا قەدەر جان تىكىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. 1814 ـ يىلىدىن 1815ـ يىلىغىچە، مىناس گېرايىس ئالتۇن كان رايونىدىمۇ نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى پارتلىدى. نۇرغۇن شەھەرلەردە ۋەتەننى قۇتقۇزۇش جەمئىيىتى قاتارلىق ئۇيۇشما، تەشكىلاتلار قۇرۇلۇپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

1817 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، پېرنامبوكو ئۆلكىسىدىكى ئاق تەنلىكلەر قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ بىرازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ قوزغىلاڭ ھېسابلىنىدۇ. قوزغىلاڭغا بۇ ئۆلكىدىكى بىرازىلىيەلىك ئوفىتسېرلار، سودىگەرلەر ۋە قورۇق غوجايىنلىرى باشچىلىق قىلدى. قوزغىلاڭچىلار مۇستەملىكىچى قوشۇن ئوفىتسېرلىرىنى قوغلۇۋېتىپ، يەرلىك ھاكىمىيەتنى تارتۇۋېلىپ، بۇ ئۆلكىنىڭ مەركىزى رېسىفېدا ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان ۋاقىتلىق ھوندانى قۇرۇپ چىقىپ، ھوقۇق دائىرىسىنى پۈتۈن ئۆلكىگە كېڭەيتتى. ھوندا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، تەبىقە، ئىمتىياز تۈزۈمى ۋە ئالۋان ـ ياساقلارنى، سودا مونوپولى ۋە باشقا سودا ئىمتىيازلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ھوندا يەنە قوشنا ئۆلكىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئاممىنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە چاقىردى. ئەمما قوزغىلاڭچىلارنىڭ يولباشچىلىرى خۇسۇسىي مۇلۇكنىڭ دەخلى ـ

تەرۇزسىزلىكىنى تەكىتلەپ، برازىلىيە جەمئىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان قۇللۇق تۈزۈمگە چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغانلىقتىن، نېگىر قۇللار ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوزغىلاڭ مۇشۇ بىر ئۆلكە دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قېلىپ، پۈتۈن مەملىكەت خاراكتېرلىك قوزغىلىشنى شەكىللەندۈرەلمىدى، نەتىجىدە پورتۇگالىيە قوشۇنى ۋە چەت ئەل يالانما قوشۇنىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن، قوزغىلاڭ ئاخىر مەغلۇپ بولدى.

برازىلىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پارتلىغان قوزغىلاڭ ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرى مۇستەملىكىچىلەرگە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زەربە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما پورتۇگالىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىلا ئاغدۇرۇپ تاشلىيالمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، برازىلىيە مۇستەقىللىق ھەرىكىتىدە، بىر مۇستەھكەم رەھبەرلىك يادروسى شەكىللەنمىدى، كۈرەش تارقاق ھالەتتە ئېلىپ بېرىلدى؛ نېگىر قۇللار، ئىندىيانلار ۋە باشقا ئەمگەكچى ئاما ئېنىق كۈرەش پروگراممىسى تۈزۈپ چىقالمىدى؛ برازىلىيەلىك سودىگەرلەر، قول ساناقەت ئىشخانا غوجايىنلىرى بۇ كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىشقا ئاجىزلىق قىلدى.

1820 ـ يىلى، پورتۇگالىيەدە بۈرژۇئا ئىنقىلابى پارتلاپ، يېڭىدىن سايلانغان پارلامېنتنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، 1821 ـ يىلى جوئاۋ VI پورتۇگالىيەگە قايتتى ھەمدە ئۇغلى پېترونى برازىلىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا قالدۇردى. ئۇ مېڭىش ئالدىدا، برازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىيىتىنى نەزەردە تۇتۇپ ئوغلىغا، ئەگەر ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولسا، دەرھال مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىشنى تاپىلىدى. بۇنىڭ بىلەن پېترو نائىبخان بولۇپ قالدى. ئۇزاق ئۆتمەي پورتۇگالىيە پارلامېنتى پېترونىڭ ۋەتەنگە قايتىشىنى تەلەپ قىلدى، پېترو

بۇ تەلەپنى رەت قىلدى. شۇ چاغدا، بىرازىلىيەنىڭ ۋەزىيىتىدە داۋالغۇش بولۇپ، مۇستەقىللىقنى تەلەپ قىلىش ساداسى پۈتۈن مەملىكەتتە قاپلاپ، نۇرغۇن رايونلار مۇستەقىللىق جاكارلاش ئىشىغا تۆتۈش قىلدى، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى تەرەپدارلىرى مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. پارتلاش ئالدىدا تۇرغان يېڭى ئىنقىلابنىڭ تەھدىتى ئالدىدا، بىرازىلىيەدىكى چوڭ قورۇق غوجايىنلىرى، چوڭ سودىگەرلەر ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى مۇتەئەسسىپلەر ئىنقىلابتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 1822 ـ يىلى يەنىلا پېترونى پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ، پورتۇگالىيەدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى. 1823 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئەڭ ئاخىرقى بىر تۇركۈم پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى ئائىلاج بىرازىلىيەدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

بىرازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىقى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قان تۆكۈپ قۇربان بېرىشى ۋە كۈرەشنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇشى بەدىلىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما كۈرەشنىڭ غەلىبىسى چوڭ قورۇق غوجايىنلىرى، چوڭ قۇلدارلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى، كېيىن بىرازىلىيە خەلقى يەنە يېرىم ئەسىر قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، 1888 ـ يىلى ئاندىن قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلدى ھەمدە 1889 ـ يىلى جۇمھۇرىيەت قۇردى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى خاراكتېر جەھەتتىن ئالغاندا بىر قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى مۇستەملىكىچىلىككە، شۇنداقلا فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىگە، ئېكىنزار قۇللۇق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ قېتىمقى ئىنقىلابنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، كۈرەشكە قاتناشقان ئادەم سانى كۆپ، كۈرەشنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ

مۇستەملىكە رايونىدىكى ئىنقىلابىي كۈرەش تارىخىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق غەلىبىسى ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت بولدى. كۈبا، پوئېرتورىكو ۋە ئەنگلىيەنىڭ ئارال مۇستەملىكىلىرى ھەمدە ئەنگلىيە ئىشغالىيىتىدىكى ھوندوراستىن باشقا، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى رايونلار ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، فىرانسىيەنىڭ مۇستەملىكە ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ھايتى، مېكسىكا، گۋاتېمالا، سالۋادور، نىكاراگۇئا، ھوندۇراس، كوستارىكا، ۋېنسۇئېلا، كولومبىيە، ئېكۋاتور، پېرۇ، چىلى، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي، بولىۋىيە، ئۇرۇگۋاي، برازىلىيە قاتارلىق 17 مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇلدى. مۇتلەق كۆپ سانىدىكى دۆلەتلەر مۇستەقىللىق جاكارلىغاندىن كېيىن، ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىپ، پومېشچىك بۇرژۇئازلار جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى. پەقەت برازىلىيەدىلا پادىشاھلىق تۈزۈم ساقلاپ قېلىندى.

لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ، چېكىدىن ئاشقان ئەكسىيەتچى دىنىي كېسىمخانىلارنى، ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. برازىلىيەدىن باشقا دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىپ، قۇللۇق تۈزۈمىنى مەنئى قىلدى. دېھقانلار پومېشچىكلارغا، دۆلەتكە ۋە دىنىي جەمئىيەتكە ھەقسىز ئىشلەپ بېرىش مەجبۇرىيىتىدىن قۇتۇلدى، مۇستەملىكە مەزگىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدىغان ھەرخىل سودا چەكلىمىلىرى بىكار قىلىنىپ، سودا ئەركىنلىكى يولغا قويۇلدى. بۇ تەدبىرلەر ۋە ئۆزگىرىشلەر فېئوداللىق تۈزۈم ۋە ئېكىنزار قۇللۇق تۈزۈمىگە

مەلۇم دەرىجىدە زەربە بېرىپ، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

ئەمما، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلىيالمىدى، يەنى ئەسلىدىكى مۇستەملىكە جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولغان چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىگە تەگمىدى. مۇتەئەسسىپ كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرمىدى. مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدا ئىنديانلار، نېگىر قۇللار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي كۈچى بولغان بولسىمۇ، رەھبەرلىك ھوقۇقى باشتىن - ئاخىر يەرلىك ئاق تەنلىكلەر، ئېكىنزار غوجايىنلىرى، ئەمەلدارلار ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەرنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. بۇ كىشىلەر بىر تەرەپتىن مۇستەملىكە تۈزۈمىگە قارشى تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەرخىل ئامالالارنى قىلىپ چوڭ قورۇق تۈزۈمى ۋە فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى. مۇستەقىللىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت يەنىلا مۇشۇ كىشىلەرنىڭ قولىدا بولغاچقا، ئەسلىدىكى مۇستەملىكە جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولغان چوڭ مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. چوڭ يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى ۋە فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن بۇ دۆلەتلەردىكى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئومۇمىيۈزلۈك ناھايىتى ئاستا بولدى، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ مۇستەملىكە دۆلەتكە بېقىنىپ قېلىشتىن قۇتۇلالمىدى. كېيىن ئەنگلىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر تاجاۋۇزچى قارا قولىنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، لاتىن ئامېرىكىسىغا سوزدى.

سەككىزىنچى باب

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ــ، 40 ـ يىللىرىدىكى غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر

1 ـ بۆلۈم 1815 ــ 1847 ـ يىللىرىدىكى فىرانسىيە، 1830 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە ئىنقىلابى

1. خانىدانلىقنىڭ تىرىلىش مەزگىلىدىكى فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ تەرەققىياتى، فىرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزمى

1814 ـ يىلى، لۇئى XVIII فىرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ ھىمايىسىدە فىرانسىيەگە قايتىپ كېلىپ پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرغان چاغدا، چار پادىشاھ ئالېكساندىر I نىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن بىر ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىدى، بۇ ئاساسىي قانۇن «خارتىيە» دەپ ئاتالدى. «خارتىيە» تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى: بىرىنچى، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈم ئورنىتىلىدۇ، پادىشاھ بىلەن ۋەزىرلەرنىڭ ھوقۇقى پارلامېنتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، پارلامېنت ئاقسۆڭەكلەر پالاتاسى بىلەن ئاۋام پالاتادىن تەركىب تاپىدۇ، ئاقسۆڭەكلەر پالاتاسىنىڭ ئەزالىرىنى پادىشاھ بىۋاستە تەيىنلەيدۇ، ئاۋام پالاتاسىنىڭ ئەزالىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئەمما سايلامغا قاتناشقۇچىلارغا ناھايىتى يۇقىرى مال ـ

مۇلۈك سالاھىيەت شەرتى بىكىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن پەقەت يۇقىرى قاتلامدىكى بۇرژۇئازلار سايلامغا قاتنىشىش شەرتىنى ھازىرلىيالىدى، ئەمگەكچى خەلق، ھەتتا ئوتتۇرا ـ كىچىك بۇرژۇئازلارنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتىۋېلىندى. ئىككىنچى، «ناپولېئون قانۇنى» داۋاملىق كۈچكە ئىگە بولدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇيۇك ئىنقىلاب جەريانىدا يۇز بەرگەن مال ـ مۇلۈك مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى، بۇرژۇئازىيەنىڭ بۇيۇك ئىنقىلاب ئارقىلىق ئېرىشكەن كۈرەش مېۋىسى ئېتىراپ قىلىندى. ئۈچىنچى، ناپولېئون دەۋرىدىكى مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە تۈزۈمى ساقلاپ قېلىندى. قىسقىسى، ناپولېئون ئىمپېرىيەسىنىڭ بىيۇروكرات ساقچى ئاپپاراتى ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالدى. تۆتىنچى، بۇيۇك ئىنقىلاب ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان پۈقرالارنىڭ باراۋەرلىك پىرىنسىپى، روھانىيلار ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دەرىجە ـ ئىمتىياز تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ئېتىراپ قىلىندى. بەشىنچى، مەتبۇئات ئەركىنلىكىگە يول قويۇلدى. روشەنكى، بوربون خانىدانلىقى بۇ «خارتىيە»نى ئېلان قىلىش ئارقىلىق، چوڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن مۇرەسسەلەشتى. بۇنىڭ سەۋەبى، لۇئى XVIII بىلەن چار پادىشاھ 20 نەچچە يىللىق فىرانسىيە ئىنقىلابىدىن شۇنى كۆرۈپ يەتتىكى، مۇبادا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈپلا ھېچ نەرسىگە پەرۋا قىلماي، ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى مۇستەبىت فېئودالىلىق تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرسە، فىرانسىيە خەلقى چوقۇم قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتەتتى. لۇئى XVIII مۇ پادىشاھلىق تەختتە مەزمۇت ئولتۇرالمايتتى. فىرانسىيە خەلقىنىڭ ئىنقىلاب كەيپىياتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ۋاقتىنچە ئالداپ، ئىنقىلاب بىلەن ياراشقان قىياپەتكە كىرىۋېلىش تولىمۇ زۆرۈر ئىدى. چار پادىشاھ ئالېكساندىر: ئەگەر فىرانسىيەدە «چاقماق قايتۇرغۇچ» رولىنى ئويناۋاتقان بىر «خارتىيە» ئېلان قىلىنمىسا، يېڭى بىر مەيدان ئىنقىلاب، بوربون خانىدانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىشى مۇمكىن، دېدى. لۇئى XVIII مۇ

تەخت «ئەڭ راھەت ئورۇندۇق»، مەن ئەمدى باشقا جايلارغا «سەپەر» قىلىشنى خالىمايمەن دېدى.

«خارتىيە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، فرانسىيە چوڭ بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. چۈنكى ئۇلار خەلقتىن قورقاتتى، فرانسىيەدە يەنە ئىنقىلاب پارتلاپ داۋالغۇش يۈز بېرىشنى خالىمايتتىكى، تىرىلگەن خاندانلىق بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، خاتىرجەم ھالدا خەلقنى ئېزىشنى خالايتتى. «خارتىيە» ئەمگەكچى خەلقنىڭ سايلام ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى داۋاملىق ئېزىلگۈچىلەر ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويغاچقا، ئۇلار «خارتىيە»گە ئەلۋەتتە قارشى تۇراتتى. خەلق ئاممىسى لۇئى XVIII ۋەكىللىكىدىكى روھانىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆزلىرىگە رەھىم - شەپقەت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنمەيتتى.

ئۇزاق ئۆتمەيلا، خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئويى ئىسپاتلاندى. لۇئىXVIII گە ئەگىشىپ ۋەتەنگە قايتقان سەرگەردان ئاقسۆڭەكلەر ۋە روھانىيلار خەلق ۋە ئىنقىلابچىلاردىن رەھىمسىزلەرچە ئۆچ ئېلىشقا باشلىدى. ئۇلار ئاھالىلەر ئارىسىدىكى مۇناپىقلارنى توپلاپ، ئىنقىلاب مەزگىلى ۋە ئىمپېرىيە دەۋرىدىكى ئاكتىپلارغا ھەممىلا جايدا زىيانكەشلىك قىلدى ۋە ئۇلارنى ئۆلتۈردى، پەقەت ياۋۇنان رايونىدىلا 500 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. لۇئى XVIII ھۆكۈمىتى يەنە ھەربىي سوت ۋە ئالاھىدە سوت تەشكىللەپ ئىنقىلابچىلار ۋە ناپولېئونچىلارنى سوتلىدى، ھۆكۈم ئېلان قىلىنغان دېلونىڭ سانى 10 مىڭغا يەتتى.

خاندانلىق 2 - قېتىم تىرىلگەندىن كېيىن، فرانسىيە زېمىنىدا تۇرۇۋاتقان 150 مىڭ كىشىلىك فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاقنىڭ ھەربىي قوشۇنى (1818 - يىلى ئاندىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى) ئاھالىلەرنى دائىم خالىغانچە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى ۋە ئۆلتۈردى. فرانسىيە خەلقى ئۆز دۆلىتىدىكى ئەكسىيەتچىلەر ۋە چەت ئەل ئىشغالىيەتچى قوشۇنلىرىنىڭ قوش زۇلۇمى

ئاستىدا قالدى. ئەمما، ئەركىنلىككە ئىنتىلىدىغان فرانسىيە خەلقى ئىزچىل كۆكرەك كېرىپ چىقىپ، ئەزگۈچىلەر بىلەن باتۇرلارچە كۈرەش قىلدى.

1821 ـ يىلى، فرانسىيەدە «كاربونارلار»دەپ ئاتىلىدىغان مەخپىي تەشكىلات بارلىققا كەلدى، بۇ تەشكىلات ھەربىي سۇيىقەست قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، بوربون خانىدانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى پىلانلىدى. بۇ تەشكىلات ئاساسەن سەپتىن چىكىنگەن ئوفىتسېرلار، ئادۋوكاتلار، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، سودىگەرلەر ۋە ئەركىنلىكنى ياقلايدىغان سانائەتچىلەردىن تەشكىللەندى. گېنېرال رافايېت بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر پائالىيەتچى شەخس ئىدى. كاربونارلار ھەرقايسى جايلاردىكى ھەربىي قوشۇنلار ۋە ئوفىتسېرلار ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، 1822 ـ يىلى يېڭى يىل بايرىمىدا بېرفوۋ شەھىرىنى مەركەز قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ پىلانى ساقچىلارغا ئاشكارلىنىپ قېلىپ، نۇرغۇن ئادەم قولغا ئېلىندى، نەتىجىدە قوزغىلاڭ بۆشۈكىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى، قالغان جايلاردىكى كاربونارنىڭ قوزغىلاڭلىرىمۇ كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولدى. مەغلۇبىيەتنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرى: كاربونارلار تار، يەككە سۇيىقەست قىلىش يولىنى تاللىغاچقا، ئاممىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ، پىكىر ئىختىلاپى كۆپ، يولباشچىلىرى كەسكىن بولمىغاچقا، مۇرەسسە قىلىشقا تەييار تۇردى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر قىسىم بۇرژۇئاز تارىخچىلىرى ئىدىيەۋى سەپتە تىرىلگەن خانىدانلىققا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، مەشھۇر تارىخچىلاردىن ئاۋگۈست تىررىل، كېزو قاتارلىق كىشىلەر نۇرغۇن تارىخىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. مەسىلەن، تىررىلنىڭ «3 ـ تەبىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى»، كېزونىڭ «فرانسىيە

مەدەنىيەت تارىخى»، «ئەنگلىيە ئىنقىلابى تارىخى»قاتارلىقلار. ئۇلار تارىخنى سىنىپىي كۆرەش نۇقتىسىدا تۇرۇپ شەرھلەپ، فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنى 3 ـ تەبىقىنىڭ ئاقسۆڭەك ۋە روھانىيلارغا قارشى كۆرەش تارىخى، ئەنگلىيە ئىنقىلابىنى بۇرژۇئازىيەنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۆرەش تارىخى، دەپ قارىدى. ئۇلار فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازى ۋە فېئودالىق مۇستەبىت تۈزۈمگە كەسكىن جەڭ ئېلان قىلىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ گۈللىنىشى ۋە كاپىتالىستىك پارلامېنت تۈزۈمىنى مەدھىيەلىدى، شۇنداقلا بۇرژۇئازىيەنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى سىنىپىي كۈرىشىنىڭ تارىختىكى رولىنى تەكىتلەش ئارقىلىق، بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مۇقەررەر ھالدا فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ، دېگەن نۇقتىنىزەرنى دەلىللىدى. ئۇلارنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە ۋە فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش تەشەببۇسى تىرىلگەن خانىدانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىنقىلابىغا جامائەت پىكرى ھازىرلاش ئۈچۈن ئىدى، ئەمما ئۇلار تەكىتلىگەن سىنىپىي كۆرەش پەقەتلا جېنىنىڭ بارىچە پەردازلىغان بۇرژۇئازىيەنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى سىنىپىي كۈرىشلا بولۇپ، پىرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيەگە قارشى سىنىپىي كۈرىشىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارىدى ھەم بۇنداق سىنىپىي كۆرەشنى «قانۇنسىز»، دەپ ئاتىدى.

تىرىلگەن خانىدانلىق دەۋرىدە، فرانسىيە كاپىتالىزمى ئۇزۇكسىز تۇرده بەزى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1789 ـ يىلىدىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى فرانسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا يول ھازىرلاپ بەردى، ناپولېئون ھۆكۈمرانلىقى بۇ تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملىدى. بۇ دەۋرده يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولدى، 1815 ــ 1830 ـ يىللىرىدا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى ئىككى ھەسسە ئاشتى. كۆمۈر، تۆمۈر

ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىدىمۇ تەرەققىي قىلدى. 1825 ـ يىلى، ئەنگلىيە ماشىنا ئېكسپورت قىلىشنى مەنئى قىلىش پەرمانىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ماشىنىلىرى تۈركۈملەپ فىرانسىيەگە كىردى. فىرانسىيەدىكى تۈرلۈك سانائەت تارماقلىرى، بولۇپمۇ پاختا، يىپەك توقۇمىچىلىق ساھەسىدە ئىشلىتىلگەن ماشىنىلارنىڭ سانى كۆپەيدى. مەسىلەن، رېين ئۆلكىسىدىكى پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدىكى ماشىنىلارنىڭ سانى 10 ھەسسە ئاشتى، سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان پار ماشىنىسىنىڭ سانى زور دەرىجىدە ئېشىپ، 1820 ـ يىلىدىكى 65 تىن 1830 ـ يىلى 625 كە يېتىپ، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان فىرانسىيە سانائەت ئىنقىلابى يەنىمۇ ئالغا ئىلگىرىلىدى. مېتاللۇرگىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى يېنىك سانائەت ساھەسىدىن ئاستا بولغان بولسىمۇ، يەنىلا ئېشىش كۆرۈلدى، تۆمۈر تاۋلاش مەھسۇلات مىقدارى 1825 ـ يىلى 1 مىليون 600 مىڭ كىلوگىرامغا يەتتى. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىدىمۇ ياخشىلىنىش كۆرۈلۈپ، مەھسۇلات مىقدارى ئاشتى، ئەمما يېزا ئىگىلىكىدە يۇمشاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. قىسقىسى، شۇ چاغدىكى فىرانسىيە كاپىتالىزمىنىڭ سانائەتلىشىش قەدىمى ئەنگلىيەگە قارىغاندا ئاستا بولدى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشچى ـ دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ ناچارلاشتى. ئىشچىلار ھەر كۈنى 16 سائەتتىن 18 سائەتكىچە ئىشلىسىمۇ، ئىش ھەققى تۆۋەن بولغانلىقتىن قورسىقىنى باقالمايتتى. شۇ چاغدىكى ئىشچىلار نامراتلىقنىڭ مەنبەسى كاپىتالىزم تۈزۈمى ئىكەنلىكىنى تېخى تونۇپ يەتمىگەچكە، بۇ دەۋردىكى فىرانسىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ كۆپ قىسمى ئىستىخىيەلىك ئېلىپ بېرىلغان ماشىنىلارنى بۇزۇپ ـ چېقىشتىن ئىبارەت بولدى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئەمگەكچى خەلقە جاپا ـ

مۇشەققەت ئېلىپ كەلگەچكە، بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ئارىسىدىكى بەزى ئىلغار شەخسلەرنىڭ ئاقارتىش مۇتەپەككۇرلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «ئەقلىي جەمئىيەت»كە بولغان تەلپۈنۈشى كۈچۈككە ئايلىنىپ، قايتىدىن «غايىۋى جەمئىيەت»نى ئىزدەشكە باشلىدى. ئەمما، بۇ چاغدىكى فىرانسىيە كاپىتالىزم مۇناسىۋىتى تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى، ئىشچىلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە-نىڭ زىددىيىتى تېخى ئۇنچىۋالا كەسكىنلەشمىگەنىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تارىخىي باسقۇچتىكى بۇرژۇئازىيە بىلەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تېخى داۋاملىشىۋاتقانىدى. ئىقتىسادىي ۋە سىنىپىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر بۇ دەۋردىكى فىرانسىيە سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنىڭ ئوتوپىيەچە خاراكتېرلىنىشىنى بەلگىلىدى. 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا فىرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزمىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ئونرى شىسمىن ۋە فۇرىيې، ئەنگلىيەلىك ئوۋېن قوشۇلۇپ، ئۇچ چوڭ خىيالىي سوتسىيالىزمچى دەپ ئاتالدى.

ئونرى شىسمىن (1760 — 1825) ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، گىرافلىق ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلغان، ياش ۋاقتىدا ئېنسىكلوپېدىيەچى دالمبېردىن تەلىم ئالغان، 19 ياشقا كىرگەندە، ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا ھېسداشلىق قىلىپ، ئامېرىكىغا بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، جەڭدە تۆھپە ياراتقان. 23 ياشقا كىرگەندە ۋەتىنىگە قايتىپ، مايسىپ قورغىنىنىڭ قوماندانى بولغان، ئۇزاق ئۆتمەي ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن. فىرانسىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئاقسۆڭەكلىك ئۇنۋانىدىن ۋاز كېچىپ، ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزگەن ھەمدە پۈتۈن زېھنى بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش پىلانىنى تۈزۈشكە كىرىشكەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «جەنۋە مەكتۇپلىرى» (1802 - يىلى)، «سانائەت تۈزۈمى ھەققىدە»، «يېڭى خىرىستىيان دىنى»

(1823 ــ 1825) قاتارلىقلار بار.

ئۇ ئۆزىنىڭ «جەنۇبە مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە، فىرانسىيە ئىنقىلابى بىر قېتىملىق سىنىپىي كۆرەش، «پەقەت ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاقسۆڭەكلەر، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۆرەش»، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ يەنە «ھەممە ئادەم ئەمگەك قىلىشى كېرەك» دېگەن تېمىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ «خاراكتېر ئەركىنلىكى» دېگەن شوئارىغا قارشى پوزىتسىيە تۇتۇپ «ھەقىقىي ئەركىنلىك مەلۇم كوللېكتىپ ئىچىدىكى ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرىدىغان، ئەمگەك قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىقى، بۇنداق خاھىشلارنىڭ يۇز بېرىشىنى توسۇشى كېرەك»، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ ھەم قامچىلاپ، ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسىگە نىسبەتەن گۇزەل ئارزۇلاردا بولغان، ئىنسانىيەت ھامان بىر كۈنى باراۋەر، بەختلىك جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بايان قىلغان. «ئىنسانىيەتنىڭ ئالتۇن دەۋرى ئۆتمۈشتە ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىدە» دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «يېڭى خرىستىيان دىنى» ناملىق ئەسىرىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ مەقسىتى «ئەڭ كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان سىنىپنىڭ مەنىۋى ۋە ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ياخشىلاش»، دەپ كۆرسەتكەن. قىسقىسى، ئۇنىڭ تەلىماتىدا سوتسىيالىزم تەركىبلىرى بولۇپ، «ئۇنىڭ ئىدىيەسىدە كېيىنكى سوتسىيالىستلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوتتۇرىغا قويغان ھەقىقىي مەنىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق دېگىلى بولمايدىغان ئىدىيە بىخ سۈردى»[1]. ئەمما، ئۇ ئىدېئالىزملىق

قاراش بىلەن جەمئىيەت ۋە سىنىپنى كۆزىتىپ، خاتا ھالدا ئىشچىلار بىلەن كارخانىنى ئاتالمىش «سانائەتچىلەر» سىنىپىغا تەۋە، كەلگۈسى جەمئىيەتتە مۇشۇ «سانائەتچىلەر»ھوقۇق تۇتسا، ئەمگەكچىلەرگە ئەڭ زور بەخت يارىتىپ بېرەلەيدۇ. «مۇھاكىمە قىلىش، دەلىللەش، قايىل قىلىش، سانائەتچىلەرنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشىدىكى بىردىنبىر ئۇسۇل، ئۇلار مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئاقسۆڭەك، ھەربىي، سوتچى قاتارلىق ئىجتىمائىي كەسىپلەرنى باشقۇرغۇچىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى كېرەك» دەپ قارىدى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرى ئەمەلىيەتتە، «سىنىپلارنى كېلىشتۇرۇش تەلىماتى»، «سىنىپلارنى ھەمكارلاشتۇرۇش تەلىماتى»بولۇپ، سوتسىيالىزمنى سىنىپىي كۆرەشتىن ئايرىپ تاشلاپ بايان قىلىپ، سوتسىيالىزمنى قۇرۇق خىيالغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. شۇڭا ئۇ بىر ئۆمۈر تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئىدىيەسىنى ئۆزگەرتەلمىگەن. ئۇنىڭ غايىسى ئاخىرىدا قۇرۇق خىيالغا ئايلىنىپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئانۇانتون بىلەن بازال يازغان «ئونرى شىسمىن تەلىماتى»ناملىق ئەسەردە، ئۇنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزم قاراشلىرى مەدھىيەلەندى. ئۇنىڭ بۇ شاگىرتلىرى ئىشچىلار ھەرىكىتى راۋاجلانغان كېيىنكى دەۋرلەردە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە پۈتلىكاشاڭ بولدى.

چارلى بورىي (1772 ــ 1837)، سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ياش ۋاقتىدا پىركازچىك بولغان، كېيىن سودا قىلىپ ۋەيران بولۇپ، مال ساتقۇچى، بىرزا دەللالى قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلغان، سودا سارايلىرىدا ئۇزاق ئىشلىگەچكە، بۇرژۇئازىيەنىڭ ئالدامچىلىق ھىيلە ـ نەيرەڭلىرى ۋە ئىپلاس ۋاستىلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن.

① ئېنگېلس «دىۋرىنگغا قارشى»، ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 3 ـ توم، 609 ـ بەت.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «تۆت خىل ھەرىكەت قائىدىسى» (1808 ـ يىلى)، «يېڭى سانائەت دۇنياسى» (1829 ـ يىلى)، «كوممۇنا تۇزۇمى ھەققىدە» قاتارلىقلار بار. ئۇ ئوتۇرى شىمىنغا قارىغاندا كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ قالايمىقانچىلىقى ۋە جىنايى قىلمىشلىرىنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، «جىنايەت ئۆتكۈزۈش ــ ئىسمى جىسمىغا لايىق مەدەنىيەتلىك تۇزۇم (كاپىتالىزم تۇزۇمىنى دېمەكچى)نىڭ روھى» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ يەنە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىز ھالىتى تۈگىمەس رىقابەت ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىسنى قاتتىق قامچىلاپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى پۇل ـ بايلىق، ئايالالارنىڭ ئازاد بولۇش دەرىجىسى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئەركىنلىك دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم، دەپ قارىغان. بۇرژۇئازىيەنىڭ دېموكراتىيەسى ۋە ئەركىنلىكىنىڭ ساختىلىقىنى دادىللىق بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، «نامراتلاردا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك بولمايدۇ، ئۇ پەقەت بايلارلا بەھرىلىنىدىغان نەرسە» دەپ كۆرسەتتى. ماركس ۋە ئېنگېلس كاپىتالىستىك جەمئىيەت قامچىلانغان مەزمۇنلار ئىچىدە، بورژىنىڭ قارىشىنى ئەڭ قىممەتلى بار مەزمۇن، دەپ قارىغان.

بورژي غايىۋى جەمئىيەت «فرانگي» دەپ ئاتىلىدىغان ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتىدىن تەركىب تاپىدۇ، فرانگي دېھقانچىلىق ۋە سانائەت بىرلەشتۈرۈلگەن ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال ھەمكارلىق تەشكىلاتى بولۇپ، ئەمگەكچىلەر ئۆز ئەمگەك كۈچىنى، كاپىتالىستلار كاپىتالىنى پاي قىلىپ قوشىدۇ، ھەربىر فرانگىغا قاتناشقان كىشىلەرنىڭ سانى بەك كۆپ بولۇپ كەتمەسلىكى، تەخمىنەن 1600 دىن 2000 ئارىلىقىدا بولۇشى كېرەك ئەزالارنىڭ ھەممىسى ئەمگەك قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي كىرىمى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە، يەنى

كاپىتالىستلار قوشقان پاي سوممىسىغا، تېخنىكىلار ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكىگە ئاساسەن تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ، دېگەن پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بورېي يەنە يېزا ئىگىلىك بانكىسى قۇرۇپ «فرانگېنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

بورېي خاتا ھالدا سىنىپلارنى كېلىشتۇرۇش ۋە ھەمكارلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، شۇ چاغدىكى ھۆكۈمرانلار ۋە كاپىتالىستلارنى ئۆزىنىڭ پىلانىغا ياردەم بېرىشكە كۆپ قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تاكى قېرىپ ئۆلگۈچە ھېچقانداق جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كەلگۈسى جەمئىيەتكە بولغان گۈزەل ئارزۇسى ئاخىر بەربات بولغان.

مەيلى فرانسىيەلىك ئونرى شىسمىن، بورېي ياكى ئەنگلىيەلىك ئوۋېن بولسۇن، ئۇلار بىردەك كاپىتالىزمنى قامچىلاپ، كەلگۈسىدە چوقۇم ئېزىش ـ ئېزىلىش مەۋجۇت بولمىغان گۈزەل جەمئىيەت بارلىققا كېلىدۇ، دەپ قارىغان ھەمدە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشچىلار ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە ناھايىتى ھېسداشلىق قىلغان، بۇ شۇ چاغدىكى تارىخىي باسقۇچتا ئىشچىلارنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى قوزغىتىشتا ئاكتىپ رول ئويناپ، «ئىشچىلارنىڭ ئېڭىنى قوزغىتىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى». ئەمما، ئۇلار كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتىنى بىلىپ كېتەلمىگەنىدى. پىرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيە گۈرىكارى، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ نىجاتكارى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتمىگەنىدى، ئۇلارنىڭ سىنىپلارنى كېلىشتۇرۇش ۋە ھەمكارلاشتۇرۇش تەشەببۇسى ئۇلارنىڭ غايىسىنى مەڭگۈ ئەملگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيالغا ئايلاندۇرۇپ

① ماركس، ئېنگېلس: «كومپارتىيە خىتابنامىسى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 1ـ توم، 305 ـ بەت.

قويغاندى. كېيىنكى ئىشچىلار ھەرىكىتى راۋاجلانغان مەزگىلدە، ئۇلارنىڭ تەلىماتى ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ماركسىزمنىڭ ئىشچىلار ئارىسىدا تارقىلىشىغا توسالغۇ بولدى، ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى ئەكسىيەتچى گۇرۇھلارغا ئايلاندى.

2. 1830 ـ يىلىدىكى ئىيۇل ئىنقىلابى، ئىيۇل خانىدانلىقى مەزگىلىدىكى فرانسىيە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى

1824 ـ يىلى لۇئى XVIII ئۆلگەندىن كېيىن، گىراف دىيادوۋا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، چارلىس X دەپ ئاتالدى. سەرگەردان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بۇ كاتتىبىشى فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىغا چىش ـ تىرنىقى يىلەن ئۆچمەنلىك قىلاتتى، ھەتتا چۈشىدىمۇ بۇيۇك ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى فېئودال مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلايتتى، شۇڭا ئۇ تەختكە چىقىپلا ئىنقىلابچى ئاممىدىن تەتۈر ھېساب ئېلىشقا باشلىدى. 1825 ـ يىلى، ئۇنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن پارلامېنت بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە چەت ئەلگە سەرگەردان بولۇپ چىققىپ كەتكەن ئاقسۆڭەك روھانىيلارنىڭ مۇسادىرە قىلىنغان ۋە سېتىۋېتىلگەن يەر ـ زېمىنىنى دۆلەت تۆلەپ بېرىدۇ، دەپ قانۇن چىقاردى. بۇ تۆلەمنىڭ سوممىسى 1 مىليارد فرانك ئەتراپىدا بولدى. تۆلەمگە ئېرىشىدىغانلار ئىلگىرى ياۋروپادىكى فېئودال پادىشاھلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، فرانسىيە خەلقى بىلەن جەڭ قىلغان ئەشەددىي سىنىپىي دۈشمەنلەر بولغاچقا، قانۇن ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا خەلق ئارىسىدا كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. تۆلەم راسخوتىنى غەملەش ئۈچۈن، فرانسىيە ھۆكۈمىتى زايومنىڭ ئۆسۈمىنى 5% دىن 3% كە تۆۋەنلەتتى. زايوم سېتىۋالغانلار ئاساسەن چوڭ بۇرژۇئازلار بولغاچقا، زايوم ئۆسۈمىنىڭ تۆۋەنلىتىلىشى ئۇلارنى زور زىيانغا ئۇچراتتى، شۇڭا چوڭ

بۇرژۇئازلارمۇ نارازى بولدى.

ئارقىدىن، چارلىس X يەنە پارلامېنتقا ئەقىل كۆرسىتىپ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ «مۇقەددەس بۇيۇملارنى»، «ئىكونا»ۋە نەزىر ـ چىراغ بۇيۇملىرىغا بەھۆرمەتلىك قىلغانلار قاتتىق جازالىنىدۇ، يەنى ئالدى بىلەن ئوك قولى كېسىپ تاشلىنىپ، ئارقىدىن كاللىسى ئېلىنىدۇ؛ ئالىي مەكتەپلەرنى روھانىيلار باشقۇرىدۇ، دېگەندەك بىر يۇرۇش قانۇنلارنى ئېلان قىلدى. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇنىڭدىكى مەقسەت كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى. بۇلار پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

1830 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، چارلىس X ئۆز نامىدا ئالتە تۈرلۈك پەۋقۇلئاددە پەرمان ئېلان قىلىپ، مەتبۇئات ئەركىنلىكىنى بىكار قىلىپ، سايلام قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ھەتتا بۇرژۇئازىيەنىڭ بېلەت تاشلاش ھوقۇقىنىمۇ تارتىۋالدى. بۇ «خارتىيە» پىرىنسىپلىرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقتىن دېرەك بېرەتتى. فىرانسىيە خەلقى ئەمدى چىداپ تۇرالمىدى. پەۋقۇلئاددە پەرمان ئېلان قىلىنغان كۈنى پارىژدىكى ئىشچىلار، قول ھۈنەرۋەنچىلەر ئوقۇغۇچىلار، بىر قىسىم ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر ۋە ئەسكەرلەر كوچىلارغا چىقىپ، پادىشاھنىڭ ئېقىمغا قارشى قىلمىشىغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ نامايىش قىلدى. نامايىشچىلار بىلەن ساقچىلار ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەردى. بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى چىقارغان «مىللەت گېزىتى»مۇ تەشۋىق قىلىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. ئەمما، بۇرژۇئازىيە خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاب كەيپىياتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرۈپ، قورقۇپ ئىككىلىنىپ قالدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، پارىژ خەلقى ھەربىكەتكە قەدەمنى تېزلەتتى. 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ھەربىكەت تەرەققىي قىلىپ قوزغىلاڭغا ئايلاندى، ئامما بەس ـ بەس

بىلەن قورالىنىپ، پادىشاھنىڭ ھەربىي قوشۇنىغا ھۇجۇم قوزغىدى، 2 ـ كۈنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۆلىمى زورىيىپ، ئادەم سانى 80 مىڭغا يەتتى. قوزغىلاڭچىلار شەھەر مەمۇرىيىتى بىناسىنى ئىگىلەپ، ئۇچ خىل رەڭلىك ئىنقىلاب بايرىقىنى قادىدى. شۇ كۈنى بىر قىسىم پادىشاھ قوشۇنىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئامما تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. 29 ـ كۈنى قوزغىلاڭچى ئامما يەنە تۈركىيىرىيە ساريىسىنى ئىشغال قىلدى. شۇ چاغدا چارلىس X سىرتتا ئۇۋ قىلىپ كۆڭۈل ئېچىۋاتاتتى، ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئالدىراپ ـ تېنەپ ئەنگلىيەگە قېچىپ كەتتى، ئىنقىلاب غەلىبە قىلدى.

ئىيۇل ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھايات ـ ماماتىغا قارىماي كۈرەش قىلىشى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەنىدى، ئەمما شۇ چاغلاردا پارىژ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇستەھكەم تەشكىلاتى بولمىغاچقا، ئىنقىلاب غەلىبىسىنى چوڭ بۇرژۇئازلار تارتىۋالدى. چوڭ سەرراپلار ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىللەپ، ئورلىئانلىق گىراف لۇئى فىلىپنى پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ، «ئىيۇل خانىدانلىقى»نى قۇردى. بۇنىڭ بىلەن فىرانسىيە دۆلەت ھاكىمىيىتى سەررابى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئىيۇل ئىنقىلابى گەرچە چوڭ بۇرژۇئازلارنىڭ پادىشاھلىق دۆلەت قۇرۇشى بىلەن نەتىجىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىنقىلاب كونا ئاقسۆڭەكلەر، روھانىيلارنىڭ فىرانسىيەدە فېئودالىق مۇستەبىت تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش غەرىزىنى بىتچىت قىلىپ، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى ۋە ئىسلاھاتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ ئەكسىيەتچى سىستېمىسىغا كۈچلۈك زەربە بەردى. شۇڭا، شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئۇ يەنىلا زور ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىيۇل خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، فىرانسىيە ھاكىمىيىتىنى بانكىرلار، بىرژا غوجايىنلىرى، تۆمۈرىيول

غوجايىنلىرى، كۆمۈر كان، تۆمۈر رۇدىسى كان غوجايىنلىرى، ئورمان ئىگىلىرى قاتارلىق «سەررراپ ئاقسۆڭەكلەر» كونترول قىلدى. لۇئى فىلىپ ئۇلارنىڭ كاتتىبەشى بولغاچقا، «ھەمياناتلىق پادىشاھ»دەپ ئاتالدى.

ئىيۇل خانىدانلىقىنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سىياسىتى پۈتۈنلەي «سەررراپ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى، ئىچكى جەھەتتە «سەررراپ ئاقسۆڭەكلەر»سىياسىي ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ھايانكەشلىك قىلىپ، خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى شۇلۇڭۇالدى. تاشقى جەھەتتە ئاجىز ـ مادارىچىلىق يولىنى تۇتۇپ، رۇسىيە، ئەنگلىيە، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن رىقابەتلىشىشتىن، ئۇرۇش قوزغىلىشتىن قورقۇپ، زايوم باھاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىپ، «سەررراپ ئاقسۆڭەكلەر»نىڭ زايوم ھايانكەشلىكىدىن كېلىدىغان زور پايدىسىغا تەسىر يەتكۈزدى. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ تاشقى سىياسەتتە ئوتتۇرىغا قويغان شوئارى «شان ـ شەرەپ ئۈچۈن بىر تىينمۇ پۇل خەجلىمەسلىك» بولدى. ئەمما، ئۇلار مۈستەملىكىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىشنى ئۇنتۇپ قالمىدى، 1847 ـ يىلى ئالجىرىيەنى بېسىۋالدى.

ئىيۇل خانىدانلىقى مەزگىلىدە، كاپىتالىستىك ئىگىلىك يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدى. پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدە پاختىنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى 1831 ـ يىلىدىكى 28 مىليون كىلوگىرامدىن 1845 ـ يىلى 64 مىليون كىلوگىرامغا يەتتى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى سودا ـ سانائەت كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 1830 ـ يىلىدىكى 30 مىليارد فىرانكتىن 1848 ـ يىلى 45 مىليارد فىرانكقا، سانائەتتە ئىشلىتىلىۋاتقان پار ماشىنىسى 1830 ـ يىلىدىكى 625 تىن 1848 ـ يىلى 4853 كە، 1847 ـ يىلى تۆمۈر يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1835 كىلومېتىرغا، قېزىلغان قانالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1830 ـ يىلىدىكى 1324 ئىنگلىز مىلىدىن 1845 ـ يىلى 2806 ئىنگلىز مىلىغا يەتتى. بانكا ساھەسىمۇ تېز سۈرئەتتە

راۋاجلىنىپ، 1830 ـ يىلىدىكى 12 بانكىدىن 1840 ـ يىلى 278 گە، 1847 ـ يىلى 354 كە كۆپەيدى. ئىشچىلارنىڭ سانىمۇ تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى، پەقەت كۆمۈركان ئىشچىلىرىلا 1830 ـ يىلىدىكى 15 مىڭدىن 1847 ـ يىلىغا كەلگەندە كۆپىيىپ 35 مىڭغا يەتتى. بۇ مەزگىلدە، فرانسىيەنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكى خېلى تېز تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئەمما قول سانائەت ئىشخانىلىرى ۋە كىچىك تىپتىكى قول سانائەت كارخانىلىرىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى يەنىلا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. مەسىلەن، 1847 ـ يىلى پارىژدىكى 64 مىڭدىن ئارتۇق كارخانا ئىچىدە، ئوندىن ئارتۇق ئىشچى يالىلغان كارخانا ئاران 7100 دىن ئاشاتتى، ئوندىن ئاز ئىشچى يالىلغان كارخانا 35 مىڭ ئىدى، قالغان 30 مىڭ كارخانا ئائىلە قول ھۈنەرۋەنلىرى ياكى بىرلا ئىشچى يالىلغان كىچىك ئۈستىخانا ئىدى.

بۇ مەزگىلدە، تەبىئىي پەن ۋە تېخنىكا جەھەتتە نۇرغۇن كەشپىيات ۋە بايقاشلار بارلىققا كەلدى. تەبىئىي پەن ساھەسىدە لېۋىرلىئەي ماتېماتىكا نەزەريەسى ئاساسىدا، ئۇرانىنىڭ سىرتىدا يەنە يېڭى سەييارە يۇلتۇز بارلىقىنى مۆلچەرلىدى، مۇشۇ ئاساستا 1846 ـ يىلى ئۇ قىياس قىلغان ئورۇندا نېپتۇن بايقالدى. گاسپال مونرى دىفىفېرېنسىئال گېئومېتىرىيەسىنى كەشىپ قىلىپ، پېرويېكسىيە گېئومېتىرىيەسىگە ئاساس سالدى، بۇ ماشىنىسازلىق سانائىتى ۋە بىناكارلىق خىزمىتە ـ ئىسخېما ئىشلىرىنى زور دەرىجىدە يۇكسەلدۈردى. تېخنىكا جەھەتتە 1834 ـ يىلى، پېللوۋ كۆپ خىل رەڭلىك گۈل بېسىش ماشىنىسىنى كەشىپ قىلىپ، ئۇچ ـ تۆت خىل رەڭنى بىرلا ۋاقىتتا بېسىپ چىقىرىپ، بوياش ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى. 30 ـ يىللاردا دوگگار بىلەن ئىئەيپوس «كۈموش نېگاتىپلىق سۈرەت تارتىش تېخنىكىسى»نى كەشىپ قىلدى. بۇ يېڭى كەشىپىيات ۋە بايقاشلار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى

يۈكسەلدۇردى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭدا ئەسلىدىلا بار بولغان زىددىيەتلەر تەدرىجىي ئاشكارىلىنىپ، سىنىپىي زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. بۇ زىددىيەتلەر ئەدەبىياتتا، بولۇپمۇ تەنقىدىي رېئالىزم ئەدەبىياتىدا روشەن ئەكس ئېتىپ، بۇ ئېقىمنىڭ ئونۇل، دى. بالزاك (1799 ــ 1850) قا ئوخشاش ۋەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. بالزاك ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە، ئىيۇل خانىدانلىقى مەزگىلىدىكى فىرانسىيە كاپىتالىستىك جەمئىيىتىنىڭ خىلمۇخىل رەزىل ئەپەت ـ بەشىرىسىنى ۋە بۇرژۇئازىيەنىڭ بۇلغانغان روھىنى كىتابخانىلارغا نامايان قىلىپ، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىغان ۋە قامچىلىغان.

1829 ـ يىلى بالزاك «جوئانىستلار» نامىلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ نام چىقارغان. ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە مەشھۇر ئەسىرى «ئىنسان كومېدىيەسى»[1] بولۇپ، 90 نەچچە ھېكايىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئىچىدە «گورىيو بوۋاي»، «نېۋشىنگون بانكىسى»، «يېۋگېنىي گىراندې»، «پولكوۋنىك شيابېل»، «يوشول نىلوئى»، «تاغام بونىس»، «بېي ھامام»، «دېھقان» قاتارلىق مەشھۇر ھېكايىلەر بار. بۇ ئەسەر ئىچىدىكى ھەربىر ھېكايىدە، بىر دەۋردىكى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى يورۇتۇپ بېرىلگەن بولۇپ، مۇستەقىل كىتاب قىلىشقىمۇ، ئۇلاپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ، ئۇ بۇ ھېكايىلىرىدە يارىتقان ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئوبراز پۈتۈن كىتابقا سىڭدۈرۈلگەن، بەزى ئوبرازلار ھەربىر ھېكايىدە قايتا نامايان قىلىنغان، بارلىق ھېكايىلەرگە تارقالغان بۇ «تېپىك ئوبرازلار»نەپىس ـ ئىنچىكە تەسۋىرلەر ئارقىلىق، شۇ دەۋرنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى

① بالزاك دانىبنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئىلاھ كومېدىيەسى»گە تەقلىد قىلىپ بۇ ئەسەرنى يازغاندىن كېيىن، «ئىنسان كومېدىيەسى» دېگەن نامنى قويغان.

فىرانسىيە فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زاۋاللىقىغا يۈز تۇتۇشى ۋە بۇرژۇئازىيەنىڭ جەنايەتلىك گۇللىنىش تارىخىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

ئۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆجۇمى ئاستىدا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خارابلىشىشىدىن ئىبارەت «مەركىزىي تېما»نى ئۆز ئەسىرىگە سىڭدۈرۈپ، «فىرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ پۈتۈن تارىخىنى يورۇتۇپ بەردى». ئۇ ئۆتكۈر قەلەمگە تايىنىپ، بۇزۇقچىلىق قۇتراپ كەتكەن، رەزىللىكلەر ھەممە يەرنى قاپلىغان، پۇلپەرەسلىك ئەۋج ئالغان كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن قىياپىتىنى ئەينەن تەسۋىرلەپ بەردى، ئۇ بۇ تەسۋىرلەر ئارقىلىق «ھەرقانداق بىر ھەجۈىي يازغۇچى جۇلالىنىپ تۇرغان ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنغان رەزىللىكلەرنى يېزىپ تۇگىتەلمەيدۇ» (بالزاك «گورىيو بوۋاي»)نى يېزىپ تۇگەتتى. ماركس ۋە ئېنگېلس بالزاكقا ئىنتايىن يۇقىرى باھا بەرگەن، ئېنگېلس: «ئۇ بۇرۇنقى، ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى بارلىق زولالاردىنمۇ ئۇلۇغ رىيالىزمچى ئۇستاز»[1] دەپ كۆرسەتكەن.

بالزاك ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يازغۇچى بولسىمۇ، ئەمما ئاقسۆڭەكلىك ھېسسىياتى كۈچلۈك بولۇپ، بىر ئۆمۈر نامراتلىقتا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىغا كىرىشكە كۈچەپ ئۇرۇنغان. بىر مەزگىل ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بەلگىسى بولغان «ئەخلاق» دېگەن سۆزنى ئۆز ئىسىم ـ فامىلىسىگە قوشۇپ قوللانغان. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى بۇ خىل زىددىيەتلىك ئەھۋال ئۇ ياشىغان مۇرەككەپ سىنىپىي كۈرەشكە تولغان دەۋرنىڭ ھەمدە ئۇنىڭ سىنىپىي ئورنى ۋە تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ئىنكاسى، شۇنداق بولغاچقا، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە، زاۋاللىقتا يۈز تۇتۇپ خارابلاشقان ئاقسۆڭەكلەردىن مېھرىنى ئۈزەلمەي، تۇرمۇشى بايىاشاتلىقتا

① ئېنگېلس: «ما.خاگىنىسقا خەت (1888 ـ يىلى 4 ـ ئاي) «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 4 ـ توم، 684 ـ 683 ـ بەتلەر.

تولغان، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان چوڭ بۇرژۇئازىيەگە قاتتىق نەپرەتلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇرژۇئازىيەنىڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالغانلىقىدىن خۇشاللانغان، بۇرژۇئازىيەنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى چۈشۈر ئېچىپ تاشلاپ قامچىلىغان. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەمگەكچى خەلقىگە مەلۇم دەرىجىدە ھېسداشلىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما پىرولېتارىيات قوزغىغان ئىنقىلاب بورىنىدىن قورقۇپ، تەشۋىشلەنگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تارىخىي ياراتقۇچى ئۇلۇغ پىرولېتارىياتنىڭ كۆرەش ئىزنالىرىنى، شۇ دەۋرگە خاس ئىنقىلاب ساداسىنى تاپقىلى بولمايدۇ، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشنىڭ توغرا ئۇسۇلىنى تېخىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ. ئۇ پەقەت بۇرژۇئازىيەچە ئىنسانپەرۋەرلىك، ئابستراكت ئەخلاق دائىرىسىدىلا چىقىش يولى ئىزدەپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئاساسىغا تېگىشكە جۈرئەت قىلالمىغان. بۇلار بالزاكنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ چوڭ سىنىپىي چەكلىمىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. ئىيۇل خانىدانلىقى مەزگىلىدىكى فرانسىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ كۈرىشى

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئەمگەكچى خەلقىگە تېخىمۇ زور بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئىيۇل خانىدانلىقى مەزگىلىدىكى فرانسىيە جەمئىيىتىدە روشەن سېلىشتۇرما بارلىققا كەلدى: بىر تەرەپتىن «سەررافلار ئاقسۆڭەكلەر» بارغانسېرى بېيىپ، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەمگەكچى خەلق ئاچ - يالىڭاچلىق دەردىدە قىينالدى. شۇڭا، بۇ دەۋردىكى ئىشچىلارنىڭ كاپىتالىستلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرەشلىرى بۇرۇنقى ھەرقانداق دەۋردىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەسكىن، تېخىمۇ چوڭقۇر بولدى. بۇ كۈرەشلەر

ئىچىده 1831 ـ يىلى ۋە 1834 ـ يىلى يۇز بەرگەن ئىككى قېتىملىق لېئون ئىشچىلار قوزغىلىڭى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە.

لىئون فىرانسىيەنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق مەركىزى بولۇپ، 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا بۇ يەردىكى يىپەك توقۇمىچى ئىشچىلارنىڭ سانى 90 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. كاپىتالىستلار ئىشچىلارنىڭ ئىلىكىنى رەھىمسىزلىك بىلەن شورايتتى، ئەمگەك ئېغىر، ئىش ھەققى تۆۋەن بولۇپ، ئىشچىلار ھەر كۈنى 18 سائەت ئىشلىسىمۇ، بىر كۈنلۈك ئىش ھەققىگە بىر قاداق بولكا كەلمەيتتى. 1831 ـ يىلى، ئىشچىلار ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىش كۈرىشىنى قوزغاپ، كاپىتالىستلار بىلەن «ئىش ھەققى كېلىشىمى» تۈزدى. ئەمما، كاپىتالىستلار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي كېلىشىمنى بۇزدى. ئىشچىلار بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئىش تاشلىدى. ئىش تاشلاش كۈرىشى تەرەققىي قىلىپ قوزغىلاڭغا ئايلاندى. 23 ـ كۈنى سەھەردە، قوزغىلاڭچىلار شەھەر مەمۇرىيىتى بىناسىنى ئىگىلەپ پۈتۈن شەھەرنى تىزگىنلىدى. كۈرەش جەريانىدا ئىشچىلار كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان: «خىزمەت تۈرمۈشىمىزغا كاپالەتلىك قىلالمىسا، جەڭ قىلىپ ئۆلۈشكە رازى!» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى توۋلىدى. بۇ شوئارلار قوزغىلاڭچى ئىشچىلارنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلەپ، ئاممىنىڭ جاسارىتىنى ئۇرغۇتۇپ، كۈرەشنىڭ دەسلەپكى مېۋىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئىنقىلاب بورىنىدىن قاتتىق قورقۇپ كەتكەن ئىيۇل خانىدانلىقى ئالدىراپ ـ تېنەپ 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن يۆتكەپ، قوزغىلاڭنى باستۇردى. ئەمما، ئىشچىلار ھايات ـ ماماتنىڭ قارىماي، قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە بەرداشلىق بەردى. قوزغىلاڭ ئاخىر باستۇرۇۋېتىلدى.

1834 ـ يىلى، لېئوندا 2 ـ قېتىم قوزغىلاڭ پارتلىدى. بۇ

قوزغىلاڭنى ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى بېسىملىق سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى: ھۆكۈمەت ئىشچىلارنىڭ يىغىلىشى ئۆتكۈزۈشىنى مەنئى قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىق ئۇيۇشمىسىنىڭ يولباشچىسىنى تۇتۇپ كەتتى. شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لېئون ئىشچىلىرى ئومۇميۈزلۈك ئىش تاشلىدى، ئىش تاشلاش ئاخىر قوزغىلاڭغا ئايلاندى. بۇ قېتىملىق قوزغىلاڭ روشەن سىياسىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، «دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلىپ، «بىزنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىمىز پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئىشى» دەپ جاكارلىدى. ئىشچىلار ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، ھۆكۈمەت قوشۇنى بىلەن باتۇرلارچە جەڭ قىلدى، كۈچ سېلىشتۇرمىسى چوڭ بولغاچقا، ھۆكۈمەت قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ۋايتىز بازىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار شەھەر مەركىزىگە چېكىنىپ، قەتئىي تىز پۈكمەي، 13 ـ كۈنى ئاخىرقى ئىستىھكام قولدىن كەتكۈچە قارشىلىق كۆرسەتتى، جەڭگە قاتناشقان ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى باتۇرلارچە قۇربان بولدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېئون قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازى فىرانسىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالدى. شۇ چاغدا، لېئون ئىشچىلىرىنىڭ كۆرىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان توغرا ئىنقىلابىي نەزەرىيە بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە لېئون ئىشچىلىرى باشقا شەھەرلەردىكى ئىشچىلار بىلەن ئالاقە ئورناتمىغاچقا، ئىككى قېتىملىق ئىشچىلار قوزغىلىڭى ئاخىر مەغلۇپ بولدى.

ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ناھايىتى چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ جەريانىدا، ئىشچىلار مۇستەقىل ھالدا ئۆز سىنىپىنىڭ تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەرىكەتتىن

بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخىي سەھنىگە چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

لېنىن ئىشچىلار قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، فرانسىيە خەلقىنىڭ ئاممىۋى هەرىكىتى ئىش تاشلاش، ئاشلىق، باج تاپشۇرۇشقا قارشى تۇرۇش شەكلىدە هەرقايسى جايلاردا كەڭ قانات يايدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەزى سوتسىيالىزم ئېقىمىدىكىلەرنىڭ هەرىكىتى جانلىنىپ، بەزى مەخپىي ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە بلانكى قۇرغان «تۆت پەسىل ئۇيۇشمىسى»① ئەڭ مەشھۇر هېسابلىنىدۇ. ئاۋگۈست بلانكى (1805 ــ 1881) پارلامېنت ئەزاسىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا ئىيۇل ئىنقىلابى ۋە 30 ـ يىللاردىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر هەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان. 1837 ـ يىلى «تۆت پەسىل ئۇيۇشمىسى»نى تەشكىللىگەن. 1839 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «تۆت پەسىل ئۇيۇشمىسى» قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بلانكى قولغا ئېلىنغان، بلانكى بابىئوت قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ۋاريىسى بولۇپ، ئىدىيە جەھەتتە كوممۇنىزمنى هىمايە قىلىپ، هەركەت جەھەتتە ئىنقىلابقا ئۆزىنى بېغىشلاپ، ئۆمرىنىڭ يېرىمىنى تۈرمىدە ئۆتكۈزدى. ئەمما، ئۇ ئىنقىلاب نەزەريىسىگە سەل قاراپ، بىر قاتار ئېغىر نەزەريىۋى خاتالىقلارنى ئۆتكۈزدى. ئۇ ئاممىنى بىلەن قويۇق ئالاقە قىلماي، كونكرېت ئەھۋاللارنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلماي، نوقۇل هالدا مەخپىي تەشكىلاتقا تايىنىپ، ئاممىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلغان سۇيىقەستلىك زوراۋانلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ هاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى تەشەببۇس قىلغاچقا، ئۇنىڭ كۆپ قېتىملىق قوزغىلىڭى ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ

① «تۆت پەسىل ئۇيۇشمىسى» يەتتە ئادەمنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ «هەپتە»، «تۆت هەپتە»، يەنى 28 ئادەمنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ «ئاي»، «ئۈچ ئاي»، يەنى 84 ئادەمنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ «پەسىل» دەپ ئاتالغاچقا، «تۆت پەسىل ئۇيۇشمىسى» دەپ ئاتالغان.

ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن «پارتىز دىكتاتۇرا ھاكىمىيىتى» قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمما، ئۇ تەشەببۇس قىلغان «پارتىز دىكتاتۇرا ھاكىمىيىتى» پەقەت ئاز ساندىكى كەسپىي ئىنقىلابچىلارنىڭ ھاكىمىيىتى بولۇپ، ئىشچى ـ دېھقانلارنىڭ ھاكىمىيىتى ھېسابلانمايتتى، بۇنىڭ ماركس ئوتتۇرىغا قويغان پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى بىلەن زادىلا ئورتاقلىقى يوق ئىدى. بلانكىنىڭ ئاممىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلغان ھالدا ئاز ساندىكى كىشىلەرگە تايىنىپ مەخپىي سۇيىقەست ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىنقىلاب قىلىش نەزەريەسى «بلانكىزم»دەپ ئاتالدى.

بۇ مەزگىلدە، يەنە بىر تۈردىكى ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزم ئېقىمىدىكىلەرنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى، ھۆكۈمەتسىزلىك نەزەريەسىنىڭ ئاساسچىسى پرودون مەيدانغا چىقتى. پىئېر جوسېف پرودون (1809 ــ 1865) ياش ۋاقتىلىرىدا باسمىخانا ئىشچىسى بولغان، كېيىن ئۆزى كىچىك بىر باسمىخانا ئاچقان. 1840 ـ يىلى «مال ـ مۇلۇك دېگەن نېمە؟»، 1846ـ يىلى «نامراتلىق پەلسەپىسى»نامىلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

ئۇ «مال ـ مۇلۇك دېگەن نېمە؟» نامىلىق ئەسىرىدە، «مال ـ مۇلۇك ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىقتىن كېلىدۇ»دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايلا، پەقەت چوڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككىلا قارشى تۇرۇپ، ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشنى، يەنى يۇقىرى ئۆسۈملۈك كاپىتال، بانكا كاپىتالى، بىرژا ۋە ناموۋاپىق سودىغىلا قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمگە قارشى پىكىر دە بولمىدى. ئۇ «ئالماشتۇرۇش بانكىسى»، «ئۆسۈمسىز قەرز بېرىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ۋاستىچىلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەدىن ئەگىپ ئۆتۈپ،

مەھسۇلاتلارنى بىۋاستە ئالماشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدى ۋە بۇ ئارقىلىق كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقاتقىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە «نامراتلىق پەلسەپىسى»نامىلىق ئەسىرىدە، ئۆزىنىڭ پەلسەپە ۋە سىياسىي ئىقتىساد سەپسەتىسىنى تېخىمۇ سىستېمىلىق شەرھلەپ، كوممۇنىزمغا ئوچۇق - ئاشكارا قارشى تۇردى. ئۇ ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئىجتىمائىي بەخت - سائادەتنىڭ ئاساسى، ئەركىنلىكنىڭ كاپالىتى، پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق ھاكىمىيەت شەكلىدىكى دۆلەتتە، شەخسلەرنى مەجبۇرلاش زىيانلىق، ئۇ «بارلىق رەزىللىكنىڭ مەنبەسى»، دەپ قارىدى. ئۇ پىرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كۈرىشىگە، ھەتتا ئىشچىلار تەشكىلاتى ۋە ئىش تاشلاش ھەرىكىتىگە قارشى تۇردى، ئۇنىڭ بۇ خىل ھۆكۈمەتسىزلىك ئەكسىيەتچى مەسلىكى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە ئىنتايىن زىيانلىق تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ۋەيران بولغان زور تۈركۈمدىكى ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ جارچىسى بولۇپ قالدى.

ماركس 1847- يىلى ئېلان قىلغان «پەلسەپە نامراتلىقى» ناملىق ئۇلۇغ ئەسىرىدە، پرودوننىڭ ئىدىيەسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن «قامچىلىدى ۋە تەنقىد قىلدى».

2 - بۆلۈم 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئەنگلىيە، ئاساسىي قانۇنچىلىق ھەرىكىتى (خارتىزم)

1. ئۇرۇشتىن كېيىنكى رادىكاللار ھەرىكىتى

20 نەچچە يىلغا سوزۇلغان فىرانسىيەگە قارشى ئۇرۇش 1815 - يىلى ئاخىرلاشتى، ئەمما تىنچلىق نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى

ئېلىپ كەلدى. ھۆكۈمەت ھەربىي ئەشيا زاكاز قىلىشنى توختاتقاچقا، نۇرغۇن ئېغىر سانائەت ۋە ھەربىي سانائەت كارخانىلىرى ۋەيران بولدى، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ ياۋروپا دۆلەتلىرىدە سېتىلىشىمۇ قىيىنلىشىپ ①، ئەنگلىيەنىڭ كۆپ سانلىكى زاۋۇت ـ كارخانىلىرى تاقالدى، ئىشسىزلارنىڭ سانى ھەسسىلەپ ئاشتى. قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيەسىدىن چېكىنگەن (300 مىڭ ئادەم)لەر ئىشسىزلارنىڭ سانىنى تېخىمۇ كۆپەيتىۋەتتى.

فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندا، دۆلەت قەرزى 864 مىليون فوندستېرلىڭغا، ئۆسۈمى 30 مىليون فوندستېرلىڭغا يېتىپ، زايوم سېتىۋالغان چوڭ بۇرژۇئازلار تازا بېيىدى. ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ قەرز يۈكىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ زىممىسىگە يۈكلەش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت تاپاۋەت بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋاستىلىك باجلارنى خالىغانچە كۆپەيتتى. ۋاستىلىك باجلار ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئىش ھەقىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. چوڭ پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئەتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1815 ـ يىلى پارلامېنت «دانلىق زىرائەت قانۇنى»نى ئېلان قىلىپ، دۆلەت ئىچى بازارلىرىدا ھەربىر كۇئارت ② بۇغداينىڭ باھاسى 82 شىللىڭدىن تۆۋەن بولغاندا، بۇغداي ئىمپورت قىلىشنى مەنئى قىلىشنى بەلگىلىدى، بۇ ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش يۈكىنى ئېغىرلىتىۋەتتى.

مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ناچارلاشتى،

① ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپا دۆلەتلىرى يەنىلا نامرات ۋە قالايمىقانچىلىق ھالىتىدە تۇرغاچقا، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى زور مىقداردا سېتىۋېلىشقا قۇربى يەتمەيتتى.

② بىر كۇئارت 12.7 كىلوگىرامغا تەڭ.

پرولېتارلار بىلەن يېرىم پرولېتارلار ئۇمىدسىزلىككە پاتتى، ھەتتا ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭمۇ كۆنى تەسلەشتى. ئاما پات ـ پات يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، سىياسىي مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، تۇرمۇشنى ياخشىلاش ئۈچۈن، پارلامېنتتا ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇشى كېرەكلىكىنى، بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە پارلامېنتنى ئىسلاھ قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا، 1816 يىلىدىن باشلاپ، ئۇششاق بۇرژۇئا زىيالىيلىرى باشچىلىقىدىكى كەڭ ئىشچىلار ئاممىسى قاتناشقان رادىكاللار ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ قانات يايدى. ھەرىكەت نىشانى 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى رادىكاللار ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى كارتىرايت ئوتتۇرىغا قويغان پروگراممىدىكى تەلەپلەرنى ئەملگە ئاشۇرۇش بولدى.

بۇ مەزگىلدە، سانائەت بۇرژۇئازىيەسى تۆۋەن قاتلامدىكى ئاممىنىڭ ھەرىكىتىدىن قورقۇپ، رادىكاللار ھەرىكىتىگە قاتناشمىدى، ئۇلار 18 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا شەكىللەنگەن ئەكسىيەتچى ئىتتىپاقنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىپ، خەلق ھەرىكىتىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارىدى.

رادىكاللار ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر داھىيلىرىدىن بىرى بولغان ۋىلىيام كوببېت (1763 ــ 1835) 1816 ـ يىلىدىن باشلاپ، تىراژى 60 مىڭ پارچىگە يېتىدىغان ئەرزان باھالىق گېزىت (ھەربىر پارچىسىنىڭ باھاسى ئىككى پېنس) «سىياسىي خاتىرىلەر گېزىتى»نى چىقاردى. ئۇ بۇ گېزىتتە، ئەنگلىيە سىياسىيسىنىڭ چىرىكلىكىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، «پارلامېنت ۋە ھۆكۈمەت ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىدا، ئۇلار ھاكىمىيەتكە تايىنىپ خەلققە مەنپەئەت ـ پاراۋانلىق ئېلىپ كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى قولىدىكى ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتتى، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقىنى ئۆزى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرىلا بولۇۋاتىدۇ»،

دېدى. ئۇ يەنە ئەمگەكنىڭ بارلىق بايلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ خىلمۇ خىل جاپا ـ مۇشەققەتتىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، «بۇلارنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى پارلامېنتنىڭ تۆۋەن پالاتاسى ياكى ئاۋام پالاتاسىنى ئىسلاھ قىلىپ، بىۋاستە باج تاپشۇرىدىغان ھەربىر كىشىگە سايلام ھوقۇقى بېرىش ھەمدە ھەر يىلى بىر قېتىم سايلام ئۆتكۈزۈش»، دەپ كۆرسەتتى.

كوببېتتىن باشقا، سېلۇن، ۋاتسون قاتارلىق ئامما ئارىسىدىن چىققان يولباشچىلار تەشۋىقات قىلىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. سېلۇن گېزىتتە ماقالە ئېلان قىلىپ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى دادىللىق بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، «زوراۋان ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسىي مەقسىتى خەلق ئاممىسىنى مۇلۇكدارلارنىڭ قۇلىغا ئايلاندۇرۇش... ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئىزچىل مۇشۇ مەقسەتنى كۆزلەپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى»، دەپ كۆرسەتتى. ۋاتسون «ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بايلار»نى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، خەلقنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ يەنە: «ئەمگەكچىلەرگە ئالاقىدار بارلىق قانۇنلارنى ئەمگەكچىلەر ئۆزلىرى بېكىتىشى كېرەك»، «ئۇلار جەمئىيەتنىڭ بىردىنبىر تۈزۈكى، شۇڭا ئۇلار جەمئىيەت ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلىدىغان بىردىنبىر ھۆكۈمران»، دەپ كۆرسەتتى. بىر قىسىم رادىكاللار چىقارغان گېزىتلەر ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇشقىلا ئەمەس، يەنە «ئۆز شەخسىي غەرىزى، تىجارەتچىلەرنىڭ مەنپەئەتى»نى كۆزلەيدىغانلارغا ۋە ھۆكۈمەتنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان بارلىق بۇرژۇئازلارغا قارشى تۇرۇشقا مۇراجىئەت قىلدى. يەنە ئاز ساندىكى كىشىلەر پادىشاھلىق تۈزۈمىنى يوقىتىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تەشۋىقاتىدىن باشقا، يەنە چوڭ

ئاممۇی یەغلىشلار، نامایىش ۋە مۇراجىئەتنامە سۇنۇش شەكىللىرىمۇ قوللىنىلدى. 1816 ـ يىلى، گىلازگودا ئىشچىلار بىلەن ھەربىي قوشۇن ئارىسىدا قانلىق توقۇنۇش يۈز بەردى. بەزى جايلاردا ئاممۇی ھەربىكەتلەر تەرەققىي قىلىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. كۇنسېرى ئەۋج ئېلىۋاتقان ئاممۇی ھەربىكەتكە قارىتا، پارلامېنت 1817 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پەرمان چىقىرىپ، ئاممىنىڭ يەغلىش ئۆتكۈزۈشىنى مەنئى قىلدى ھەمدە «جىسمانىي ئەركىنلىكىنى قوغداش قانۇنى»نى بىر يىل ئەملدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى.

ئەمما، بۇنداق يۇقىرى بېسىملىق ۋاستىلەر ئاممىنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقىنى پەسەيتەلمىدى. لوندون، بېرمىڭخام قاتارلىق جايلاردا كىشىلەر بۇرۇنقىدەكلا يەغلىش ئۆتكۈزۈۋەردى. 1819 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى مانچېستېردىكى ساپېتىر مەيدانىدا 80 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان چوڭ يەغلىش ئۆتكۈزۈلدى. شۇ كۈنى كىشىلەر بايراقلارنى كۆتۈرۈپ، سەپكە تىزىلىپ يەغىن مەيدانىغا كىردى. يەغىن رەئىسلىكىنى ئۇستىگە ئالغان ئاتاقلىق ناتىق ھېنرى خانتې نۇتقىنى ئەمدىلا باشلىشىغا، ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن ئاتلىق ئەسكەرلەر يەغىن مەيدانىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئاممىغا ئوق چىقاردى، نەق مەيداندا 11 ئادەم ئۆلۈپ، تۆت يۈز نەچچە ئادەم يارىلاندى. خانتې قاتارلىقلار قولغا ئېلىنىپ، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلەندى. بۇ قېتىمقى قانلىق ۋەقەنى كىشىلەر «پېتىرلو قىرغىنچىلىقى»[1] دەپ ئاتىدى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بۇ قىرغىنچىلىقتا باھانە ئىزدەپ، بۇ قېتىمقى يەغلىش توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنى مەقسەت قىلغان دەپ تۇرۇۋالدى، ھەتتا «تايمىس گېزىتى»مۇ بۇنىڭ

① كىشىلەر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ سان پېتىر مەيدانىدا قولىدا تۆمۇرنىڭ سۇنۇقى يوق ئاممىغا ئوق چىقارغانلىقىنى، تۆت يىل بۇرۇنقى ناپو-لېئوننىڭ ۋاتېرلو ھەل قىلغۇچ جېڭىگە ئوخشىتىپ، «پېتىرلو قىرغىنچىلىقى» دەپ ئاتىغان.

ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى.

پارلامېنت شۇ يىلى 11 - ئايدا ئالتە تۈرلۈك ئالاھىدە پەرمان چىقىرىپ، 50 نەپەردىن ئارتۇق ئادەمنىڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈشىنى، ھەرخىل مەشىق ھەرىكەتلىرىنى قىلىش، بايراق كۆتۈرۈپ نامايىش قىلىش قاتارلىقلارنى مەنئى قىلدى. ساقچىلارغا ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇش، قورال ئېلىپ يۈرگەن ھەرقانداق ئادەمنى قولغا ئېلىش ھوقۇقىنى بەردى. بۇ پەرماندا يەنە: باھاسى ئالتە پېنىستىن تۆۋەن بولغان گېزىت - ژۇرنال ياكى كىتابچىنىڭ ھەربىر نۇسخىسىدىن تۆت پېنس باج ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭدىكى مەقسەت «سىياسىي خاتىرىلەر گېزىتى»گە ئوخشاش دېموكراتىك گېزىت - ژۇرناللارنىڭ ئاممىا ئارىسىغا تارقىلىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن ئىدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى قىرغىنچىلىق ۋە 11 - ئايدىكى ئالتە تۈرلۈك ئالاھىدە پەرمان باتۇر خەلقنى قورقۇتالمىدى. ئۇلار يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتۈپ ھەرىكىتىنى داۋاملاشتۇردى. رادىكاللار گۇرۇھىدىكى ئاز سانىدىكى سولچىلار سىسلۇۋئود باشچىلىقىدا، ھۆكۈمەت خادىملىرىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاپ، بۇ پىلاننى ئورۇنلاشقا نەچچە ئون لوندونلۇق ئىشچى ۋە قول ھۈنەرۋەن قاتناشماقچى بولدى. ئۇلار قورال - يارىغلارنى لوندوندىكى كاتو كوچىسىغا يوشۇرۇن يۆتكەپ، 1820 - يىلى 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئىچكى كابىنېت زىيارىتى ئۆتكۈزگەندە، ئىچكى كابىنېت ۋەزىرىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرمەكچى بولدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇ پىلانىنى ئۇلارنىڭ ئارىسىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان پايلاقچى ئېدۋاس ھۆكۈمەتكە چېقىپ قويۇپ، نەتىجىدە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش پىلانىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى قولغا ئېلىنىپ، سىسلۇۋئود باشچىلىقىدىكى بەش ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. سىسلۇۋئود فرانسىيە ئىنقىلابچىسى روبېسپېرغا چوقۇناتتى. ئۇ ئىنقىلاب ئارقىلىق شۇ چاغدىكى سىياسىي

تۇرۇمنى ئاغدۇروپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى، ئۇنىڭ ئىچكى كابىنېت ۋەزىرىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش پىلانى ئومۇمىي ئىنقىلاب پىلانىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئۇ مويتوكزىدا ناھايىتى مەردانىلىك بىلەن: «مەن بارلىق زوراۋان پادىشاھلارنىڭ دۈشمەنلىرى قاتارىدا ئۆلىمەن»، دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى.

بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، شوتلاندىيەدىكى گىلازگو ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا نۇرغۇن كۆمۈركان ئىشچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 60 مىڭ ئادەم قاتناشقان سىياسىي خاراكتېرلىك ئىش تاشلاش يۈز بەردى. شۇ چاغدا، ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق ئاممىسى بۇ قېتىملىق ئىش تاشلاشنىڭ قورالىق قوزغىلاڭنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قېلىشنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىش تاشلاش باشتىن - ئاخىر قوراللىق قوزغىلاڭغا ئايلانمىدى. پەقەت ئاز ساندىكى ئىشچىلار ھۆكۈمەت پايلاقچىلىرىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى بىلەن، پۈرسەتنىڭ پىشىپ يېتىلىشىنى كۈتمەيلا قوراللىنىپ ھەربىكەت باشلاپ، بانىمۇل دېگەن جايدا ھۆكۈمەت قوشۇنى بىلەن بىر مەيدان جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولدى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بىر قاتار يۇقىرى بېسىملىق تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن كېيىن، بەزى جەھەتلەردە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. 1823 - يىلى پارلامېنت قانۇن ماقۇللاپ، «دانىلىق ئاشلىق قانۇنى»غا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، دۆلەت ئىچى بازارلىرىدا، ھەربىر كۈئارت يۇغدايىنىڭ باھاسى 66 شىللىڭغا ئۆسكەندە، بۇغداي ئىمپورت قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. 1824 - يىلى ئىشچىلار ھەربىكىتىنىڭ بېسىمى بىلەن، 1799 - يىلى ئېلان قىلغان ئىشچىلارنىڭ تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشىنى مەنئى قىلىش قانۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قانۇنلاشتى. ئەمما، كارخانىلارنىڭ تەلىپى بىلەن پارلامېنت 1825 - يىلى يېڭى قانۇن چىقىرىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلىشىنى مەنئى قىلدى. ئەمما، ئەنگلىيە ئىشچىلىرى

يەنىلا ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 20 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئىقتىسادنىڭ تېز گۈللىنىشىنى قولغا كەلتۈرگەچكە، بۇ دەۋردىكى سىنىپىي كۈرەش پەسىيىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى رادىكاللار ھەرىكىتىمۇ ئۆزلۈكىدىن يوقالدى.

2. 1832 ـ يىلىدىكى پارلامېنت ئىسلاھاتى

20 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ساداسى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلاپ، پارلامېنت ئىسلاھاتىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى يەنە قانات يايدى.

ئالدىنقى مەزگىلدىكى رادىكاللار ھەرىكىتىگە ئوخشىمايدىغىنى، بۇ قېتىملىق ئىسلاھات ھەرىكىتىگە سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ئاكتىپ قاتناشتى. چۈنكى، بۇ مەزگىلدە سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئورنى ۋە تەلىپى جەھەتتە روشەن ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1800 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى كىچىك كۆلەمدىكى زاۋۇتلارنىڭ غوجايىنلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ شۇ ۋاقىتتا قوغلىشىدىغىنى كۆپرەك پايدا ئېلىشلا ئىدى، ئەمدى ئۇلار نۇرغۇن كاپىتال جۇغلاپ، كارخانىلىرىنىڭ كۆلىمىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى. ئىقتىسادىي ئورنىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قارا نىيىتىمۇ بارغانسېرى يوغىناپ، دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. ئۇلار سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەندىلا، ئاندىن بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. 1815 ـ يىلىدىن باشلاپ «دانلىق ئاشلىق قانۇنى» ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىچى بازارلىرىدىكى ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، ئەمگەك

كۆچمەنلىك باھاسى يۇقىرىلاپ كەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋروپادىكى نۇرغۇن يېزا ئىگىلىك دۆلەتلىرى ئەنگلىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىشىنى تىزگىنلەش چارىلىرىنى يولغا قويۇپ، «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نى بايقۇت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئېكسپورت سوممىسى جىددىي ئازىيىپ كەتتى. بۇ ئەھۋالغا قارىتا، سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن چوقۇم «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش، بۇ قانۇننى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈن سايلام قانۇنىنى ئۆزگەرتىش ۋە پارلامېنت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ھەمدە ئۆزلىرىمۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە قاتنىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ پارلامېنت ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە قاتنىشىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىدى، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بۇ ھەرىكەتكە قاتنىشىشى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا شەكىللەنگەن ياكوبىنچىلارغا قارشى ئەكسىيەتچى سىنىپلار ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ئىسلاھات ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، سانائەت بۇرژۇئازىيەسى 1830 ـ يىلى «بىرمىڭخام سىياسىي ئىتتىپاقى» (بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرغۇچىسى بانكىر ئاتۇۋۇد)نى قۇرۇپ، ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئىشچىلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى. ئۇزاق ئۆتمەي مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۇلارنى ئۇلگە قىلغان «سىياسىي ئىتتىپاق»لار كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلدى.

ئىشچىلار سىنىپى ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي كۈچى بولدى. 1825 ـ يىلى ئەنگلىيە تارىخىدا تۇنجى قېتىم يۇز بەرگەن سانائەت كىرىزىسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەرىكەتكە پائال قاتنىشىشىغا تۈرتكە بولدى. چۈنكى بۇ كىرىزىس بارلىق سانائەت تارماقلىرىغا چېتىلىپ، كەڭ ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغاندى. بۇ ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ

سىياسىي ئاكتىپچانلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا ئەگىشىپ، زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ سانى تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى ھەم ئىشچىلار ھەرىكىتى جەريانىدىكى رولىمۇ كۈچەيدى. بىر مەزگىللىك دەھشەتلىك كۈرەشلەردىن كېيىن، بەزى ئىلغار ئىدىيەلىك ئىشچىلار كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەقىقىي دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى، شۇڭا ئۇلار ئىشچىلار ھەرىكىتى جەريانىدا، بۇرژۇئازىيەنىڭ رەھبەرلىكىنى رەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ «سىياسىي ئىتتىپاقى»نى قۇردى. بۇنداق ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى شىمالدىكى سانائەت رايونلىرىدا ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە 1830 ـ يىلى تارقىتىلىشقا باشلىغان «نامراتلار ھىماتچىسى گېزىتى» (ئوۋېلاين ئىسىملىك كىشى چىقارغان) قاتارلىق بەزى ئىشچىلار گېزىتى ئادەتتىكى ئۇسلۇبتا يېزىلغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلدى، بۇلار بەزى ئىلغار ئىدىيەلىك ئىشچىلارنىڭ سىنىپىي ئېڭىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆسكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بەزى ئىشچىلار سايلام ھوقۇقى ۋە سىياسىي دېموكراتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىشچىلارنىڭ ئازادلىقىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. ئەلۋەتتە، شۇ چاغلاردا بۇنداق ئاڭغا ئىگە ئىشچىلارنىڭ سانى چەكلىك بولۇپ، كۆپ ساندىكى ئىشچىلار يەنىلا بۇرژۇئازىيەنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇندى، مەسىلەن، 1830 ـ يىلى قۇرۇلغان سانائەت بۇرژۇئازىيەسى رەھبەرلىكىدىكى «بېرمىڭخام سىياسىي ئىتتىپاقى»غا نۇرغۇن ئىشچىلار ئاممىسى ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشتى. بۇ چاغلاردا سوتسىيالىزم كۆپ ساندىكى ئىشچىلارغا ناتونۇش ئىدى.

سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ۋە ئىشچىلار سىنىپىدىن باشقا، بۇ ھەرىكەتكە يەنە ۋېگ پارتىيەسىنىڭ سولچىلىرى قاتناشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە چىرىك پارلامېنت تۈزۈمىگە ئازراق نارازىلىقى

قوزغالغان گىراي ۋە رۇسىيلىمۇ بار ئىدى.

1830- يىلى فىرانسىيە ئىيۇل ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، ئەنگلىيە پارلامېنت ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىشچىلارنىڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈش پائالىيەتلىرى كۆپەيمەپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ساداسى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئەمما تورى پارتىيەسى ھۆكۈمىتى يەنىلا ئىسلاھاتتا جاھىللىق بىلەن قارشى تۇردى. 1830 - يىلى كۈزدە پارلامېنت يىغىن ئېچىپ ئىسلاھات مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، باش ۋەزىر ۋىللىنگدون ھازىر يۇرگۈزۈلۈۋاتقان سايلام تۈزۈمى ئىنتايىن مۇكەممەل، ئىسلاھ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، دېدى ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئاممىۋى ھەرىكەتنى باستۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇڭا، تورى پارتىيەسى شۇ يىللىق سايلامدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئىچكى كابىنېتى ئاغدۇرۇلدى. ئىسلاھاتقا ھېسداشلىق قىلىدىغان، پارلامېنتتا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان ۋىگ پارتىيەسىنىڭ داھىيسى گىراي كابىنېت تەشكىللىدى. گىراي كابىنېت تەشكىللەپ ئۇزاق ئۆتمەي، تۆۋەن پالاتاغا بىر تۈرلۈك ئىسلاھات قانۇن لايىھەسىنى تاپشۇردى (1831 - يىلى 3 - ئايدا)، بۇ لايىھە مۇنداق ئاساسلىق ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى: بىرىنچى، بارلىق «خارابلاشقان» يېزا - بازارلارنىڭ تۆۋەن پالاتادىكى نامزاتلىق ئورنىنى بىكار قىلىش، نوپۇسى تۆت مىڭغا يەتمەيدىغان يېزا - بازارلارنىڭ نامزاتلىق ئورنىنى ئىككىدىن بىرگە چۈشۈرۈش، بوش قالغان نامزاتلىق ئورنىنى نامزات سانى زىيادە ئاز ۋىلايەتلەرگە ۋە نامزات ئورنى يوق يېڭىدىن گۈللەنگەن سانائەت شەھەرلىرىگە تەقسىملەپ بېرىش. ئىككىنچى، سايلام ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مال - مۈلۈك سالاھىيىتىنى تۆۋەنلىتىپ، شەھەرلەردىكى سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ۋە يېزىلاردىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا سايلام ھوقۇقى بېرىش.

نەتىجىدە كەڭ ئەمگەكچى خەلق سايلام ھوقۇقىغا يەنىلا ئېرىشەلمىدى. قىسقىسى، بۇ قانۇن لايىھەسى خەلقنىڭ تەلىپىدىن، بولۇپمۇ كارتىرايت ئوتتۇرىغا قويغان پىروگراممىدىن ناھايىتى يىراقتا ئىدى. «نامراتلار ھىماتچىسى گېزىتى»بۇ قانۇن لايىھەسىنى «رەزىللىككە، يولسىزلىققا، ئالدامچىلىققا ۋە ھىيلە ـ مىكىرگە تولغان تەدبىر»، دەپ ئەيىبلىدى ھەمدە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى «ئەگەر بۇ قانۇن لايىھەسى ماقۇللانسا، مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ، جەسەتلىرى ئىتنىڭ ئۆلۈكىدەك ئەخلەت دۆۋىسىگە تاشلىۋېتىلىدۇ»، دەپ ئاگاھلاندۇردى. 1831 ـ يىلى ياغاچچى لوۋېت باشچىلىقىدا «مەملىكەتلىك ئىشچىلار بىرلەشمىسى»قۇرۇلدى. بۇ ئىتتىپاق گىرايىنىڭ ئىسلاھات قانۇن لايىھەسىگە قارىمۇقارشى بولغان ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى، ئىمزاسىز ئاۋاز بېرىش ۋە پارلامېنتنى يىلدا بىر قېتىم سايلاش قاتارلىق پىروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«مەملىكەتلىك ئىشچىلار بىرلەشمىسى»نىڭ تەسىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ۋەكىلى پرېمىۇ مەملىكەت خاراكتېرلىك تەشكىلات ـــ «مەملىكەتلىك سىياسىي بىرلەشمە»نى قۇردى. بۇ تەشكىلات ئىشچىلار ھەرىكىتىنى تىزگىنلەشكە ئاسان بولۇش ئۈچۈن، ئىشچىلارنىمۇ قوبۇل قىلدى. يەنە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى «سىياسىي بىرلەشمە»لەر بىلەن ھەمكارلىشىپ بۇ تەشكىلاتلارغا تەسىر كۆرسەتتى. ئەمما، بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسىي مەقسىتى كىشىلەرنى گىراي ئوتتۇرىغا قويغان قانۇن لايىھەسىنى قوللاشقا چاقىرىش، سەپەرۋەرلىك قىلىش ئۈچۈن ئىدى.

ئەمما بۇ قانۇن لايىھەسى تۆۋەن پالاتادا تەستىقلانمىدى، بۇنىڭ بىلەن ۋىگ پارتىيەسى ئىچكى كابىنېتى پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ قايتىدىن سايلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. كېيىنكى سايلامدا ۋىگ پارتىيەسى كۆپ سانلىق ئورۇنغا ئېرىشىپ (136

ئورۇن)، قانۇن لايىھەسى ماقۇللاندى. ئەمما، 1831 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، يۇقىرى پالاتا بۇ قانۇن لايىھەسىنى ئىنكار قىلدى. قارشى ئاۋاز بەرگەنلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى باش ئېپىسكوپلار ۋە ئۇرۇشتا بېيىغان ئاقسۆڭەكلەر ئىدى.

يۇقىرى پالاتانىڭ بۇ قانۇن لايىھەسىنى ئىنكار قىلىشى بۇ قانۇن لايىھەسىگە پايدىلىق ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. بۇ قانۇن لايىھەسىگە ئىنچىل قارشى تۇرۇپ كېلىۋاتقان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئىشچىلار شۇنى كۆرۈپ يەتتىكى: خەلق بىلەن «كوتا، چىرىك تۇزۇم»نى قوغداۋاتقان ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۆرەشتە، بۇرژۇئازىيە ئەسلىدىكى مەيدانىنى ئۆزگەرتىپ، بۇ قانۇن لايىھەسىنى قوللىدى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ كۆلەملىك نامايىش قوزغالدى، بەزى جايلاردا نامايىش توپىلاڭغا ئايلاندى. لوندوندا ئامما تورى پارتىيەسىنىڭ باش ئېپىسكوپلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ھۇجۇم قىلدى.

1831 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئىسلاھات قانۇن لايىھەسى 3 ـ قېتىم تۆۋەن پالاتانىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇلدى ھەمدە 3 ـ قېتىم تەستىقلاندى. يۇقىرى پالاتا يەنىلا ئىنكار قىلىشقا تەييارلاندى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتى يەنە جىددىيلەشتى، نۇرغۇن جايلاردا توپىلاڭ يۈز بەردى. «سىياسىي بىرلەشمە»بىرقانچە مىڭ ئادەمنى تەشكىللەپ ۋىگ پارتىيەسىنىڭ ئىچكى كابىنېتىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بەزى نامايىشچىلار قوشۇنى يۇقىرى پالاتا ۋە ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئاقسۆڭەكلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى كەسكىن تەلەپ قىلدى. 1832 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، لوندوندىكى نامايىشچىلارنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

بۇ چاغدا «مەملىكەتلىك سىياسىي بىرلەشمە»نىڭ كاتتىبىشى پىرىس ئەپچىل سىياسىي نەيرەڭ قوللاندى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئىشچىلار ئاممىسىنى توپىلاڭ كۆتۈرمەسلىككە ئۇندىسە، يەنە بىر

تەرەپتىن قوزغىلىش ئالدىدا تۇرغان ئىنقىلابنى شىپى كەلتۈرۈپ توري پارتىيەسىنى قورقۇتۇپ، ئەگەر بۇ قانۇن لايىھەسى ماقۇللانسا، ئىنقىلابتىن ساقلانغىلى بولمىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە ئوتتۇرا قاتلام سىنىپىدىكى بانكىغا ئامانەت قويغانلارنى بانكىدىكى ئالتۇنىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە دەۋەت قىلىپ، پۇل مۇئامىلە ئالاقزەدىلىكى پەيدا قىلىش ئارقىلىق توري پارتىيەسىگە تەھدىت سالدى.

شۇ چاغدا ۋېگ پارتىيەسىنىڭ ئىچكى كابىنېتى پادىشاھقا بۇ قانۇن لايىھەسىگە ھېسداشلىق قىلمىغان كىشىلەرنى يۇقىرى پالاتا ئەزالىقىغا تەيىنلەپ، بۇ قانۇن لايىھەسىنى قوللايدىغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە دەۋەت قىلدى، ئەمما پادىشاھ بۇنى رەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىچكى كابىنېت كوللېكتىپ ئىستېپا بەردى. پادىشاھ توري پارتىيەسىدىكى ۋىللىنگتوننى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە بۇيرۇدى. بۇ دەرھال ئېتىراز بىلدۇرۇش دولقۇنىنى قوزغىدى: گېزىتلەر قارا رامكا ئىچىگە ئېلىنىپ دۆلەت ماتەم كۈنىنى ئېپادىلىدى. ھەممىلا جايدا ماتەم قوڭغۇرىقى چېلىنىپ دۆلەتكە بالايىئاپەت كەلگەندەك مەنزىرە شەكىللەندى. كىشىلەر بەس - بەس بىلەن تۆۋەن پالاتاغا مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، قانۇن لايىھەسى ماقۇللىنىشتىن ئىلگىرى تۆۋەن پالاتانىڭ خىراجەت ئاجراتماسلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. شىمالدىكى سانائەت رايونلىرىدىكى «سىياسىي بىرلەشمە»لەر لوندونغا يۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئالدىدا، ۋىللىنگتونمۇ قورقۇپ كېتىپ كابىنېت تەشكىللەشنى رەت قىلدى ھەمدە پادىشاھنى ۋېگ پارتىيەسىنىڭ نەسىھەتىنى ئاڭلاشقا دەۋەت قىلدى. پادىشاھ ۋېگ پارتىيەسىنىڭ ئىچكى كابىنېتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يۇقىرى پالاتاغا يېڭىدىن 50 نەپەر ئەزانى كۆپەيتىشكە ماقۇل بولۇپ، قانۇن لايىھەسىنىڭ ماقۇللىنىشىنى كاپالەتلەندۈرمەكچى بولدى، شۇنداقلا پادىشاھ

يەنە بۇ قانۇن لايىھەسىگە قارشى چىققان يۇقىرى پالاتا ئەزالىرىغا خەت يېزىپ يول قويۇشقا دەۋەت قىلدى. ۋىللىنگتونمۇ يۇقىرى پالاتانىڭ بۇ ئەزالىرىنى قارشى تۇرماسلىققا قايىل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن 1832- يىلى 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يۇقىرى پالاتا بۇ قانۇن لايىھەسىنى ئاخىر ماقۇللىدى.

پارلامېنتتا كۆپ قېتىم مۇنازىرە قىلىش ئارقىلىق، قانۇن لايىھەسىنىڭ مەزمۇنىغا بەزى تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈلدى. ئەمما ئەڭ ئاخىرىدا ماقۇللانغان قانۇن لايىھەسى بىلەن ئەسلىدىكى قانۇن لايىھەسى كۆپ پەرقلەنمىدى. ئەڭ ئاخىرىدا ماقۇللانغان قانۇن لايىھەسىنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىدەك بولدى:

(1) پالاتانىڭ نامزات سانى قايتىدىن تەقسىملەندى. نوپۇسى 2000 غا يەتمەيدىغان 56 شەھەر - بازارنىڭ تۆۋەن پالاتادىكى نامزات سانى تارتىۋېلىنىپ، نوپۇسى 2000 بىلەن 4000 ئارىلىقىدىكى 31 شەھەر - بازارغا بىر نامزات سانى (ئىلگىرى نامزات سانى ئىككى ئىدى) تەقسىم قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن 143 نامزات سانى بوش قالدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى 65 نامزات سانى چوڭراق ۋىلايەتلەرگە، سەككىز نامزات سانى شوتلاندىيەگە، بەش نامزات سانى ئېرلاندىيەگە، 65 نامزات سانى يېڭىدىن گۇللەنگەن مانچېستېر، بىرمىڭخام، شېرفىيېلد، رېدىس قاتارلىق يېڭىدىن گۇللەنگەن چوڭ سانائەت شەھەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى.

(2) سايلام ھوقۇقى ئىسلاھ قىلىندى. ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى يىللىق كىرىمى 10 فوندستېرلىڭدىن يۇقىرى بولغان يەر ئىگىلىرى ۋە يىللىق كىرىمى 50 فوندستېرلىڭدىن يۇقىرى بولغان ئىجارىكەشلەر بىردەك سايلىغۇچى بولدى. شەھەرلەردىكى يىلىغا 10 فوندستېرلىڭدىن يۇقىرى كىرىم قىلالايدىغان ئۆي غوجايىنلىرى ۋە ئۆي ئىجارە ئالغۇچىلار سايلاش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى.

بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئەنگلىيەنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرىدىكى سايلىغۇچىلارنىڭ سانى 247 مىڭدىن 370 مىڭغا، شەھەرلەردىكى سايلىغۇچىلارنىڭ سانى 188 مىڭدىن 286 مىڭغا كۆپەيدى. سايلىغۇچىلار بىلەن ئومۇمىي نوپۇسنىڭ نىسبىتى ئىلگىرىكى 1:32 دىن 1:22 گە تۆۋەنلىدى. شەھەرلەردىكى ئىشچىلار بىلەن يېزىلاردىكى دېھقانلارغا سايلام ھوقۇقى بېرىلمىدى.

(3) ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى ئىسلاھ قىلىندى. ئىلگىرى ئاۋاز بېرىش ۋاقتى 15 كۈن بولۇپ، ساختىپەزلىك، پارىخورلۇق، ھاراقكەشلىك قىلمىشلىرىغا پۈرسەت يارىتىلىپ قالغاچقا، ئاۋاز بېرىش ۋاقتى ئىككى كۈن قىلىپ بېكىتىلدى.

1832 ـ يىلىدىكى پارلامېنت ئىسلاھاتى زور چەكلىمىلىككە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا يەنىلا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. چۈنكى بۇ ئىسلاھات سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىرىپ، سىياسىي جەھەتتە ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىسىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئويناندى. ئەمما، بۇ ئىسلاھات ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنى بەرمەي ئىشچىلار سىنىپىنى قاتتىق ئۈمىدسىزلەندۈردى. ئىشچىلار سىنىپى بىرقانچە يىللىق سىنىپىي كۈرەشتە بۇرژۇئازىيەگە ئەگەشكەن بولسىمۇ، ئاخىرىدا بۇرژۇئازىيە ئۇلارغا ساتقىنلىق قىلدى. شۇڭا، 1832 ـ يىلىدىن كېيىن، ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي كۈرەشتىن رايى قايتىپ، بارلىق كۈچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ ئىقتىسادىي كۈرەشكە ئاتلاندى. ئۇلار پائال تۇرده ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنى تەشكىللەپ، خىيالىي سوتسىيالىزمچى ئوۋېننىڭ تەسىرى بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال كوپېراتىپى قۇرۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

3. ئوۋېننىڭ خيالىي سوتسىيالىزمى

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە كاپىتالىزمى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئەمما سانائەت ئىنقىلابى تېخى تامامىلانغان، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى. دەل مۇشۇ تارىخىي شارائىتتا، ئەنگلىيەدە ئوۋېننىڭ خىيالىي سوتسىيالىزمى مەيدانغا كەلدى. روبېرت ئوۋېن (1771 ــ 1858) ئات ئىگىرى ياسايدىغان نامرات قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 10 ياش ۋاقتىدا گەزمال دۇكىنىدا شاگىرت، 20 ياش ۋاقتىدا مانچېستېردىكى بىر زاۋۇتتا دىرېكتور، 22 ياش ۋاقتىدا شوتلاندىيەنىڭ يېڭى لانارك دېگەن يېرىدە توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ دىرېكتورى ۋە پاي چېكى بولغان. ئۇ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئۆتكۈر تىللار بىلەن تەنقىد قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلايدىغان تەدبىرلەرنى قوللاندى. مەسىلەن، كۈنلۈك ئەمگەك ۋاقتىنى ئون يېرىم سائەتكە قىسقارتتى، 10 ياشتىن تۆۋەنلەرنى بالا ئىشچىلىققا قوبۇل قىلمىدى؛ ئىشچىلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ۋە سالامەتلىكىنى ئاسراش شارائىتلىرىنى ياخشىلىدى؛ كوپېراتىپ قۇردى، ئۆسمۈرلەر ئۈچۈن مەكتەپ ۋە ئاممىۋى ئاشخانا ئېچىپ بەردى، ياشانغان ئىشچىلارغا كۈتۈنۈش يارىدەم پۇلى بەردى.

1813 ـ يىلىدىن 1815 ـ يىلىغىچە، ئۇ «مىنجەز ـ خاراكتېرنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە» نامىلىق ئەسىرىنى، 1815 ـ يىلى «سانائەت تۈزۈمىنىڭ ئۇنۇمىنى ھەرخىل نۇقتىدىن كۆزىتىش» نامىلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى، ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە نامراتلىق ۋە ئىشسىزلىق بىلەن كۈرەش قىلىش ھەققىدىكى دوكلاتىنى، 1820 ـ يىلى «يېڭى لانارك ۋىلايىتىگە دوكلات»نامىلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ خىيالىي

سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلدى. 1823 ـ يىلى كومموناستىك كومموناغا قۇرۇش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، 2 ـ يىلى ئۆزئىنىڭ بەزى ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئىندىئانا ئىشتاتىغا بېرىپ، 300 مىڭ فوندستېرلىڭغا يەر سېتىۋېلىپ، 900 ئادەمنى يۆتكەپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ غايىۋى كومموناسىنى سىناق قىلدى ھەمدە بۇ كومموناغا «يېڭى ئىناق كەنت»دەپ ئىسىم قويدى. ئەمما ئۇنىڭ غايىۋى پىلانى بۇ كومموناداغا ناھايىتى تېزلا مەغلۇپ بولدى، كومموناداكى بىر قىسىم كىشىلەر باشقىلارنى ئېزىدىغان باي دېھقانلارغا ئايلىنىپ قالدى. 1832ـ يىلى، ئۇ يەنە لوندوندا بىر كوپېراتىپ ۋە بىر «ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش بانكىسى» قۇرۇپ، سودىگەرلەرنىڭ ئارىدىن پايدا ئېلىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھۇنەرۋەنلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى بۇ بانكىغا كېلىپ باشقا ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇشقا چاقىرىق قىلدى، بانكا «ئەمگەك بېلىتى» تارقىتىپ، ئۇنى پۇلنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى، بۇ «ئەمگەك بېلىتى» ھەر سائەتلىك ئەمگەكنى بىر بىرلىك، ھەربىر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قىممىتىنى ئالتە پېنىس قىلىپ بېكىتىلگەن بېلەت ئىدى. ئەمما، ئۇۋېننىڭ «ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش بانكىسى» كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايتتى، شۇڭا 1832 ـ يىلىلا تاقىلىپ قالدى. 30 ـ يىللاردا ئوۋېننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئەنگلىيە ئىشچىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى ۋە ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىنى تەشكىللىدى ھەمدە 1834 ـ يىلى ھەرقايسى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلاتلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ «مەملىكەتلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى بىرلەشمىسى»نى قۇرۇپ چىقتى، ئۇۋېن بۇ بىرلەشمىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

ئۇۋېن ئۆز ئەسەرلىرىدە، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرغان. ئۇ ئۆتكۈرلۈك بىلەن كاپىتالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا

«دۇنيا بايلىق ـ مەئىشەتكە تولغان بولسىمۇ، ئەمما ھەممىلا جايدا نامراتلىق مەۋجۇت»، «خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھارلىق جىنايەت ـ رەزىللىكنىڭ مەنبەسى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى مەۋجۇت بولىدىكەن، ئىنسانلارنىڭ بەختكە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ بارلىق مىللەتلەرنى ئېزىۋاتقىنى ـــ «خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك، بىمەنە نامۇۋاپىق دىنىي تۈزۈم ھەمدە مۇشۇ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دىن ئاساسىغا قۇرۇلغان نىكاھ مۇناسىۋىتى»دىن ئىبارەت ئۈچ خىل جىنايى قىلمىش، دەپ قارىدى. ئۇ قۇرماقچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك يوقىتىلغان، كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان «ئەمگەكچىلەر كوپىراتىپى» بولۇپ، بۇ كوپىراتىپ ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، مائارىپ ۋە باشقۇرۇش قاتارلىق تۆت تارماقتىن تەركىب تاپقان، كوپىراتىپتا يەر ۋە مال ـ مۈلۈك ئومۇمغا تەۋە بولۇپ، كۆپچىلىك ئورتاق ئەمگەك قىلىدۇ، پۈتۈن دۇنيادا «كوپىراتىپلار ئومۇمىي بىرلەشمىسى» قۇرۇلغاندا، دۆلەت يوقىلىدۇ.

4. خارتىزمنىڭ باش كۆتۈرۈشى

ئەنگلىيە خارتىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار.

ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئاساسەن تاماملىنىپ، پىرولېتارىيات ئەنگلىيەدە بىر ئۇلۇغ سىنىپىي كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. ئەمما، سانائەت ئىنقىلابى پىرولېتارىياتقا نامراتلىق، ئازاب ـ ئوقۇبەت، ئاچلىق ۋە كېسەللىكلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئىشچىلار تار ـ پاسكىنا ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ، بۇلغانغان ھاۋادىن نەپەسلەندى، بۇلغانغان پاسكىنا سۇلارنى ئىچىشكە مەجبۇر بولدى، كۈن نۇرىدىن ھۇزۇرلىنالمىدى. ماشىنىلارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى، ئەمگەك

جەريانىنىڭ جىددىيلىكىنى كۆچەيتىپ، ئەمگەك ۋاقىتىنىڭ ئۇزىرىشىنى، ئەمگەك شارائىتىنىڭ ناچارلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشلىق باھاسى ئىزچىل ئۆسۈپ تۇرغاچقا، كۆپ ساندىكى ئىشچىلار ئاچلىق ئازابىدا قىينالدى. 1832 ـ يىلىدىكى پارلامېنت ئىسلاھاتىدا ئىشچىلار سىنىپى ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. بۇنىڭدىن ئۈمىدسىزلەنگەن ئىشچىلار سىياسىي سەھنىدىن ۋاقىتلىق ئايرىلىپ، ئاساسىي كۈچىنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيەتلىرىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتىغا تايىنىپ ئۆز مەنپەئەتىنى قوغدىماقچى بولدى. ئۇلار ئالدى بىلەن ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئايرىم ساھەلەردىكى تەشكىلاتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، كۆپ ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا ئايلاندۇردى، 1834 ـ يىلى قۇرۇلغان «مەملىكەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بىرلەشمىسى»مۇشۇ خىل ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتىغا كىرىدۇ. ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا 500 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى بۇ «بىرلەشمە»گە قاتناشتى، بۇ «بىرلەشمە»گە ھەممە سانائەت تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلار، ھەتتا دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىمۇ كوللېكتىپ ئەزا بولدى.

«بىرلەشمە» قۇرۇلۇشى بىلەنلا، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش، ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئىش تاشلاش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلدى. بۇ كۈرەش پۈتۈن مەملىكەتكە يامراپ، بەزى جايلاردا ئىش تاشلاش قوراللىق توقۇنۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ كۈرەش ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى ئالاقزەدە قىلىۋەتتى. ھۆكۈمەت بۇ «بىرلەشمە»نىڭ ئاجىز ھالقىسى بولغان دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ تەشكىلاتىغا زەربە بېرىشنى قارار قىلدى. شۇ چاغدا دورسىتتىكى تورپايدېل كەنتىدە گېئورگي لوۋلېت

بىلەن جامىس لوۋېلېت ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن «دېھقانچىلىق ئىشچىلىرى دوستلۇق ئۇيۇشمىسى»نى قۇرغان ھەمدە دەسلەپ قۇرۇلغاندا ئادەت بويىچە مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، قەسەم قىلغاندى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ ئاكا ـ ئۇكىلار بىلەن يەنە تۆت كىشىنى دەرھال قولغا ئېلىپ، قانۇنسىز قەسەمياد قىلدى دېگەن جىنايەتنى ئارتىپ، يەتتە يىللىق سۈرگۈن قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى. بۇ ناھەق دېلو پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئېتىراز بىلدۈرۈش دولقۇنىنى قوزغىدى. «بىرلەشمە» بۇ ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلدى، 250 مىڭ كىشى مۇراجىئەتنامىگە ئىمزا قويۇپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ سۈرگۈنگە ھۆكۈم قىلىنغان دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئىشچىلار ئاممىسى لوندوندا 200 مىڭ كىشى قاتناشقان كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزدى. ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ بېسىمى بىلەن، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى سۈرگۈنگە ھۆكۈم قىلىنغانلارنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بۇنىڭ بىلەنلا بولدى قىلمىدى، ئۇلار باشقا ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرىغا زەربە بەردى. يورك ژىلايىتى، لانكاشىر ژىلايىتى، ئوتتۇرا قىسىمدىكى رايونلار ۋە شوتلاندىيەدە زاۋۇت غوجايىنلىرى ئىشچىلارنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدىن چېكىنگەنلىكى ھەققىدە تىلخەت يېزىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى، تىلخەت يېزىشنى رەت قىلغانلارنى ئىشتىن بوشىتىۋەتتى. كاپىتالىستلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن «بىرلەشمە» تەشكىلات پارچىلىنىپ كەتتى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ژاقتى بىر يىلغىمۇ يەتمىدى.

ھۆكۈمەتنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەرىكەتلىرىنى رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇشى ئىشچىلار سىنىپىنى نۇرغۇن ساۋاقلارغا ئىگە قىلدى، ئۇلار ئەمدى سىنىپىي كۈرەشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىپ، نەزىرىنى سىنىپىي كۈرەشكە ئاغدۇردى. 1834 ـ يىلىدىكى «يېڭى نامراتلار قانۇنى»نىڭ ئىجرا

قىلىنىشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي كۈرەشكە ئاتلىنىشىغا تېخىمۇ تۈرتكە بولدى.

ئەنگلىيە 1601 ـ يىلىدىن باشلاپلا «نامراتلار قانۇنى»نى يۈرگۈزدى، بۇ قانۇنغا ئاساسەن، نامراتلارنى قوتقۇزۇش ئىشلىرىغا ھەرقايسى دىنىي رايونلار مەسئۇل بولاتتى، ئىگە ـ چاقسىز قالغان نامراتلارنى ھەرقايسى دىنىي رايونلار بىر يەرگە توپلاپ باقاتتى. قوتقۇزۇش ھەققى بايلار تاپشۇرغان باجدىن چىقىم قىلىناتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئىش ھەققى تۆۋەن ئىشچىلارغا تولۇقلىما ھەق بېرىلگەچكە قوتقۇزۇش خىراجىتى يېتىشمەي قالدى، ئەمەلىيەتتە بۇ تەدبىرنى يولغا قويۇشتىكى مەقسەت، نامراتلارنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، ئۇلارنىڭ «قالايمىقانچىلىق چىقىرىش»ىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، سانائەت بۇرژۇئازىيەسى بۇ خىل قوتقۇزۇش ئۇسۇلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، چۈنكى بۇ خىل ئۇسۇل ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەشكە دەخلى يەتكۈزەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار قوتقۇزۇش خىراجىتىنى ئۈستىگە ئېلىشنى خالىمايتتى، 1832 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتتا سانائەت بۇرژۇئازىيەسى سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشالايدىغان بولدى.① سانائەت بۇرژۇئازىيەسى سىياسىي سەھنىگە چىقىپلا، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئالدىرىدى. 1834 ـ يىلى پارلامېنت «نامراتلار قانۇنى»نى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «يېڭى نامراتلار قانۇنى»نى ئېلان قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ تولۇقلىما ھەققىنى بىكار قىلدى، بۇ قانۇندا يەنە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «ئەمگەكچىلەر لاگېرى» قۇرۇپ، قوتقۇزۇشنى تەلەپ قىلغانلارنىڭ ھەممىسى بۇ

① 1832 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن پارلامېنت سايلىمىدا، ۋىگ پارتىيەسى زور غەلىبىگە ئېرىشىپ، تورى پارتىيەسى پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ بولدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ۋىگ پارتىيەسى نامىنى ئەركىنلىك پارتىيەسىگە، تورى پارتىيەسى نامىنى كونسېرۋاتىپلار پارتىيەسىگە ئۆزگەرتتى.

لاگېرغا كىرىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. ئەمما يېڭىدىن قۇرۇلغان «ئەمگەكچىلەر لاگېرى» نامراتلارغا نىسبەتەن لاگېر شەكلىدىكى تۈرمە بولۇپ، بۇ يەرگە كىرگەنلەر ئەتىگەندىن - كەچكىچە ئىشلىسىمۇ قورسىقى تويمايتتى. نازارەتچىلەرنىڭ ھاقارەت - خورلاشلىرىغا ئۇچرايتتى. يەنە تېخى «ئەمگەكچىلەر لاگېرى»غا كىرگەنلەر بارلىق ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئەر - ئايال، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئايرىۋېتىلەتتى، نازارەتچىلەرنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ، كۆرۈشۈشكە بولمايتتى. شۇڭا «ئەمگەكچىلەر لاگېرى»ئىشچىلارنىڭ «باستىللې تۈرمىسى» دەپ ئاتالدى بۇرژۇئازىيەنىڭ «ئەمگەكچىلەر لاگېرى»نى قۇرۇشتىكى مەقسىتى، نامراتلارنى «ئەمگەكچىلەر لاگېرى»غا كىرىشتىن ئەيمەندۈرۈپ، ئۇلارنى زاۋۇتقا كىرىپ ئىشلەشكە مەجبۇرلاپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن ئىدى. دەرۋەقە، بۇرژۇئازىيە ئارزۇسىغا يەتتى، ھەرقايسى جايلاردىكى نامراتلار «ئەمگەكچىلەر لاگېرى»غا كىرىشنى خالىماي، بەس - بەس بىلەن شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ، ئىش ھەققىنىڭ قانچىلىك بولۇشى بىلەن ھېسابلاشماي، زاۋۇتلاردا ئىشچى بولدى. ئەمما، يەنە نۇرغۇن ئەمگەكچى ئامما قارشىلىق كۆرسەتتى. كېنت، ساففولك، بېدفورد قاتارلىق جايلاردا «يېڭى نامراتلار قانۇنى»غا قارشى خەلق توپىلىڭى پارتلىدى. كۆرەش جەريانىدا بەزىلەر كۆپچىلىكنى «ئوت ۋە شەمشەر»گە تاپىنىپ، خان ئوردىسىنى ۋەيران قىلىش ۋە بايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى.

«يېڭى نامراتلار قانۇنى»غا قارشى كۆرەش جەريانىدا، ئەنگلىيە ئىشچىلىرى بىر قېتىملىق چوڭقۇر سىياسىي تەربىيەگە ئىگە بولدى، ئۇلار ئىشچىلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشتىكى ھالقىلىق مەسىلە يەنىلا سايلام ھوقۇقى ئىكەنلىكىنى، سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن داۋاملىق كۆرەش قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى. 1836 - يىلىدىن 1837 - يىلىغىچە يۈز بەرگەن سانائەت كىرىزىسى بۇ كۆرەشنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تېزلەتتى.

1836 ـ يىلى، بەزى جايلاردىكى تېخنىك ئۇستىلار ياغاچچى لوۋېت باشچىلىقىدىكى «لوندون ئىشچىلىرى جەمئىيىتى»نى قۇردى، دەسلەپتە بۇ جەمئىيەتكە 33 ئادەم ئەزا بولدى. جەمئىيەت قۇرۇلۇپلا تۇنجى مۇھىم قەدەمنى باستى، يەنى 1836 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، «چېرىكلەشكەن تۆۋەن پالاتا»نامىلىق كىتابچىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى. ئاپتور بۇ كىتابچىدا پومېشچىكلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ مەنپەئەتى پارلامېنتنىڭ سىياسىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئەمما پومېشچىكلار بىلەن كاپىتالىستلار ئىشچىلارغا دۇشمەنلىك بىلەن قارايدۇ، شۇڭا ئىشچىلار ئۇلارغا ھېچقانداق ئۈمىد باغلىماسلىقى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئارقىدىن بۇ جەمئىيەت «شىمالىي قوتۇپ يۇلتۇزى گېزىتى»نى چىقىرىپ، بۇ گېزىت ئارقىلىق ئەنگلىيە سىياسىيسىنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى.

1837 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ ئايلاردا، «لوندون ئىشچىلار جەمئىيىتى»نىڭ يولباشچىلىرى ئاز ساندىكى رادىكال پارلامېنت ئەزالىرى بىلەن بىرلىكتە بىر پىروگراممىا تۈزۈپ چىقىپ، ئالتە تۈرلۈك سىياسىي تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى: بىرىنچى، 21 ياشقا كىرگەن، تېنى ساغلام ۋە جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن ئەرلەرنىڭ سايلام ھوقۇقى بولۇش. ئىككىنچى، پۈتۈن مەملىكەتنى ئاھالە سانى تەڭ بولغان 300 سايلام رايونىغا بۆلۈپ، ھەربىر سايلام رايونىدىن سانى تەڭ بولغان پارلامېنت ئەزالىرىنى سايلاپ چىقىش. ئۈچىنچى، نامزاتلارنىڭ مال ـ مۈلۈك سالاھىيىتى ۋە باشقا ھەرقانداق چەكلىمىلەرنى بىكار قىلىش، تۆتىنچى، پارلامېنت سايلىمىنى يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈش، بەشىنچى، يوشۇرۇن ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش. ئالتىنچى، ھەربىر پارلامېنت ئەزاسىغا 500 فوندستېرلىڭدىن ئىش ھەققى بېرىش، بۇ تەلەپلەر ئىچىدە، ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى ئەڭ ھالقىلىق تەلەپ ئىدى. ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە ماركس مۇنداق يازغان: «... ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى ئەنگلىيە ئىشچىلار

سىنىپىنىڭ سىياسىي ھوقۇمرانلىقى دېگەنلىك، چۈنكى پىرولېتارىيات ئەنگلىيە ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، ئەنگلىيەدە ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشىنى چوڭ قورۇقلۇقتىكى سوتسىيالىزم خاراكتېرىنى ئالغان ھەرقانداق شەرەپلىك چارە ـ تەدبىرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، تېخىمۇ قويۇق سوتسىيالىزم تۈسىنى ئالغان چارە ـ تەدبىر ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشى مۇقەررەر ھالدا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى بىلەن نەتىجىلىنىدۇ.»[1] بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئالتە تۈرلۈك سىياسىي تەلەپنىڭ ئەملگە ئېشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشنى قولغا كەلتۈرۈشتىن دېرەك بېرىدۇ.

1838 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، بۇ پىروگراممانى قانۇن لايىھەسى شەكلىدە ئېلان قىلىنىپ «خەلق خارتىيەسى»دەپ ئاتالدى، خارتىزمنىڭ نامى مۇشۇ ئاساستا مەيدانغا كەلدى.

«خەلق خارتىيەسى»نىڭ ئېلان قىلىنىشى خارتىزمنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. بۇ پىروگراممانى دەرھال كەڭ ئىشچىلار ئاممىسى ۋە باشقا ئەمگەكچى ئاممىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشىپ، نەچچە تۈمەنلىگەن ئاممانى پىروگراممىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى ئەملگە ئاشۇرۇش كۈرىشىگە ئاتلاندى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا 40 ـــ 50 مىڭ ئادەم قاتناشقان كەڭ كۆلەملىك ئامىۋى يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلدى، بەزىدە ئادەم سانى 100 مىڭغا يەتتى. گلازگودىكى يىغىلىشقا ئەتراپتىكى شەھەر ـ بازار، يېزىلاردىن كەلگەنلەر قوشۇلۇپ، 150 مىڭ كىشى قاتناشتى. خارتىزم ناھايىتى تېز راۋاجلىنىپ ئاممىۋى ھەرىكەتكە ئايلاندى.

① ماركس: «خارتىزمچىلار»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 8 ـ توم، 390 ـــ 391 ـ بەتلەر.

خەلق ئاممىسىنىڭ «خەلق خارتىيەسى»نى بۇنداق قىزغىن ھمايە قىلىشىدا، مۇنداق بىرقانچە خىل سەۋەب بار: بىرىنچى، خەلق ئاممىسى ئەگەر «خەلق خارتىيەسى» ئەمەلگە ئاشسا، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا ياخشىلىنىش بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. بۇنى خارنېي ئىسىملىك كىشىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزى ئاممىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ: «بىز ئۆزىمىزگە تەئەللۇق بولغان ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىمىزنى تەلەپ قىلدۇق، ئۇ بىزنىڭ ھوقۇقىمىز بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ دۆلىتىمىزگە ئەركىنلىك، ئائىلىمىزگە بەخت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا، يەنە بىزگە بولكا، كالا گۆشى ۋە پۇڭا ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز» دېگەن.

ئىككىنچى، تەربىيەلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان تېخنىك ئۇستىلار ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى، 10 سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىۋاتقان سانائەت ئىشچىلىرى، «يېڭى نامراتلار قانۇنى»نى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان نامراتلار ۋە ۋەيران بولۇپ ئاچلىق ئازابىدا جان تالىشىۋاتقان قول ھۈنەرۋەنلەر، ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى دەپ قارىدى، شۇنداقلا ئوۋېننىڭ سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلغان ئىشچىلار بۇ ئالتە تۈرلۈك تەلەپنىڭ كەينىدە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنىڭ ئومىدىنى ئۈزۈپ يەتتى.

ئۈچىنچى، ئازساندىكى ئىلغار ئىدىيەلىك ئىشچىلار، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىپ، خارتىيەدىكى ئالتە تۈرلۈك تەلەپ ئەمەلگە ئاشسا، بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. بىر ئىشچى ئۆزىنىڭ «نامراتلار ھماتچىسى» گېزىتىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە: «ئىشچىلارنىڭ سىياسىتى پارلامېنتتىكى ھوقۇقنى قولغا ئېلىپ، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش، پايدىنى تۆۋەنلىتىش،

يەر ئىجارىسى، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئۆشرىسى ۋە سودا پايدىسىنى پۈتۈنلەي بىكار قىلىش بولۇشى كېرەك» دەپ يازغان.

قىسقىسى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەرقايسى گۇرۇھلىرىغا تەۋە كىشىلەر ئۆز تەلىپىنى چىقىش قىلىپ خارتىزمغا قاتناشتى.

5. خارتىزمنىڭ 1 ـ قېتىملىق دولقۇنى

خارتىزمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۆۋەندىكى بىرقانچە گۇرۇھ ھەربىرىكە قاتناشتى:

بىرىنچى، زاۋۇت ئىشچىلىرى. بۇ ئەڭ ئىلغار گۇرۇھ بولۇپ، خارتىزمنىڭ ئەڭ مۇستەھكەم، ئەڭ ئىشەنچلىك تەركىبى ھېسابلىناتتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىقى، ئۇلار ئارىسىدىن پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەربىرىكە رەھبەرلىك قىلىدىغان يولباشچى يېتىشىپ چىقمىغانىدى.

ئىككىنچى، كان ئىشچىلىرى. ئۇلار خارتىزمنى قىزغىن قوللايدىغان، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئىدىيەسى ئەڭ كۈچلۈك گۇرۇھ ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى: ئۈمىدسىزلىككە پاتقان قول ھۈنەرۋەنلەر بولۇپ، سان جەھەتتە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىناتتى. بۇ گۇرۇھتىكىلەر «يېڭى نامراتلار قانۇنى»غا قارشىلىق كۆرسەتىش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. بۇ گۇرۇھ خارتىزمنى ئەڭ ئاكتىپ كۈچ بىلەن تەمىنلەپ جان تىكىپ ئېلىشىش روھىغا ئىگە قىلدى. ئۇلار ئىلگىرىكى ھالىتىگە تەلپۈنۈپ ھازىرقى ھالىتىدىن نارازى ئىدى. (1800 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇلارنىڭ ھەر ھەپتىلىك ئىش ھەققى 20 شىللىڭ ئىدى، ھازىر بولسا 6 ـ 7 شىللىڭغا چۈشۈپ قالغانىدى). ئېرلاندىيە كۆچمەنلىرى بۇ گۇرۇھتا زور نىسبەتنى ئىگىلەيتتى، ئۇلار ئېرلاندىيەدىن كۆرەش قىلىش ئەنئەنىسى ۋە ھوقۇقدارلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

ئېرلاندىيە كۆچمەنلىرى ئارىسىدىن ئوۋبرېن ۋە فېرگۈس، ئوكاننوغا ئوخشاش مەشھۇر يولباشچىلار پەيدا بولدى.

تۆتىنچى گۇرۇھتىكى تېخنىك ئۇستىلار «لوندون ئىشچىلار جەمئىيىتى»نىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى ئىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدىكى ئەۋزەل ئورنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ قېلىشى ئۇلارنىڭ تىنچ كۇرەش قىلىش كۆز قارىشىدىن قۇتۇلالماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇڭا ھەربىر ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باشلانغان بولسىمۇ، ئەمما ھەربىر راۋاجلانغاندىن كېيىن ئۇلار تەدرىجىي ھالدا ھەربىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى.

يۇقىرىدىكى تۆت گۇرۇھتىن باشقا، بېرمىڭخامدىكى ئوتتۇرا قاتلام سىنىپى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى رادىكاللارمۇ «مەسلەكداشلار» سۈپىتىدە خارتىزمغا قاتناشتى ھەمدە 1837 ـ يىلى ئەتىيازدا، «بېرمىڭخام سىياسىي بىرلەشمىسى»نى ئەسلىگە كەلتۈردى. بېرمىڭخام ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىكى سىنىپلارنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە بولۇپ، ئوتتۇرا قاتلام سىنىپىدىكىلەر رادىكاللار ھېسابلىناتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىنىڭ كۆلىمى كىچىك، ئاساسەن ئائىلىۋى ۋە ئىش كۆتۈرە ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغاچقا، ئىشچىلار بىلەن روشەن پەرقى يوق ئىدى. بېرمىڭخامدىكى رادىكاللار سىياسىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا ناھايىتى ماھىر بولۇپ، كەڭ كۆلەملىك مۇراجىئەت نامايىشى ئۇيۇشتۇرۇش، ئاممىۋى يىغىنلارنى ئېچىش، پات ـ پات لايىقىدا بولغان توپىلاڭلارنى قوزغاش، ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانلاش ئارقىلىق، ھەربىرىنى نىشانلىق ھالدا ئەۋجگە كۆتۈرۈش قاتارلىقلاردا خېلىلا ئىقتىدارلىق ئىدى. شۇڭا ئۇلار بېرمىڭخامدىكى ئىشچىلارغا رەھبەرلىك قىلالىغانىدى. ئەمما، كېيىن كۇرەشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇلار بېرمىڭخام ئىشچىلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىپ،

ھەرىكەتتىن چېكىنىپ چىقتى.

خارتىزمغا قاتناشقانلارنىڭ تەركىبى مۇشۇنداق مۇرەككەپ، كۆز قاراش ۋە تاكتىكا جەھەتتە بىردەكلىك بولمىغاچقا، ئوڭ، ئوتتۇرا، سول مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئوڭ مەزھەپتىكىلەر لوۋپت ۋەكىللىكىدىكى لوندونلۇق باي تېخنىك ئۇستىلار ۋە ئاتۇۋغود ۋەكىللىكىدىكى بېرمىڭخاملىق رادىكاللار ئىدى. بۇ مەزھەپتىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى خېلى بايلىقات، سىياسىي پوزىتسىيەسى مۆتىدىل بولۇپ، خارتىيەدىكى تەلەپلەرنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا يازما تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، ئامما ئالدىدا سۆزلەش قاتارلىق تىنچ، قانۇنلۇق ۋاستىلەرنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى، بۇنىڭ ئەكسىچە ئىنقىلاب ۋاستىسى ۋە زورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي قارشى تۇردى. لوۋپت مۇنداق دېدى: «ئىنقىلابىي كۆرەشنى ياقلايدىغان، قورال كۆچى ئىشلىتىشكە چاقىرغان كىشىلەر بىز ئالدى بىلەن قارشى تۇرىدىغان ئادەملەردۇر.» ئوتتۇرا مەزھەپنىڭ ۋەكىلى فېرگۇس، ئوكاننو ھەرىكەت باشلىنىشى بىلەنلا شىمالدىكى كۆپ سانلىق سانائەت ئىشچىلىرى، كان ئىشچىلىرى ۋە ۋەيران بولغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئەمما، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەشەببۇسى خاتا بولدى، ئۇ مۇستەقىل ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرقى نىشانى قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئاغزىدا زورلۇق كۈچ ۋە قورالنىق قوزغىلاڭ ھەققىدە گەپ سالسىمۇ، ھالقىلىق پەيتلەردە قورقۇپ تۇگۈلۈۋالدى. سول مەزھەپنىڭ ۋەكىلى ئوۋبرېن بىلەن خانىي ئىدى. ئوۋبرېن ئوۋپىنىڭ سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، سىنىپىي كۆرەشنى چۈشىنىش جەھەتتە ئوۋپىندىن زور دەرىجىدە ئېشىپ چۈشكەنىدى، ئۇ ئىشچىلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى بىر ـ بىرىگە

تۇپتىن قارىمۇقارشى دەپ قارايتتى. خانىي 1839 - يىلى لوۋېت بىلەن چەك - چېگرا ئايرىپ، مۇستەقىل ھالدا «دېموكراتىيە جەمئىيىتى»نى قۇردى. ئۇ «پەقەت بىرلا ئۇسۇل بىلەن خارتىيەنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، ئۇ بولسىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش»، دەپ يازدى. ئەمما، ئۇ ئېنىق ھەرىكەت پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى.

بۇ ئوچ مەزھەپنىڭ پىكىر ئىختىلاپى 1839 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن خارتىزمچىلار ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ھارپىسدا روشەن ئىپادىلەندى. بۇ قۇرۇلتاينىڭ مەقسىتى پارلامېنتقا مۇراجىئەتنامە يوللاپ، پارلامېنتنىڭ «خەلق خارتىيەسى»دىكى ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى قوبۇل قىلىشنى ئىلتىماس قىلىش ئىدى. قۇرۇلتاي ۋاقتى يېقىنلاشقاندا، خانىي كۆپچىلىككە مۇنداق بىر مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويدى: «مۇبادا پارلامېنت تەلىپىمىزنى رەت قىلسا، بۇنداق ئېھتىمالىق چوڭ ــ قانداق قىلىمىز؟» بۇ ئۆتكۈر مەسىلىگە، لوۋېت مەزھىپى بىلەن بېرمىگەنلىكى رادىكاللىرى: تىنچ، قانۇنلۇق ۋاستە قوللانمىز، دەپ جاۋاب بەردى. سول مەزھەپتىكىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىش تاشلاش ۋە قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئوكانىنو بىلەن زور كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان يولباشچىلار سول مەزھەپنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىمۇ ئېنىق ئۇسۇلنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. نەتىجىدە 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قۇرۇلتاي ئېچىلغاندا، ھېچقانداق كونكرېت قارار چىقىرىلمىدى. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، رادىكاللارنىڭ ئوچ نەپەر ۋەكىلى سول مەزھەپنىڭ ئىنقىلاب قوزغاش تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن قۇرۇلتايدىن چېقىپ كەتتى. قۇرۇلتاي 5 - ئايغىچە سوزۇلۇپ ئاندىن بىرقارار ماقۇللاپ، ھۆكۈمەت بايلارنى قورالاندۇرۇپ نامراتلارنى باستۇرۇۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن خەلق ئۆزلىرىنى قورالاندۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى

جاكارلىدى. ئەمما يەنە يېنىكلىك بىلەن پۈرسەت پىشىپ يېتىلمەي تۇرۇپلا قورال كۈچى ئىشلىتىش خەۋپىنىڭمۇ بارلىقىنى ئەسكەرتتى. قارارداكى بۇ ئىككى بىسلىق سۆزلەر قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى ئەمەلدىن قالدۇرغانغا باراۋەر ئىدى. شۇ چاغدا ھۆكۈمەت مانچېستېر، يورك ۋىلايىتى توتتىنگگام، جەنۇبىي ۋىلىس ۋە باشقا ئىشچىلار ھەرىكىتى مەركەزلەشكەن جايلارغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ ھەر ۋاقىت باستۇرۇشقا تەييارلاندى. ھۆكۈمەت يەنە بايلار ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەردىن ئالاھىدە ساقچى قوبۇل قىلدى.

ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى بۇ تەھدىتنى چۈشىنىپ يېتىپ، 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى 1 مىليون 250 مىڭ كىشى ئىمزا قويغان مۇراجىئەتنامىنى پارلامېنتقا تاپشۇرغاندىن كېيىن، قۇرۇلتايىنىڭ ئورنىنى بېرمىڭخامغا يۆتكىدى.

7 ـ ئاينىڭ بېشىدا ھۆكۈمەت باستۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلاپ، ئاممىۋى يىغىلىشنى مەنئى قىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى قولغا ئالدى. 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى بىر ئالاھىدە ساقچى ئەترىتىنى لوندوندىن بېرمىڭخامغا ئەۋەتىپ، يىغىن ئېچىۋاتقان خارتىزمچىلارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، خارتىزمچىلارنىڭ يولباشچىسى ماك دول بىلەن تايلورنى نەق مەيداندا قولغا ئالدى. ئارقىدىن لوۋېت بىلەن كوللىنگنىمۇ تۇتۇپ كەتتى. 7 ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى پارلامېنتنىڭ تۆۋەن پالاتاسى 46 ئاۋازغا قارشى 335 ئاۋاز بىلەن مۇراجىئەتنامىنى رەت قىلدى.

پارلامېنتنىڭ بۇ يولسىز قىلمىشى خەلق ئاممىسىنىڭ چەكسىز غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىدى، ھەممىلا جايدا نامايىش ۋە يىغىلىش ئەۋج ئالدى، بېرمىڭخامدىكى ئىشچىلار ئاچچىقىنى باسالماي ماگنزىن ۋە ئىسكىلاتلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جايلاردىكى ئاممىا قوراللىنىش ۋە مەشىق ئېلىپ بېرىشنى كۈچەيتتى. بىر چېركاۋنىڭ دەرۋازىسىغا چاپلاپ قويۇلغان تەشۋىقات ۋاراقىدا ئاممىنى كۈرەش قىلىشقا چاقىرىپ

مۇنداق سۆزلەر يېزىلغانىدى: «يا ھەممىمىز بولكىغا ئېرىشىمىز، يا ھەممىمىز قان تۆكىمىز. ھەممىڭلار پىچاق، تاپانچا، مىلتىق، نەيزە سەرەڭگە تەييارلاپ قويۇڭلار، ھەممىمىز سەپ تارتىپ ئالغا ئىلگىرىلەيلى، بولكا بولمىسا قان تۆكۈلىدۇ، بىز ئاچلىقتىن ئۆلمەسلىكىمىز كېرەك».

ئاممىنىڭ پەلەككە يەتكەن ھەقسىزلىقى غەزىپى ئالدىدا، خارتىزمچىلار ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئومۇمىيۈزلۈك ئىش تاشلاش قارارىنى ماقۇللاشقا مەجبۇر بولدى، ئەمما بۇ قارارنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرى تىلغا ئېلىنمىدى. قۇرۇلتاي ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقە ئورناتمىدى، ئەگەر ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قوللىشى بولمىسا، ئومۇمىيۈزلۈك ئىش تاشلاش قارارى قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالاتتى. كېيىن ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئومۇمىيۈزلۈك ئىش تاشلاش قارارىنى يەنە ئەملدىن قالدۇردى.

بۇ چېكىنىش ھۆكۈمەتنى خارتىزمچىلار ئاجىز ـ كېرەكسىز ئىكەن، دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرۈپ قويدى. نەتىجىدە 8 ـ ئايدا يەنە كەڭ كۆلەملىك قولغا ئېلىش ھەرىكىتى باشلىنىپ، نەچچە ئون خارتىزمچى تۇرمىگە تاشلاندى. بۇ ئېغىر زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئائىلاج 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى تارقىتىۋېتىلگەنلىكىنى جاكارلىدى.

ئەمما، ئاكتىپچانلىقى ئىزچىل يۇقىرى بولۇپ كېلىۋاتقان ئاممىنىڭ يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىشقا ئۆتتى ھەمدە قورالىق قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىقى ئىشلىرىغا كىرىشتى. تارىخىي ماتېرىياللار يېتەرسىز، ھازىر ساقلىنىۋاتقان ماتېرىياللاردىكى مەزمۇنلار بىر ـ بىرىگە زىت بولغاچقا، تەپسىلىي ئەھۋال تازا ئېنىق ئەمەس. ئەمما، جەنۇبىي ۋېلىستا پارتلىغان قوزغىلاڭ ھەققىدە ئېنىق خاتىرىلەر بار. قوزغىلاڭ جەريانى مۇنداق بولدى: 1839 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى كېچىدە، يوھان فلوست

باشچىلىقىدىكى نەچچە مىڭ كان ئىشچىسىدىن تەشكىللەنگەن قوزغىلاڭچى قاتتىق يامغۇرغا قارىماي، مونموس جىلغىسىدىن چىقىپ، نېۋپورتقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلماقچى بولدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن تاڭ ساھەردە نېۋپورتقا يېتىپ كەلگەندە، ھېرىپ ھالىدىن كەتتى، بۇ چاغدا ئۇلار سون مېھمانسارىيىدا بۆكتۇرمىدە تۇرغان ھۆكۈمەت قوشۇنىنىڭ تۆيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئەمما قوزغىلاڭچىلار چېكىنمەي، مېھمانسارايغا 20 مىنۇتتىن ئارتۇق شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئالالماي مەغلۇپ بولۇپ، 14 ئادەم ئۆلۈپ، 50 نەچچە ئادەم يارىلاندى. كېيىنكى بىر قانچە كۈن ئىچىدە فلوستىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 125 ئادەم قولغا ئېلىندى. دەسلەپتە بۇ كىشىلەرگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىن خەلقنىڭ بېسىمى بىلەن ھۆكۈم سۈرگۈن قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى.

بۇ قوزغىلاڭ ھۆكۈمەتكە باھانە ـ سەۋەب بولۇپ بەردى، بىرقانچە ئاي ئىچىدە 450 ئادەم قولغا ئېلىندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوكاننو، ئۇۋېرېن قاتارلىق مەشھۇر يولباشچىلارمۇ بار[1] ئىدى. يولباشچىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1840 ـ يىلى ئىقتىسادىي ئەھۋال ياخشىلىنىشقا باشلىغانلىقتىن ھەربىرىدە ۋاقتىنچە پەسىيىشكە يۈزلەندى.

6. خارتىزمنىڭ 2 ـ قېتىملىق دولقۇنى

1841 ـ يىلىدىن 1842 ـ يىلىغىچە يۇز بەرگەن سانائەت كىرىزىسى خارتىزمنى يەنە ئەۋجىگە چىقاردى. بۇ چاغدا بىرمىڭخامدىكى ئوتتۇرا قاتلام رادىكاللىرى ھەربىرىدە چېكىنىپ چىقىپ كەتكەنىدى. لوۋېت قاتارلىقلار تۇرمىدىن

① ئوكاننو بىلەن ئۇۋېرېنغا ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىشنى پىلانلاش جىنايىتى ئارتىلىپ، 18 ئايلىق قاماق جازاسى بېرىلدى.

چىققاندىن كېيىن، ھەربىرىتىن ئايرىلىپ ئىشچىلار مائارىپى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇڭا بۇ باسقۇچتىكى خارتىزم تېخىمۇ نوقۇل ھالدا پىرولېتارىيات خاراكتېرىنى ئالدى.

1 ـ باسقۇچتىكى ھەربىر ئەت تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلىگەندە، خارتىزمنىڭ رەھبەرلىرى ھوقۇق مەركەزلەشكەن، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەربىر ئىتى بىلەن زىچ ئالاقە ئورناتقان مۇستەھكەم ئاپپارات بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى، شۇڭا 1840 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خارتىزمچىلار مانچېستېردا يېڭىدىن قۇرۇلتاي ئېچىپ، «مەملىكەتلىك خارتىزمچىلار جەمئىيىتى»نى قۇردى. بۇ ئورگاننىڭ تەشكىلى پۈختا بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر ئون ئەزاسى بىر گۇرۇپپا قىلىندى، ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ باشلىقىنى ئىجرائىيە كومىتېتى تەيىنلىدى. ئىجرائىيە كومىتېتى يەتتە ئادەمدىن تەشكىللىنىپ يىلدا بىر قېتىم سايلاندى. جەمئىيەتكە ئەزا بولماقچى بولغانلار جەمئىيەتنىڭ پىرىنسىپلىرىنى قوللىسىلا ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى. جەمئىيەتنىڭ ئەزالىق كىنىشكىسى ھەر پەسلىدە بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلۇپ، ھەربىر كىنىشكىغا ئىككى پېنىس ھەق ئېلىندى. بۇ جەمئىيەتنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇنجى ھەقىقىي سىياسىي پارتىيەسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ جەمئىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تېز تەرەققىي قىلىپ، 1841 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 282 شۆبە جەمئىيەتكە كۆپەيدى، 2 ـ يىلى ئەزالارنىڭ سانى 50 مىڭغا يەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە 1841 ـ يىلى قولغا ئېلىنغان يولباشچىلار بىر ـ بىرلەپ قويۇپ بېرىلىپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ كۈچىنى زورايتتى. جەمئىيەت يېڭى گېزىت چىقىرىپ تەشۋىقاتنى كۈچەيتتى، ھەرقايسى جايلارغا تېخىمۇ كۆپ تەشۋىقاتچىلارنى ئەۋەتتى.

خارتىزم تەشۋىقاتچىلىرى ئاممىغا سايلام ھوقۇقىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىپلا قالماي، ئۇلارنى مۇراجىئەتنامىگە ئىمزا قويۇشقا، بۇرژۇئازىيەنىڭ «دانلىق ئاشلىق قانۇنىغا قارشى

ئىتتىپاق»ئى بىلەن كۆرەش قىلىشقا چاقىردى. بۇ ئىتتىپاقنى بىر توپ بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى 1838 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇپ چىققان، چۈنكى «دانلىق ئاشلىق قانۇنى» ئاشلىق باھاسىنى ئۆرلەتتىپ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەننەرخىنى ئاشۇرۇۋەتكەچكە، سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ناھايىتى پايدىسىز ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇ قانۇننى بىكار قىلىش مەقسىتىدە بۇ ئىتتىپاقنى قۇرغانىدى. بۇ ئىتتىپاقنىڭ رەھبىرى كوبدېن بىلەن بلاين قۇلاققا ياقمىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئىشلىتىپ ئىشچىلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ماھىر بولۇپ، «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نى بىكار قىلغاندا، ئاشلىقنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ، دېگەندەك شېرىن ـ شېكەر سۆزلەرنى قىلىپ ئىشچىلارنى ئالدىدى. خارتىزم تەشۋىقاتچىلىرى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئالدامچىلىقىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئىشچىلارغا: «سىلەر بايلارغا قايتا ئالدانماڭلار، ئىلگىرى سىلەر ئۇلارنىڭ سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە يارەملەشكەنىدىڭلار، ئەمما ئۇلارنىڭ شۇ چاغدا سىلەرگە بەرگەن چىرايلىق ۋەدىلىرى ھازىر نەگە كەتتى؟ ئۇلارنىڭ شۇ چاغدا قىلغان ئىسلاھاتلىرى پەقەت ئۇلارنىڭ ئۆزىگىلا پايدىلىق، ھازىرلا ئۇلار تەلەپ قىلغان دانلىق ئاشلىق قانۇنىنى بىكار قىلىشمۇ سىلەرنىڭ مەنپەئەتىڭلار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن، ئۇلار ئاغزىدا بىزگە ئەرزان باھالىق ئاشلىق كېرەك دېگىنى بىلەن، كۆڭلىدە ئىش ھەققىڭلارنى تۆۋەنلىتىشنى ئويلايدۇ. ئۇلارنىڭ ساختا سۆزلىرىگە قۇلاق سالماڭلار، سىلەرنىڭ چىڭ تۇرىدىغىنىڭلار خارتىيە، سايلام ھوقۇقى بولمىسا، قۇل بولۇشۇڭلار مۇقەررەر»، دەپ تەشۋىق قىلدى.

1841 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئوكاننو تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، 2 ـ قېتىملىق مۇراجىئەت قىلىش ھەرىكىتىگە پائال رەھبەرلىك قىلدى. 1842 ـ يىلى 2 ـ ئايدا،

خارتىزمچىلار ئوكانونىڭ رەھبەرلىكىدە 2 - قېتىملىق مۇراجىئەتنامىنى يېزىپ چىقتى. بۇ مۇراجىئەتنامە ئىشچىلارنىڭ كۆڭلىدىكى قايغۇ - نەپرەتنى بىۋاستە ئىپادىلەپ، 1 - قېتىملىق قېتىملىق مۇراجىئەتنامىگە قارىغاندا مەزمۇنى تېخىمۇ ئىلغار، ئىشلىتىلگەن سۆز - ئىبارىلەر تېخىمۇ قەتئىي بولدى. مۇراجىئەتنامىدە جاپاكەش ئاممىنىڭ نامرات هالىتى مۇنداق تەسۋىرلەنگەنىدى: «مۇراجىئەت قىلغۇچىلار شۇنداق شىكايەت قىلىدۇكى، ئىش ۋاقتى، بولۇپمۇ زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ۋاقتى ئۇزارتىلىپ كىشىلەر بەرداشلىق بېرەلەيدىغان چەكتىن ئېشىپ كەتتى، يۇقىرى تېمپېراتۇرا ۋە مۇھىتى ناچار زاۋۇت ئۆيلىرىدە هايۋان كەبى ئىشلەپ ئېرىشكەن ئىش هەققى جىسمانىي كۈچنى قامداشقا ۋە زىيادە خورىغان جىسمانىي كۈچنى تولۇقلاشقا زۆرۈر بولىدىغان بۇيۇملارنى سېتىۋېلىشقا يەتمەيدۇ. مۇراجىئەت قىلغۇچىلار پارلامېنتنىڭ دېھقانلارنىڭ ئىش هەققىگە تايىنىپلا يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك مەسلىسىنى هەل قىلالمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇشنى، ئاشۇ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق خەلقە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ بەرگەن كىشىلەرنىڭ ئازغىنا ئىش هەققىگە ئېرىشكىنىنى كۆرگەندە، بۇ مەسىلىنىڭ قورقۇنچلۇق ۋە غەزەپلىنەرلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» ئارقىدىن مۇراجىئەتنامە باجنى كېمەيتىش، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئۆشرە ۋە «نامراتلار قانۇنى»نى بىكار قىلىش، هەتتا بۇرژۇئازىيە ۋە پومېشچىكلارنىڭ ماشىنا، يەر، ئاخبارات - نەشرىيات ۋە قاتناش قوراللىرىنى مونوپول قىلىۋېلىشنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلدى. 1842 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12- كۈنى، 2 - قېتىملىق خارتىزمچىلار ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى لوندوندا ئېچىلدى، 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قۇرۇلتاي 3 مىليون 315 مىڭ 752 كىشى ئىمزا قويغان مۇراجىئەتنامىنى پارلامېنتقا سۇندى. ئەمما، پارلامېنت 49 ئاۋازغا قارشى 287 ئاۋاز بىلەن مۇراجىئەتنامىنى

رەت قىلدى. بۇرژۇئاز پارلامېنت ئەزاسى ماكاۋلاي مۇنازىرىدە مۇنداق دېدى: «مەن ئومۇمىي سايلام هوقۇقىغا قارشى تۇرىمەن... مېنىڭچە، مەدەنىيەت مال ـ مۇلۇك بىخەتەرلىكىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەك، شۇڭا بىز دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي هوقۇقىنى مال ـ مۇلۇك بىخەتەرلىكىگە ئېغىر دەخلى ـ تەرۇز قىلىدىغان سىنىپقا تۇتقۇزۇپ قويماسلىقىمىز لازىم، بۇنداق قىلساق خەتەرلىك ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ.» روسسىلمۇ ئۆز نۇتقىدا ئوخشاش مەزمۇندا: «ئەگەر بۇ تەلەپلەرگە ماقۇل بولساق، دۆلەتنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي تۇزۇمىدىن چاتاق چىقىدۇ... بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر مال ـ مۇلۇك هوقۇقىغا گۇمان بىلەن قاراپ، كاپىتالنى دۆلىتىمىزدىن هەيدەپ چىقىرىدۇ» دېدى.

مۇراجىئەتنامىنىڭ رەت قىلىنغانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، نۇرغۇن جايلاردا چوڭ ئىش تاشلاش يۇز بەردى. شۇ يىلى 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا سىتافۇرت، ۋاۋۇنك ۋىلايىتىدىكى كان ئىشچىلىرى ۋە تۆمۇر يول ئىشچىلىرى ئالدى بىلەن ئىش تاشلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئىش تاشلاش هەرىكىتى شىمالدىكى پۈتۈن سانائەت رايونىغا هەمدە شوتلاندىيە ۋە ۋالېسنى قاپلىدى. 8 ـ ئاينىڭ بېشىدا لانكاشىرىدىكى هەرقايسى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىمۇ ئىش تاشلىدى. كېيىن ئىش تاشلاش دولقۇنى يورك ۋىلايىتىدىكى ساپالچىلىق سانائەت رايونى ۋە باشقا جايلارغا يېتىپ باردى. هەرقايسى جايلاردىكى ئىش تاشلىغان ئىشچىلار يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، هەممىسى بىردەك: «خەلق خارتىيەسى» قانۇنىغا ئايلىنىشتىن ئىلگىرى هەرگىز ئىشقا چىقمايمىز» دېيىشتى. 8 ـ ئايدا مانچېستېردا ئېچىلغان ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى يىغىنىدا تۆۋەندىكىدەك قارار ماقۇللاندى: «بىز سەممىيلىك بىلەن شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، جەمئىيەتتىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنىڭ كۆپىيىپ كېتىشىنى، ئەمگەكچى سىنىپقا تەۋە كۆپ سانلىق كىشىلەرنى هالدىن كەتكۈزگەن بالا ـ

قازالارنى سىنىپىي خاراكتېرگە ئىگە چىقىرىلغان قانۇنلار كەلتۈرۈپ چىقاردى؛ ھازىرقى كىشىنى چۆچۈتىدىغان جەبىر ـ جاپالار ۋە نامراتلىقنى تۈگىتىشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى خەلق خارتىيەسى دەپ ئاتالغان بۇ ھۆججەتكە ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزمەي، ئۇنى دەرھال قانۇنغا ئايلاندۇرۇشتۇر. بۇ يىغىن ھەر ساھەدىكى ئاممىنى بۇ ھۆججەت مۇشۇ دۆلەتنىڭ قانۇنىغا ئايلانغۇچە خىزمەت قىلىشنى توختىتىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ.»

ھەممە يەرنى قاپلىغان ئىش تاشلاش دولقۇنىغا قارىتا، مانچېستېردا يىغىن ئېچىۋاتقان «مەملىكەتلىك خارتىزمچىلار جەمئىيىتى»مۇ مۇھاكىمە قىلماي تۇرالمىدى. كۆپ سانلىكى ۋەكىللەر ئىش تاشلاش ھەرىكىتىنى قۇۋۋەتلىدى، ئەمما ماك دول باشچىلىقىدىكى ئاز سانلىكى ۋەكىللەر ئىش تاشلاش ھەرىكىتىنى ئىنقىلاب يۆنىلىشىگە يېتەكلىگەنىدىلا، ئاندىن ھەقىقىي ئۇنۇمى بولمىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. ماك دولنىڭ تەكلىپى بىلەن يىغىن خىتابنامە تەييارلاپ، ئىشچىلار ئاممىسىنى «چىدامچان، باتۇر ئەزىمەت بولۇشقا چاقىردى. ئەمما، يىغىن خىتابنامە ئېلان قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ ھېچقانداق كونكرېت چارە ـ تەدبىر ۋە باسقۇچلارنى مۇزاكىرە قىلماي، يىغىندىن تارقىدى. شۇڭا، ئىش تاشلاش ھەرىكىتى مەركەزلىك رەھبەرلىك ئورگىنى يوق ئەھۋالدا داۋاملىشىۋەردى. تېخىمۇ يامان بولغىنى، ئوكانىنو «شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى گېزىتى»دە ماقالە ئېلان قىلىپ، ماك دولغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئىش تاشلاش ھەرىكىتى «دانلىق ئاشلىق قانۇنىغا قارشى ئىتتىپاق»نىڭ خەلقنىڭ «خەلق خارتىيەسى»گە بولغان دىققىتىنى بۇراشتىكى ھىيلە ـ مىكرى دېدى.

رەھبەرلىك تەشكىلى ۋە راسخوت كەمچىل بولغانلىقتىن، ئىش تاشلاش ھەرىكىتى مەغلۇبىيەتكە يۈزلەندى، ئەمما يەنىلا 8 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە داۋاملاشتى، بەزى جايلار 9 ـ ئايغىچە بەرداشلىق بەردى، يەنە بەزى جايلاردا كوچا ئۇرۇشمۇ يۈز بەردى.

ئىش تاشلاش ھەرىكىتى ئاخىرلىشىش ھارپىسىدا، ھۆكۈمەت كەڭ كۆلەملىك قولغا ئېلىش ھەرىكىتىنى باشلاپ، جەمئىي 1500 ئادەمنى قولغا ئېلىپ، 700 ئادەمنى سوتلىدى.

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ مەزگىلدە بۇرژۇئازلار ئىچىدىكى سودا ئەركىنلىكى تەرەپدارلىرى خارتىزمغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار 1841- يىلى «تولۇق سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىتتىپاقى»نى تەشكىللەپ، «خەلق خارتىيەسى»دىكى ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى ئۆزلىرىنىڭ پىروگراممىسى قىلىپ، خارتىزمچىلاردىن ئىشچىلارغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى بولدى. نەتىجىدە بەزى تېخنىك ئۇستىلار ۋە مەلىكىلىك ئىشچىلار ئۇلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

1843 ـ يىلىدىن باشلاپ خارتىزم پەسكويغا چۈشۈپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ چوڭ قاتلىمى سىياسىي كۈرەشتىن چېكىنىپ چىقتى. «مەملىكەتلىك خارتىزمچىلار جەمئىيىتى»نىڭ ئەزالىرى جىددىي ئازىيىپ، ئارانلا 4000 ئەزاسى قالدى. بۇنى مۇنداق بىر قاتار سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1842 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا كەڭ كۆلەمدە تۆمۈرىيول ياساش قۇرۇلۇشى بىلەن ئالاقىدار بولغان ئەنگلىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىدا ياخشىلىنىش كۆرۈلۈپ، بەزى مۇھىم تۈرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى چۈشتى، بۇ ئىشچىلارنىڭ سىياسىي كۈرەش ئاكتىپلىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، شۇنداقلا كوپىراتىپ قۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايغاندىن كېيىن،[1] بىر قىسىم ئىشچىلار ئىستېمال كوپىراتىپى قۇرۇش ھەرىكىتىگە ئىنتايىن قىزىقىپ، سىياسىي كۈرەشتىن رايى قايتتى. بۇلاردىن باشقا، 1846 ـ يىلى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بېسىمى بىلەن، پارلامېنت كونسېرۋاتىپلار پارتىيەسىدىكى پېئىرنىڭ ئىچكى كابىنېتى ئوتتۇرىغا قويغان

① 1844 ـ يىلى لوچىدىلدا تۇنجى ئىستېمالچىلار كوپىراتىپى قۇرۇلدى.

«دانلىق ئاشلىق قانۇنى» نى بىكار قىلىش لايىھەسىنى ماقۇللىدى. نۇرغۇن ئىشچىلارنىڭ نەزىرىدە، «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نىڭ بىكار قىلىنىشى ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش چىقىمىنىڭ زور دەرىجىدە ئازىيىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. 1847 ـ يىلى پارلامېنت يەنە ئايال ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلارنىڭ 10 سائەتلىك ئىش تۇزۇمى قانۇنىنى ماقۇللىدى. بۇ ئىككى تۇرلۇك ئىسلاھات نۇرغۇن ئىشچىلارنىڭ خارتىزمدىن چىكىنىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

خارتىزم پەسكويغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، ئوكانىنو خارتىيە ئىشلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ، 1843 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ «يەر پىلانى»نى ئەملىيلەشتۈرۈشكە كىرىشىپ كەتتى، بۇ پىلاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ئىشچىلار مەلۇم مىقداردا پۇل چىقىرىپ پاي قوشىدۇ، جۇغلانغان بۇ پۇلغا يەر سېتىۋېلىنىدۇ ۋە ئولتۇراق ئۆي سېلىنىدۇ، ئاندىن پايچىلار چەك تارتىپ، چەك چىققان كىشىگە ئولتۇراق ئۆي ۋە ئازراق يەر تەقسىملەپ بېرىدۇ. تۇنجى يەر مۇلۇكتىن كىرگەن يەنە يەر مۇلۇك سېتىۋېلىنىدۇ. بۇنداق قىلغاندا پىلانىنى داۋاملىق كېڭەيتكىلى بولىدۇ. ئوكانىنو «خەلق خارتىيەسى» قانۇن قىلىپ بېكىتىلىپ، ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى يولغا قويۇلسا، بۇ پىلاننى دۆلەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭەيتىشنى كۆڭلىگە پۈكتى. ئەملىيەتتە، ئىقتسادىي نۇقتىدىن ئالغاندا بۇ پىلان تولىمۇ بىمەنە بولۇپ، مەغلۇپ بولۇشى مۇقەررەر ئىدى. ئەمما، شۇ چاغدا بۇ پىلان يەنىلا بىرمۇنچە ئىشچىنى قىزىقتۇردى، ئۇلار 80 مىڭ فوندستېرلىڭ پۇل يىغىش قىلىپ بىرقانچە تەجرىبە رايونى قۇرۇپ چىققان بولسىمۇ، ئاخىرىدا ھەممىسى مەغلۇپ بولدى.

پەقەت ئاز ساندىكى سول مەزھەپتىكىلەر خانىينىڭ رەھبەرلىكىدە كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى. شۇ چاغدا، لوندون ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئىنقىلابچى سەرگەردانلار توپلىنىدىغان

جايغا ئايلىنىپ قالغاندى، ئەمما خارتىزمچىلار ئۇلار بىلەن ناھايىتى ئاز ئۇچرىشاتتى. ئېنگېلس 1843 ـ يىلى بۇ ھادىسىنى تەنقىد قىلىپ، ئەنگلىيە خارتىزمچىلىرىنى خەلقئارا مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا سەپەرۋەر قىلدى، ئېنگېلسنىڭ ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن، خانىپي ھەرقايسى دۆلەتلەردىن كەلگەن سىياسىي سەرگەردانلار بىلەن ئالاقە ئورناتتى. 1845 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى دېموكراتىزمچىلار لوندوندا يىغىن ئاچتى، خانىپي بۇ يىغىننى تەشكىللىگۈچىلەرنىڭ بىرى بولدى. يىغىننىڭ قارارى بويىچە 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى يىغىندا، خەلقئارالىق «دېموكراتىك قېرىنداشلار جەمئىيىتى» قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى، ئەنگلىيە خارتىزمچىلىرىمۇ بۇ تەشكىلاتقا قاتناشتى. شۇنداق قىلىپ، ئەنگلىيە خارتىزمى ئاخىر ئىنتېرناتسىيونالغا قاراپ تۇنجى قەدەمنى باستى.

«دېموكراتىك قېرىنداشلار جەمئىيىتى»نىڭ قۇرۇلۇشىدا خانىپىنىڭ تۆھپىسى زور بولدى. چۈنكى، ئۇ ھەرقايسى دۆلەت ۋەكىللىرى ئارىسىدىكى ئۇقۇشماسلىق ۋە ئىختىلاپلارنى يوقىتىش جەھەتتە زور رول ئويناندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ يىغىندا سۆزلىگەن ئىنتېرناتسىيونالىزم روھىغا تولغان نۇتقى ۋەكىللەرنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈردى. ئۇ نۇتقىدا: «مەن ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئېزىلگۈچى سىنىپلارنى ئىتتىپاقلىشىپ ئورتاق ئىشلىرىمىز ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىمەن ! «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش ھازىرغىچە ئەزگۈچىلەرنىڭ شۇئارى بولۇپ كەلدى، «ئىتتىپاقلىشىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەيلى !» دېدى. مانا بۇ جاۋاب شۇئار ھەرقايسى دۆلەت خەلقلىرى ئارىسىدا قانداق مىللەت پەرقى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «بۇ پەرقلەر رۇسىيە، ئاۋستىرىيە ۋە پرۇسسىيە زوراۋان پادىشاھلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ زوراۋان ھاكىمىيىتىنى قوغدىشىنى توسۇپ قالالمىدى، نېمە ئۈچۈن بۇ دۆلەتلەردىكى خەلق ئىتتىپاقلىشىپ ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرمەيمىز؟ خەلقنىڭ ئىشلىرى ھەممە

دۆلەتتە ئوخشاش ــ بۇ قۇل قىلىنىۋاتقان، ئېزىلىۋاتقان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلىرىدۇر» دېدى.

7. خارتىزمنىڭ 3 ـ قېتىملىق دولقۇنى

1847 ـ يىلى دەۋر خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كىرىزىس يۈز بەردى ھەمدە ئاشلىق بىلەن تاتلىق ياڭيۇنىڭ مەھسۇلاتى كېمىيىپ كېتىپ، ئىشسىزلارنىڭ سانى ئېشىپ، تۇرمۇش خراجىتى ئۆرلەپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئاممىنىڭ سىياسىي ئاكتىپلىقى يەنە كۆتۈرۈلدى. ئەنگلىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۈتۈق سۆزلەش، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، يەرلىك ۋەكىللەر يىغىنى ئېچىش ئەۋج ئالدى. 1848ـ يىلى فىرانسىيەدە يۈز بەرگەن فېۋرال ئىنقىلابى خارتىزمنىڭ 3 ـ قېتىملىق دولقۇنىغا بىۋاستە تۈرتكە بولدى.

ئەمما، بۇ باسقۇچتىكى خارتىزم ئاممىۋى خاراكتېرىنى يوقاتماپ قويدى: تەشكىللىك ھەم مەلىكىلىك ئىشچىلار تار مەنىدىكى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى پائالىيىتىگىلا باغلىنىپ قالدى. 10 سائەتلىك ئىش ھەققى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نىڭ بىكار قىلىنىشى زور تۈركۈمدىكى ئىشچىلارنىڭ خارتىزمدىن چېكىنىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. شۇڭا، بۇ چاغدىكى خارتىزم پۈتۈن ئىشچىلار سىنىپىغا ۋەكىللىك قىلالمايلا قالدى، ئۇ پەقەت غەيرىي مەلىكىلىك ئىشچىلار، ئىشسىز ئىشچىلار ۋە جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىشىغا ئايلىنىپ قالدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى ھەرىكەتتە مەشھۇر داھىي ئېرنىست جونېس مەيدانغا كەلدى. جونېس 1845ـ يىلى ھەرىكەتكە قاتناشقان، ئۇ زېھنى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان قالتىس جاسارەتلىك كىشى بولۇپ، تەشكىللەشنىڭ مۇھىملىقىنى ۋە خارتىزمنىڭ بىر سىياسىي كۈچ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى، بۇ خىل تونۇشنىڭ بولۇشى خارتىزم

رەھبەرلىرى ئارىسىدا ئاز ئۇچرايدۇ.

فىرانسىيە فېۋرال ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەنگلىيەدىكى خارتىزمچىلار چىقارغان گېزىتلەر قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى. «شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى گېزىتى» ئاممىغا قوزغىلىپ كۆرەش قىلىش ھەققىدە مەدەت بەردى. بۇ گېزىت 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى: «ئەگەر ئەنگلىيەلىكلەر يىرگىنچلىك قۇل بولمىسىلا، دەرھال قوزغىلىپ، تىنچ، قانۇنلۇق ھالدا خارتىيەنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە ئاتلىنىدۇ»دەپ چاقىرىق چىقاردى.

3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، لوندوندا 8000دىن 10 مىڭغىچە ئادەم خارتىزمچىلار يىغىنىغا قاتناشتى. يىغىنغا گ.ۋ.م رانيولدىس رىياسەتچىلىك قىلدى. يىغىن تارقىغاندىن كېيىن، يىغىن قاتناشچىلىرى بىلەن ساقچىلار ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەردى. كېيىن كەڭ كۆلەملىك توپىلاڭغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇ كۈنى گلازگودا ئىشسىز ئىشچىلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ قورال ـ ياراغ دۇكىنى ۋە بېمەكلىك دۇكانلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. قالايمىقانچىلىقتا بەزى يامان ئادەملەر بۇلاڭچىلىق قىلدى. گلازگودا تۇرۇشلۇق «تايمىس گېزىتى»نىڭ مۇخبىرلىرى 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مۇنداق خەۋەر بەردى: «ئەنسىزچىلىك خۇددى ئوت ئاپىتىگە ئوخشاش پۈتۈن شەھەرگە يامرىدى ھەمدە يېقىندا پارىژدا يۈز بەرگەن ۋەقە بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، كىشىلەر ئارىسىدا مەلۇم سىياسىي پاراكەندىچىلىك ئەندىشىسىنى پەيدا قىلدى».

ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى گلازگودىكى ۋەقەنى تۈتۈۋېلىپ، تەشۋىقات ئاپپاراتلىرىنى ئىشقا سېلىپ خارتىزم بىلەن توپىلاڭنى، ھەتتا بۇلاڭچىلىق قىلمىشىنى بىر تاياقتا ھەيدەپ، كىشىلەر ئارىسىدا خارتىزمغا نىسبەتەن قورقۇنچ كەيپىياتى پەيدا قىلىپ، خارتىزمنىڭ كىشىلەر كۆڭلىدىكى ئورنىنى تۆۋەنلەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەنگلىيە

هۆكۈمەت دائىرىلىرى گېزىت ـ ژۇرناللاردىن پايدىلىنىپ، پارتىيە ئەمەلىيەتچىلىكىدىكى ھەرخىل ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىنىش كۆپتۈرۈپ قورقۇنچلۇق قىلىپ كۆرسەتتى ھەمدە ئىنقىلاب قىلىش فىرانسىيەلىكلەرنىڭ مەھسۇلاتى، بۇنداق ئىنقىلاب ئەنگلىيەنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ماس كەلمەيدۇ، دەپ تەكىتلىدى. بۇ تەشۋىقاتلار ئەنگلىيەدە سەل قارىغىلى بولمايدىغان روللارنى ئويناندى. بۇرژۇئازىيە ئىچىدە قورقۇنچ كەيپىياتى پەيدا قىلىپلا قالماي، بەلكى خارتىزمنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى ھەم بىر قىسىم ئىشچىلارنىمۇ قايمۇقتۇرۇپ قويدى. كىشىلەر خارتىزم بىلەن توپىلاڭنى ئوخشاش ھادىسە قاتاردا كۆرۈپ، سول مەزھەپتىكىلەرنى مۇداپىئە ئورنىغا ئۆتۈشكە، ئوتتۇرا مەزھەپتىكى ئوكاننونى ئوڭ مەزھەپ يۆنىلىشىگە بۇرۇلۇپ تىنچ، قانۇنلۇق كۇرەش ۋاستىسىنى تاللاشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھۆكۈمەت ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ تەشۋىقاتى خارتىزمچىلارنىڭ كۆپ ساندىكى رەھبەرلىرىنى قايمۇقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كۇرەشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىرادىسىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. بىر قىسىم ئىشچىلار، بولۇپمۇ لوندوندىكى تېخنىك ئۇستىلار ۋە مۇستەقىل تېخنىك ئىشچىلار خارتىزمچىلار بىلەن توپىلاڭچىلارنى ئوخشاش ئادەملەر دەپ قاراپ، بەس ـ بەس بىلەن ئۆزلىرىنى ئالاھىدە ساقچىلىققا تىزىملاتتى. بۇ ئارقىلىق بۇلاڭچىلىق ۋە لۇكچەكلەرنىڭ توپىلىڭى يۇز بەرگەندە ئۆزلىرىنى قوغداشنى مەقسەت قىلدى. ئەلۋەتتە، تېخنىك ئىشچىلارنىڭ بۇنداق سىياسىي پوزىتسىيە تۇتۇشىنىڭمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي سەۋەبى بار ئىدى، يەنى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئادەتتىكى ئىشچىلارغا قارىغاندا باياشات بولۇپ، ئىنقىلاب بىلەن چىقىشالمايتتى. قىسقىسى، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بارلىق مۇلۇكدار سىنىپلارنىڭ پۈتۈن كۈچ بىلەن قوللىشىنىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ـ تۆۋەن قاتلام، ھەتتا بىر قىسىم ئىشچىلارنىڭمۇ

قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن باستۇرۇش كۈچلىرىنى كۈچەيتتى ۋە ئورۇنلاشتۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز كۈچىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنى تونۇپ يېتىپ ئەكسىچە، تېخىمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتتى، ئىچكى كابىنېتىنىڭ باش ۋەزىرى روسسېل ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېغىر توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەكتىلىدى. چۈنكى بۇنداق توقۇنۇش يۈز بەرسە، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويۇش مۇمكىن ئىدى. ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئارىغا زىددىيەت سېلىش ياكى توپلاڭ كۆتۈرۈش قاتارلىق ئەھۋاللار كۆرۈلمىسە، ھەرقانداق كىشىنى قولغا ئېلىشنى مەنئى قىلدى. ئىچكى كابىنېتمۇ يەرلىك دائىرلەرگە تىنچلىقنى بۇزىدىغان پائالىيەت ئىكەنلىكى ھەققىدە يېتەرلىك دەلىل ـ ئىسپات بولمىسىلا، كىشىلەرنىڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈشىگە ئارىلاشماسلىقنى ئۇقتۇردى. ھۆكۈمەت 4 ـــ، 5 ـ ئايلاردا ئىزچىل مۇشۇنداق ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش سىياسىتىنى قوللاندى.

3 ـ قېتىملىق مۇراجىئەتنامە سۇنۇش ھەرىكىتى مۇشۇنداق پايدىسىز ۋەزىيەتتە ئېلىپ بېرىلدى. 1848 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى، ئوكاننو ئىجرائىيە كومىتېتى نامىدىن مەملىكەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىپ، پارلامېنتقا مۇراجىئەتنامە تاپشۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. 4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ۋەكىللەر يىغىنى ئېچىلدى. يىغىن 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئالدى بىلەن كانىنگتون ئوتلىقىدا كەڭ كۆلەملىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن سەپ تارتىپ ۋېستمىنستېرغا يۈرۈش قىلىپ مۇراجىئەتنامىنى پارلامېنتقا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. ۋەكىللەر يىغىنى يەنە بارلىق ۋەكىللەر ئىمزا قويغان «بىزنىڭ نامايىشىمىز قورال كۈچى ئىشلىتىلمىگەن ھەققانىيەت يولىدىكى نامايىش» دېگەن مەزمۇندىكى بىر ھۆججەتنى ئېلان قىلدى. ئەمما ئوتتۇرا ـ

يۇقىرى قاتلام سىنىپىغا تەۋە كۆپ ساندىكى كىشىلەر بۇ سۆزلەرگە قەتئىي ئىشەنمەي، بىرمەيدان ئىنقىلاب بوراننىڭ يېتىپ كېلىشىدىن ئەندىشە قىلدى. «تايمىس گېزىتى»دە شۇ چاغدىكى ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ كەيپىياتى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: «كىشىلەر چوڭ قۇرۇقلۇقتا بولۇۋاتقان ئىشلارغا قاراپ ھاڭ ـ تاڭ قالدى، ئالاقزەدىلىك، دەككە ـ دۈككە ھەممە يەرنى قاپلىدى...»

مۇراجىئەتنامە سۇنۇش كۈنى يېتىپ كېلىش ھارپىسىدا، ھۆكۈمەت بەزىلەر توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى دېگەننى باھانە قىلىپ، زور تۈركۈمدىكى ھەربىي قوشۇن ۋە ئالاھىدە ساقچىلارنى يۆتكەپ كېلىپ، خۇددى كۇچلۇك دۈشمەنگە دۇچ كەلگەندەك تەخ بولۇپ تۇردى. ھۆكۈمەت قورال كۈچىنى تەييارلىۋالغاندىن كېيىن، كانىنگتون ئوتلىقىدا يىغىلىش ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ، ئەمما سەپ تارتىپ ۋېستمىنستېرگە بېرىشقا بولمايدۇ دەپ جاكارلىدى، ئەمما ھۆكۈمەت قورال كۈچى ئىشلىتىشكە يەنىلا ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتتى. 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، روسىيل ئايال پادىشاھنىڭ ئېرىگە، پەقەت ئەڭ ئاخىرىدا ھېچقانداق ئامال قىلالمىغاندا ئاندىن قورال كۈچى ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ: «بىزنىڭ قوراللىق كۈچىمىز لوندوندىكى توپىلاڭچىلارنى ئاسانلا بېسىقتۇرالايدۇ، ئەمما ھەرقانداق بىر ئادەم ئۆلتۈرۈلسە باشقىلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ. بىز ھەممە ئىشنىڭ تىنچ، ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز» دېدى.

ھۆكۈمەتنىڭ تەھدىتى بىلەن، خارتىزمچىلارنىڭ رەھبەرلىرى نامايىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. جونېس باشچىلىقىدىكى سول مەزھەپتىكىلەرمۇ بۇ قارارغا قوشۇلدى. جونېس يەنە نۇتۇق سۆزلەپ ئوكانونىڭ تىنچلىق ۋاستىسى بىلەن مۇراجىئەت قىلىش تەشەببۇسىنى قوللىدى.

4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سەھەردە، ھۆكۈمەت بارلىق

تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ ۋەزىيەتكە خالىغانچە قوماندانلىق قىلدى. شۇ كۈنى كانىنگتون ئوتلىقىغا كېلىپ يېغىلىشقا قاتناشقان كىشىلەرنىڭ سانى ئارانلا 30 مىڭ بولدى، كېيىن ئادەم سانى ناھايىتى ئاز بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى پارلامېنتقا مۇراجىئەتنامە تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. ئوكانىنو مۇراجىئەتنامىگە 5 مىليون ئادەم ئىمزا قويدى دېگەن بولسىمۇ، كېيىن دەللەللەش ئارقىلىق ئىمزا قويغان كىشىلەرنىڭ سانى ئاران 1 مىليون 975 مىڭ ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانلىقى ئېنىقلاندى. قىسقىسى، پارلامېنت مۇراجىئەتنامىنى يەنە رەت قىلدى.

1848 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ھەربىكەت گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما تارىخشۇناسلار ئېيتقاندەك 1848 ـ يىلىدىن كېيىن خارتىزم ئۆزلۈكىدىن نام ـ نىشانسىز يوقىلىپ كەتمىدى. بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەت جەڭگىۋارلىق روھىغا تولغان جونېس، خانىبي، كىد ۋە ماك دول قاتارلىق رەھبەرلەرنى نىيىتىدىن ياندۇرالمىدى. ئۇلار داۋاملىق كۈرەش قىلىش قارارىغا كەلدى.① 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن كېيىنكى بىرقانچە ئاي ئىچىدە، ھەربىكەت مەلۇم دەرىجىدە داۋاملاشتى. پايتەخت ۋە شىمالدىكى سانائەت رايونلىرىدا 4 ـــ 5 ـ ئاي ئىچىدە، ھەركۈنى دېگۈدەك نامايىش ۋە يىغىلىشلار بولۇپ تۇردى. شۇ چاغدىكى كىشىلەر مۇنداق خاتىرىلىگەن: «ھۆكۈمەت خارتىزمچىلارنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى، بولۇپمۇ لوندوندىكى ئىپادىسى ھەمدە كەڭ كۆلەملىك يىغىلىش ۋە نامايىش ئۆتكۈزۈشىدىن خاتىرجەمسىزلىنىۋاتىدۇ، ھەممىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ ئادالەتسىزلىككە بولغان نارازىلىقى بارغانسېرى كۈچىيىۋېتىپتۇ، ھەتتا 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئالاھىدە ساقچى رولىنى ئۆتىگەنلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ بۇ كەسپىنى

① ئوكانىنو قورقۇپ ھەربىكەتتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

قىلىشنى خالىمايدىغانلىقىنى ئېيتىۋاتىدۇ». شوتلاندىيە ئىشچىلىرى «مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى» تەشكىللەشكە باشلىدى. خارتىزم بىلەن «ئېرلاندىيەلىكلەر ئىتتىپاقى»نىڭ مۇناسىۋىتىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ ۋەزىيەتكە قارىتا، بروۋگام 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ۋە 5 ـ كۈنى ئىككى قېتىم يۇقىرى پالاتادا ھۆكۈمەتكە باستۇرۇش تەكلىپىنى بەردى. 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى سەھەردە ھۆكۈمەت جونىس ۋە باشقا بەش نەپەر داھىينى قولغا ئېلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا كۆپ قېتىم كىڭ كۆلەملىك قولغا ئېلىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. مانچېستېردا 15 نەپەر خارتىزمچى بىلەن «ئېرلاندىيە ئىتتىپاقى»ئەزالىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت 300 نەپەر ساقچى، ئىككى روتا ئاتلىق ئەسكەر ۋە ئىككى روتا پىيادە ئەسكەرنى ئىشقا سالدى.

ھۆكۈمەت خارتىزمچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىغا پايلاقچىلارنى كىرگۈزۈپ ئاخبارات توپلىدى، ئىچكى ئەھۋاللارنى تىكتىكلىدى، يەنە خارتىزمچىلارنى قۇتراتىپ تېخى تەييارلىقى پۈتمىگەن قوزغىلاڭنى قوزغاشقا كۈشكۈرتتى ۋە بۇنى ئۇلارنى باستۇرۇشنىڭ باھانىسى قىلدى. سوراق جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان دەلىل ـ ئىسپاتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇشۇ پايلاقچىلار تەمىنلىدى. 8 ـ ئايدا قولغا ئېلىنغان لوندوندىكى خارتىزمچىلارنى سوراق قىلغاندا، كۆپ ساندىكى دەلىل ـ ئىسپاتلارنى پوۋېل ۋە داۋىس ئىسمىلىك ئىككى پايلاقچى تەمىنلىدى.

ھەممە يەرگە تارقالغان پايلاقچىلار ۋە كەڭ كۆلەملىك قولغا ئېلىش نەتىجىسىدە، خارتىزمچىلار تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىنى ۋەھىمە، ئۆزئارا گۇمانلىنىش ۋە ئۇمىدسىزلىك كەيپىياتى قاپلىدى. كىد 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى «شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى گېزىتى»دە ماقالە ئېلان قىلىپ: «قېرىنداشلار، تېررورلۇق ھۆكۈمرانلىقى بارغانسېرى كۈچىيىپ، قورقۇنچلۇق ھالەت شەكىللىنىۋاتىدۇ... بىزنىڭ سىياسىي ھاۋايىمىز

شۇنچىلىك دىمىق ئىكەنكى، بۇرۇقتۇم بولۇپ قالاي دەۋاتىمىز» دەپ يازدى.

9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، ھەربىرىدە رەھبەرلىرى تۆتۈلۈپ تۇرمىگە تاشلانغاچقا، ھەربىرىدە ئاساسەن توختىدى.

ئەمما، سول مەزھەپتىكىلەر كۆرەشنى 1852 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتۇردى. بۇ بىرقانچە يىل ئىچىدە، خارتىزم ئاممىۋى خاراكتېرىنى يوقىتىپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئىدىيە جەھەتتە ئۆچقاندەك ئىلگىرىلەش بولدى. بىرىنچى، كۆپ قېتىملىق ئۆڭۈشسىزلىقتىن كېيىن، سول مەزھەپتىكىلەر تېخىمۇ مۇستەھكەم تەشكىلاتنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، ئەگەر مۇشۇنداق تەشكىلات بولمىسا، پەقەت پاراكەندىچىلىككىلا تايىنىپ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى يەكۈنلەپ چىقتى. ئىككىنچى، ماركسنىڭ ياردىمى بىلەن، جونېس ۋە خانىي ئىدىيە جەھەتتە بارغانسېرى پىشىپ يېتىلىپ سوتسىيالىزمچىلارغا ئايلاندى. بۇ مەزگىلدىكى سول مەزھەپتىكىلەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى «خارتىيە ۋە بەزى تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرگە ئېرىشىشىمىز كېرەك» دېگەن شوئار ئارقىلىق ئىپادىلەندى، يەنى ئالتە تۈرلۈك سىياسىي تەلەپتىن باشقا يەنە سوتسىيالىزم ئۈچۈن كۆرەش قىلىش مەزمۇنى بولدى. 1851 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئېچىلغان خارتىزمچىلار ۋەكىللەر يىغىنىدا ماقۇللانغان پروگرامما بۇ روھنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن بولۇپ، بۇ پروگرامما ئاساسەن سوتسىيالىزم خاراكتېرىنى ئالغان ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، 1853 ـ يىلىدىن كېيىن، «مەملىكەتلىك خارتىزمچىلار جەمئىيىتى»مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنى سايلاشنى ئەمەلدىن قالدۇردى، 1858 ـ يىلى بۇ جەمئىيەتمۇ تارقىلىپ كەتتى.

خارتىزم ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭدىكى مۇھىم سەۋەبلەر، سۇبېيكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، ھەربىرىكە قاتناشقان ئىشچىلار

سىنىپىنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ، پىكىر ئىختىلاپى ئېغىر بولۇپ، ھەربىرىدە قەدىمى بىر دەك بولمىدى، بىرلىككە كەلگەن مۇستەھكەم رەھبەرلىك ۋە كۈچلۈك تەشكىلات مەيدانغا كەلمىدى، بولۇپمۇ توغرا ئىنقىلابىي نەزەريە يېتەكچىلىكى ۋە كۈرەش تەجرىبىسى كەمچىل بولدى. ئوبيېكتىپ سەۋەب تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل بولدى. بىرىنچى، 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە ئىگىلىكىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاشقى سودىسى ئۈزۈكسىز كېڭىيىپ، ئىشچىلارنىڭ قىيىنچىلىقى مەلۇم دەرىجىدە يېنىكلەپ، ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىمۇ كۆپەيدى، شۇڭا ئىشچىلارنىڭ سىياسىي كۆرەش قىزغىنچىلىقى سۇسلاپ كەتتى. ئىككىنچى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئەمگەكچىلەرگە دائىر بەزى قانۇنلارنى چىقىرىپ، ئىشچىلار سىنىپىغا يول قويدى، بۇ نۇرغۇن ئىشچىلارنىڭ ئىنقىلابتىن چېكىنىشىدە ھەيدەكچىلىك رولىنى ئويناندى. ئۇچىنچى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلەتتى، بۇ 1848 ـ يىلى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. تۆتىنچى، فرانسىيە پرولېتارىياتىنىڭ 1838 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكى پۈتۈن ياۋروپا ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ غەلىبىسى ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىرادىسىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىشلىرىغا بولغان ئىشەنچىسىنى تەۋرىتىپ قويدى.

خارتىزم ھەرىكىتى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى ئۇ ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇنجى قېتىملىق مۇستەقىل سىياسىي كۈرىشى، «دۇنياديكى تۇنجى قېتىملىق، كەڭ كۆلەملىك، ھەقىقىي ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە، سىياسىي جەھەتتە مەلۇم شەكىلگە كىرگەن پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتى».[1] ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئالتە تۈرلۈك سىياسىي تەلەپ گەرچە ئەمەلگە ئاشمىغان

بولسمۇ، ئەمما «10 سائەتلىك ئىش تۇزۈمى پەرمانى»، «1842ـ يىلدىكى كان قۇدۇقى پەرمانى» ۋە «1844 ـ يىلدىكى زاۋۇت پەرمانى»قاتارلىقلارنى پارلامېنت خارتىزمنىڭ كۆچلۈك بېسىمى ئاستىدا ئېلان قىلدى. خارتىزمنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ھەربىرى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن بىرقاتار نەزەريەۋى مەسىلىلەر، كۇرەش ئىستراتېگىيەسى ۋە تاكتىكا مەسىلىسى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى قالدۇردى. بۇ تەجرىبىلەر ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەريەسىنى يارىتىشىدا مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. ئاخىرىدا خارتىزم ئەنگلىيەنىڭ كېيىنكى سىياسىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى خارتىزم مەزگىلىدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سەل قارىغىلى بولمايدىغان كۈچ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خارتىيەدىكى كۆپ قىسىم تەلەپلەرگە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

8. بايرون ۋە دېكېنس

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ياۋروپادا بۇرژۇئا ئىنقىلابىي بورىنىنىڭ قوزغىتىشى، فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ قايتىدىن تىرىلىشى، مىللىي ھەرىكەت ۋە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ كۈنسېرى راۋاجلىنىشى بۇ مەزگىلدە سىنىپىي زىددىيەت، مىللىي زىددىيەتلەر ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە كەسكىن بولغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى. شۇ چاغدا ياۋروپادا ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان بۇرژۇئازىيە ئەدەبىيات دولقۇنى ـــ رومانتىزم ئەدەبىياتى مۇشۇ خىل ئىجتىمائىي شارائىت ئاستىدا مەيدانغا كەلدى. رومانتىزم ئەدەبىياتى ئوتتۇرا، ئۇششاق

① لېنىن: «3 ـ ئىنتېرناتسىيونال ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئورنى»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 36 ـ توم، 292 ـ بەت.

بۇرژۇئازىيەنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ دېموكراتىزمغا مايىللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، فېئودالىزمنىڭ مۇستەبىتلىكى ۋە كاپىتالىزمنىڭ يېڭى زوراۋانلىقىغا ئوخشاشلا نەپرەت ياغدۇردى. رومانتىزم ئەدەبىياتى «ھېسسىيات» ئارقىلىق ئاقارتىش ئىدىيەسىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراك» لىقىغا قارشى تۇرۇپ، غۇۋا تەسەۋۋۇر، ئاجايىپ ـ غارايىپ ۋەقەلىك، ئۇرغۇلۇق تىل ۋە مۇبالىغە ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، شۇ دەۋردىكى رەزىل رېئاللىق بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان ئوبرازلارنى يارىتىپ، ئۆزىنىڭ ئىسيانكارلىق ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلدى. ئەنگلىيەنىڭ ئاتاقلىق شائىرى بايرون مۇشۇ ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى.

گېئورگې گوردون بايرون (1788 ــ 1824) ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، كىمبىرج ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن يۇقىرى پالاتا ئەزاسى بولغان. پارلامېنتتا نۇتۇق سۆزلەپ ھەم شېئىر ئوقۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ «رودې ھەربكىتى»نى باستۇرغانلىقىنى ئەيىبلىگەنلىكى ئۈچۈن، ھۆكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، چەت ئەللەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شۇڭا ئېتىسارىيە ۋە ئىتالىيەدە ئولتۇراقلاشىپ، ئىتالىيە كاربوناللىرىنىڭ ئاۋستىرىيەگە قارشى كۈرىشىگە قاتناشقان. 1823 ـ يىلى گىرېتسىيەگە بېرىپ، گىرېتسىيە خەلقىنىڭ تۈركىيەگە قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە ئاكتىپ قاتناشقان.

بايرون شېئىرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ ۋەھشىيلىكى ئۈچۈن چىققان مەزگىلدە يېزىلغان. ئەسەرلىرىدىن «چارد خارولدنىڭ ساياھىتى»، «دون جۇئان»، «رودې ئىشچىلىرى ناخشىسى»، «شەرق خاتىرىلىرى داستانى»، «كېيىر»، «بىب»، «برونزا دەۋرى»، «بەربات بولغان ياشلىق» ۋە شېئىرىي دراما «مانفرېد» قاتارلىقلار بار.

«چارد خارولدنىڭ ساياھىتى» (1812 ــ 1818) بايرونىنىڭ

ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى. بۇ 4700 مىسرادىن تەركىب تاپقان ۋەقەلىكىگە ئىگە لىرىك داستان. بۇ داستان جەمئىي تۆت بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، مۇلاھىزە قىلىش، مەدھىيە ئوقۇش، مەسخىرە قىلىش، ئەخمەق قىلىش، قايغۇلۇق مەرسىيە ناخشىسى ئېيتىش، جەڭگاھقا ئۇندەش قاتارلىق كۆپ خىل ئىنتوناتسىيەدىن پايدىلىنىپ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ رەڭدارلىقىنى ھەمدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ بەخت ئىچىدە تەنتەنە قىلىۋاتقان مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن، بولۇپمۇ بۇ داستاندىكى باش پېرسوناژنىڭ ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قىلغان سایاھىتىدىن پايدىلىنىپ، ئاپتور ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ئىتتىپاقىقا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن، خەلق ئاممىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ ئازادلىققا ئىنتىلىش ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئىسپانىيە، گىرېتسىيە ۋە ئىتالىيە خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق، ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە مەدھىيە ئوقۇغان، خەلقنى كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان. ئۇ بۇ داستاننىڭ 4 ـ بابى «رىم مەرسىيەسى»دە مۇنداق يازغان:

ئەركىنلىك تۇغى بولسىمۇ يىرتىق،
كۆك قەھرىدە لەپىلدەر ھامان !
بۇرغا ئاۋازى بولسىمۇ بوغۇق،
چاپقۇندىن كېيىن تېخىمۇ ياڭراق !

بايرون ئوتتەك قىزغىن ھېسسىيات، ئۇرغۇلۇق، راۋان تىل، مۇزىكىدەك رىتىملىق مىسرالارغا تولغان شېئىرلىرى بىلەن فېئودالىزم ۋە كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ زۇلمەت ـ قاراڭغۇلۇقى ۋە زالىملىقىنى قاتتىق قامچىلاپ، بۇرژۇئا دېموكراتىزملىق مەيدانىدا تۇرۇپ، «ئەركىنلىك» ۋە مىللىي ئازادلىقنى مەدھىيەلىگەن. داستاندىكى بۇ خىل قارشىلىق

كۆرسىتىش روھى شۇ چاغدىكى تارىخىي باسقۇچتا ئىجابىي رول ئويناپ، كىشىلىك تەسىر قوزغىغان. ئەمما بايرونىنىڭ ئىدىيالىستىك قەھرىمانلىق تارىخىي قارشى، شەخسىيەتچىلىك، ئۇمىدسىزلىك قارىشىنى تەرغىب قىلىشى، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيەۋى قىممىتىگە زور دەرىجىدە نۇقسان يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە سىنىپىي چەكلىمىلىك پەيدا قىلغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەدەبىيات ساھەسىدە تەنقىدىي رېئالىزم تەدرىجىي ھالدا رومانتىزمنىڭ ئورنىنى ئالدى. دىكېنىس ئەنگلىيە تەنقىدىي رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى ۋە مەشھۇر ۋەكىلى.

چارلىز دىكېنىس (1870 ــ 1812) پورتېسمۇسىدىكى نامرات ئائىلىدە تۇغۇلۇپ، ئىياغ مېيى زاۋۇتىدا بالا ئىشچى، تېز خاتىرىلىگۈچى، پارلامېنت مۇخبىرى بولغان. ئۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشكە ماھىر بولۇپ، دائىم ئۇلۇغ بىرىتانىيە مۇزېيى كۈتۈپخانىسىدا قېتىرقىنىپ ئۆگىنەتتى. 1836 ـ يىلى تۇنجى ئەسىرى «ئوچېركلار توپلىمى» نامىدىكى ئىككى پارچە ھېكايىسىنى ئېلان قىلغان. 1837 ـ يىلى «پېكۋىكنىڭ غەيرىي تەرجىمھالى»نى ئېلان قىلىپ، ئەدەبىيات ساھەسىدە زىلزىلە پەيدا قىلغان. 1844 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇ شۇېتسارىيە، فىرانسىيە ۋە ئىتالىيە قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ، نۇرغۇن ھېكايىلەرنى ئېلان قىلغان، 1846 ـ يىلى رادىكاللار گېزىتى «كۈندىلىك پوچتا گېزىتى»نى چىقارغان. دىكېنىسنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «ئولۋى توشكې» (1828 ـ يىلى)، «داۋىد كېپېرىد» (1850 ـ يىلى، ئافتوگرافىيەلىك رومان)، «رىيازەتلىك دۇنيا» (1858 ـ يىلى)، «ئىككى شەھەر ھەققىدە قىسسە» (1859 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار.

دىكېنىس رومانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خارتىزمنىڭ ئالدى ـ

كەينىدە يېزىلغاچقا، خارتىزم دەۋرىدىكى پۇتۇن ئەنگلىيە جەمئى-يىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئۇ مەشھۇر بۇر-ژۇئا دېموكراتىك يازغۇچى بولۇپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆتكۈر تىل، ئاچچىق كىنايە، ئىنچىكە بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن، ئەنگلىيە ساناۋەت كاپىتالىزمىنى سېسىق پۇراق تارقىتىۋاتقان غايەت زور ئەخلەت دۆۋىسىگە ئوخشاتقان، جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ - زۇلمەت بۇ-لۇڭ - پۇچقاقلىرىنىڭ چۈمپەردىسىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئەنگلىيە كاپىتالىستىك جەمئىيىتىگە خىلمۇخىل نۇقتىدىن ئىچكىرلەپ كىرىپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ رەزىل ئەپت - بەشىرىسىنى كىشىلەر ئالدىدا نامايان قىلغان، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان تۇرلۇك بۇرژۇئا پېرسوناژلىرىنىڭ ئوبرا-زىنى ئىنتايىن نەپىسلىك بىلەن ياراتقان. بۇ ئەسەرلىرىدە ھۆجۇم نىشانىنى كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇرەككەپ قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان پارلامېنت، ھۆكۈمەت، سوت، تۈرمە، مەكتەپ، دارىلتام، ئائىلە قاتارلىقلارغا قاراتقان. ئەمما، ئۇ كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ماھىيىتىگە تېگەلمىگەن، قۇتقۇزۇش ئۇسۇلىنىمۇ تاپالمىغان. پەقەت بۇرژۇئاچە ئىنسانپەر-ۋەرلىك نۇقتىسىنى چىقىش قىلىپ، خاتا ھالدا «ئاق كۆڭۈل-لۇك»، «رەھىمدىللىك»، «كەڭ قورساقلىق»نى كاپىتالىزمنىڭ كېسەللىكلىرىنى داۋالايدىغان شىپالىق دورا دەپ قاراپ، «يۇقىرى قاتلامدىكىلەر»نىڭ «تۆۋەن قاتلامدىكىلەر»گە «ھېسداشلىق ياش-لىرىنى ئاققۇزۇشى»نى ئۈمىد قىلغان. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىگە ھېسداشلىق قىلسىمۇ، ئەمما يەنە ئىن-قىلابتىن قورقاتتى. بۇلار ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئىككى ياقلا-مىلىقى ۋە سىنىپىي چەكلىمىلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

گەرچە مۇشۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن سەنئەت تالانتى بىلەن كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ «رېئاللىق»نى ئاددىيلا تەسۋىرلىمەستىن، بەلكى «تېپىك رېئاللىقنى قايتىدىن

نامايان قىلىپ» بەردى، كاپىتالىزمنى يوزەكى، ئۆلۈك، قېلىپلاشقان ئۇسۇلدا ئەمەس، بەلكى چوڭقۇر، ئۆتكۈر مەنىلىك كىنايە ئارقىلىق يۇمۇرىستىك ئۇسلۇبتا قامچىلاپ، كىشىلەرنى ئەستىن كۆتۈرەلمەيدىغان كۈلكە ساداسى ئىچىدە كاپىتالىزمنىڭ رەزىللىكىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنى قوزغايدۇ. ئۇنىڭ تەنقىدىي رېئالىزم ئەدەبىيات ئىجادىيىتى شۇ چاغدىكى تارىخىي باسقۇچتا ئۇنى مەشھۇر تەنقىدىي رېئالىزم يازغۇچىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، فىرانسىيەلىك بالزاك بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان دۇنيا ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى چولپانغا ئايلاندۇردى.

3 ـ بۆلۈم بۆلۈنمە ھالەتتىكى گېرمانىيە، سىلىسىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى

1. ۋېبنا يىغىندىن كېيىنكى گېرمانىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتە پارچىلىنىپ كېتىشى، تاموژنا بېجى ئىتتىپاقى

ۋېبنا يىغىنىدا چىقىرىلغان «ئاخىرقى قارار»غا ئاساسەن قۇرۇلغان «گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى» 34 كىنەزلىك ۋە ھامبۇرگ، بېرېمېن، لۈبىك، فىرانكفورد قاتارلىق تۆت ئەركىن شەھەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، فىرانكفوردتا فېدېراتسىيە پارلامېنتى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما فېدېراتسىيە پارلامېنتىنىڭ بىرلىككە كەلگەن قانۇن ۋە تاموژنا بېجى نىزاملىرىنى چىقىرىش ھوقۇقى يوق ئىدى، مەيلى ئىقتىساد، ئىچكى ئىشلار ياكى تاشقى ئىشلار جەھەتتە بولسۇن، ھەرقايسى فېدېراتسىيە ئۆز ئالدىغا يول تۇتقان بولۇپ، مۇستەقىل دۆلەتتىن پەرقلەنمەيتتى، فېدېراتسىيە بىرلىككە كەلگەنلىكىنىڭ شەكلىلا بولۇپ قالدى. فېدېراتسىيە پارلامېنتىنىڭ رەئىسلىكىنى ئاۋستىرىيە ۋەكىلى ئۇستىگە ئالدى، شۇڭا فېدېراتسىيە

ئەمەلىيەتتە ۋېنادىكى پۇتۇن ياۋروپا جاسۇسلۇق توري — «ياۋروپا ئۆمۈچۈكى»گە قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئاۋستىرىيە باش ۋەزىرى مېنېنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، گېرمانىيە زېمىنىدىكى فېئودال كۈچلەر قايتىدىن تىرىلىپ، بارغانسېرى ئەسەبىيلەشتى. خەلق ئاممىسى ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنى مەركەز قىلغان فېئودالىلىققا قارشى تۇرۇپ، بىرلىككە كېلىشنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى قانات يايدۇردى. 1817 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى دىنىي ئىسلاھاتنىڭ 300 يىللىق خاتىرە كۈنى ئىدى. ۋېيمار كىنەزلىكىدىكى جېنا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى جېنا شەھىرىدە تەرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە دۆلىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە فېئودالىلىق تۈزۈمگە سىمۋول قىلىنغان كىيىم ـ كېچەك ۋە ئەكسىيەتچى ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىگە قارىتا، 1819 ـ يىلى مېتتېرنىخ كارلىسبادتا پۇتۇن گېرمانىيە يىغىنى چاقىرىپ، يىغىن نامىدىن «كارلىسباد قارارى»نى ئېلان قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىشنى مەنئى قىلىپ، مەتبۇئات ئەركىنلىكىگە چەك قويدى.

گېرمانىيەنىڭ چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىپ كېتىشى ۋە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۈچىيىشى ئېنىقكى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىسىز ئىدى. ئەمما، پرۇسسىيەنىڭ يەر ئىسلاھاتى ۋە «تاموژنا بېجى ئىتتىپاقى»نىڭ قۇرۇلۇشى گېرمانىيەنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى خېلى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

پرۇسسىيەنىڭ يەر ئىسلاھاتى ناپولېئون ئۇرۇشى مەزگىلىدىلا باشلاندى.1807 ـ يىلى 10 ـ ئايدا باش ۋەزىر ستەيىننىڭ تە-شەببۇسى بىلەن پرۇسسىيە ھۆكۈمىتى پەرمان چۈشۈرۈپ، دېھ-قانلارنىڭ جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى بىكار قىلىپ،

ئۇلارنىڭ ئەركىن كۆچۈپ يۈرۈشىگە يول قويدى. ئەمما بۇ پەرمان دېھقانلارنىڭ بارلىق فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلىرى ۋە پومېشىك چىكلارنىڭ دېھقانلارغا بولغان ئەدلىيە ھوقۇقى ھەم ساقچىلىق ھوقۇقىنى ئۆز پېتى ساقلاپ قالدى. سىتەيسىندىن كېيىن باش ۋەزىرلىك ئورنىغا چىققان خاردىنبېرگ 1811 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاتالمىش «ماسلاشتۇرۇش» مەزمۇنىدىكى يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، دېھقانلارنىڭ فېئودالىلىق مەجبۇرىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئەمما دېھقانلارنىڭ بۇ مەجبۇرىيەتنى ناھايىتى يۇقىرى بەدەل تۆلەپ سېتىۋېلىشىنى، يەنى ئۆز يېرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى، ھەتتا يېرىمىنى پومېشچىكلارغا بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق ياكى پومېشچىكلارغا تۆلەيدىغان يىللىق يەر ئىجارىسىنىڭ 25 ھەسىسىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇل تاپشۇرۇش ئارقىلىق سېتىۋېلىشنى بېكىتتى. ناپولېئون ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يەنە يېڭى قانۇن ئېلان قىلىپ، دېھقانلارنىڭ فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتنى سېتىۋېلىشىغا زور چەكلىمە قويدى. 1816 ـ يىلدىكى يەر ئىسلاھاتى قانۇنىدا، پەقەت بىر يۈرۈش مۆكەممەل دېھقانچىلىق ھايۋانلىرى ھەمدە باج كىنىشكىسى بار باي دېھقانلارنىڭلا فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتنى سېتىۋېلىش ھوقۇقى بار. لىقى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان ئېتى يوق ياكى بىرلا ئېتى بار دېھقانلارنىڭ بۇنداق ھوقۇقى يوقلۇقى بەلگىلەندى. شۇڭا 1848 ـ يىلىغچە، پەقەت باي دېھقانلارنىڭ يەتتىدىن ئالتە قىسمى، ئوتتۇرا، نامرات دېھقانلارنىڭ بەشتىن بىر قىسمىلا فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتنى سېتىۋېلىش پۈرسىتىگە ئېرىشتى. بۇ مەجبۇرىيەتنى سېتىۋېلىش نەتىجىسىدە، 1816 ـ يىلىدىن 1848 ـ يىلىغچە دېھقانلار 1 مىليون 530 مىڭ گېرمانىيە موسى كېلىدىغان يەرنى ۋە 18 مىليون تالىر نەق پۇلنى پومېشچىكلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن دېھقانلار ۋەيران بولۇپ، قولىدىكى ئاز بىر قىسىم يەرنى ئائىلاج پومېشچىكلارغا سېتىپ بەردى. مەجبۇرىيەتنى سېتىۋالغاندىن كېيىنمۇ پومېشـ

چىكلار دېھقانلارغا بولغان ئەدلىيە ھوقۇقى بىلەن ساقچىلىق ھو-قۇقىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭا، پرۇسسىيە يەر ئىسلاھاتى دېھقانلارغا نامرانلىق ۋە ۋەيران بولۇش ئازابىنى ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ ئەكسىچە ئىسلاھات جەريانىدا، پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ قولىدىن تۇرغۇن مىقداردىكى يەر ۋە نەق پۇلنى شۇلۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنى يالالاش، ماشىنىغا تايىنىپ كاپىتا-لىستىك دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانى-يىتى تۇغۇلۇپ، كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى غوجايىنلە-رى مەيدانغا كەلدى. دېھقانچىلىق كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى بېسىپ ئۆتكەن بۇ يولنى لېنىن «پرۇسسىيە يولى» دەپ ئاتىغان. ئەمما، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، يەر ئىسلاھاتى دېھقانچىلىق كا-پىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا، پرۇسسىيە باشچىلىقىدىكى گېرمانىيەنىڭ 18 دۆلىتى «تاموژنا بېجى ئىتتىپاقى»نى قۇردى، بۇ ئىتتىپاققا تەۋە دۆلەتلەر ئىچىدىكى تاموژنا بېجى ئۆلچىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، بىرلا قېتىم باج تاپشۇرسا، تاۋار ـ مالنى بۇ ئىتتىپاققا ئەزا دۆلەتلەر زېمىنىدا تاۋار ـ مالنى توسالغۇسىز يۆتكەشكە بولىدىغان بولدى. بۇ تاۋار ئوبوروتىنى تېزلىتىپ سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا بۇ ئىتتىپاق قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى. 1845 ـ يىلىغا كەلگەندە گېرمانىيەدىكى پاختا، چىگە، قوي يۇڭى توقۇمىچىلىقىدا ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇرچۇق سانى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 150 مىڭ، 28 مىڭ، 450 مىڭغا يەتتى. 40 ـ يىللاردا پەقەت پرۇسسىيەدىلا ئىشلىتىلىۋاتقان پارماشىنىسى 1000 دىن ئېشىپ كەتتى. 40 ـ يىللاردا بېرلىن مۇھىم سانائەت مەركىزىگە ئايلاندى. 1846 ـ يىلى بېرلىندىكى 400 مىڭ ئاھالە ئىچىدە، 70 مىڭ نەپەر يالالانما ئىشچى بارلىققا كەلدى. گېرمانىيە زېمىنىدىكى رېين دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى

رېين ـ ۋېتنامالىيە ئۆلكىسى ئەتراپىدا كۆمۈر، تۆمۈر رۇدىسىنىڭ زاپىسى مول بولۇپ، بۇ رايون فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتىدىن بۇرۇن قۇتۇلۇپ، كاپىتالىستىك سانائەت پۈتۈن گېرمانىيە بويىچە ئەڭ تېز تەرەققىي قىلدى. 1835 ـ يىلىدىن باشلاپ تۆمۈرىيول ياسلىپ، 1850 ـ يىلىغا كەلگەندە 747 ئىنگلىز مىلىغا، تاشيول 1816 ـ يىلىدىكى 523 ئىنگلىز مىلىدىن 1848 ـ يىلىغا كەلگەندە 1573 ئىنگلىز مىلىغا يەتتى. قىسقىسى، 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب هارپىسىدا، گېرمانىيە سانائەت ئىنقىلابى باشلىنىش باسقۇچىغا كىردى.

2. سلسىيە توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا گېرمانىيەدىكى ئىشچىلارنىڭ سانى 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكى 400 مىڭدىن 2 مىليونغا كۆپەيدى. گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرىشى كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئالدى، 1844 ـ يىلى پۈتۈن ياۋروپانى زىلزىلىگە سالغان سلسىيە توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى.

سلسىيە رايونى شۇ چاغدا گېرمانىيەنىڭ توقۇمچىلىق مەركىزى بولۇپ، ئاساسەن كاناپ رەخت ئىشلەپچىقىرىلاتتى. توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى بىر تەرەپتىن زاۋۇت غوجايىنلىرىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىۋاتقان زۇلۇمىغا ئۇچرىسا، يەنە بىر تەرەپتىن فېئودال پومېشچىكلارغا «توقۇمچىلىق بېجى» دەپ ئاتىلىدىغان ئالاهىدە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى، ئىشچىلار كاپىتالىزم ۋە فېئودالىزمنىڭ ئېغىر قوش زۇلۇمى ئاستىدا ئاچ ـ يالىڭاچلىق ئازابىدا قىينىلاتتى، هەتتا شۇ چاغدىكى هۆكۈمەتنىڭ خاتىرىسىدە قوزغىلاڭدىن بۇرۇن 36 مىڭ توقۇمىچى ئىشچى ئىچىدىكى 6000 ئادەمنىڭ بىۋاستە

ئاچلىقتىن ئۆلگەنلىكى ئېتىراپ قىلىنغان. 40 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، كارخانا غوجايىنلىرى ئەنگلىيەنىڭ توقۇلما بۇيۇملىرى بىلەن رىقابەتلىشىش ئۈچۈن، مەھسۇلات تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش مەقسىتىدە، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئىزچىل تۆۋەنلەتتى، بۇ ئىشچىلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. توقۇمىچىلار «قانلىق قىرغىنچىلىق» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ، كارخانا غوجايىنلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ۋەھشىي كارخانا غوجايىنى سىفانكىگولغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلىدى.

1844 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، سىلىسىيەنىڭ توقۇمىچىلىق مەركىزى پېتىرسۇئالدودىكى توقۇمىچىلار بۇ ئىنقىلابىي ناخشىنى ياڭرىتىپ سىفانكىگولنىڭ ئۆيى ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، ساقچىلارنىڭ ئۇرۇپ، دۈمبالىشىغا ئۇچراپ بىرقانچە كىشى قولغا ئېلىندى. بۇ سىلسىيە توقۇمىچىلىرى قوزغىلىڭى كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى، شۇ كۈنى توقۇمىچىلار سىفانكىگولنىڭ ئۆيىنى ۋەيران قىلىۋەتتى، 2 ـ كۈنى پېتىرسۇئالدو ۋە لانگېن بېلائودىكى 3000دىن ئارتۇق توقۇمىچى زاۋۇتلارنى ۋەيران قىلىپ، ھۆججەت ـ زايوملارنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئىشچىلار ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن زور تۇركۈمدىكى ھەربىي قوشۇن بىلەن قانلىق جەڭ قىلدى، ھەربىي قوشۇن زەمبىرەك بىلەن ئۇلارنى توپقا تۇتتى، غەزەپ ـ نەپرىتى پەلەككە يەتكەن ئىشچىلار پالتا ـ كالتەك، تاش ـ داڭگال بىلەن قوراللىنىپ قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى، ھەتتا يارىلانسىمۇ سەپتىن چېكىنمىدى، كۈچ سىلىشتۇرمىسى يۇقىرى بولغانلىقتىن، قوزغىلاڭ باستۇرۇلدى، توقۇمىچىلاردىن 11 ئادەم ئۆلۈپ، 24 ئادەم يارىلاندى.

سىلسىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ئىنتايىن

زور. بۇ قوزغىلاڭ «قىلچە ئىككىلەنمەي، قەتئىيلىك بىلەن، بىۋاسىتە ھالدا، تەنتەنىلىك ھالدا ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى»[1] جاكارلىدى. ئۇ گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇستەقىل كۈچ بولۇپ شەكىللىنىپ، سىياسىي سەھنىگە چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

سىلىسىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى قوزغىلىڭى گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۈرىشىگە تۈرتكە بولدى، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ساكسونىيەدىكى بويىقچىلىق ئىشچىلىرى ۋە تۆمۈرىول ئىشچىلىرى كەڭ كۆلەملىك ئىش تاشلىدى، نورونبېرگ ۋە بېرلىن قاتارلىق جايلاردىكى ئىش تاشلاش دولقۇنىمۇ كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ئىزچىل زەربە بەردى.

3. گېرمانىيەنىڭ كىلاسسىك پەلسەپىسى

19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى گېرمانىيە كىلاسسىك پەلسەپىسى ئىچىدە گېگىلنىڭ ئىدېئالىزم ئىدىيەسى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. گېئورگى ۋىلىيام فىدىرىدىخ گېگىل (1770 ــ 1831) نىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن: «روھىي ھادىسە ئىلمى» (1806 ـ يىلى)، «لوگىكا» (1812 ــ 1816) «قانۇن پەلسەپىسى قائىدىلىرى» (1812 ـ يىلى)، «پەلسەپە تارىخى» (1817 ـ يىلى)، ۋاپات بولغاندىن كېيىن نەشر قىلىنغان «تارىخ پەلسەپىسى» (1827 ـ يىلى)، «ئىستېتىكا ھەققىدە لېكسىيە» (1836 ــ 1838) قاتارلىقلار بار.

گېگىل ئوبيېكتىپ ئىدېئالىزملىق پەلسەپە سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈردى، بۇ پەلسەپە سىستېمىسى فىرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە گېرمانىيەنىڭ فېئودالىق تەرتىپىنى ئىسلاھات قىلىشنى قۇۋۋەتلىگەن ھەمدە غەربىي ياۋروپا ئىشچىلار

---

① ماركس: «پروۇسىيەلىكلەر»نىڭ «پروۇسىيە پادىشاھى ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھات» ناملىق ئەسىرىگە باھا»، «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 483 ـ بەت.

ھەربكتىدىن قاتتىق قورقۇپ كېتىپ فېئودال كۈچلەر بىلەن مۇرەسسە قىلغان گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ زىددىيەتلىك پسىخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ گەرچە كانت (1724 — 1804)نىڭ «بىلگىلى بولماسلىق تەلىماتى»نى تەنقىد قىلىپ، دۇنيانى بىلگىلى بولىدۇ دەپ قارىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىلىش تەلىماتىدا ناھايىتى زور چەكلىمىلىك بار. ئۇ رېئال دۇنيانى «مۇتلەق روھ»، «مۇتلەق ئىدىيە»نىڭ كونتروللۇقىدا بولىدۇ، «مۇتلەق روھ»، «مۇتلەق ئىدىيە» ئالدى بىلەن «ئاسمان ـ زېمىن، ئادەم» سۈپىتىدە ئادەمنىڭ سۈبېيېكتىپ ئىدىيەسىدىن ئايرىلغان ھالدا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئاساسى، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى ئوبېيېكتىپ ئىدېئالىزم سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

گېگىل دىيالېكتىكىنى ياراتتى، ئۇنىڭ دىيالېكتىكىسى گەرچە ئىدېئالىستىك دىيالېكتىكا بولسىمۇ، «ئەقلىگە مۇۋاپىق مېغىزى» بار. بۇ «ئەقلىگە مۇۋاپىق مېغىزى» تەرەققىيات قارىشىدۇر. ئۇ پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسى، تارىخ دۇنياسى ۋە روھ دۇنياسى ئۈزۈكسىز ھەرىكەت قىلىش، ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۇستىدە تۇرغان جەريان، ئۇ ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ، «ئىچكى باغلىنىش» ھەرىكىتىنىڭ مەنبەسى دەپ قارىغان. بۇلار ئۇنىڭ دىيالېكتىكىسىدىكى «ئەقلىگە مۇۋاپىق مېغىزى» ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما ئۇ يەنە پۈتكۈل دۇنيانىڭ ھەرىكەت قىلىش، ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىشىنى «مۇتلەق روھ»، «مۇتلەق ئىدىيە»نىڭ «ئۆز ـ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى»نىڭ نەتىجىسى، ئوبېيېكتىپ دۇنيادىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەر «مۇتلەق روھ»، «مۇتلەق ئىدىيە»نىڭ ئۈزۈكسىز ھەرىكەت قىلىشى، ئۆزگىرىشىنىڭ كونتروللۇقىدا بولىدۇ. «مۇتلەق روھ»، «مۇتلەق ئىدىيە» ھەممە نەرسىدىن ھالقىغان، ھەممە نەرسىنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان سۈبېيېكتىپ ۋە سۇبستانسىيە، ئوبېيېكتىپ دۇنيا ئۇنىڭدىن

كېلىپ چىققان ئوبيېكتىپ جىسىم ۋە تاشقى ھادىسە، دەپ قارىغان. گېگىلىنىڭ ئۆزىمۇ قەيەردىلىكىنى بىلمەيدىغان «مۇتلەق روھ»، «مۇتلەق ئىدىيە» رېئال دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسى بولۇپ قېلىپ، سەۋەب ـ نەتىجە ئالمىشىپ قالغان ھەمدە شەيئىلەرنىڭ باغلىنىشى پۈتۈنلەي ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن.

گېگىلنىڭ ئىدېئالىستىك پەلسەپىسى شۇ چاغدىكى گېرمانىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاقلاش رولىنى ئويناپدى، ئۇ «قانۇن پەلسەپىسى قائىدىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە، «رېئاللىققا ئايلانغانلىق ھەممىسى مۇۋاپىق، مۇۋاپىق بولغانلىرى رېئاللىققا ئايلىنىدۇ» دېگەن تېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ چاغدىكى پرۇسسىيەدىكى «بارلىق رېئاللىقنى ئاقلىغان»، پرۇسسىيە دۆلەت تۈزۈمىنى بارلىق تەرەققىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسى، «مۇتلەق ئىدىيە»نىڭ گەۋدىلىنىشى دەپ قارىغان. دەرۋەقە، شۇ چاغدىكى پرۇسسىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ گېگىل پەلسەپىسىنى پرۇسسىيە دۆلەت پەلسەپىسى، دەپ كۆككە كۆتۈرگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

كېيىن، گېگىل ئېقىمىدىكىلەردىن سول قانات مەزھىپى بۆلۈنۈپ چىقىپ ياش گېگىلچىلار دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن پاۋېل برۇنو ئاكا ـ ئۈكىلار ۋە ستىرائۇس قاتارلىقلار بار. ئۇلار بۇرژۇئازىيە رادىكاللىرى مەيدانىدا تۇرۇپ، فېئودالىق تۈزۈمنى سۆكتى، بولۇپمۇ خرىستىيان دىنىغا كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغاپ، بۇرژۇئازىيە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما ئۇلار ئىدىيە جەھەتتە گېگىل ئىدېئالىزمىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغاچقا خەلق ئاممىسىنى پەس كۆرەتتى، «تەنقىدىي ئىدىيەلىك» شەخسلەرنىڭ تارىخىي رولىنى ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلەيتتى.

گېرمانىيەنىڭ كىلاسسىك پەلسەپە ساھەسىدە فېيېرباخنىڭ ماتېرىيالىزمىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، ئۇ ئەسلىي ياش گېگىلچىلارغا تەۋە بولۇپ، 30 ـ يىللاردىن كېيىن گېگىلنىڭ

«مۇتلەق روھ» تەشەببۇسىدىن ۋاز كېچىپ، گېگىلىنىڭ ئىدېئالىزمىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ ماتېرىيالىزم تەلىماتىنى شەكىللەندۈردى.

رودۋېتىس فېيېرباخ (1804 ــ 1872) مەشھۇر قانۇن پروفېسسورىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. 1882 ـ يىلى ئېرلانگېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا پەلسەپە دەرسى بەرگەن، 1830 ـ يىلى «ئۆلۈم ۋە ئۆلمەيدىغان ئىدىيە توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ ئىلاھسىزلىقنى كۈچەپ تەشۋىق قىلغانلىقتىن، خىزمەتتىن بوشىتىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن تەركىدۇنيا بولۇپ ياشاپ، كىتاب يېزىشقا كىرىشكەن. 1839 ـ يىلى «گېگىل پەلسەپىسىگە تەنقىد»، (1841 ـ يىلى)، «خرىستىيان دىنىنىڭ ماھىيىتى»، (1844 ـ يىلى)، «دىنىنىڭ ماھىيىتى» ناملىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان. 1870 ـ يىلى گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسىگە قاتنىشىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان.

فېيېرباخ تەبىئەت دۇنياسى ھەرقانداق شەيئىگە بېقىنماي مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئادەمۇ تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى، تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، ئادەمنىڭ تەپەككۇرى ۋە ئېڭى ــ ماددىدىن تۇزۇلگەن ئورگان ــ ئادەم مېڭىسىنىڭ مەھسۇلى، تەپەككۇر بىلەن ئاڭ ماددىنىڭ ئىنكاسى، دەپ قارىغان. فېيېرباخنىڭ ماددا بىرلەمچى، ئاڭ ئىككىلەمچى دېگەن ماتېرىيالىزمچە قارىشى ئۇنىڭ پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدۇر.

ئەمما، فېيېرباخنىڭ پەلسەپىسى زور چەكلىملىككە ئىگە، ئۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرگەندە ماتېرىيالىزملىق قاراشنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرگەندە ئىدېئالىزم پاتقىقىغا پېتىپ قالغان. مەسىلەن،

ئۇ خىرىستىيان دىنىنى كەسكىن تەنقىد قىلىپ، «ئادەم ۋە تەبىئەتتىن باشقا ھېچ نەرسە يوق»، خۇدا پەقەت بىر خىيالىي ئوبراز، خۇدا ئادەمنى ئەمەس، بەلكى ئادەم خۇدانى ياراتتى»، خىرىستىيان دىنى ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق بالايىئاپەتلىرىنىڭ مەنبەسى دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما دىنىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىجتىمائىي تارىخىي مەنبەسىنى چۈشەنمەي، پەقەت دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىلا ئۈمىد قىلىپ، ئىدىئالىستىك ھالدا رەھىمدىللىك ئاساسىغا قۇرۇلغان يېڭى دىنىنى خۇداغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئاساسى قىلغان كونا دىنىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنده، شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق قارىشىمۇ سىنىپىي مۇناسىۋەتكە سەل قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئايرىلغان قاراش بولۇپ، كىشىلەر باراۋەر ھالدا ئۆزئارا كۆيۈنۈپ، كەڭ قورساق بولسىلا، ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىققىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان.

فېيېرباخنىڭ ماتېرىيالىزم تەلىماتى پاسسىپ ۋە بىۋاستە كۆزەتمە خاراكتېرىدىكى ماتېرىيالىزم. ئۇ ئادەمنى پەقەت تەبىئىي شەيئى دەپ قارىغاچقا، ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى كۆرۈپ يېتەلمىگەن، ئادەم ئېڭىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىنىلا كۆرۈپ، ئادەمنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنياغا بولغان ئاكتىپلىق رولىنى ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ بىلىش جەريانىدىكى مۇھىم رولىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ پەلسەپىسى پاسسىپ ماتېرىيالىزملىق پەلسەپە بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ گېگىلنىڭ ئىدىئالىستىك پەلسەپىسىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە گېگىل دىيالېكتىكىسىنىڭ «ئەقىلگە مۇۋاپىق مېغىزى»نىمۇ قوشۇپ تاشلىۋەتكەن. بۇ خۇددى يۇيۇنۇۋاتقان بالىنى (تەرەققىيات قارىشى) پاسكىنا سۇ (ئىدىئالىزم)بىلەن قوشۇپ، ئاق ـ قارىنى ئايرىمايلا بىراقلا تۆكۈۋەتكەنگە ئوخشايدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،

فىيىزىباخىنىڭ ماتېرىيالىزمى پەقەت بىۋاستە كۆرۈەتمە خاراكتېرىدىكى ماتېرىيالىزم بولۇپ، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزمغا ھەرگىز ئوخشمايدۇ.

4. گيوتې، ھېينې ۋە بېتخوۋېن

18ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ياۋروپا ئەدەبىيات ساھەسىدە، بۇرژۇئازىيە ئاقارتىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، ئاقارتىش ئەدەبىياتى مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەدەبىيات فېئودالىزىم تۈزۈم ۋە كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنى قاتتىق سۆكۈپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ «ئەقىل ـ ئىدراك پىرىنسىپى»نى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، «ئەركىنلىك»، «باراۋەرلىك»، «مېھرىبانلىق» ناخشىسىنى ياڭرىتىپ، بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئۇچۇن جامائەت پىكرى ھازىرلىدى. گېرمانىيەلىك گيوتې شۇ چاغدىكى ئاقارتىش ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىلى.

يوھان ۋولفۇگان فون گيوتې (1749 ــ 1832) فرانكفوردتا تۇغۇلغان، ئۆمۈر بويى تىككۇچىلىك ۋە مېھمانساراي ئېچىش بىلەن تۇرمۇشىنى قامدىغان، دادىسى فرانكفورد شەھىرىنىڭ كېڭەش پالاتا ئەزاسى بولغان. گيوتى ياش ۋاقتىدا لېيپسىگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا قانۇن ئۆگىنىپ، كېيىن ستراسبورگ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئالماشقان، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، ۋېيمار كىنەزلىكىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان.

گيوتېنىڭ ياش ۋاقتىلىرىدىكى ئەسەرلىرىدىن: «ئاشىقنىڭ كۆڭلى» (1967 ـ يىلى) ۋە «ئوخشاش جىنايەتچى» (1769 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار. 1773 ـ يىلى ئېلان قىلغان تارىخىي دراما «گېسفىن پىرشكىن» ۋە «پېرومېتى» ناملىق ئەسىرىدە، فېئودالىزىم تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ مىللەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. 1775 ـ يىلى مەشھور رومان «ياش ۋېرتېرنىڭ قايغۇسى»نى ئېلان قىلىپ، ياۋروپانى زىلزىلىگە

سالغان. ئۇ خەت ـ چەك شەكلىنى قوللىنىپ، مۇھەببەت تىراگىدىيەسى ئارقىلىق، فېئودالىق تەبىقە تۈزۈمىگە بولغان كۆچلۈك قارشىلىقىنى ئىپادىلەپ، «خاراكتېر ئازادلىقى» ۋە «ئەركىنلىك»كە تەلپۈنگەن. ئەمما، گيوتې خەلقنى كۆرەش قىلىشقا چاقىرماي، بۇرژۇئازىيەنىڭ «مۇھەببەتلىشىش ھەممىدىن ئۈستۈن» دېگەن قارىشىنى مەدھىيەلىگەن. گيوتې 18 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىكى بۇ ئەسەرلىرىدە، شۇ چاغدىكى ياۋروپا ئەدەبىياتىدىكى «بوران ـ چاپقۇنلۇق ھەرىكەت»لەردىكى فېئودالىزمغا قارشى روھىنى ئىپادىلىگەن، ئەمما «ئىنسانلارنىڭ ئاخىرقى چېكى» (1779 ـ يىلى) «سەييياھنىڭ كېچىدىكى ناخشىسى» (1780 ـ يىلى) قاتارلىق بەزى ئەسەرلىرىدە «كارى بولماسلىق» ۋە مۇرەسسە قىلىش كەيپىياتىنىمۇ ئاشكارىلىغان.

گيوتېنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىك دراما ئەسىرى «فائۇست» ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بۇ ئەسەرگە 60 يىلغا يېقىن ئەجىر سىڭدۈرگەن بولۇپ، پۈتۈن ئەسەر ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، 12 مەڭ 111 مىسرالىق شېئىر شەكلىدە يېزىلغان. 1 ـ قىسىمى 1806 ـ يىلى، 2 ـ قىسمى 1831 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان. ئۇ 16 ـ ئەسىردىكى رېئايەتلەردىكى شەخس ـــ فائۇستنى پۈتۈن ئەسەرنىڭ باش پېرسوناژى قىلىپ، فائۇستنىڭ كۆرەش ھاياتى ئارقىلىق، شۇ چاغدىكى كاپىتالىزمنىڭ باش كۆتۈرۈۋاتقان مەزگىلىدىكى زىيالىيلارنىڭ ھەقىقەت ئىزدەش ۋە غايىۋى جەمئىيەت ئۈستىدە ئىزدىنىشلىرىنى بايان قىلغان ھەمدە فېئودالىق خانىدانلىق، ئاقسۆڭەكلەر ۋە روھانىيلارنىڭ چىرىك ـ ياۋۇزلۇقىنى، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە، تالان ـ تاراج قىلىش قاتارلىق خىلمۇ خىل ھادىسىلەرنى دادىل ھەم چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ ئەيىبلىگەن. ئەمما، گيوتې يەنە فېئودالىق تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىش خام خىيالىدا بولغان.

قىسقىسى، گيوتې ياشىغان 80 نەچچە يىل، دەل ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى فېئودالىق جەمئىيەتتىن كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە

ئۆتـۈۋاتقان داۋالغـۇش مەزگـىل ئـىدى. گېرمـانىيـە سـىياسـىي جەھەتتە پارچىلىنىپ كەتكەن، فېئودال كۈچلەر جاھىللىق بىلەن قـارشىلـىق كۆرسـتـىۋاتقـان، بـۇرژۇئازىيـە قـورقۇپ مۇرەسـسـە قىلىۋاتقان، ئىشچـىلار سـىنـىپى ئەمـدىلا باش كۆتـۈرۈپ چىققـان ئىجـتـىمائـىي رېئاللـىق ھەمـدە گيوتې بـەسـىپ ئـۆتكەن ھـايـات مۇساپىسى گيوتېنىڭ ئەسەرلىرىنى ئـىككى يـاقلىمـىلىقـقا ئىگە قىلىپ قويغان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر تەرەپتىن فېـئودالـلىـق تـۈزۈمگە قارشـى قاينـاق ھـېسـسـىيات ۋە مـىـللـي بـىـرلىككـە كېلىشنى تەلەپ قىلىش قىزغىنلىقى ئىپادىـلەنگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ چاغدىكى رېئاللىق بىلەن مۇرەسسـەلىشـىش ۋە ئىنقـىلابىي كـۈرەشكە سوغـۇق مۇئامـىلە قـىلـىش، بۇرژۇئـازچـە ئـىنسانپـەرۋەرلىك نۇقـتـىسـىدىن ئـىـسـلاھات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئىنقىلاب بوران-بىدىن دالدىلىنىش خام خـيالـمـۇ ئىپادىلەنگەن.

ھېنرىخ ھېينې (1797 ــ 1856) بۇ دەۋردىكى گېرمانىيەنىڭ ئەڭ مەشـھـۇر ئىنـقـىلابـىي دېموكـراتـىك شائـىرىدۇر. ئۇ رېـيـن دەريـاسى ۋادىسىدىكى دوسسېلدورفتا نامرات يەھۇدىي ئائىلىسـىدە دۇنيـاغـا كـەلگـەن. يـاش ۋاقـتـىدا بـونـن ۋە كـوتـتـېـنـگـەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا قانۇن ئۆگىنىپ 1817 ـ يىلىدىن باشلاپ شېئىر ئىجادىيىتىگە كىرىشكەن. دەسلەپكى مەزگىلدىكى داڭلىق ئەسەرلىرىدىن «ناخشىلار توپلىمى» ۋە «خارتىس تېغىغا زىيارەت» قاتارلىقلار بار. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە دىنىي جەمئىيەتنى مەسخىرە قىلىپ ۋە ئەيىبلەپ، ۋەتەننى يۈز يىللىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىشقا چاقىرغان. كېيىن چەت ئەللەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. 1836 ـ يىلىدىن باشلاپ پارىژدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

1843 ــ 1845 ـ يىللىرى ھېينې ماركس بىلەن تونۇشۇپ، يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان، ماركسنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيەسىدە توغرا يۆنىلىش پەيدا بولۇپ، شېئىرلىرى ئىنقىلابىي

كۆرەشنىڭ جەڭ دۇمبىقى بولغان ھەمدە ئىنقىلابنىڭ داۋالغۇش مەزگىلىدىكى ئەكس ساداغا ئايلانغان. «دەۋر ناخشىسى» ئۇ 1839 ــ 1846 ـ يىللىرى يازغان شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى ماركس بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن يېزىلغان. بۇ شېئىرلاردا فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ يۇۋۇزلۇقى، دىنىي جەمئىيەت روھانىيلىرىنىڭ ساختىپەزلىكى ۋە بۇرژۇئازىيەنىڭ قورقۇنچاق، ئاچ كۆزلۈكى جەڭگىۋار مىسرالار بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن ۋە قاتتىق ئەيىبلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر شېئىر «سلىسىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى» بولۇپ، بۇ ئۆلمەس ئەسەردە ئۇ گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ كۆرۈشىنى تولۇپ ـ تاشقان ھېسسىيات بىلەن مەدھىيەلەپ، «كونا گېرمانىيە»نىڭ فېئودالىلىق تۈزۈمىگە نەپرەت ياغدۇرۇپ، پرولېتارىياتنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىگەن. ئېنگېلس بۇ شېئىرغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن، شېئىر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئېنگېلس: گېرمانىيەنىڭ زامانىمىزدىكى ئەڭ مەشھۇر شائىرى ھېنرىخ ھېينېمۇ بىزنىڭ قوشۇنىمىزغا قوشۇلدى، دەپ كۆرسەتكەن.

1844 ـ يىلى ئۇ يەنە 27 بابلىق داستان «گېرمانىيەدە بىر قىش كۈنى ھەققىدە چۆچەك»نى ئېلان قىلغان، بۇ بىر «دەۋر ناخشىسى» بىلەن ئۆزئارا تولۇمۇ باب كېلىدىغان كومپانىئون قىسىم بولۇپ، ئۇ بۇ داستاندا خەلقنى دېموكراتىك يېڭى گېرمانىيە قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان.

1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، ھېينې بۇرژۇئازىيە دېموكراتىيەسىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما تېخى ئىشچىلار سىنىپى مەيدانغا كىرىپ كەلمىگەنىدى. ئۇ گەرچە پرولېتارىياتنىڭ كۈرىشىنىڭ ھەققانىيلىقىنى، ئاخىرقى غەلىبىسىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرسىمۇ، ئەمما ئىنقىلابتىن قورقۇش كەيپىياتىمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئېلان قىلغان شېئىرلار توپلىمى «رومانسايرو»

(1851 ـ يىلى) دا، بىر تەرەپتىن «كونا گېرمانىيە»نى مەسخىرە قىلىپ قامچىلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن دېلىغۇل بولۇپ ئارامسىزلىق، مەيۈسلۈك كەيپىياتى روشەن ئىپادىلەنگەن. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى، قاياناق ھېسسىياتىغا تايىنىپ، جەڭگىۋارلىققا تولغان نۇرغۇن شېئىرلارنى يېزىپ، ئىنقىلابىي دەۋر بىلەن ھەمنەپەس بولغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى يەنىلا 19 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا دېموكراتىك شېئىرلار مۇنبىرىدىكى چاقناپ تۇرغان مەرۋايىت.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، گېرمانىيەنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى كاپىتالىزم بىلەن كەسكىن ئېلىشتى، بۇ سىنىپىي كۈرەش رېئاللىقى شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت ئىدىيەسىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئەكس ئەتتى. مۇزىكا ساھەسىدە مەشھۇر كومپوزىتور بېتخوۋېن ياڭراق مۇزىكىلىرى ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى فېئودالىزمغا قارشى سادانى ياڭراتتى.

رودۇلف خان بېتخوۋېن (1770 ــ 1827) بوننىدىكى بىر نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان، دادىسى چۇشكۇنلەشكەن مۇزىكانت، ئاپىسى ئاشپەزنىڭ قىزى ئىدى. بېتخوۋېن كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ مۇزىكا چېلىشنى ئۆگەنگەن، ئەمما مۇنتىزىم تەربىيە كۆرمىگەن، ئۇ گومېر، شېكسپېرلارنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن، كېيىن پۈتۈن زېھنىنى مۇزىكىغا قاراتقان. ئۇ ۋېنادا ئۇزاق مۇددەت تۇرغان، ئۆمۈر بويى ئۆيلەنمىگەن، ئوتتۇرا ياش ۋاقتىدا ئىككى قۇلىقى ئاڭلىماس بولۇپ قالغان. دەسلەپتە رويال بىلەن مۇزىكا ئورۇنلىغاندىن كېيىن كومپوزىتورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يارانتقان.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن توقۇز سىمفونىيەدىن باشقا، يەنە «شادلىق»، «ماتەم كۈيى»، «ئايدىڭ كۈيى»، «كروساي كۈيى»، «باھار»، «يامغۇر تۇنىشى» ۋە ئوپېرا «فېدېيرىئو»

قاتارلىقلار بار.

توققۇز قىسىملىق سىمفونىيە ئىچىدە، 3 ـ 6 ـ سىمفونىيە، بولۇپمۇ 9 ـ سىمفونىيە ئەڭ مەشھۇر. 3 ـ سىمفونىيە («قەھرىمان»)دا، ئۇ «كۈچ» بىلەن «يالقۇن» بىرلەشتۈرۈلگەن ئاۋاز چىقىرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، قەھرىمانلىنىڭ تۇرمۇشى، كۈرەشلىرى، ئۆلۈمى، خەلقنىڭ ئۇنى ياد ئېتىشى ۋە خەلقنىڭ غەلىبە شادلىقى بايان قىلىنغان. 6 ـ سىمفونىيە («يېزا»)دا، يېنىك، يېقىملىق كۈي ئارقىلىق تەبىئەتنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچى، ئادەملەرنىڭ تەبىئەت قوينىدىكى تېتىك ـ شوخلۇقى، كۈرەشلىرى ۋە شادلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك 9 ـ سىمفونىيەسى («خور») مۇقەددەس ئىتتىپاق ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە يېزىلغان. ئۇ بۇ ئەسەردە نەپس، كامالەتكە يەتكەن مۇزىكا سەنئىتى ماھارىتىنى قوللىنىپ، بەزىدە يامغۇر تامچىلىرى تىنچ تامچىلاۋاتقان، ئاجىز ئۆمۈچۈك تورى ئۇزۇلۇپ كېتەي دەپ قالغان ھالەتنى، بەزىدە دېڭىز دولقۇنى شىددەت بىلەن قىرغاققا ئۇرۇلۇپ، قۇلاقنى يارغۇدەك ئاۋاز چىقىرىۋاتقان ھالەتلەر تېز ۋە ئاستا ئاللېگرولار ئۆزئارا ئالمىشىپ، نەيلىك ـ تارىلىق چالغۇلار تەڭ ئىشلىتىلىپ ھاسىل قىلىنغان مۇرەككەپ، نەپىس «مۇزىكا تىلى» كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىنى ئالاچەكمەن قىلىۋېتىدىغان سانسىز «مۇزىكا ئەگىرى سىزىقى» ئارقىلىق، خەلقنىڭ غايىسى، زوراۋانلىققا قارشى كۈرەشلىرى ۋە زۇلمەتنى يېڭىپ ئەركىنلىكنى كۈتۈۋېلىش ھەرىكەتلىرى، ئازادلىق تەنتەنىسى بايان قىلىپ بېرىلگەن. ئۇ يەنە سىمفونىيەنىڭ ئاخىرىغا شىللېرنىڭ «شادلىق كۈيى» ناملىق شېئىرىنى خور قىلىپ ئورۇنلاشنى قوشۇپ، سىمفونىيە ئورۇنلاشتىكى ئەنئەنىۋى كونا قائىدىنى بۇزۇپ تاشلاپ، نەيلىك ـ تارىلىق چالغۇلاردىن باشقا ئادەم ئاۋازىنى قوشۇپ، سىمفونىيەنى سىمفونىيەلىك خورغا كېڭەيتىپ، سىمفونىيەنىڭ گۈزەل تۈسىنى تېخىمۇ بېيىتقان.

بېتخوۋېن مەشھۇر بۇرژۇئا دېموكراتىك كومپوزىتور. فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاقارتىش ئىدىيەسى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىكى ياۋروپا ئەدەبىيات ساھەسىدىكى بۇران ھەرىكىتى ئىدىيەسى ئۇنىڭغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، شۇڭا ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە، نەپىس مۇزىكا نوتىسىنى فېئودال زوراۋانلىققا بولغان ئۆچمەنلىكى، ھەقانىيەت، ئەركىنلىككە بولغان ئىنتىلىشى، مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ساداسىغا سىڭدۈرۈپ، قايناق ھېسسىياتقا تولغان، ھەيۋەتلىك، شانلىق مېلودىيەلەرنى يېزىپ چىققان ھەمدە ئەسەرلىرىدە گېرمانىيە خەلقى ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن ناخشا ـ بېيىتلارنىڭ ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئادىمىيلىك نەزەرىيەسىنىڭ ئاساريىتىدىن قۇتۇلالمىغان، يەنىلا تارىخىي، سىنىپىي چەكلىمىلىككە ئىگە، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئۇ ياشىغان دەۋردىكى ئىنقىلاب روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەسەرلىرى ئىنقىلابىي دەۋر بىلەن ھەمنەپەس بولغان. لېنىن كىلاسسىك مۇزىكا ئىچىدە، بېتخوۋېننىڭ مۇزىكىلىرىنى ئالاھىدە مۇئەييەنلەشتۈرگەن، دائىم مۇزىكانتلارغا بېتخوۋېننىڭ «شادلىق» قاتارلىق مۇزىكىلىرىنى چالغۇزۇپ ئاڭلىغان ھەمدە «شادلىق» مۇزىكىسىنى «نەپىس مۇزىكا» دەپ قايتا ـ قايتا ماختىغان.

توققۇزىنچى باب

ماركسزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى

1 ـ بۆلۈم ماركسزمنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىكى تارىخىي شارائىتلار

ماركسزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس، ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە سىنىپىي مەنبەسى بار.

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى غەربىي ياۋروپادىكى ئىلغار دۆلەتلەردە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى. كاپىتالىستىك ماشىنىلاشقان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىق قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان زىددىيەت تېخىمۇ روشەن ھالدا ئاشكارىلاندى. كاپىتالىستىك تۈزۈمدە ماشىنىلاشقان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىر تەرەپتىن بارغانسېرى كۆپ ئىشچىنى ئىشسىزلارغا ئايلاندۇرۇپ، پىرولېتارىياتنى بارغانسېرى نامراتلاشتۇرۇپ دۆلەت ئىچى بازىرىغا ئىزچىل بۇزغۇنچىلىق قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن كاپىتالىستلارنىڭ ئۆزئارا رىقابىتى كەسكىنلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى كۈچىيىپ،

ئىشلەپچىقىرىشنى قارىغۇلارچە كېڭەيتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن دەۋرىيلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسى يۈز بەردى. 1825 ـ يىلى، ئەنگلىيەدە تۇنجى قېتىملىق كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كىرىزىس پارتلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن تەخمىنەن ھەر 10 يىلدا بىر قېتىم كىرىزىس يۈز بېرىپ تۇردى، كىرىزىس سەۋەبىدىن نۇرغۇن كارخانىلار تاقىلىپ، زور تۇركۈمدىكى ئىشچىلار ئىشسىز قالدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە مەھسۇلاتلار مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ناچارلاشتى. بۇلار پىرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيەنىڭ زىددىيىتى ۋە كۈرىشىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، ياۋروپانى زىلزىلىگە سالغان 1831 ـ يىلى ۋە 1834 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە لىئون يېپەك توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، 1836 ـ يىلىدىن 1848 ـ يىلىغىچە بولغان ئەنگلىيە خارتىزمچىلار ھەرىكىتى، 1844 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە سىلىسىيە توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇلار پىرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيەگە قارشى كۈرىشىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنلىكىنى، پىرولېتارىياتنىڭ بىر مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، كۈرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى بىۋاستە بۇرژۇئازىيە بىلەن كاپىتالىستىك تۈزۈمگە قاراتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. پىرولېتارىيات سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپلا قالماي، يەنە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ۋە بۇرژۇئازىيەنى يوقىتىش قاتارلىق مەسىلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پىرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش ياۋروپادىكى بەزى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا چىقتى.

ئەمما، شۇ چاغدا ئەۋجىگە چىققان ئىشچىلار ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىنقىلابىي نەزەريەنىڭ بولماسلىقى، پىرولېتارىيات ئۆزىنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە تارىخىي بۇرچىنى تولۇق تونۇپ يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ توغرا يولى ۋە ئۇسۇلىنى تاپالمىدى. خىيالىي سوتسىيالىزم ۋە باشقا تۈرلۈك ساختا سوتسىيالىزم نەزەريەلىرى ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق پەيدا قىلدى. پىرولېتارىيات ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي ئەھمىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىلمىي نەزەريەگە تولىمۇ موھتاج بولدى. شۇڭا ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەريەسىنى بەرپا قىلىش دەۋرىنىڭ جىددىي تەلىپى، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەرلىكى بولۇپ قالدى.

پىرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلابىي ئۇستازى ماركس بىلەن ئېنگېلس شۇ دەۋردىكى كۈرەشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەريەسىنى بەرپا قىلدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى ۋە ئىنقىلابىي كۈرەش تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەش بىلەن بىللە، ئىنسانلارنىڭ ئىلغار ئىدىيەلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرى بولغان گېرمانىيەنىڭ كلاسسىك پەلسەپىسى، ئەنگلىيەنىڭ كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى ۋە فىرانسىيەنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزمغا تەنقىدىي پوزىتسىيەدە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان خىلمۇخىل مەسىلىلەرگە قارىتا ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ۋە تەنقىد قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇۋاپىق مەزمۇنلارنى قوبۇل قىلىپ، ماھىيەتلىك، ئىنقىلابىي ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەريەسىنى بەرپا قىلدى.

ماركس، ئېنگېلس گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىدىكى گېگىلنىڭ ئىدىئالىزم سىستېمىسىنى تەنقىد قىلىپ، گېگىل

دىيالېكتىكىسىنىڭ «ئەقىلگە مۇۋاپىق مېغىزى» بولغان ھەرىكەت قىلىش، ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش قانۇنىنى تەتقىقى يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق، ماتېرىيالىزملىق دىيالېكتىكىنى بەرپا قىلدى. ماركس، ئېنگېلس فېيېرباخ ماتېرىيالىزمىنىڭ مېخانىكىلىق ۋە مېتافىزىكىلىق قاراشلىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭ «ئاساسىي مېغىزى»نى قوبۇل قىلىپ، دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلدى. ماركس، ئېنگېلس دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزمنى جەمئىيەت تارىخى تەتقىقاتىدا قوللىنىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلىپ، پەلسەپە ساھەسىدىكى بىر مەيدان ھەقىقىي ئىنقىلابنى تاماملىدى.

ماركس، ئېنگېلس ئەنگلىيە كىلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى ساھەسىدىكى ئىقتىسادشۇناس ئادام سىممىت ۋە داۋىد رىكاردونىڭ بۇرژۇئاچە سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەريەسىنى قوبۇل قىلىپ، بۇرژۇئاچە ئىشلەپچىقىرىشنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ، تاۋار مۇناسىۋىتىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئېچىپ بەردى، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارغا بەرگەن ئىش ھەققىنىڭ پەقەت ئىشچىلار ئەمگىكى يارىتقان قىممەتنىڭ بىر قىسمى، قوشۇمچە ئەمگەك يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستلارنىڭ ئالغان پايدىسىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئىلمىي دەللىلىدى. قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيەنىڭ سىرىنى ئېچىپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئېزىلىش، زۇلۇمغا ئۇچرىشىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتىپ بەردى. بۇ ئۇلۇغ تەلىمات پىرولېتارىياتنى بۇرژۇئازىيەگە قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىزمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سوتسىيالىزم قۇرۇشقا سەپەرۋەرلىك

قىلىشتىكى كۆچلۈك ئىدىيەۋى قورالغا ئايلاندى.

ماركس، ئېنگېلس فىرانسىيەلىك سان سىمون، فۇرىيې ۋە ئەنگلىيەلىك ئوۋېننىڭ خىيالىي سوتسىيالىزم نەزەريىسىدىكى سىنىپىي كۆرەشنى ئىنكار قىلىش، پىرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي بۇرچىغا ئېتىبارسىز قاراش قاتارلىق خاتا كۆز قاراشلىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇلارنىڭ كەلگۈسى جەمئىيەتنىڭ بەزى ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدىكى قىياسلىرىنى ۋە كاپىتالىزمغا بولغان تەنقىدىنى قوبۇل قىلدى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئىلمىي دەللەپ، سىنىپىي كۆرەشنىڭ جەمئىيەت تارىخى تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى، پىرولېتارىياتنىڭ پۈتكى جەمئىيەت بەرپا قىلغۇچى ھەقىقىي كۈچ ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن، خىيالىي سوتسىيالىزم ئىلمىي سوتسىيالىزمغا ئايلاندى.

بۇنىڭدىن باشقا، ماركس، ئېنگېلس 19 ـ ئەسىردىكى تەبىئىي پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلدى، بولۇپمۇ 19 ـ ئەسىردىكى تەبىئىي پەندىكى ئۈچ چوڭ بايقاش ـــ ئورگانىك تەنناڭ ھۈجەيرە قۇرۇلمىسى «تەلىماتى»، «ئېنېرگىيەنىڭ ساقلىنىش ۋە ئايلىنىش قانۇنى»، دارۋىننىڭ «تۇرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى»نى قوبۇل قىلدى. بۇ تەلىماتلار تەبىئىي پەن ساھەسىدە ماددىي دۇنيانىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش تەرەققىيات جەريانىنى ئىلمىي دەللەپ، بارلىق ئىدېئالىستىك ۋە مېتافىزىكىلىق كونا ئالەم قارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ماركس، ئېنگېلس ھەرقايسى تەبىئىي پەن ساھەلىرىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى يۇكسەك دەرىجىدە خۇلاسىلەپ، ئەڭ يېڭى ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلدى.

2 ـ بۆلۈم ماركس، ئېنگېلسنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى

ئىلمىي كوممۇنىزمنىڭ ئاساسچىسى ماركس، ئېنگېلس گېرمانىيەدە تۇغۇلغان. 19ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىكى گېرمانىيەدە كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىرقەدەر تەرەققىي قىلىپ، سانائەت ئىنقىلابى باشلاندى، ئەمما سىياسىي جەھەتتە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان، فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈم ۋە فېئودال تەپرىقىچىلىك ۋەزىيىتى كاپىتالىزمنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتاتتى. شۇڭا شۇ چاغدىكى گېرمانىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھارپىسىدا تۇرۇۋاتاتتى، شۇنىڭدەك بۇرژۇئازىيە، كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى 30 ـ يىللاردىن 40 ـ يىللارغىچە ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە گېرمانىيەدىكى پرولېتارىياتنىڭ قوزغىلىپ كېتىشىدىن قورقۇپ ئالاقزەدىلىككە چۈشتى ھەمدە پرولېتارىياتنىڭ ئەڭ خەتەرلىك قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇلار شۇ چاغدا فېئودالىلار بىلەن پرولېتارىيات ئارىسىغا، يەنى يېڭى كۈچ بىلەن كونا كۈچ ئارىسىغا قىستىلىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى ئۇلارغا پرولېتارىياتنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەردىنمۇ خەتەرلىك دۈشمەن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى پرولېتارىياتقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، مۇستەبىت تۈزۈم ۋە ئاقسۆڭەكلەر بىلەن

ھەرقانداق مۇرەسسە قىلىشقا رازى ئىدى. دېمەك، گېرمانىيە جەمئىيىتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىش ۋەزىپىسى تەبىئىي ھالدا سىياسىي سەھنىگە چىققان پرولېتارىياتنىڭ زىممىسىگە چۈشتى، پەقەت پرولېتارىياتلا كەڭ خەلق ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ، گېرمانىيەنىڭ فېئودالىزمغا قارشى بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى ئاخىرىغىچە ئېلىپ بارالايتتى، مۇبادا ئىنقىلاب پارتلاپ، پرولېتارىيات رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئالسا، بۇرژۇئا ئىنقىلابى تەرەققىي قىلىپ پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مۇقەددىمىسىگە ئايلىنىپ، ياۋروپا پرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشى ۋە ياۋروپا خەلقىنىڭ مىللىي دېموكراتىك ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق بولاتتى. شۇڭا، گېرمانىيە تەدرىجىي ھالدا ئىلمىي كوممۇنىزمنىڭ يۇرتىغا ئايلاندى. ئەمما ئىلمىي كوممۇنىزم خەلقئارالىق ھاسىلات بولغاچقا، ماركس، ئېنگېلس ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بارلىق تەرەققىيات تەجرىبىلىرىنى ۋە ياۋروپادىكى ئىلغار دۆلەتلەردىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش ئەمەلىيىتىنى خۇلاسىلەپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار ئىدىيەلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرىگە تەنقىدىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئىنقىلابىي ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق، ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەرىيەسىنى بەرپا قىلدى. ماركس قىزىقارلىق قىلىپ: «مەن دۇنيا گىراژدانى» دېگەن.

كارل ماركس (1818 ــ 1883) 1818 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پروسسىيە رېين ئۆلكىسىدىكى تىرئېر شەھىرىدە تۇغۇلغان، شۇ چاغدا رېين ئۆلكىسى پروسسىيە بويىچە كاپىتالىستىك سانائەت ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايون ئىدى. ماركسنىڭ دادىسى ھېنرى ماركس بىلىمى چوڭقۇر، ئىدىيەسى ئىلغار ئادۇوكات ئىدى. ماركس ياش ۋاقتىدىلا ئۇلۇغ غايىلەرنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئىنقىلاب يولىدا مېڭىشقا ئىرادە باغلىغانىدى. ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا «ياشلار كەسپىنى قانداق تاللىشى

كېرەك» دېگەن تېمىدا ماقالە يېزىپ، ئۆز ھاياتىنى «ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ئىنسانلارنى بەختكە ئېرىشتۈرۈش» تىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشلارغا بېغىشلايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

1835 ـ يىلى، ماركس بون ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، بىر يىلدىن كېيىن بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئالمىشىپ قانۇن ئۆگەنگەن، ئەمما ئۇ تارىخ بىلەن پەلسەپىنى ئىنتايىن ياقتۇراتتى. ئۇ ئالىي مەكتەپتىكى چېغىدا ياش گېگىلچىلارغا قوشۇلۇپ، پروۇسىيەنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمىگە قارشى تۇرغان. 1841 ـ يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزۈشتىن ئىلگىرى «دېموكرات بىلەن ئېپىكورۇس پەلسەپىسىنىڭ پەرقى» دېگەن تېمىدا دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىنى يېزىپ، ئوقۇش پۈتكۈزۈپ ئۇزاق ئۆتمەيلا دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ماركسنىڭ بۇ ئىلمىي ماقالىسى ئاتېئىزم روھىنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەسەر ئىدى، گېگىل ئېپىكورۇسنىڭ ماتېرىيالىزم ۋە ئاتېئىزم تەلىماتىغا قارشى چىققانىدى، ئەمما ماركس ئۆزىنىڭ ئىلمىي ماقالىسىدە ئېپىكورۇسنىڭ دىنىي خۇراپاتلىققا قارشى قەيسەرانە روھىنى قىزغىن مەدھىيەلىگەن.

ماركس ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، ئەسلىدە بون ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما پروۇسىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىملارغا زىيانكەشلىك قىلىشى سەۋەبىدىن، ئاخبارات ساھەسىدە خىزمەت قىلدى. دەسلەپتە «رېين گېزىتى»گە ماقالە يازغۇچى بولدى، كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي بۇ گېزىتنىڭ باش مۇھەررىرلىككە تەكلىپ قىلىندى. «رېين گېزىتى» شۇ چاغدىكى رېين ئۆلكىسى كولۇن شەھىرىدىكى رادىكال سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازلىرى چىقارغان گېزىت بولۇپ، ماركسنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بۇ گېزىت بارغانسېرى ئىنقىلابىي دېموكراتىزم تۇسىنى ئالدى ھەمدە گېرمانىيە فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى سۆكىدىغان جەڭگاھقا

ئايلاندى. گېزىت چىقىرىش جەريانىدا، ماركس جەمئىيەتكە چۆكۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈرمۇشى ۋە كۆرەشلىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتى. ئۇ ماقالە يېزىپ پرۇسىيەنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا، پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى يۇتۇۋالغانلىقىغا قاتتىق رەددىيە بېرىپ، جاپاكەش ئاممىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن سۆزلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئوغرىلىقچە دەرەخ كەسكەنلەرنى جازالاش قانۇنى ھەققىدە مۇنازىرە» ناملىق ماقالىسىدە، كىشىنى قايىل قىلىدىغان پاكىتلار ئارقىلىق، ئەمگەكچى خەلقنىڭ گۇناھسىزلىقىنى دەلىللەپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ پرۇسىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمى تۈپەيلىدىن دەرەخلەرنى ئوغرىلىقچە كېسىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ رەھىمسىز جازالاش قانۇنىنى قاتتىق ئەيىبلەپ، پرۇسىيە دۆلىتى قانۇنىنىڭ زوراۋان قانۇن، پەقەت فېئودالالارنىڭ نامراتلارنى تالان ـ تاراج قىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قانۇن ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ئېچىپ كۆرسەتتى. ماركس ماقالىسىدە: پرۇسىيە دۆلەت ئورگانلىرى «ئورمان ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئوغرىلىقچە ئاڭلايدىغان، مارايدىغان، باھا قويىدىغان، قوغدايدىغان، كىشىلەرنى قولغا ئالىدىغان ئىشلار بىلەن ئالدىراش بولىدىغان»[1] ئورگان دەپ يازدى. «مورسىللىق مۇخبىرنىڭ ئاقلاش سۆزى»ناملىق ماقالىسىدە، مورسىل دەريانى بويىدىكى رايونلارنىڭ نامراتلىق ھالىتىنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ قىلماق تەس، نامراتلىقنىڭ سەۋەبىنى دۆلەت تۈزۈمىنىڭ ئۆزىدىن ئىزدەش كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. بۇ پرۇسىيە فېئودالىق مۇستەبىت تۈزۈمىدىكى دۆلەتنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، گېگىلنىڭ دۆلەت ئەقىل ـ ئىدراك بىلەن ئەركىنلىكنىڭ

① ماركس: «6 ـ نۆۋەتلىك رېين ئۆلكىسى پارلامېنتتىدىكى مۇنازىرە (3 ـ ماقالە)»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 160 ـ بەت.

گەۋدىلىنىشى دەيدىغان پروۇسىيەنى سۇپەتلەپ كۆرسەتكەن سەپسەتىسىگە كۇچلۇك تەنقىد بولدى. 1843 ـ يىلى پروۇسىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۇمىتى «رېين گېزىتى»نى چىقارغانلارغا زىيانكەشلىك قىلدى، ماركس نائىلاج ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ پارىژغا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار ئالاھىدە ئىشچىلار ئولتۇراق رايونىنى تاللاپ ئولتۇردى ۋە ئىشچىلار ئاممىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. دائىم ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە كۇرەش قىلىش ئەھۋالىنى ئىگىلىدى، يەنە «ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى» ۋە فىرانسىيە ئىشچىلار تەشكىلاتى بىلەن دائىم ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ بىللە كۇرەش قىلدى. يەنە ئەنگلىيەنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىقى ۋە ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سىنىپىي كۇرەش تارىخىنى، بولۇپمۇ فىرانسىيە ئىنقىلابىي تارىخى ۋە فىرانسىيەنىڭ سوتسىيالىزم ئېقىمىنى تەتقىق قىلدى.

1844 ـ يىلى، ماركس «نېمىس ـ فىرانسۇز يىللىق مەجمۇئەسى» ژۇرنىلىنى چىقاردى ھەمدە بۇ ژۇرنالدا «يەھۇدىيلار مەسىلىسى ھەققىدە»، «(گېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد)كە مۇقەددىمە» قاتارلىق شانلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. «يەھۇدىيلار مەسىلىسى ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىدە، ماركس ياش گېگىلچىلاردىن بىرى بولغان برونو باۋېرنىڭ مىللەت مەسىلىسىدىكى ئىدېئالىزملىق قارىشىنى تەنقىد قىلىپ، سىياسىي ئازادلىق (يەنى بۇرژۇئا ئىنقىلابى) ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىقى (يەنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب)دىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىنقىلاب ئىدىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئىنقىلاب توختىمايدۇ»[1] دەپ جاكارلىدى، پەقەت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئارقىلىقلا خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى يوقىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىقىنى قولغا

① ماركس: «يەھۇدىيلار مەسىلىسى ھەققىدە»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 40 ـ 431 ـ بەتلەر .

كەلتۇرگىلى بولىدىغانلىقىنى دەللىلىدى. «(گېگىلىنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد)گە مۇقەددىمە» ناملىق ئەسىرىدە، ماركس دەسلەپكى قەدەمدە گېگىلىنىڭ ئىدېئالىزملىق پەلسەپىسىنى سىستېمىلىق ھالدا تەنقىد قىلىپ، تۇنجى قېتىم پىرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشتىكى ئىجتىمائىي كۈچ ئىكەنلىكىنى، ئىلغار ئىنقىلابىي نەزەرىيەنىڭ پىرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش ئېلىپ بېرىش جەريانىدىكى مۇھىم رولىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ماركس ئۆز ئەسەرلىرىدە: «پەلسەپە پىرولېتارىياتنى ئۆزىنىڭ ماددىي قورالى قىلىدۇ، ئوخشاشلا پىرولېتارىيات پەلسەپىنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى قورالى قىلىدۇ»①. «تەنقىدنىڭ قورالىنى ئەلۋەتتە قورالنىڭ تەنقىدى ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدۇ، ماددىي كۈچنى پەقەت ماددىي كۈچكە تايىنىپ ۋەيران قىلغىلى بولىدۇ، ئەمما نەزەرىيە ئاممىنى تىزگىنلىگەن چېغىدا ماددىي كۈچكە ئايلىنىدۇ» ② دەپ يازدى.

ماركسنىڭ «رېين گېزىتى»دە ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدىن ئۇنىڭ ئىدېئالىزمدىن ماتېرىيالىزمغا، ئىنقىلابچى دېموكراتىيەسىدىن كوممۇنىزمغا ئۆتكەنلىكىنى، «نېمىس - فرانسۇز يىللىق مەجمۇئەسى» دە ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدىن ماركسنىڭ ئىدىيە قاراش جەھەتتە بۇ ئۆزگىرىشنى تاماملىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

فرىدرىخ ئېنگېلس (1820 ــ 1895) 1820 - يىلى 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى پىرۇسسىيە رېين ئۆلكىسىدىكى بارمېن شەھىرىدە تۇغۇلغان. دادىسى فابرىكا غوجايىنى بولۇپ، ئىخلاسمەن دىن مۇرىتى ئىدى. ئېنگېلس كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئىدىيە جەھەتتە ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ قالاتتى. 1837 - يىلى، ئېنگېلس 17 ياش ۋاقتىدا، دادىسى ئۇنى ئوتتۇرا مەكتەپتىن چېكىندۈرۈپ، بارمېندىكى تىجارەت ئورنىغا

① ② ماركس: «(گېگىلىنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد)كە مۇھەممەد»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 - نەشرى، 1 - توم، 9 ــ 15 - بەتلەر.

ئىش بېجىرگۈچى قىلىپ ئەۋەتتى، بىر يىلدىن كېيىن يەنە بلايمىدىكى بىر سودا شىركىتىگە خىزمەتكە ئەۋەتتى. ئېنگېلس ھايانكەشلىك مەزمۇن قىلىنغان «سودا دەستۇرى» ۋە ساختىپەزلىككە تولغان سودىگەرلىك تۈرمۇشىدىن ناھايىتى بىزار ئىدى. ئۇ بوش ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ چىقىپ بىلىمىنى بېيىتتى. ئېنگېلس ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جاپاكەش خەلقنىڭ تۈرمۇشىنى كۆزىتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى، ئىشچىلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش ئەھۋالى ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقتە نىسبەتەن چوڭقۇر ھېسداشلىق قوزغىغاندى. ئۇنىڭ تۇنجى ئەسىرى «ئوپىيې جىلغىسىدىن كەلگەن خەت»تە، ئەزگۈچى سىنىپنىڭ ساختىپەزلىكىنى ئېچىپ تاشلاپ، شۇ دەۋردىكى تۈزۈمنى سۆكۈپ، ئىشچىلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن سۈرەتلەپ بەردى. ئېنگېلس غەزەپ بىلەن ئىشچىلار ئارىسىدا: «كېسەللىك يامراپ كەتتى»، «ھەر بەش ئادەمنىڭ ئۈچى ئۆپكە تۇبېركۇلیوزى بىلەن ئاغرىپ جېنىدىن ئايرىلدى»، «ئەمما قورساقلىرى دومبايغان زاۋۇت غوجايىنلىرىنىڭ ۋىجدانى يەنىلا شاد ـ خۇرام»① دەپ يازدى.

1841 ـ يىلى كۈزدە، ئېنگېلس بېرلىنغا كېلىپ ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىدى. ئۇ ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلغاندىن باشقا، دائىم ۋاقىت ئاجرىتىپ بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىپ، پەلسەپە دەرسى ئاڭلىدى. ياش گېگىلچىلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ ياللانما ئالىم شىللېڭنىڭ ئۇچىغا چىققان ئەكسىيەتچى ۋە مۇتەئەسسىپ پەلسەپە دەرسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ماقالە يېزىپ شىللېڭنىڭ ئىلىم ـ پەنگە خىلاپ كېلىدىغان، مىستىسىزمنى ئەقىل ـ ئىدراكنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، دىننى ياقلايدىغان، مۇستەبىت پادىشاھقا جارچى

① ئېنگېلس «ئوپىيې جىلغىسىدىن كەلگەن خەت»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلەرى»، 1 ـ توم.

بولۇۋالغان ئەكسىيەتچى ماھىيەتىنى تەنقىد قىلىپ، ئىنقىلابىي جەڭگىۋارلىق روھىنى ئىپادىلىدى. بۇ چاغلاردا ئۇ فىيېيېرباخنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ماتېرىيالىزم يۆنىلىشىگە بۇرۇلدى.

1842 ـ يىلى، ئېنگېلس دادىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەنگلىيەدىكى مانچېستېرغا جايلاشقان «ئومېن ـــ ئېنگېلس» سېپ ئېگىرنىش فابرىكىسىغا خىزمەتكە كەلدى. شۇ چاغلاردا، ئەنگلىيەدىكى خارتىزمچىلار ھەرىكىتى ئەڭ جىققان بولۇپ، تۇقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ مەركىزى بولغان مانچېستېر بۇ ھەرىكەتنىڭ مەركىزىي رايونى ئىدى، ئېنگېلس كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى خىلمۇخىل زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆرۈپ يەتتى ھەمدە ئىشچىلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى، پىرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئىنچىكە كۆزەتتى. ئۇ دائىم ئىشچىلار ئولتۇراقلاشقان نامرات رايونلارغا بېرىپ، ئىشچىلارنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتى ۋە كۈرەش ئەھۋالىنى ئىگىلىدى.

ئېنگېلس يەنە ئەنگلىيە ئىشچىلار تەشكىلاتى، خارتىزمچىلارنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى، ئۇلارنىڭ يىغىلىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىپ، ئۇلارنىڭ گېزىت ـ ژۇرناللىرىغا ماقالە يېزىپ تۇردى. ئۇ 1842 ـ يىلى 8 ـ ئايدا پارتلىغان ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلاش مەغلۇبىيىتىنىڭ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، پىرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ بىر تۈرلۈك ئاساسىي پىرىنسىپى «تىنچلىق ئۈسۈلى بىلەن ئىنقىلاب قىلغاندا غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت زورلۇق كۈچىگە تايىنىپ ھازىرقى بىنورمال مۇناسىۋەتنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن دۆلەتمەن ئاقسۆڭەكلەر ۋە سانائەت ئاقسۆڭەكلىرىنى تۆپ يىلتىزىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پېرولېتارلارنىڭ ماددىي شارائىتىنى

ياخشىلىغىلى بولىدۇ»[1] دەپ كۆرسەتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئېنگېلس يەنە ئاكتېپلىق بىلەن نەزەرىيەۋى تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەنگلىيەلىك كىلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى ۋە خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار ۋەكىللىرىنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى تەنقىدىي يوسۇندا كۆزىتىپ، «رېين گېزىتى» ۋە «نېمىس ـ فىرانسۇز يىللىق مەجمۇئەسى»دە بىر قاتار جەڭگىۋارلىققا تولغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. 1844 ـ يىلى، ئۇ «نېمىس ـ فىرانسۇز يىللىق مەجمۇئەسى»دە ئېلان قىلغان «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر ئوچېرىك»تا، سوتسىيالىستىك قاراش نۇقتىسىدىن كاپىتالىستىك ئىگىلىك تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي هادىسىلىرىنى كۆزىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى هۆكۈمەتسىزلىك هالىتى، سودا كىرىزىسى قاتارلىقلار كاپىتالىستىك خوسۇسىي مۇلۇكچىلىك هۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى دەپ كۆرسەتتى هەمدە خوسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىدىكى بارلىق سىياسىي ئىقتىساد زىددىيەتلىرىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى، پەقەت «خوسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى، رىقابەت ۋە مەنپەئەت قارشىلىقىنى يوقىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىقلا ئىنسانلاردىكى بۇ خىل چۈشكۈنلىشىش هادىسىسىنى يوقاتقىلى بولىدۇ»[2] دەپ كۆرسەتتى. ئېنگېلس پىرولېتارىياتنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى تەنقىد قىلىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى مۇكەممەل بولغان بېيىش هەققىدىكى ئىلىم، دەپ قارىدى. ئېنگېلسنىڭ بۇ پارلاق ئىدىيەسى ئۇنىڭ ماتېرىيالىزمدىن كومۇنىزمغا بۇرۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

---

① ئېنگېلس: «دۆلەت ئىچى كىرىزىسى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 550 ـــ 551 ـ بەتلەر.

② ئېنگېلس: «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تەنقىدىي پروگراممىسى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 621 ـ بەت.

ماركس بىلەن ئېنگېلس گەرچە ئوخشاش بولمىغان دۆلەتتە ياشىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى پىرولېتارىيانىڭ ھېسداشلىق قىلاتتى ھەم ئىشىنەتتى. ئۇلار پىرولېتارىيات بىلەن تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە ئىنقىلابىي كۆرەش ئەھمىيىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن، چوڭقۇر ھەم كەڭ ئىلمىي تەتقىقاتلارنى ئايرىم - ئايرىم ئېلىپ باردى، كونا دۇنياغا قارشى رەھىمسىز تەنقىد ۋە كۆرەش جەريانىدا، ھەر ئىككىيلەن بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، مۇستەھكەم ماتېرىيالىزمچى ۋە كوممۇنىزمچىغا ئايلاندى. 1844 - يىلى 8 - ئايدا، ئېنگېلس ئەنگلىيەدىن گېرمانىيەگە قايتىش سەپىرىدە، ئالايىتەن پارىژغا بېرىپ ماركس بىلەن كۆرۈشۈپ، 10 كۈن سۆھبەتلەشتى، شۇنىڭدىن باشلاپ پىرولېتارىياتنىڭ بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئۇستازى ۋە رەھبىرى پىرولېتارىياتنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ كۆرەش قىلىپ، ئۆمۈرلۈك دوستلۇق ئورناتتى.

3 - بۆلۈم ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەرىيەسىنى بەرپا قىلىشى ۋە پىرولېتارىياتنىڭ سىياسىي پارتىيەسىنى قۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشى

ماركس بىلەن ئېنگېلس بىرلىكتە يازغان تۇنجى ئەسەر «مۇقەددەس ئائىلە» (1854 - يىلى) جەڭگىۋار ماتېرىيالىزمچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياش گېگىلچىلارنىڭ ئىدېئالىستىك پەلسەپىسىگە ئوت ئېچىپ، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمغا ئاساس سالدى. ياش

گېگىلىچىلار ماھىيەتتە، بۇرژۇئا ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەكىلى ھرونو بائوئېر قاتارلىقلار گەرچە گېگىل ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا ئىدىئالىزمچىلىق تارىخىي قاراشنى كۆچىنىڭ بارىچە تەرغىب قىلىپ، پىرولېتارىيات بىلەن خەلق ئاممىسىنى كەمسىتەتتى. ئىنقىلابىي كۆرەشكە قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىگە ئوخشاش «پەيلاسوپ رەھبەرلەر»لا تارىخنىڭ ياراتقۇچىسى بولالايدۇ، ئۆزلىرىنىڭ «نوقۇل تەنقىد قىلىش» ئۇسۇلى ئارقىلىقلا جەمئىيەتنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى.

ماركس ۋە ئېنگېلس ياش گېگىلچىلارنىڭ پەلسەپە ھەققىدە قۇرۇق گەپ سېتىشىنى، خەلق ئاممىسىنى مەنسىتمەيدىغان ئىدىئالىزملىق قارىشىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تەنقىد قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخنىڭ ياراتقۇچىسى ئىكەنلىكىنى، ئەگەر جەمئىيەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھەرىكىتىدىن ئايرىلىپ قالسا، ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش ئاساسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، تارىخ «مۇتلەق روھ»نىڭ گەۋدىلىنىشى ھەم «تالانتلىقلار»نىڭ يارىتىلىشى ئەمەس، پەقەت ماددىي، مەنىۋى بايلىق يارانقان مىليونلىغان خەلقلا تارىخنىڭ ھەقىقىي غوجايىنى دېگەنلەر شەرھلەندى. ماركس بىلەن ئېنگېلس يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا: «تارىخىي پائالىيەت ئاممىۋى ئىش، تارىخىي پائالىيەتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئاممىۋى قوشۇن مۇقەررەر ھالدا زورىيىدۇ»①. شۇڭا، پىرولېتارىيات تامامەن «ئۆزىنى ئۆزى ئازاد قىلالايدۇ ھەم شۇنداق قىلىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى.

1845 ـ يىلى ئېنگېلس «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ناملىق ماقالىسىنى يېزىپ چىقتى. بۇ بىر بۇرژۇئازىيە بىلەن مۇلۇكدارلار سىنىپى ئوستىدىن قىلىنغان

① ماركس، ئېنگېلس: «مۇقەددەس ئائىلە»؛ «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 45 ـ 104 ـ بەتلەر.

شكايەتنامە ئىدى. ئېنگېلس ئۆزى توپلىغان نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت زىددىيىتىنى كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغانلىقىنى دەللىلىدى. ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ چىدىغۇسىز ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى بايان قىلىپ، پرولېتارىيات ئېزىلگۈچى سىنىپلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى ئازاد قىلالايدىغان سىنىپ ئىكەنلىكىنى، پرولېتارىيات ئۈچۈن سوتسىيالىزمدىن باشقا چىقىش يولى يوقلۇقىنى، سوتسىيالىزم پرولېتارىياتنىڭ سىياسىي كۆرەش نىشانى قىلىنغاندىلا، ئاندىن بىر خىل كۆچكە ئايلىنالايدىغانلىقىنى، ئىشچىلار ھەرىكىتىنى سوتسىيالىزم بىلەن بىرلەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1845 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ماركس فىرانسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن، بىلگىيەنىڭ پايتەختى بىرىۋسسېلغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىلى ئەتىيازدا «فېيېرباخ توغرىسىدا تېزىس»نى يېزىپ، ئىنقىلاب ئەمەلىيىتىنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىشتىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى تەكىتلەپ، «ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ ئوبيېكتىپ ھەقىقەتچانلىقىغا ئىگە بولۇش ـ بولماسلىقى نەزەرىيەۋى مەسىلە ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەت مەسىلىسى»[1] دەپ كۆرسىتىپ، تۇنجى قېتىم بىلىش نەزەرىيەسىدىكى ئەمەلىيەت قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1845 ــ 1846 ـ يىللىرى، ماركس بىلەن ئېنگېلس بىرلىكتە «ئىمىس ئىدېئولوگىيەسى»نى يېزىپ، گېگىل ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ ئىدېئالىستىك پەلسەپىسىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل ھېساب ئالدى، فېيېرباخ ماتېرىيالىزمىنىڭ چەكلىملىكلىكى ۋە كەمتۈكلۈكىنى تەنقىد قىلىپ، شۇ چاغدا گېرمانىيەدە ناھايىتى ئەۋج ئالغان «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»نىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. ماركس، ئېنگېلس بۇ ئەسەردە،

① ماركس: «فېيېرباخ توغرىسىدا تېزىس»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 1 ـ توم، 55 ـ بەت.

تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى بىرقەدەر تەپسىلىي شەرھلەپ، كىشىلەر ياشاۋاتقان جەمئىيەت ئىجتىمائىي ئاڭنى بەلگىلەيدۇ، بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئۆتۈش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، جەمئىيەت تەرەققىياتنىڭ مۇشۇ قانۇنىيىتى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقى ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىدىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. ماركس، ئېنگېلس يەنە پرولېتارىيات كاپىتالىزمنى يوقاتماقچى بولسا، ئالدى بىلەن ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. كۆرۈڭلۈك بولىدۇكى، بۇ يەردە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئىدىيەسى بىخ سۈرگەنىدى.

1847 - يىلى، ماركس پرودون يازغان «نامراتلىق پەلسەپىسى»گە قارىتا «پەلسەپە نامراتلىقى» ناملىق ئەسىرنى يېزىپ، ئىنقىلابىي دىيالېكتىكا ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، پرودوننىڭ «مەڭگۈلۈك ئۆزگەرمەس ھەقىقەت» سەپسەتىسى ۋە «قارىمۇ قارشىلىقنى كېلىشتۇرۇش»نى «قارىمۇ قارشى كۈرەش»نىڭ ئورنىغا دەسسىتىش سەپسەتىسىنى ئۇزۇل - كېسىل تەنقىد قىلىپ، پرودوننىڭ مېتافىزىكىلىق قارىشىنى پاش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىدەك تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى بايان قىلىپ: «ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زىچ باغلانغان، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى ئۆزگەرتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ ...»، «كىشىلەر

ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىگە ئاساسەن ماس هالدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئورنىتىدۇ، دەل مۇشۇ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ماس هالدىكى پىرىنسىپ، كۆزقاراش ۋە كاتېگورىيەلەرنى ئىجاد قىلىدۇ...[1]» شۇڭا، پىرىنسىپ، كۆز قاراش ۋە كاتېگورىيە كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە قوشۇلۇپ ئۆزگىرىدىغان ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى ئەمەس، شۇنداقلا مەڭگۈلۈكمۇ نەرسە ئەمەس، پەقەت هەربىر تارىخىي باسقۇچنىڭ ۋاقتىلىق هاسىلاتى.

ماركس يەنە پرودوننىڭ سانائەتلەشكەن چوڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كىچىك كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىش هەققىدىكى ئەكسىيەتچى مەيدانىغا قارشى تۇرۇپ، پرودوننىڭ ئىسلاهات ئۇسۇلى ئارقىلىق كاپىتالىزم تەرەققىياتىنى «چەكلەش» خام خىيالىغا رەددىيە بېرىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابتىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى دەللىلىدى هەمدە يېڭى جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى هېسابلىنىدىغان پىرولېتارىياتنىڭ دۇنياۋى تارىخىي بۇرچىنى سۈرەتلەپ بەردى. كېيىن ماركس ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەرىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىنى بايان قىلغاندا: «بىزنىڭ قارىشىمىزدىكى هەل قىلغۇچ ئەهمىيەتكە ئىگە كۆز قاراش ــ 1847 ـ يىلى نەشر قىلىنغان پرودونغا قارشى يېزىلغان ئەسەر «پەلسەپە نامراتلىقى»دا گەرچە مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى بايان بولسىمۇ، تۇنجى قېتىم ئىلمىي بايان قىلىنغان»[2] دېدى.

ياۋروپا پىرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەرىيەسى بىلەن قورالانغان، پىرولېتارىياتنىڭ ئىلغار كىشىلىرىدىن تەشكىللەنگەن

---

① ماركس: «پەلسەپە نامراتلىقى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 1 ـ توم، 142ـ بەت.

② ماركس: «(سىياسىي ئىقتىسادقا تەنقىد)گە كىرىش سۆز»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 2 ـ توم، 34 ـ بەت.

ئىنقىلابىي سىياسىي پارتىيەگە تولىمۇ موھتاج ئىدى. ماركس، ئېنگېلس مۇشۇ ئوبيېكتىپ تەلەپكە ماسلىشىش ئۈچۈن، كوممۇنىزم نەزەريىەسىنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە، پىرولېتارىياتنىڭ سىياسىي پارتىيەسىنى قۇرۇپ، جاپالىق ھەم كۆرۈنەرلىك تەشۋىقات ۋە تەشكىللەش خىزمىتى ئېلىپ بېرىپ، ئۆزلىرى بەرپا قىلغان نەزەريىە بىلەن ئىشچىلار ھەرىكىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، پىرولېتارىيات سىنىپىنى ئاڭلىق، تەشكىللىك كۈرەش قىلىش يولىغا يېتەكلىدى.

1846 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ماركس، ئېنگېلس بېلگىيە پايتەختى بىرىۇسسېلدا «كوممۇنىستىك ئاخبارات كومىتېتى»نى قۇردى، ئارقىدىن پارىژ، لوندون، خامبورگ، لېيپىزىگ، سلىسىيە قاتارلىق جايلاردا بۇ كومىتېتنىڭ ياچېيكىسى قۇرۇلدى. بۇ كومىتېت ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى، سوتسىيالىستلارنىڭ دائىم ئالاقىلىشىپ تۇرۇشى، ئىلغار ئىشچىلارنى يېتەكلەش، ئىشچىلار ھەرىكىتى جەريانىدىكى ھەرخىل خاتا نەزەريە ۋە چېچىلاڭغۇلۇقلارنى يېڭىش، ھەرقايسى دۆلەت سوتسىيالىستلىرىنى ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەريىەسى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە قۇرۇلغانىدى. بۇ ماركس، ئېنگېلسنىڭ پىرولېتارىيات سىياسىي پارتىيەسىنى قۇرۇشتىكى تەييارلىق باسقۇچى بولۇپ، پارتىيە قۇرۇلۇشىغا ئىدىيەۋى ئاساس سېلىپ، كادىر تەربىيەلىدى.

ماركس، ئېنگېلس ھەرقايسى دۆلەت ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش جەريانىدا، ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ۋە ئۆزگەرتىشكە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقى 1836ـ يىلى پارىژغا قېچىپ كەلگەن گېرمانىيەلىك سىياسىي سەرگەردانلار قۇرغان، سەرگەردانلار ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ چىققان سول قانات تەشكىلات بولۇپ، ئەزالىرى ئاساسەن ئىشچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئاز سانىدىكى

بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ئىدى. كېيىن بۇ ئىتتىپاقنا گېرمانىيەلىكلەردىن باشقا، شۋېيتسارىيەلىكلەر، گوللاندىيەلىكلەر، ۋېنگىرىيەلىكلەر، رۇسىيەلىكلەر، چېخلار قاتنىشىپ تەدرىجىي هالدا خەلقئارالىق ئىشچىلار تەشكىلاتىغا ئايلاندى. بۇ تەشكىلات ۋېيتلىكنىڭ خىيالىي كوممۇنىزم ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان، كېيىن يەنە «هەقىقىي سوتسىيالىزم» ۋە پرودونىزمنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، يېرىم تەشۋىقات، يېرىم سۇيىقەستچىلىك خاراكتېرىدىكى تەشكىلات هېسابلىناتتى. بۇ تەشكىلاتنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى تەڭ تەقسىماتچىلىق بولۇپ، «دۇنيادىكى هەممە كىشى ئەركىنلىكتىن بەهرىمەن بولۇشى، هەرقانداق بىر كىشىنىڭ تۇرمۇشى باشقىلاردىن ياخشىمۇ ياكى ناچارمۇ بولماسلىقى كېرەك» دېگەننى تەشەببۇس قىلاتتى، ئۇلارنىڭ شوئارى سىنىپسىلىقتىن هالقىغان «هەممەيلەن قېرىنداش» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا، ۋېيتلىكنىڭ خىيالىي كوممۇنىزمى قاتارلىق سوتسىيالىزم ئېقىمىدىكىلەر بىلەن كۆرەش قىلىش، بۇ ئىتتىپاقنى ئۆزگەرتىش ۋە ماركسىزملىق سىياسىي پارتىيە قۇرۇشنىڭ مۇهىم قەدىمى بولدى.

گېئورگى ۋېيتلىنگ (1808 ــ 1871) پرۇسىيەنىكى ماگدېبۇرگدا تۇغۇلغان، كىيىم تىككۈچى ۋە ياللانما ئىشچى بولغان. 1834 ـ يىلى پارىژغا سەرگەردان بولۇپ كېلىپ، 1837 ـ يىلى هەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «ئىنسانلارنىڭ بۇگۈنى قانداق؟ كېلەچىكى قانداق بولىدۇ؟» (1838 ـ يىلى)، «ئىناقلىق ۋە ئەركىنلىكنىڭ كاپالىتى» (1842 ـ يىلى)، «نامرات گۇناهكارنىڭ بەخت خەۋىرى» (1843 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار. ۋېيتلىنگ ئۆز ئەسەرلىرىدە كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، كوممۇنىزمنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى

تەشەببۇس قىلغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ كوممۇنىزمى خىيالىي بولۇپ، تەڭ تەقسىماتچىلىق ئاساسىدىكى كوممۇنىزم ئىدى. ئۇ بىر تەڭ تەقسىماتچىلىق كوممۇنىزمى «لايىھەسىنى تۇرۇپ چىقىپ»، ھەممە كىشى ھەممىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش»، ھەممە كىشى تەڭ ئەمگەك قىلىش، ھەممە كىشى تەڭ بەھرىمەن بولۇش، ھەممە كىشىنىڭ پەرقى بولماسلىق»نى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ يەنە كوممۇنىزم ئەقىللىك كىشىلەرنىڭ ئىجادىيىتى، ئەگەر ياخشى لايىھەلەنسىلا، دەرھال ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارىدى، ھەتتا ئۆزىنى كىشىلەر ئارىسىدىكى جەننەتنى پەيدا قىلالايدىغان «قۇتقۇزغۇچى خۇدا» ئورنىدا كۆردى. گەرچە ئۇمۇ زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كۆزدە تۇتقىنى ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ سۈيىقەستلىك ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇنىڭچە بولغاندا، ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى جەمئىيەتتىكى ئەڭ بەختسىز كىشىلەر ھېسابلىنىدىغان قەلەندەر، جىنايەتچى ۋە ئوغرى ـ قاراقچىلار قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك ئىدى.

ماركس، ئېنگېلس ۋېيتلىڭنىڭ خىيالىي كوممۇنىزمى ۋە ئاممىدىن ئايرىلغان سۈيىقەستلىك ھەرىكىتىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭغا سەۋرچانلىق بىلەن خىزمەت ئىشلەپ، ئۇنى كوممۇنىستىك ئاخبارات كومىتېتىغا قوبۇل قىلدى، 1846 ـ يىلىدىكى بىرقېتىملىق يىغىندا، ماركس، ئېنگېلس ئۇنىڭ خاتالىقىنى تۈزىتىپ، كوممۇنىزم يۆنىلىشىگە بۇرۇلۇشىنى قىزغىن ئۈمىد قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ خاتا كۆز قارىشى ۋە مەيدانىدا چىڭ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇڭا ماركس، ئېنگېلس ئۇنىڭ بىلەن ئادا ـ جۇدا بولۇشنى قارار قىلىپ، ئۇنى ئاخبارات كومىتېتىدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ قارار لوندون، پارىژ ۋە گېرمانىيەدىكى ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقى رەھبەرلىرىنىڭ قەتئىي قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇ ئىلمىي كوممۇنىزمنىڭ ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقىدىكى تۇنجى زور

غەلىبىسى ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىڭغا ئۇلاپلا، ماركس، ئېنگېلس «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»نى قاتتىق تەنقىد قىلدى. «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»چىلار ئىشچىلار ھەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بىر قىسىم ئىسلاھاتچىلار بولۇپ، ئۇلار فېيېبرباخنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكى بىلەن پرودوننىڭ قۇرۇق خىيالىنى ئۆزئارا ئەبجەش قىلىپ، سوتسىيالىزم بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، سىنىپتىن ھالقىغان «مېھرىبانلىق»، «دوستلۇق» قاتارلىق قۇرۇق شوئارنى توۋلاپ، سىنىپلار ئۆزئارا تىنچ ئۆتۈش، ئىنقىلابقا قارشى تۇرۇش، ئىشچىلار سىنىپىي كۈرەشتىن مۇستەسنا تۇرۇش قاتارلىقلارنى تەرغىب قىلدى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان خېلمان كېرىگان ئۆزىنىڭ تەشۋىقاتىدا، ئەگەر شىمالىي ئامېرىكىدىن 1 مىليارد 400 مىليون ئىنگلىز موسى يەر ئاجرىتىپ نامراتلارغا ھەقسىز تەقسىم قىلىپ بېرىلسە، بۇ جايدا «جەننەت كەبى مېھرىبانلىققا تولغان كەنتلەر» بارلىققا كېلىدۇ، «ياۋروپالىقلارنىڭ قەدىمدىن بۇيان كۆرۈۋاتقان شېرىن چۈشى ئەمەلگە ئاشىدۇ» دېدى. ماركس، ئېنگېلس ئۇنىڭ بۇ بىمەنە خىيالىغا رەددىيە بېرىپ، ئۇنىڭ مەقسىتى پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان زىددىيەتنى يېپىش ئۈچۈندۇر، دەپ كۆرسەتتى. «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»نىڭ ئىشچىلار ئارىسىدىكى يامان تەسىرىنى تازىلاش ئۈچۈن، ئاخبارات كومىتېتى ماركس، ئېنگېلس يازغان «گېرىگانغا قارشى ئۇقتۇرۇش»نى ئېلان قىلدى. بۇ «ئۇقتۇرۇش»تا، «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»نىڭ قولغا كەلتۈرمەكچى بولغىنى سوتسىيالىزم ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزم، گېرىگان پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاب ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش تەلىماتىنى «مېھرىبانلىق» ھەققىدىكى سۆز - ئىبارىلەرگە ئايلاندۇرۇۋالماقچى بولۇۋاتىدۇ، «ئەگەر بۇ خام

خىياللارنى ئىشچىلار قوبۇل قىلىۋالسا، ئۇلارنىڭ ئىرادىسى چۈشكۈنلىشىپ كېتىدۇ»[1] دەپ كۆرسىتىلدى.

1846 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئېنگېلس ئاخبارات كومىتېتىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن، پارىژغا بېرىپ «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»چىلارنىڭ پارىژدىكى ئاساسلىق ۋەكىلى كارل گرايىن ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن كۆرەش قىلدى. گرايىن بىلەن پرودون مەسلەكداش بولۇپ، زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇپ، ئىسلاھاتچىلىقنى تەرغىب قىلاتتى. گرايىن پرودوننى «زامانىمىزدىكى ئەڭ ئۇلۇغ فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى» دەپ چوقۇناتتى. شۇڭا، پارىژدىكى «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»غا قارشى كۆرەش پرودوننىڭ قارشى كۆرەش بولۇپمۇ ھېسابلىناتتى. ئېنگېلس پارىژدا ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزم پىرىنسىپلىرىنى قوللىنىپ، ئىشچىلارغا گېرمانىيەنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ، ئىشچىلارنىڭ ئېڭىنى ئۆستۈردى ھەمدە ئىشچىلار يىغىلىشىدا گرايىن ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى تەنقىد قىلدى. پرودون ۋە گرايىننىڭ «تىنچلىق دورىسى»نىڭ پىرولېتارىياتقا قارشى خاراكتېرىنى، «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»نىڭ ساختا شوئارىنى ئېچىپ تاشلاش ئۈچۈن، ئېنگېلس زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى ۋە دەلىللىدى، بۇ مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇدا بىرقانچە ئاخشام مۇنازىرە قىلدى. ئېنگېلس كومۇنىستلارنىڭ ئاساسىي نىشانىنى ئاھايىتى ئېنىق بەلگىلىدى: «1 ـ مۇلۈكدارلارنىڭ مەنپەئەتىگە قارىمۇقارشى بولغان پىرولېتارلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش. 2 ـ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنى يوقىتىپ، ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ۋاستىسى ئارقىلىق بۇ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش. 3 ـ زورلۇق

① ماركس، ئېنگېلس: «گېرمانىيا قارشى ئۇقتۇرۇش»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1ـ نەشرى، 1ـ توم، 86 ـ بەت.

كۆچ بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان دېموكراتىك ئىنقىلابتىن باشقا، مۇشۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى باشقا ۋاستىلەرنى ئېتىراپ قىلماسلىق»[1]. ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان بۇ ئۇچ تۈرلۈك پىرىنسىپ پارتىيىدىكى ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشىپ، «ھەقىقىي سوتسىيالىزم»ئاخىر بىتچىت قىلىندى.

ماركس، ئېنگېلسنىڭ ھەرخىل سوتسىيالىزم ئېقىمىدىكىلەرگە قارشى كۈرىشى زور غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكتىن، ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ۋە كۆپ سانىدىكى ئەزالىرى ھەرخىل سوتسىيالىزم ئېقىمىدىكىلەرنىڭ تەسىرىدىن بارا ـ بارا قۇتۇلۇپ، ماركسىزمنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى ھەمدە ئىتتىپاقنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. 1847 ـ يىلى باھاردا، ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل مولنى بىرىۈسسېل ۋە پارتىغا ئەۋەتىپ، ماركس بىلەن ئېنگېلسنى ئىتتىپاققا رەسمىي تەكلىپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش پىكرىنى قوبۇل قىلدى.

1847 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقى لوندوندا تۇنجى نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىردى، ماركس، ئېنگېلس قۇرۇلتايغا قاتناشتى. قۇرۇلتاي ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقنى «كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى»غا ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى قارار قىلدى، ماركس، ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان «پۈتۈن دۇنيا پىرولېتارلىرى بىرلىشەيلى !» دېگەن شوئار ھەقىقەتچىلەر ئىتتىپاقنىڭ ئىلگىرىكى «ھەممىمىز قېرىندىش» دېگەن خاتا شوئارنىڭ ئورنىنى ئالدى. قۇرۇلتاي ئېنگېلسقا

---

① ئېنگېلس: «بىرىۈسسېل كوممۇنىستىك ئاخبارات كومىتېتىغا ئۇقتۇرۇش»، (1846 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى)»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 27 ـ توم، 71 ـ بەت.

«كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى نىزامنامىسى»نى يېزىپ چىقىشنى هاۋاله قىلدى. نىزامنامىنىڭ 1 ـ ماددىسىدا: «ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى، بۇرژۇئا هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پىرولېتارىيات هۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش، سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقنى ئاساس قىلغان كونا بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىنى يوقىتىپ، سىنىپ ۋە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى بولمىغان يېڭى جەمئىيەت بەرپا قىلىش»① دەپ ئېنىق كۆرسىتىلدى. مانا بۇ خەلقئارا كوممۇنىزم هەرىكىتى تارىخىدىكى تۇنجى پارتىيە نىزامنامىسى.

كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ماركس، ئېنگېلسنىڭ پىرولېتارىيات سىياسىي پارتىيەسى قۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ غەلىبىسى هېسابلىنىدۇ، ئۇ پىرولېتارىيات خەلقئارا ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەشكىلىي شەكلى بولۇپ، 1 ـ ئىنتېرناتسىيونالنىڭ ئاساسى هېسابلىنىدۇ. كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى تاكى 1852 ـ يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ماركس، ئېنگېلسنىڭ رەهبەرلىكىدە، كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى نۇرغۇن ئىنقىلابىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

4 ـ بۆلۈم «كومپارتىيە خىتابنامىسى»

1847 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى لوندوندا 2 ـ قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىردى، قۇرۇلتايغا گېرمانىيە، ئەنگلىيە فرانسىيە، بېلگىيە پولشا، شىۋېيتسارىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن كوممۇنىزمچىلار ۋە ماركس، ئېنگېلس قاتناشتى. قۇرۇلتاي

① ئېنگېلس: «كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى نىزامنامىسى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 572 ـ بەت.

ئىتتىپاقنىڭ نىزامنامىسىنى تەستىقلاپ، ئىتتىپاقنىڭ پىروگراممىسىنى تۇنۇپ چىقىشقا تۇتۇش قىلىدى. 10 كۈنلۈك بەس - مۇنازىرىدىن كېيىن، قۇرۇلتاي ماركس، ئېنگېلىس ئوتتۇرىغا قويغان پىرىنسىپنى ماقۇللاپ، ماركس، ئېنگېلسقا كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقنىڭ پىروگراممىسى — «كومپارتىيە خىتابنامىسى»نى يېزىپ چىقىپ، 1848 - يىلى 2 - ئايدا لوندوندا ئېلان قىلىشنى هاۋالە قىلدى.

«كومپارتىيە خىتابنامىسى» ماركسىزم ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنىڭ جەۋهىرى، «خىتابنامە» كىرىش سۆز ۋە تۆت بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىدەك:

(1) كاپىتالىزمنىڭ يوقىلىشى ۋە كوممۇنىزمنىڭ غەلىبىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە ماس كېلىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى، كاپىتالىزم مۇشۇ قانۇنىيەتكە ئاساسەن فېئوداللىق تۈزۈم ئورنىدىن غەلىبە قىلدى، ئۇ ئوخشاشلا مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە مۇقەررەر هالدا زاۋاللىققا يۈز تۇتىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن مەهسۇلاتنى خۇسۇسىيلار ئىگىلىۋېلىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتۇر. بۇ زىددىيەت كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كىرىزىس ۋە پىرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيەگە قارشى سىنىپىي كۈرىشىدە روشەن ئىپادىلەندى ۋە كەسكىنلەشتى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلىشالمىدى، بۇ بويۇنتۇرۇقنى چوقۇم پاچاقلاپ تاشلاپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تىكلەش كېرەك. شۇڭا، سوتسىيالىستىك

تۇزۇمنىڭ كاپىتالىستىك تۇزۇمنىڭ ئورنىغا دەسسەشى بۇرژۇئازىيەنىڭ يوقىلىشى ۋە پىرولېتارىياتنىڭ غەلىبە قىلىشىدۇر.

(2) پىرولېتارىيات كاپىتالىزمنىڭ گۈركىرى ۋە كوممۇنىزمنىڭ قۇرغۇچىسىدۇر.

پىرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە تەڭ پەيدا بولغان، بۇ ئىككى سىنىپنىڭ مەنپەئەتى قارىمۇقارشى بولغانلىقتىن، كېلىشتۇرگىلى بولمايدۇ. پىرولېتارىيات پەيدا بولغان كۈندىن باشلاپلا بۇرژۇئازىيەگە قارشى كۈرەش قىلدى، كۈرەش تەرەققىي قىلىپ ۋە كەسكىنلىشىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە، ئاشكارا ئىنقىلابقا ئايلىنىدۇ ھەمدە زورلۇق كۈچكە تايىنىپ بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەيدۇ. شۇڭا پىرولېتارىيات كاپىتالىزمنىڭ گۈركىرى، ئۇ كاپىتالىستىك كونا جەمئىيەتنى يوقىتىپ، سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم يېڭى جەمئىيىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان، بۇنى پىرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي ئورنى بەلگىلىگەن. پىرولېتارىيات تارىختىكى ھەرقانداق سىنىپقا ئوخشىمايدۇ. ئۇ ماشىنىلاشقان چوڭ سانائەتنىڭ مەھسۇلاتى، ئۇنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بىلەن ئالاقىسى قويۇق، ئەڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ ئىستىقباللىق سىنىپ، ماشىنىلاشقان چوڭ ئىشلەپچىقىرىش پىرولېتارىياتنى كەسپىلەشكەن چوڭ قوشۇنغا، چېنىقىشنى باشتىن كەچۈرگەن، تەشكىلچانلىققا، ئىنتىزامچانلىققا ئىگە بىر سىنىپ قىلىپ يېتىلدۈردى. پىرولېتارىيات ھېچنېمىسى يوق ھەم ئېزىلىشكە، ئېكسپلاتاتسىيەگە ئەڭ قاتتىق ئۇچرىغان، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى سىنىپ، ئىنقىلاب جەريانىدا ئۇلارنىڭ يوقىتىدىغىنى ــ زەنجىر ـ كىشەن، ئىگە بولىدىغىنى بولسا پۈتۈن دۇنيا، پىرولېتارىيات پەقەت پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازاد

قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنى ئازاد قىلالايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، پىرولېتارىيات ئەڭ شەخسىيەتسىز، ئەڭ يىراقنى كۆرىدىغان، ئەڭ ئىنقىلابىي جەڭگىۋارلىققا، مۇستەھكەم ئىرادىگە ۋە قەتئىيلىككە ئىگە سىنىپ، شۇنداقلا ئېزىلگۈچى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچى ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئىنقىلاب قىلالايدىغان بىردىنبىر سىنىپ.

(3) پىرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى پىرولېتارىياتنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلىشتىكى بىردىنبىر يولى.

دۆلەت ماشىنىسى بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېزىشىدىكى تەشكىللىك زورلۇق كۈچ قورالى، بۇرژۇئازىيە قولىدىكى كۈچلۈك دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، پىرولېتارىياتنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇپ، ئۆزىنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ كەلدى. شۇڭا پىرولېتارىيات كاپىتالىزمنى يوقاتماي، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم جەمئىيىتى قۇرماقچى بولسا، بىردىنبىر چىقىش يولى زورلۇق كۈچكە تايىنىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىشى كېرەك. پىرولېتارىيات ئۆزىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ بارلىق كاپىتالىنى تەدرىجىي تارتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى پىرولېتارىيات دۆلىتىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى تېزدىن ئاشۇرۇشى لازىم. ئەڭ ئاخىردا، بارلىق سىنىپ ۋە سىنىپىي پەرق، بارلىق سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقىنى يوقىتىپ، كوممۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشى لازىم، يەنى پىرولېتارىيات بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، چوقۇم پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى يۈرگۈزگەندىلا، ئاندىن ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلالايدۇ. بۇ ماركس، ئېنگېلسنىڭ پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى

ئىدىيەسىنى تۇنجى قېتىم ئېنىق بايان قىلىشىدۇر.

(4) كوممۇنىستىك سىياسىي پارتىيە پىرولېتارىياتنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلىشتىكى رەھبىرىي كۈچ.

پىرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيەنىڭ كۈرىشى جەريانىدا پىرولېتارىيات ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي پارتىيەسىنى تەشكىللەش زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. پىرولېتارىيات ئۆزلىرىنىڭ ئىنقىلابىي، مۇستەقىل سىياسىي پارتىيەسىنى تەشكىللىگەندىلا، ئاندىن ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل قولغا كەلتۈرۈپ، كونا دۇنيانى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى جەمئىيەت بەرپا قىلىپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئورۇنلىيالايدۇ. بۇ پارتىيە ئىلغار پىرولېتارلاردىن تەركىب تېپىشى ھەمدە ئىلمىي كوممۇنىزم نەزەريەسى بىلەن قوراللانغان بولۇشى كېرەك. بۇ پارتىيەنىڭ دەسلەپكى نىشانى بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پىرولېتارىيات ھاكىمىيىتى قۇرۇش، ئاخىرقى نىشانى بولسا ئېكسپلاتاتسىيە، سىنىپنى يوقىتىپ، كوممۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇش، كومپارتىيەنىڭ تاكتىكىسى ھازىرقى ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈمگە قارشى بارلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قوللاپ، پۈتۈن دۇنيادىكى دېموكراتىك پارتىيەلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەمكارلىقىنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈش. «كوممۇنىستلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ دەسلەپكى نىشانى ۋە مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، ئەمما نۆۋەتتىكى ھەرىكەت جەريانىدا ھەرىكەتنىڭ كېلەچىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ»[1]. ماركس، ئېنگېلس بىرلەشكىلى بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ، دەسلەپكى نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى پىرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ تۈپ نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش بىلەن ئەپچىل باغلاپ، بىرلىكسەپ پىرىنسىپنى تۇرغۇزدى.

بۇنىڭدىن باشقا، «خىتابنامە» بىر باب سەھىپە ئاجرىتىپ،

① ماركس، ئېنگېلس: «كومپارتىيە خىتابنامىسى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 1 ـ توم، 306 ـ بەت.

شۇ چاغدا كەڭ تارقالغان خىلمۇخىل «سوتسىيالىزم» ئېقىملىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسى ۋە دىنىي ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئەكسىيەتچىلىك ۋە ئالدامچىلىق خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ ماركسىزمنىڭ جەڭگىۋارلىق روھىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى.

«كومپارتىيە خىتابنامىسى»نىڭ دۇنياغا كېلىشى دەۋر بۆلگۈچ ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ ئىلمىي كوممۇنىزمنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى ۋە خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ يېڭى باسقۇچقا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. «خىتابنامە»نىڭ ئېلان قىلىنىشى، پۈتۈن دۇنيا پىرولېتارىياتىنى دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىشتىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىدىيەۋى قورال بىلەن تەمىنلەپ، ھەرقايسى دۆلەت كوممۇنىستلىرىنى ئورتاق كۈرەش قىلىش پروگراممىسىغا ئىگە قىلدى. «خىتابنامە» دۇنياغا كەلگەندىن كېيىنكى تارىخ پۈتۈن دۇنيا پىرولېتارىياتىنىڭ «خىتابنامە»دە شەرھلەنگەن ھەقىقەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش يولىدىكى كۈرەش تارىخى، ماركسىزمچىلارنىڭ ئاشكارا ھالدا دۇشمەنلەر ياكى ماركسىزم ۋىژىسكىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ماركسىزمغا قارشى تۇرىدىغان دۇشمەنلەر بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەش تارىخىدۇر. «خىتابنامە»نىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى مەڭگۈلۈك بولۇپ، «ئۇنىڭ روھى تا ھازىرغىچە مەدەنىيەتلىك دۇنيادىكى بارلىق تەشكىللىك كۈرەش قىلىۋاتقان پىرولېتارىياتنى رىغبەتلەندۈرۈپ كەلمەكتە»①.

① لېنىن: «فىرىدىخ ئېنگېلس»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ نەشرى، 1 ـ توم.

ئونىنچى باب

1848 ـ يىلىدىكى ياۋروپا ئىنقىلابى

1848 ـ يىلى، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئىنقىلاب دولقۇنى ئاستىدا قالدى، پالېرمو، پارىژ، بېرلىن، ۋېنا، پراگا، بۇداپېشت قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئىنقىلاب پارتلىدى.

1848 ـ يىلىدىكى ياۋروپا ئىنقىلابى ــ سانائەت ئىنقىلابى ياۋروپا قىتئەسىدە غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا يۈز بەردى. پىرولېتارىيات سىنىپ بولۇپ شەكىللىنىپ، سىياسىي سەھنىگە چىقتى. شۇڭا ئىنقىلاب مۇرەككەپ سىنىپىي كۈرەش ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلدى، بىر تەرەپتىن بۇرژۇئازىيە ۋە ئەمگەكچى خەلق فېئودال كۈچلەر بىلەن ئېلىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇرژۇئازىيە پىرولېتارىيات بىلەن ھايات ـ ماماتلىق كۈرىشى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ ئاجىز، مۇرەسسەچى، جۇرئەتسىزلىكىنى بەلگىلىدى. ئۇلار 17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئەنگلىيە ـ فىرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى دەۋرىدىكى ئىنقىلابىي روھىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى.

1 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە ئىنقىلابى

1. پارىژ فېۋرال ئىنقىلابى

ئىيۇل خانىدانلىقى پۈتۈنلەي بۇرژۇئازىيەنىڭ ھاكىمىيىتى ھېسابلانمايتتى، پەقەت يۇقىرى قاتلامدىكى بۇرژۇئازلارنىڭ

هاكىمىيىتى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە هاكىمىيەتنى ئاز ساندىكى پۇل مۇئامىلە ئاقسۆڭەكلىرى تۇتۇپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بانكىرلار، بىرژا غوجايىنلىرى، تۆمۈرىيول غوجايىنلىرى، كان غوجايىنلىرى، ئورمان ئىگىلىرى ۋە ئۇلار بىلەن ئالاقىسى قويۇق بولغان چوڭ پومبىشچىكلار بار ئىدى. پادىشاھ لۇئى فىلىپ بولسا مۇشۇ گۇرۇھنىڭ ۋەكىلى ئىدى خالاس. ئىيۇل خانىدانلىقى دەۋرىدە، سايلام هوقۇقى بارلارمۇ مۇشۇ قاتلامدىكى كىشىلەر ئىدى. ئاساسىي قانۇندا بىۋاستە 200 فرانك باج تاپشۇرغانلارغا سايلام هوقۇقى بېرىلەتتى. مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە كەڭ ئىشچىلار ئاممىسى، دېھقانلار، ئۇششاق بۇرژۇئازلارلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي گۇللەنگەن سانائەت كارخانىچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا بۇرژۇئازلارنىڭمۇ سايلام هوقۇقى يوق ئىدى. يۇقىرى قاتلامدىكى بۇرژۇئازلارنىڭ سايلام هوقۇقى بىلەن هاكىمىيەتنى مونوپول قىلىۋېلىشى ئوتتۇرا بۇرژۇئازلار بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ نارازلىقىنى قوزغاۋاتقان سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇ پۇل مۇئامىلە ئاقسۆڭەكلىرى فرانسىيە هاكىمىيىتىنى مونوپول قىلىۋېلىپلا قالماي، يەنە تېخى قولىدىكى هوقۇقتىن پايدىلىنىپ دۆلەت ئىقتىسادىنى كونترول قىلىپ، دۆلەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى شۇلۇۋالدى ۋە ئوغرىلىدى، قانۇنسىز ۋاستىلەر بىلەن بازارنى قالايمىقان قىلىپ، فرانسىيە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت ساهەسىنىڭ نورمال تەرەققىياتىغا توسالغۇ پەيدا قىلدى. بۇ ئوتتۇرا، كىچىك بۇرژۇئازلارنىڭ ئىيۇل خانىدانلىقى هۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولۇشىدىكى يەنە بىر مۇهىم سەۋەب ئىدى، ئىيۇل خانىدانلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا، فرانسىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كەتتى. دېھقانلار هۆكۈمەتنىڭ ئېغىر باج ـ سېلىقى ۋە يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرزنىڭ قوش زۇلمى ئاستىدا يېرىم ئاچ، يېرىم يالىڭاچ تۇرمۇش كەچۈردى، ئىشچىلار تويماس كاپىتالىستلارنىڭ

شۇلۇڭلىشى نەتىجىسىدە بارغانسېرى نامراتلىشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ھالەتكە نارازى بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

ئوتتۇرا، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىچىدىن خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقى 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بولدى. ئىنقىلابنىڭ بىۋاستە ئوبيېكتىپ ۋەزىپىسى، ئىچىدىن خانىدانلىقىدىكى پۈتۈن مۇئامىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، پىرولېتارىيات دېموكراتىيەسىنى ئورنىتىپ، فرانسىيەنىڭ سىياسىي ئۇستۇقۇرۇلمىسىنى كاپىتالىزمنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا لايىقلاشتۇرۇش بولدى.

ئىچىدىن خانىدانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئۇششاق بۇرژۇئاز سوتسىيالىزمچىسى لۇئى بلانك ئىشچىلار ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىر قوزغىدى. لۇئى بلانك 1840 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئەمگەكنى تەشكىللەش» ناملىق ئەسىرىدە: ئىشچىلارنىڭ نامراتلىقى، چۈشكۈنلىشىشى، جىنايەت ئۆتكۈزۈشى ۋە نادانلىقىنى كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئەركىن رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئەمگەك تەشكىللەنسە بۇ ھادىسىنى يوقاتقىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. شۇڭا ئۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مەبلەغ ئاجرىتىپ «ئىجتىمائىيلاشقان زاۋۇت» قۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىللەشكە ۋە يېتەكچىلىك قىلىشقا دۆلەت مەسئۇل بولۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ بۇنداق «ئىجتىمائىيلاشقان زاۋۇت» ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلسا، خۇسۇسىي كاپىتالىستىك كارخانىلارنى سقىپ چىقىرىپ، ئىشچىلارنىڭ ئازادلىقىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ ئىشچىلارنىڭ ئازادلىق ئۇمىدىنى بۇرژۇئازىيە دۆلىتىگە باغلاپ، سىنىپلار ھەمكارلىقىنى تەشەببۇس قىلىپ، بۇرژۇئازىيە دۆلىتىنى سىنىپتىن ھالقىغان

نەرسە قاتاردا كۆردى. ئۇنىڭ بۇ خىل ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسى نۇرغۇن ئىشچىلارنى قايمۇقتۇرۇۋەتتى. ئۇلار ئىيۇل خانىدانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە دۆلىتىنىڭ يارديمىگە تايىنىپ ئىشچىلارنىڭ ئازاد بولىدىغانلىقىغا سەبىلەرچە ئىشەندى.

ئىيۇل خانىدانلىقىغا قارشى تۇرىدىغان بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي كۆزقارىشى ۋە تەشەببۇسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئۇچ چوڭ گۇرۇھنى شەكىللەندۇردى: بىرىنچى، خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھى، بۇ گۇرۇھقا بارلوۋ باشچىلىق قىلدى. بۇ ھۆكۈمرانلار سىنىپىدىن بۆلۈنۈپ چىققان گۇرۇھ بولۇپ، ئوتتۇرا بۇرژۇئازلار ۋە بىر قىسىم چوڭ بۇرژۇئازلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلار پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى تۇرمىدى، پەقەت سايلام ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتتى، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى تازىلاپ، خىيانەتچىلىك، چىرىكلىك ھادىسىلىرىنى تۈگىتىپ، پاك ـ دىيانەتلىك ھۆكۈمەت قۇرۇش قاتارلىق بىرقانچە خىل ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئىككىنچى، بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى. بۇ گۇرۇھ لامارتىن باشچىلىقىدىكى «مىللىي گېزىت»چىلەرنى يادرو قىلغان، يازغۇچى، ئادۋوكات، ئوفىتسېر ۋە ئەمەلدارلاردىن تەركىب تاپقان كوممۇنىزم ئىدىيەسىگە ئىگە مۇلۇكدارلار بولۇپ، ئۇلار پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، جۇمھۇرىيەت ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلىپ، تاموژنا بېجى سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلاتتى، شۇڭا ئۇلار سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇچىنچى، ئۇششاق بۇرژۇئا دېموكراتچىلار گۇرۇھى. بۇ گۇرۇھ «ئىسلاھات گېزىتى»چىلىرىنى يادرو قىلغان، كىچىك ئوستىخانا غوجايىنلىرى، ماگىزىن غوجايىنلىرى، ئۇششاق ھۇنەرۋەنلەر ۋە ئۇششاق زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان گۇرۇھ ئىدى. ئۇلار ئىيۇل خانىدانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،

جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماستىن، يەنە تېخى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاشنى، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى ئىيۇل خانىدانلىقىغا قارشى كۈرەشتە خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھىغا قارىغاندا تېخىمۇ قەتئىي بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە ئىدى. چۈنكى ئۇلار پۈل مۈلۈكىگە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندا، ئىنقىلابنى قوللاپ، ئىنقىلاب ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى كۆتۈرمەكچى بولدى، ئەمما ئىنقىلاب تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقاندا، بولۇپمۇ پىرولېتارىيات ئىنقىلاب جەريانىدا ئۆز تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا بولسا، ئىنقىلابتىن قورقىتى، ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى، ھەتتا ئىنقىلابقا ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشى تۇردى.

1840 ـ يىلى كېزو ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا باشلىدى. دەسلەپتە ئۇ نامدا تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىچكى كابىنېتنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. 1847 ـ يىلى رەسمىي باش ۋەزىر بولدى. ئۇ پۈل مۈلۈكىگە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سادىق ۋەكىلى بولۇپ، ئىشچىلار ۋە ئەمگەكچى خەلقنى دۈشمەنلىك بىلەن قارايتتى، بۇرژۇئازىيەنىڭ دېموكراتىك ئىسلاھاتىغىمۇ جاھىللىق بىلەن قارشى تۇراتتى. كىشىلەر سايلىغۇچىلارنىڭ مال ـ مۈلۈك سالاھىيىتىنى تۆۋەنلىتىپ، سايلىغۇچىلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇ نومۇس قىلماي: «ئەپەندىلەر، سىلەر بېيىكلار ! باي بولساڭلار ئاندىن سايلىغۇچىلارغا ئايلىنىسىلەر» دېدى.

1845 ـ ۋە 1846 ـ يىلى تاتلىق ياڭيۇ زىياندىن ھاشارىتى ئاپىتى ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەردى، 1847 ـ يىلى ئەنگلىيەدە باشلانغان ئىقتىسادىي كىرىزىس تېزلىكتە

فىرانسىيەگە كېڭىيىپ نۇرغۇن زاۋۇتلار تاقالدى، زور تۇركۈمدىكى ئىشچىلار ئىشسىز قالدى، بەزى رايونلاردىكى ئىشسىزلارنىڭ سانى شۇ رايوندىكى ئومۇمىي ئىشچىلار سانىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىدىن ئېشىپ كەتتى. ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىمۇ 50% – 60% تۆۋەنلىدى. پومېشچىكلار بىلەن كاپىتالىستلار ئاشلىق ھايانكەشلىكى بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ كەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ پومېشچىكلارنىڭ قورۇقلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئاشلىق ئامبارلىرىنى بۇلىدى. ئاچارچىلىقتا قالغان كىشىلەر مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە دېگۈدەك مالمانچىلىق تۇغدۇردى. ئىشچىلار ئاممىسىمۇ ئۆزۈكسىز ئىش تاشلاش دولقۇنى قوزغاپ، زاۋۇت غوجايىنلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىشىگە ۋە ئىيۇل خانىدانلىقىنىڭ زوراۋان ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى.

ئىشچى ـ دېھقانلارنىڭ كۈرەش كەيپىياتى كۈنسېرى جانلىنىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھى ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن «زىيادەت ھەربكىتى»نى قوزغىدى، يەنى زىيادەت بېرىش نامى بىلەن ئاممىۋى خاراكتېرلىك سىياسىي يېغىلىش ئۆتكۈزۈپ، سايلام تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى. 1847 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، پارىژدا مىڭدىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان سايلام ئىسلاھاتىنى ھىمايە قىلىش تۈنجى زىيادىتى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ زىيادەتتىن كېيىن، فىرانسىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سايلام ئىسلاھاتىنى ھىمايە قىلىش زىيادەتلىرى بەس ـ بەستە ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ھەربىكەت خەلق ئاممىسىنىڭ كەڭ ئاۋاز قوشۇشىغا ئېرىشىپ، ئاممىنى قوزغاش رولىنى ئويناندى.

پادىشاھ لۇئى فىلىپ سايلام ئىسلاھاتى زىيادىتى ھەربىكىتى ئۆزىگە ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلدى دەپ قاراپ، خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھى 1848 ـ يىلى 1ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پارىژدا

ئۆتكۈزمەكچى بولغان زىياپەت پائالىيىتىنى پەرمان چۈشۈرۈپ چەكلىدى. خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھى بۇ قېتىملىق زىياپەتنى 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈشكە ئۆزگەرتىشنى ھەمدە شۇ كۈنى تىنچ نامايىش قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈش ئەركىنلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرۈشنى قارار قىلدى. ئەمما ھۆكۈمەت پەرمان چۈشۈرۈپ، بارلىق سىياسىي يىغىلىش ۋە نامايىش قىلىشنى چەكلىدى ھەمدە زۆرۈر تېپىلغاندا قورال كۈچى ئىشلىتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھى بۇ ئىشتىن باش تارتتى.

ئەمما، پارىژ پىرولېتارلىرى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى باش تارتمىدى، ئۇلار 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزدى. شۇ كۈنى چۈشتە نامايىشچى ئامما «كېزونى يوقىتايلى !»، «ياشىسۇن ئىسلاھات !» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، كېزونىڭ ئۆيى ئالدىغا توپلىنىپ، ئۇنىڭ ئۆيىنىڭ دېرىزە ئەينەكلىرىنى چېقىپ تاشلىدى.

كەچقۇرۇن نامايىشچىلار ھەرقايسى كوچىلارغا تارقىلىپ، كوچا يوللىرىنى بۇزۇپ، ئاممىۋى پەيتونلارنى ئۆرۈپ كوچا ئىستېھكامى ياسىدى. باستىللىي مەيدانىدا ساقچىلارنىڭ بىر پايلاقچىسىنى ئامما ئۆلتۈرۈۋەتتى. قورال ـ ياراغ ماگىزىنلىرىمۇ چېقىپ تاشلاندى. 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئەتىگەندە، ئىنقىلابچى ئامما ھۆكۈمەت ئارمىيەسى بىلەن كوچا ئۇرۇشى قىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. زور تۇركۈمدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئاممىنى باستۇرۇش بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلمايلا قالماستىن، بەلكى ئىنقىلابنى ئوچۇق ـ ئاشكارا قوللىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا، لۇئى فىلىپ ئائىلاج كېزونى ۋەزىپىدىن قالدۇرۇپ، ئەركىنلىك ئىدىيەسى بىلەن ئابرۇي قازانغان گىراف مولنى يېڭى ھۆكۈمەت تەشكىللەشكە بۇيرۇپ، ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇشقا ئۇرۇندى. كېزونىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى خەۋىرى

تارقالغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە مەقسەتكە يەتتۇق دەپ قاراپ، ئىيۇل خانىدانلىقى بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ھاكىمىيەتنى ئورتاق باشقۇرۇشقا تەييارلاندى. ئەمما، پارىژ پىرولېتارىياتى ئىيۇل خانىدانلىقىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئاغدۇروپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىش ئىرادىسىگە كەلدى ۋە ئىستىھكاملارنى چىڭ ساقلاپ، داۋاملىق جەڭ قىلدى. 23 ـ كۈنى كېچىدە تۇمەنلىگەن ئىشچىلار ۋە ئىنقىلابچى ئاممىا مەشئەللەرنى كۆتۈرۈپ «جۇمھۇرىيەت قۇرايلى !» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، تاڭ ئاتقۇچە نامايىش قىلدى. قوراللىق ئىشچىلار شۇ كۈچى كېچىسى 1500 دىن ئارتۇق كوچا ئىستىھكامى ياسىدى.

قوزغىلاڭ تېز سۈرئەتتە كېڭەيدى، 24 ـ كۈنى سەھەرگىچە پارىژدىكى پىرولېتارىيات ۋە ئاممىا پارىژدىكى بارلىق ھەربىي گازارمىا ۋە قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتلىرىنى ئىگىلىدى ھەمدە «لۇئى فىلىپنى يوقىتايلى !»، «ياشىسۇن جۇمھۇرىيەت !» دېگەن شوئالارنى توۋلاپ، پادىشاھ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلدى. داغدۇغىلىق ئىنقىلاب ۋەزىيىتى گىراف مولنى كابىنېت تەشكىللەشتىن يالتىيىشقا مەجبۇر قىلدى. لۇئى فىلىپ ۋەزىيەتنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئېلىۋېلىشقا ئولگۈرمەيلا ئەنگلىيەگە قېچىپ كەتتى. قوزغىلاڭچى ئاممىا پادىشاھ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، بۇرژۇئازلار ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە قانۇن چىقىرىش يىغىنى ئېچىپ، لۇئى فىلىپنىڭ چوڭ نەۋرىسى گىراف پارىژنى پادىشاھلىق تەختىگە چىقارماقچى بولۇۋاتاتتى. قوزغىلاڭچىلار قانۇن چىقىرىش يىغىنىنى تارقىتىۋېتىپ، بۇرژۇئازلارنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش سۇيىقەستىنى تارمار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، فېۋرال ئىنقىلابى غەلبە قىلدى.

پارىژ پىرولېتارىياتى ۋە ئىنقىلابچى ئاممىا كوچا ئۇرۇشى قىلىۋاتقاندا، بۇرژۇئازىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىنقىلاب

مېۋىسىنى تارتىۋالدى. 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كەچتە، شەھەر مەمۇرىيىتى زالىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت 11 كىشىدىن تەشكىللەندى، بۇ 11 كىشىنىڭ ئىككى نەپىرى خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھتىن، بەش نەپىرى بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھىدىن، ئىككى نەپىرى ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلىرى گۇرۇھىدىن، ئىككى نەپىرى ئىشچىلار ۋەكىلى، يەنى لۇئى بلانك ۋە ئالبېرتتىن تەركىب تاپتى. قارىماقتا، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئىنقىلابقا قاتناشقان ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەر بۇرژۇئازىيەنىڭ ۋەكىللىرى بولۇپ، مۇھىم ئورۇنلارنى، يەنى رەئىسلىكنى دىيوپون. دې. رېل، تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنى لامارتىن، ئەدلىيە مىنىستىرىنى كىرىمئەي، دېڭىز ئارمىيە مىنىستىرىنى ئاراگ، مالىيە مىنىستىرىنى گارنىئەي بارراس ئىگىلىۋالدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە قاتناشقان ئىشچىلار ۋەكىللىرى بۇرژۇئازىيەنىڭ قۇيرۇقى بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن، پارىژ فېۋرال ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە مېۋىسى بۇرژۇئازىيەنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

بۇرژۇئازىيەنىڭ ھاكىمىيەتنى شۇنچە ئاسان قولغا كىرگۈزۈۋېلىشىدا تۆۋەندىكىدەك ئىككى ئاساسلىق سەۋەب بار: بىرىنچى، ئىنقىلابتىن ئىلگىرى بۇرژۇئازىيە سىياسىيونلىرى ئىيۇل خانىدانلىقىغا ئاكتىپ قارشى تۇرۇپ، ھەرخىل تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئامما ئىچىدە خېلىلا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولۇۋالدى. ئىككىنچى، ئىنقىلابتىن ئىلگىرى ئىسلاھاتچى لۇئى بلانكنىڭ ئىدىيەسى ئىشچىلارنى بىخۇدلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپ، ئىشچىلارنى بۇرژۇئازىيە تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى ئۆستۈرۈشكە يارىدەم قىلىدىغانلىقىغا ئىشەندۈرۈپ قويدى.

ئىشچىلار سىنىپى گەرچە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالالمىغان

بولسمۇ، ئەمما ئۇلار تېخى قورال تاشلىمىغاچقا، پۈتۈن ۋەزىيەتنى كونترول قىلغۇدەك كۈچى بار ئىدى. شۇڭا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىر قاتار مەسىلىلەردە ئىشچىلار سىنىپىغا يول قويۇپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

بىرىنچى، پارتۇ ئىشچىلىرىنىڭ بېسىمى بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى. بۇ فىرانسىيە 2 ـ جۇمھۇرىيىتى دەپ ئاتالدى. شۇ چاغدىكى ئىشچىلارنىڭ نەزىرىدە، بۇ جۇمھۇرىيەت «سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت» بولۇشى كېرەك ئىدى، «سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت»تە خەلق ئاممىسى سىياسىي ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولۇپلا قالماي، يەنە كاپىتالىستلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلمىز دەپ خام خىيال قىلغانىدى. ئەمما، بۇرژۇئازىيە جۇمھۇرىيەتنى بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قورالى قىلىشقا تىرىشتى.

ئىككىنچى، 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، پارتۇ ئىشچىلىرى نامايىش جەريانىدا «ئەمگەك مىنىستىرلىقى» تەسىس قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت گەرچە «ئەمگەك مىنىستىرلىقى» قۇرۇشقا قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما «ئىچىلار مەسىلىسى كومىتېتى» قۇرۇپ، مۇرەسسە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ كومىتېت پارتۇ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى جايلاشقان ئورۇندا ئەمەس، بەلكى شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى لىيوكسېمبۇرگ سارىيىدا تەسىس قىلىنغاچقا، لىيوكسېمبۇرگ كومىتېتى دەپمۇ ئاتالدى. بۇ كومىتېتقا لۇئى بلانك بىلەن ئالبېرت رىياسەتچىلىك قىلدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ كومىتېتنىڭ يا راسخوتى، يا ئەمەلىي ھوقۇقى، يا كونكرېت مەجبۇرىيىتى يوق بولۇپ، ئىسمى بار جىسمى يوق ئورگان ئىدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ لۇئى بلانك بىلەن ئالبېرتنى كومىتېتقا رىياسەتچىلىك قىلىشقا بەلگىلىشىدە، بۇ

ئىككى نەپەر ئىشچىلار ۋەكىلىنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتىن سىقىپ چىقىرىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لۇئى بلانك بۇ كومىتېتقا رىياسەتچىلىك قىلىش جەريانىدا، زىيانلىق رول ئويناندى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپىراتىپى قۇرۇش، ئاممىۋى ئاشخانىلارنى ئېچىش قاتارلىق نۇرغۇن ئىسلاھات لايىھەلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىشچىلارغا بۇ لايىھەلەرنى سىنىپىي ھەمكارلىق ئاساسىدا، تىنچ يول بىلەن ئەملگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، سىلەر ھۆكۈمەتنىڭ بۇ لايىھەلەرنى ئەملىيلەشتۈرۈشىنى كۈتسەڭلار بولىدۇ، دەپ تەشۋىق قىلدى. لۇئى بلانكنىڭ بۇ قىلمىشى ئىشچىلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى، ئۆزى بولسا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ خائىنىغا ئايلىنىپ قالدى.

ئۇچىنچى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئىشچىلارنىڭ «ئىجتىمائىيلاشقان زاۋۇت» قۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن، 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى دۆلەتلىك زاۋۇت قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. ئىشچىلار ئەمگەكچىلەرنى ئازاد قىلىش مەقسىتىگە يەتتۇق، دەپ نادانلارچە ئىشىنىپ قالدى. ئەمما ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت مۇشۇ چارە ئارقىلىق، ئىشچىلارنىڭ ئىدىيەۋى قورالىنى تارتىۋېلىش چوتىنى سوقتى. شۇ چاغدا، لۇئى بلانكنىڭ ئەمگەكنى تەشكىللەش ئىدىيەسى ئىشچىلار ئارىسىدا ناھايىتى زور ئالقىشقا ئېرىشكەنىدى. بۇ خىل ئىدىيە ئەلۋەتتە زىيانلىق ئىدى، ئەمما بۇرژۇئازىيەنىڭ نەزىرىدە ھەرقانداق شەكىلدىكى سوتسىيالىزمنىڭ ھەممىسى خەتەرلىك ئىدى. ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن دۆلەتلىك زاۋۇت قۇرۇش چارىسى ئارقىلىق، بۇ «ئىجتىمائىيلاشقان زاۋۇت»نى لۇئى بلانك تەشەببۇس قىلغان دەپ ئۇنىڭغا ئارتتى، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتلىك زاۋۇتتا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى قەستەن ناچارلاشتۇرۇپ، سوتسىيالىزمنىڭ ئىشچىلار ئارىسىدىكى تەسىرىنى ئازايتماقچى بولدى، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ مەقسىتى

ئەمەلگە ئاشمىدى، ئىشچىلار بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا سوتسىيالىزمغا تەلپۈندى.

تۆتىنچى، ئىشچىلارنىڭ بېسىمى بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت يەنە پەرمان چۈشۈرۈپ، پارتۇ ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ۋاقتىنى 10 سائەتكە قىسقارتتى، يەنە ئىشچىلارنىڭ يېغىلىش ئۆتكۈزۈش، ئۈيۈشمىلارغا ئۈيۈشۈش، مەتبۇئات ئەركىنلىكىگە سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ چاغدا پارتۇدا نۇرغۇن سىياسىي كۇلۇبلار قۇرۇلۇپ، ئىشچىلار بىلەن ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار گۇرۇھىنى ئىتتىپاقلاشتۇردى. 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى قەرزدارلارنى قامىقا ئېلىش قانۇنى (بۇ قانۇن بويىچە، قەرەلى توشقاندا قەرزنى قايتۇرالمىغانلار جەزمەن تۇرمىدە ياتاتتى) بىكار قىلىندى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ بۇ يول قويۇش چارلىرىدە ساختىلىق كۆپ بولۇپ، ئىشچىلارنى بىخۇدلاشتۇرۇش رولىنى ئويناندى. ئىشچىلارنىڭ بىخۇدلاشقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئازىيە ئىشچىلارنى يېتىم قالدۇرۇپ، جان ـ جەھلى بىلەن ئۆز كۈچىنى زورايتتى. بىرىنچىدىن، 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، «ئالاھىدە ھەربىكەت ئەترىتى»«قۇرۇش نامى بىلەن لۇكچەك ـ ئالىقانالارنى توپلاپ قورالاندۇرۇپ، ئىشچىلار سىنىپىغا تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلىق كۆردى. ئىككىنچىدىن، 3 ـ ئاينىڭ 16ـ كۈنى ئەسلىدىكى يەر بېجىنى 45% كە ئۆستۈرۈش ھەقىقىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، يىغىلغان باج سوممىسى بىلەن دۆلەتلىك زاۋۇتتىكى ھۇرۇن ئىشچىلارنى باقمىز دەپ ئىغۋا تارقىتىش ئارقىلىق، قالاق دېھقانلارنىڭ ئىشچىلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى. ئۈچىنچىدىن، ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى كوممۇنىستلار، ئۇلار خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈكىنى مۇسادىرە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ دەپ، دېھقانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلارنى قورقۇتتى. بۇ ئارقىلىق خېلىلا كۆپ ساندىكى دېھقانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىغا قارىتا ھەزەر ئەيلەش ۋە قورقۇش

ھېسسىياتىنى قوزغىدى. تۆتىنچىدىن، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئىشچىلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلىپ، باشقا جايدىن 100 مىڭ كىشىلىك مىللىي قوغدىنىش ئارمىيەسى يۆتكەپ، پارىژغا ئورۇنلاشتۇردى.

شۇنداق قىلىپ، فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىنكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەرەققىياتى ئىشچىلارنىڭ يېتىم ۋە مۇداپىئەسىز قېلىشى، بۇرژۇئازىيەنىڭ كۈچىنىڭ زورىيىپ كېتىشى بىلەن نەتىجىلەندى. 5 ـ ئايدا ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە ۋەزىيەتنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىلىق بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئىشچىلار سىنىپىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئىيۇن قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

2. ئىيۇن قوزغىلىڭى

1848 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى، سايلام ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما دېھقانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار بۇرژۇئازىيەنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى بىلەن ئىشچىلار سىنىپىغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارىغاچقا، سايلامدا بۇرژۇئازىيە سىياسىيونلىرىغا ئاۋاز بەردى. نەتىجىدە، بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى مۇتلەق ئۈستۈنلۈك بىلەن غەلىبە قىلدى. 880 نەپەر ۋەكىل ئىچىدە، بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى 550 ئورۇنغا، خانىدانلىق ئۆكتىچى گۇرۇھى 212 ئورۇنغا، ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار گۇرۇھى 100 ئورۇنغا، ئىشچىلار ۋەكىللىرى ئاران 18 ئورۇنغا ئېرىشتى. بىلانك قاتارلىق ئىشچىلار يولباشچىلىرى سايلامدىن چۈشۈپ قالدى. 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى ئېچىلىپ، 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىجرائىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلىپ،

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئورنىنى باستى. ئىجرائىيە كومىتېتى ئاراگ باررېس، ماري راماتتىن، لاتوۋرىت، لوران قاتارلىق بەش كىشىدىن تەشكىللەندى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆپ سانلىق كىشىلەر بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار گۇرۇھى ۋەكىلى ئىدى، پەقەت لورانلا ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتلار گۇرۇھى ۋەكىلى بولۇپ، ئىشچىلار ۋەكىللىرى پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىلغانىدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى ئېچىلىپ، ئىجرائىيە كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى، ئىشچىلار سىنىپى ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى، دەپ قاراپ ئىشچىلار سىنىپىغا قارشى ھۇجۇمغا ئاتلاندى: پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇيۇشمىلارغا ئۇيۇشۇش، يىغىلىش ئۆتكۈزۈشنى مەنئى قىلدى، لېۋكسېمبۇرگ كومىتېتىنى تارقىتىۋەتتى. 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ دۆلەتلىك زاۋۇتلارنى تاقىدى. بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەتلىك زاۋۇتلارنى تاقىشىغا بىرىنچىدىن، دۆلەتلىك زاۋۇتلاردىكى ئىشچىلار بىلەن ئىشچىلار ئىنقىلابى تەشكىلاتىنىڭ ئالاقىسى بولغانلىقى، بۇ بۇرژۇئازىيەنى ئەندىشىگە سېلىپ قويغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، كارخانا غوجايىنلىرىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشتىن تەلەپ قىلغانلىقى سەۋەب بولدى. 1848ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ئىقتىسادىي كىرىزىس سەل پەسەيىپ، كارخانا غوجايىنلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتمەكچى بولدى. ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇلار دۆلەتلىك زاۋۇتلارنى تاقاشنى تەلەپ قىلدى، ئۇچىنچىدىن، بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمىتى دۆلەتلىك زاۋۇتلارنى تاقاش ئارقىلىق، ئىشچىلار توپىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىشچىلارنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى يوقاتماقچى بولدى. دېمەك، بۇرژۇئازىيە قەستەن قانلىق ۋەقە پەيدا قىلىشنى كۆزلىگەنىدى، بۇرژۇئازىيەنىڭ غالجىرلارچە ھۇجۇمغا ئۆتۈشى، بولۇپمۇ دۆلەتلىك زاۋۇتلارنى تاقىشى ئىيۇن

قوزغىلىڭنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى.

ئىيۇن قوزغىلىڭى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پارتلاپ، تۆت كۈن داۋاملاشتى. ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئالاھىدىلىكى بار: بىرىنچى، بۇ بىر ئاممىۋى خاراكتېرلىك قوزغىلاڭ بولۇپ، دۆلەتلىك زاۋۇت ئىشچىلىرىدىن باشقا، ئادەتتىكى ئىشچىلارمۇ كۆرەشكە قاتناشتى. ئىككىنچى، بۇ قوزغىلاڭ پىرولېتارىيات سوتسىيالىزمى تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قوزغىلاڭ جەريانىدا «ئادەم ئادەمنى ئېزىدىغان تۈزۈمنى يوقىتايلى ! ھەمكارلىق خاراكتېرىدىكى ئەمگەكنى تەشكىللەش ئۈسۈلى ياشىسۇن !» دېگەن شوئارلارنى توۋلىدى. ئۈچىنچى، قوزغىلاڭچىلار ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى تارقىتىۋېتىپ، يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىش، بارلىق كارخانىلارنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، مەجبۇرىي مائارىپ تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشنى مەزمۇن قىلغان پىروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تۆتىنچى، قوزغىلاڭ خېلىلا كۆچلۈك تەشكىلچانلىققا ئىگە بولۇپ، بىرقەدەر مۇكەممەل پىلان بويىچە ئېلىپ بېرىلدى. پارتىزانلاڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىنقىلابىي باش ئىشتابى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇش پىلانىنى كېرسوس بېكىتتى. بەشىنچى، قوزغىلاڭچىلار قورقماس ئىنقىلابىي جاسارىتىنى ئىپادىلىدى.

قوزغىلاڭ ئالدىدا، بۇرژۇئازىيە ئالاقزەدىلىككە چۈشۈپ، بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇردى. 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتى ئىجرائىيە كومىتېتىنى تارقىتىۋېتىپ، جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھىغا تەۋە گېنېرال كاۋنياكقا بارلىق ھوقۇقنى بېرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ھەربىي ھەرىكىتىگە مەسئۇل قىلدى. ئالاھىدە ھەرىكەت ئەترىتىمۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا قاتناشتى. ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرق چوڭ ئىدى، قورال ـ ياراغ، ھەربىي جابدۇقلىرى ناھايىتى ناچار 50 ـ 60 مىڭ كىشىلىك قوزغىلاڭچى، قورال ـ ياراغلىرى سەرخىل، زەمبىرەك

بىلەن قوراللانغان 300 مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت ئارمىيەسىگە قارشى جەڭ قىلدى. شۇڭا 26 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىستىھكامى قولدىن كەتتى. داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلغان ئىيۇن قوزغىلىڭى مۇشۇنداق مەغلۇپ بولدى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت مەغلۇپ بولغان قوزغىلاڭچىلاردىن قانلىق قىساس ئالدى. ئۇرۇشتا 5000 قوزغىلاڭچى باتۇرلارچە قۇربان بولدى، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە 11 مىڭ قوزغىلاڭچى قىرغىن قىلىندى. ھۆكۈمەت ئارمىيەسى ئىشچى كىيىمى كىيگەن ئادەمنى كۆرسىلا ئۆلتۈردى. ئەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا ئايالىلار ۋە بالىلارنىمۇ ئېتىپ تاشلىدى. قولغا ئېلىنغانلارنىڭ سانى 25 مىڭغا يەتتى. گەرچە ئۇلارنىڭ يېرىمى دەلىل - ئىسپات تولۇق بولمىغانلىقتىن قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، قالغان يېرىمى باشقا جايلارغا پالىنىپ جاپالىق ئەمگەككە سېلىندى.

ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئاساسەن پارتىز ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلاڭدا يېتىم قالغانلىقى سەۋەبىدىن بولدى. بىرىنچىدىن، ئۇششاق بۇرژۇئازلار بۇرژۇئازىيە تەرەپتە تۇرۇپ ئىشچىلارغا قارشى چىقتى. ئىيۇن قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، پارتىز ئۇششاق بۇرژۇئازلىرى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ھەربىي ھەرىكىتىگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن قاتناشتى. ئىككىنچىدىن، دېھقانلارمۇ بۇرژۇئازىيە تەرەپكە ئۆتۈۋالدى. فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، بۇرژۇئازىيەنىڭ قۇتراتىشى بىلەن دېھقانلاردا ئىشچىلار سىنىپىغا نىسبەتەن ئاداۋەت پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشچىلار سىنىپى دېھقانلارغا قارىتا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز يېنىغا تارتمىدى. نەتىجىدە ئىيۇن قوزغىلىڭىدا دېھقانلار بۇرژۇئازىيەنىڭ زاپاس كۈچى بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا، نۇرغۇن يېزىلاردىكى باي دېھقانلار ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى بۇرژۇئازلارنىڭ پىدائىي

قوشۇنىغا قاتنىشىپ، پارتىزانغا بېرىپ ھۆكۈمەتكە ياردەملەشتى. ئەلۋەتتە، بەزى رايونلاردىكى نامرات دېھقانلار ئىيۇن قوزغىلىڭىغا ئانچە ـ مۇنچە ھېسداشلىق قىلدى. رويال ئۆلكىسى كاگول ناھىيەسىدىكى بىر دېھقان مۇنداق دېگەن: «قوزغىلاڭچىلار سەممىي كىشىلەر»، «ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلەر ھۆكۈمەتنىڭ قۇربانلىقىغا ئايلىنىپ كەتتى»، «بۇ ھۆكۈمەت غۇلاپ چۈشكۈدەك». دېھقانلارنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ زاپاس كۈچى بولۇپ قېلىشىدا تۆۋەندىكىدەك چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي سەۋەب بار: بىرىنچى، فىرانسىيە دېھقانلىرى بۇرژۇئازىيەنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ فېئودالىزىم زۇلۇمىدىن قۇتۇلغان بولغاچقا، بۇرژۇئازىيەنىڭ تەسىرىنى ناھايىتى ئاسان قوبۇل قىلدى. ئىككىنچى، فىرانسىيە دېھقانلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا يېزا بۇرژۇئازىيەسى بولۇپ بۆلۈنۈپ چىقىپ، دېھقانلار بىلەن شەھەر كاپىتالىستلىرى ئارىسىدا كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىشىغا ياردەملەشتى. فىرانسىيەدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق نوپۇسنى ئىگىلەيدىغان دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ــ پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتى ئىدى. ئەمما، دېھقانلارنىڭ بۇرژۇئازىيە تەرەپكە ئۆتۈۋېلىشى پرولېتارىياتنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. بۇ ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبتۇر.

ئەلۋەتتە، قوزغىلاڭنىڭ ئۆزىدىمۇ بەزى يېتەرسىزلىكلەر بار ئىدى، يەنى بىرلىككە كەلگەن رەھبەرلىك كوللېكتىپى ۋە قوماندانلىق ئىشتابى شەكىللەنمىگەنىدى. ھەرقايسى رايونلار ئارىسىدىكى ئالاقىمۇ قويۇق ئەمەس ئىدى، شۇڭا كېرىسوس بېكىتكەن ھەربىي ھەرىكەت پىلانىمۇ ياخشى ئەمەلىيلەشمىدى.

ئىيۇن ئىنقىلابى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتى شۇكى، بۇ قوزغىلاڭ «ھازىرقى جەمئىيەتتىكى

بىر ـ بىرىگە قارشى ئىككى سىنىپنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشى بولۇپ، بۇرژۇئازىيە تۈزۈمىنى يوقىتىش ياكى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشتۇر»①. ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇبىيىتى 1848 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە ئىنقىلابى تەرەققىياتىدىكى زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. چۈنكى بۇنىڭدىن ئىلگىرى پىرولېتارىيات ئىزچىل تۈرده ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ تۇرغۇچى غوجايىن بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ قوزغىلاڭ جەريانىدا ئىشچىلارنىڭ كۈچى زور دەرىجىده بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بۇرژۇئازىيە ئەكسىيەتچى سىياسىتىنى خالىغانچە يۈرگۈزەلەيدىغان بولدى، بۇ خىل ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىق تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى پەللىگە چىقتى، يەنى 1851 ـ يىلى سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ بوناپارتنىڭ ئىستېداد ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى.

3. لۇئى بوناپارت سىياسىي ئۆزگىرىشى

ئىيۇن قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتى كاۋېنياكنى دۆلەتنىڭ ۋاقىتلىق باشلىقى قىلىپ سايلىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئاز جۈمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتىنى كونترول قىلىپلا قالماي، يەنە تېخى مەمۇرىي ھوقۇقىنىمۇ ئىگىلەپ جۈمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى.

بۇرژۇئاز جۈمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەندىن كېيىن، خەلق ئاممىسىنىڭ قېۋرال ئىنقىلابىدا قولغا كەلتۈرگەن بارلىق ئىنقىلاب مېۋىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ بىكار قىلىشقا باشلىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتى 7 ـ

① ماركس: «1848 ـ يىلىدىن 1850 ـ يىلىغىچە فىرانسىيەده بولغان سىنىپىي كۈرەش»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 7 ـ توم، 34 ـ بەت.

ئاينىڭ 28 ـ كۈنى پەرمان چۈشۈرۈپ، ھۆكۈمەت ۋە ساقچىلارنىڭ كۈلۈبلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى قاتتىق نازارەت قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، بۇ ماھىيەتتە خەلقنىڭ ئۆيۈشمىلارغا ئۆيۈشۈش ئەركىنلىكىگە چەك قويغانلىق ئىدى. 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈندىن 11 ـ كۈنگىچە يەنە مەتبۇئات پەرمانى چۈشۈرۈپ، ئەگەر گېزىت چىقارماقچى بولسا، ئېغىر باج ئېلىنىدىغانلىقىنى (پارىژدا 24 مىڭ فىرانك) بېكىتتى، بۇنىڭ بىلەن مەتبۇئات ئەركىنلىكى چەكلەندى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتى يەنە 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى 10 سائەتلىك ئىش تۈزۈمى قانۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، 12 سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ قەرز قايتۇرۇش ۋاقتىنى ئۇزارتىش تەلىپىنى رەت قىلىپ، قەرز قايتۇرالمىغانلارنى قاماش قانۇنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. كاۋېنياك يەنە 45 سانتىم قوشۇمچە باج تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان دېھقانلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. بۇ قىلمىشلار ئۇششاق بۇرژۇئازلار بىلەن دېھقانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتى 1848ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى بېكىتتى. بۇ ئاساسىي قانۇندا دۆلەتنىڭ تەشكىلىي شەكلى مۇنداق بەلگىلەندى: قانۇن چىقىرىش كومىتېتى ئەڭ ئالىي قانۇن چىقىرىش ئورگىنى بولۇپ، بۇ كومىتېتنى خەلق ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم سايلاپ چىقىدۇ، پىرېزىدېنت ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشلىق بولۇپ، ئۇنى خەلق ھەر تۆت يىلدا بىرقېتىم سايلاپ چىقىدۇ. ئەمما، پىرېزىدېنتنىڭ ئۇدا ۋەزىپە ئۆتىشىگە بولمايدۇ. پىرېزىدېنتنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكى كابىنېتنى تەشكىللەش ۋە تارقىتىۋېتىش ھوقۇقى بولىدۇ، ئىچكى كابىنېت پىرېزىدېنت ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ. پىرېزىدېنتنىڭ ھوقۇقىنىڭ مۇنداق چوڭ قىلىپ بېكىتىلىشىدىكى مەقسەت، ئىشچىلار ھەرىكىتىنى ئۇنۇملۇك

باستۇرۇش ئۇچۇن ئىدى. ئاساسىي قانۇندا گەرچە خەلقنىڭ جىسمانىي، مەتبۇئات، پىكىر قىلىش، ئۇيۇشمىلارغا ئۇيۇشۇش، يىغىلىش ئۆتكۇزۇش، تەربىيەلىنىش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بار دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەركىنلىكلەر دۆلەتنىڭ نازارەت قىلىشىنى قوبۇل قىلىشى شەرت، «جەمئىيەت ئامانلىقى»غا تەسىر يەتكۇزمەسلىكى كېرەك، دەپ تەكىتلەندى. يەنە ئومۇمىي سايلام تۇزۇمى بېكىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما سايلىغۇچىلار شۇ رايوندا يېرىم يىلدىن ئارتۇق تۇرغان بولۇشى كېرەك دەپ بەلگىلىنىپ، سايلام هوقۇقىغا چەك قويۇلدى (بۇ مۇقىم ئولتۇراق ئورنى يوق ئىشچىلارغا ناھايىتى پايدىسىز ئىدى). شۇڭا ماركس بۇ ئاساسىي قانۇننى تەھلىل قىلىپ: «بۇ ھۆججەت باشتىن - ئاخىر ياسالمىلىق ۋە ساختىپەزلىك يوشۇرۇنغان ياغلىما گەپلەر بىلەن تولغان. قانۇننىڭ ھەربىر ماددىسى قارىمۇقارشى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۆزىنى ئۆزى ئىنكار قىلىدۇ»[1] دەپ كۆرسەتتى.

ئاساسىي قانۇن ماقۇللانغاندىن كېيىن، پىرېزىدېنت سايلىمى ئۆتكۇزۇلدى. پىرېزىدېنت سايلام رىقابىتىگە جەمئىي ئالتە نامزات قاتناشتى. پارتىز ئىشچىلىرى شۇ چاغدا تۇرمىدە قاماقتا ياتقان راسپايلىنى، ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ ھەرقايسى دېموكراتىك قاتلاملىرى لاتوۋرىت لوراننى نامزاتلىققا كۆرسەتتى. بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، بىر مەزھەپتىكىلەر كافېنياكنى، يەنە بىر مەزھەپتىكىلەر لامارتىننى نامزاتلىققا كۆرسەتتى، چوڭ بۇرژۇئازىيە ئىچىدىكى بوناپارتچىلار لۇئى بوناپارتنى، ئورلېئانچىلار گارنىئەينى نامزاتلىققا كۆرسەتتى.

بۇ ئالتە نامزات ئىچىدە، كاۋنياك بىلەن لۇئى بوناپارتنىڭ

---

① ماركس: «1848 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 4 - كۈنى ماقۇللانغان فرانسىيە جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 7 - توم، 558 - بەت.

سايلىنىش ئېھتىماللىقى ئەڭ چوڭ ئىدى. چۈنكى كاۋنياك شۇ چاغدا ھۆكۈمەت باشلىقى بولغاچقا، دۆلەت ھاكىمىيىتى كۈچىنى ئۆزىنىڭ سايلام رىقابىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالايتتى. لۇئى بوناپارت بولسا شۇ چاغدا چوڭ بۇرژۇئازىيە ئىچىدىكى ھوقۇق ۋە تەسىرى بار ئەربابلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى. شۇڭا، سايلام رىقابىتىدە لۇئى بوناپارت كاۋنياكنىڭ ئەشەددىي رەقىبى بولۇپ قالدى.

كاۋنياك لۇئى بوناپارتنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت باشلىقلىق ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، دىنىي ھوقۇق تەرەپدارلىرى بىلەن پادىشاھپەرەسلەرنى يېنىغا تارتتى ھەم ئۇلارنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىتالىيە ۋەقەسىدىن پايدىلىنىشنى قارار قىلدى. 1848 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، رىمدا ئىنقىلاب پارتلاپ، پىئوس IX نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، رىم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. بۇ چاغدا، كاۋنياك رىم ئەتراپىدىكى چۈشتا ـ مىكېكىياغا فىرانسىيەنىڭ بىر ھەربىي فىلوتىنى پاپانى قوغداپ، فىرانسىيەگە ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇ بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ دىنىي ھوقۇق تەرەپدارلىرىغا قارىغاندا رىم جۇمھۇرىيىتىگە تېخىمۇ ئۆچ ئىكەنلىكىنى دىنىي ھوقۇق تەرەپدارلىرىنىڭ كاتتىباشلىرىغا ئىشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەمما، كاۋنياكنىڭ پىلانى كۆپۈككە ئايلاندى، رىم پاپاسى فىرانسىيە بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلىرىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ، گائېتاغا قېچىپ بېرىپ، ناپلېسلىقلارنىڭ قىلىچى ئاستىدا پاناھلىنىشنى تاللىدى.

كاۋنياك دىنىي ھوقۇق تەرەپدارلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ پادىشاھپەرەسلەر بىلەن دىنىي ھوقۇق تەرەپدارلىرىغا ئوچۇق ـ ئاشكارا، ھەددىدىن زىيادە تىز پۈكۈشى بىر قىسىم بۇرژۇئاز جۇمھۇرىيەتچىلىرىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز مەزھىپى ئىچىدىمۇ

بىر قىسىم سايلام بېلىتىدىن ئايرىلىپ قالدى.

لۇئى بوناپارت (1808 ــ 1873)ناپولېئون I نىڭ جىيەن ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىقتىدارى ئادەتتىكىچە بولسىمۇ، قارا نىيىتى چوڭ ئىدى. ئۇ چوڭ دادىسىدىن ئۆگىنىپ، فىرانسىيەنى يېڭى بىر ئىمپېرىيەگە ئايلاندۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئىككى قېتىم فىرانسىيە ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالماقچى (1836 ـ يىلى ۋە 1840 ـ يىلى) بولغان بولسىمۇ، كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولغانىدى. 1844 ـ يىلى ئۇ تۇرمىدە «نامراتلىقنى يوقىتىش توغرىسىدا» ناملىق كىتابچە يېزىپ، ئۆزىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ «ۋەكىلى» قىلىپ كۆرسەتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ چوڭ كاپىتالىستلار بىلەن يوشۇرۇنچە تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتتى. ئۇ سايلام رىقابىتى تەشۋىقاتىدا ئۆزىنى «پارتىيە ـ مەزھەپتىن ھالقىغان»، «مىللەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش» ئىشلىرىنىڭ سادىق قوغدىغۇچىسى ــ چوڭ دادىسى ناپولېئون I نىڭ ۋارىسى قىلىپ پەردازلاپ كۆرسەتتى. ئۇ بۇرژۇئازىيەگە «جەمئىيەت تەرتىپىگە كاپالەتلىك قىلىپ، بارلىق دەخلى ـ تەرۇزدىن ساقلىنىش» ھەققىدە، كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىغا «دىن تارقىتىش ئەركىنلىكى» ھەققىدە، ئىشچىلارغا «ئىيۇن قوزغىلىڭىدا قولغا ئېلىنغانلارنى كەچۈرۈم قىلىش» ھەققىدە، دېھقانلارغا «باج ـ سېلىقنى كېمەيتىش» ۋە «كىچىك كۆلەمدىكى يەرلەرگە خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىق قىلىش» ھەققىدە، ئۇششاق بۇرژۇئازلارغا «تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز بېرىش» ھەققىدە نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەردى. يەنە ئىقتىسادىي كىرىزىس، نامراتلىق، كارخانىلارنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە ئىشسىزلىق قاتارلىق ئەھۋاللارغا قارىتا، لۇئى بوناپارت سانائەت ئىشلەپچىقىرىش، يېزا ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈپ، سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ماددىي تۇرمۇشنى بېيىتىپ، ھەممە كىشىگە خىزمەت قىلىش پۈرسىتى يارىتىپ بېرىش قاتارلىق چوڭ «ۋەدىلەر»نى بېرىپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

1848 ـ يىلى 12 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى پىرېزىدېنت سايلىمىنىڭ نەتىجىسى چىقتى، لۇئى بوناپارت مۇتلەق ئۈستۈن ئاۋاز بىلەن فىرانسىيەنىڭ پىرېزىدېنتلىقىغا سايلاندى.

لۇئى بوناپارتنىڭ پىرېزىدېنت بولۇپ سايلىنىشىغا، ئۇنىڭ چوڭ بۇرژۇئازىيە ۋە پادىشاھپەرەسلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىشچىلار، ئۇششاق بۇر-ژۇئازلار ۋە دېھقانلارنى ئالداپ ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش-ئۇچۇن ئىلگىرى سۈرگەن سەۋەب بولدى. كۆپ ساندىكى ئىشچىلارنىڭ لۇئى بوناپارتقا ئاۋاز بېرىشى «ئىيۇن قوزغىلىڭى قاتىلى»دىن قىساس ئېلىپ، كاۋىياكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىدى. ئۇششاق بۇرژۇئازلارمۇ جۈمھۇرىيەتچىلەر ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىتىگە نارازى بولغانلىقتىن، بوناپارتقا ئاۋاز بەرگەنىدى. دېھقانلارنىڭ بوناپارتقا ئاۋاز بېرىشىدە چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئارقا كۆرۈنۈش بار ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، فىرانسىيە دېھقانلىرى يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز بەر-گۈچىلەر ۋە بۇرژۇئازلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسى تۈپەيلىدىن، تۇرمۇشى بارغانسېرى ناچارلاشتى، نۇرغۇن دېھقانلار يەرلىرىنى يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز بەرگۈچىلەرگە رەھنگە قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ يەر مۈلكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدىنى بوناپارتقا باغلىغانىدى. دېھقان سايلىغۇچىلارنىڭ سانى كۆپ بولغانلىقتىن، دېھقانلارنىڭ بوناپارتقا ئاۋاز بېرىشى ئۇنىڭ سايلامدا ئۇتۇپ چى-قىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. پادىشاھپەرەسلەر ۋە چوڭ بۇرژۇئازلار بوناپارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىشى پا-دىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ تىرىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئاۋاز بەرگەنىدى. بوناپارت مانا مۇشۇنداق مۇرەك-كەپ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي شارائىتتا، ھەرخىل سىنىپىي زىددىيەتلەرگە تولغان ئوبدان پەيتتىن پايدىلىنىپ، كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

1848 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى كاۋنىياك ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا سورىدى، بوناپارت پىرېزىدېنتلىق ئورنىغا چىقتى. ئەمما بوناپارت پىرېزىدېنتلىق ئورنىغا قانائەت قىلمايتتى، ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى، چوڭ دادىسى ناپولېئون I نىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ئورنىنى تىكلەپ ئىمپېرىيە قۇرۇش ئىدى. شۇڭا، بۇ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بارلىق زېھنىنى سەرپ قىلىپ، سىياسىي رەقىبلىرىنى يوقىتىش كويىغا چۈشتى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇ ئالدى بىلەن كەلگۈسىدىكى سىياسىي رەقىبلىرى بىلەن بىرلىشىپ كۆز ئالدىدىكى رەقىبلىرىنى يوقىتىش، كۆز ئالدىدىكى رەقىبلىرى يوقىتىلغاندىن كېيىن ئىتتىپاقداشلىرىنى يوقىتىش ئۈسۈلىنى قوللاندى. ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دۇچ كەلگەن ئاساسىي دۈشمىنى جۈمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى بولدى. چۈنكى جۈمھۇرىيەتچىلەر گۇرۇھى ئۆزلىرى كونترول قىلىپ تۇرغان ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتىنى تارقىتۋېتىشكە ئۇنىمىدى، ئاساسىي قانۇن تۈزۈش پارلامېنتى سايلىمىنى ئۆتكۈزمىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، بوناپارت تەرتىپچىلەر بىلەن بىرلىشىپ، جۈمھۇرىيەتچىلەرگە تاقابىل تۇرۇشنى قارار قىلدى. تەرتىپچىلەر ئەنئەنىچىلەر بىلەن ئورلېئانچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيۇن قوزغىلىڭىدىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققانلار ئىدى. ئەنئەنىچىلەر چوڭ پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار بولۇپ، ئۇيۇل ئىنقىلابىدا ئاغدۇرۇلغان بوربون خانىدانلىقىنى ھىمايە قىلاتتى، ئورلېئانچىلار پۈل مۈئامىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ئۇيۇل خانىدانلىقىنىڭ تىرىلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. چوڭ پومېشچىكلار بۇرژۇئازىيەلىشىپ كەتكەچكە، تەرتىپچىلەر فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ چوڭ پارتىيە ئىدى. بۇ پارتىيەگە تەۋە ئىككى مەزھەپنىڭ ئۆزلىرىگە

خاس تەشەببۇسلىرى بولسىمۇ، ئەمما جۇمھۇرىيەتچىلەرگە بولغان پوزىتسىيەسى بىردەك بولغاچقا، ۋاقتىنچە بىر پارتىيە ئىچىدە ئىناق تۇرالايتتى.

ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى بەرمەيدىغانلار جۇمھۇرىيەتچىلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بوناپارت ئورلېئانچى پارلامېنتنى تۈنجى ئىچكى كابىنېتنىڭ باش مىنىستىرلىقىغا تەيىنلىدى. پارلامېنت ئورلېئانچى ۋە ئەنئەنىچىلەردىن تەرتىپچىلەر پارتىيەسىنىڭ ئىچكى كابىنېتىنى تەشكىللىدى. بوناپارت يەنە تەرتىپچىلەر پارتىيەسىدىكى گارنىزونىنى مىللىي ئارمىيە ۋە ئالاھىدە ھەربىكەت ئەترىتىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى. ئارقىدىن بوناپارت ئىچكى كابىنېت، ھەربىي قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش كومىتېتىغا بېسىم ئىشلەتتى، 1849 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى تارقىتىۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن قانۇن چىقىرىش پارلامېنتى ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىدى.

قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىدا تەرتىپچىلەر پارتىيەسىنىڭ كۈچى ئەڭ زور بولۇپ، ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلىرى ئۆكتىچىلەر ھېسابلىناتتى. قانۇن چىقىرىش پارلامېنتى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، دېموكراتچىلار تەرتىپچىلەر بىلەن پىرىزىدېنتنىڭ تاشقى سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىشلىرىغا قوراللىق ئارىلاشتى، [1]بۇ چەت ئەل خەلقىنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلغانلىق، دەپ ئەيىبلىدى. 1849 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى دېموكراتچىلار ئاساسىي قانۇندا فىرانسىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قوراللىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ھەرقانداق خەلقنىڭ ئەركىنلىكىگە قارشى تۇرۇش مەنئى قىلىنغان دېگەن سەۋەب بىلەن پىرىزىدېنت ھەم ئىچكى كابىنېتنى سوتىنىڭ سوراق قىلىشىغا تاپشۇرۇش تەكلىپىنى

① 1849 ـ يىلى باھاردا، فىرانسىيە ھۆكۈمىتى 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى رىمغا ئەۋەتىپ، رىم پاپاسى دۆلىتىنى تىرىلدۈرمەكچى بولدى.

بەردى. ئەمما بۇ تەكلىپ قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىدا قوللىنىلمىدى، دېموكراتچىلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى خەلققە مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلىپ، خەلقنى قوراللىنىپ ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. بۇ چاقىرىق ئاز بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، كىچىك كۆلەمدە نامايىش بولدى. دېموكراتچىلارنىڭ 6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى مەغلۇبىيىتى ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ ئاجىزلىقى ۋە جۇرئەتسىزلىكىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى دېموكراتچىلار ھەربىكىتى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت يۇقىرى بېسىملىق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، دېموكراتچى پارلامېنت ئەزالىرىنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. دېموكراتچىلارنىڭ يولباشچىسى لاتوۋرىت لوران ئەنگلىيەگە قېچىپ كەتتى.

دېموكراتچىلار يېڭىلگەندىن كېيىن، تەرتىپچىلەر بوناپارتنىڭ ئاساسلىق رەقىبىگە ئايلاندى. چۈنكى بۇ پارتىيە قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىنىلا ئەمەس، بەلكى ئىجىكى كابىنېت بىلەن ھەربىي ھوقۇقنىمۇ قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. بۇ كۈچلۈك رەقىبكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بوناپارت ئالدى بىلەن ئۆز كۈچىنى زورايتىشقا كىرىشتى. 1849 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇ «10 ـ دېكابىر جەمئىيىتى»دەپ ئاتالغان پارىژدىكى لۇكچەك پىرولېتارلاردىن تەشكىللەنگەن، 10 مىڭ ئەزاسى بار بىر تەشكىلات قۇردى. بۇ تەشكىلاتقا قاتناشقان لۇكچەكلەر گۈپپاڭچى غالچىلار بولۇپ، مەخسۇس ئىنقىلابچىلارنى ئۇرۇپ ـ تىللاش بىلەن شۇغۇللىناتتى، يەنە بوناپارت ھەرقايسى جايلاردا نۇتۇق سۆزلىگەندە، بۇ لۇكچەكلەر نەق مەيدانغا بېرىپ گۈپپاڭچىلىق قىلاتتى.

1849 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنى بوناپارت پارلامېنت تەشكىللىگەن تەرتىپ پارتىيەسىنىڭ ئىچكى كابىنېتىنى تارقىتىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەمى تېخوۋپۇلنى ئىچكى

كاپىتال تەشكىللەشكە بۇيرۇدى، بۇنىڭ بىلەن مەمۇرىي ھوقۇقنى تەرتىپ پارتىيەسىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. بۇنداق تەرتىپ پارتىيەسى بىلەن بولغان كۇرىشىنىڭ كېيىنكى قەدىمى ئۇلارنىڭ قولىدىن ھەربىي ھوقۇقنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن بولدى. ئەمما بۇ قەدەمنى بېسىشتىن ئىلگىرى ئۇ ۋاقتىنچە تەرتىپ پارتىيەسىنىڭ كونتروللۇقىدىكى قانۇن چىقىرىش پارلامېنتى بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، بىر قاتار ئەكسىيەتچى سىياسەتلەرنى يولغا قويدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى، 1849 - يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېلان قىلىنغان ھاراق بېجىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قانۇنى ۋە 1850 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئېلان قىلىنغان خەلق مائارىپى نىزامى بولدى. ھاراق بېجى قانۇنى ھاراق چىقىرىدىغان دېھقانلارغا تولىمۇ پايدىسىز ئىدى، خەلق مائارىپى نىزامىدا بولسا، مەكتەپلەرنى كاتولىك دىنى روھانىيلىرىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش بەلگىلەندى. بۇ ئەكسىيەتچى سىياسەتلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى، ئۇلارنىڭ بۇ نارازىلىقى 1850 - يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن تولۇقلاش سايلىمىدا روشەن ئىپادىلەندى. بۇ سايلامدا بەزى ئىشچىلار ۋە دېموكراتچىلار سايلاندى. بۇ بۇرژۇئازىيەنى ئالاقزەدە قىلىۋەتتى. قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىدىكى تەرتىپ پارتىيەسىدىكىلەر بۇنى ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقاردى دەپ قاراپ، 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىدىكى ئورنىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولدى.

ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، بونداپارت بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، 3 مىليون فرانك پۇل تەلەپ قىلدى ھەمدە ئەگەر قانۇن چىقىرىش پارلامېنتى ئۇنىڭ بۇ تەلىپىگە قوشۇلمىسا، ئۇلارنىڭ سايلام ھوقۇقىنى بىكار قىلغانلىق

جىنايەتنىڭ خەلققە جاكارلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قانۇن چىقىرىش پارلامېنتى ئىلاجسىز، 2 مىليون 160 مىڭ فرانك پۇل ئاجرىتىپ ئۇنىڭغا بەردى. ئۇزاق ئۆتمەي، بوناپات مۇشۇ پۇل بىلەن ھەربىي قوشۇننى سېتىۋېلىشقا كىرىشىپ، پۇل، ئېسىل ھاراق، زىياپەتلەر بىلەن ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلدى. 1850 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي پاراتتا، ئەسكەرلەر ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە «ناپولېئون ياشىسۇن ! پادىشاھ ياشىسۇن !» دېگەن شوئارلارنى توۋلىدى. بوناپارت ھەربىي قوشۇندىن ئىبارەت بۇ يۆلەنچۈككە ئېرىشكەندىن كېيىن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھەركەت قوللىنىپ، 1851 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تەرتىپ پارتىيەسىدىكى ساينت گارنىئەينىڭ باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، تەرتىپ پارتىيەسىدىكىلەرنىڭ قوللىدىن ھەربىي ھوقۇقىنىمۇ تارتىۋالدى.

تەرتىپ پارتىيەسى مەمۇرىي ھوقۇق ۋە ھەربىي ھوقۇقتىن مەھرۇم قالغاندىن كېيىن، ئىچكى قىسمىدىلا بوشىشىپ كەتتى. قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىدا تەرتىپ پارتىيەسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىستېقبالىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ پارتىيەدىن چېقىپ كەتتى. ئارقىدىن ئۇلار ئەنئەنىچىلەر بىلەن ئورلېئانچىلارغا بۆلۈندى. كېيىن بۇ ئىككى مەزھەپ يەنە نۇرغۇن ئۇششاق مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا توختىماي تالاش ـ تارتىش قىلدى. 1851 ـ يىلى فرانسىيەدە ئىقتىسادىي كىرىزىس يۈز بەردى. ئەمما، شۇ چاغدىكى فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى ئىقتىسادىي كىرىزىسنى كاپىتالىزمنىڭ ئەسلىدىلا بار بولغان زىددىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى تونۇپ يېتەلمەي، ئۇنى تەرتىپ پارتىيەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جېدەل ـ ماجىرالارغا ئارتىپ قويدى ھەمدە مۇقىم سىياسىي ۋەزىيەت يارىتىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. بوناپارتچىلار پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، پەقەت ھەربىي مۇستەبىتلىكلا فرانسىيە كاپىتالىزم

جەمئىيەتنىڭ قوتقۇزالايدۇ دېگەنلەرنى جېنىنىڭ بارىچە كۆككە كۆتۈرۈپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسى بارلىق ئۈمىدىنى بوناپارتقا باغلىدى.

1851 ـ يىلى قىشتا، بوناپارت ھەربىي مۇستەبىت تۈزۈمنى ئورنىتىش پۈرسىتى پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، بانكىدىن تۇرغۇن مىقدارداىكى پۇلنى قولىغا كىرگۈزۈپ، ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنى سېتىۋالدى ۋە 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ھەربىي قوشۇنغا تايىنىپ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىدى. ھەربىي قوشۇن پارىژداىكى تايانچ نۇقتىلارنى ئىگىلەپ، قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىنىڭ بىناسىنى قورشاپ، تەرتىپ پارتىيەسىداىكى مۇھىم پارلامېنت ئەزالىرىنى قولىغا ئالدى. سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن، بوناپارت ھەربىي مۇستەبىتكە ئايلاندى ھەمدە كېيىنكى يىلى 12 ـ ئايدا تاج كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى پادىشاھ، فرانسىيەنى ئىمپېرىيە دەپ جاكارلىدى. بۇ تارىختا فرانسىيە 2 ـ ئىمپېرىيەسى دەپ ئاتالدى.

لۇئى بوناپارت مۇستەبىتلىكى چوڭ بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى ئىدى. بۇ خىل ئەكسىلئىنقىلابىي ھۆكۈمرانلىق شەكلى سىنىپىي كۈرەش ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن ھەم كۈرەش جەريانىدا ئاساسلىق سىنىپلارنىڭ كۈچى ئاساسەن تەڭلىشىپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا، يەنى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ئۇزۇل ـ كېسىل باستۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەن، پىرولېتارىياتنىڭ كۈچى بىرقەدەر ئاجىز بولۇپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىيالمىغان ۋەزىيەتتە پەيدا بولدى. فرانسىيە 2 ـ ئىمپېرىيەسى ھاكىمىيەتى چوڭ بۇرژۇئازىيە ئىچىدىكى ئەڭ ئەكسىيەتچى، تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرى ئەڭ كۈچلۈك بولغان، بانكىرلار، يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز بەرگۈچىلەر ۋە چوڭ پومېشچىكلاردىن تەركىب تاپقان پۈل

مۇئامىلە ئولىگارخىلىرى ھەمدە ئوردا، ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىسى قويۇق بولغان چوڭ سانائەتچىلەر قاتلىمىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى. بۇ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت بۇرژۇئازىيە دۆلىتىنىڭ ھەربىي، ساقچى بىيۇروكرات ماشىنىسىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيتتى.

ماركس ۋە ئېنگېلس 1848 ـ يىلىدىكى فرانسىيە ئىنقىلابىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ئىنقىلاب مەغلۇب بولغاندىن كېيىن نۇرغۇن شانلىق ئەسەرلەرنى يازدى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «1848 ـ يىلىدىن 1850 ـ يىلىغىچە فرانسىيەدىكى سىنىپىي كۈرەش»، «لۇئى بوناپارتنىڭ تۇمانلىق ئاينىڭ 18 ـ كۈنى» ناملىق ئەسەرلىرى ئارقىلىق، 1848 ـ يىلىدىكى فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ماركسىزملىق دۆلەت قارىشىنى راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى. ماركس ۋە ئېنگېلس «كومپارتىيە خىتابنامىسى»دا پىرولېتارىيات‌نىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك، «كومپارتىيە خىتابنامىسى» دە، دۆلەت مەسىلىسى «ئەڭ ئادەتتىكى ئۇقۇم» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، «تارىخقا نىسبەتەن ئادەتتىكىچە خۇلاسە چىقىرىلغان». ① ماركس 1848 ـ يىلىدىكى فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسەن، دۆلەت مەسىلىسى ھەققىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھىم يەكۈن چىقاردى. ماركس لۇ كوگېلمانغا يازغان خېتىدە مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتتى: «ئەگەر سىز مېنىڭ «تۇمانلىق ئاينىڭ 18 ـ كۈنى» ناملىق ئەسىرىمنىڭ ئاخىرقى بابىنى ئوقۇسىڭىز شۇنى بىلىسىزكى، مېنىڭچە فرانسىيە ئىنقىلابى كېيىنكى قېتىم بۇرۇنقىغا ئوخشاش بىيۇروكرات ھەربىي ماشىنىسىنى بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ قولىدىن يەنە بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ قولىغا

① لېنىن: «دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ نەشرى، 3 ـ توم، 133 ــ 134 ـ بەتلەر.

ئۆتكۈزۈپ بېرىش بولماي، بەلكى ئۇنى پاچاقلاپ تاشلاش بولۇشى كېرەك، بۇ چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ھەرقانداق ھەقسىز خەلق ئىنقىلابىنىڭ ھەل قىلغۇچ شەرتى». ① پىرولېتارىيات تەييار دۆلەت ماشىنىسىنى ئاددىي ھالدىلا ئىگىلەپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆز نىشانىغا يېتىشى ھەمدە بۇرژۇئازىيە دۆلەت ماشىنىسىنى ئۇرۇل ـ كېسىل پاچاقلاپ تاشلاپ، بۇرژۇئازىيەنى ئاغدۇرۇپ، پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى كېرەك. بۇ يەكۈن ماركسىزملىق دۆلەت قارىشىدىكى زور تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ.

2 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابى

1848 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابىنىڭ باش ۋەزىپىسى دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى تاماملاش، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىسى يانچىلىق تۈزۈمنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىتىش بولدى. چۈنكى، پرۇسسىيە باشچىلىقىدىكى گېرمانىيەدىكى نۇرغۇن ئۇششاق دۆلەتلەر 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپلا يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۈزۈمنىڭ نۇرغۇن قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالدى، فېئودالىلىق يېزا ئىگىلىكى «پرۇسسىيە يولى»نى بويلاپ كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىگە ئۆتۈشكە باشلىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە گېرمانىيەدە يەنىلا چوڭ ـ كىچىك 38 دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، سىياسىي جەھەتتىكى بۇ خىل بۆلۈنمە ھالەت گېرمانىيە كاپىتالىستىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر توسالغۇ بولدى.

دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىنقىلابىغا ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، گېرمانىيەنىڭ 1848 ـ يىلىدا يۈز

① ماركس: «لۇكوگېلمانغا خەت (1817 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى)»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 4 ـ توم، 599 ـ بەت.

بەرگەن ئىنقىلابىدىكى بۇرژۇئازىيە ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان، ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىدىغان سىنىپ بولماستىن، بەلكى چۈشكۈنلىشىپ كەتكەن، قورقۇنچاق سىنىپقا ئايلىنىپ قالغانىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرىنچىدىن، 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن ئىلگىرى، گېرمانىيە سانائەت ئىنقىلابى ئاللىقاچان باشلانغان، ئىشچىلار سىنىپىمۇ شەكىللىنىپ بولغانىدى. گەرچە ئىشچىلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ سىلسىيە قوزغىلىڭىدا نامايان قىلغان قۇدرىتى گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنى سارىسىمگە سالغانىدى. ئىككىنچىدىن، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى كېچىكىپ دۇنياغا كەلدى. ئۇ دۇنياغا كەلگەن چاغدا، غەربىي ياۋروپادىكى پىرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان، بولۇپمۇ ئەنگلىيە، فىرانسىيەدىكى ئىشچىلار ھەرىكىتى گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنى قورقۇتۇۋەتكەنىدى.

1. بېرلىن مارت ئىنقىلابى

1848 ـ يىلىدىكى فىرانسىيە فېۋرال ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، پرۇسسىيەنىڭ پايتەختىي بېرلىندىمۇ ئىنقىلاب پارتلىدى.

3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى بېرلىندا كۆلىمى چوڭ، داغدۇغىلىق نامايىش بولدى. خەلق ئاممىسىنىڭ تىنچ نامايىشى 16 ـ كۈنىگە كەلگەندە، نامايىشچىلار بىلەن ھەربىي قوشۇننىڭ قانلىق توقۇنۇشىغا ئايلىنىپ، 150 دىن ئارتۇق خەلق ئاممىسى ئۆلدى ۋە يارىلاندى. بۇ قانلىق ۋەقە خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، نامايىشچىلار خان ئوردىسىنى قورشۇۋېلىپ، ھەربىي قوشۇننىڭ بېرلىندىن چېقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. ۋىلىيام IV نامايىشچىلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپلا قالماي، يەنە تېخى ئەسكەرلەرگە نامايىشچىلارغا ئوق چىقىرىشقا

بۇيرۇق چۈشۈردى. نامايىشچىلار كوچىلاردا ئىستىھكام ياساپ باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. ۋىلىيام IV 14 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر ۋە نەچچە ئون زەمبىرەكنى ئىشقا سالدى، ئەمما قوزغىلاڭچى ئامما ئازراقمۇ بوشاشماي جەڭ قىلغانسېرى قەيسەرلىشىپ كەتتى. بىر كېچە ـ كۈندۈزلۈك جەڭ ئارقىلىق، قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنى چېكىندۈردى. پادىشاھ ئەھۋالىنىڭ چاتاقلىقىنى ھېس قىلىپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئەسكەرلەرنى بېرلىندىن چېكىندۈردى ھەمدە دەرھال مىللىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ئاساسىي قانۇن چىقىرىدىغانلىقىنى ۋە ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى، پادىشاھ رېين رايونىدىكى چوڭ زاۋۇت غوجايىنى كامفا ئوسېن ۋە چوڭ كاپىتالىست ھانزېمانىنى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە بۇيرۇدى. 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى مىللىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلۈپ، بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئازىيە ئىشچىلار قوزغىلىڭىغا تايىنىپ ھاكىمىيەتكە ئىگە بولۇۋالدى. ئەمما، بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، بىر قاتار ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلىپ، ئۆزىگە ئۆزى ئورا كولىدى. بىرىنچى، بۇرژۇئازىيە ئىچكى كابىنېتى ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، كونا مۇستەبىت تۈزۈمدىكى دۆلەت ماشىنىسىنى كۈچىنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىپ، ئىنقىلابنى باستۇرۇشنى كۆزلىدى. ئۇلار ئەسلىدىكى فېۋدال قەلەمدار ـ ئەلەمدار ئەمەلدارلارنى داۋاملىق ۋەزىپىگە تەيىنلەپ، ھەربىي قوشۇن ۋە ساقچى ئورگانلىرىنى يەنىلا كونا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى، ھەتتا ئىشچىلار ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيە ئىچكى كابىنېتى پادىشاھتىن بېرلىندىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن ھەربىي قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلدى. دېمەك، بۇرژۇئازىيە گەرچە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان

بولسمۇ، بۇ ھاكىمىيەتنى مۇكەممەل دېگىلى بولمايتتى. بۇرژۇئازىيەنىڭ قولىدا پەقەت ئىچكى كابىنېت ۋە مىللىي كېڭەشلا بولۇپ، قالغان دۆلەت ماشىنىسىنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا فېئودال كۈچلەرنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار كونا فېئودال كۈچلەرنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىغا شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

ئىككىنچى، بۇرژۇئازىيە ئىچكى كابىنېتى خەلق ئىنقىلابىي كۈچلىرىنى رەھىمسىزلەرچە باستۇردى. 1848 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، بېرلىن ئىشچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق كۈچىنى تەشكىللەشنى تەلەپ قىلغاندا، ئىچكى كابىنېتنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى، بۇنىڭ بىلەن 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىشچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بېرلىن ھەربىي قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتىغا باستۇرۇپ كىرىپ، قورال ـ ياراغلارنى بۇلىدى. ئىچكى كابىنېت بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قوشۇن ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى رەھىمسىزلەرچە باستۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار قوشۇنىنىڭ كۈچى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇرژۇئازىيەنىڭ بۇ قىلمىشى ئەمەلىيەتتە، ئۆزىگە ئۆزى ئورا كولىغانغا باراۋەر ئىدى. چۈنكى، فېئودال كۈچلەر ئىشچىلار ئىنقىلابىي كۈچلىرىنىڭ تەھدىتىدىن قورقىقاچقا، بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىچكى كابىنېت تەشكىللىشىگە چىداپ كەلگەنىدى.

ئۈچىنچى، بۇرژۇئازىيە دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىگە ساتقىنلىق قىلدى. 1848 ـ يىلى يازدا، پرۇسسىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانلار ھەرىكىتى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. شەرقىي پرۇسسىيە دېھقانلىرى مەجبۇرىي ئەمگەككە قارشى چىقىپ، بەزى جايلاردىكى دېھقانلار، ھەتتا پومېشچىكلارنى ئۆزلىرىنىڭ دېھقانلارنى ئالۋانغا سېلىش ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەنلىكى ھەققىدە تىلخەت يېزىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. ئەمما، مىللىي كېڭەش دېھقانلارنىڭ بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى قوللىمىدى ھەمدە دېھقانلارنىڭ كۆرەش مېۋىسىنى قانۇنىي شەكىلدە مۇقىملاشتۇرمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق

فېئودالىق مەجبۇرىيىتى (ئەمگەك ئارقىلىق تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى)نى ساقلاپ قالدى، پەقەت پومېشچىكلارنىڭ ئانچە مۇھىم بولمىغان ئوۋ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق بەزى ئىمتىيازلىرىنى ئېلىپ تاشلىدى. نەتىجىدە، بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقدىشى بولغان دېھقانلارغا ساتقىنلىق قىلىپ، ئۆزلىرى يېتىم ـ يارەمچىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، فېئودال كۈچلەرنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا مادارى يەتمىدى.

پادىشاھ باشچىلىقىدىكى پرۇسسىيە ئەكسىيەتچى فېئودال كۈچلەرنىڭ بۇرژۇئازىيەگە يول قويۇشى، ئەسلىدە ئىلاجسىزلىقتىن بولغان ئىش ئىدى. 1848 ـ يىلى كۈزدە، ئۇلار كۈچ توپلاپ، ھەربىي كۈچنى زورايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولۇشى، ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى خورىكىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش پۇرسىتى يېتىپ كەلدى، دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈردى. 10 ـ ئايدا، پادىشاھ ئوسۋارد ـــ ھانزېمان ئىچكى كابىنېتىنى[1] ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەكسىيەتچى پوففېلنى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە بۇيرۇدى. 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پادىشاھ ئۆزىنىڭ تۇغقىنى براندېنبۇرگ گىرافىنى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە تەيىنلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەركىن بۇرژۇئازىيەنىڭ ۋەكىللىرى ئىچكى كابىنېتتىن سىقىپ چىقىرىلدى. ئارقىدىن، پادىشاھ ھۇجۇم نىشانىنى مىللىي مەجلىسكە يۆتكىدى. شۇ چاغدا مىللىي مەجلىس ئەزالىرى ئاساسىي قانۇن مەسىلىسىنى تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتاتتى. 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، ھۆكۈمەت تۈيۇقسىز بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مىللىي كېڭەشنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى برادېنبۇرگقا يۆتكىۋەتتى. 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ھۆكۈمەت

① 1848 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئوسۋارد كامفا ئوسېننىڭ ئورنىغا دەسسەپ ئىچكى كابىنېتقا كىردى.

ئارمىيەسى ئەلپازى بۇرژۇلغان ھالدا مىللىي كېڭەش بىناسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، مىللىي كېڭەشنى مەجبۇرىي تارقىتىۋەتتى. مىللىي كېڭەش ئەزالىرى پاسسىپلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمەپ، كىشىلەرنى باج تاپشۇرۇشنى رەت قىلىشقا چاقىردى. ئەمما، خەلقنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلىشقا پېتىنالمىدى. چۈنكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەھەر - يېزىلاردىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە سانقىنلىق قىلغانلىقىنى، خەلقنىڭ ئۆزلىرىنى قوللىمايدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. شۇنداق قىلىپ، بىرلىن مارت ئىنقىلابى كۆرۈنۈپ قويۇپلا غايىب بولۇپ، بىر يىلغا يەتمەيلا مەغلۇپ بولدى.

2. ماركس، ئېنگېلس ۋە گېرمانىيە ئىنقىلابى

ماركس ۋە ئېنگېلس 1848 - يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىسى ۋە تەشكىللىگۈچىسى. ئىنقىلاب پارتلىشى بىلەنلا، ماركس ۋە ئېنگېلس دەرھال ئىنقىلابنىڭ 1 - سېپىگە ئاتلاندى. 3 - ئاينىڭ بېشىدا ئۇلار ئالدىن بىلەن پارىژغا كېلىپ، كوممۇنىستلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نامىدا گېرمانىيە پرولېتارىياتىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىنقىلابتىكى ھەرىكەت پروگراممىسى «كومپارتىيەنىڭ گېرمانىيەدىكى تەلىپى»نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ «تەلەپ» «كومپارتىيە خىتابنامىسى»نىڭ ئومۇمىي پرىنسىپلىرىنى گېرمانىيە ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاشتىكى شانلىق نەمۇنە بولدى. «تەلەپ»تە، نۆۋەتتىكى گېرمانىيە ئىنقىلابى پەقەت بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى «بىرلىككە كەلگەن، بۆلۈنمەس» گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش. ئەمما، بۇ ئىنقىلاب پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مۇقەددىمىسى، بۇ دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسىنى تاماملاش ئۈچۈن، ئۇلار

بىر قاتار ئىنقىلابىي تەدبىرلەرنى، يەنى فېئودالىق تۈزۈمنى يوقىتىش، بارلىق فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەرنى بەدەلسىز بىكار قىلىش، دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىش، خەلق مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئورنىتىش، ئەدلىيە تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ دەۋا ھەققى ئالماسلىق، خەلق قوراللىق كۈچلىرىنى تەشكىللەش. ئەمما، پىرولېتارىيات ئىنقىلابىنى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچىدىلا توختىتىپ قويماستىن، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئۈچۈن شارائىت يارىتىشى لازىم دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. «تەلەپ»تە يەنە مۇسادىرە قىلىنغان فېئودال يەر مۈلۈكلىرىنى، كانلارنى، تۆمۈر يول، پاراخوت، بانكا، پوچتا قاتارلىقلارنى دۆلەت ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنمۇ ئوتتۇرىغا قويدى.

ماركس، ئېنگېلس كوممۇنىستلارنى تۆۋەندىكى ئىككى پىرىنسىپ بويىچە ھەرىكەت قىلىشىنى تەلەپ قىلدى: بىرىنچى، كوممۇنىستلار بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا ئاكتىپ قاتنىشىشى، ئەمما ئەڭ ئاخىرقى كۆرەش نىشانىنىڭ كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىكەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماسلىقى لازىم. ئىككىنچى، كوممۇنىستلار بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار بىلەن بىرلىكسەپ تۈزگەندە، پىرولېتارىيات مەيدانىدا چىڭ تۇرۇشى، ئۆز سەۋىيەسىنى بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار سەۋىيەسىگە چۈشۈرۈپ قويماسلىقى، دېموكراتچىلارنىڭ تۇراقسىزلىقى ۋە ئىنقىلابتا ئۈزۈل ـ كېسىل بولماسلىقى بىلەن كۆرەش قىلىشى لازىم.

4 ـ ئايىنىڭ بېشىدا، ماركس ۋە ئېنگېلس ئىنقىلاب ئوتى لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ۋەتىنىگە قايتىپ كەلدى ۋە كولۇندىكى ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلىرى تەشكىلاتى «دېموكراتچىلار جەمئىيىتى»نىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. ئەمما، ماركس، ئېنگېلس «سولچىل» ۋە ئوڭچىل ئاغمچىلىقىغا قارشى كۆرەش قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

سىتىفان بورن (1824 ــ 1898) ئوڭچىل پۇرسەتچىرەسلەر-نىڭ ۋەكىلى، بېرلىن ئىشچىلار مەركىزىي كومىتېتى ۋە «ئىشچى بۇرادەرلەر جەمئىيىتى»دىن ئىبارەت ئىككى ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ رەھبىرى. بورن بۇرژۇئا ئىنقىلابى بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىشى، پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، دەپ قارىدى. ئۇ سىنىپلار ھەمكارلىقىنى تەرغىب قىلىپ، سىنىپىي كۈرەشكە قارشى تۇرۇپ، ماركس، ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان ئىنقىلاب پروگراممىسىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلىپ، «پارتىيە سىياسىتىنىڭ قۇلى» بولمايدىغانلىقىنى ئوچۇق ــ ئاشكارا جاكارلىدى. ئۇ پرولېتارىياتنىڭ بارلىق ۋەزىپىسى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى ياخشىلاشنى تەلەپ قىلىش، ئىشچىلار دۆلەتنىڭ ياردىمىدە ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى ۋە قەرز بېرىش ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، كاپىتالىستلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق كېلىشىمنامە تۈزۈپ، ئاستا ــ ئاستا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش كېرەك دېگەنلەرنى تەرغىب قىلدى. ئۇ يەنە گۈرۈھۋازلىق قىلىپ، تەشكىلاتنى پارچىلاش سۈيىقەستى بىلەن شۇغۇللاندى. بورننىڭ ئوڭچىل ئاغمىچىلىق لۇشىيەنى پرولېتارىياتنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا قاتنىشىشىنى ئىشلىرىغا توسالغۇ بولدى.

شۇ چاغدىكى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى سولچىل ئاغمىچىلارنىڭ يەنە بىر ۋەكىلى گوتساك (1815 ــ 1849) تۇر. ئۇ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى، كولۇن ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى ئىدى. ئۇ گېرمانىيە جەمئىيىتىنىڭ كونكرېت شارائىتىدىن ئايرىلغان ھالدا، بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بىۋاستە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، دەرھال «ئىشچىلار جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ پرولېتارىياتنىڭ بارلىق

دېموكراتىك كۈچلەر بىلەن بىرلىشىشگە، ھەتتا دېھقانلار بىلەن بىرلىشىشكىمۇ قارشى تۇردى. گوتساكنىڭ تەشەببۇس قىلغىنى سولچىل ئاغمىچىلىق يولى ئىدى.

ماركس، ئېنگېلس گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن ئوڭچىل ـ سولچىل ئاغمىچىلىق بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلدى. ئۇلار بورن ۋەكىللىكىدىكى ئوڭچىل ئاغمىچىلىقنىڭ گېرمانىيە ئىنقىلابىغا ئېلىپ كېلىدىغان زىيىنىنى كۆرسىتىپ بەردى، يەنە گوتساكنىڭ سولچىل ئاغمىچىلىقنىڭ تەۋەككۈلچىلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، ھەر ئىككىسىنى تەنقىد قىلدى. ماركس، ئېنگېلس كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى ئەزالىرى ۋە ئىشچىلار ئاممىسىغا توغرا ئىنقىلاب يۆنىلىشىنى تەشۋىق قىلىپ، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ پىرولېتارىيات ئازادلىق ھەرىكىتىگە بولغان مۇھىم رولىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، پىرولېتارىياتنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابتىكى جەڭگىۋار رولىنى شەرھلەپ بەردى. ماركس، ئېنگېلسنىڭ تەربىيەسىدە، كولۇن ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ ھەرىكىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، گوتساك رەئىسلىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى، 6 ـ ئايدا ماركس، ئېنگېلسنىڭ قوللىغۇچىسى مول بىرلەشمىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى. 10 ـ ئايدا ماركس بۇ بىرلەشمىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. ماركسنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە، گوتساكنىڭ بىرلەشمە ئىچىدىكى بۆلگۈنچىلىك سۇيىقەستى تارمار قىلىنىپ، بېرلىن ۋە كولۇندىكى ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى توغرا يولغا يۈزلەندى.

ماركس، ئېنگېلس گېرمانىيە ئىنقىلابى ئۈچۈن تۈزگەن ئىنقىلاب پروگراممىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، تەشۋىقات، تەشكىللەش، ئاممىنىڭ ئىنقىلاب ئاكتىپلىقىنى قوزغاش ئۈچۈن، 1848 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كولۇندا «يېڭى رەين گېزىتى»نى چىقاردى، ماركس باش مۇھەررىر بولدى. «يېڭى رەين گېزىتى»نىڭ سىياسىي پروگراممىسى مۇنداق ئىككى

نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىرىنچى، ئىنقىلاب قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق بىرلىككە كەلگەن، بۆلۈنمەس، دېموكراتىك گېرمانىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ، پرۇسسىيە ۋە ئاۋستىرىيەنى مەركەز قىلغان، گېرمانىيەنى يۇقىرىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈش پىلانىغا قارشى تۇرۇش. ئىككىنچى، ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەت خەلقىنى ياۋروپادىكى ئاساسلىق ئەكسىيەتچى قورغان — چار پادىشاھ رۇسىيەسىگە قارشى بىر مەيدان ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا چاقىرىش. «يېڭى رېين گېزىتى» گېرمانىيە خەلقىنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۈرىشىنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ ساتقىنلىق قىلمىشلىرىنى جەڭگىۋار قىياپەتتە ئېچىپ تاشلاپ، ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ مۇرەسسەچىلىكى ۋە تۇراقسىزلىقىنى تەنقىد قىلدى.

3. فرانكفورد پارلامېنتى ۋە ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى ھىمايە قىلىش ھەرىكىتى

مارت ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا گېرمانىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پۇتۇن گېرمانىيە پارلامېنتى تەشكىللەشنى تەلەپ قىلىش ساداسى كۆتۈرۈلدى، كىشىلەر بۇ پارلامېنتنىڭ پۇتۇن گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىشىنى ئارزۇ قىلدى. 1848 ـ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 18ـ كۈنى پۇتۇن گېرمانىيەدىكى پارلامېنتلار يىغىنى فرانكفوردتا ئېچىلدى. بۇ تارىختا فرانكفورد پارلامېنتى دەپ ئاتالدى. 573 پارمېنت ئەزاسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنىنى ھىمايە قىلىدىغان بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئىدى. ئوڭچىلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان بۇ كوللېكتىپتا، بەزىلەر ئاۋستىرىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە ئۇ رەھبەرلىك قىلىدىغان بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە

ئىمپېرىيەسى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ «بۇيۇك گېرمانپەرەسلەر» دەپ ئاتالدى، بەزىلەر ئاۋسترىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان، پرۇسسىيە رەھبەرلىكىدىكى گېرمانىيە ئىمپېرىيەسى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ «كىچىك گېرمانپەرەسلەر» دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ تالاش ـ تارتىشى توختىمىدى. پارلامېنتتىكى ئاز سانلىق ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار قوشما ئىشتات تۈزۈمىدىكى گېرمانىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ماركس ئۇلارنىڭ بۇ «خىيالىنى ئىنتايىن بىمەنىلىك» دەپ تەنقىد قىلدى. چۈنكى «گېرمانىيەدە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن تۈزۈمدىكى دۆلەت قۇرۇش بىلەن قوشما ئىشتات تۈزۈمدىكى دۆلەت قۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ـــ يېقىنقى زامان مەدەنىيىتى بىلەن فېئودالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش»① ھېسابلىناتتى.

شۇ چاغدىكى شارائىتتا، گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ھەقىقىي ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا، فىرانكفورد پارلامېنتى ئەسلىدە، گېرمانىيە زېمىنىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى خەلقتىن قۇدرەتلىك قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق ھەرقايسى فېئودال پادىشاھلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، بۇرژۇئازىيە خەلق ئىنقىلابىدىن بەك قورقاچقا، فىرانكفورد پارلامېنتى بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيەنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈش بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، ئاساسىي قانۇننىڭ ھەربىر ماددىسىدىكى سۆز ـ ئىبارىلەرگە ئېسىلىۋېلىپ، ھېچقانداق ئىنقىلابىي ھەرىكەت قوللانمىدى. شۇڭا، كىشىلەر بۇ پارلامېنتنى قۇرۇق

① ماركس: «فىرانكفورد رادىكال دېموكراتلىرى ۋە فىرانكفورد سولچىل ئاغمىچىلار پىروگراممىسى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 5 ـ تۇم، 47 ـــ 48 ـ بەتلەر.

گەپ ساتىدىغان پارلامېنت دەپ ئاتىدى.

دەل پۇتۇن گېرمانىيە پارلامېنتى ئاساسىي قانۇن ئۇستىدە توختىماستىن تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقاندا، پرۇسسىيەدىكى فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەر قىلىچلىرىنى بىلەپ تەييار بولدى ھەمدە 1848 ـ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 28 ـ كۈنى ئىنقىلابىنىڭ بېسىمى ئاستىدا «گېرمانىيە ئىمپېرىيەسى ئاساسىي قانۇنى»نى ماقۇللىدى. بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ مۇرەسسەچىلىك خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، گېرمانىيەنى قوشما ئىشتات ئىمپېرىيەسى قىلىپ قۇرۇش، ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش، مەركەزدە بىر پادىشاھ ۋە بىر ئىمپېرىيە پارلامېنتى بولۇش قاتارلىقلار بېكىتىلدى. ئەمما، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش، پىكىر قىلىش، ئۇيۇشمىلارغا ئۇيۇشۇش، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى. بۇلار شۇ چاغدىكى گېرمانىيەگە نىسبەتەن خېلىلا ئىلگىرىلىگەنلىك ھېسابلىناتتى، چۈنكى بۇ ئاساسىي قانۇن گېرمانىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىنقىلابلار ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولغان، ھەرقايسى دۆلەتلەر مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، خەلق ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ قالغان ۋەزىيەتتە تۇزۇلدى. فرانكفورد پارلامېنتى پرۇسسىيە پادىشاھىنى ئىمپېرىيە پادىشاھلىقىغا سايلاپ خان تاجنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە ۋەكىل ئەۋەتتى. ئەمما، پرۇسسىيە پادىشاھى مەسخىرىلىك تەلەپپۇزدا خان تاجنى ئېلىشنى رەت قىلىپ: «بۇ خان تاجى ئەمەس، بەلكى قۇللار كىيىدىغان تۆمۈر چەمبىرەك، مەن ئەگەر ئۇنى كىيسەم ئىنقىلابنىڭ يانچىسى بولۇپ قالىمەن» دېدى. شۇ چاغدا، بۇ ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇننىڭ مۇستەھكەم يۆلەنچۈكى بولمىغاچقا، گېرمانىيەدىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى، پرۇسسىيە پادىشاھى باشچىلىقىدىكى

ھەرقايسى پادىشاھلارنىڭ ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى رەت قىلىشى، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى، ئۇلار ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى قوغداش كۈرىشىگە ئاتلاندى. 1849 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، بۇ كۈرەش راۋاجلىنىپ قوراللىق قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ، قوزغىلاڭ دولقۇنى نۇرغۇن دۆلەتلەرنى قاپلىدى.

قوزغىلاڭدا، «قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەقىقىي جەڭ قىلغۇچى ئاساسىي كۈچى، يەنى ئەڭ ئالدىدا قوراللىنىپ ھەربىي قوشۇن بىلەن جەڭ قىلغۇچى كۈچ شەھەر ئىشچىلىرىدىن تەشكىللەندى»[1] بۇ چاغدا گېرمانىيە سانائەت ئىنقىلابىغا ئەمدىلا قەدەم باسقان، چوڭ سانائەت قول سانائەتنى تېخى پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىۋەتمىگەن بولغاچقا، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئالدى.

ماركس ۋە ئېنگېلس قوزغىلاڭنى ئاكتىپ قوللىدى. 1849 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ماركس، ئېنگېلس بادېننىڭ مەركىزى كارلسرۇخېغا كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى بىرونېتانوغا بىر ئۇرۇش قىلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ فىرانكفوردقا يۈرۈش قىلىپ، پۈتۈن گېرمانىيە بويىچە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تۈرتكە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. ئېنگېلس شەخسەن ئۆزى جەڭگە قاتناشتى. ئەمما، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان ئۇششاق بۇرژۇئازلار بۇ دادىل پىلاننى رەت قىلدى.

قوزغىلاڭ كېڭىيىپ كەتكەندىن كېيىن، گېرمانىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەت پادىشاھلىرى ئالدىراپ ـ تېنەپ قوشۇن توپلاپ قوزغىلاڭ رايونلىرىغا ئەۋەتىپ باستۇرۇشقا كىرىشتى. داغدۇغىلىق باشلانغان ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى ھىمايە

① ئېنگېلس: «گېرمانىيە ئىنقىلابى ۋە ئەكسىلئىنقىلابى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 1ـ توم، 569 ـ بەت.

قىلىش قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ قورقۇنچاقلىقى، تۇراقسىزلىقى ۋە قەتئىي بولماسلىقى سەۋەب بولدى. ئۇلار ئاكتىپلىق بىلەن دادىل ھۇجۇم قىلىش ئىستراتېگىيەسىنى قوللانماي، پاسسىپ مۇداپىئە كۆرۈش يولىنى تاللىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىتىش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويماي، دېھقانلارنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلىپ قالدى. قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب: فىرانكفورد پارلامېنتى تېگىشلىك رەھبەرلىك رولىنى ئويىنىماي، ئۆزىنى چەتكە ئېلىش پوزىتسىيەسى تۇتتى. نەتىجىدە ئۆزىمۇ «مەجبۇرىي تارقىتىۋېتىش» تەقدىرىدىن قۇتۇلالمىدى (1849 ـ يىلى 6 ـ ئايدا).

ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى ھىمايە قىلىش ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە فىرانكفورد پارلامېنتىنىڭ تارقىتىۋېتىلىشى 1848 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

1848 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابى بىر قېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى بولۇپ، ئىنقىلابتا ئىشچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر، دېھقانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار تايانچ قوشۇنلۇق رولىنى ئويناپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابى ھەرىكىتى پۈتۈن ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئەمما، بۇ قېتىملىق ئىنقىلاب مەغلۇپ بولۇپ، فېئودال مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالمىدى، گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا بۇرژۇئازىيەنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى، ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ تۇراقسىزلىقى، پرولېتارىياتنىڭ ئىدىيە جەھەتتە پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ۋە تەشكىلي جەھەتتىكى بوشاڭلىقى ئاساسىي سەۋەب بولدى.

3 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى ئىتالىيە ئىنقىلابى

1. ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى ئىتالىيەنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1815 ـ يىلىدىكى ۋېنا يىغىنىدىن كېيىن، ئىتالىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سىياسىي جەھەتتە چوڭ ـ كىچىك ئۇششاق دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئىككىنچى، نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك دۆلەتلەر چەت ئەللەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. لومبارىدى ـ ۋېنېتسىيە ئاۋستىرىيەنىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسىگە ئايلاندى، توسكانا، پالما ۋە مودېنا كىنەزلىكلەر ئاۋستىرىيە خابىسبۇرگ جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى، ئىسپانىيە بوربون خانىدانلىقى ئىككى قاتارلىق سىسىلىيە پادىشاھلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇچىنچى، ناپولېئون ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئاغدۇرۇپ تاشلانغان فېئودال مۇستەبىت پادىشاھلار ۋېنا يىغىنىدىن كېيىن قايتىدىن تىرىلدى، ئاقسۆڭەك روھانىيلارنىڭ ئىمتىيازى يەنە ئەسلىگە كەلدى. خەلقنىڭ ئەركىنلىك ھوقۇقى تارتىۋېلىندى. دانتېنىڭ ئەسەرلىرى مەنئى قىلىندى، كوپېرنىكنىڭ يەر شارىنىڭ ئايلىنىش تەلىماتىنى مەكتەپلەردە سۆزلەش چەكلەندى. يۇقىرى مەرتىۋىلىك بىر پوپ: «ئەل نادان بولسا، باشقۇرماق ئوڭاي بولىدۇ» دېگەن.

ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ــ 40 ـ يىللىرىدا ئىتالىيە سانائەت كاپىتالىزمى خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئىتالىيەنىڭ شىمالىي رايونلىرى، بولۇپمۇ لومبارىدى بىلەن پىيمونتتا سانائەت كارخانىلىرىنىڭ سانى تېز كۆپەيىپ، ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان بولدى، بۇ سانائەت ئىنقىلابى دەۋرىگە كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. 1840ـ يىلى پەقەت لومبارىدىلا

35 ياخـتا توقۇمـچىلـىق فابرىكىسى قـۇرۇلدى، 1840- يـىلـى ئىتالىيەدە تـۇنجى تۇركـۈمدىكى كـۆلىمى چـوڭ ماشىنـىسازلـىق كـارخـانىلـىرى قۇرۇلـدى. 30 ــ 40 - يـىللاردا تـۆمـۈر يـول ياسىلىشقا باشلىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىتالىيە يېڭا ئىگىلىك كاپىتالىزمىمۇ زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى. سانائەت تەرەققىي قىلغانلىقتىن، خام ئەشيا ۋە يېڭا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياج ئېشىپ، بىر قىسىم پومېشچىكلار (پېمونت ۋە لومبارىدى)نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشىگە تۇرتكە بولدى، پومېشچىكلار يەر ئىجارىسى توختامىنى بىكار قىلىپ، دېھقانلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئىشچى يالداپ، كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇردى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى يېڭى تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، يەرلەرنى سۇنئىي ئۇسۇلدا سۇغىرىپ، مەھسۇلات مىقدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى. چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئادەتتە 200 ئىنگلىز موسسىدىن 700 ئىنگلىز موسغىچە تېرىلغۇ يەر بولۇپ، يالانما ئىشچىلار دەھشەتلىك ئېزىلىشكە ئۇچرىدى. كاپىتالىزمنىڭ يېڭا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتى ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارنى بۇرژۇئازلاشتۇردى، بۇ بىر قىسىم پومېشچىكلار سودا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىتتىپاقدىشىغا ئايلاندى.

ئەمما، ئىتالىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى قاتمۇقات توسالغۇلارغا دۇچ كەلدى. 1- توسالغۇ چەت ئەل دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئېزىشى بولدى. ئاۋستىرىيە لومبارىدى ۋە ۋېنىتسىيەنى ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىقتىسادىي بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ، بۇ ئىككى جايىنى ئىتالىيە بازىرى ۋە دۇنيا بازىرىدىن ئايرىپ تاشلىدى. بىرەر يول ياكى بىرەر توسما ياسىماقچى بولسىمۇ، ئاۋستىرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزمەي ياسىغىلى بولمىدى. ئاۋستىرىيە يەنە بۇ جايلاردىكى يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا چەكلىمە قويۇپ، بۇ جايغا

كىرىدىغان چەت ئەل تاۋارلىرىدىن ناھايىتى يۇقىرى باھادا تاموژنا بېجى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاۋستىرىيە تاۋارلىرى بىلەن رىقابەتلىشىشىدىن ساقلاندى. ئاۋستىرىيە يەنە لومبارىدى - ۋېنېتسىيە ئاھالىلىرىگە ناھايىتى يۇقىرى باج سېلىقى سالدى، بۇ جايلاردىن يىغىلغان باج سوممىسى پۈتۈن ئىمپېرىيە غەزنىسىنىڭ تۆتتىن بىرىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. يەر بېجى ۋە باشقا ۋاستىلىك باجلار ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۇز بېجى ۋە تاماكا بېجى ئەڭ يۇقىرى ئىدى. تۇز بېجى تۇز باھاسىنىڭ ئون ھەسسىسىگە باراۋەر كېلەتتى.

2 - توسالغۇ سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمە ھالەت بولۇپ، ئىتالىيە زېمىنىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئارىسىدا تاموژنا بېجى توسۇقلىرى تەسىس قىلىنىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى تاۋار ئوبوروتى ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دۆلەتلەرنىڭ قانۇنى ئۆزئارا ئوخشىمايدىغانلىقى، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس قەغەز پۇلى ۋە ئۆلچەم بىرلىكلىرى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، بىرلىككە كەلگەن بازار شەكىللەندۈرۈش ئىنتايىن مۇشكۈل ئىدى. پالمادىن مودېنناغىچە بولغان قىسقىغىنا يولدا ئالتە قېتىم، پو دەرياسى قىرغىقىغا بارغۇچە 21 قېتىم تاموژنا بېجى تۆلەشكە توغرا كېلەتتى.

3 - توسالغۇ فېئودالىق مۇستەبىت تۈزۈم ئىدى. ئىتالىيە زېمىنىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە پادىشاھنىڭ ھوقۇقى چەكسىز، ئاقسۆڭەك ۋە روھانىيلار ئىمتىيازلىق بولۇپ، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى ئەمەلدارلىق، ھەربىي قوشۇن ۋە سوتتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىپىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىمتىيازلىق تەبىقىلەر مونوپول قىلىۋالغانىدى. كەڭ ئەمگەكچى خەلقلا ئەمەس، بەلكى بۇرژۇئازىيەمۇ سىياسىي جەھەتتە ئېزىلگۈچى ئورۇندا تۇراتتى. ئىتالىيەنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا يەنىلا فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، دېھقانلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى مەھسۇلاتنىڭ يېرىمىنى

پومېشچىكلارغا تۆلەيتتى، ھەرىلى پومېشچىكلار مەسۇلاتنىڭ كۆپرەكىنى ئېلىپ كېتەتتى. قىسقىسى، فېئودالنىڭ تۇزۇم ئىقتىسادىي بازىسىدىن ئۇستىقۇرۇلمىغچە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولدى.

شۇڭا، بالايىئاپەت قاپلىغان ئىتالىيەدە، 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئىتالىيە ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى ئاۋستىرىيەنىڭ تەسىر كۈچىنى قوغلاپ چىقىرىش، سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمە ھالەتنى تۈگىتىش، فېئودالنىڭ مۇستەبىت تۇزۇمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن دېموكراتىك ئىتالىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا «ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ قۇرغۇچىسى كېيوساپ ماززىنى (1805 ــ 1872) كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، مۇشۇ تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئۆز ۋەزىپىسى قاتارىدا كۆردى. ماززىنى گىنويەدىكى بىر باي دوختۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئالىي مەكتەپتە قانۇن ئۆگەنگەن، ئەمما ئۇ ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلاپ بىرمەزگىل ئەدەبىي گېزىت ـ ژۇرنالىلارغا ئەسەر ئەۋەتىپ تۇرغان. ئۇ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا، دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلاپ، ئىتالىيە تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇدى. ئۇ ئىتالىيەنىڭ ئىلگىرىكى شانلىق تارىخى ۋە ھازىرقى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تاپىنى ئاستىدا چەيلىنىپ پارچىلىنىپ كەتكەن ھالىتىنى سېلىشتۇرۇپ ئىنتايىن ئېچىندى. ئۆز ۋەتەننىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىگە قايغۇرۇپ، دائىم قارا رەڭلىك مۇسىبەت كىيىمى كىيىپ يۈردى. ياش ماززىنى چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن ھەم چەت ئەللىكلەرنىڭ قۇل قىلىشىغا ئۇچراۋاتقان ۋەتەنده خاتىرجەم ھالدا ئادۋوكاتلىق ياكى ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا، گەرچە بىر مەزگىل ئادۋوكاتلىق قىلغان بولسىمۇ،

ئەمما كەسپىنى تاشلاپ، كاربوناراللار پارتىيەسىگە ئەزا بولۇپ، بىر قېتىملىق قوزغىلاڭدا قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە قامالدى، ئۇ قاماقتىكى مەزگىلىدە، قايتا - قايتا ئىنچىكە ئويلىنىش ئارقىلىق، ئىتالىيەنى گۈللەندۈرۈش ھەققىدىكى بىر لايىھەنى تۈزۈپ چىقتى. 1831 - يىلى تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن، كاربوناراللار پارتىيەسىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنى قۇردى. پارتىيە نىزامنامىسىدە، يېشى 40 تىن تۆۋەن بولغان، ۋەتەننى چەت ئەل ۋە ئىتالىيەدىكى زالىم پادىشاھلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، بىرلىككە كەلگەن، تولۇق دېموكراتىيەنى ئاساس قىلغان ئىتالىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاشنى خالايدىغان كىشى بۇ پارتىيەگە ئەزا بولالايدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ پارتىيەگە ئەزا بولغانلارنىڭ سىنىپىي تەركىبى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇرژۇئاز دېموكراتىك زىيالىيلار، ئوتتۇرا، ئۇششاق بۇرژۇئازلار، بۇرژۇئازلاشقان ئوتتۇرا، ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەر، شەھەر ئەمگەكچىلىرى (ھۈنەرۋەنلەر، ئىشچىلار ۋە نامراتلارنىڭ ۋەكىللىرى) بار ئىدى، ئەمما بۇ پارتىيەگە بۇرژۇئاز دېموكراتىك زىيالىيلار رەھبەرلىك قىلدى.

ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ تۆھپىسى شۇكى، بۇ پارتىيە ئىتالىيە ئازادلىق ھەرىكىتى تارىخىدا تۇنجى بولۇپ مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى ئۆزىنىڭ كۈرەش ۋەزىپىسى قىلىپ بېكىتتى. بۇ پارتىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى ئىتالىيەدە سىياسىي دېموكراتىيە بىلەن ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەپ چۈشەندى ھەمدە ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق، مۇستەقىللىق، بىرلىككە كېلىشنى ئۆزىگە شوئار قىلدى. ماززىنى پەقەت مۇشۇنداق جۇمھۇرىيەت قۇرغاندىلا، ئاندىن ئىتالىيەنى گۈللەندۈرگىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «ئىتالىيە ئىلگىرى رىم ئىمپېرىيەسى ئارقىلىق، ئارقىدىن كاتولىك دىنى ئارقىلىق

دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئازاب ـ ئوقۇبەت ئارقىلىق پاكلانغان ھازىرقى 3 ـ ئىتالىيە چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان پەرىشتە سۈپىتىدە ھەرقايسى دۆلەتلەردە ھەربىر قىلىدۇ». ئەمما، ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى قەلبىدە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ماززىنى ھەرگىز شۇۋىنىست ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆز ۋەتىنىگىنى سۆيگەنىكەنسەن، باشقا دۆلەتلەرنىمۇ ھۆرمەت قىلىشلىك كېرەك، چۈنكى ھەربىر دۆلەت ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان، ھەربىر دۆلەت ئۆزئارا دەخلى ـ تەرۇزدىن ساقلىنىپ، تىنچ ـ ئىناق ئۆتسە، ئۇرۇش يوق بەرمەيدۇ، دەپ قارايتتى. ئۇ يەنە، ئىتالىيە ئىنسانلارغا ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش ھەققىدە تەلىم بېرىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى ھېسابلىشى، دۆلەتلەر ئارا دوستانە ئۆتۈشنى ئۆزىنىڭ غايىسى قىلىشى كېرەك، دەپ قارايتتى. ئۇ ئېزىلىۋاتقان مىللەتلەر ـــ ۋېنگرىيەلىكلەر، پولشالىقلار ۋە ئىرېلاندىيەلىكلەرگە ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇ «ياش ياۋروپا» خەلقئارا تەشكىلاتىنى قۇرۇش ئارقىلىق، خەلقنىڭ مۇقەددەس ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ، زالىم پادىشاھلارنىڭ مۇقەددەس ئىتتىپاقىغا قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى.

مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن، دېموكراتىك ئىتالىيە قۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ياش ئىتالىيە پارتىيەسى «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش يولىنى تاللىدى، يەنى ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق ئاۋستىريە ۋە ئىتالىيە زېمىنىدىكى ھەرقايسى پادىشاھلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى قارار قىلدى. 1840 ـ يىلى ياش ئىتالىيە پارتىيەسى ئىشچىلار بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، ئىشچىلارنى پارتىيەگە قوبۇل قىلدى. ماززىنى ئىشچىلار ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ «بايلارنىڭ سېخىيلارچە يارىدىمى»گە تايىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش خام خىيالىدا بولدى. ئۇنىڭ بۇ خىيالى سان سىموننىڭ تەسىرىدىن كەلگەنىدى.

مارزىنىڭ ئۆز ئىدىيەسى ۋە ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ جەڭگىۋار پروگراممىسى زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا 60 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بۇ پارتىيەگە ئەزا بولدى.

ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ مۇنداق هاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان جەڭگىۋار پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويالىشىغا شۇ چاغدىكى ئىتالىيەنىڭ سىياسىي ئەهۋالى ۋە سىنىپىي مۇناسىۋىتى سەۋەب بولغانىدى. بىرىنچى، ئىتالىيە ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتى هەم چەت ئەل كۈچلىرى، هەم ئىتالىيە زېمىنىدىكى هەرقايسى مۇستەبىت پادىشاهلار ئىدى، چەت ئەل ئەزگۈچى كۈچى ــ ئاۋستىرىيە بىر كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ، بۇ ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا ۋەزىپە ئىنتايىن مۇشكۈل ئىدى، خەلق بىلەن بىرلەشمىسە بولمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقنىڭ تەلىپىنى قانائەتلەندۈرىدىغان رادىكال تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويمىسا بولمايتتى. ئىككىنچى، ئىتالىيە بۇرژۇئازىيەسى بىلەن پىرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخى كەسكىنلەشمىگەنىدى، شۇ چاغدا ئىتالىيەدە ئەنگلىيە، فرانسىيەدىكىگە ئوخشاش كەڭ كۆلەملىك مۇستەقىل ئېلىپ بېرىلغان ئىشچىلار هەرىكىتى تېخى مەيدانغا كەلمىگەن بولغاچقا، بۇرژۇئازىيە تولۇپ تاشقان ئىنقىلابىي روهقا ئىگە ئىدى.

ئەمما، ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ پروگراممىسىدا زور چەكلىمىلىكلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى، يەنى ئۇلار سىياسىي جەهەتتىكى ئادەتتىكى دېموكراتىيە تەلەپلىرىنىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق دېهقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى هەل قىلىشقا قارشى تۇردى. يەنە بىر چەكلىمىلىكى شۇكى، بۇ پارتىيە دىندىن مەدەت تىلەپ، دىنىي شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ ئىشلىرى «دىنىي مۇرىتلارنىڭ ئىشلىرى»، «بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان ئىزچىل قۇل بولۇپ كېلىۋاتقان مىللەت ئەخلاق ۋە ئۆزىنى

قۇربان قىلىشقا تايىنىپ گۇللىنەلەيدۇ» دېگەننى تەشەببۇس قىلدى.

ياش ئىتالىيە پارتىيەسى 19 - ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرىدا بىرقانچە قېتىم قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى، ئەمما بۇ پارتىيە ماززىنىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىتالىيە خەلقىنىڭ ئېڭىنى ئويغاتتى، خەلق ئارىسىغا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت ئۇرۇقلىرىنى چاچتى ۋە بۇ ئارقىلىق، 1848 - يىلىدىكى ئىنقىلابنى ئىدىيەۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى.

2. ئىنقىلابنىڭ جەريانى

1845 — 1846 - يىلىدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ۋە 1847 - يىلىدىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس ئىتالىيە ئىقتىسادىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ، ئاشلىق كەمچىلىكى ۋە ئىشسىزلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. بۇلار خەلقنىڭ ئومۇميۈزلۈك نارازلىقىنى قوزغاپ، ئىنقىلاب قىلىش ۋەزىيىتى تېز سۈرئەتتە شەكىللەندى.

1848 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، سىسىلىيە ئارىلىنىڭ مەركىزى پالېرمودىكى خەلق ئالدى بىلەن قوزغىلىپ، مۇستەبىت ھۆكۈمەتكە قارشى قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچىلار دېھقانلارنىڭ ياردىمىدە، 13 مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قوشۇنى بىلەن ئىككى ھەپتە كوچا ئۇرۇشى قىلىپ، ھۆكۈمەت قوشۇنىنى ئاخىر قوغلاپ چىقاردى ھەم بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىنىڭ ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنى قۇردى. بۇ خەۋەر ناپلېسقا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ شەھەردىكى خەلق دەرھال كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزۈپ، ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ فېرناندو II 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلىپ، بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك

تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كابىنېت تەشكىللىشىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى.

پالېرمو قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسىدە، رىم پاپاسى زېمىنى، توسكانا ۋە ساردېنىيە پادىشاھلىقىدىمۇ ئىنقىلاب پارتلىدى. 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ۋە 17 ـ كۈنى ساردېنىيە پادىشاھى ۋە توسكانا كىنەزى ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلدى. 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى رىم پاپاسىمۇ ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلدى.

ۋېنا مارت ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرى ئىتالىيەگە يېتىپ كەلگەندە، كىشىلەر شاد ـ خۇراملىققا چۆمدى. 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئالدى بىلەن مىلاندا ئاۋستىرىيەگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى، ئىشچىلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى كوچىلاردا ئىستىھكام ياساپ، 15 مىڭ كىشىلىك ئاۋستىرىيە قوشۇنى بىلەن بەش كۈن جەڭ قىلىپ، 23 ـ كۈنى مىلان شەھىرىنى ئازاد قىلدى ۋە ئاۋستىرىيە قوشۇنىنى چېگرادىن قوغلاپ چىقاردى. مىلان قوزغىلىڭىدا خەلق ئاممىسى بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغاچقا تېزلا غەلىبە قىلدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ خابىسبۇرگ خانىدانلىقىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى، شۇڭا بۇ قوزغىلاڭنىڭ پۈتۈن ياۋروپادىكى ئەھمىيىتى زور بولدى.

مىلان قوزغىلىڭى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ۋېنېتسىيەدىمۇ قوزغىلاڭ پارتلىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ ئاكتىپ قاتنىشىشى بىلەن، قوزغىلاڭچىلار ئاۋستىرىيە قوشۇنى بىلەن ئىككى كۈن قانلىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. ۋېنېتسىيە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ماننىنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى.

ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئىنقىلابنىڭ كەينى ـ كەينىدىن غەلىبە قىلغانلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن، پالما ۋە

مودېننادىن ئىبارەت ئىككى كىچىك دۆلەتتىمۇ قوزغىلاڭ پارتلاپ، ھاكىمىيەت بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

قۇدرەتلىك ئىنقىلاب دولقۇنىدا، ھەر جايدىكى خەلق بىردەك ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلدى. خەلقنىڭ كۆچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن، ساردېننىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتى 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئاۋستىرىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئۇزاق ئۆتمەي ناپلېس پادىشاھلىقى ۋە توسكانا ھۆكۈمىتى ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى، ھەتتا رىم پاپاسى پىئوس IX گەرچە رەسمىي ئۇرۇش ئېلان قىلمىغان بولسىمۇ، ئاۋستىرىيەگە قارشى قوشۇن چىقاردى.

خەلق ئاممىسى ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى، ئۇلار پىدائىيلار قوشۇنى بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. خەلق قوراللىق كۆچلىرىنىڭ مەشھۇر رەھبىرى ۋە تەشكىللىگۈچىسى كىيوساپ گارىبالدى (1807 ــ 1882) ئىلگىرى ماتروس بولغان. 1831 ـ يىلى ئۇ تاگانروگدا ياش ئىتالىيە پارتىيەسىنىڭ بىر ئەزاسى بىلەن تونۇشۇپ قالدى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن گارىبالدى ياش ئىتالىيە پارتىيەسىگە ئەزا بولدى. 1833 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ ماززىنى بىلەن تونۇشتى، ماززىنىنىڭ تەكلىپى بىلەن، ئۇ ساردېنىيە دېڭىز ئارمىيەسىگە قاتنىشىپ، قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆردى. ئۇ 1834 ـ يىلىدىكى قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قولغا ئېلىنىشتىن قېچىپ، جەنۇبىي ئامېرىكىغا كەتتى. 1848 ـ يىلى ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، دەرھال ۋەتەنگە قايتىپ، پىدائىي قوشۇن تەشكىللەپ، ئاۋستىرىيەگە قارشى جەڭگە قاتناشتى.

ئەمما، ساردېننىيە پادىشاھى ئالبېرت ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىپ خەلق ئاممىسىنىڭ پادىشاھقا قارشى ئىنقىلابقا ئايلىنىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، كەسكىن ھەربىي ھەرىكەت قوللانماي ھۇجۇمنى كېچىكتۈردى. نەتىجىدە 7 ـ

ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ساردېننىيە قوشۇنى كۈستوزادا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بۇنىڭ بىلەن مىلان قايتمدىن ئاۋستىرىيە قوشۇنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. رىم پاپاسى ۋە ناپلېس پادىشاھىمۇ قوشۇنلىرىنى ئالدىنقى سەپتىن قايتۇرۇپ كەتتى. 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، ئالبېرت بىلەن ئاۋستىرىيە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاپ، ئاۋستىرىيەنىڭ لومبارىدى بىلەن ۋېنىتسىيەدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن دەبدەبىلىك باشلانغان ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش ھاقارەتلىك كېلىشىم بىلەن ئاخىرلاشتى.

يۇقىرىدىكىلەر 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابنىڭ 1 ـ باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. 1848 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 1849 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە بولغان مەزگىل ئىنقىلابنىڭ 2 ـ باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ.

كۈستوزا جېڭىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىر مەھەل غالجىرلىشىپ، ئىنقىلاب ھايات ـ مامات پەيتىگە دۇچ كەلدى. ئەمما ئىتالىيە خەلقى تىز پۈكمەي داۋاملىق كۈرەش قىلىپ، ئىنقىلابنى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈش ئىرادىسىگە كەلدى. ئىنقىلابنىڭ 2 ـ باسقۇچىدا بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلدى، خەلق ئاممىسى ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي كۈچى بولدى.

بۇرژۇئاز دېموكراتچىلار (ئۇلارنىڭ رەھبىرى گارىبالدى ۋە ماززىنى) ئىتالىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە ۋە ئاۋستىرىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، مۇستەبىت تۈزۈمنى يوقىتىش تەلىپىنى روشەن گەۋدىلەندۈردى ھەمدە خەلقنى بىرلىككە كەلگەن، «ئەركىن، باراۋەر، ئادىل» جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ئەمما، بۇ پروگراممىدا خەلقنىڭ تۈرمۇش ئەھۋالىنى ھەقىقىي ياخشىلاش ۋە يەرلەرنى دېھقانلارغا تەقسىملەپ بېرىش

تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى.

يېڭى ئىنقىلاب دولقۇنى ژېنىتسىيەدىن باشلاندى. 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، ژېنىتسىيە خەلقى كېلىشمىدە ژېنىتسىيەنىڭ يەنە ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئاممىا غەزەپلىنىپ دەرھال قوزغىلاڭ كۆتۈردى. دېموكراتچىلارنىڭ يولباشچىسى ماننىن ژېنىتسىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. كوستوزا جېڭىدىكى مەغلۇبىيەتمۇ ساردىنىيە خەلقىنىڭ كۈرەش قىلىشىنى ئۇلغايتىۋەتتى، گىنويە ۋە تورىنودا داۋاملىق كەڭ كۆلەملىك نامايىش بولۇپ تۇردى، پادىشاھ ئەركىنلىك مەزھىپىدىكى بوربوندنى ساردىنىيە پادىشاھلىقى ئىچكى كابىنېتىنىڭ باش ۋەزىرلىكىگە تەينىلەشكە مەجبۇر بولدى.

رىم خەلق ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ۋە جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئىتالىيە ئىنقىلابى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى رىم ئاھالىلىرى كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزۈپ: «بىزگە ئەركىنلىك كېرەك!»، «ياشىسۇن ئىتالىيە!» دېگەن شوئارلارنى توۋلىدى. قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئالدىنقى سەپتىن قايتىپ كەلگەن پىدائىيلار دېموكراتىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بىر كۈندىن كېيىن قوزغىلاڭ پۈتۈن رىمنى قاپلىدى. خەلق ئاممىسى رىم پاپاسىنىڭ ئوردىسىغا ھاستۇرۇپ كىرىپ، رىم پاپاسى پىئوس IX نى دەھرىي ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە قوشۇلۇشقا مەجبۇرلىدى. نەتىجىدە ئەركىنلىك مەزھىپىدىكىلەر دەھرىي ئىچكى كابىنېت تەشكىللىدى. ئۇزاق ئۆتمەي رىم پاپاسى گائېتاغا قېچىپ بېرىپ، ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە تايىنىپ رىم ئىنقىلابىنى باستۇرماقچى بولدى. ئەركىنلىك مەزھىپىدىكىلەر ئىچكى كابىنېت تەشكىللىگەندىن كېيىن، رىم پاپاسى بىلەن مۇرەسسە قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، رەت قىلىندى. ئەركىنلىك مەزھىپىنىڭ مۇرەسسەچىلىك سىياسىتى

خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. خەلقنىڭ بىسىمى بىلەن ئەركىنلىك مەزھىپى ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتى تەشكىللەشكە مەجبۇر بولدى. 1849 - يىلى 2 - ئايدا ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىگە ئاساسەن سايلاپ چىقىلغان ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتى قۇرۇلدى. كومىتېت گارىبالدىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، رىم پاپاسى ھۆكۈمىتىنى بىكار قىلىپ، 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى رىم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى ھەمدە ماززىنى باشچىلىقىدىكى دېموكراتچىلار بىلەن ئەركىنلىك مەزھىپىدىكىلەردىن بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىدى. يېڭى ھۆكۈمەت ئوتتۇرا ئەسىردىن قالغان ئىمتىيازلارنى بىكار قىلىش، دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەر زېمىنىنى مۇسادىرە قىلىش، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە دىنىي سوتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ھەسسىلىمىدىغان باج تۈرۈمىنى يۇرگۈزۈش، 80 خىل تاۋارنىڭ تاموژنا بېجىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىق بىر يۇرۇش ئىلغار تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. رىم ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسىدە، توسكانا خەلقى لىئوپولد كىنەزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى.

ۋېنىتسىيە، رىم ۋە توسكانانىڭ جۇمھۇرىيەت قۇرغانلىقىنى جاكارلىشى ساردىنىيە پادىشاھى ئالبېرتنى ئەندىشىگە سالدى. ئۆزىنىڭ خانلىق تەختىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئىتالىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇ 1849 - يىلى 3 - ئاينىڭ 12- كۈنى ئاۋستىرىيەگە قايتىدىن ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بۇ قېتىملىق ئۇرۇش ئاران 21 كۈن داۋاملاشتى. 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇنىڭ قوشۇنى نوۋارا جېڭىدە ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خانلىق تەختىنى ئوغلىغا بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى، ئوغلى ئىمانۇئېل II دەپ ئاتالدى. يېڭى پادىشاھ دەرھال ئاۋستىرىيە بىلەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى

ئىمزالىدى.

2 ـ قېتىملىق ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇشنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئىتالىيە ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈۋەتتى. 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، توسكانا جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، كىنەز لېئوپولد يەنە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقتى. ناپلېئون پادىشاھى سىسىلىيەگە ھۇجۇم قوزغاپ، 5 ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى پالېرمونى ئىشغال قىلدى. پالما، مودېنانادىمۇ كونا ھاكىمىيەت ئەسلىگە كەلدى.

رىم ۋە ۋېنېتسىيەدىن ئىبارەت ئىككى جۇمھۇرىيەت ئاۋستىرىيەگە قارشى داۋاملىق جەڭ قىلدى. نوۋارا جېڭىدىن كېيىن، ئاۋستىرىيە فىرانسىيە، ئىسپانىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئورتاق قوشۇن چىقىرىپ رىمغا ھۇجۇم قىلدى. جۇمھۇرىيەتنى قوغداش ئۇچۇن، ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتى ماززىنى باشچىلىقىدىكى ئۇچ تەرەپ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قۇرۇپ، ئۇرۇشقا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىشنى قارار قىلدى. بۇ چاغدا، جۇمھۇرىيەتنى قوغداش ئۇچۇن، خەلق بىلەن بىرلىشىش زۆرۈر ئىدى، ئەمما ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت پومپىشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلمىغان ۋە دېھقانلارغا يەر تەقسىم قىلىپ بەرمىگەن بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماززىنى گارىبالدى ئوتتۇرىغا قويغان ئاكتىپ ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى قوبۇل قىلماي، نوقۇل مۇداپىئە كۆرۈش ئىستراتېگىيەسىنى قوللاندى. نەتىجىدە ئۇچ دۆلەت ئارمىيەسىنىڭ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن رىم قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، فىرانسىيە قوشۇنى رىمغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى، جۇمھۇرىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، رىم پاپاسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يەنە ئەسلىگە كەلدى.

ۋېنېتسىيە خەلقى دېموكراتچىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئاۋستىرىيە قوشۇنىنىڭ قورشاۋىدا يەككە ـ يېگانە 11 ئايدىن ئۇزاق جەڭ قىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ۋېنېتسىيە قولدىن

كېتىپ، ئاۋسترىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەسلىگە كەلدى.

1848 ـ يىلىدىكى ئىتالىيە ئىنقىلابى بىرقېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، دېموكراتچىلار يېرىم فېئودالللىق يەر مۇناسىۋىتىگە چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغانلىقتىن، دېھقانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. پايدىسىز خەلقئارا مۇھىتمۇ زور رول ئويناندى. ئىتالىيە ئىنقىلابى ياۋروپا ئىنقىلابى پەسەيگەن مەزگىلدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، ئىنقىلابنىڭ كۈچى ئاجىز بولۇپ، ياۋروپا ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ ئاسانلا بوغۇپ تاشلىشىغا ئۇچرىدى.

4 ـ بۆلۈم 1848 ـ يىلىدىكى ۋېنا ئىنقىلابى

1. ۋېنا مارت ئىنقىلابى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خابىسبۇرگ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاۋستىرىيە يەنىلا تىپىك فېئودالللىق مۇستەبىت دۆلەت بولۇپ، پادىشاھ چەكسىز ھوقۇققا، ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار يەنىلا ھەرخىل سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى، كەڭ دېھقانلارنى رەھىمسىزلەرچە ئېزەتتى. دېھقانلار مەھسۇلاتنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدىغان ئېغىر سېلىقتىن باشقا، يەنە دىنىي جەمئىيەتكە ئۆشرە تاپشۇرۇشقا، خىلمۇخىل ناملاردىكى دۆلەت بېجى، يەرلىك باجلارنى تۆلەشكە مەجبۇر بولۇپ، ئاچ ـ يالىڭاچلىقتا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسى يەنە گېرمانىيە تەۋەلىكىدە بولمىغان چېخلار، ۋېنگرىيەلىكلەر، رومىنىيەلىكلەر، ئىتالىيەلىكلەر، پولشالىقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، «ھەممە مىللەتنىڭ تۈرمىسى» دەپ ئاتالدى. شۇڭا ئاۋستىرىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاساسلىق

ۋەزىپىسى فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خاېسبۇرگ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھەر مىللەت ئېزىلگۈچى خەلقنى ئازاد قىلىش بولۇپ قالدى.

ئاۋىستىرىيەنىڭ باش ۋەزىرى مېتتېر چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئۇ مىللىي زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، مىللەتلەر ماجىراسى پەيدا قىلىپ، مىللەتلەرنى دەھشەتلىك ئەزدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىنى ۋەھشىيلەرچە باستۇردى. شۇڭا ئاۋىستىرىيەدە سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللىي زىددىيەت ئۆزئارا گىرەلىشىپ بىر خىل مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى. ئېزىلىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيەگە چىداپ تۇرالمىغان كەڭ ئەمگەكچى خەلق، بولۇپمۇ دېھقانلار دائىم ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ «تۆرىلەرنى يوقىتايلى!» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارلارنى توۋلىدى. مېتتېر لىكشىپ قالغان فېئودالىق تۈزۈمنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، باستۇرۇشنى كۈچەيتىپلا قالماي، يەنە تېخى ئەركىنلىك ئىدىيەسىنىڭ تارقىلىشىنى چەكلەپ، مەتبۇئات بۇيۇملىرىنى قاتتىق تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى، ئۇنىۋېرسىتېت، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ساقچى قويۇپ نازارەت قىلدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، ئاۋىستىرىيە كاپىتالىزمى مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كاپىتالىستىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى كۆنسېرى كۆپەيگەندىن باشقا، زاۋۇتلارمۇ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. 40 ـ يىللارغا كەلگەندە، ئاۋىستىرىيەدىكى زاۋۇتلارنىڭ سانى 135 كە يەتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى توقۇمىچىلىق فابرىكىسى ئىدى. ئىمپېرىيە پايتەختى ۋېنا چوڭ سودا ـ سانائەت مەركىزىگە ئايلىنىپ، توقۇلما بۇيۇملاردىن باشقا زور مىقداردا زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرى، ئۆي جاھازلىرى، كىيىم ـ كېچەك ئىشلەپچىقاردى، باشقا جايلاردا خىمىيەلىك بوياق سانائىتى، كانچىلىق ۋە ماشىنىسازلىق تەرەققىي قىلدى. ئەمما، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاساسىتى ۋە

ئاۋستىرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاموژنا بېجى سىياسىتى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق پەيدا قىلدى. شۇڭا بۇرژۇئازىيە ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ نارازىلىقى كۈنسېرى كۈچەيدى.

پارتىز فېۋرال ئىنقىلابى ۋە بېرلىن مارت ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرى ئاۋستىرىيەگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئامما ئىنقىلابىي كەيپىياتى ئۆرلەپ، ۋېنانىڭ ھەممە يېرىدە ئاممىۋى يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلدى. بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى نۇقۇق سۆزلەپ، خەلقنى قوزغىلىپ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى. 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى پايتەختتىكى ئىشچىلار، ھۇنەرۋەنلەر ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى نامايىش قىلىپ: «ئەركىنلىك ! ئاساسىي قانۇن ! ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت يوقالسۇن !» «مېتتېرنىخ يوقالسۇن !» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، مەتبۇئات ئەركىنلىكى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى، زاسپىداتىللىق تۈزۈمى ۋە مەسئۇل ئىچكى كابىنېت تۈزۈمى قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. نامايىشچىلار ھەربىي قوشۇننىڭ ئوققا تۇتۇشىغا ئۇچرىدى، ئەمما تېخىمۇ غەزەپلىنىپ، نامايىش قوزغىلاڭغا ئايلاندى. خەلقنىڭ بېسىمى بىلەن مېتتېرنىخ ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، نىقابلىنىپ ئەنگلىيەگە قېچىپ كەتتى. ئەمما، مېتتېرنىخنىڭ ئىستېپا بېرىشى خەلق ئاممىسىنىڭ كەيپىياتىنى پەسەيتەلمىدى، ئۇلار ئاساسىي قانۇن چىقىرىپ دېموكراتىك سىياسەت يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بۇ تەلەپلەرنى رەت قىلىپلا قالماي، يەنە تېخى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى گېنېرال ۋىندىخگراسنىي ۋېنانىڭ مەمۇرىي، ھەربىي باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، ھەربىكەتنى باستۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئەمما قوزغىلاڭچىلار بۇنىڭدىن قورقۇپ قالمىدى، كەچقۇرۇن نەچچە ئون مىڭ ئىشچى، ھۇنەرۋەن ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىمپېراتور ئوردىسىنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى. ئاممىنىڭ ئىنقىلابىي

ھەربىرى ئىمپېراتورنى ئاساسىي قانۇن چىقىرىشقا، ئىچكى كابىنېتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە ۋە كونا بيۇروكراتىك ئەمەلدارلىقتىن كېلىپ چىققان بىلالىسىدوفنى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە تەينىلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ پەقەت شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، مەزمۇنىنى ئۆزگەرتمىگەنىدەكلا ئىش بولۇپ، يېڭى ئىچكى كابىنېت يەنىلا ئىمپېراتورنىڭ قولىدىكى قورال ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىمپېراتور يەنە بۇرژۇئازىيەنىڭ مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى ۋە بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەنگەن «بىخەتەرلىك كومىتېتى» قۇرۇشىغا ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاب ئارقىلىق، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ قوراللىق تەشكىلات قۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ، 4000دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىدىن تەشكىللەنگەن ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ھۆكۈمەتنى نازارەت قىلىش ھەم زۆرۈر تېپىلغاندا ئاممىنى قوزغاپ ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە مىللىي قوغدىنىش قوشۇنىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىنىڭ ۋەكىللىرى بىرلىشىپ بىر مەركىزىي كومىتېت قۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر قىسىم ئىشچىلارمۇ قوراللاندى.

دېمەك، مارت ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىسىدە، بۇرژۇئازىيە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۈچىگە تايىنىپ، قىسمەن ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا ئىگە بولدى.

2. ئىنقىلابتىن كېيىنكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەرەققىياتى، ۋېنا ئۆكتەبىر قوزغىلىڭى

4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى «ئىمپېراتور ئۆزى بېكىتكەن ئاساسىي قانۇن» ئېلان قىلىندى، بۇ قانۇنىدا ئىككى پالاتالىق قانۇن چىقىرىش ئورگىنى قۇرۇش، ئىمپېراتورنىڭ چىقىرىلغان قانۇنلارنى مۇتلەق ئىنكار قىلىش ھوقۇقى بولۇش بەلگىلەندى. 5 ـ

ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئېلان قىلىنغان سايلام قانۇنىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتىۋېلىنىدى ھەمدە يېرى كۆپ پومېشچىكلارلا يۇقىرى پالاتا ئەزالىقىغا سايلىنىش سالاھىيىتىگە، فورولۇن ئاۋسترىيەنىڭ پۇل بىرلىكى كىرىم قىلالايدىغان كىشىلەرلا تۆۋەن پالاتا ئەزالىقىغا سايلىنىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، يەنى 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى بىلالىسدوفنىڭ ئىچكى كابىنېتى مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى بىلەن ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەنگەن مەركىزىي كومىتېتنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تارقىتىۋەتتى. بۇ بۇيرۇق دەرھال ئاممىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى ھەمدە 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قوزغىلاڭ پارتلىدى. قوزغىلاڭ جەريانىدا، قوراللىق ئىشچىلار بىلەن ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى ۋە بۇرژۇئازىيەنىڭ مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلدى. قوزغىلاڭچىلار ئەكسىيەتچى ۋەزىرلەرنى قولغا ئېلىپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى، ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى ۋە ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ھەيۋەتلىك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئالدىدا، ئىمپېراتورنىڭ قورقۇپ جان ـ پېنى چىقىپ كەتتى ۋە 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئوردىدىكى ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ ئىنسبروكقا قېچىپ كەتتى. 17 ـ كۈنى قوزغىلاڭچىلار غەلىبە قىلدى. ھۆكۈمەت يەنمۇ يول قويۇپ، مەركىزىي كومىتېتنىڭ قانۇنىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتى تەشكىللەپ يېڭى ئاساسىي قانۇن چىقىرىشقا قوشۇلدى. ئەمما، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىنى بىر قوراللىق كۈچ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باشقىلارنى ئىنقىلاب قىلىشقا قۇتراتتىدىغان خەتەرلىك

دۇشمەن دەپ قاراپ، يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تارقىتىۋەتتى، بۇ بۇيرۇق يەنە بىرمەيدان قوزغىلاڭغا سەۋەب بولدى، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى بىلەن مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى جەڭگە قاتناشتى. نەتىجىدە، ھۆكۈمەت يەنە بىر قېتىم يول قويۇپ، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىنى تارقىتىۋېتىش بۇيرۇقىنى قايتۇرۇۋالدى.

شەھەردىكى ئىنقىلاب بىلەن تەڭلا دېگۈدەك، كەڭ يېزىلاردىكى دېھقانلارمۇ ھەرىكەتكە كەلدى ۋە فېئودالىلىق كىشەنلەردىن قۇتۇلدى. ئۇلارنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىدە ئېرىشكەن نەتىجىلىرى گېرمانىيەنىڭ ھەرقانداق جايلىرىدىكىدىنمۇ چوڭ بولدى».[1] ئەمما، دېھقانلارنىڭ كۆرەش ئارقىلىق ئېرىشكەن ئىنقىلاب مېۋىسىنى بۇرژۇئازىيە نابۇت قىلىۋەتتى. 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىكى بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن مىللىي كېڭەشتە، گەرچە جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ۋە پومېشچىكلارنىڭ سوتلاش ھوقۇقىغا ئائىت فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەر بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئەڭ ئاساسلىق بولغان ئەمگەك ئارقىلىق تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە ئالۋان ـ ياساق ساقلاپ قېلىنىدى ھەمدە دېھقانلار بۇ فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەردىن قۇتۇلماقچى بولسا، قايتۇرۇۋېلىش پۇلى تۆلەپ سېتىۋېلىش كېرەكلىكى بەلگىلەندى.

بۇ چاغدا، بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى تامامىلاندى، ئۇچ قېتىملىق قوزغىلاڭنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان فېئودال كۈچلەر ئەمدى قورقۇنچلۇق ئەمەس دەپ قاراپ، كونا فېئودال كۈچلەر بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە مايىللاشتى ۋە ئىمپېراتورنىڭ پايتەختكە قايتىپ كېلىشىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ئىمپېراتور ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ مىللىي كېڭەشنىڭ «قىزغىن» قارشى ئېلىشى بىلەن پايتەختكە قايتىپ كەلدى. بۇرژۇئازىيە فېئودال كۈچلەر بىلەن

① ئېنگېلس: «گېرمانىيە ئىنقىلابى ۋە ئەكسىلئىنقىلابى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 8 ـ توم، 39 ـــ 40 ـ بەتلەر.

مۇرەسسەلىشىشكە باشلىدى. بۇ مۇرەسسەنىڭ تۇنجى قەدىمى ئىمپېراتورنىڭ مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى ئۆتكۈزگەن ھەربىي پاراتنى كۆرۈش، 2 ـ قەدىمى ئىشچىلار ھەربكىتىنى باستۇرۇش بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ۋېنا ئىشچىلىرى نامايىش ئۆتكۈزۈپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىشسىز ئىشچىلارغا بېرىدىغان يارەمم پۇلىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۇردى، مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى قولىدا تۆمۇرنىڭ سونۇقى يوق ئىشچىلارغا ئوق چىقىرىپ، نۇرغۇن ئىشچىنى قىرغىن قىلدى. بۇ قېتىملىق قىرغىنچىلىق بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ چەك ـ چېگرا ئاجراتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ چاغدا ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىمۇ ھۆكۈمەتنى قوللاپ، ئىشچىلار ھەربكىتىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارىدى. ئەكسىيەتچى فېئودال كۈچلەر ئىنقىلاب لاگېرىدىكى بۇ بۆلۈنۈشتىن پايدىلىنىپ، ئىنقىلابىي كۈچلەرگە قارشى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى قارار قىلدى. ئەمما، شۇ چاغدا ۋېنگىرىيەدە ئىنقىلاب ئوتى بارغانسېرى لاۋۇلداپ، ۋېنگىرىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەربكىتى ئىمپېرىيە ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت سالدى. شۇڭا ئاۋستىرىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن ۋېنگىرىيەگە قوشۇن ئەۋەتىپ باستۇرۇش قارارىغا كەلدى. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا، ئاۋستىرىيە ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ۋېنادا تۇرۇۋاتقان قوشۇننىڭ بىر قىسمىنى ۋېنگىرىيە جەڭ مەيدانىغا ئەۋەتىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. بۇ چاغدا، ۋېنادىكى ئىنقىلابچى ئاممىا، ئەگەر ۋېنگىرىيە ئىنقىلابى مەغلۇپ بولسا ۋېنادىكى ئىنقىلابمۇ ئوخشاش تەقدىردىن قۇتۇلالمايدۇ دەپ قاراپ، 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، ئۇششاق سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى توپلىنىپ، ۋېنادىن يولغا چىقىدىغان گىرانات ئاتقۇچى قىسمىنىڭ يولىنى توسۇپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشمە كۆكۈل ئېچىش كېچىلىكى ئۆتكۈزدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتىنى ئىشغال

قىلىپ، دەرھال 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاممىنى قوراللاندۇردى. بىر كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭ غەلىبە قىلدى، ئىمپېراتور بىلەن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى يەنە بىر قېتىم پايتەختتىن ئولمۇزغا قېچىپ كەتتى.

قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ۋېنا ھاكىمىيىتى ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئۇستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن شەھەرلىك پارلامېنتنىڭ قولىغا ئۆتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىشچىلار، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن تەشكىللەندى، ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلىرى رەھبەرلىك رولىنى ئويناندى. شۇ چاغدا ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى بىلەن «ئالاھىدە ھەربىكەت ئەترىتى»بولۇپ تەشكىللەنگەن قوراللىق ئىشچىلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسى ئۇستۈن بولۇپ، ھەممەيلەن يەڭلىرىنى شىمايلاپ ئىنقىلاب مېۋىسىنى قوغداش كۈرىشىگە تەييار تۇراتتى. ئەمما، قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىۋاتقان ئۇششاق بۇرژۇئاز دېموكراتچىلىرى غەلىبىنى مۇستەھكەملەشكە ئاكتىپ تەدبىر قوللانمىدى. ئۇلار ئىنقىلابقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىرلىككە كەلگەن رەھبەرلىك ئورگىنى شەكىللەندۈرمەيلا قالماستىن، يېقىنلا جايدا جەڭ قىلىۋاتقان ۋېنگىرىيە ئىنقىلابچى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ ھەربىكەت قىلمىدى. بۇنىڭدىن باشقا، 7 ـ ئايدا قۇرۇلغان ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتىمۇ ھېچقانداق رەھبەرلىك رولىنى ئويناپ بولالمىدى، ھەتتا ئىمپېراتورنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ كېلىشتۈرۈپ قويۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئولموزغا قېچىپ كەتكەن ئىمپېراتور ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى جەددىي قوشۇن توپلاپ، ئىنقىلابنى باستۇرۇشقا تەييارلاندى. يىلاچىخ ۋە ۋېندىخگراسنىڭ قوشۇنى ۋېناغا قىستاپ كەلدى. ۋېندىخگراس 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ۋە 200 دانە زەمبىرەكنى ئىشقا سېلىپ، ۋېنانى 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنىگىچە ئۇزۇلدۇرمەي توپقا تۇتتى. 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ

كۆنى ۋېنا قولدىن كەتتى.

ئىنقىلابقا قارشى قوشۇن قوزغىلاڭچى خەلقتىن رەھىمسىزلەرچە قىساس ئالدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى مېسىنخوسىل ئېتىپ تاشلاندى. 1849- يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، ئاساسىي قانۇن چىقىرىش كومىتېتى تارقىتىۋېتىلىپ، فېئودالىلىق مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1848 - يىلىدىكى ئاۋستىرىيە ئىنقىلابى بىر قېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب: بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاب يېرىم يولغا كەلگەندە خەلقنى ساتقىنلىق قىلىپ، ئىنقىلابقا قارشى فېئودال كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا پوزىتسىيەسى قەتئىي بولمىدى.

5 - بۆلۈم 1848 - يىلىدىكى شەرقىي ياۋروپادىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى

1. 1848 - يىلىدىكى چېخ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى

چېخ پادىشاھلىقى ئۇزاق مۇددەتكىچە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇل قىلىشىغا ئۇچراپ، مۇستەقىل ئىگىلىك ھوقۇقىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسىگە ئايلىنىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ياكى مەدەنىيەت جەھەتتە پۈتۈنلەي ئاۋستىرىيەنىڭ كونترولىغا بولدى. چېخ پادىشاھلىقىدا مەجبۇرىي نېمىسلاشتۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈلدى. چېخ بۇرژۇئازىيەسى پەقەت ئوتتۇرا، كىچىك

كارخانىلارنى باشقۇرۇشقىلا مەجبۇر بولدى، چوڭ كارخانىلارنىڭ ھەممىسى نېمىسلارنىڭ قولىدا ئىدى، نېمىسلار چېخ سودا-سانائەت كاپىتالىستلىرىنى چېخ بازىرىدىن سىقىپ چىقىرىشقا جېنىنىڭ بارىچە ئۇرۇناتتى. بۇلار چېخ مىللىتىنىڭ سودا - سانائىتىنى تەرەققىياتىنى زور چەكلىمىگە ئۇچراتتى. چېخ ئەمگەكچى خەلقى ئۆز دۆلىتىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە خابىسبۇرگ خانىدانلىقىنىڭ قوشلاپ ئېزىشىگە ئۇچرىدى. دېھقانلار تېخىمۇ ئېغىر ئېزىلدى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىندى. ئۇلار يۇقىرى سوممىلىق فېئودالىلىق ئىجارە ھەققى تاپشۇرغاندىن باشقا، يەنە ھەرخىل نامىلار بىلەن ئاتىلىدىغان ئالۋانغا ئىشلەشكە مەجبۇر بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچلىقتا تۇرمۇش كەچۈردى.

گەرچە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى چېخ پادىشاھلىقىدىكى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولسىمۇ، ئەمما 19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، چېخ ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسى تەۋەلىكىدىكى ئىقتىسادى ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايونغا ئايلاندى. بۇ دەۋردە چېخىتا 200 دىن ئارتۇق پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بارلىققا كېلىپ، كۆپ قىسىم فابرىكىلاردا پار ماشىنىسى ئىشلىتىلدى، پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلات مىقدارى ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىدىكى مەھسۇلاتنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلىدى. پراگا ماشىنىسازلىق مەركىزىگە ئايلاندى، ماشىنىسازلىقنىڭ تەرەققىياتى مېتاللۇرگىيە سانائىتىگە تۈرتكە بولۇپ، چويۇن، پولات تاۋلاش ۋە كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتىنىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى. سانائەتنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ئىشچىلار قوشۇنىنى ئۇرۇقسىز زورايتتى، پەقەت يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ سانىلا نەچچە ئون مىڭغا يەتتى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، چېخ بۇرژۇئازىيەسى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق ساداسى بارغانسېرى كۈچەيدى. چېخ مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە

بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلدى، ئەمما، بۇرژۇئازىيە ئىچىدە مۇتىدىل ئەركىنلىك مەزھىپى ۋە ئىنقىلابىي دېموكراتچىلار مەزھىپى شەكىللەندى. مۇتىدىل ئەركىنلىك مەزھىپى مىللىي مۇستەقىللىق تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويماي، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈم ئورنىتىش، ئەركىنلەشتۈرۈش، چېخ تىلى بىلەن نېمىس تىلىنى باراۋەر ئورۇنغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، فېئودالىق مەجبۇرىيەتنى پۈلغا سېتىۋېلىشنى تەلەپ قىلدى. ئىنقىلابىي دېموكراتچىلار مىللىي مۇستەقىللىقنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، يەنە كاتولىك دىنى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈل - كېسىل ئۈزۈپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، فېئودالىق مەجبۇرىيەتنى شەرتسىز بىكار قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئورنىتىش قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مەزھەپ 1846 - يىلى پراگادا سىگىپىرش دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەخپىي تەشكىلات قۇردى. بۇ تەشكىلات ئىشچىلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، نۇرغۇن كىچىك گۇرۇپپا ۋە تەشكىلاتلارغا رەھبەرلىك قىلدى.

ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار بولسا بىۋاسىتە ھەربىكەت قىلدى. 1848 - يىلى ئىنقىلاب ھارپىسىدا، ئىشچىلار پراگا ۋە باشقا شەھەرلەردە كۆلىمى چوڭ بولغان ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى بۇزۇش كۇرىشىنى قانات يايدۇردى، دېھقانلار دائىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قورۇقلىرىنى ۋەيران قىلىپ، باشقۇرغۇچىلىرىنى ئۆلتۈردى، ئىجارە ھەققى تاپشۇرۇش ۋە ئالۋانغا ئىشلەشنى رەت قىلدى.

چوڭ ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ، چېخ خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارىدى، شۇڭا ئۇلار ئىنقىلابنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتى بولۇپ قالدى.

3 - ئاينىڭ بېشىدا، پراگا ۋە باشقا شەھەرلەردە تەشۋىق

ۋەرەقلىرى تارقىلىپ ئاساسىي قانۇن چىقىرىش ۋە پىكىر قىلىش ئەركىنلىكى تەلەپ قىلىندى. چاقىرىق قىلىش بىلەن خەلق ئاممىسى مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ، چېخنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىن بىرلىككە كەلگەن پارلامېنت تەشكىللەشنى، فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەرنى بىكار قىلىشنى، چېخ تىلى بىلەن نېمىس تىلىنى باراۋەر ئورۇنغا قويۇپ، مەسئۇل ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشنى تەلەپ قىلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، فېردىناند I ئامالسىز مەسئۇل ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە، چېخ تىلى بىلەن نېمىس تىلىنى باراۋەر ئورۇنغا قويۇشقا قوشۇلدى.

خەلق ھەربكىتىدىن قورقۇپ كەتكەن بۇرژۇئازىيە ئەركىنلىك مەزھىپى خەلقىنىڭ كۆرەش نىشانىنى بۇراش ئۈچۈن، 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى پراگادا چېخ زېمىنىدىكى سلاۋىيان ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا چېخ ئەركىنلىك مەزھىپى ئەسلىدىكى ئاپتونومىيە ھوقۇقى تەلىپىدىن ۋاز كېچىپ، خابسبۇرگ خانىدانلىقى مەيدانى تەرەپكە ئۆتۈپ، ئاۋستىرىيەنىڭ ئىمپېرىيە زېمىنىدىكى غەيرىي نېمىسلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئەركىنلىك مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئەكسىچە، چېخ دېموكراتچىلىرى ئىنقىلابىي مەيداندا چىڭ تۇردى ھەمدە 6 ـ ئايدا پارتلىغان پراگا قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلدى.

ۋېنا مايى قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسىدە، چېخ زېمىنىدىكى ئىشچىلار، دېھقانلارنىڭ كۆرىشى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. پراگا كوچىلىرىغا ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ، ئىنقىلابنى باستۇرۇشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇردى. پراگادىكى دېموكراتچىلار ھۆكۈمەتتىن ئەسكەرلەرنى چېكىندۈرۈپ، ئىنقىلابقا قارشى گېنېرال ۋىندىخگراسنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، رەت قىلىندى. دېموكراتچىلارنىڭ چاقىرىقى بىلەن، پراگادىكى ئىشچى ـ دېھقانلار، نامراتلار ۋە ئىنقىلابىي زىيالىيلار

6 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھۆكۈمەت ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلدى. جەڭ بەش كۈن داۋاملىشىپ، 17 ـ كۈنى باستۇرۇۋېتىلدى.

6 ـ ئايدىكى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چېخ خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى پەسىيىپ قالدى، ئەركىنلىك مەزھىپىدىكىلەر ئوچۇق ـ ئاشكارا خائىنلىق قىلىپ، ئاۋستىرىيەنىڭ قۇلى بولۇش يولىنى تاللاپ، خابسبۇرگ خانىدانلىقىنىڭ ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇشىنى قوللىدى.

2. ۋېنگرىيە مىللىي ئازادلىق كۈرىشى

1848 ـ يىلى ئىنقىلاب ھارپىسىدا، ۋېنگرىيە يەنىلا ئاۋستىرىيە خابسبۇرگ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى فېئودالىق دۆلەت ئىدى. دۆلەت پادىشاھلىقىنى ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورى قوشۇمچە ئۈستىگە ئېلىپ، ۋېنگرىيەگە باش ۋالىي ئەۋەتىپ باشقۇردى. ۋېنگرىيەدە گەرچە پارلامېنت بولسىمۇ، ئەمما ھەربىي ئىشلار بىلەن تاشقى ئىشلارغا ئارىلىشالمايتتى، ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئاۋستىرىيەنىڭ بېقىندىسى بولۇپ، ئاۋستىرىيەگە ئاشلىق ۋە گۆش ئېكسپورت قىلىپ، ئاۋستىرىيەدىن سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلاتتى. ئاۋستىرىيە بىلەن بولغان سودا سومىسىنى پۈتۈن سودا سومىسىنىڭ 90% ىنى ئىگىلەيتتى.

ۋېنگرىيە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان يېزا ئىگىلىك دۆلىتى بولۇپ، چوڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدا زور مىقداردا تېرىلغۇ يەرلەر بار ئىدى، ئۇلار ئۇششاق دېھقانلار ۋە يالالنما دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، بۇ خابسبۇرگ خانىدانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلۈكى ھېسابلىناتتى. ئەمما، ئوتتۇرا، ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەر بىلەن سودا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئالاقىسى بولۇپ، ئۇلار ۋېنگرىيە بىلەن

ئاۋستىرىيەنىڭ باراۋەر سىياسىي ئورۇندا تۇرۇشىنى تەلەپ قىلغاچقا، خابسبۇرگ خانىدانلىقىغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇلارنىڭ رەھبىرى كېرسۇت (1802 ــ 1894) 1847 ـ يىلى ۋېنگرىيە پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلاندى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، ۋېنگرىيە كاپىتالىزمى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1846 ـ يىلى، پۈتۈن ۋېنگرىيەدە 875 ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەن ئۇستىخانىسى بارلىققا كەلدى، يەنە بوياقچىلىق، يىپ ئېگىرىش، قۇيمىچىلىق ۋە باشقا ساھەلەردىكى قول سانائەت ئۇستىخانىلىرىمۇ پەيدا بولدى. سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاۋار ئوبوروتى قاتناش ـ تىرانسپورت ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

1848 ـ يىلىدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىپىسى خابسبۇرگ خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش، فېئودالىزىم تۈزۈمىنى يوقىتىپ، بۇرژۇئاز دېموكراتىك ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىش بولدى. ئىنقىلابنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتى ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ۋە ۋېنگرىيەلىك چوڭ ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار، ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىشچىلار ـ دېھقانلار ۋە شەھەرلەردىكى ئۇششاق بۇرژۇئازلار، ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك كوللېكتىپى ئوتتۇرا، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئىتتىپاقى بولدى.

1848 ـ يىلىنىڭ ھارپىسىدا، تاتلىق ياڭيۇ زىياندىن قۇرت كېسەللىكى ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ھەمدە ئەنگلىيەدىن باشلانغان ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ ۋېنگرىيەگە تېز سۈرئەتتە تارقىلىشى ۋېنگرىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئىشسىز قېلىشى، دېھقانلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمما، ئاۋستىرىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئەھۋالنى كۆرمەسكە سېلىپ، ۋېنگرىيە خەلقىنى شۇلۇۋېلىش، قاقتى ـ سوقتى

قىلىشنى داۋاملاشتۇردى. ۋېنگىرىيەلىك چوڭ ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار ئىقتىسادىي كىرىزىسنى خەلقنىڭ زىممىسىگە ئارتىپ، زىيانىنى خەلقتىن ئۇندۇرۇۋالدى. بۇلار كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى تامامەن ئىلاجسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ، تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدۇردى.

ۋېنا مارت ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسىدە 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، ۋېنگىرىيەلىك مەشھۇر ئىنقىلابىي شائىر شاندول پېتوفىنىڭ رەھبەرلىكىدە پېشىتتا قوزغىلاڭ پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلار دەسلەپتىلا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي پىروگراممىسى ــ «12 ماددا»[1]نى ئوتتۇرىغا قويدى، پىروگراممىدا بىرقەدەر مۆتىدىل تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما رىغبەتلەندۈرۈش ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇش رولىنى ئويناندى. قوزغىلاڭچىلار شۇ كۈنلا پۈتۈن پايتەختنى كونترول قىلىپ، ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت ئورگىنى سۈپىتىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىنى قۇردى. بۇ كومىتېت مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى تەشكىللەپ، ئىنقىلابىي پىروگراممىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ۋە ئىنقىلابنى يوكسەلدۈرۈش جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئويناندى.

ئىنقىلاب پۈتۈن ۋېنگىرىيە زېمىنىدا قانات يايغان ۋەزىيەت ئاستىدا، ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورى فېردىناند I ۋېنگىرىيە

---

① «12 ـ ماددا»نىڭ مەزمۇنى: مەتبۇئات ئەركىنلىكىنى يولغا قويۇپ، مەتبۇئات بۇيۇملىرىنى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى ئەملدىن قالدۇرۇش؛ ۋېنگىرىيە مەسئۇل ئېچكى كابىنېتى قۇرۇش؛ ۋېنگىرىيە مىللىي پارلامېنتى تەشكىللەش؛ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش؛ مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى قۇرۇش؛ ئومۇمىيۈزلۈك باج ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش؛ ئالۋان تۈزۈمنى بىكار قىلىش؛ سوت زاسپىداتېللىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش؛ مىللىي بانكا تەسىس قىلىش؛ ئارمىيە ئاساسىي قانۇنغا سادىق بولۇش، ۋېنگىرىيە ئارمىيەسىنى چەت ئەللەرگە ئەۋەتمەسلىك، چەت ئەل قوشۇنلىرىنى ۋېنگىرىيە زېمىنىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىش؛ سىياسىي جىنايەتچىلەرنى كەچۈرۈم قىلىپ، ئۇلارغا ئەركىنلىك بېرىش؛ تىرانسلۋانىيە بىلەن قوشۇلۇپ، باراۋەر، ئەركىن، ئۆزئارا مېھرىبان ئۆتۈش.

مەسئۇل ئىچكى كابىنېتى قۇرۇشقا ئائىلاج ماقۇل بولدى. 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مۇتىدىل مەزھەپتىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىلى پاتىمانىڭ باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەپ تۇنجى ۋېنگىرىيە مەسئۇل ئىچكى كابىنېتىنى تەشكىللىدى. بۇ ئىچكى كابىنېت ۋە پارلامېنت خەلق ئاممىسىنىڭ بېسىمى بىلەن تۆۋەندىكى قانۇن ـ پەرمانلارنى ئېلان قىلدى. ۋېنگىرىيە ھەربىي ۋە مالىيە جەھەتتە مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى غوجا بولىدۇ؛ ئۆشرە ۋە دېھقانلارنىڭ ئەمگەك ھىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بىكار قىلىنىدۇ. ئەمما، ئەمگەك ھىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەرتسىز بىكار قىلىنمايۋ، دېھقانلار بۇنى پۇل تۆلەپ سېتىۋېلىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. فېردىناند I بۇ قانۇننى تەستىقلاشنى كېچىكتۈرۈپ 4 ـ ئايغا كەلگەندە ئاندىن تەستىقلىدى.

ئەمما، ئاۋستىرىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىرى بۇلارغا ھەرگىزمۇ تەن بەرمەي، 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى يىلاچىخنى ۋېنگىرىيە ئىنقىلابىنى باستۇرغۇچى ئاۋستىرىيە قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى، 11 ـ كۈنى يېلاچىخ زور قوشۇننى باشلاپ ۋېنگىرىيەگە يۈرۈش قىلدى.

ئاۋستىرىيە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلگەن ۋېنگىرىيە خەلقى، بولۇپمۇ دېھقانلار قوغدىنىش ئىنقىلابىي ئۇرۇشىغا بەس ـ بەستە قاتناشتى. ۋېنگىرىيە پارلامېنتى خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتى قۇرۇپ پاتىمانىنىڭ ئورنىغا دەسستىشنى قارار قىلىپ، كورسوتنى دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. ۋېنگىرىيە خەلقى كورسوتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلابنى قوغداپ، مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش جېڭىگە ئاتلاندى. خەلق ئارمىيەسىنىڭ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشى نەتىجىسىدە، ئاۋستىرىيە قوشۇنى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئۇدا ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئاۋستىرىيە زېمىنىغا چېكىندى.

ژېنا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورى يەنە ۋېنىدىكى چوڭ قوشۇن باشلاپ ژېنگىرىيەگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. كورسوت دۇشمەن قوشۇنىنى بۇرنىدىن يېتىلەپ ئېچكىرىلەپ كىرگۈزۈش ۋە پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىپ دۇشمەنگە زەربە بېرىش ئىستراتېگىيەسىنى قوللاندى. ئەمما، بۇ ئۇسۇل ژېنگىرىيەنى پايدىلىق مۇداپىئە شارائىتىدىن ئايرىپ قويدى، دۇشمەن قوشۇنى ئۇدۇل بۆسۈپ كىرىپ، 1849 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پېستنى ئىشغال قىلدى. ژېنگىرىيە پارلامېنتى دىببېرېتسېنغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما ژېنگىرىيە ئىنقىلابچىلىرى بەل قويۇۋتمىدى، 1849ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ژېنگىرىيە پارلامېنتى مۇستەقىللىق خىتابنامىسىنى ماقۇللاپ، ژېنگىرىيەنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى ھەمدە كورسوتنى دۆلەت باشلىقلىقىغا سايلىدى. مۇستەقىللىقنىڭ جاكارلىنىشى خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە مەدەت بەردى، جەڭ مەيدانىدىكى جەڭچىلەرنىڭ جاسارىتى ھەسسىلەپ ئېشىپ، ئۇرۇش ژېزىيىتىگە تەسىر كۆرسەتتى، ئاۋستىرىيە قوشۇنى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ، 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى پايتەخت پېستنى قايتۇرۇۋېلىندى.

ژېنگىرىيە مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسى ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى چۆچۈتۈۋەتتى. «ياۋروپا ژاندارمىسى»دەپ نام ئالغان چارپادىشاھ نىكولاي I تېخىمۇ ئالاقزەدە بولۇپ كەتتى، چۈنكى، ژېنگىرىيە ئىنقىلابى غەلىبە قىلسا، پولشا مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمۇ ئەۋجگە چىقىپ، ياۋروپانىڭ نورمال ئەكسىيەتچى تەرتىپىنى بۇزۇپ تاشلايتتى. شۇڭا ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورى رۇسىيەنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشىنى ئىلتىماس قىلغاندا، نىكولاي I دەرھال ماقۇل بولدى. 1849 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى رۇسىيە قوشۇنى

باسگوڤچىنىڭ باشچىلىقىدا ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ڤېنگىرىيەگە ھۇجۇم قىلدى. 100 مىڭ كىشىلىك تارماق قوشۇن ئۇدۇل گارسىيەگە، 38 مىڭ كىشىلىك يەنە بىر تارماق قوشۇن مولدوۋا ۋە ۋالاچىياغا باستۇرۇپ كەلدى.

رۇسىيەنىڭ ئەسكەر چىقىرىشى بىلەن ڤېنگىرىيە ئالدى ۋە كەينى تەرەپتىن دۈشمەنگە دۇچ كەلدى. ڤېنگىرىيە قوشۇنى جەڭ مەيدانىدا كەينى ـ كەينىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. ئۇرۇش 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشتى، ڤېنگىرىيە قوشۇنىنىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى.

ڤېنگىرىيە ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىرىنچىدىن، رۇسىيەنىڭ ئەسكەر چىقىرىشى، ئىككىنچىدىن، ڤېنگىرىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇرەسسەچى تەسلىمچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىشى، ئۇچىنچىدىن، ڤېنگىرىيە ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى سۇبيېكتىپ جەھەتتە خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكى سەۋەب بولدى. ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىدىن كېلىپ چىققان كورسوت دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلمىدى، دېھقانلارنى ئىنقىلابقا سەپەرۋەر قىلماي، ئاخىر دېھقانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئۆز زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەت ــ سلاۋىيانلار ۋە رومىنىيەلىكلەرنىڭ ئاپتونومىيە تەلىپىنى رەت قىلىپ، بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى.

ڤېنگىرىيە ئىنقىلابى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ياۋروپا ۋە ڤېنگىرىيە ئىنقىلابى تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى.

ئون بىرىنچى باب

19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ــ 60 ـ يىللىرىدىكى ياۋروپا مىللىي دېموكراتىك ھەرىكىتى

1848 ـ يىلىدىكى ياۋروپا ئىنقىلابى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ياۋروپادىكى فېئودالىلىق تۈزۈمگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى كاپىتالىزمنىڭ 50 ــ 60 ـ يىللاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشقا تۈرتكە بولدى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى تەرتىپىنى بۇزۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى. شۇڭا، 50 ــ 60 ـ يىللاردا، ياۋروپادا مىللىي دېموكراتىك ھەرىكەتلەر يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسى، سىنىپىي كۈچ سېلىشتۇرمىسى، تارىخىي ئەنئەنىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ھەرىكەتتە قوللانغان ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمىدى. كاپىتالىستىك ئىلغار دۆلەت ئەنگلىيەدە پىرولېتارىيات سىنىپىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان دېموكراتىك ھوقۇقنى كېڭەيتىش كۈرىشى ۋە ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى بولۇپ ئىپادىلەندى، ئوتتۇرا ياۋروپادىكى گېرمانىيە، ئىتالىيەدە دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى، ئىقتىسادى قالاق رۇسىيەدە بولسا، يانچىلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئىسلاھات ھەرىكىتى بولۇپ ئىپادىلەندى. 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب بورىنى جەريانىدا، ياۋروپا بۇرژۇئازىيەسى ئىنقىلاب روھىدىن تېخىمۇ ئايرىلىپ

قالدى، پىرولېتارىيات سىنىپى تەشكىلىي، سىياسىي جەھەتتە تېخى پىشىپ ـ يېتىلمىگەچكە، گېرمانىيە، ئىتالىيەدىكى مىللىي دېموكراتىك ھەرىكەتلەر ئەڭ ئاخىرىدا «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش»تەك ئىسلاھات ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ قالدى. رۇسىيەدە بۇرژۇئازىيەنىڭ ئاجىزلىقى ۋە چار پادىشاھ تۈزۈمىگە بولغان ھېقىنىشچانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىسلاھاتمۇ «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولىنى تاللىدى. «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» ئىسلاھاتى بۇ دۆلەتلەردىكى ئاقسۆڭەك پومېشچىكلارنىڭ ھاكىمىيەتنى ۋە يەر مۈلكىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا قېئودالىزمنىڭ كاپىتالىزمغا ئۆتۈش باسقۇچىنى تاماملىدى.

50 ــ 60 ـ يىللاردىكى ياۋروپا مىللىي دېموكراتىك ھەرىكىتى ياۋروپا بۇرژۇئا ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يۇقىرى دولقۇنى بولۇپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئورنىتىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى.

1 ـ بۆلۈم ئەنگلىيەنىڭ سانائەت زومىگەرلىكى ۋە ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى

1. ئەنگلىيەنىڭ «دۇنيا زاۋۇتى» بولۇپ قېلىشى

19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ــ 60 ـ يىللىرى ئەنگلىيە ئىقتىسادى يۇكسەلگەن مەزگىل بولۇپ، بۇ چاغدا ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابىنى تاماملاپ، ماشىنا بىلەن ماشىنا ياساش باسقۇچىغا كىردى. بۇ سانائەتنىڭ ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شارائىت يارىتىپ بەردى.

1850 ـ يىلى ئەنگلىيەدە 190 پاختا يىپ ئېگىرىش فابرىكىسى بار ئىدى، 1870 ـ يىلىغا كەلگەندە 2400 گە يېتىپ

پاختىغا بولغان ئېھتىياج بىر ھەسسە ئاشتى. مېخانىكىلىق ئۇرچۇق 30 مىليونغا يېتىپ، فىرانسىيە ياكى ئامېرىكىدىن ئالتە ھەسسە، پروۇسىيەدىن 20 ھەسسە كۆپ بولدى، ئوخشاش مەزگىلدىكى كۆمۈر مەھسۇلاتى بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئېشىپ، 49 مىليون تونىدىن 110 مىليون تونىغا يەتتى. چويۇنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 1 مىليون 200 مىڭ تونىدىن 6 مىليون تونىغا يېتىپ، دۇنيا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا باشتىن - ئاخىرى 1 - بولۇپ كەلدى. 1850 - يىلىدىكى دۇنيا بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان، چويۇنىڭ يېرىمىنى، كۆمۈرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئەنگلىيە ئىشلەپچىقاردى، دۇنيادىكى پاختىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك پىششىقلاپ ئىشلىدى.

50 - يىللاردا ئەنگلىيەدە نەچچە ئون مىڭ ئىشچى ئىشلەيدىغان زاۋۇتلار بارلىققا كەلدى، بەزى زاۋۇتلاردىكى ئىشچىلارنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. شەھەر نوپۇسى پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىنىڭ 60% نى ئىگىلىدى.

ئەنگلىيە تاۋارلىرى چەت ئەلگە كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىندى. يېنىك سانائەت بۇيۇملىرىدىن باشقا، ھەرخىل ئېغىر سانائەت بۇيۇملىرى، بولۇپمۇ ماشىنا بارغانسېرى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. 1842 - يىلى، ھۆكۈمەت ماشىنا ئېكسپورتىدىكى بارلىق چەكلىمىلەرنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ماشىنا ئېكسپورت قىلىشقا باشلىدى. 1845 - يىلىدىن 1870 - يىلىغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، ئەنگلىيە ماشىنىلىرىنىڭ ئېكسپورت مىقدارى توققۇز ھەسسە ئاشتى. ئەنگلىيە تۇنجى بولۇپ مېتالدىن كېمە ياسىغان دۆلەت بولۇپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە كېمە ياساپ بەردى. ئەنگلىيە يەنە خەلقئارا دېڭىز تىرانسپورتىنى مونوپول قىلىۋالدى. ئەنگلىيە پورتلىرىدىن يولغا چىققان نەچچە مىڭ كېمە - پاراخوت ھىندىستان، جۇڭگو، ياپونىيە، ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە باراتتى.

سانائەتنىڭ ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلىشى ۋە دېڭىز تىرانسپورتىدىكى ئۈستۈنلۈك ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ دۇنيا بازىرىدىكى مونوپوللۇق ئورنىنى كاپالەتلەندۈردى. 1850 ـ يىلىدىن 1870ـ يىلىغىچە، ئەنگلىيە دۇنيا سودىسىدا 1 ـ بولۇپ كەلدى. 1870ـ يىلىدىكى دۇنيا سودا ئومۇمىي سوممىسى 37 مىليارد 400 مىليون مارك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيەنىڭ سودا سوممىسى 9 مىليارد 180 مىليون مارك، ئۇنىڭغا ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ سودا سوممىسى قوشۇلۇپ 14 مىليارد مارك بولدى، ئەنگلىيەنىڭ تاشقى سودا ئومۇمىي سوممىسى فرانسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا ئۇچ دۆلەت تاشقى سودا ئومۇمىي سوممىسىنىڭ يىغىندىسىدىن ئېشىپ كەتتى. ئەنگلىيە تاشقى سودىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئەنگلىيە ئۆز دۆلىتىدە ئىشلەنگەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىپ، چەت ئەلدىن سانائەت خام ئەشيالىرى ۋە ئاشلىق ئىمپورت قىلاتتى. ئەنگلىيەدىكى چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا گەرچە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قوللىنىلغان، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيەسى زور دەرىجىدە ئۆسكەن بولسىمۇ، ئەمما يېزا ئىگىلىكىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سالمىقى روشەن ھالدا تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتقان شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئاشلىقىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. ئەنگلىيە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خام ئەشيا ۋە ئاشلىق كىرگۈزۈپ، مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىدىغان «دۇنيا زاۋۇتى»بولۇپ قالدى.

ئەنگلىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىنى ئۇنىڭ مۇستەملىكىلىرىنىڭ بايلىقلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تالان ـ تاراج قىلىشىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

كەڭ كۆلەمدە مۇستەملىكىلەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن ئاساسلىق شەخس لورد مەرتىۋىسىگە

ئېرىشكەن پالمېرستون (1784 ــ 1865) بولۇپ، تاشقى ئىشلار ۋەزىرى ۋە ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولغان. 1855 ـ يىلىدىن 1858 ـ يىلىغىچە ۋە 1859 ـ يىلىدىن 1865 ـ يىلىغىچە ئىككى قېتىم باش ۋەزىر بولغان، پالمېرستون ئەركىنلىك ھەققىدىكى سۆز ـ جۈملىلەرنى ئېغىزىدىن چۈشۈرمىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئاجىز ـ كىچىك دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى. 1876 ـ يىلىغا كەلگۈچە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ يەر مەيدانى 22 مىليون 500 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىرغا، نوپۇسى 250 مىليونغا يەتتى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى مۇستەملىكىلىرىنى كېڭەيتىش جەريانىدا نۇرغۇن مال ـ مۈلكىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. پەقەت جۇڭگوغا ئەپيۇن يۆتكەپ سېتىش سودىسىدىلا، 1835 ـ يىلىدىن 1872 ـ يىلىغىچە 140 مىليون پوند پايدا ئالدى. 1860 ـ يىلى ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلغان پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ مىقدارى ئامېرىكا ۋە ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەرگە چىقارغان پاختا توقۇلما مىقدارىنىڭ يېغىندىسىدىنمۇ بىر ھەسسە كۆپ بولۇپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە كۆپ پايدا ئالدى. سانائەتتىكى مونوپولۇق ئورنى ۋە ناھايىتى كەڭ مۇستەملىكىسى ئەنگلىيەنى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا جاھانگىرلىك خاراكتېرىگە ئىگە قىلدى. لېنىن مۇنداق دېگەن: «ئەنگلىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاز دېگەندىمۇ جاھانگىرلىكنىڭ ئىككى خىل ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىدى: ئۇنىڭ بىرى، ئەنگلىيە ناھايىتى كەڭ زېمىننى مۇستەملىكە قىلىۋالدى؛ ئىككىنچىدىن، پايدىنى مونوپول قىلىۋالدى (يەنى ئەنگلىيە دۇنيا بازىرىدا پايدىنى مونوپول قىلىۋالدى.»[1]

ئەمما، بۇ مەزگىلدە ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ئالدى بىلەن بۇرژۇئازىيەنى

① لېنىن: «جاھانگىرلىك ۋە سوتسىيالىزم ھەرىكىتىدىكى بۆلۈنۈش»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ نەشرى، 2 ـ توم، 710 ـ بەت.

سەمرىتتى. بۇرژۇئازىيەنىڭ كىرىمى زور دەرىجىدە ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئەمگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىق ھالىتى ئۆزگەرمىدى. 1860 ـ يىلى ئەنگلىيەدىكى مىللىي دارامەتنىڭ 36.5% ئى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2% نىگىمۇ يەتمەيدىغان ھۆكۈمران سىنىپ ــ چوڭ سانائەتچىلەر، بانكىرلار ۋە چوڭ پومېشچىكلارغا تەۋە بولدى، ئەكسىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 80% نىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدىغان ئىشچىلار بولسا مىللىي دارامەتنىڭ 40% نىگىلا ئىگە بولدى. شۇ چاغدا، ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولۇپ، ئۇلار زەي ـ قاراڭغۇ، تار ئۆيلەردە قىستىلىشىپ ياشايتتى، ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەنلىكتىن، ئىشچىلار ئولتۇراق رايونىدا دائىم يوقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ، نۇرغۇن كىشى ئۆلۈپ كېتەتتى. ئەمگەك سىجىللىقى كۈنسېرى ئاشقانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ۋەقە يۈز بېرىپ تۇراتتى. 1851 ـ يىلىدىن 1871 ـ يىلىغىچە، پەقەت ئەنگلىيە كۆمۈر كانلىرىدا مىڭ قېتىمدىن ئارتۇق گاز پارتلاش ۋەقەسى يۈز بېرىپ، بەش مىڭغا يېقىن ئىشچى ھاياتىدىن ئايرىلدى.

2. ئەركىن سودا ۋە «لىبېرالىزم»لىق ھۆكۈمرانلىق

سانائەتتىكى مونوپولىلۇق ئورۇنغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئەركىن سودا سىياسىتىنى يولغا قويدى. ئىلگىرى، ئۇزاقتىن بۇيان يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان «دېڭىز قانۇنىي نىزامى»، «كۆرسىتىلگەن تاۋارلار قانۇنى» ۋە «ئاساسلىق تاۋارلار قانۇنى» ھەمدە 1815ـ يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان «دانلىق ئاشلىق قانۇنى» دىن ئىبارەت سودا ئەلاچىلىقى سىياسىتىنى گەۋدىلەندۈردى. بۇ سىياسەتلەر ئەنگلىيە سودىگەرلىرى، پاراخوت غوجايىنلىرى ۋە چوڭ پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، قىسمەن ھالدا ئەنگلىيە سانائىتىنى قوغداش (مەسىلەن،

«كۆرسىتىلگەن تاۋارلار قانۇنى» ۋە «ئاساسلىق تاۋارلار قانۇنى» مەقسەت قىلىنىپ يولغا قويۇلغانىدى. ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ، 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي كۈچى بارغانسېرى ئېشىپ، سودا ئەلاچىلىقى سىياسىتى يېڭىدىن گۈللەنگەن سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ تەلىپىگە بارغانسېرى ماسلىشالماي قالدى. «دېڭىز قاتنىشى نىزامى»نى مىسالغا ئالساق، بۇ نىزامغا ئاساسەن، دېڭىز قاتنىشىنى مونوپول قىلىۋالغان ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئىمپورت قىلىنغان خام ئەشيالارنىڭ باھاسىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈۋالىدىغان بولۇۋالدى، بۇ سانائەت بۇرژۇئازىيەسىگە پايدىسىز ئىدى. «كۆرسىتىلگەن تاۋارلار قانۇنى» ۋە «ئاساسلىق تاۋارلار قانۇنى»نىڭ ئاساسىي مەقسىتى، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرنى ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ خام ئەشيا بازىسى ۋە تاۋارلارنى تۆكمە قىلىپ سېتىش بازىرىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ قانۇنلار 17 ـ، 10ـ ئەسىردە ئەمدىلا پېتىلىۋاتقان ئەنگلىيە سانائىتىنى قوغداش رولىنى ئويناغانىدى. ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگە كەلگەندە، كۈچلۈك ئەنگلىيە سانائىتى دۆلەتنىڭ قوغدىشىغا موھتاج بولماي قالدى، بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ سىياسەتلەر تاۋار ئوبوروتىغا توسقۇنلۇق قىلىپ، ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولۇپ قالدى. «دانلىق ئاشلىق قانۇنى» ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيەسىگە تولىمۇ پايدىسىز ئامىللارنى ئېلىپ كەلدى: بىرىنچى، بۇ قانۇن ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخىنى يۇقىرىلىتىۋەتتى. بۇ ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ چەت ئەل تاۋارلىرى بىلەن بولغان رىقابىتىگە پايدىسىز ئىدى؛ ئىككىنچى، بۇ قانۇن چەت ئەل بۇغدايلىرىنىڭ ئىمپورت قىلىنىشىنى چەكلەپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچىنى

ئاجىزلىتىۋەتتى. شۇڭا، 1832 ـ يىلى پارلامېنت ئىسلاھاتىدىن كېيىن سەھنىگە چىققان سانائەت بۇرژۇئازىيەسى ۋەكىللىرى، يۇقىرىدىكى بىر قاتار سودا ئەلاچىلىقى قانۇنلىرىنى بىكار قىلىش كۈرىشىنى باشلىدى. 1846 ـ يىلىغا كەلگەندە پارلامېنتنىي «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نى بىكار قىلىشقا مەجبۇرلىدى. 1849 ـ يىلى «دېڭىز قاتنىشى نىزامى»مۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بۇلاردىن باشقا، 1846 ـ يىلىدىن 1849ـ يىلىغىچە، پارلامېنت يەنە 100 خىل ئەتراپىدىكى تاۋارنىڭ ئىمپورت بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ تەدبىرلەر ئەركىن سودىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى.

ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى ئەركىن سودا سىياسىتىنى ئۆز دۆلىتىدە يۈرگۈزۈپلا قالماي، بەلكى ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ راۋان ئوبوروت قىلىنىشى ئۈچۈن، باشقا دۆلەتلەردىنمۇ ئەركىن سودا سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. چەت ئەللەرنى ئەركىن سودا سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى ھەتتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاشتىنمۇ يانمىدى. 1840 ـ يىلى ئەپيۇن ئۇرۇشىنى، 1854 ـ يىلى قىرىم ئۇرۇشىنى، 1856ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغاش مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن بولدى. ئەنگلىيە يۈرگۈزگەن ئەركىن سودا سىياسىتى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرىنىڭ ھۈنەرۋەن ھەم دېھقانلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇلارنىڭ مىللىي سانائىتىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى.

سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان لىبېرالىستلار پارتىيەسى ئەركىن سودا سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى 20 يىل ئىچىدە، ئاساسەن لىبېرالىستلار پارتىيەسى① ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى، بۇنىڭدىن شۇ چاغدىكى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك

① بۇ 20 يىل ئىچىدە، لىبېرالىستلار پارتىيەسى 15 يىل، كونسېرۋاتىپلار پارتىيەسى بەش يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈۋاتقان ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيەسى يەنىلا چوڭ پومېشچىكلارنىڭ تەسىر كۈچى ۋە كونا تۈزۈم قالدۇقلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويدى، مەسىلەن، پادىشاھلىق تۈزۈم، يۇقىرى پالاتا، بىكار تەلەت ئاقسۆڭەكلەرنى ئەتىۋارلاش، دۆلەت دىنىي جەمئىيىتى قاتارلىقلار ساقلىنىپ قالدى. ئەگەر ئۇلار كونا جەمئىيەتنىڭ بۇ قالدۇقلىرىنى تولۇق يوقاتماقچى بولسا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ياردىمىگە تايىنىشقا تۇغرا كېلەتتى، ئەمما ئۇلار ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار بىلەن مۇرەسسەلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش جەھەتتىكى مول تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە رازىكى، ئىشچىلار سىنىپىدىن يارەم سوراشنى خالىمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇرژۇئازىيە بىلەن چوڭ پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئەتى نۇرغۇن جەھەتتە بىردەكلىككە ئىگە ئىدى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىلى پالمېرىستون ۋە گلادىستونىي سانائەت كاپىتالىزمىنىڭ مەنپەئەتىنى جېنىنىڭ بارچە قوغداپ، سودا ـ سانائەتنىڭ گۈللىنىشىدىن نۇرغۇن نەپكە ئېرىشتى. 500 مىڭ ئىنگلىز موسى مۇنبەت تېرىلغۇ يېرى بار گىراف بوكلېۋ ۋە شوتلاندىيەدە 1 مىليون ئىنگلىز موسى يەرگە ئىگە گىراف ساينت دۇرلىنگ سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتناشتى.

لىبېرالىستلار پارتىيەسى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەركىن سودا سىياستىنى يۇرگۈزۈش بىلەن بىللە، سىياسىي جەھەتتە لىبېرالىزملىق سىياسەتنى يولغا قويدى، بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى: بىرىنچى، پارلامېنتنىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، غايەت زور بىيۇروكرات ھەربىي ساقچى ئاپپاراتى بولۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىدى. ئىككىنچى، پىكىر قىلىش، مەتبۇئات، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، ئۇيۇشمىلارغا ئۇيۇشۇش ئەركىنلىكى قاتارلىق دېموكراتىيە يولغا قويۇلدى، ئىشچىلار

تەشكىلاتلىرى ۋە دېموكراتىك تەشكىلاتلار قانۇنلۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغان بولدى. پۈتكۈل 19 ـ ئەسىردە، ئەنگلىيە باشتىن ـ ئاخىر چەت ئەللىك ئىنقىلابچى سەرگەردانلارنىڭ پاناھگاھى بولۇپ كەلدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بۇ خىل لىبېرالىزملىق ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويۇشىغا، ئىشچىلار ئۇيۇشمىچىلىقى ئەنگلىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە يولباشچىلىق قىلىدۇ، ئىشچىلار سىنىپى ھازىرقى تۈزۈم ۋە بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلمايدۇ، شۇڭا نوقۇل زورلۇق ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزۈشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارىغانلىقى سەۋەب بولدى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى: بۇرژۇئازىيەنىڭ «دېموكراتىيە»، «ئەركىنلىك» دېگىنى پەقەت ئەنگلىيە تۈپرىقىدىلا چەكلەنگەن بولۇپ، ئەنگلىيەگە قاراشلىق مۇستەملىكىلەردە بۇنداق لىبېرالىزم تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۇچۇق ـ ئاشكارا، قانلىق زوراۋانلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

3. ئەنگلىيە ئىشچىلار ئۇيۇشمىچىلىقى

ئەنگلىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى (ياكى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى) سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مەھسۇلى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىسىدە ئىشچىلار سىنىپى سىنىپ بولۇپ دۇنياغا كەلدى. ئىشچىلار سىنىپى دۇنياغا كېلىشى بىلەنلا بۇرژۇئازىيە بىلەن كۈرەش قىلدى، كۈرەش قىلىش ئۇچۇن ئۆزئارا بىرلىشىش زۆرۈر بولغاچقا، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. 1792ـ يىلى ئەنگلىيەدىكى پاختا يىپ ئېگىرىش فابرىكىلىرىدا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بارلىققا كەلدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى گەرچە بىر مەزگىل مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، 1824 ـ يىلىدىن باشلاپ قانۇنلۇق ئورۇنغا ئۆتتى.

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ئاكتىپ رول

ئوينىدى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بولغاچقىلا ئىشچىلار بىرلىشىپ كارخانا غوجايىنلىرىنىڭ زۇلۇمىغا تاقابىل تۇرالىدى، يەنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىش تاشلاش كۈرىشى ئېلىپ بېرىپ، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش، ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش، ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش قاتارلىقلارنى قولغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىكىدىكى ئىش تاشلاش كۈرىشى ئىنىپىنىڭ ئىتتىپاقلىشىش ئېڭىنى ئۆستۈردى. شۇڭا ئېنگېلس ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رولىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىكىدىكى ئىش تاشلاش كۈرىشىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەكتىلەپ، مۇنداق دەپ يازغان: «ئىش تاشلاش كۈرىشى ئىشچىلارنىڭ ھەربىي مەكتىپى، ئىشچىلار بۇ مەكتەپتە مەشقىلەندۈرۈلۈپ، ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۇلۇغ كۈرەشكە ئاتلىنىشقا تەييارلىنىدۇ...»①

ئەنگلىيە ئىشچىلىرىمۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە. 1834 ـ يىلى قۇرۇلغان «مەملىكەتلىك ئىشچىلارئۇيۇشمىسى ئىتتىپاقى» نىزامنامىسىنىڭ 46 ـ ماددىسىدا تەنتەنىلىك ھالدا مۇنۇلار جاكارلاندى: «گەرچە بۇ ئۇيۇشمىنىڭ مەقسىتى، ئالدى بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتمەسلىكىدىن ساقلىنىش، ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىشنى قولغا كەلتۈرۈش بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئۇلۇغ، ئەڭ ئاخىرقى نىشانى تىرىشچانلىق ۋە ئادەمىيلىككە خاس تەڭداشسىز ھوقۇقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان شەيئىلەر تەرتىپىنى ئورنىتىش زۆرۈر، بۇ تەرتىپ ئاستىدا، پەقەت جەمئىيەتتىكى ھەقسىزى كىرەكلىك، بىلىملىك كىشىلەرلا رەھبەرلىك

① ئېنگېلس: «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»، 275 ـ بەت، خەلق نەشرىياتى 1956 ـ يىلى.

ژەزىپسىنى ئۇستىگە ئالالايدۇ.»

19- ئەسىرنىڭ 50 - ، 60 - يىللىرىدا، ئەنگلىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىرلەشتۇرۇلۇپ باش ئۇيۇشما بولۇپ قۇرۇلدى. 1860 - يىلى «ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بىرلەشمىسى» قۇرۇلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە، ئەنگلىيە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مەركىزىي رەھبەرلىك ئورگىنى ئىدى.

ئەمما، دەل مۇشۇ دەۋردە، ئەنگلىيە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ھەرىكىتىنىڭ سۇپىتى ئۆزگىرىپ كەتتى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاممىۋى، جەڭگىۋار ئىشچىلار تەشكىلاتىغا ئوخشىمايى قالدى. بىرىنچى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەلىكىلىك ئىشچىلارنىڭ تەشكىلاتىغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن، 1851 - يىلى قۇرۇلغان «بىرىكمە ماشىنا ئىشچىلىرى جەمئىيىتى» بۇنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىق بەدىلى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ھەر ھەپتىدە بىر شىللىڭ تاپشۇرۇشقا توغرا كەلگەچكە، ئىش ھەققى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان مەلىكىلىك ئىشچىلارلا ئەزا بولالايتتى، شۇڭا ئاران 10 مىڭلا ئەزاسى بولۇپ، ئەزا سانى ناھايىتى ئاز ھېسابلىناتتى. ئىككىنچى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ھوقۇقى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، يەرلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ بارلىق ھەرىكىتىنى مەملىكەتلىك رەھبەرلىك ئورگىنى كونترول قىلىپ تۇراتتى. رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئىشچىلار قوشۇمچە ئۇستىگە ئالماستىن، بەلكى مەخسۇس ئادەم ئۇستىگە ئالاتتى، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇيۇشما ئەزالىرى بىلەن بارغانسېرى يىراقلىشىپ كەتتى. ئۇچىنچى، ئەڭ مۇھىم بولغىنى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كاپىتالىزمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار غايىدىن ۋاز كېچىپ، پەقەت تار مەنىدىكى ئىقتىسادىي كۆرەش دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالدى، قوغلىشىدىغىنى ئازراق ئىسلاھ قىلىش بولدى، خالاس. ئىشچىلار

ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرى ئىش تاشلاش كۆرىشى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ دەپ قاراپ، ھەتتا ئىش تاشلاشقا قارشى تۇردى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ خىراجىتى ئىش تاشلاش كۆرىشىگە ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىپ، ئىشچىلارنىڭ كېسەللىك پاراۋانلىقى، دەپنە ئىشلىرى، ئىشسىزلارنىڭ قوشۇمچە تۇرمۇش خىراجىتىگە كۆپلەپ ئىشلىتىلدى. مەسىلەن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرىكمە ماشىنا ئىشچىلىرى جەمئىيىتى 1851- يىلىدىن 1889- يىلىغىچە پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلەتكەن راسخوت 2 مىليون 987 مىڭ 993 فوندستېرلىڭغا يەتكەن بولسا، ئىش تاشلاش كۆرىشىگە ئىشلەتكەن راسخوتى 86 مىڭ 664 فوندستېرلىڭغا يەتكەن. ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلار ئاساسەن تىنچ كېسىم چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللاندى، يەنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بىلەن كارخانا غوجايىنلىرى ئوزاق مۇددەتلىك كېلىشىم تۈزۈپ، ئىش ھەققىنى سىيرىلما ئۆلچەم تۈزۈمى «بويىچە تەڭشىدى. مەسىلەن، مال باھاسى ئۆرلەپ ئۆلچەملىك باھادىن ئېشىپ كەتكەندە، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۆلچەملىك ئىش ھەققىدىن يۇقىرى قىلىپ تەڭشەلدى. قىسقىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كاپىتالىستنىڭ تۈزۈمىنى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس تۈزۈم دەپ قاراپ، كاپىتالىستنىڭ تۈزۈم شارائىتىدا بىر قىسىم ئىشچىلار (مەلىكىلىك ئىشچىلار)نىڭ كۆز ئالدىدىكى تۇرمۇشنى ياخشىلاشنىڭ كويىدىلا بولدى، مانا بۇ خىل خاھىش ــ ئىشچىلار ئۇيۇشمىچىلىقىدۇر.

ئىشچىلار ئۇيۇشمىچىلىقى تاساداپىيىلىق ئەمەس، ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل سەۋەبى بار: بىرىنچى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيەسى دۇنيا بازىرىنى مونوپول قىلىۋېلىپ زور پايدا ئالدى، بۇ ئۇلارنى بۇ پايدىنىڭ ناھايىتى ئاز بىرقىسمىنى ئاجرىتىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا قاتناشقان مەلىكىلىك ئىشچىلارنى سېتىۋېلىش (ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنى

ئۆستۇرۇش) ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ بىر قىسىم ئىشچىلار ئېنگېلس ئېيتقان «ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەر»دۇر. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئەنگلىيە پىرولېتارىياتى ئەمەلىيەتتە كۇندىن ـ كۈنگە بۇرژۇئازلىشىپ كەتتى، چۇنكى بۇ مىللەت بارلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ بۇرژۇئازلاشقان مىللەت، ئۇلارنىڭ ئاخىر مۇشۇ ھالەتكە كېلىشىدە، بۇرژۇئازىيەدىن باشقا يەنە بۇرژۇئازلاشقان ئاقسۆڭەكلەر ۋە بۇرژۇئازلاشقان پىرولېتارىياتمۇ بار. روشەنكى، پۈتۈن دۇنيانى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىۋاتقان مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنىڭ مەلۇم دەرىجىدە داۋلىسى بار.»[1] ئىككىنچى، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىشچىلار ئۈيۇشمىسىنىڭ داھىيلىرىنى سېتىۋالدى. سېتىۋېلىنغان ئىشچىلار ئۈيۇشمىسىنىڭ يۇقىرى قاتلام رەھبەرلىرى تەبئىي ھالدا ئىشچىلار سىنىپىدىن يۇز ئۆرۈپ ئىشچىلار ئۈيۇشمىچىلىقىغا خۇراپىيلارچە چوقۇندى.

4. 1867 ـ يىلىدىكى ئىسلاھات

ئىشچىلار ئۈيۇشمىچىلىقى گەرچە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە زور زىيانلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىشچىلار ئۈيۇشمىسىنىڭ 60 ـ يىللاردا ئىشچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ ئېلىپ بارغان بىر قاتار سىياسىي پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىسىنى ئېتىراپ قىلمايلا بولمايدۇ. ئەنگلىيە ئىشچىلىرى بۇ سىياسىي پائالىيەتلەردە يۈكسەك ئىنتېرناتسىيونالىزملىق روھىنى نامايان قىلدى.

1859 ـ يىلى باشلانغان ئىتالىيە خەلقىنىڭ ئاۋستىرىيە ئەزگۈچىلىرىگە قارشى ئۇرۇشى ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ

① ئېنگېلس: «ماركسقا خەت (1858 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى)»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 4 ـ توم، 552 ـ بەت.

چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى قوزغىدى. لوندون ئىشچىلىرى خايدې باغچىسىدا كەڭ كۆلەملىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئىتالىيە خەلقىنىڭ چەت ئەللىكلەرگە قۇل بولۇشقا قارشى تۇرۇپ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىنى قوللىدى.

ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئامېرىكىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشىغا تۇتقان پوزىتسىيەسى ۋە ھەربىيتى ئەنگلىيە ئىشچىلار ھەربىيتى تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى. شۇ چاغدا، ئەنگلىيە ئىشچىلىرى ئامېرىكىدىكى شىمالىلىقلارنىڭ جەنۇبتىكى قۇلدارلارغا قارشى كۈرىشىنى قىزغىن قوللىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئامېرىكىنىڭ شىمالىدىكىلەر جەنۇبتىكى دېڭىز بويىنى قامال قىلىش نەتىجىسىدە، ئامېرىكىنىڭ ئەنگلىيەنى پاختا بىلەن تەمىنلىشى زور دەرىجىدە كېمىيىپ، «پاختا قەھەتچىلىكى» يۈز بېرىپ، ئەنگلىيەدىكى نۇرغۇن پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىلىرى ئىشتىن توختاپ، نۇرغۇن ئىشچىلار ئىشسىز قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئەنگلىيە ئىشچىلىرى ھەرقانداق قىيىنچىلىقىقا قارىماي، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇلدارلار تەرەپتە تۇرۇپ قوراللىق ئارىلىشىش پىلانىغا قەتئىي قارشى تۇردى. ھەرقايسى سانائەت رايونلىرىدىكى ئىشچىلار بەس - بەس بىلەن ئامما ئۈي يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئامېرىكىنىڭ شىمالىدىكىلەرنى قەتئىي قوللاپ، ئەنگلىيەنىڭ ئارىلىشىشىغا كەسكىن قارشى تۇردى. شۇڭا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇ رەزىل پىلاندىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. ماركس ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ بۇ خىل ئالىيجانابلىقىنى باتۇرانە ھەربىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دەپ يازغان: «ئامېرىكا شۇنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەككى، بۇ قېتىمقى توقۇنۇش باشلىنىشتىن ئاخىرلاشقۇچە، ھېچبولمىغاچقا، ئەنگلىيە ئىشچىلىرى ئۇنى تاشلىۋەتمىدى.»①

① ماركس: «ئەنگلىيە جامائەت پىكرى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 15 - توم، 463 - بەت.

1863 ــ 1864 ـ يىللىرى، پولشا خەلقى چار پادىشاھ رۇسىيەسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئەنگلىيە ئىشچىلىرىمۇ بىر مەيدان ھەربىكەت قوزغاپ پولشا خەلقىنىڭ چار پادىشاھ رۇسىيەسىگە قارشى كۈرىشىنى قوللىدى. بۇلار ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ سىياسىي ئاكتىپلىقىنىڭ تولىمۇ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ سىياسىي ئاكتىپلىقىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى، 60 ـ يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان پارلامېنت ئىسلاھاتىدىكى كۈرىشىدۇر.

1832 ـ يىلىدىكى پارلامېنت ئىسلاھاتىدا، ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيەسى سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشتى، ئەمما ئىشچىلار، ئۇششاق بۇرژۇئازىلار ۋە دېھقانلار بۇ ھوقۇقتا ئېرىشەلمىدى. كېيىن، ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىدىكى خارتىزمچىلار ھەرىكىتى جەريانىدا كۆپ قېتىم سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ھەممىسى مەغلۇپ بولدى. 60 ـ يىللارغا كەلگەندە، ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى قايتىدىن پارلامېنت ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنى قوزغىدى.

1861 ـ يىلى بەزى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى پارلامېنتىنىڭ سايلام تۈزۈمى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ماركس ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى ئاكتىپ قوللىدى، چۈنكى شۇ چاغدا، بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنى دەرھال ئاغدۇرۇپ تاشلاش شارائىتى تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى، بۇرژۇئازىيەنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، بولۇپمۇ ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئورنىتىش ئىشچىلار سىنىپىغا پايدىلىق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈرەش ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتكىلى بولاتتى. 1864 ـ يىلى 1 ـ ئىنتېرناتسىيونال قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماركسنىڭ

رەھبەرلىكىدىكى 1 ـ ئىنتېرناتسيونال ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى قىزغىن قوللىدى. 1865 ـ يىلى 1 ـ ئىنتېرناتسيونالنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سايلام ئىسلاھاتى نىشان قىلىنغان «مەملىكەتلىك ئىسلاھات ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى. بۇ ئىتتىپاقنا 1 ـ ئىنتېرناتسيونال رەھبەرلىكىدىكى ئەنگلىيە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى قاتنىشىپلا قالماي، يەنە بۇرژۇئاز رادىكاللىرى (ئۇلارنىڭ رەھبىرى كوبدېن ۋە برابت)مۇ قاتناشتى. ئەمما، مەملىكەتلىك ئىسلاھات ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ كۆرۈلدى: ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشنى كۆرەش نىشانى قىلدى، ئەمما رادىكاللار سايلىغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئومۇمىي سايلام ھوقۇقىغا قىزىقمىدى. ئەمما، بۇ ئىتتىپاق تېز راۋاجلىنىپ، 1866 ـ يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە 70 ياچېيكا قۇرۇلدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى: بۇ قېتىملىق پارلامېنت ئىسلاھاتى بىلەن 30 ـ، 40 ـ يىللاردىكى خارتىزمچىلار ھەرىكىتى پۈتۈنلەي ئوخشىمايتتى. خارتىزمچىلار ھەرىكىتى ئاممىۋىلىققا، جەڭگىۋارلىققا ئىگە پىرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بولۇپ، بۇ ھەرىكەتكە قاتناشقانلارنىڭ سىنىپىي ئېڭى يۇقىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش بولۇپلا قالماي، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش ئىدى. ئەمما، 60 ـ يىللاردىكى ئىسلاھات ھەرىكىتىگە قاتناشقان ئىشچىلار ئۇلۇغۋار سىياسىي غايىدىن ئايرىلىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نىشانى ھازىرقى جەمئىيەتتە بىرقەدەر يۇقىرى سىياسىي ئورۇنغا ئېرىشىشتىنلا ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى، سايلام ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ قانۇنلۇق ئورنىنى قوغداش ۋە ياخشىلاش ئۈچۈن ئىدى.

1866 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئىسلاھات ئىتتىپاقىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىسلاھاتنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى قاينام ـ تاشقىنلىق ئىچىدە باشلاندى.

ھەيۋەتلىك ئاممىۋى ھەرىكەتنىڭ بېسىمى بىلەن، روسىيلىنىڭ لىبېرالىستلار پارتىيەسى ئىچكى كابىنېتى شۇ يىلى 3 ـ ئايدا پارلامېنتقا بىرپارچە ئىسلاھات لايىھەسى تاپشۇردى. بۇ لاھىيە ئەپلەپ ـ سەپلەپ تۈزۈلگەن لايىھە بولۇپ، سايلىغۇچىلارنىڭ سانى ئازراقلا كۆپەيتىلگەنىدى (تەخمىنەن 400 مىڭ سايلىغۇچى قوشۇلغانىدى). بۇ كەڭ ئىشچىلارنىڭ تەلىپىدىن يىراق بولغىنىغا قارىماي، يەنە تېخى تۆۋەن پالاتا تەرىپىدىن رەت قىلىنىدى. چۈنكى تۆۋەن پالاتادىكى تورى پارتىيەسىدىكى پارلامېنت ئەزالىرى ئىسلاھاتقا قەتئىي قارشى تۇراتتى. شۇ چاغدا، بىر پارلامېنت ئەزاسى، ھەتتا ئوچۇق ـ ئاشكارا كەمسىتىش تەلەپپۇزىدا: ئىشچى دېگەن ئىشچى، ئۇلار سايلام ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشقا لايىق ئەمەس، دېگەن. بۇ ھاقارەتلىك سۆز خۇددى ئوت ئۈستىگە مايى قۇيغاندەك ئىشچىلارنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى: پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئاممىۋى يىغىن ئېچىش ۋە نامايىش قىلىشتەك پائالىيەتلەر بارلىققا كەلدى. ھەرقايسى جايلاردىكى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى تەشكىللىك ھالدا بايراق كۆتۈرۈپ، ئورکېستىرلارنى باشلاپ يىغىلىش ۋە نامايىشقا قاتناشتى. لوندوندا 1 ـ ئىنتېرناتسيونال باش كومىتېتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدىكى لوندون ئىشچىلىرى ھەرىكەتنىڭ ئالدىدا ماڭدى. ماركس 1866 ـ يىلى مۇنداق دەپ يازغان: «1849 ـ يىلىدىن بۇيان، ئەنگلىيەدە كۆرگەنلىرىمىز بىلەن سېلىشتۇرغاندا، لوندون ئىشچىلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى نامايىش ھەرىكىتى ھەقىقەتەن ھەيۋەتلىك بولدى، بۇ پۈتۈنلەي

(ئىنتېرناتسىيونال)نىڭ تۆھپىسى.»[1] مەملىكەتلىك ئىسلاھات ئىتتىپاقى 1866 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى لوندوندىكى خايدې باغچىسىدا كەڭ كۆلەملىك ئىشچىلار يىغىلىشى ئۆتكۈزمەكچى بولدى. ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بۇيروق چۈشۈرۈپ بۇ يىغىلىشنى مەنئى قىلدى ھەمدە باغچىنىڭ دەرۋازىسىنى تاقۇۋەتتى. بۇ ئىش ئىشچىلارنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى. 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 200 مىڭچە ئادەم باغچە دەرۋازىسى ئالدىغا توپلاندى، شۇ چاغدا بىر تۈركۈم ساقچى باغچە دەرۋازىسىنى قوغداپ تۇراتتى. مەملىكەتلىك ئىسلاھات ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى يىغىلىشنىڭ ئورنىنى ترافالگار مەيدانىغا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇلارغا ئەگىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ساندىكى كىشىلەر يىغىلىشنى خايدې باغچىسىدا ئۆتكۈزۈش پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، يېرىم ئىنگلىز مىلى ئۈزۈنلۇقتىكى باغچا رېشاتكىسىنى بۇزۇپ، ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ غەيرىي رەسمىي يىغىلىش ئۆتكۈزدى. مانچېستېر، بېرمىڭخام، گلازگو قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ كۆلىمى زور ئاممىۋى يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلدى.

1866 ـ يىلى 7 ـ ئايدا مۇتەئەسسىپلەر پارتىيەسى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، دېلىبى ئىچكى كابىنېتىنى تەشكىللىدى. بۇ ئىچكى كابىنېتتىكى بىنجامىن دىسرائىلى (1804 ــ 1881) سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان شەخس ئىدى. ئۇ باي بۇرژۇئاز ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ۋەزىيەتنى كۆزىتىشكە ۋە ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈشكە ماھىر، تەجرىبىلىك سىياسەتچى ئىدى. ئۇ ئىسلاھات ئېلىپ بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى، بولمىسا توپلاڭ پارتلاپ، ئەنگلىيەنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغانلىقىنى

① ماركس: «ئىنگىلىسقا خەت (1866 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى)»، «ماركس، ئىنگىلس خەت ـ چەكلىرى توپلىمى»، 3 ـ توم، 391 ـ بەت.

كۆرۈپ يەتكەنىدى. بۇ چاغدا ئىرېلاندىيە ئىنقىلابىي پارتىيەسى[1] تېخىمۇ جانلىنىپ، ئىرېلاندىيە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش قوراللىق قوزغىلىڭىغا تەييارلىنىۋاتاتتى. دىسرائىيلى ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى بىلەن ئىرېلاندىيە ئىنقىلابىي پارتىيەسىنىڭ بىرلىشىۋېلىشىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلىپ، كەسكىنلىك بىلەن يېڭى بىر ئىسلاھات لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لايىھەنى پارلامېنت بىر مەھەل مۇھاكىمە قىلغاندىن كېيىن تەستىقلىدى، 1867 - يىلى 8 - ئايدا ئايال پادىشاھ ۋېكتورىيە بۇ لايىھەگە ئىمزا قويغاندىن كېيىن، رەسمىي قانۇنغا ئايلاندى. بۇ لايىھەدە 46 خارابلاشقان شەھەر - بازار» نىڭ تۆۋەن پالاتادىكى ئورنى بىكار قىلىنىپ، سانائەت شەھەرلىرىگە بېرىلدى. سايلىغۇچىلارنىڭ مال - مۈلۈك سالاھىيىتى تۆۋەنلىتىلىپ، شەھەرلەردىكى يىلىغا 10 فوند ستېرلىڭ ئۆي ئىجارىسى ۋە نامراتلارنى يۆلەش بېجى تاپشۇرالايدىغان، سايلام رايونىدا تۇرغان ۋاقتى بىر يىلغا توشقان كىشىلەرگە سايلام ھوقۇقى بېرىلدى. يېزىلاردىكى يىلىغا 12 فوند ستېرلىڭ يەر ئىجارىسى تاپشۇرالايدىغان ئىجارىكەشلەر ۋە يىللىق كىرىمى بەش فوندستېرلىڭدىن ئاشىدىغان يەر ئىگىلىرى سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇششاق بۇرژۇئازلار ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى «ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر» سايلىغۇچىلارغا ئايلاندى، ئەمما شەھەر - يېزىلاردىكى نامرات ئاھالىلەر، تۆۋەن قاتلام ئىشچىلىرى ۋە نامرات دېھقانلار يەنىلا سايلام ھوقۇقىدىن مۇستەسنا قالدى. شۇ چاغدا ئەنگلىيەدىكى قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ سانى 16 مىليون بولۇپ، 13 مىليون كىشىنىڭ سايلام ھوقۇقى تارتىۋېلىندى.

بۇ ئىسلاھاتتىن كېيىن، مەلىكىلىك ئىشچىلار («ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر») كەڭ ئىشچىلار ئاممىسىدىن تېخىمۇ يىراقلاپ،

① فېبىن پارتىيەسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تۆۋەندە تەپسىلي بايان قىلىنىدۇ.

ئىشچىلار ئارىسىدىكى سىياسىي جەھەتتە ئىمتىيازلىق تەبىقىگە ئايلاندى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرى بولسا بۇرژۇئازىيەنىڭ قۇيرۇقى بولۇپ قالدى. 1867 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتتا گەرچە ئىشچىلار سىنىپى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە «ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر» تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇرژۇئا ئىدىيەسىنىڭ مەھبۇسلىرىغا ئايلاندى. شۇڭا، 1867 ـ يىلىدىكى ئىسلاھات نەتىجىسىدە، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەمۇرىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ئىسلاھاتى ئارقىلىق، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.

5. ئەنگلىيەنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىسلاھات

1688 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب گەرچە پارلامېنتنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، ئۇنىڭغا قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى ۋە مالىيە ھوقۇقىنى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما مەمۇرىي ھوقۇق يەنىلا پادىشاھقا قالدۇرۇلدى، پادىشاھ بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقىنى داۋاملىق چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇردى. نەتىجىدە، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىق ئورۇنلىرىنى ئاقسۆڭەكلەر مونوپول قىلىۋېلىپ، ئەمەل سودىسى، خىيانەتچىلىك، ساختىپەزلىك ھادىسىلىرى ئومۇملىشىپ كەتتى. ئىقتىدارسىزلار يۇقىرى ئەمەل تۇتىدىغان، ئىش ھەققى يۇقىرى بولغان مۇھىم ۋەزىپىدىكىلەر قورسقىنى تويغۇزۇۋېلىپ، ھېچ ئىش بىلەن كارى بولمايدىغان ھادىسىلەر كۆپەيدى. پەقەت ئەمەلدارلىققا تەيىنلەش ئىشلىرىدىلا نۇرغۇن نۇقسانلار بولۇپلا قالماي، يەنە ئەمەلنى ئۆستۈرۈش جەھەتتىمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلاندى. ئەمەل دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشتە

ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى، خىزمەتتىكى تىرىشچانلىقى ۋە ياراتقان تۆھپىسى ئاساس قىلىنماي، خىزمەت ئىستاژى ۋە ئارقا تىرىكى ئاساس قىلىنىدى. ئادەتتە باھالاش تەدبىرلىرى يوق بولۇپ، ئىقتىدارسىزلار شاللىۋېتىلمىدى، نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلار ئۆستۈرۈلمىدى. بۇنىڭ بىلەن، ئەمەلدارلارنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ، ئىش ئۇنۇمى تۆۋەن بولۇش، خىزمەت قالايمىقانلىشىش ئەھۋالى كېلىپ چىقتى.

18 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا پارلامېنت مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىدە ساقلانغان بۇ نۇقسانلارغا قارىتا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقىنى پادىشاھ ۋە چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىن ھەرقايسى تارماقلارنىڭ مەسئۇللىرىغا ئېلىپ بەردى. ئەمما، بۇ ئىسلاھات ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش، ئەمەل بىلەن ئادەمگەرچىلىكنى ئارىلاشتۇرۇۋېلىش ھادىسىلىرىنى توسۇيالمىدى. 1836ـ يىلىدىن 1854 ـ يىلىغىچە مالىيە مىنىستىرلىقى تەۋسىيە قىلغان 55 نەپەر ئەمەلدار ئىچىدە، بەزىلەر سالامەتلىك ۋە ياشىنىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن خىزمەتتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى. يەنە بەزىلەر شەرتكە پۇتۇنلەي ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ناچار ئىدى.

بۇ نامۇۋاپىق ھادىسىلەرگە قارىتا، سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان لىبېرالىستلار ئىسلاھات قىلىشنى كەسكىن تەلەپ قىلدى. مالىيە ۋەزىرى گلادىستونىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن، بېن ۋېلىيام ۋە نورتكوت ئىككىيلەن ئەنگلىيەنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىگە قارىتا چوڭقۇر تەكشۈرۈش، تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، 1853 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا «ئەنگلىيەنىڭ دائىمىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىنى تۈرغۇزۇش ھەققىدە دوكلات»نى يېزىپ چىقتى، دوكلاتتا، شۇ دەۋردىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىنىڭ نۇقسانلىرى قاتتىق

ئەيىبلىنىپ، ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش تەكلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى: بىرىنچى، ھۆكۈمەت رىقابەت ئىمتىھانى ئېلىش ئارقىلىق مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تاللاش، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر (سايىلام ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە ئىچكى كابىنېت ۋەزىرلىرى، پارلامېنت ئەزالىرىدىن باشقا) پەقەت ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغانلارنى ۋەزىپىگە قويۇش، ئۇچ كىشىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمى كومىتېتى (بۇ ئۇچ كىشىنى پادىشاھ بېكىتىدۇ) قۇرۇپ، ئىمتىھان ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىش. ئىككىنچى، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى باھالاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، خىزمەت نەتىجىسى ۋە تىرىشچانلىقىغا ئاساسەن، ئەمەل دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش تەكلىپىنى بەردى. دوكلاتتا يەنە تۆۋەندىكى تەكلىپلەر بېرىلدى. ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولۇپ قوبۇل قىلىنغان ياشلارنى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىقتىدارى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ماس كېلىدىغان ئەڭ ئاساسىي قاتلامدىكى ۋەزىپىلەرگە قويۇش، خىزمەت جەريانىدا، ئۇلارغا «ئەمەل دەرىجىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە كەلگۈسىدىكى ئىستىقبالىنىڭ پۈتۈنلەي تىرىشىپ خىزمەت قىلىش ۋە ئىقتىدارىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى، ئىقتىدارى ۋە خىزمەتتىكى تىرىشچانلىقى ئادەتتىكىچە بولسا، پەقەت تۇرمۇشى مەلۇم دەرىجىدە كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى، ئالاھىدە ئىقتىدارلىق بولسا، ئاندىن ئەمەل دەرىجىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشىدىن ئۈمىد بارلىقىنى بىلدۈرۈش كېرەك. ئەمما، ئەگەر ئۇلار خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا ياكى ھەددىدىن ئارتۇق ھۇرۇن بولسا، ئۇلارنى ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاش كېرەك». ئۇچىنچى، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى يۇقىرى دەرىجىلىك ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش، يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار كۆپ جەھەتتىن ئىقتىدار يېتىلدۈرگەن، بىلىمى مول ۋە خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولغان بولۇشى، يەنى ئالىي مەكتەپ تەربىيەسى ئالغان بولۇش،

تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار تېخنىكوم سەۋىيەسىگە ئىگە بولغان بولۇش تەكلىپى بېرىلدى.

1854 ـ يىلى 2 ـ ئايدا بۇ دوكلات پارلامېنتنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇلدى، ئەمما گلادستونىي قاتارلىق ئاز ساندىكى لىبېرالستلار قۇۋۋەتلىگەندىن باشقا، كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، بولۇپمۇ ئاقسۆڭەك پارلامېنت ئەزالىرى ئىمتىھان تۈزۈمىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازىنى تارتىۋېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ كۈچەپ قارشى تۇردى. شۇڭا، بۇ دوكلاتتىكى تەكلىپلەر قوبۇل قىلىنمىدى.

قىرىم ئۇرۇشى مەزگىللىدە، ئەنگلىيە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ قالايمىقانلىقى ۋە خىزمەت ئۇنۇمىنىڭ تۆۋەنلىكى ئاشكارىلاندى. قۇرۇقلۇق ئارمىيە تارماقلىرىدىكى ئەمەلدارلار ئىقتىدارسىز بولغاچقا، خىزمەتتە بىپەرۋالىق قىلىش ئەھۋالى يۈز بەردى. ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ يارلىنىش ـ ئۆلۈش ئەھۋالى ئېغىر بولدى، ئەمما ئالدىنقى سەپتە دورا كەمچىل، ئاشلىقمۇ ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغاچقا، نۇرغۇن ئەسكەرلەرنىڭ يارىسى ئېغىرلىشىپ ئۆلدى ياكى ئاچلىقتىن ئۆلدى. شۇ چاغدىكى ئابرويىن ئىچكى كابىنىتى مۇشۇ سەۋەبتىن تەختىتىن چۈشتى.

1855 ـ يىلى 2 ـ ئايدا پالمېرستون ئىچكى كابىنېتنىڭ باش ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەندى. ئۇ ئىسلاھاتنى ئانچە قوللاپ كەتمىسىمۇ، ئەمما شۇ چاغدا ئالدىنقى سەپتىكى ئوسال ۋەزىيەتتىن غەزىپى ئۆرلىگەن جامائەت پىكرىنى بېسىش ئۈچۈن، لىبېرالستلارنىڭ ئىسلاھات تەلىپىنى قاندۇرىدىغان ھەمدە پارلامېنتتىكى ئاقسۆڭەك پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ چىشىغا تەگمەيدىغان بىر قېتىملىق مۆتىدىل ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش قارارىغا كەلدى. 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئۇ پارلامېنتنىڭ مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزمەي، كارنال پالاتاسىنىڭ نامىدا، مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمى ئىسلاھاتىدىكى تۈنجى رەسمىي قانۇننى ئېلان قىلىپ، مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىگە قارىتا

دەسلەپكى ئىسلاھاتنى ئېلىپ باردى.

ئەمما، بۇ ئىسلاھاتتا ئاشكارا رىقابەتلىشىش ئىمتىھانى ئەمەس، بەلكى ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ بولغان تۆۋەن دەرىجىلىك ياش ئەمەلدارلار ئىچىدىكى تەۋسىيە قىلىنغان نامزاتلار ئىچىدىلا ئىمتىھان ئېلىنىدى. بۇ ئىمتىھاننى ئىختىساسلىقلارنى تاللاش ئىمتىھانى دېگەندىن كۆرە «لايىقەتسىزلەرنى شاللاپ چىقىرىۋېتىش» ئىمتىھانى دېگەن تۈزۈك ئىدى.

1868 ـ يىلى گلادىستونىڭ ئىچكى كابىنېتى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ئىسلاھاتنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئاشكارا رىقابەتلىشىش ئىمتىھان تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشكە تىرىشتى. 1870 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى كاردىنال پارلامېنت مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىگە ئائىت 2 ـ پەرمانىنى ئېلان قىلىپ، ئاشكارا رىقابەتلىشىش ئىمتىھان تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئەمما يەنە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ۋە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى ھەمدە بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلىق ۋەزىپىلىرىگە ئىمتىھان ئېلىنماي، ۋەزىرلەر بىۋاستە تەيىنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۈزۈكسىز ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، تولۇقلاش ۋە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمى ئۈزۈكسىز مۇكەممەللەشتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەنگلىيەنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمى ئىسلاھاتنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولدى. بىرىنچى، ئىسلاھاتنىڭ رولىدىن ئالغاندا، ئىسلاھات ئارقىلىق مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ سۈپىتى زور دەرىجىدە ئۆستى، ئۇلار تاللاپ قوبۇل قىلىنغاچقا، ئادەتتە ئاساسىي بىلىمى مول، كەسپىي ئىقتىدارى خېلىلا كۈچلۈك بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش ۋاقتى ئۇزاق بولۇپ، ئىچكى كابىنېتنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ ئالماشمايدىغان بولغاچقا، دۆلەتنىڭ سىياسىي مۇقىملىقى ۋە ھۆكۈمەت سىياسىتىنىڭ

ئىزچىللىقىنى زور دەرىجىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەنگلىيە دۆلەت ئاپپاراتلىرى ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرگە ئوخشاش چوڭ، كىلەڭسىز، بىيۇروكراتلاشمىغان بولۇپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ ئىش بېجىرىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئىش ئۇنۇمى يۇقىرى ئىدى، بۇلارنى مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمى ئىسلاھاتىنىڭ تۆھپىسى دېمەي بولمايدۇ. ئەنگلىيە كاپىتالىستىك سانائىتىنىڭ شۇ چاغدا دۇنيا بويىچە ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەگە يېتىشى مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك.

ئىككىنچى، ئىسلاھاتنىڭ ئەھمىيىتىدىن ئالغاندا، بۇ قېتىمقى ئىسلاھات سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ساھەسىدە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئۈستىدىن قىلغان زور غەلىبىسى ھېسابلىنىدۇ. 1832 ـ يىلى ۋە 1867 ـ يىلىدىكى پارلامېنت ئىسلاھاتى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى بارغانسېرى مۇستەھكەملىگەن بولسا، بۇ قېتىم ئېلىپ بېرىلغان مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۈزۈمى ئىسلاھاتى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر مونوپول قىلمۇالغان ئەمەلدارلىق ئىمتىيازىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك قورالغا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ بىلەن سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملەندى.

6. ئىرېلاندىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى

17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئىرېلاندىيە رەسمىي ئەنگلىيە مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. ئەنگلىيە پومېشچىكلىرى ئىرېلاندىيەنىڭ كەڭ زېمىنىنى

ئىگىلىۋېلىپ، ئىرېلاندىيە دېھقانلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجارىكەشلىرى قىلىۋالدى. 1800 ــ 1801 ـ يىللىرى ئەنگلىيە ئىرېلاندىيەنى پۈتۈنلەي قوشۇۋېلىپ، پارلامېنتىنى تارقىتىۋەتتى، ئۇلارنىڭ پارلامېنت ئەزالىرى ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ تۆۋەن پالاتاسىغا ئەزا بولدى.

1846ـ يىلىدىن كېيىن، ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ جاپا ـ مۇشەققىتى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. 1846 ـ يىلى ئەنگلىيە «دانلىق ئاشلىق قانۇنى»نى بىكار قىلغاندىن كېيىن، ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئاشلىقى توسالغۇسىز هالدا ئەنگلىيە ۋە ئىرېلاندىيەگە كىرىپ ئاشلىق باهاسىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى. پومېشچىكلار گۆش ۋە قوي يۇڭى ئىشلەپچىقىرىشنىڭلا مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ، تېرىلغۇ يەرلەردىكى ئىجارىكەش دېھقانلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، يەرلەرنى يايلاققا ئۆزگەرتتى. بۇنىڭ بىلەن مىليونلىغان ئىرېلاندىيەلىكلەر ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەگە سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتتى. 1846ـ يىلىدىن كېيىنكى 20 يىل ئىچىدە، ئىرېلاندىيەنىڭ نوپۇسى 3 مىليون 500 مىڭ ئازىيىپ كەتتى.

ئىرېلاندىيەلىكلەر ئەنگلىيە پومېشچىكلىرى ۋە كاپىتالىستلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېزىشىدىن باشقا، ئەنگلىيە هۆكۈمرانلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا ئۇچرىدى. 1856 ـ يىلى ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازغان: «هەممىلا جايدا (جازالاش چارىسى) دېگەن خەتلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، هۆكۈمەت هەممە ئىشقا ئارىلىشىۋالدى. ئاپتونومىيەدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس، ئىرېلاندىيەنى ئەنگلىيەنىڭ تۇنجى مۇستەملىكىسى دېيىشكە بولىدۇ، ئىرېلاندىيە ئەنگلىيەگە يېقىن بولغاچقا، ئەنگلىيە بۇ مۇستەملىكە زېمىنىغا يەنىلا بىۋاستە كونا ئۇسۇل قوللىنىپ هۆكۈمرانلىق قىلدى، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ ئاتالمىش ئەركىنلىكى مۇستەملىكىلەرگە بولغان

زۇلۇم ئۇستىگە قۇرۇلغان.»①

ئەمما، ئىرېلاندىيە خەلقى زۇلۇمغا باش ئەگمىدى. 17-ئەسىردىن بۇيان، ئۇلار ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئېگىلمەي - سۇنماي كۈرەش قىلدى. ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى بىلەن تولدى. 19 - ئەسىرنىڭ 50 -، 60 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ ئەنگلىيەگە قارشى كۈرىشى يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى.

1857 - يىلى بىر قىسىم ئىرېلاندىيە سەرگەردانلىرى ئامېرىكىدا مەخپىي ئىنقىلابىي تەشكىلات — «ئىرېلاندىيە ئىنقىلابچىلىرى ئۇيۇشمىسى»، يەنە بىر نامى «فېنىن پارتىيەسى»نى قۇردى. بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى قوراللىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق، ئىرېلاندىيەنى ئەنگلىيەنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىش ئىدى. 1858 - يىلى 3 - ئايدا، فېنىن پارتىيەسى تەشكىلاتى ئىرېلاندىيەدە راۋاجلىنىشقا باشلىدى، تەشكىلاتقا ئاساسەن ئىشچىلار ۋە دېھقانلار قاتناشتى، رەھبەرلىك قاتلىمى ئىچىدە نۇرغۇن ئادۇوكاتلار ۋە كاتولىك دىنى روھانىيلىرى پەيدا بولدى.

فېنىن پارتىيەسىنىڭ پىروگراممىسىدا، يەر مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. پىروگراممىدا: «پومېشچىكلارنىڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا قىلچە ھوقۇقى يوق»، «يەر پۈتۈن ئىنسانىيەتكە تەۋە ئورتاق مۇلۇك» دېگەن يەكۈنلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇلار پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۇمۇمنىڭ مۇلكىگە ئايلاندۇرۇپ، مۇشۇ ئاساستا مۇستەقىل ئىرېلاندىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇڭا ماركس: «فېنىن ھەرىكىتى سوتسىيالىزم خاھىشىنى ئالاھىدىلىك قىلغان، تۆۋەن قاتلام سىنىپنىڭ ھەرىكىتى

① ئېنگېلس: «ماركسقا خەت (1856- يىلى 5 - ئايننىڭ 23 - كۈنى)»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 29 - توم، 53 - بەت.

(ئىنكار قىلىش مەنىسىدىن ئىبىتقاندا)، يەرلەرنى مەجبۇرىي ئىگىلىۋېلىشقا قارشى ھەرىكەت»[1] دەپ قارىغان. ئەمما ۋېنىن پارتىيەسىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى بلانكىچىلارنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان ئۇششاق بۇرژۇئازلار بولغاچقا، دەسلەپىدىلا تار مەنىدىكى مەخپىي سۇيىقەست تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، بۇ ھەرىكەتنى ئىرىلاندىيە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرالمىدى. ئۇلار كۆلىمى كىچىك تەشكىلات ئەزالىرىنى مەخپىي ھەربىي مەشىق قىلدۇرۇپ، مۇڭاپىق پەيتنى تاللاپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. 60 ـ يىللارغا كەلگەندە، ۋېنىن پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى 200 مىڭغا يەتتى.

1865 ـ يىلى ۋېنىن پارتىيەسى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلاندى، ئەمما بىر مىللىي خائىن ئۇلارنىڭ پىلانىنى ئەنگلىيە دائىرىلىرىگە چېقىپ قويدى. نەتىجىدە نۇرغۇن كىشىلەر قولغا ئېلىندى، بەزى رەھبەرلەر ئۇزاق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا، مۇخبىر ھەم شائىر لوزېر مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

1867 ـ يىلى ۋېنىن پارتىيەسى ئىرىلاندىيەنىڭ بەزى شەھەرلىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئەنگلىيە ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلدى. نەتىجىدە مەغلۇپ بولۇپ، 169 كىشى قولغا ئېلىندى. شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۈچ نەپەر رەھبىرىگە مانچېستېردا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. بۇ كۈن ئىرىلاندىيەنىڭ دۆلەت ماتەم كۈنى بولۇپ قالدى، ھازىرغا كەلگۈچە ئىرىلاندىيە خەلقى بۇ كۈننى خاتىرىلەيدۇ.

ۋېنىن ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەب: ئۇلار تار مەنىدىكى مەخپىي سۇيىقەست قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ دېھقانلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتمىدى.

ۋېنىن ھەرىكىتى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەرىكەت پۈتۈن دۇنيا ئەمگەكچى خەلقىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى

---

① ماركس: «ئېنگېلسقا خەت (1867ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى)»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ نەشرى، 4 ـ توم، 362 ـ بەت.

قوزغىدى. پىرولېتارىياتنىڭ ئۇستازى ماركس، ئېنگېلس ئىرېلاندىيە مەسىلىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ئىرېلاندىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلدى ۋە بۇ ھەرىكەتنىڭ پائالىيەتچان خادىملىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلىدى، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئاقلىدى.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، ماركس ئىرېلاندىيە مەسىلىسىدە مىللىي مەسىلە ھەققىدىكى ئاجايىپ كۆز قارىشىنى بايان قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن: «ئىرېلاندىيە ئەنگلىيە پومېشچىك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سىياسىي ئىستىھكامى، ئۇلارنىڭ ئىرېلاندىيەگە بولغان ئېكسپلاتاتسىيەسى ماددىي بايلىقىنىڭ كېلىش مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەڭ زور مەنىۋى كۈچى... ئىرېلاندىيە ئەنگلىيە ئاقسۆڭەكلەر سىياسىيسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ ئەنگلىيە زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسلىق ۋاستىسى»، «ئىرېلاندىيەدىكى ئەنگلىيە ئاقسۆڭەكلەر سىياسىي ئاغدۇرۇپ تاشلانسا، ئەنگلىيەدىكى ئاقسۆڭەكلەر سىياسىيسىمۇ مۇقەررەر گۈمران بولىدۇ. بۇ ئەنگلىيە پىرولېتارىيات ئىنقىلابىنى زۆرۈر شەرت بىلەن تەمىنلەيدۇ.»[1] ماركس مۇستەملىكە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن مۇستەملىكىچى دۆلەتتىكى پىرولېتارىيات ئىنقىلابىي كۈرىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك مۇناسىۋەتنى چوڭقۇر شەرھلىگەن. شۇڭا لېنىن: «ماركس ۋە ئېنگېلسنىڭ ئىرېلاندىيە مەسىلىسىدىكى سىياسىتى ھەرقايسى ئەزگۈچى مىللەتنىڭ پىرولېتارىيات سىنىپىنىڭ مىللىي ھەرىكەتلىرىگە قانداق مۇئامىلە قىلىشنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى تىكلەپ بەردى»[2] دەپ يازغان.

---

① ماركس: «مايېر ۋە فوگاتقا يېزىلغان خەت»، «ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئامېرىكا خەلقىگە يازغان خېتى»، 89 ــ 90 - بەتلەر، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىلى.

② لېنىن: «مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى توغرىسىدا»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 - نەشرى، 25 - توم، 271 - بەت.

2 ـ بۆلۈم ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى

1. ئىتالىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ۋە بىرلىككە كېلىش ھەرىكىتىدىكى ئىككى خىل يول

1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىتالىيە يەنىلا بۆلۈنمە ھالەتتە قالدى، چەت ئەلنىڭ قۇل قىلىشى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. لومبارىدى بىلەن ۋېنېتسىيە يەنىلا ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپلا قالماي، يەنە چەت ئەلنىڭ كۈچى يېڭىدىن قوشۇلدى: ئاۋستىرىيە توسكانا قاتارلىق دۆلەتلەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتا رىم پاپاسىغا يارەملىشىپ ئىنقىلابنى باستۇرغان فىرانسىيە قوشۇنى رىمدىن كەتمەي تۇرۇۋالدى. ئىتالىيەنىڭ بۆلۈنمە ھالىتى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئىتالىيەنى بۆلۈپ ئىدارە قىلىش ۋە قۇل قىلىشىغا پايدىلىق بولغاچقا، چەت ئەل كۈچلىرى ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى كۈچىنىڭ بارىچە توسىدى. ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، كۆپ سانلىكى دۆلەتلەر مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. ساردىنىيە پادىشاھلىقىدىن باشقا دۆلەتلەر ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئېلان قىلىنغان ئاساسىي قانۇننى ئەمەلدىن قالدۇردى. چەت ئەللەرنىڭ قۇل قىلىشى ۋە ئۆز دۆلىتىدىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىتالىيەدە پەقەت ساردىنىيە پادىشاھلىقلا مۇستەقىل، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق دۆلەت بولۇپ قالدى. بۇ دۆلەت 1948 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان لىبېرالىستىك ئاساسىي قانۇننى ساقلاپ قېلىپ، پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويدى، ئىككى پالاتالىق پارلامېنت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، بۇرژۇئا

ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈردى. پومپېشچىك بۇرژۇئازلار ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى.

1852 ـ يىلىدىن باشلاپ ساردېننىيە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى ئىچكى كابىنېتىغا كاملو بېنىرون كاۋۇر (1810 ـ 1861) رەھبەرلىك قىلدى. كاۋۇر بایاشات ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ياش ۋاقتىدا ئوردىدا خىزمەت قىلغان. كېيىن ئارمىيەدە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگەن. 22 ياش ۋاقتىدا ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەگە بېرىپ، ئەنگلىيە ئاساسىي قانۇنىنى تەتقىق قىلىپ، ئەنگلىيەچە ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ قالدى. 1848ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، كاۋۇر ئۆزىنىڭ تېرىلغۇ يېرىدە كاپىتالىستىك دېھقانچىلىقنى يولغا قويۇپ، ئاشلىق سودىسى ۋە خىمىيەلىك ئوغۇت ياساش بىلەن شۇغۇللاندى، شۇڭا ئۇ بۇرژۇئازلاشقان پومپېشچىكقا ئايلىنىپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىدى. ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى ئىچكى كابىنېتى كاۋۇرنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر قاتار سودا ـ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى، دۆلەتنىڭ تۆمۈرىول ياساش قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ سېلىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، يېڭى سانائەت تارماقلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تېزلەتتى، ئەركىن سودا سىياسىتىنى قەتئىيلىك بىلەن يولغا قويۇپ، 50 ـ يىللاردا تاموژنا بېجىنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەتتى، بۇنىڭ بىلەن سانائەتچىلەر چەت ئەللەرنىڭ ئەرزان باھالىق خام ئەشياسى ۋە زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرىگە ئىگە بولدى. شۇڭا، ساردېننىيەنىڭ ئىقتىسادى 50 ـ يىللاردا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يۇكسىلىپ، 1851 ـ يىلىدىن 1858ـ يىلىغىچە سودا ئوبوروتى سومما بىر ھەسسە ئاشتى. سانائەت، بولۇپمۇ پاختا توقۇمىچىلىق ئۇچقانداك راۋاجلاندى. 1853 ـ يىلى ماشىنىسازلىق سانائىتى بارلىققا كەلدى. كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى تېز بولدى، پومپېشچىكلار ھەتتا بانكا ۋە تۆمۈر يول قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ سالدى. قىسقىسى،

ساردىنىيە ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدىكى ئەڭ ئىلغار كۆچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتكە ئايلاندى. ساردىنىيە كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتى ۋە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى بىلەن، ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى لىبېرالىست ئاقسۆڭەكلەر ۋە چوڭ بۇرژۇئازلار تەلىپۈنىدىغان مەركەزگە ئايلاندى، ئۇلار دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە چەت ئەل كۆچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈمىدىنى ساردىنىيە پادىشاھىغا باغلىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، كاۋۇر ساردىنىيەدە مەلۇم دەرىجىدە ئەركىنلىككە يول قويدى. گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ ئاۋسترىيەگە قارشى ماقالىلەرنى بېسىشىغا، ئىتالىيەدىكى باشقا دۆلەتلەردىكى ئىنقىلابچىلارنىڭ ساردىنىيەگە كېلىپ پاناھلىنىشىغا قوشۇلدى. پەقەت لومبارىدى ــ ۋېنېتسىيەدىن ساردىنىيەگە كېلىپ پاناھلىق ئىزدىگۈچىلەرنىڭ سانى 20 مىڭغا يەتتى. كاۋۇرنىڭ بۇ سىياسەتلىرى ساردىنىيەنىڭ ئىتالىيەدىكى ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپ، ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەت بۇرژۇئاز لىبېرالىست ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشىنى ۋە نۇرغۇن دېموكراتچىلارنىڭ ياقتۇرۇشىنى قولغا كەلتۈردى. ماززىنى رەھبەرلىكىدىكى ياش ئىتالىيە پارتىيەسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنى ساردىنىيە پادىشاھلىقىغا باغلىدى. مەسىلەن، ماننىن، گارىبالدى قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ نىيەتكە كەلدى. 1857ـ يىلى كاۋۇر «ئىتالىيە مىللىي ئۇيۇشمىسى»نى قۇرۇپ، ماننىنىنى رەئىسلىككە، گارىبالدىنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە تەيىنلىدى. بۇنىڭ بىلەن خېلىلا كۆپ ساندىكى دېموكراتچىلار ئۇنىڭ ۋاستىلىك رەھبەرلىكىگە ئۆتتى.

ساردىنىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالى باشقىچە ئىدى. لومبارىدى ــ ۋېنېتسىيە رايونى ۋە توسكانا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادى ئاۋسترىيەنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشى نەتىجىسىدە تۇرغۇن

هالەتكە چۈشۈپ قالدى. رىم پاپاسى ۋە بوربون خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىككى سىسىلىيە پادىشاھلىقىدا فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ ئاساراتى بىلەن كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشى تولمۇ ئاستا بولدى. بۇ پادىشاھلىقلاردا دېھقانلار يېرى يوقلۇقىدىن زارلىنىپ، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى ناھايىتى قاتتىق شەرتلەرگە كۆنۈپ ئىجارە ئېلىپ تېرىشقا مەجبۇر بولدى ھەم ئىنتايىن نامراتلىقتا ياشىدى.

شۇڭا، ئىتالىيە ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىپىسى چەت ئەل كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەم فېئودالىزىمنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىتىش بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى قانداق ئورۇنلاش مەسىلىسىدە، ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى بىلەن دېموكراتچىلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆزىگە خاس تەشەببۇسلىرى بارئىدى.

كاۋۇر ۋەكىللىكىدىكى ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى ئىتالىيەدىكى لىبېرالىست ئاقسۆڭەكلەر ۋە چوڭ بۇرژۇئازلارنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولى بىلەن مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار ساردىنىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، ئاۋستىرىيەلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، بىرلىككە كېلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى فىرانسىيەنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، زۆرۈر تېپىلغاندا دېموكراتچىلار ۋە خەلقنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىشتىن ئىبارەت جانلىق ئۇسۇل قوللاندى.

ماززىنى باشچىلىقىدىكى دېموكراتچىلار ئوتتۇرا، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ۋە ئىلغار زىيالىيلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش»تەك ئىنقىلابىي يول بىلەن مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ۋەتەننى بىرلىككە

كەلتۈرۈش غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، دېموكراتىك ئىتالىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمما، دېموكراتچىلارنىڭ مۇنداق ئاجىزلىقى بار ئىدى: ئۇلار كەڭ دېھقانلار ئاممىسى تەلەپ قىلغان يەر ئىسلاھاتى پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارغا تەقسىملەپ بېرىش ئىنقىلابىي تەلىپى ئۇستىدىمۇ كونكرېت پىلان تۈزمىدى، بۇنىڭ بىلەن ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى يەر ئىنقىلابى بىلەن باغلىيالمىدى، دېھقانلار ئاممىسىنى ئىنقىلاب قىلىشقا قوزغاشنى خالىماي، پەقەت ئاز سانىدىكى ئىلغار كىشىلەرگە تايىنىپ ئىنقىلاب قىلىشنى ئويلىدى. شۇ چاغدا ئىتالىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئادەم سانى ئاز، كۆچى ئاجىز بولۇپ، بۇرژۇئازىيەگە تەھدىت پەيدا قىلىشقا قۇدرىتى يەتمەيتتى، ئىتالىيە بۇرژۇئازىيەسى يەنىلا ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ئىنقىلابىي سىنىپ ھېسابلىناتتى. مانزىنى رەھبەرلىكىدىكى بۇرژۇئاز دېموكراتچىلىرىنىڭ خەلق ئىنقىلابىي ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش يولىدا چىڭ تۇرغانلىقىنىڭ سەۋەبى مانا مۇشۇ ئىدى.

2. 1859 ـ يىلىدىكى ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش ۋە بىرلىككە كېلىش ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى

ساردىنىيە ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇشقا بىرقانچە يىل ئاكتىپ تەييارلىق قىلدى. 1858 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، كاۋۇر فرانسىيە ئىمپېراتورى ناپولېئون III بىلەن پلومبىيىردا كۆرۈشۈپ تۆۋەندىكىلەرنى بېكىتتى: فرانسىيە ساردىنىيەگە قورالىق ياردەم بېرىپ، لومبارديە ـــ ۋېنېتسىيەنى ئاۋستىرىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىش، ساردىنىيە باشچىلىقىدىكى لومبارديە ـــ ۋېنېتسىيەنى ۋە رىم پاپاسى

دۆلىتىنىڭ زېمىنى رومانانى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىمالىي ئىتالىيە پادىشاھلىقى قۇرۇش، ساۋويە بىلەن نىتسانى فرانسىيەگە بۆلۈپ بېرىش، يەنە ئوتتۇرا ئىتالىيەدە پالما، مودېنا، توسكانا ۋە رىم پاپاسىنىڭ بىرقىسىم زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئىتالىيە پادىشاھلىقى قۇرۇش، يەنى ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى فرانسىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش.

1859 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش باشلاندى. ساردېنىيەنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنىدىن باشقا، كاۋۇرنىڭ چاقىرىقىغا ئاساسەن گارىبالدى تەشكىللىگەن پىدائىيلار قوشۇنىمۇ جەڭگە قاتناشتى. 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى فرانسىيە ـ ساردېنىيە بىرلەشمە قوشۇنى ماجېنتادا ئاۋستىرىيە قوشۇنىنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاۋستىرىيە قوشۇنىنى لومبارديدىن قوغلاپ چىقاردى.

ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش ئوتتۇرا ئىتالىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىنقىلاب دولقۇنىنى قوزغىدى. 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى توسكاندا دېموكراتچىلار رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ پارتلاپ، كىنەز لىئوپولد قېچىپ كەتتى. 5 ـ ئايدا پالما خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، 6 ـ ئايدا ئايال گىرافنى قوغلۇۋەتتى. 6 ـ ئايدا مودېنا دېموكراتلىرى قوزغىلاڭ يۈز بېرىپ، ھۆكۈمرانلار قوغلۇۋېتىلدى. ئارقىدىن رىم پاپاسى دۆلىتىدىكى رومانا خەلقىمۇ رىم پاپاسى ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا قوزغىلاڭ ئارقىلىق جاۋاب بەردى. قوزغىلاڭدىن كېيىن ھەرقايسى دۆلەتلەردە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، ساردېنىيەگە قوشۇلۇپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، كاۋۇر فرانسىيەنىڭ قارشى تۇرۇشىدىن قورقۇپ، ئۇلارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش تەلىپىنى رەت قىلدى.

ئوتتۇرا ئىتالىيەدىكى ئىنقىلاب ھەرىكىتى ناپولېئون III نى قورقۇتۇۋەتتى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئىتالىيە پادىشاھلىقى قۇرۇش

پىلانىمۇ سۇغا چىلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىپ، ئىتالىيە ئىنقىلابىنىڭ راۋاجلىنىپ كېتىشىنى توسۇش قارارىغا كەلدى. 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئۇ ئۆز ئالدىغا ئاۋستىرىيە بىلەن ۋىللافراك سۇلھى كېلىشىمى ئىمزالاپ، ۋېنتسىيەنى ئاۋستىرىيەگە قايتۇرۇپ بېرىش، لومبارديىنى ساردىنىيەگە قوشۇپ بېرىش؛ ساۋويە بىلەن نىتسانى فرانسىيەگە بۆلۈپ بېرىش، ئوتتۇرا ئىتالىيەدىكى قالغان پادىشاهلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى بېكىتتى. كاۋۇر بۇنىڭدىن ئىنتايىن غەزەپلىنىپ، ساردىنىيەنىڭ ئاۋستىرىيە بىلەن ئاخىرغىچە جەڭ قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغاچقا، ئۇ خىزمىتىدىن ئىستېپا بەردى. شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ساردىنىيە ھۆكۈمىتى ئاۋستىرىيە بىلەن سۇلھى كېلىشىمى تۈزۈپ، ۋىللافراك سۇلھى كېلىشىمىنى ئېتىراپ قىلدى.

ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان بۇ سۇلھى كېلىشىمى ئىتالىيە خەلقىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ئوتتۇرا ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرىنى تەشكىللەپ ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنى قوغداپ، پادىشاھلىق ھاكىمىيەتنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە قارشى تۇردى. بۇ چاغدا ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى ھۆكۈمىتى ساردىنىيە بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش پىكرىدە يەنىلا چىڭ تۇردى. گەرچە فرانسىيە قوشۇلۇپ كېتىشتىكى تۇسالغۇ بولسىمۇ، ئەمما خەلقئارا ۋەزىيەتتە قوشۇلۇپ كېتىشىگە پايدىلىق ئۆزگىرىش بولدى. شۇ چاغدا، ئەنگلىيە ئىتالىيەنىڭ كۈچىيىپ فرانسىيە بىلەن قارشىلىشىشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئوتتۇرا ئىتالىيەدىكى دۆلەتلەرنىڭ ساردىنىيەگە قوشۇلۇپ كېتىشىگە ماقۇل بولدى. 1860 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئەنگلىيەنىڭ بېسىمى بىلەن، فرانسىيە ئەنگلىيە بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى، كېلىشىمدە، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئىتالىيەنىڭ

ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھوقۇقى يوقلۇقى، ئوتتۇرا ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئومۇم خەلق ئاۋاز بېرىش ئارقىلىق ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەش بېكىتىلدى.

بۇ چاغدا، كاۋۇر قايتىدىن باش ۋەزىرلىك ئورنىغا چىقتى. 1860 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كاۋۇرنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئوتتۇرا ئىتالىيەدىكى خەلق ئاۋاز بېرىش ئارقىلىق، ساردىنىيەگە رەسمىي قوشۇلۇپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، 1860 ـ يىلى باھاردا ساردىنىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى خەلق ئىنقلابىي كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئىتالىيەنىڭ قىسمەن بىرلىككە كېلىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

بۇ چاغدا، دېموكراتچىلار پۈتۈن ئىتالىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ۋەتەنپەرۋەر قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىللەپ، رىم پاپاسى دۆلىتى ۋە جەنۇبىي ئىتالىيەگە يۈرۈش قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمما، ساردىنىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى ناپولېئون III نى رەنجىتىپ قويۇشتىن ھەم بۇ ھەربىي يۈرۈشنىڭ غەلىبىسى دېموكراتچىلارنىڭ كۈچىنى زورايتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، بۇ تەشەببۇسنى قوبۇل قىلماي، دېموكراتچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى بېسىپ قويدى.

3. گارىبالدىنىڭ يېراقتا يۈرۈش قىلىشى ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى

1860ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سىسىلىيە ئارىلىدىكى پالېرمودا نامرات دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى ئاساسىي كۈچ قىلغان قوزغىلاڭ پارتلىدى. گەرچە بۇ قوزغىلاڭ قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما تىز پۈكمەس قوزغىلاڭچىلار پارتىزانلىق ئۇرۇشنى قانات يايدۇرۇپ، ھۆكۈمەت قوشۇنى بىلەن قەيسەرانە جەڭ قىلدى. سىسىلىيەدىكى باشقا شەھەرلەردىمۇ قوزغىلاڭ يۈز بېرىپ، شەھەر خەلقىنىڭ كۈرىشى بىلەن

دېھقانلارنىڭ پارتىزانلىق ئۇرۇشى بىر - بىرىگە ماسلاشتى. 4 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىنقىلاب بورنى پۈتۈن سىسىلىيە ئارلىنى قاپلىدى.

سىسىلىيەدىكى قوزغىلاڭ خەۋىرى شىمالىي ئىتالىيەگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەلق قەھرىمانى گارىبالدى دەرھال «يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن» تەشكىللەپ، 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى گېنويەدىن يولغا چىقىپ، دېڭىزدىن ئۆتۈپ، سىسىلىيە قوزغىلاڭچىلىرىغا ياردەم بېرىشكە كەلدى. «يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن» ئىشچىلار، ھۈنەرۋەنلەر، بېلىقچىلار، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئادۋوكاتلار ۋە مۇخبىرلاردىن تەشكىللەنگەن پىدائىي قوشۇن بولۇپ، كۆپ سانلىكلىرى دېموكراتچىلار ئىدى. ئەمما، 50 - يىللاردىن باشلاپ گارىبالدىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيەدە ئۆزگىرىش بولدى: ئۇ بىر تەرەپتىن ماززىنى رەھبەرلىكىدىكى دېموكراتچىلار ۋە خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ، خەلقنى قوزغاپ ئىنقىلابىي ئۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىشتا يەنىلا چىڭ تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ساردىنىيەدىكى ساۋويە پادىشاھلىقىنى ھىمايە قىلىپ، پۈتۈن ئىتالىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنى ساۋويە پادىشاھلىقىغا باغلىدى. بۇ قېتىممۇ سەپەرگە چىقىشتىن ئىلگىرى سىسىلىيە قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى پىللوۋغا يازغان خېتىدە: «ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، بىزنىڭ پىروگراممىمىز: ئىتالىيە ۋە ئىممانۇئىل (ساردىنىيە پادىشاھى)» دەپ يازدى. گارىبالدىنىڭ بۇ سىياسىي پوزىتسىيەسى ئۈنىڭ جەنۇبىي ئىتالىيەدىكى ھەرىكىتىنى بەلگىلىدى.

1860 - يىلى 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى «يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن» سىسىلىيەدىكى كىچىك پورت مارسالادا قۇرۇقلۇققا چىقتى. پارتىزانلار تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئالدى، بىر ئاي ئىچىدىلا بەش مىڭدىن ئارتۇق

پارتىزان گارىبالدىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى. 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ قوللىشى بىلەن پالېرمونى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىن ئىنقىلابچى قوشۇن خۇددى غازاڭ سۈپۈرگەندەك بوربون خانىدانلىقىنىڭ قوشۇنىنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن سىسىلىيە ئارىلىنى ئازاد قىلدى.

گارىبالدى سىسىلىيە ئارىلىدا تۈگىمەن بېجى قاتارلىق نامۇۋاپىق باجلارنى، ئاشلىق ۋە كۆكتات ئىمپورت بېجىنى بىكار قىلىش قاتارلىق ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارىدى. 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى پەرمان چۈشۈرۈپ قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقانلارنىڭ ئومۇمنىڭ يېرىدىن كۆلىمى كىچىك يەرلەرنى ئىگىلىشىگە يول قويدى. ئەمما، دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى تەقسىملەپ بېرىش تەلىپىنى رەت قىلدى، ھەتتا پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋالغان دېھقانلارنى باستۇرۇشقا ئەسكەر ئەۋەتىشكە قوشۇلدى.

1860 ـ يىلى 8 ـ ئايدا گارىبالدى قوشۇن باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ناپلېسنىڭ كالابرىيە دېگەن يېرىدە قۇرۇقلۇققا چىقتى. ئۇلار كېلىشتىن ئىلگىرى، بۇ يەردىكىلەر ئاللىقاچان قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولۇپ، گارىبالدىنىڭ قوشۇنى ئۇلارنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى. 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى پۈتۈن ناپلېس ئازاد قىلىندى. پادىشاھ ۋە ئوردىدىكىلەر قېچىپ كەتتى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، گارىبالدى ئىككى سىسىلىيەنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

ناپلېسنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، گارىبالدى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە دېموكراتچىلارنىلا ئەمەس، بەلكى ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىدىنمۇ نۇرغۇن ئادەمنى ئىشقا قويۇپ، مىنىستىر ۋەزىپىلىرىگە تەيىنلىدى. يەنە بوربون خانىدانلىقىدىن قالغان ئەسلىدىكى دېڭىز ئارمىيە فىلوتىنى ساردىنىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

1860 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى تەخمىنەن 40 مىڭ

كىشىلىك ساردىننىيە قوشۇنى رىم پاپاسى دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ماردسا بىلەن ئامبرىيانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ناپلېس زېمىنىغا كىردى. بۇ چاغدا، كاۋۇر گاربالدىغا جەنۇبىي ئىتالىيەنى ساردىننىيەگە قوشۇۋېتىش ئىشىنى ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش ئارقىلىق قارار قىلىش تەكلىپىنى بەردى. گاربالدى كىرسپ قاتارلىق دېموكراتچىلارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا پەرۋا قىلماي، ئاۋازغا قويۇشقا قوشۇلدى. 1860 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئومۇمىي خەلقنىڭ ئاۋاز بېرىشى نەتىجىسىدە، جەنۇبىي ئىتالىيە ساردىننىيەگە رەسمىي قوشۇۋېتىلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئېلان قىلىنغان ئومۇمنىڭ يېرىنى تەقسىملەپ بېرىش پەرمانى ساردىننىيە دائىرلىرى تەرىپىدىن بىكار قىلىنىپ، دېھقانلارغا تەقسىملەپ بېرىلگەن يەرلەر قايتۇرۇۋېلىندى، شۇنداقلا دېھقانلار ھەربىتى ساردىننىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، ساردىننىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى خەلق ئىنقىلابىنىڭ كۈرەش مېۋىسىنى ئىگىلىۋېلىپ، جەنۇبىي ئىتالىيەنى قوشۇۋېلىشنى ئاسانلا ئىشقا ئاشۇردى.

1861 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىتالىيە پادىشاھلىقى قۇرۇلغانلىقى رەسمىي جاكارلىنىپ، ساردىننىيە پادىشاھى ئىتالىيە پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇردى.

ئىتالىيە پادىشاھلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى بىر قاتار بۇرژۇئا خاراكتېرلىك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى. ئىلگىرىكى ھەرقايسى جايلار ئارىسىدىكى تاموژنا بېجى توسۇقلىرىنى بىكار قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن مىللىي بازار شەكىللەندۇردى. بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم بىرلىكى ۋە قەغەز پۇل تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ساردىننىيەنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە جىنايى ئىشلار قانۇنىنى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ئومۇملاشتۇردى.

4. ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىڭ تاماملىنىشى

1861 ـ يىلى ئىتالىيە پادىشاھلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋېنىتسىيە ۋە رىم پاپاسى دۆلىتىگە قاراشلىق زېمىنلار يەنىلا چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ، تولۇق بىرلىككە كېلىش تېخى تاماملانمىغانىدى.

تولۇق بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا، داۋاملىق ئىككى يول بىلەن مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. ئىتالىيە پادىشاھلىق ھۆكۈمىتى بۇ مەسىلىنى دىپلوماتىيە يولى بىلەن ھەل قىلىشنى، دېموكراتچىلار ۋە گارىبالدى خەلق ئىنقىلابىي ئۇرۇشى ئارقىلىق چەت ئەل كۈچلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلدى.

1862 ـ يىلى گارىبالدى يەنە پىدائىيلار قوشۇنى تەشكىللەپ رىمغا يۈرۈش قىلىپ، رىمنى فىرانسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنى ۋە رىم پاپاسى ھاكىمىيىتىنىڭ قولىدىن ئازاد قىلماقچى بولدى. ئەمما، شۇ چاغدىكى ئىتالىيەدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى فىرانسىيەگە قۇللارچە باش ئېگىدىغان بولغاچقا، گارىبالدى قوشۇنىنىڭ يولىنى توسۇشقا ھەربىي قوشۇن ئەۋەتتى، گارىبالدى توقۇنۇشتا يارىلاندى.

1865 ـ يىلى مارتىنى رەھبەرلىكىدىكى دېموكراتچىلار قوزغىلاڭ كومىتېتى قۇرۇپ، 1866ـ يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشنى پىلانلىدى. ئەمما، ئىتالىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتى سىسىلىيەنى ئازاد قىلىش ئۈمىدىنى پرۇسسىيەگە باغلىدى. 1866 ـ يىلى ئاۋستىرىيە ـ پرۇسسىيە ئۇرۇشى پارتلىدى، ئىتالىيە پىرۇسسىيە تەرەپتە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئۇرۇش قىسقا ۋاقىت داۋام قىلىپ پرۇسسىيەنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. ۋېنا سۇلھى كېلىشىمىگە ئاساسەن، ۋېنىتسىيە ئىتالىيەگە قايتۇرۇپ بېرىلدى.

ئەمدى فرانسىيە ئىشغالىيىتىدىكى رىم پاپاسى دۆلىتىلا قالدى. رىم پاپاسى 10 مىڭ كىشىلىك يالالانما قوشۇن تەشكىللەپ، ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىش ھەرىكىتى بىلەن قارشىلىشىش غەرىزىدە بولدى. 1867 ـ يىلى گارىبالدى پىدائىي قوشۇننى باشلاپ رىمغا ھۇجۇم قىلىپ، مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭ بىلەن رىم پاپاسى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ «رىم پاپاسىنىڭ خاتالىقى يوق» دەپ جار سېلىپ، رىم پاپاسىنىڭ ھوقۇقى دەھرىي پادىشاھلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ ۋالاقلىدى.

1870 ـ يىلى پرۇسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى پارتلىدى. ناپولېئون III رىمدىكى فرانسىيە قوشۇنىنى يۆتكەپ، فرانسىيەنىڭ مۇداپىئەسىگە ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولدى. 9 ـ ئايدا فرانسىيە قوشۇنى زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ناپولېئون III پرۇسىيە قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئىتالىيە قوشۇنى ۋە گارىبالدىنىڭ پىدائىيلار قوشۇنى رىم پاپاسى دۆلىتىگە كىرىپ، 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى رىمنى ئىشغال قىلدى. 10 ـ ئايدا ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش نەتىجىسىدە، رىم پاپاسى دۆلىتى ئىتالىيە پادىشاھلىقىغا قوشۇۋېتىلدى، رىم پاپاسىنىڭ دەھرىيلىك ھوقۇقىمۇ بىكار قىلىندى. ئەمما، ئىتالىيە پادىشاھلىق ھۆكۈمىتى رىم پاپاسىنىڭ ۋاتىكاندا پاناھلىنىشىغا ھەمدە ھەر يىلى 129 مىڭ فوندستېرلىڭ پاپا راسخوتى ئاجرىتىپ بېرىشكە قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئاخىر تاماملاندى.

1859 ـ يىلىدىن 1870ـ يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىتالىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا بىر قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى ئىتالىيەدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى ئەكسىيەتچىلەر ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ قۇل قىلىشىغا قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك قەيسىرانە كۈرەش قىلىشى ۋە كەڭ ئەمگەكچى

خەلقنىڭ ئېگىلمەي ـ سۇنماي كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە قولغا كەلدى.

ئىتالىيە ئىنقىلابىنىڭ ئالاھىدىلىكى: «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش» بىلەن «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش»تىن ئىبارەت ئىككى خىل يول ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش پۈتۈن ئىنقىلاب جەريانىغا سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولىنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. شۇنداق بولغاچقا، بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى ئىتالىيەدە پادىشاھلىق تۈزۈم ۋە يېزىلاردىكى يېرىم فېئودالليق تۈزۈم قاتارلىق فېئودالىزمنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالدى.

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئىتالىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى يەنىلا ئىلگىرىلەش خاراكتېرلىك تارىخىي ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بىرلىككە كېلىشنىڭ تاماملىنىشى ئىتالىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىدىكى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە زۆرۈرىيىتىنى زۆرۈر شارائىت بىلەن تەمىنلىدى.

3 ـ بۆلۈم گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى

1. 50 ـ يىللاردىكى گېرمانىيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە بىرلىككە كېلىش مەسىلىسى

1848 ـ يىلىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئىنقىلاب گېرمانىيەنىڭ سىياسىي ئەھۋالىدا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. گېرمانىيەدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرى 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن زىلزىلىگە كەلدى ھەمدە بۇرژۇئازىيە بىلەن مۇرەسسەلىشىپ، خەلقنى ئورتاق باستۇرۇش، كەلگۈسىدە بۇنداق

ئىنقىلابتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزئارا بىرلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا، 1848 - يىلى ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق ھاكىمىيەت قۇرۇپ، بۇرژۇئازىيەنىڭ سىياسىي ھوقۇقىغا مەلۇم دەرىجىدە يول قويدى، ھەتتا پرۇسسيەمۇ شۇنداق قىلدى.

1848 - يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پرۇسسيە پادىشاھى «ئۆزى بېكىتكەن» بىر ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلدى، 1850 - يىلى يەنە بىر يېڭى ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىپ، ئىلگىرىكى ئاساسىي قانۇننىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلىدى. بۇ ئىككى ئاساسىي قانۇن بۇرژۇئازىيەنىڭ تەلىپىنى مەلۇم دەرىجىدە قانائەتلەندۈردى: يەنى پارلامېنت قۇرۇلۇپ، بۇ پارلامېنتقا قانۇن لايىھەسىگە ئاۋاز بېرىش، خامچوت لايىھەسىنى تەستىقلاش ھوقۇقى بېرىلدى. ئەمما، بۇ ئاساسىي قانۇنلارنىڭ روشەن ئەكسىيەتچى خاراكتېرنىمۇ بار ئىدى: پادىشاھ پارلامېنت چىقارغان قانۇنلارنى شەرتسىز ئىنكار قىلىش ۋە مەمۇرىي، ھەربىي ئىشلار ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. ئىچكى كابىنېت پارلامېنت ئالدىدا ئەمەس، بەلكى پادىشاھ ئالدىدا جاۋابكار بولدى. پارلامېنت ئىككى پالاتادىن تەركىب تاپتى، تۆۋەن پالاتا ئەزالىرى سايلام ئارقىلىق بارلىققا كەلدى. يۇقىرى پالاتا ئەزالىرى پادىشاھ تەيىنلىگەن ئېسىلزادىلەردىن تەشكىللەندى. سايلام تۈزۈمى ئۈچ دەرىجىلىك سايلام ئۇسۇلىغا بۆلۈندى: بارلىق سايلىغۇچىلار باج تاپشۇرۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلدى. باجنى ئەڭ كۆپ تاپشۇرغانلار 1 - دەرىجىگە ئايرىلدى، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ئاران 133 مىڭ بولدى. باجنى بىرقەدەر ئاز تاپشۇرغانلار 2 - دەرىجىگە ئايرىلىپ، ئادەم سانى تەخمىنەن 490 مىڭ بولدى. باجنى ئەڭ ئاز تاپشۇرغانلار 3 - دەرىجىگە ئايرىلدى، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 2 مىليون 650 مىڭدىن ئېشىپ، ئەڭ كۆپ بولدى. بۇ ئۈچ دەرىجىنىڭ ئادەم سانىدىكى پەرق ناھايىتى زور بولسىمۇ، ئەمما

سايلاپ چىقىلغان نامزاتلارنىڭ سانى تەڭ بولۇپ، مۇشۇ نامزاتلار ئىچىدىن تۆۋەن پالاتا ئەزالىرى قايتا سايلاپ چىقىلدى. بۇنداق مۇرەككەپ تەرتىپ ۋە ئاشكارا ئاۋاز بېرىش تۈزۈمى ئاقسۆڭەكلەر ۋە چوڭ بۇرژۇئازلارنىڭ تۆۋەن پالاتادىكى ئورنىنىڭ ئۇستۈنلۈكىنى كاپالەتلەندۈردى.

ئاساسىي قانۇن يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، پرۇسىيە ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى تونىغا ئورۇنۇۋالغان پادىشاھلىق مۇستەبىت دۆلەت بولۇپ قېلىۋەردى. ئەمما، ئاساسىي قانۇن يولغا قويۇلغانلىقتىن، بۇ دۆلەت يەنىلا 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى نوقۇل مۇستەبىت دۆلەتتىن پەرقلەندى.

1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، گېرمانىيە ئىقتىسادىدا تېخىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى. 50 ـ، 60 ـ يىللار گېرمانىيەنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادى ئەڭ تېز تەرەققىي قىلغان مەزگىل بولدى. گېرمانىيەنىڭ ئېغىر سانائەت مەھسۇلات مىقدارى ھەر ئون يىلدا بىر ھەسسە ئاشتى. 1850 ـ يىلى كۆمۈر مەھسۇلات مىقدارى 7 مىليون تونىا بولغان بولسا، 1860 ـ يىلى 17 مىليون تونىا، 1770ـ يىلى 34 مىليون تونىا بولدى. تۆمۈر مەھسۇلات مىقدارى 1850 ـ يىلى 200 مىڭ تونىا بولغان بولسا، 1860 ـ يىلى 500 مىڭ تونىا، 1870ـ يىلى 1 مىليون 400 مىڭ تونىا بولدى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ گېرمانىيەدە چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ ماشىنىسازلىق سانائىتىمۇ راۋاجلاندى. 1846 ـ يىلى ماشىنىسازلىق زاۋۇتىدىن ئاران 131 ى بار ئىدى، 1861 ـ يىلىغا كەلگەندە 300 دىن ئېشىپ كەتتى ھەمدە چوڭ تېپتىكى زاۋۇتلار قۇرۇلدى، خېسسەندىكى كروئېببر زاۋۇتىدا 1860 ـ يىلى 2000 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىگەن بولسا، 1870 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ سانى 16 مىڭغا يەتتى. يېنىك سانائەتمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1849 ـ يىلى توقۇش ماشىنىسىنىڭ سانى 5018 بولغان بولسا، 1861 ـ يىلى 15 مىڭ

258 گە يەتتى. تۆمۇر يول قۇرۇلۇشىمۇ تېز راۋاجلىنىپ، پەقەت پرۇسسيەدىكى تۆمۇر يول 1850 ـ يىلىدىن 1870ـ يىلىغىچە 3800 كىلومېتىردىن 11 مىڭ كىلومېتىرغا ئۇزارتىلدى. 60 ـ يىللاردا گېرمانىيە سانائىتى فرانسيەگە يېتىشۋالدى.

گېرمانىيە كاپىتالىزمىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتى دىققەت قىلىشقا ئەرزيدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، بىر تۇركۈم چوڭ پومېشچىكلار كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى باشلىدى. 50 ـ يىللاردىن كېيىن، دېھقانچىلىق كاپىتالىزمى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندى. بۇ تەرەققىياتقا تۇرتكە بولغان ئاساسلار مۇنداق: بىرىنچى، پرۇسسيە ھۆكۈمىتى 1850 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى «پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەش قانۇنى» نى ئېلان قىلىپ ، بۇ قانۇنغا ئاساسەن پرۇسسيە يېزىلىرىدىكى مۇھىم بولمىغان قالدۇق فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتچىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئەمما، مەجبۇرىي ئەمگەكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساسلىق مەجبۇرىيەتلەرنى دېھقانلارنىڭ يەرگە ئالماشتۇرۇشى ياكى پۇل چىقىرىپ سېتىۋېلىشى بەلگىلەندى. ئۇنىڭ سوممىسى نەچچە ئون يىللىق يەر ئىجارە ھەققىگە تەڭ كېلەتتى. پەقەت ئېلبې دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردىكى دېھقانلار 50 يىل ئىچىدە پومېشچىكلارغا تاپشۇرغان مەجبۇرىيەتنى سېتىۋېلىش ھەققى 1 مىليارد مارکا يەتتى. نەتىجىدە، پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ قولىدىن كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر ۋە نەق پۇللارنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىك شەكلىگە ئۆتۈش مۇمكىنچىلىكىنى قولغا كەلتۈردى. ئۇلار بۇ پۇللارغا ئىشچى يالىلىدى ۋە ماشىنا سېتىۋالدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، دېھقانلار فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەرنى پۈلغا سېتىۋالغاندىن كېيىن تېخىمۇ نامراتلىشىپ كەتتى. نۇرغۇن دېھقانلار خانۋەيران بولدى. ئىككىنچى، خەلقئارا بازاردا ئاشلىق باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. بۇنى بىر قاتار سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەنگلىيە

«دائلىق ئاشلىق قانۇنى»نى بىكار قىلىپ، چەت ئەللەردىن ئاشلىق ئىمپورت قىلىش مىقدارىنى ئاشۇردى. بۇ بىرىنچى سەۋەب. ئىككىنچى سەۋەب، شەھەر سانائىتىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشى ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجنى كۈچەيتىۋەتتى. ئۈچىنچى سەۋەب، 1853 ـ يىلىدىن 1856 ـ يىلىغىچە بولغان قىرىم ئۇرۇشى مەزگىلىدە، رۇسىيە ئاشلىق رىقابىتىگە قاتناشمىدى. ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆسۈشى پرۇسىيە پومېشچىكلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىك شەكلىگە ئۆتۈشىگە، ئىگىلىكنى كېڭەيتىشىگە تۈرتكە بولدى. پرۇسىيەدىكى نۇرغۇن پومېشچىكلار يەنە شېكەر زاۋۇتى، هاراق زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى ۋە پەن تىلىش زاۋۇتلىرىنى قۇردى.

كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى غوجايىنلىرىنىڭ يالانما ئەمگەكچىلەرگە بولغان ئېكسپلاتاتسىيەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، 1854 ـ يىلى پرۇسىيە ھۆكۈمىتى «يالانما دېھقانلار نىزامى»نى تۈزۈپ چىقىپ، يالانما دېھقانلار ئىش تاشلاش غەرىزىدە بولسا، ئۇزاق ۋاقىت (ئۈچ يىل) نەزەربەند قىلىنىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

قىسقىسى، 50 ـ، 60 ـ يىللاردىكى گېرمانىيەنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلاندى.

ئەمما، كاپىتالىزم تەرەققىي قىلغانسېرى، دۆلەتنىڭ بۆلۈنمە هالىتى بۇ دۆلەت كىشىلىرىنى شۇنچە تاقەتسىزلەندۈردى، بۇرژۇئازىيە بىرلىككە كېلىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى شۇنچە هېس قىلدى. چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن گېرمانىيەدىكى، هەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سودا ـ سانائەت قانۇن بەلگىلىمىلىرى، پۇلى، ئۆلچەم بىرلىكلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايتتى. هەممە دۆلەتنىڭ دۆلەت پۇقرالىقى قانۇنى ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ ۋاقىتلىق تۇرۇش چەكلىمىسىمۇ ئۆزئارا پەرقلىنەتتى. بۇلارنىڭ هەممىسى سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا

پایدىسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، گېرمانىيەدە ئۇششاق دۆلەتلەر كۆپ بولغاچقا، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى ئۆز تاۋارلىرىنى چەت ئەل بازارلىرىغا ئېكسپورت قىلغاندا، قۇدرەتلىك دۆلەت كۈچىنىڭ مۇھاپىزىتى يوق ئىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە كاپىتالىستلىرى چەت ئەللەردە رىقابەتكە چۈشكەندە، دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ مۇھاپىزىتىگە ئېرىشەتتى. زۆرۈر تېپىلغاندا توپچى پاراخوتلار ئارقا تەرەك بولاتتى. ئەمما، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى بۇنداق مۇھاپىزەتلەردىن بەھرىمەن بولالمايتتى. ئەڭ مۇھىمى، گېرمانىيە بۇنداق بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرۇپ چەت ئەللەردە مۇستەملىكە زېمىنلىرىنى ئىگىلەشكە قۇربى يەتمەيتتى. گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىمۇ خۇددى باشقا دۆلەت بۇرژۇئازىيەسىگە ئوخشاش مۇستەملىكە زېمىنلىرى بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. دۆلەت بىرلىككە كەلمىگەنلىكتىن، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى ئارقا تەرەك بولغۇدەك قۇدرەتلىك دۆلىتىنىڭ يوقلۇقىنى ۋە بۇ دۆلەتكە تايىنىپ، مۇستەملىكىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىش ھەم زومىگەرلىك قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقىنى ئازاب ئىچىدە ھېس قىلدى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، 50 ـ يىللارغا كەلگەندە گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىش ساداسى 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۈچەيدى، گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ئۇلارنىڭ گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىشقا قۇربى يەتمەيتتى. ئۇلار ئەگەر ئىنقىلاب ئارقىلىق گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولساق، پىرولېتارىياتنى ئىنقىلابقا سۆرەپ كىرىشكە تۇغرا كېلىدۇ، ئۇ چاغدا پارتىز ئىيۇن قوزغىلىڭىغا ئوخشاش خەۋپ تۇغۇلدۇ، دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇلار كۆز ئالدىدىكى بىر چوڭ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا تايىنىپ بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىماقچى بولدى. شۇ چاغدا گېرمانىيەدە پرۇسسىيە ۋە ئاۋستىرىيەدىن ئىبارەت

ئىككى چوڭ دۆلەت بار ئىدى. ئەمما، گېرمانىيە بۇرژۇئازلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۈمىدىنى پرۇسسىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا باغلىدى. بۇنىڭ سەۋەبى: بىرىنچى، پرۇسسىيەنىڭ ھەربىي كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قۇدرىتى يېتىپلا قالماي، بۇرژۇئازىيەگە ياردەملىشىپ ئىشچىلار ھەرىكىتىنى باستۇرالايتتى ھەم چەت ئەللەرگىمۇ تاجاۋۇز قىلالايتتى. ئىككىنچى، پرۇسسىيەنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە قوللانغان چارە ـ تەدبىرلىرى بۇرژۇئازىيەگە ياخشى تەسىر قالدۇردى. پرۇسسىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا، تاموژنا بېجى ئىتتىپاقى تەشكىللەشنى تەشەببۇس قىلغانىدى، 1848 ـ يىلى ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە سىياسىي جەھەتتە بۇرژۇئازىيەگە يول قويۇپ، ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلدى ۋە پارلامېنت تەشكىللىدى. ئەمما، ئاۋستىرىيە 1848 ــ 1849 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابنى باستۇرغاندىن كېيىن، فېئودال مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، گېرمانىيەدىكى دۆلەتلەر ئىچىدە دەۋر ئېقىمىغا ئەگىشى قارشى دۆلەتكە ئايلاندى.

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى، 60 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، پرۇسسىيە-نىڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە رەھبەرلىك قىلىشىنى قوللايدىغان بۇرژۇئازلار ئىككى سىياسىي تەشكىلات قۇردى: ئۇ-نىڭ بىرى، 1859 ـ يىلى قۇرۇلغان «گېرمانىيە مىللىي جەمئى-يىتى» بولۇپ، بۇ تەشكىلات گېرمانىيەنىڭ جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا قىسىم دۆلەتلىرىدىكى بۇرژۇئازلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. يەنە بىرى، 1861 ـ يىلى قۇرۇلغان تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسى بو-لۇپ، بۇرژۇئاز لىبېرالىستلىرىدىن تەشكىللەنگەنىدى. بۇ پارتىيە گەرچە پرۇسسىيەنىڭ گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە رەھ-بەرلىك قىلىشىنى ھىمايە قىلسىمۇ، ئەمما پرۇسسىيەنىڭ بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، بۇرژۇئازىيەگە تېخىمۇ چوڭ سىياسىي ھوقۇقلارنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلاتتى.

يەنە بىر تەرەپتىن، پرۇسسىيەدىكى يونكېر سىنىپىمۇ كۆپ يىللاردىن بۇيان قوراللىق كۈچ ئارقىلىق پۈتۈن گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، خەلقنى خالىغانچە تالان ـ تاراج قىلىشنى ۋە ئېزىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پرۇسسىيەدىكى يونكېر سىنىپىغا تەۋە نۇرغۇن كىشىلەر بۇرژۇئازلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى تەلەپ قىلىشى پرۇسسىيە يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق ئىدى.

ئەمەلىي كۈچ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پرۇسسىيە يونكېر سىنىپى 17 ـ ئەسىردىن بۇيان كۈچلۈك سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى، شۇڭا گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىشقا ئۇلارنىڭ قۇدرىتى يېتەتتى.

بىرلىككە كېلىش گېرمانىيە پرولېتارىياتىمۇ ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ، بىرلىككە كېلىش ئىشقا ئاشسا ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا پايدىلىق بولاتتى. ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرىدا، گېرمانىيە پرولېتارىياتى سىياسىي، تەشكىلىي ۋە ئىدىيەۋى ئاڭ جەھەتتە ئازراقمۇ پىشىپ يېتىلمىگەن بولغاچقا، «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش» يولى بىلەن ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلاتتى.

شۇڭا، شۇ چاغدىكى گېرمانىيە سىنىپلىرىنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى پرۇسسىيە يونكېر سىنىپىغا پايدىلىق ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال پرۇسسىيە يونكېر سىنىپىنىڭ خاندانلىق ئورۇشى قوزغاپ، «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بىرلا يول قالغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

شۇ چاغدا، ماركس ۋە ئېنگېلس گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ئۇلار گېرمانىيە خەلقىنى

«تۆۆەندىن يۇقىرىغا مېڭىش» يولى بىلەن ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق، پرولېتارىيەت خانىدانلىقىدىكى ھەرقايسى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا چاقىردى . بۇ خەلققە ئەڭ پايدىلىق يول بولسىمۇ، ئەمما گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى قورقۇنچاقلىقى، گېرمانىيە پرولېتارىياتىنىڭ سىياسىي، تەشكىلىي جەھەتتە تېخى گۆدەك بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلابىي تەشەببۇسى ئەملگە ئاشمىدى.

2. «ئاساسىي قانۇن ماجىراسى»

پرۇسىيە 1849 ـ يىلى ۋە 1859 ـ يىلى ئۆزلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئاۋستىرىيەنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن مەغلۇپ بولدى. پرۇسىيە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قورال كۈچى ئىشلەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى، پەقەت ئۇرۇش ئارقىلىقلا بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى بارغانسېرى ئېنىق تونۇپ يەتتى. 1860 ـ يىلىدىن باشلاپ پرۇسىيە ھۆكۈمىتى كەسكىنلىك بىلەن ھەربىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، گېرمانىيەنى قورال كۈچىگە تايىنىپ بىرلىككە كەلتۈرۈشكە تەييارلىق قىلدى. ئەمما، بۇ ھەربىي ئىسلاھات بىر مەيدان «ئاساسىي قانۇن ماجىراسى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1860 ـ يىلى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى فانلون پارلامېنتىغا ھەربىي ئىسلاھات لايىھەسى سۇنۇپ، زاپاس قوشۇننى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دائىمىي قوشۇننىڭ ئەسكەر سانىنى 140 مىڭدىن 217 مىڭغا كۆپەيتىشنى، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش مۇددىتىنى ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغا ئۇزارتىشنى، بۇ ھەربىي ئىسلاھاتتا 10 مىليون تاللىر خىراجەت ئاجرىتىشنى ئوتتۇرىغا

قويدى. پارلامېنتتىكى كۆپ سانلىق بۇرژۇئاز پارلامېنت ئەزالىرى 1850 ـ يىلى ئاساسىي قانۇندا پارلامېنتقا بېرىلگەن ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىشنى تەستىقلاشنى رەت قىلدى. بۇ ھەربىي ئىسلاھات لايىھەسىنى رەت قىلغانغا باراۋەر ئىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇرژۇئازىيەمۇ پرۇسسىيەنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى، شۇڭا پرۇسسىيەنىڭ ھەربىي كۈچىنى زورايتىش مەقسەت قىلىنغان ھەربىي ئىسلاھات ۋە ھەربىي خىراجەت ئاجرىتىشقا قارشى تۇرماسلىقى كېرەك ئىدى. ئۇلارنىڭ قارشى تۇرۇشىدىكى سەۋەب، بۇ ھەربىي ئىسلاھاتقا فانلۇننىڭ رەھبەرلىك قىلغانلىقى ئىدى، فانلۇن ئەكسىيەتچى يونكېر سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ھەربىي ئىسلاھات يونكېر سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچى كۈچىنى زورايتىپ، پرۇسسىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتە تېخىمۇ دېموكراتىيەلىشىشكە توسالغۇ بولاتتى. پارلامېنت خىراجەت ئاجرىتىشنى رەت قىلىپلا قالماي، يەنە كابىنېت مەسئۇلىۇق تۇزۇمىنى[1] يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن «ئاساسىي قانۇن ماجىراسى» باشلاندى.

«ئاساسىي قانۇن ماجىراسى»نىڭ ماھىيىتى بۇرژۇئازىيە بىلەن پادىشاھ باشچىلىقىدىكى پومېشچىك ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بولۇپ، بۇرژۇئازىيە ئاساسىي قانۇندا ئۆزلىرىگە بېرىلگەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان سىياسىي ئورۇنغا قانائەت قىلمايتتى، ئۇلار تېخىمۇ كۆپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى تەلەپ قىلاتتى.

1861 ـ يىلى پرۇسسىيە پادىشاھى ۋىلىيام I بۇرژۇئازىيەنىڭ ھەربىي خىراجەت ئاجرىتىشنى رەت قىلىش ھەرىكىتىگە قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، يېڭى

① كابىنېت مەسئۇللىۇق تۇزۇمى، يەنى ئىچكى كابىنېت پادىشاھ ئالدىدا ئەمەس،بەلكى پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار بولۇش تۇزۇمىنى كۆرسىتىدۇ.

پارلامېنت تەشكىللەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى. سايلام جەريانىدا، يېڭى قۇرۇلغان تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسى ئۈچ دەرىجىلىك سايلام ئۇسۇلى ۋە ئاشكارا ئاۋاز بېرىش تۈزۈمىنى كەسكىن تەنقىد قىلدى. سايلام نەتىجىسىدە، تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسى پارلامېنتتا كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى.

1862 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، يېڭى پارلامېنت ئىشقا چۈشتى. يېڭى پارلامېنت تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئالدىنقى تۆۋەتىلىك پارلامېنتتىنمۇ قاتتىق پوزىتسىيە بىلەن ھەربىي خىراجەت ئاجرىتىشنى رەت قىلىپلا قالماي، يەنە ھۆكۈمەتكە تۆۋەندىكى ئىككى تەلەپنى قويدى: بىرىنچى، ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىگە پارلامېنت نازارەت قىلىش؛ ئىككىنچى، بارلىق خىراجەتلەرنى پارلامېنت تەستىقلىغان پىلان بويىچە ئىشلىتىش. شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھ ۋىلىيام I پارلامېنتنى يەنە تارقىتىۋېتىپ يېڭىدىن پارلامېنت تەشكىللەيدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. يېڭى پارلامېنت سايلىمىدا، ھۆكۈمەت سايلىغۇچىلارغا زور بېسىم ئىشلەتكەن بولسىمۇ ئانچە رولى بولمىدى، يېڭى پارلامېنت ئىچىدە تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسىدىكىلەر يەنە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. يېڭى پارلامېنت ھەربىي خىراجەت ئاجرىتىشنى يەنە رەت قىلدى. بۇرژۇئازىيەنىڭ بۇ پوزىتسىيەسى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، ئىشچىلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئاممىۋى يىغىلىشلارنى ئۆتكۈزۈپ، پرۇسسىيەدە يېڭى ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. ئەمما، پرۇسسىيە بۇرژۇئازىيەسى كونا فېئودال كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشتە خەلق ئاممىسىنى قوزغاشقا پېتىنالماي، پەقەت پارلامېنت دائىرىسىدىلا ھەرىكەت قىلىش بىلەن چەكلەندى.

يېڭى پارلامېنتنىڭ ھەربىي ئىسلاھات لايىھەسىنى ئىنكار قىلىشى پادىشاھ ۋىلىيام I نى قاتتىق تەڭلىكتە قويدى، ئۇ ھەتتا تەختتىن چۈشۈشىنىمۇ ئويلىدى. ئەمما بۇرژۇئازىيەنىڭ

قورقۇنچاقلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن يەنە جانلىنىپ، 1862 ـ يىلى جاسارەتلىك شەخس ـ ئوتتو فون بىسمارك (1815 ـ 1898)نى ئىچكى كابىنېت تەشكىللەشكە تەكلىپ قىلىپ، قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋېلىش قارارىغا كەلدى.

بىسمارك پروۇسسىيەدىكى يونكېر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، پادىشاھقا ئىنقىلابنى قورال كۈچى ئارقىلىق باستۇرۇش تەكلىپىنى بېرىپ، پادىشاھنىڭ ئىنقىلابچى ئاممىغا ھەرقانداق شەكىلدىكى يول قويۇشلىرىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇچىغا چىققان پادىشاھپەرەس، دەپ نام ئالغان. ئۇ بىر مۇستەبىتلىكنى ياقلىغۇچى ۋە مۇتەئەسسىپ بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاۋستىرىيەنى پادىشاھلىق تۈزۈمنىڭ كاپالىتى ۋە دېموكراتىيە دولقۇنىنى توسىغۇچى توسما دەپ قاراپ، ئۇزاق مەزگىل ئاۋستىرىيەگە ھېسداشلىق قىلىپ كەلگەن. شۇڭا، پروۇسسىيە بىلەن ئاۋستىرىيەنىڭ گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى ئىچىدە دوستانە ـ ئىناق ئۆتۈشىنى ئارزۇ قىلغان. ئەمما، 1851 ـ يىلىدىن 1857 ـ يىلىغىچە پروۇسسىيەنىڭ فىرانكفورتتا تۇرۇشلۇق پارلامېنت ۋەكىلى بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە ئۇنىڭ كۆز قاراش ۋە پوزىتسىيەسىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى ئاۋستىرىيەنىڭ زومىگەرلىك قىلىشتىكى بىر قورالى ئىكەنلىكىنى، پروۇسسىيە ئوتتۇرا ياۋروپادا چوڭ دۆلەتكە ئايلانماقچى بولسا، ئاۋستىرىيەنى مەغلۇپ قىلىش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ يەنە گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھازىرقى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە ئىكەنلىكىنى، بۇ ۋەزىپىنى پروۇسسىيە زىممىسىگە ئېلىشى كېرەكلىكىنى، بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىگە پەقەت پروۇسسىيە رەھبەرلىك قىلالا، خوخېنزوللېرن خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى ۋە يونكېر سىنىپىنىڭ ئىمتىيازىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئاۋستىرىيەنىڭ گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى ئاساسلىق

توسالغۇ ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق ئاۋستىرىيەنى قوغلاپ چىقارغاندىلا، ئاندىن گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. دېمەك، ئۇنىڭ ئىدىيەسىدە غايەت زور ئۆزگىرىش بولۇپ، پادىشاھلىق مۇستەبىت تۈزۈم ۋە كونا فېئودالىلىق تەرتىپىنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ تەشەببۇسچىسىغا ئايلاندى.

بىسمارك باش ۋەزىر بولغاندىن كېيىن، قاتتىق پوزىتسىيە قوللىنىپ، تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسىگە قىلچە يول قويمىدى. ئۇ بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ «تېشى پال ـ پال، ئىچى غال ـ غال» ئاجىزلىقىنى كۆرۈپ يەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەكسىن تەلىپىنىڭ بىرلىككە كېلىش ئىكەنلىكىنى، پەقەت پرۇسىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى قانائەتلەندۈرسە، ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا ئۇ پرۇسىيە بۇرژۇئازىيەسى بىلەن ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ پارلامېنتتا: «گېرمانىيەنىڭ ئۆمىد قىلىدىغىنى پرۇسىيەنىڭ لىبېرالىزمى ئەمەس، بەلكى پرۇسىيەنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى... ھازىرقى مۇھىم مەسىلىنى قۇرۇق گەپ بىلەن ۋە كۆپ سانلىقلارنىڭ قارارى بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، 1848ـ يىلى ۋە 1849 ـ يىلىدىكى خاتالىق دەل مۇشۇ يەردە، بۇ مەسىلىنى تۆمۈر ۋە قان بىلەن ھەل قىلىش زۆرۈر» دېدى.

ئۇ پارلامېنتنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزمەيلا، نۇرغۇن خىراجەت ئاجرىتىپ، ھەربىي ئىسلاھات پىلانىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە كىرىشتى. جامائەت پىكرىنى بېسىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاخبارات ئەركىنلىكىنى چەكلىدى، ھەرقانداق گېزىت ئىككى قېتىم ئاگاھلاندۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ ھۆكۈمەتكە قارشى تەشۋىقاتىنى توختاتمىسا گېزىتخانا تاقىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بىسمارك يەنە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ

ئاغمىچى داھىيسى لاسسال بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالدى.

«پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى» 1869 ـ يىلىدىن بۇرۇن پۈتۈن گېرمانىيەدىكى بىردىنبىر مۇستەقىل ئىشچىلار تەشكىلاتى بولۇپ، لاسسال رەھبەرلىك قىلاتتى. ئەمما، لاسسال گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىنى زىيانلىق ئاغمىچىلىق يولىغا باشلىدى. ئۇ بىسمارك بىلەن ئوغرىلىقچە تىل بىرىكتۈرۈپ، 1863 ـ يىلىدىن 1864 ـ يىلىغچە بولغان قىسقىغىنا بىر يىل ئىچىدە بىسمارك بىلەن ئالتە قېتىم مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزدى ۋە كۆپ قېتىم خەت ئالاقە قىلدى. لاسسال ئىشچىلار سىنىپىغا ۋاكالىتەن بىسماركنىڭ ئۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت «تۆمۈر قان سىياسىتى»نى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، بىسماركمۇ بىرلىككە كېلىش ئەھلىگە ئاشقاندىن كېيىن چوقۇم ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى يۈرگۈزۈشكە ۋەدە بەردى.

پرۇسسىيە بۇرژۇئاز تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە لاسسالنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە ساتقىنلىق قىلىشى نەتىجىسىدە، بىسمارك دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىقى كاپالەتكە ئىگە بولدى دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولى بىلەن گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش پىلانىنى دادىللىق بىلەن داۋاملاشتۇردى.

3. بىسماركنىڭ «تۆمۈر قان» سىياسىتى ۋە گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىڭ تاماملىنىشى

قورال كۈچى ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، ئاۋستىرىيەنى ھەربىي جەھەتتە مەغلۇپ قىلىش بىسماركنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانى ئىدى. ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش قوزغاشتىن ئىلگىرى، گېرمانىيە بىلەن دانىيە

ئوتتۇرىسىدا زېمىن ماجىراسى يۈز بەردى، بىسمارك ئالدى بىلەن دانىيەنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، ئاندىن ئاۋسترىيەگە قول سالماقچى بولدى.

ئەسلىدە گېرمانىيەنىڭ شىمالىدىكى شېلىسۋىگ ۋە خولىستېينىدىن ئىبارەت ئىككى كىنەزلىك گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، زېمىنى دانىيە پادىشاھىنىڭ خوجىلىق زېمىنىنى ھېسابلىناتتى، ئەمما ئۇلار دانىيە پادىشاھلىقىغا قوشۇلۇپ كەتمىگەنىدى. بۇ ئىككى كىنەزلىكتىكى ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى گېرمانىيەلىك بولۇپ، 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتا دانىيە پادىشاھلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلۇپ، گېرمانىيەگە قوشۇلۇپ كېتىشنى تەلەپ قىلغانىدى، ئەمما چار پادىشاھنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ تەلىپى ئەملگە ئاشمىغانىدى، دانىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئۇزاقتىن بۇيان بۇ ئىككى كىنەزلىكنى دانىيە زېمىنىغا قوشۇۋېلىشنى كۆزلەپ يۈرەتتى، 1863 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا دانىيە بۇ ئىككى كىنەزلىكنى رەسمىي قوشۇۋالغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇ گېرمانىيەدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. بىسمارك گېرمانىيەلىكلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ، دانىيەگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى.

بىسماركنىڭ بۇ ئۇرۇشنى قوزغاشتا نۇرغۇن مۇرەككەپ مەقسەتلىرى بار ئىدى: بىرىنچى، پرۇسسىيەنى پۈتۈن گېرمانىيە خەلقىنىڭ نەزىرىدىكى گېرمانىيە ھوقۇقىنى قوغدىغۇچىغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، پرۇسسىيەنىڭ ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپ، گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىشتىكى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش. ئىككىنچى، دانىيەگە قارشى ئۇرۇشتىن كېيىن پرۇسسىيە بىلەن ئاۋسترىيە ئوتتۇرىسىدا زېمىن ماجىراسى پەيدا قىلىپ، ئاۋسترىيەگە قارشى ئۇرۇش قوزغاشقا باھانە تېپىش. ئۈچىنچى، دانىيەگە قارشى ئۇرۇش ئارقىلىق كەلگۈسىدە ئاۋسترىيەگە قارشى ئۇرۇشقا تەجرىبە

توپلاش.

1864 ـ يىلى دانىيەگە قارشى ئۇرۇش پارتلىدى. ئاۋستىرىيە پرۇسسىيەنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشتى. نەتىجىدە دانىيە مەغلۇپ بولۇپ خولستېينىنى ئاۋستىرىيەگە، شلېسۋىگنى پرۇسسىيەگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۇرۇش تەييارلىقى ئۇچۇن، بىسمارك دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، ئاۋستىرىيەنى يېتىم قالدۇرماقچى بولدى. 1863 ـ يىلى پولشادا قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندە، پرۇسسىيە رۇسسىيەنىڭ پولشا قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قولچوماق بولۇپ بېرىپ، رۇسسىيەنىڭ پرۇسسىيە ـ ئاۋستىرىيە ئۇرۇشىدا بىتەرەپ تۇرۇش ۋەدىسىگە ئېرىشىۋالدى. بىسمارك 1865 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناپولېئون III بىلەن كۆرۈشكەندە، پرۇسسىيەنىڭ فرانسىيەنىڭ لىيۇكسېمبۇرگنى فرانسىيە زېمىنىغا قوشۇۋېلىشقا قارشى تۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، پرۇسسىيە ـ ئاۋستىرىيە ئۇرۇشىدا فرانسىيەنىڭ بىتەرەپ تۇرۇش جاۋابىغا ئېرىشتى. ئىتالىيە بىلەن ئاۋستىرىيەنىڭ زىددىيىتىنى نەزەردە تۇتۇپ (شۇ چاغدا ۋېنىتسىيە ئاۋستىرىيەنىڭ ئىشغالىيىتىدە ئىدى)، 1866 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى پرۇسسىيە بىلەن ئىتالىيە ئىتتىپاق شەرتنامىسى ئىمزالاپ مۇنداق كېلىشتى: ئەگەر پرۇسسىيە ئۇچ ئاي ئىچىدە ئاۋستىرىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلسا، ئىتالىيەمۇ دەرھال ئاۋستىرىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ. پەقەت ئاۋستىرىيە ۋېنىتسىيەنى ئىتالىيەگە قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئىككى دۆلەت ئاندىن ئاۋستىرىيە بىلەن يارىشىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بىسمارك پرۇسسىيە ـ ئاۋستىرىيە ئۇرۇشى باشلىنىشتىن بۇرۇن، خەلقئارا مۇھىتنى پرۇسسىيەگە پايدىلىق قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئەمما، دانىيەگە قارشى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا پرۇسسىيەنىڭ زومىگەرلىك

سىياسىتىگە قارشى ئاممىۋى ھەرىكەتلەر قوزغالدى. خەلقنىڭ پرۇسىيەگە بولغان نارازىلىقىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، بىسمارك گېرمانىيە فېدېراتسىپ پارلامېنتىغا بىر قانۇن لايىھەسى سۇنۇپ، ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى ۋە بىۋاستە سايلام تۈزۈمى ئارقىلىق پۈتۈن گېرمانىيە پارلامېنتى تەشكىللەش، بۇ پارلامېنت پۈتۈن گېرمانىيەنىڭ تۆمۈرىيول ياساش، پوچتا ۋە تېلېگراما، تېلېفون ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، پۈتۈن گېرمانىيە پۇقرالىرىنىڭ گېرمانىيە چېگراسى ئىچىدە ئەركىن ئولتۇراقلىشىش ھوقۇقى بولۇش، پۈتۈن گېرمانىيە بويىچە بىرلىككە كەلگەن تاموژنا بېجى قانۇنى ۋە سودا قانۇنى چىقىرىش، بىر تۈتاش دىپلوماتىيە سىياسىتى يۈرگۈزۈش، پۈتۈن گېرمانىيەدە ھەربىي قوشۇننى بىرلىككە كەلتۈرۈش قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىسمارك ئوتتۇرىغا قويغان بۇ قانۇن لايىھەسىگە فېدېراتىپ پارلامېنت جاۋاب بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇش رولىنى ئويناندى.

بارلىق تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن، بىسمارك ئۈرۈش قوزغاشقا باھانە ئىزدەپ ئاۋستىرىيەدىن خولىستېينىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئاۋستىرىيە بۇ تەلەپنى رەت قىلدى، مانا بۇ ئۈرۈشنىڭ كېلىپ چىقىشقا سەۋەب بولدى. 1866 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئۈرۈش پارتلىدى.

ئۈرۈش جەريانىدا، گېرمانىيەدىكى كۆپ ساندىكى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى پرۇسىيە گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ، ئاۋستىرىيەگە يان بېسىپ پرۇسىيە بىلەن جەڭ قىلدى، پەقەت گېرمانىيەنىڭ شىمالىدىكى بىر قانچە كىچىك دۆلەتلا پرۇسىيەنى قوللىدى. ئىتالىيەمۇ ئاۋستىرىيەگە قارشى ئۈرۈشقا قاتناشتى. 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى سادوۋادا بولغان ھەل قىلغۇچ جەڭدە، 291 مىڭ كىشىلىك پرۇسىيە قوشۇنى بىلەن 238 مىڭ كىشىلىك ئاۋستىرىيە قوشۇنى

جەڭگە چۈشتى. پرۇسىيە قوشۇنى جەڭدە يېڭىنە تەپكىلىك مىلتىق ئىشلەتتى، ئاۋسترىيە قوشۇنى بولسا يەنىلا كونا شەكىلدىكى مىلتىق ئىشلەتكەچكە، پرۇسىيە قوشۇنىنىڭ ئوت كۈچى ئاۋسترىيە قوشۇنىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پرۇسىيە قوشۇنىنىڭ قوماندانلىرى ئاۋسترىيە قوشۇنى قوماندانلىرىغا قارىغاندا كەسكىن، جۇرئەتلىك ئىدى. بۇ ھەل قىلغۇچ جەڭدە، پرۇسىيە قوشۇنى زور غەلىبىگە ئېرىشتى.

7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى پرۇسىيە قوشۇنى ئاۋسترىيە پايتەختىگە قىستاپ كەلدى. فرانسىيە ئارىغا چۈشۈپ كېلىشتۇرگەنلىكتىن، 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى پرۇسىيە بىلەن ئاۋسترىيە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىدى. 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پراگادا سۈلھى كېلىشىمى تۈزدى. كېلىشىمگە ئاساسەن، ئاۋسترىيە مايىن دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ پرۇسىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى قۇرۇشقا قوشۇلدى. پرۇسىيە خولىستېين، خانوۋېر، خېسېن، ناسسۇ، خېسېن ــ خومبۇرگ، ئەركىن شەھەر فرانكفورتنى يۇتۇۋالدى، يەنە، پرۇسىيە جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى ھەرقايسى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئاۋسترىيەدىن ئاز مىقدارda تۆلەم ھەققى سورىدى. بىسماركنىڭ ئاۋسترىيەگە قىلغان بۇ خىل كەڭ قورساقلىقى ۋە جانلىقلىقىنىڭ ئەلۋەتتە سەۋەبى بار ئىدى. گېرمانىيەنى تولۇق بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن فرانسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تۇغرا كېلەتتى، بىسمارك شۇ چاغدا ئاۋسترىيەنىڭ بىتەرەپ ئورۇنداتۇرۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. پرۇسىيە ـ ئاۋسترىيە ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ناپولېئون III بىتەرەپ تۇرغانلىقىنىڭ ئىنئامى ھېسابىدا لىيۇكسېمبۇرگنى قوشۇۋالماقچى بولدى، ئەمما بىسمارك قاتتىق سۆزلەر بىلەن رەت قىلدى.

1867 ـ يىلى، پرۇسىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە شىمالىي

گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭغا 21 دۆلەت ۋە ئۇچ ئەركىن شەھەر (ھامبورگ، بريمېن، لۈبېك) ئەزا بولدى. شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ رەئىسلىكىنى پرۇسسىيە پادىشاھى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، بۇ ۋەزىپە يەنە ۋارىسلىق تۈزۈمىدىكى ۋەزىپە بولۇپ، رەئىس فېدېراتسىيەسىنىڭ بارلىق مەمۇرىي، ھەربىي ھوقۇقىنى قولغا ئالدى. بىسماركمۇ شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ باش مىنىستىرلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى ۋە پارلامېنت ئالدىدا ئەمەس، رەئىس ئالدىدا جاۋابكار بولدى. پارلامېنتقا باش مىنىستىرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بېرىلمىدى. ئىمپېرىيە پارلامېنتى بىلەن فېدېراتسىيە پارلامېنتى فېدېراتسىيەنىڭ قانۇن چىقىرىش ئورگىنى بولدى. ئىمپېرىيە پارلامېنتى ئەزالىرى ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك، بىۋاستە ۋە مەخپىي سايلام ئۇتكۇزۇشى ئارقىلىق سايلاپ چىقىلدى. فېدېراتسىيە پارلامېنتى ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر تەيىنلىگەن ۋەكىللەردىن تەشكىللەندى، جەمئىي 43 ۋەكىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پرۇسسىيە ۋەكىلى 17 بولدى. ئىمپېرىيە پارلامېنتىنىڭ قارارلىرى فېدېراتسىيە پارلامېنتىنىڭ تەستىقلىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولدى. قىسقىسى، ئاساسىي قانۇن پرۇسسىيەنىڭ پۈتۈن فېدېراتسىيەنى كونترول قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، پرۇسسىيە پادىشاھى باشچىلىقىدىكى پومېشچىكلار سىنىپىنى پۈتۈن گېرمانىيەنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىغا ئايلاندۇردى. ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى بىسماركنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىشتىكى بىر نەيرىگى بولۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنى بىخۇدلاشتۇرۇشتا رولى چوڭ بولدى. ئۇ بۇ نەيرەڭ بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنقىلاب كەيپىياتىنى پەسەيتىپ، ئۇلارنى پرۇسسىنىڭ گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىشقا قارشى تۇرمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ قوراللىۇشى گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەل قىلغۇچ باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. فېدېراتسىيە زېمىنىدا بارلىق قاتناش ۋە تاۋار ئوبوروتى توسالغۇلىرى ئېلىپ تاشلاندى، پۇل ۋە ئۆلچەم بىرلىكلىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. فېدېراتسىيەنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە تاشقى سودا سىياسىتىمۇ فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بىر تۇتاش بېكىتىلدى، مۇھىم ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە قارىتا بىر تۇتاش تەدبىر قوللىنىلدى. ئىلگىرى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان بۇرژۇئازىيەنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقان سودا ـ سانائەتكە پايدىسىز چەكلىمىلەر ئەمدى بىراقلا سۇپۇرۇپ تاشلاندى. شۇڭا، شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى شۇبھىسىز ھالدا پۈتۈن گېرمانىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق شارائىت يارىتتى.

بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىسماركنىڭ تىرىشچانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. شۇڭا، شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىسماركنىڭ گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسى ئىچىدىكى ئابرۇيى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ كەتتى. ئىلگىرى، «ئاساسىي قانۇن ماجىراسى»دا بىسماركنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقىغا قارشى تۇرغان پرۇسسىيە بۇرژۇئاز تەرەققىپەرۋەرلەر پارتىيەسىمۇ بىسمارك بىلەن يارىشىپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلدى. چۈنكى، گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئېلىپ كەلگەن ئىقتىسادىي مەنپەئەت بۇرژۇئازىيەنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ئېلىپ كېلىدىغان مەنپەئەتتىن مۇھىم ئىدى. پرۇسسىيە پارلامېنتتىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى پارلامېنت ئەزالىرى «ئاساسىي قانۇن ماجىراسى»دىن بۇيان بىسمارك ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە چىقىمىنىڭ توغرا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. بىسماركمۇ يارىشىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ، ئىلگىرىكى ئىچكى كابىنېت پارلامېنتىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزمەي باج

تۇرلىرىنى تەسىس قىلىشنىڭ قانۇنسىز ئىكەنلىكىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلدى. پارلامېنتمۇ بىسماركنىڭ پوزىتسىيەسىنى قارشى ئالدى، تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسىدە بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ، كۆپ ساندىكى ئەزالىرى پارتىيەدىن چىقىپ كېتىپ، مىللىي ئەركىنلىك پارتىيەسىنى تەشكىللىدى. بۇ يېڭى سىياسىي پارتىيە تەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئائىت ئەسلىدىكى تەشەببۇسلىرىدا چىڭ تۇرغاندىن باشقا، بىسماركنىڭ تاشقى سىياسىتىنى ۋە گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش فاكتىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. «ئاساسىي قانۇن ماجىراسى» دا بىسمارك بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان بىرقانچە بىيۇروكرات ئەمەلدار پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسىنى مىللىي ئەركىنلىك پارتىيەسىگە ھېسداشلىق قىلىدىغان كىشىلەر ئۆتكۈزۈۋالدى.

ئەمما، 1867 ـ يىلىدىكى شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ تاماملانغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. چۈنكى، جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى كىچىك دۆلەتلەر فېدېراتسىيەنىڭ سىرتىدا قالدى.

جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى دۆلەتلەر ـــ باۋارىيە، ۋورتېمبېرگ، بادېن، خېسېن ـــ دارمشتادت قاتارلىقلارنىڭ شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ سىرتىدا قېلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، ناپولېئون III نىڭ زورلۇق بىلەن توسۇپ قويغانلىقىدىن بولدى. ناپولېئون III گېرمانىيە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن فرانسىيەنىڭ ياۋروپادىكى زومىگەرلىك ئورنىغا تەھدىت سېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە قارشى تۇرۇپ، جەنۇبىي گېرمانىيەدە يەنە بىر فېدېراتسىيە قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇ چاغدا فرانسىيە ستراسبۇرگ قەلئەسىنى تۇتۇپ تۇرغان بولۇپ، فرانسىيە قوشۇنى بۇ مۇھىم قورغان ئارقىلىق جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى

دۆلەتلەرگە ئۇدۇل بۆسۇپ كىرەلەيتتى، شۇڭا جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى دۆلەتلەر فرانسىيەنىڭ تەھدىتى بىلەن شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىگە ئاشكارا قوشۇلۇپ كېتىشكە پېتىنالمىدى، بۇخىل ئەھۋالدا، جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى دۆلەتلەر شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى بىلەن مەخپىي ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈشكە توغرا كېلەتتى.

1870 ـ يىلى پروۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، فرانسىيە مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن، جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى دۆلەتلەر شىمالىي گېرمانىيە فېدېراتسىيەسى بىلەن قوشۇلۇپ، گېرمانىيە ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. بۇنىڭ بىلەن گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئاخىر تاماملاندى.

4. بىرلىككە كېلىش جەريانىدىكى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى، سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى

1852 ـ يىلى كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، گېرمانىيەدە بىر مەزگىل ھېچقانداق ئىشچىلار تەشكىلاتى قۇرۇلمىدى. 1857 ـ يىلى ئىقتىسادىي كىرىزىس يۈز بەرگەندە گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى جانلىنىشقا باشلىدى. 60 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، نۇرغۇن شەھەرلەردە ئىش تاشلاش ھەرىكىتى يۈز بەردى. بۇرژۇئازىتەرەققىيپەرۋەرلەر پارتىيەسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇستەقىل ئىنقىلاب يولىغا مېڭىشىدىن قورقۇپ، ئىشچىلار ئارىسىدا ئۆزئارا يارەملىشىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە ھەرخىل مائارىپ تەشكىلاتلىرىنى قۇردى.

1862 ـ يىلى بېرلىن ئىشچىلىرى بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەپ، لوندون سانائەت كۆرگەزمىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ئەۋەتتى، ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەنگلىيە ئىشچىلار

ھەربىكتىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل تەشكىلاتى بولۇشنىڭ زور ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىشچىلار ئارىسىدا مۇستەقىل تەشكىلات قۇرۇش ئىدىيەسى كۈنسېرى كۈچەيدى، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇسى ئىزچىل ئەملگە ئاشماي كەلدى. 1863 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، لېيپىسگدا «پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى» قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشى گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلغانلىقىنىڭ تۇنجى قەدىمى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىدى ۋە گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇستەقىل تەشكىلاتى بولۇپ قالدى. بۇ تەشكىلات قۇرۇلۇشى بىلەنلا فىردىناد لاسسالنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى.

لاسسال (1825 ــ 1864) يەھۇدىي سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇ 1843 ـ يىلىدىن 1846 ـ يىلىغىچە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا، گېگىلنىڭ تەلىماتىنى قوبۇل قىلىپ، خىيالىي سوتسىيالىزم ئىدىيەسى بىلەن ئۇچراشقان. 1848ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتا بەزى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ «يېڭى رېين گېزىتى» بىلەن ئالاقە ئورناتقان.

60 ـ يىللارنىڭ بېشىدا لاسسال ئىشچىلار تەشكىلاتى قۇرۇش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. 1862ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ئۇ بېرلىندىكى بىر قول سانائەتچىلەر جەمئىيىتىدە نۇتۇق سۆزلەپ، شۇ چاغدىكى تۇرمۇنى تەنقىد قىلىپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تارىخىي رولىنى تەكىتلىدى. ئۇنىڭ بۇ نۇتقى گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناندى. شۇڭا، ئۇ ئىشچىلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. لېيپىسگدىكى ئىلغار ئىدىيەلىك ئىشچىلار 1862 ـ يىلى 12 ـ ئايدا لاسسالغا خەت يېزىپ، ئۇنى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى لاسسالنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى. لاسسالنىڭ تۆھپىسى خۇددى لېنىن

ئېيتقاندەك، «ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنى ئەركىن بۇرژۇئازلارنىڭ قۇيرۇقىدىن ئەگىشىدىغان مۇستەقىل سىياسىي پارتىيەگە ئايلاندۇردى.»①

ئەمما، پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، لاسسال ئىشچىلار ئارىسىدا ئىسلاھاتچىلىق ۋە سىنىپلارنى كېلىشتۇرۇش ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە ئىشچىلارغا بۇ ئىدىيەنى سىڭدۈردى. ئۇ دۆلەتنى سىنىپتىن ھالقىغان تەشكىلات، دۆلەتنىڭ مەقسىتى «تەبىئەت، نامراتلىق ۋە نادانلىق» بىلەن كۈرەش قىلىش، دەپ چۈشەندى. ئۇ ئۆزىنىڭ سىنىپتىن ھالقىغان كۆز قارىشىنى چىقىش قىلىپ، سىنىپىي كۈرەشنى ئىنكار قىلدى، پرۇسسىيەنى ئىنقىلاب ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قارشى تۇردى. ئۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ پارلامېنت تۈزۈمىدىن ناھايىتى زوقلىنىپ، ئۇنى ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك دۆلەت تۈزۈمى دەپ قارىدى. ئۇ يەنە ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىگە مەدھىيە ئوقۇپ، ئۇنى نامراتلىقنى يوقاتقۇچى ھەممىگە قادىر چارە، دەپ تونۇدى. ئۇ ئومۇمىي سايلام تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار سىنىپى پارلامېنتنى كونترول قىلالايدۇ، بۇنداق پارلامېنت ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىنى قەرز پۇل بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى تەشكىلاتىغا تايىنىپ كاپىتالىستلار بىلەن رىقابەتلىشىپ، كاپىتالىستلارنى سىقىپ چىقارغاندىن كېيىن، ئازادلىقىغا ئېرىشەلەيدۇ، سوتسىيالىزمنى ئەمەلگە ئاشىدۇ، دېگەنلەرنى تەشۋىق قىلدى.

ئۇ پىرولېتارىيات ئىنقىلابىغا قارشى تۇرغانلىقتىن، پىرولېتارىياتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىتتىپاقدىشى بولغان دېھقانلارغىمۇ قارشى تۇردى. ئۇ دېھقانلارنى ئەكسىيەتچى سىنىپ دەپ قاراپ، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىغا قارشى تۇردى.

---

① لېنىن: «رۇسىيە سوتسىيال دېموكراتلىرىنىڭ ئېتىرازنامىسى»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 4 ـ توم، 150 ـ بەت.

گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسلىسىدە ئۇ بىسمارككنىڭ «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولىنى قوللاپ، بىسمارك بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىشچىلار سىنىپىغا نومۇسسىزلارچە ئاسىيلىق قىلدى.

ماركس، ئېنگېلس لاسسالنىڭ ئوڭچىل ئاغمىچىلىق قارىشىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، ئۇنى بىسمارك بىلەن مەخپىي ئالاقىسى بار، دەپ گۇمانلاندى. 1928 ـ يىلى لاسسال بىلەن بىسماركنىڭ ئالاقە خەت ـ چەكلىرى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، بۇ گۇمان پۈتۈنلەي ئىسپاتلاندى.

ماركس، ئېنگېلس لاسسال كونترول قىلىۋاتقان پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ ئىنقىلابىي يولدىن چەتنەپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، گېرمانىيە ئىشچىلىرىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم بېرىپ، باشقا بىرئىنقىلابىي ئىشچىلار سىياسىي پارتىيەسى قۇرۇش قارارىغا كەلدى.

60 ـ يىللاردا بىرقىسىم ئىلغار ئىدىيەلىك گېرمانىيە ئىشچىلىرى ماركسىزم ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر ئاۋگۇست بېبېل (1840 ــ 1913) ۋە ۋىلىيام ۋە لىبكنېخت (1826 ــ 1900) ئىككىيلەن بار. ياش ئىشچى بېبېل بالىلىق دەۋرىدە نامراتلىقنىڭ دەردىنى تارتقان. 20 ياش ۋاقتىدا ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە سىياسىي كۆرەشلەرگە قاتنىشىپ، مەشھۇر ئىشچىلار داھىيسى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. ئۇ بىلىملىك سىياسىيون بولۇپ، 1848ـ يىلىدىكى بادېن قوزغىلىڭىغا قاتناشتى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چەت ئەلگە سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتتى، لوندوندا ماركس، ئېنگېلسلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، 1862 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى.

بېبېل ۋە لىبكنېخت گېرمانىيە ئىشچىلىرى ئارىسىدا ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. 60 ـ يىللاردا قۇرۇلغان «ساكسېن ئىشچىلار جەمئىيىتى بىرلەشمىسى»گە مۇشۇ

ئىككىيلەن رەھبەرلىك قىلدى. ئەمما، بۇ ئىشچىلار تەشكىلاتى شۇ چاغدىكى بۇرژۇئازىيە «خەلق پارتىيەسى»نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، مۇستەقىل ئىشچىلار تەشكىلاتى ھېسابلانمايتتى.

بۇ ئىككى نەپەر ئىشچىلار داھىيسى ماركسىزمچى بولسىمۇ، ئەمما پىشىپ يېتىلگەن ماركسىزمچى ھېسابلانمايتتى، بەزى زور مەسىلىلەردە خاتا كۆزقاراشلىرى بار ئىدى. مەسىلەن، 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى، ئۇلار ئىشچىلارنىڭ مۇستەقىل سىياسىي پارتىيەسى قۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتمىگەن بولۇپ، خەلق پارتىيەسى بىلەن ئىزچىل ئالاقە قىلىپ كەلدى ۋە بۇ ئالاقىنى ئۇزۇشكە ئۇنىمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە، لېبكنېخت ناتوغرا مەيداندا تۇردى. ئۇ گەرچە بىسمارکنىڭ «تۆمۈر قان» سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى بىلەن ھەرقايسى فېئودال پادىشاھلىقلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئەمما بۇ دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى فېدېراتسىيە شەكلىدە قۇرۇشنى تەكىتلىدى، بۇ ماركسنىڭ تەشەببۇسىغا قارىمۇقارشى ئىدى، ماركس ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن، بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى گېرمانىيە ھوقۇق مەركەزلەشكەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى، ئەمما لېبكنېختنىڭ تەشەببۇسى يەرلىك بۆلگۈنچىلىككە پايدىلىق ئىدى.

ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي، بۇ ئىككىيلەن ماركس، ئېنگېلسنىڭ قىزغىن يارەم قىلىشى بىلەن، نۇرغۇن خاتالىقلىرىنى تۈزەتتى، بولۇپمۇ مۇستەقىل، ئىنقىلابىي ئىشچىلار سىياسىي پارتىيەسى قۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى. 60 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، ئۇلارنىڭ تەشۋىقات تەربىيەسى ئارقىلىق، ئويغانغان ئىشچىلار لاسسالچىلارنىڭ پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار

بىرلەشمىسىدىن بەس - بەستە چىكىنىپ، بىبىل ۋە لىبكنېخىتنىڭ ئەتراپىغا ئويۇشتى. ھەقىقىي ئىنقىلابىي ئىشچىلار سىياسىي پارتىيەسى قۇرۇش شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

1869 - يىلى 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئېيسىناختا پۇتۇن گېرمانىيە ئىشچىلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا «ئىشچىلار جەمئىيىتى بىرلەشمىسى»نىڭ تارقىتىۋېتىلىپ، «سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسى» قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى ھەمدە پارتىيە نىزامنامىسى ماقۇللاندى. پارتىيە نىزامنامىسىدە بۇ پارتىيەنىڭ 1 - ئىنتېرناتسىيونال مەيدانىدا تۇرۇپ، بارلىق سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنى يوقىتىپ، ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمدىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغانلىقى بېكىتىلدى.

سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ ھەقىقىي ئىنقىلابىي سىياسىي پارتىيەسىنىڭ رەسمىي دۇنياغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى، بۇ پارتىيەنىڭ پىروگراممىسىدا لاسسالچىلارنىڭ بەزى زىيانلىق تەلەپلىرى ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئاساسلىق مەسىلىلەردە ماركسىزملىق مەيدانىدا چىڭ تۇردى.

ماركس، ئېنگېلس گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى سىياسىي پارتىيەسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلىدى. ئەمما بۇ پارتىيەنىڭ پىروگراممىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان قۇرۇق، خاتا پىرىنسىپلارنى كۆرسىتىپ بەردى، بولۇپمۇ «خەلق» دۆلىتى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ھەققىدىكى مەزمۇنلارنى ئالاھىدە تەنقىد قىلدى، ماركس، ئېنگېلسنىڭ يارىدىمى بىلەن يېڭى دۇنياغا كەلگەن سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسى ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى ئۆزۈكسىز تۈزىتىپ ماڭدى.

ئەمما، گېرمانىيە ئىشچىلار سىياسىي پارتىيەسى كېچىكىپ قۇرۇلغانلىقتىن، گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى پرۇسسىيە

هۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولىنى توسۇيالمىدى.

گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىڭ تاماملىنىشى گېرمانىيەنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك بۆلۈنمە هالىتىگە خاتىمە بېرىپ، گېرمانىيەنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يول هازىرلاپ، پىرولېتارىيات سىنىپىنىڭ راۋاجلىنىشىنى كەڭ زېمىن بىلەن تەمىنلىدى، شۇڭا گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى تارىخىي ئىلگىرىلەش هېسابلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» تەك خانىدانلىق ئۇرۇشى يولى بىلەن تاماملانغاچقا، پرۇسسىيەنىڭ فېئودال كۈچلىرى ۋە مىلىتارىزمى ساقلىنىپ قالدى، ئەمما بىرلىككە كېلىش گېرمانىيە جەمئىيىتىنىڭ فېئودالىزمدىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈش سۈرئىتىنى تېزلەتتى، شۇڭا بىسمارك رەھبەرلىك قىلغان بىرلىككە كەلتۈرۈش هەرىكىتى بىر قېتىملىق ئىنقىلاب هېسابلىنىدۇ.

بىسمارك گېرمانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش هەرىكىتىدە، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش ئىنقىلابىنىڭ باش رولىنى ئالدى، ئۇ زورلۇق كۈچى بىلەن گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە توسالغۇ بولغان هەرخىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى بىتچىت قىلىپ، ئىختىيارسىز هالدا 1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابنىڭ «ۋەسىيەت ئىجراچىسى»[1] بولۇپ قالدى. شۇڭا، بىسماركنىڭ تارىخىي تۆھپىسىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە توسالغۇلۇق قىلىۋاتقان ئاۋسترىيە خانىدانلىقى باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىدىكى هەرقايسى كىچىك پادىشاهلار شەكىللەندۈرگەن ئىرماش ـ چىرماش

① ئېنگېلىس: «(كومپارتىيە خىتابنامىسى)نىڭ 1892 ـ يىلىدىكى پولەك تىلى نۇسخىسىغا كىرىش سۆز»، «ماركس، ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ نەشرى، 1 ـ توم، 267ـ بەت.

ئەكسىيەتچى كۆچلەرنى پەقەت زورلۇق كۆچى بىلەنلا گۈمران قىلغىلى بولاتتى. بۇرژۇئازىيەنىڭ قورقۇنچاقلىقى، پىرولېتارىيات سىنىپى سىياسىي، تەشكىلىي جەھەتتە تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن شارائىتتا، پەقەت پرۇسسىيەدىن ئىبارەت بۇ كۆچلۈك دۆلەت ئۇرۇش ۋاستىسىنى قوللىنىپ بۆلگۈنچى كۆچلەرنى يوقىتىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئورۇنلىيالايتتى. شۇڭا، بىسمارك رەھبەرلىك قىلغان بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى شۇ چاغدىكى تارىخىي ئېھتىياجغا ماسلاشتى. بۇمۇ بىسماركنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك تۆھپىلىرىنىڭ بىرى.

گېرمانىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە: بىرىنچى، ئۇ گېرمانىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى يۇكسەلدۈردى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، گېرمانىيەنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق ئىلغار سانائەت دۆلەتلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، دۇنيا بويىچە 2 ـ ئورۇنغا ئۆتتى. ئىككىنچى، ئۇ گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بەردى، بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا ماڭدى. ئۇچىنچى، ئۇ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، گېرمانىيە ئوتتۇرا ياۋروپادىكى كۆچلۈك دۆلەتكە ئايلىنىپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە سەل قارىغىلى بولمايدىغان دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتتى.

4 ـ بۆلۈم رۇسىيەنىڭ 1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتى

1. قىرىم ئۇرۇشى

قىرىم ئۇرۇشى غەربىي ياۋروپادىكى كۆچلۈك كاپىتالىستىك

دۆلەتلەر بىلەن چارىرۇسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈركىيە مەسىلىسىدىكى زىددىيىتىنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكى سەۋەبىدىن پارتلىدى. بۇ زىددىيەت ئالدى بىلەن بۇ كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تۈركىيەنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى ئىگىلىۋېلىش ۋە قۇل قىلىش نىيىتىگە كەلگەنلىكى، ئاندىن تۈركىيە ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا ئوچ قىتئەنىڭ چېگراسىغا جايلاشقانلىقى، جۇغراپىيەۋى ئورنىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بولغانلىقى، ئۇنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى داردانىل بوغۇزى بىلەن بوسپورۇس بوغۇزىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك قىممىتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى سەۋەب بولدى. كونستانتىنوپول شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا ئالاقىسىدە ئۆتمىسە بولمايدىغان يول بولۇپ، ئىككى بوغۇز قارا دېڭىز بىلەن شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىزدىكى مۇھىم يولنى كونترول قىلىپ تۇراتتى. شۇڭا، ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىككى بوغۇز بىلەن كونستانتىنوپولنى كونترول قىلماقچى بولدى. مانا بۇ كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ زىددىيىتى، يەنى «شەرق مەسىلىسى»نىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى، بۇ زىددىيەت ئىچىدە رۇسىيە بىلەن غەربىي ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ زىددىيىتى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

چارىرۇسىيە پېتىر I دەۋردىن باشلاپ ئىزچىل كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى يۈرگۈزۈپ كەلدى، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، تۈركىيە زېمىنىنى كەينى ـ كەينىدىن يۇتۇۋېلىپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى تۈركىيەگە قاراشلىق كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلىۋالدى. ئەمما، رۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتى بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى. ئۇ تۈركىيە زېمىنى ئىچىدىكى ئىككى بوغۇزنى كونترول قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلدى. چۈنكى ئىككى بوغۇز قارا دېڭىزغا كىرىپ ـ چىقىشتىكى بىردىنبىر ئېغىز بولۇپ، بۇ ئىككى بوغۇزنى ئىگىلىۋالسا، رۇسىيە ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى

ۆە ھەربىي كۆچىنى يېقىن شەرق ۆە ئوتتۇرا دېڭىزغا كېڭەيتىپ، ئۆزىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملىيەلەيتتى.

1833 ـ يىلى تۈركىيە ئىمپېراتورى بىلەن مىسىر باش ۋالىيسى توقۇنۇشۇپ قالدى، رۇسىيە پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، تۈركىيەنى ئۆزى بىلەن ۋىنكال سىكرىش شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، رۇسىيە ھەربىي فىلوتىلىرىنىڭ بوغۇزىدىن ئۆتۈش ھوقۇقىغا ئېرىشىۋالدى ھەمدە تۈركىيەنى باشقا دۆلەت ھەربىي فىلوتىلىرىنىڭ دېڭىز بوغۇزىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلماسلىققا مەجبۇرلىدى. بۇنىڭ بىلەن چارروسىيەنىڭ يېقىن شەرقتىكى ئورنى زور دەرىجىدە كۈچەيدى. بۇ ئىش ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەنى خاتىرجەمسىزلەندۈردى ۆە ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى.

شۇ چاغلاردا، ئەنگلىيە تۈركىيەنى ئۆزىنىڭ مۇھىم تاۋار بازىرىغا ئايلاندۇرۇۋالغان بولۇپ، يەنە تېخى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تۈركىيەنى ئۆزىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرماقچى بولۇۋاتاتتى. شۇڭا ئەنگلىيە رۇسىيەنىڭ قۇدرەت تېپىپ ئۆزىنىڭ تۈركىيەدىكى تەسىر كۈچىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن، بولۇپمۇ رۇسىيەنىڭ دېڭىز بوغۇزىنى كونترول قىلىۋېلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى، چۈنكى بۇنداق بولسا، ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستانىغا بارىدىغان دېڭىز قاتناش يولى تەھدىتىگە ئۇچرايتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، فىرانسىيەمۇ تۈركىيەنى ئۆزىنىڭ تاۋارلىرىنى ساتىدىغان بازىرىغا ئايلاندۇرۇۋالغانىدى، فىرانسىيەمۇ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈركىيەگە كېڭەيتىش نىيىتى بولغاچقا، رۇسىيەنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ كېڭىيىشى فىرانسىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى ئەندىشىگە سالدى.

1841 ـ يىلى ۋىنكال ـ سىكرىش شەرتنامىسىنىڭ مۇددىتى توشقاندا، رۇسىيەنىڭ يېقىن شەرقتىكى تەسىر كۈچىنى

ئاجىزلىتىش ئۇچۇن، ئەنگلىيە ئالاقىدار دۆلەتلەرنى يىغىپ خەلقئارا يىغىن ئېچىپ، دېڭىز بوغۇزى ھەققىدە خەلقئارا شەرتنامە ئىمزالاپ تۆۋەندىكىلەرنى بەلگىلىدى: تۈركىيە تىنچ مەزگىلدە تۈرغاندا، ھەرقايسى كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي فىلوتىلىرىنىڭ دېڭىز بوغۇزىغا كىرىشى بىردەك مەنئى قىلىنىدۇ، مۇبادا تۈركىيە باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلسا، پەقەت تۈركىيەنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغان دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي فىلوتىلىرى دېڭىز بوغۇزىدىن ئۆتۈشكە ھوقۇقلۇق، بۇ ئەملىيەتتە رۇسىيە ھەربىي فىلوتىنىڭ دېڭىز بوغۇزىدىن ئۆتۈش ھوقۇقىنى بىكار قىلغانلىق بولۇپ، رۇسىيەنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە مەغلۇپ بولغانلىقى ھېسابلىناتتى.

1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەكسىيەتچى كۆچلەر باش كۆتۈردى. چارروسىيە ئاۋسترىيەگە يارەملىشىپ، ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خەلقئارا ئەكسىيەتچى كۆچلەر ئارىسىدىكى ئابرۇيى تۇيۇقسىز ئۆسۈپ، ئۇ ئەسلىدىكى جاسارىتىنى لايىق «ياۋروپا ژاندارمىسى»غا ئايلاندى. شۇڭا چارروسىيە ھۆكۈمىتى مۇشۇ پايدىلىق خەلقئارا مۇھىتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ يېقىن شەرقتىكى ئاجىزلاپ كەتكەن ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالماقچى بولۇپ، تۈركىيەگە تاجاۋۇز قىلىشقا ئاكتىپ تەييارلىق كۆردى، شۇنداقلا رۇسىيەنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى فېئودال يانچىلىق تۈزۈمى كىرىزىسى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كەتكەن خەلق ئاممىسىنىڭ چارروسىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان تارازلىقى كۈنسېرى كۈچەيدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىقىنى كۈچەيتىش ــ دۆلەت ئىچىدىكى قىينىچىلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر يولى، دەپ قارىدى.

بۇ دەۋردە، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى كاپىتالىزم تارازا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. 50 ـ يىللاردا ئەنگلىيە «دۇنيا زاۋۇتى»غا ئايلىنىپ بولدى، فىرانسىيەنىڭ سانائەت كاپىتالىزمى

مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە، فىرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ چەت ئەل بازارلىرىنى تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشتى. ئۇلار يېقىن شەرقتىكى تاۋار بازارلىرىنى كېڭەيتىش ۋە مۇستەھكەملەشنى ئارزۇ قىلغاچقا، رۇسىيەنىڭ قارا نىيىتى ئۇلارنىڭ ئەندىشىسىنى كۈچەيتىۋەتتى. ئۇلار خىرىس قىلىپ تۈركىيەگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، تۈركىيەگە بولغان «ياردەمى»نى جىددىيلەشتۈردى، بولۇپمۇ فىرانسىيە ئۇرغۇن قەرز پۇل ۋە ھەربىي قورال ـ ياراغلار بىلەن تەمىنلەش ئارقىلىق، تۈركىيەنىڭ رۇسىيەگە قارشى تۇرۇش سىياسىتىنى قوللىدى. تۈركىيە بارا ـ بارا ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەدىن ئايرىلالماس بولۇپ قالدى.

پەلەستىن «مۇقەددەس جاي»مەسىلىسى ئىككى تەرەپ توقۇنۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇزاق مەزگىلدىن بۇيان، كاتولىك دىنى جەمئىيىتى بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنى جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا يېروسالىم «مۇقەددەس جاي»نىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ئىزچىل تالاش ـ تارتىش قىلىنىپ كەلگەنىدى. 1852 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۈركىيە ھۆكۈمىتى فىرانسىيەنىڭ بېسىمى بىلەن «مۇقەددەس جاي»نىڭ كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. چارروسىيە بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىپ، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنى پىراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرتىلىرىغا زىيانكەشلىك قىلدى دەپ ئەيىبلەپ، تۈركىيە ھۆكۈمىتىدىن تۈركىيە زېمىنىدىكى بارلىق پىراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرتىلىرىنى رۇسىيەنىڭ «مۇھاپىزەت قىلىشى»غا تاپشۇرۇشنى يولسىزلىق بىلەن تەلەپ قىلدى. 1853 ـ يىلى 2 ـ ئايدا چار پادىشاھ تۈركىيە پايتەختى كونستانتىنوپولغا ئالاھىدە ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ تەلەپنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. تۈركىيەگە ئەنگلىيە، فىرانسىيە ئارقا تىرەك بولۇپ تۇرغاچقا، رۇسىيەنىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلدى. رۇسىيە بۇنى باھانە قىلىپ، 1853 ـ يىلى 6 ـ ئايدا زور قوشۇن

چىقىرىپ مولداۋىيە بىلەن ۋالاچياغا تاجاۋۇز قىلدى. بۇنىڭ بىلەن رۇسىيە ـ تۈركىيە ئۇرۇشى پارتلىدى.

ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا، تۈركىيە ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشقا مادارى يەتمىدى، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە، فرانسىيە ئۇرۇشقا قاتناشتى (1854 ـ يىلى)، قىرىم ئۇرۇشى مۇشۇنداق يۈز بەردى. ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە، فرانسىيەلەر قاتناشقان تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرنى ئالغان ئادالەتسىز ئۇرۇش ئىدى. شۇ چاغدا ئەنگلىيەدە مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان ماركس چارروسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشىغا قەتئىي قارشى تۇرۇپلا قالماي، يەنە ئەنگلىيە، فرانسىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ نومۇسسىز قىلمىشىنىمۇ ئەيىبلىدى.

ئەنگلىيە، فرانسىيە گەرچە ئۇرۇشقا قاتناشقان بولسىمۇ، ئەمما رۇسىيەگە گۇمران قىلىش خاراكتېرىدە زەربە بېرىشنى خالىمايتتى. سەۋەبى، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ تۈركىيە مەسلىسىدە چارروسىيە بىلەن زىددىيىتى بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بۇرژۇئازىيەسى چارروسىيەنىڭ ياۋروپا ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ تۈۋرۈكى، خەلقئارا ئىنقىلابلارنى باستۇرۇشتىكى مۇھىم كۈچ ئىكەنلىكىنى، ئۇنى تولۇق گۇمران قىلىۋېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئۇرۇشنى كېڭەيتىۋەتمەي، پەقەت قىرىم يېرىم ئارىلى بىلەنلا چەكلەندى. 1855ـ يىلى كۈزدە، رۇسىيەنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى مۇھىم قورغىنى سۋاستوپول قولدىن كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش رۇسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ناھايىتى تېزلا ئاخىرلاشتى. 1856 ـ يىلى 2 ـ ئايدا پارىژدا سۇلھى كېلىشىمى ئىمزالاندى، كېلىشىمگە ئاساسەن، رۇسىيە قارا دېڭىزدا ھەربىي فىلوت تۇرغۇزۇش ۋە قارا دېڭىز قىرغىقىدا قورغان قۇرۇش ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالدى، قارا دېڭىز ۋە ئىككى بوغۇز بىتەرەپ رايون دەپ جاكارلىنىپ، ھەرقايسى دۆلەت سودا

پاراخوتلىرىغا ئېچىۋېتىلدى. نەتىجىدە، رۇسىيەنىڭ خەلقئارادىكى ئورنى بىراقلا چۈشۈپ كەتتى.

رۇسىيەنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشىغا ئاساسلىقى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قالاقلىقى سەۋەب بولدى. فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈمىدىكى رۇسىيە، ئىقتىساد ۋە ھەربىي ئىشلاردا كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى ئەنگلىيە، فرانسىيەدىن خېلىلا ئارقىدا قالغانلىقى تەبىئىي ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش مەزگىلىدە دۆلەت ئىچىدە دېھقانلار ھەرىكىتى ئەۋجىگە چىقىپ، رۇسىيەنىڭ ئارقا سېپىگە تەھدىت سالدى. بۇنىڭ بىلەن رۇسىيە قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. شۇڭا قىرىم ئۇرۇشى رۇسىيەنىڭ 60 ـ يىللاردىكى ئىسلاھاتىغا تۈرتكە بولدى. ئەلۋەتتە، 60 ـ يىللاردىكى ئىسلاھات ئاساسلىقى، رۇسىيەنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولغان مۇقەررەرلىك سەۋەب بولدى.

2. يانچىلىق تۈزۈم كىرىزىسى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك تەرەققىيات يولىغا ماڭدى، بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇ دۆلەتلەردە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالدى. ئەمما، رۇسىيە يەنىلا قالاق فېئودالىق مۇستەبىتلىك ۋە يانچىلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت پېتى قېلىۋەردى. چار پادىشاھ فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە چەكسىز مۇتلەق ھوقۇقنى قولىدا تۇتۇپ تۇردى، ساقچى ـ ژاندارمىلار ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خالىغانچە زورلۇق قىلىشى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسى چىدىغۇسىز جاپا ـ مۇشەققەت ئىچىدە ياشىدى.

فېئودال يانچىلىق تۈزۈمى شارائىتىدا، پومېشچىكلار ئىقتىسادىي جەھەتتە يانچىلارنىڭ يىلىكىنى شوراپلا قالماي، يەنە

ئۇلارنى خالىغانچە ئۇرۇش، خورلاش، ھەتتا سېتىۋېتىشكە ھوقۇقلۇق ئىدى. دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ خىلمۇخىل ئېكسپلاتاتسىيەسى ۋە زۇلمى ئاستىدا، نامراتلىق ۋە جەبىر - جاپا دەستىدىن قەدىمىي رۇسلىيالماي ئۆتەتتى. پومېشچىكلارنىڭ زۇلمى تۈپەيلىدىن دېھقانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرىلاپ كەتكەن بولۇپ، 1836 - يىلىدىن 1851 - يىلىغىچە دېھقانلار نوپۇسىدىن 500 مىڭ كىشى ئازىيىپ كەتكەنىدى.

ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم مۇقەررەر ھالدا قارشىلىق ۋە كۆرەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. رۇسىيە دېھقانلىرىنىڭ پومېشچىكلارغا قارشى كۆرەشلىرى ئىزچىل تۈردە ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى، دېھقانلار قوزغىلىڭى رۇسىيەنىڭ يانچىلىق تۈزۈمى بىلەن تەڭ دېگۈدەك داۋاملىشىپ كەلدى. بىرقانچە قېتىملىق زور كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن رۇسىيە زېمىنىنى لەرزىگە سېلىپ، پومېشچىكلار سىنىپىنى قورقۇتۇپ يۇرەكزەدە قىلىۋەتتى ۋە فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمگە كۈچلۈك زەربە بەردى.

ئەمما، 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، رۇسىيەنىڭ يانچىلىق تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈزلەندى، بۇ تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن ئىپادىلەندى.

19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى، بولۇپمۇ ئەنگلىيەنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجى زور دەرىجىدە ئاشقانلىقتىن، رۇسىيەنىڭ ئاشلىق ئېكسپورتىمۇ ھەسسىلەپ ئاشتى. بۇ پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنى كۈچەيتىۋەتتى، يەنى پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ ھەپتىلىك ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىپ، دېھقانلارنىڭ قالدۇرۇق يېرىنى ئازايتىۋەتتى، ھەتتا قالدۇرۇق يەرلەرنى پۈتۈنلەي تارتىۋېلىپ، دېھقانلارنى ھەر كۈنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇرلىدى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار قۇللارنىڭ ئورنىغا چۈشۈپ قالدى، بۇ خىل ئەھۋال يېرى قارا تۈپراقلىق

ئۆلكىلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. بۇ يانچىلىق تۇزۇملىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى.

يېرى قارا تۇپراق ئۆلكىلەردە پومېشچىكلار ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئۈسۈلى بىلەن دېھقانلارنى ئەزدى. بۇ ئالۋان 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىدە تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ، دېھقانلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى ئالۋانغا تۆلەشكە يەتمەيدىغان ھالەت شەكىللەندى. شۇڭا نۇرغۇن كىشىلەر شەھەرلەرگە بېرىپ ئەمگەك قىلىپ، تاپقان پۇلىنى ئالۋانغا تولۇقلاپ تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ يانچىلىق تۇزۇملىنىڭ خارابلىشىشقا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ 2 ـ خىل ئىپادىسى.

يانچىلىق تۇزۇملىنىڭ جەريانى كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىش جەريانىدۇر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، رۇسىيە سانائەت كاپىتالىزمى مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. سانائەت كارخانىلىرىنىڭ سانى كۆپەيىپ، ئەركىن ئەمگەكچىلەرنى يالالاپ ئىشلىتىش بىرقەدەر ئومۇملاشتى.

1804 ـ يىلى رۇسىيە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ سانى 1200 بولغان بولسا، 1825 ـ 1828 ـ يىللىرى 1800 گە، 50 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا 2800 گە يەتتى. ئەركىن يالالانما ئىشچىلارنىڭ بارلىق ئىشچىلار ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 1804 ـ يىلى 48% ، 1825 ـ يىلى 54% ، 1860 ـ يىلى 87% بولدى. بەزى سانائەت تارماقلىرىدا ئەركىن يالالانما ئىشچىلارنىڭ نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى بولدى. مەسىلەن، 1825 ـ يىلى پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدىكى يالالانما ئىشچىلارنىڭ نىسبىتى 94,7% كە يەتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ 50 ـ يىللىرىدا رۇسىيەدىمۇ سانائەت ئىنقىلابى باشلاندى، 1858ـ يىلى پەقەت موسكۋا ئۆلكىسىدىلا 158 پار ماشىنىسى ئىشلىتىلدى.

سانائەت كاپىتالىزمى تەرەققىي قىلىش بىلەن بىللە، يېزا

ئىگىلىكىدىمۇ كاپىتالىزم بىخ سۈردى. بۇ مۇنداق ئىككى جەھەتتە ئىپادىلەندى: بىرىنچى، يانچىلىق تۈزۈمىدە پومېشچىكلار ئېكسپلاتاتسىيەسىنى ئىزچىل كۈچەيتكەچكە، مەجبۇرىي ئەمگەك يانچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى، پومېشچىكلار يانچىلارنى ئېزىپ پايدا ئالالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. بۇنىڭ بىلەن بىرقىسىم پومېشچىكلار ئەركىن ئەمگەكچىلەرنى يالالاپ ئىشلەتسە، يانچىلارغا قارىغاندا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. ئۇلار 40 ــ 50 ـ يىللاردا ئۆزلىرىنىڭ قورۇقلىرىدا ئەمگەكچى يالالاپ ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئىككىنچى، 40 ــ 50 ـ يىللاردا، يانچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشمۇ بارغانسېرى روشەنلەشتى، ئاز ساندىكى بىر قىسىم باي دېھقانلار نامرات دېھقانلارنى دەھشەتلىك ئېزىشكە تايىنىپ بېيىغان بولسىمۇ، ئەمدى ئۇلارمۇ ئەمگەكچى يالالاشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار يانچىلىق تۈزۈمى مۇناسىۋىتىگە يوشۇرۇنغان يېزا بۇرژۇئازىيەسىگە ئايلاندى. ئەمما، ھەرقانداق بېيىغان يانچى ئۆز مۈلكىنىڭ تولۇق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالمايتتى. چۈنكى، پومېشچىك خالىغان چاغدا يانچىنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئىگىلىۋالالايتتى تاكى تارتىۋالايتتى.

ئەمما، رۇسىيە كاپىتالىستىك سانائىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىن كۆپ ئارقىدا ھەمدە تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ خېلىلا ئاستا ئىدى، بۇنىڭ سەۋەبىنى پەقەت يانچىلىق تۈزۈمىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلەتتى. دېھقانلار يەرگە مەھكەم باغلىنىپ قالغاچقا، سانائەت كاپىتالىزمىغا زۆرۈر بولغان ئەركىن ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش زور دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچرىدى. پومېشچىكلارنىڭ شەپقەتسىز زۇلمى ئاستىدىكى دېھقانلارنىڭ سانائەت تاۋارلىرىنى كۆپلەپ سېتىۋېلىشقا قۇربى يەتمىدى، بۇ سانائەت بۇيۇملىرى بازىرىنىڭ كېڭىيىشىنى توسۇپ قويدى.

ناھايىتى ئېنىقكى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە يانچىلىق تۈزۈمى رۇسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىيات يولىدىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ بولۇپ قالدى، شۇڭا، يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش مەسىلىسى كۈنتەرتىپكە قويۇلدى.

ئەمما، يانچىلىق تۈزۈمىنى قانداق بىكار قىلىش كېرەك؟ بۇ مەسىلىدە رۇسىيە دېھقانلىرى ۋە ئىنقىلابىي دېموكراتچىلار «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش»يولىنى تەشەببۇس قىلدى، يەنى ئىنقىلاب قىلىش ئۈسۈلى بىلەن يانچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىپ، يەرلەرنى دېھقانلارغا بەدەلسىز تەقسىم قىلىپ بېرىشتە چاك تۇردى.

1858 ــ 1860 ـ يىللىرى 300 قېتىمغا يېقىن دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. دېھقانلار ھەربىرىنى ماھىيەت جەھەتتە دېھقانلارنىڭ «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش» يولى بىلەن يانچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىش ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۇردى.

دېھقانلارنىڭ يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرىشى، رۇسىيە پۈقرا زىيالىيلار ئارىسىدا كۈچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلدى. پۈقرا زىيالىيلار ئىدىيە جەھەتتە دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتى ۋە ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. ئۇلار 1858 ــ 1861 ـ يىللىرى كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىجتىمائىي، سىياسىي سەھنىدىكى مۇھىم كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار يېڭى تېپتىكى بىر زىيالىيلار قاتلىمى بولۇپ، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە روھانىيلار، ئۇششاق سودىگەرلەر، شەھەر پۇقرالىرى، دېھقانلار، سۈنغان ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئاممانى بىلەن ئالاقىسى قويۇق ئەسكەرلەردىن تەشكىللەندى. پۈقرا زىيالىيلارنىڭ ئاتاقلىق ئەربابلىرىدىن گېرتسېن، چېرنىشېۋسكىي ۋە دوبرولىيۇبوف قاتارلىقلار بار.

ئالېكساندىر ئىۋانوۋىچ گېرتسېن (1812 ــ 1870) 1857 ـ يىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىغان «قوڭغۇراق ساداسى گېزىتى»دە يانچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىش تەشەببۇسىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، دېھقانلارنى يانچىلىق سالاھىيىتىدىن

قوتولدۇرۇپ، ئۇلارغا يەر تەقسىملەپ بېرىشنى مۇراجىئەت قىلدى. گېرتسېننىڭ ئىدىيەسىدە بەزىدە داۋالغۇش بولغان، بەزىدە ھۆكۈمران سىنىپنىڭ «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش»يولى بىلەن يانچىلارنى ئازاد قىلىش خام خىيالىدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، ئەگەر بۇ يول ئوڭۇشلۇق بولمىسا، ئىنقىلاب قىلىش ۋاستىسىنى قوللىنىش كېرەك، دەپ قارىدى.

چېرنىشېۋسكىي بىلەن دوبرولىيوبوف تېخىمۇ قەتئىي بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەكچى دېھقانلارغا بولغان تەلىپى ۋە ئۇمىدىنى، يانچىلىق تۇزۇمىگە بولغان كۈچلۈك ئۆچمەنلىكىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

نىكولاي گاۋرىلوۋىچ چېرنىشېۋسكىي (1828 ــ 1889) يېتىلگەن ئالىم، كۆرەش قىلىش روھىغا باي سىياسىيون ۋە ئەدەبىي تەنقىدچى بولۇپ، دېھقانلار ئىنقىلابىي ئىدىيەسىنى پائال تارقاتتى. ئۇ تىنچلىق ئۇسۇلى بىلەن دېھقانلارنى ئازاد قىلىشنىڭ مۇتلەق مۇمكىن ئەمەسلىكىگە ئىشىنىپ، بارلىق ئۇمىدىنى ئىنقىلابقا باغلىدى، ئۇ ھۆكۈمران سىنىپلاردىن قەتئىي ئۈمىد كۈتمەي، يانچىلىق تۇزۇمىنى بىكار قىلىش ئۈچۈن مۇستەبىت تۇزۇمنى يوقىتىش كېرەك، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ يەنە رۇسىيە دېھقانلار ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ، مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەرلەرنى دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بېرىش كېرەك دەپ قارىدى، 50 ـيىللارنىڭ ئاخىرىدا، ئىنقىلاب قىلىش ئۇسۇلى بىلەن دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، يەرلەرنى دېھقانلارغا تەقسىملەپ بېرىش ھەقىقىدىكى تەشۋىقاتنى قانات يايدۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ يەرلەرنى ھەق تۆلەپ يانداۋرۇۋېلىشىغا قەتئىي قارشى تۇردى.

نىكولاي ئالېكساندروۋىچ دوبرولىيوبوف (1836 ــ 1861) چېرنىشېۋسكىينىڭ سەپدىشى ھەم ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچى. ئۇ يانچىلىق تۇزۇمى بىلەن مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى قىلچە ئىككىلەنمەي سۆكتى.

ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچىلار 1859 ــ 1861 ـ يىللىرى ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇرۇپ، بۇ تەشكىلات ئارقىلىق ھەربىرىكەتكە رەھبەرلىك قىلماقچى ۋە ئاشكارا ئىنقىلاب ئېلىپ بارماقچى بولدى. شۇ چاغدا، ئىككى مەخپىي تەشكىلات بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ بىرى، چېرنىشېۋسكىي بىلەن دوبرولىيوبوف پېتېربۇرگتا قۇرغان تەشكىلات. يەنە بىرى، گېرتسېن بىلەن ئوگاروف لوندوندا قۇرغان تەشكىلات ئىدى. لوندوندىكى تەشكىلات 1857 ــ 1860 ـ يىللىرى بىرقەدەر تەپسىلىي بولغان پىروگراممىنى تۈزۈپ چىقتى، پىروگراممىدا «پومېشچىكلار ۋە دۆلەتنىڭ ئادەملەر ۋە يەرگە بولغان يانچىلىق تۈزۈمىدىكى ئىمتىيازلىرىنى دەرھال بىكار قىلىش»، يەرلەرنى دېھقانلارغا بەدەلسىز تەقسىم قىلىپ بېرىش، پومېشچىكلار ئۆز يېرىنى ئەسلىي باھاسى بويىچە ھېسابلاپ «دۆلەتنىڭ ئامانەتى كىرىمىدىن ھەققىنى ئېلىۋېلىش»، دېھقانلاردىن ھەرقانداق ئالاھىدە ھەق يىغماسلىق، تەبىقە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، دۆلەت ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى خەلق سايلىغان ۋەكىللەر ئۈستىگە ئېلىش قاتارلىقلار تەلەپ قىلىندى. بۇ پىروگراممىنى تۈزۈپ چىققۇچىلارنىڭ بىرى بولغان ئوگاروف ئەگەر چارپادىشاھ بۇ تەلەپلەرنى رەت قىلسا، ھەربىي قوشۇن ئىچىدىكى ئىلغار ئىدىيەلىك ئوفىتسېرلارنى قوزغاپ، ھەربىي قوشۇننى يادرو قىلغان دېھقانلار ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىش كېرەك، دەپ قارىدى. ئوگاروف يەنە ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىنكى رۇسىيەنىڭ ئىسخېمىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، توققۇز «فېدېراتسىيە»دىن تەشكىللەنگەن جۇمھۇرىيەتلەر بىرلەشمىسى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. پىروگراممىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، گېرتسېن ۋە ئوگاروف يەنىلا چارپادىشاھتىن ئۈمىد كۈتكەن، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسىمۇ ئۆزۈل ـ كېسىل بولمىغان.

پېتېربۇرگدىكى تەشكىلات ئوتتۇرىغا قويغان پىروگراممىنىڭ

مەزمۇنى بىرقەدەر قەتئىي بولۇپ، ئۇلار «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش» يولى بىلەن، دېھقانلار ئىنقىلابى ئارقىلىق يانچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىش، دېھقانلارغا يەرلەرنى بەدەلسىز تەقسىم قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چېرنىيېۋسكىي 1860 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، 1861 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا «دېھقانلارغا ھېسداشلىق قىلغۇچىلارنىڭ دېھقانلارغا يازغان خېتى» ناملىق ماقالىنى ئېلان قىلىپ، چارپادىشاھنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاپ، دېھقانلارنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە چاقىردى.

ئەمما، 1859 ـــ 1861 ـ يىللىرى ئەۋجىگە چىققان دېھقانلار ھەرىكىتى ۋە ئىنقىلابىي دېموكراتىك ھەرىكەتلەر ئىنقىلاب بولۇپ شەكىللىنەلمىدى، بۇنىڭغا بىر تەرەپتىن چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ باستۇرۇش كۈچىنىڭ زورلۇقى، يەنە بىر تەرەپتىن دېھقانلار كۈچىنىڭ چېچىلاڭغۇلۇقى، ئېڭىنىڭ تۆۋەنلىكى، تارقاق دېھقانلار ھەرىكىتىنى بىرلەشتۈرۈپ ئومۇميۈزلۈك ئىنقىلابقا ئايلاندۇرۇشنىڭ مۇشكۈللۈكى سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن، «تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش»يولى بىلەن يانچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىش پىلانى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

گەرچە ئىنقىلاب يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما دېھقانلار ھەرىكىتى ۋە ئىنقىلابىي دېموكراتىك ھەرىكەتلەر چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنى بەزى مەسىلىلەردە يول قويۇشقا، ئىسلاھات يولىغا مېڭىشقا مەجبۇرلىدى.

3. 1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھات

1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتنى رۇسىيە ھۆكۈمرانلار سىنىپى «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش» يولى بىلەن ئېلىپ بارىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ رۇسىيەنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا توسالغۇ

بولۇۋاتقانلىقىنى ئاساسلا كۆرۈۋالغىلى بولمىغان بولۇپ قالدى، بۇ ئىسلاھاتنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولدى. چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىدا تۆۋەندىكى بىرقانچە ئامىل بىۋاسىتە تۈرتكىلىك رول ئويناندى: بىرىنچى، قىرىم ئۇرۇش مەزگىلىدە يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ قالاقلىقى ۋە چىرىكلىكى تولۇق ئاشكارىلاندى. ئىككىنچى، پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان دېھقانلار ھەرىكىتى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئارىسىدا كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلدى، ئۈچىنچى، بەزى پومېشچىكلار يانچىلىق تۈزۈمى ئېلىپ كەلگەن پايدا كاپىتالىزم تۈزۈمى ئېلىپ كەلگەن پايدىغا يەتمەيدۇ، دەپ قارىدى.

1856ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى پارىژ سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالىنىپ 12 كۈندىن كېيىن، چار پادىشاھ ئالېكساندىر II يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى تىلغا ئالدى. ئۇ موسكۋادىكى بىرقىسىم ئاقسۆڭەك ۋەكىللىرىگە، دېھقانلارنىڭ تۆۋەندىن يۇقىرىغا مېڭىش يولى بىلەن قوزغىلىپ ئۆزىنى ئۆزى ئازاد قىلىشنى ساقلاپ تۇرغاندىن، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مېڭىش يولى بىلەن ئىسلاھات ئېلىپ بارغىنىمىز تۈزۈك دېدى. 1857 ـ يىلىدىن باشلاپ، چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئىسلاھات تەييارلىقىغا كىرىشتى.

«دېھقانلار ئىشلىرى باش كومىتېتى»ئىسلاھات خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. بۇ كومىتېت يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە چوڭ پومېشچىكلاردىن تەشكىللەندى. بۇ خىزمەتكە قاتناشقانلار ئارىسىدا ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئىقتىساد مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى مىليوتىنغا ئوخشاش لىبېرالىزمچىلارمۇ بار ئىدى. ئىسلاھات خىزمىتىگە قاتناشقان ئەمەلدارلار ۋە پومېشچىك ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرى بىرقانچە مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئورتاق پىكىرگە كېلەلمىدى. چوڭ پومېشچىكلار يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى بولغاچقا، ئىسلاھاتقا نائىلاجلىق پوزىتسىيەسى تۇتتى. ئۇلار گەرچە

يانچىلارنى ئازاد قىلىشقا قوشۇلسىمۇ، ئەمما يەرلەرنى دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشكە قارشى تۇردى. ئوتتۇراھال پومېشچىكلار لىبېرالىزمغا مايىل بولۇپ، بىراقلا كاپىتالىستىك دېھقانچىلىققا ئۆتۈشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما ئۇلار يەنە ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى: بىر مەزھەپتىكىلەر يېرى قارا تۇپراق ئەمەس رايونلاردىكى پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، يانچىلارنى ئازاد قىلىپ، يەرلەرنى دېھقانلارغا پۈتۈنلەي بۆلۈپ بېرىشنى، ئەمما دېھقانلارنىڭ بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنى نۇرغۇن ھەق تۆلەپ سېتىۋېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. يەنە بىر مەزھەپتىكىلەر بولسا يېرى قارا تۇپراقلىق رايونلاردىكى پومېشچىكلارنىڭ ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار يانچىلارنى ئازاد قىلغاندا، يەرلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆپرەك ئۆز قولىدا قالدۇرۇپ، كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئارزۇ قىلدى. شۇڭا، ئۇلار دېھقانلارغا ئائىلىسىنى بېقىشقىمۇ يەتمەيدىغان ئاز مىقداردىكى يەرنى سېتىپ بېرىپ، دېھقانلارنى پومېشچىكلارنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا يالليىپ ئىشلەشكە مەجبۇرلاشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ بىرقانچە مەزھەپ ئارىسىدا پىكىر ئىختىلاپى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مەسىلىلەردىكى تەشەببۇسى بىردەك بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدكى كۆرەش ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى كۆرىشى ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەر مەسىلىسىنى پومېشچىكلارغا پايدىلىق ئۇسۇلدا ھەل قىلىپ، ئىسلاھاتتىن كېيىنمۇ پومېشچىكلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۈكى ۋە ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىشنى كۆزلەيتتى.

شۇڭا، ئىسلاھاتنى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلغان كۆرەش پومېشچىكلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆرەش بولماستىن، بەلكى پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدكى سىنىپىي كۆرەش ئىدى. دېھقانلار بارلىق يەرلەرگە ئىگە بولۇشنى ۋە تولۇق ئەركىنلىككە ئېرىشىشنى، يانچىلىق سالاھىيىتىدىن قۇتۇلۇپلا

قالماي، پومبشچىكلارنىڭ يەرلەرنى دېھقانلارغا بەدەلسىز تەقسىملەپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش مەسىلىسىدە پايدا ـ زىيانغا ئەڭ مۇناسىۋەتلىك بولغان دېھقانلارنىڭ ئىسلاھاتنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىگە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى. ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچىلار دېھقانلارنىڭ تەلىپىنى قوللاپ، يەرلەرنى ھەق تۆلەپ سېتىۋېلىش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرۇپ، بۇ خىل ئۇسۇل دېھقانلارنى خانىۋەيران قىلىپ، ئۇلارنى قايتىدىن پومبشچىكلارنىڭ خالىغانچە تالان ـ تاراج قىلىشىغا دۇچار قىلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

ھۆكۈمەت ئەڭ دەسلەپتە بېكىتكەن ئىسلاھات لايىھەسىدە چوڭ پومبشچىكلارنىڭ تەلىپى ئاساس قىلىندى، ئەمما ئىسلاھاتنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايدۇرغان سىنىپىي كۈرەش، بولۇپمۇ دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ھۆكۈمەتنى پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىشكە، يەنى يانچىلارنى ئازاد قىلىش، ئەمما يەر تەقسىملەپ بەرمەسلىك لايىھەسىنى تۈزىتىشكە مەجبۇر قىلدى.

1861 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى چار پادىشاھ ئالېكساندىر II يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش قانۇنىغا ئىمزا قويۇپ، 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى بۇ قانۇننى ئېلان قىلدى. بۇ قانۇننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: بىرىنچى، يانچىلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى كاپالەتلەندۇرۇلىدۇ. پومبشچىكلارنىڭ يانچىلارنى ئېلىپ ـ سېتىش، ئالماشتۇرۇشى مەنئى قىلىنىدۇ. دېھقانلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرى ۋە ئائىلە تۈرمۇشىغا ئارىلىشىشى چەكلىنىدۇ. دېھقانلارنىڭ ئۆز نامىدا باشقىلار بىلەن توختام ـ كېلىشىمنامە، تۈزۈشىگە باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، كۆچمە مۇلۇك ۋە كۆچمەس مۇلۇك ساقلىشىغا، ئۆز نامى بىلەن سوتقا ئەرز قىلىشىغا يول قويۇلىدۇ. ئىككىنچى، دېھقانلار يەرگە ئىگە بولسا بولىدۇ، ئەمما ھەق تۆلەپ سېتىۋېلىشى كېرەك.

سېتىۋالىدىغان يەرنىڭ مۆلچەر باھاسى ئەمەلىي باھادىن ئىككى - ئۈچ ھەسسە يۇقىرى بولىدۇ. ئەگەر دېھقانلار بۇ ھەقنى تۆلەشكە مادارى يەتمىسە، ئالدى بىلەن يەر باھاسىنىڭ 20%-25% قىسمىنى تۆلەپ، قالغىنىنى دۆلەتتىن قەرز ئالسا بولىدۇ. بۇ قەرزنى دېھقانلار 49 يىل ئىچىدە ئۆسۈمى بىلەن دۆلەتكە قايتۇرسا بولىدۇ. دېھقانلارنىڭ يەر سېتىۋېلىش ئۈچۈن تاپشۇرغان ھەققى 1905 - يىلىغا كەلگەندە جەمئىي 2 مىليارد رۇبلىغا يەتتى. دېھقانلار گەرچە يەر سېتىۋېلىشقا يۇقىرى بەدەل تۆلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىگە بولغىنى ئۇنۇمسىز، ناچار ھەم ئازراقلا يەر بولدى. چۈنكى پومېشچىكلار ئىسلاھات جەريانىدا، مۇنبەت ۋە تۈتاش كەتكەن ياخشى يەرلەرنى ئۆزلىرى ساقلاپ قېلىپ، بۇ يەرلەر بىلەن دېھقانلارغا سېتىپ بەرگەن يەرلەرنى ئۆزئارا قەستەن گىرەلەشتۈرۈۋالدى. پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرى دائىم دېھقانلارنىڭ يەرلىرى ئارىسىدا قېلىپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتتى، پومېشچىكلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى، دېھقانلارنى شۇنا شەكىللىك بۇ يەرلەرنى يۇقىرى باھادا ئىجارە ئېلىشقا مەجبۇرلاش ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، پومېشچىكلار دېھقانلار ئېھتىياجلىق بولغان ئورمانلىق، ئوتلاق ۋە ياياقلارنى ئىگىلىۋالدى. دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ھەرقايسى جايلاردا ئوخشاش بولمىدى. قارا تۇپراقلىق رايونلاردا دېھقانلارغا تەقسىملەپ بېرىلگەن يەر ناھايىتى ئاز بولدى: سامارا ئوبلاستىدا بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتىن كېيىن دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى 44% ئازىيىپ كەتتى. يېرى قارا ئەمەس رايونلاردا دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ مىقدارى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئۇنۇمسىز بولغاچقا، ئىشلىتىش قىممىتى بولمىدى. مەسىلەن، ۋولوگدا ئوبلاستىدا دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلەر ئەسلىدىكىدىن 14% ئاشتى.

ئىسلاھات ئارقىلىق ھەربىر رۇسىيەلىك دېھقانغا ئوتتۇرا

هېساب بىلەن 3.4 رۇسىيە موسى يەر تەقسىملەپ بېرىلدى.

ئىسلاھاتتىن كېيىن، دېھقانلارنى ئىدارە قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ئەسلىدىكى يېزا جامائىسىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، چاتما كېپىللىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى. يېزا جامائەسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى نامدا دېھقانلار سايلاپ چىققان ھەمدە «ئاپتونومىيە» يۈرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما يېزا جامائەسى يەنىلا يەرلىك مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق قانۇن ـ پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىش كېرەكلىكى بەلگىلەندى؛ پومېشچىكلار يېزا جامائەسىنىڭ ھەرقانداق قارارىنى ئىنكار قىلىشقا، ئەمەلدارلىرىنى ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىشقا، ھەتتا دېھقانلارنى يېزا جامائەسىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەردىن بىر كېلىشتۇرگۈچى سايلاپ چىقىپ، پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەشكە مەسئۇل قىلدى ۋە بۇ ئارقىلىق پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيەسىنى كاپالەتلەندۈردى. شۇڭا، ئىلگىرى ئايرىم ساندىكى پومېشچىكلارنىڭ كونترولىدىكى دېھقانلار ئەمدى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كوللېكتىپ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالدى.

1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھات ماھىيەتتە، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارنى بىر قېتىم كەڭ كۆلەملىك تالان ـ تاراج قىلىش ھەرىكىتى بولدى؛ دېھقانلارنىڭ نۇرغۇن يەرلىرى ۋە پۇل ـ بايلىقى پومېشچىكلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا ئىسلاھاتتىن كېيىن، كۆپ ساندىكى دېھقانلار مۇستەقىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنالماي، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە ھەر يىلى يەردىن چىققان ھوسۇلنىڭ يېرىمىنى پومېشچىكقا ئىجارە ھەققى قىلىپ تاپشۇرۇپ، «يېرىم ھوسۇللۇق دېھقان»لارغا ئايلىنىپ قالدى. شۇڭا 1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتتىن كېيىن، يانچىلىق

تۇزۇمىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالدى.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ قېتىمقى ئىسلاھات دېھقانلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇشتىن يىراق بولغاچقا، ئىسلاھاتتىن كېيىن دېھقانلار ھەربىكىتى يەنىلا پەسەيمىدى. 1861 ـ يىلى 1176 قورۇقنىڭ دېھقانلىرى توپىلاڭ كۆتۈردى. دېھقانلار ھەربىكىتى 1864 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى.

1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتتىن كېيىن، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى باشقا جايلاردا بىر قاتار بۇرژۇئاچە ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلاشتى. 1864ـ يىلى، ئوبلاست، ناھىيەلەردە ئاپتونومىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىدارىنىڭ ۋەكىللىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى، سايلامغا ئاقسۆڭەكلەردىن باشقا، بۇرژۇئازلار ۋە دېھقانلارمۇ قاتناشتى. ئاپتونومىيە ئىدارىسى ئاساسلىقى يەرلىك ئىقتىساد، سەھىيە، مائارىپ ئورگانلىرىنى باشقۇردى. بۇ ئىدارە پومېشچىكلارنىڭ كونترولىۇقىدا بولۇپ، بۇرژۇئازلار ۋە دېھقانلار پەقەت پەردازلاش رولىنى ئويناندى. 1870 ـ يىلى ھەرقايسى شەھەرلەردە دۇما قۇرۇلۇپ، ھوقۇق دائىرىسى ئىقتىساد بىلەنلا چەكلەندى. دۇما گەرچە سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلسىمۇ، ئەمما سايلامغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مال ـ مۇلۈك سالاھىيىتى چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، سايلامغا پەقەت ئۆي غوجايىنلىرى، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى غوجايىنلىرى ۋە بانكىرلارلا قاتنىشالىدى. 1864 ـ يىلى ئەدلىيە ساھەسىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، ئوچۇق سوت قىلىش تۈزۈمى ۋە سوراق جەريانىدا مۇنازىرىلىشىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئەمما، ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازلار سوتچى ياكى زاسېداتېل ئەمەلدارى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىسلاھاتلار چار پادىشاھنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتەلمىدى.

ئەمما ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، 1861 ـ يىلىدىكى ئىسلاھاتنىڭ دېھقانلارنى تالان ـ تاراج قىلىش خاراكتېرى

بولسمۇ، ئەمما بۇ ئىسلاھات رۇسىيە تارىخىدىكى زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىسلاھات ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇنلاشتۇردى. شۇڭا 1861 ـ يىلىدىن كېيىن رۇسىيە كاپىتالىزمى خېلى ئوڭۇشلۇق راۋاجلاندى.

بۇ كىتاب خەلق نەشرىياتىنىڭ 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاي 7 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据人民出版社1997年4月第1版，2001年7月第7次印刷本翻译出版。

دۇنيا ئومۇمىي تارىخى

(يېقىنقى زامان قىسمى بىرىنچى كىتاب)

تۈزگۈچىلەر: لىيۇ زوچاڭ، گۈاڭ رېنخۇاڭ، خەن چېڭژېن
تەرجىمە قىلغۇچى: ئەخمەتجان ئابدۇۋەلى
مەسئۇل مۇھەررلىرى: رەيھانگۈل قۇربان، ئەخمەتجان مۇسا
مەسئۇل كوررېكتورى: ئايگۈل ساۋىت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 2827472 - 0991
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 26.5
نەشرى: 2011 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2011 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 14236 - 1
باھاسى: 65.00 يۈەن